

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტი

•
პროგრამა „ლოგოსი“
პუბლიკაციები კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და
ნეოგრეცისტიკის სფეროში

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Institute of Classical Philology, Byzantinology and Modern
Greek Studies

•
Program Logos

Publications in Classical Philology, Byzantine and Modern Greek Studies

თბილისი 2001 Tbilisi

KONSTANTIN TSERETELI

**SEMITOLOGICAL AND
KARTVELOLOGICAL STUDIES**

LOGOS

კონსტანტინე წერეთელი

სემიოლოგიური და
ქართველოლოგიური შტუდიები

წიგნში თავმოყრილია გამოჩენილი ქართველი ენათმეცნიერის, ქართული ორიენტალისტური სკოლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენლის, ფართოდ აღიარებული სემიტოლოგის აკადემიკოს კონსტანტინე წერეთლის სხვადასხვა ღროსა და სხვადასხვა ქვეყანაში გამოქვეყნებული ნაშრომები სემიტოლოგიის დარგში.

ღეა წმოსილი მეცნიერის, ქართული ორიენტალისტიკის უხუცესი წარმომადგენლის აკად. კ. წერეთლის წინამდებარე წიგნი ქვეყნდება მისი დაბადების 80 წლისთავთან დაკავშირებით.

A book comprises the works in a field of Semitology written by prominent Georgian linguist, one of the brilliant representatives of Georgian Orientalistic School, widely acknowledged Semitologist, academician Konstantin Tsereteli. These works have been published at different times in different countries. A following book of merited scientist, the oldest representative of Georgian Orientalistics, academician K. Tsereteli is being published in association with his 80th Anniversary.

რედაქტორი: აკად. გრიგოლ გიორგაძე

© პროგრამა „ლოგოსი“, 2001

© Program Logos, 2001

ISBN 99928-65-74-1

Program Logos

13 Chavchavadze Ave., 380079 Tbilisi,

Tel. +99532 250258, E-mail logos@caucasus.net

პროგრამა „ლოგოსი“

ილია ჭავჭავაძის გამზირი 13 (თსუ VIII კორპ.), 380079

ტელ. 25-02-58, ელ.ფოსტა logos@caucasus.net

წინასიტყვაობა

წინამდებარე წიგნი შეიცავს სამეცნიერო კრებულებსა და ჟურნალებში გამოქვეყნებულ შრომებს, რომლებიც დაბეჭდილია სხვადასხვა ქვეყანაში (საქართველო, რუსეთი, გერმანია, იტალია, ინგლისი, საფრანგეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები, ისრაელი) და განბეჭდილია მრავალ სამეცნიერო გამოცემაში, რაც აძნელებს მათ შობიებას. ასეთ შრომათა რაოდენობა საკმაოდ დიდია; აქ წარმოდგენილია მათი რჩეული (42 სტატია). კრებული მოიცავს 1954-2000 წლებში დაწერილ შრომებს, რომლებმაც სპეციალისტების მაღალი შეფასება დაიმსახურეს. ამას მოწმობს მრავალრიცხოვანი რეცენზიები და შეფასებანი, მოცემული სპეციალურ ლიტერატურაში.

სამწუხაროდ, ამ ტიპის გამოცემაში ვერ ხერხდება გარკვეული შესწორებებისა თუ დამატებების შეტანა. ხელახლა მათი აწყობა კი, ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, სირთულეებთან არის დაკავშირებული. ამასთანავე, მოცემული შრომების ერთ წიგნად გამოცემა მათ ადვილად ხელმისაწვდომს ხდის.

კრებული მოიცავს ხუთ თემას: არამეული დიალექტოლოგია, სემიტიკური ენათმეცნიერება, ქართულ-სემიტიკური ურთიერთობანი, ქართველოლოგია, ეპიგრაფიკა. კრებულში წარმოდგენილი სტატიები დალაგებულია ქრონოლოგიურად ამ თემატიკის მიხედვით. სარჩევში ყოველ შრომასთან ფრჩხილებში მითითებულია მისი წყარო.

სამეცნიერო შრომის გამოცემა ჩვენს დღევანდელ პირობებში უარესად ძნელია. ამიტომ, მათ, რომელთა უშუალო და აქტიური დახმარებით ეს შესაძლებელი გახდა, გულწრფელი მადლობის ღირსია. პირველ რიგში აქ უნდა დავასახელოთ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი პროფ. რისმაგ გორდემიანი, რომელმაც გამოთქვა მზადყოფნა წიგნის გამოცემისა და გამომცემლობა „ლოგოსის“ ხელმძღვანელი ბატონი ლაშა ბერაია, რომელმაც იკისრა ამ წიგნის ტექნიკურ-პოლიგრაფიული უზრუნველყოფა.

კონსტანტინე წერეთელი

PREFACE

The present collection includes the works which have been published in the collections and scientific journals printed in the various countries (Georgia, Russia, Germany, Italy, Great Britain, France, United States of America, Israel). Therefore it was difficult to collect them together. The number of these works is quite considerable; The present collection contains 42 articles written in 1954-2000. All of them received high appraisal of the specialists and were widely reviewed in the literature of this field.

Unfortunately it has not been possible to make certain corrections or to add anything into the edition of this type. Composing of the articles anew would also entail great difficulties. At the same time it is hoped that the accommodation of these works in one book will make them more accessible.

The collection deals with the five subjects: Aramaic dialectology, Semitic linguistics, Georgian-Semitic relations, Kartvelology, Epigraphy. The articles are arranged in chronological order according to the subject. In the Contents the original of each work is shown in brackets.

Publication of a scientific work under existing conditions is extremely difficult. That is why all those whose help and support made publication of the present collection possible deserve sincere gratitude. In the first place should be mentioned Corresponding Member of the Academy of Sciences of Georgia Prof. Rismag Gordesiani who has expressed complete readiness to publish this book, and the Publishing house "Logos" (director – Mr. Lasha Beraya), which has taken on itself technical and polygraphic provision.

Konstantin Tsereteli

რელაქტორისაბან

გამოჩენილ ქართველ ენათმეცნიერს, ქართული ორიენტალისტური სკოლის ერთ-ერთ თვალსაჩინო წარმომადგენელს, ფართოდ აღიარებულ სემიოლოგს აკადემიკოს კონსტანტინე წერეთელს 80 წელი შეუსრულდა. ახლა ეინზე ძნელად თუ შეძლებს მთელი კომპეტენტობით დაახასიათოს აკად. კ. წერეთლის მეცნიერული მოღვაწეობის ყველა სფერო, მოგადად კი მისი დახასიათება, როგორც ერთ-ერთი მისი უცხოელი კოლეგა აღნიშნავს, შედარებით იოლია – აკად. კ. წერეთელი ღვთით ბოძებული ნიჭის ენათმეცნიერია, რომელიც ღრმად ჩასწვდა სემიოლოგიის, განსაკუთრებით, არამეისტიკისა და ებრაისტიკის ურთულეს სიღრმეებს.

კ. წერეთელი ცნობილი ქართული ისტორიული გვარის წარმომადგენელია. ამასთანავე იგი საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის მერვე თაობის შთამომავალია, მისი ქალიშვილის – მარიამ ბაგონიშვილის ხაზით.

კ. წერეთელი დაიბადა 1921 წლის 4 თებერვალს თბილისში, მასწავლებლის ოჯახში. საშუალო სკოლის დამთავრების შემდეგ, 1937 წ., იგი შედის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტზე, რომელიც მან წარჩინებით დაამთავრა 1941 წ. კავკასიურ-აღმოსავლურ ენათა განხრით. თავისი მომავალი სპეციალობის შესწავლა კ. წერეთელმა სტუდენტობის დროიდან დაიწყო, როცა იგი აღმოჩნდა თავის დიდ მასწავლებელთა მთელი პლეადის გარემოცვაში და მოისმინა კურსები როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ასევე აღმოსავლურ, ძველ ბერძნულ, ლათინურ, სომხურ ენებში. ასპირანტურაში აკად. გ. წერეთლის ხელმძღვანელობით იგი სწავლობდა ბიბლიის ებრაულ ენას, რომლის სალექციო კურსის კითხვა დაიწყო 1944 წლიდან, როდესაც ისრაელის სახელმწიფო ჯერ არ არსებობდა და ებრაულის სწავლება დიდი გაბმულაობა იყო.

1945 წლიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენის (მოგვიანებით – ენათმეცნიერების) ინსტიტუტის ახლო აღმოსავლეთის ენათა განყოფილებაში გ. წერეთლის ხელმძღვანელობით კოტე წერეთელი განაგრძობს მუშაობას ებრაულ-არამეული ფილოლოგიის სფეროში. ებრაისტიკის ხაზით მუშაობა ქართულ-ებრაული ურთიერთობის, კერძოდ, ქართული ბიბლიის ებრაულთან შედარების შესწავლით დაიწყო, რასაც ქართული ენისა და ლიტერატურის ისტორიის ელევისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ამავე ხანებში საფუძველი ეყრება არამეული ენის თანამედროვე დიალექტების შესწავლას საქართველოში მცხოვრები თანამედროვე ასირიელების მეგყველების მიხედვით. 1946 წელს იცავს საკანდიდატო,

ხოლო 1956 წელს – სადოქტორო დისერტაციის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის დაარსების დღიდან (1960 წ.) დღემდე ხელმძღვანელობს ამავე ინსტიტუტის სემიოლოგიის განყოფილებას. 1959 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორია, 1964-1965 წლებში იგი აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის დეკანი, ხოლო 1977-1983 წლებში – სემიოლოგიის კათედრის გამგე იყო. 1991 წელს კ. წერეთლის ინიციატივით იქმნება ებრაულ-არამეული ფილოლოგიის კათედრა, რომელსაც იგი დღემდე უძღვას სათავეში. ამასთანავე, მისივე ძალისხმევით, ფაკულტეტზე ცალკე გამოიყო ებრაულ-არამეული ფილოლოგიის სპეციალობა, რომელსაც შემოხსენებული კათედრა ხელმძღვანელობს. კათედრაზე წარმოდგენილია ებრაისტიკისა და არამეისტიკის სფეროში შემაჯავლი დისციპლინების ფართო სპექტრი.

1974 წელს კ. წერეთელი არჩეულ იქნა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად, ხოლო 1988 წელს – ამავე აკადემიის ნამდვილ წევრად (აკადემიკოსად). 1993 წელს კ. წერეთლს ირჩევენ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის წევრად. 1998 წელს იგი განმეორებით აირჩიეს აღნიშნული აკადემიის პრეზიდიუმის წევრად.

როგორც აკად. კ. წერეთლის დიდი მასწავლებელი, აკადემიკოსი გიორგი წერეთელი აღნიშნავდა, ბრწყინვალე შედეგები, რასაც კ. წერეთელმა თავის მეცნიერულ მოღვაწეობაში მიაღწია, განაპირობა მისმა იშვიათმა ლინგვისტურმა აზრობამ და დიდმა შრომისმოყვარეობამ. 1993 წელს კ. წერეთლის 70 წლისთავთან დაკავშირებით გამოცემულ კრებულში ერთ-ერთი იტალიელი კოლეგა ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ კ. წერეთლის ენობრივი ფაქტების შეკრებისა და ანალიზის დაუღალავ უნართან შეერწყმულია დიდი ლინგვისტური ნიჭი და გრამატიკის დესკრიფციის იშვიათი ტალანტი. ყოველი მისი ნაშრომი პროდუქტია ფართო ერუდიციისა, ამ ნაშრომთა მნიშვნელობამ და გატყენამ დიდი ხანია გადაკვეთა ჩვენი ქვეყნის ფარგლები. კ. წერეთლის ავტორიტეტი აღიარებულია ყველგან, სადაც კი იკვლევენ ებრაისტიკისა და არამეისტიკის პრობლემებს. ეს კი ქართული ორიენტალისტიკური სკოლის აღიარება და ავტორიტეტი. ახლა მას სამართლიანად მიჩინევენ თანამედროვე ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ერთ-ერთ პატრიარქად.

სემიოლოგიის დარგში კ. წერეთელი მისი დიდი მასწავლებლის აკად. გ. წერეთლის საქმის ღირსეული განმგრძობია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი წარმატებანი არამეისტიკის დარგში. კ. წერეთლის გამოკვლევებმა აღნიშნულ დარგში არაერთი ახალი პერსპექტივა გაღებულა ამ მეცნიერებას. მისმა ნაშრომებმა თანამედროვე არამეული ენისა და, საერთოდ, არამეული დიალექტების სტრუქტურის შესახებ, რომლის შესწავლასაც იგი შეუდგა აკად. გ. წერეთლის ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით, საფუძველი ჩაუყარა არამეისტიკის პრობლემათა კვლევას და ბიძგი მისცა მსოფლიო ორიენტალისტიკაში ამ დარგის ინტენსიურ განვითარებას (გერმანიაში, იტალიაში, აშშ-ში).

კ. წერეთელი გამოჩენილი მკვლევარია ძველი არამეული ენისა და დამწერლობისა, რომელზეც თითქმის სამი ათასი წლის წინ შეიქმნა პირველი წერილობითი ძეგლები. მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგები აღნიშნულ ენასთან და დამწერლობასთან დაკავშირებით მან განამოგადა მონოგრაფიაში „არამეული ენა“. ამ ნაშრომის ერთ-ერთი ღირსება ისაა, რომ მასში მოცემულია ისტორიულ ასპექტში ძველი და ახალი არამეული ენის ლინგვისტური მიმოხილვა, რაც ჩვენმა პირველმა განხილვებულად.

ძველი არამეული ენის ფართო გავრცელებამ, მისმა ხანგრძლივმა წერილობით ფიქსირებულმა სიცოცხლემ და ისტორიულ-პოლიტიკური პირობების ცვალებადობამ

ხელი შეუწყვეს არამეული ენის დიალექტებად დაყოფას. კ. წერეთლის აღნიშნულ ნაშრომში განზოგადებულია ძველ არამეულ ენაზე შედგენილი მრავალრიცხოვანი წერილობითი ძეგლების მონაცემები, მათ საფუძველზე დახასიათებულია არამეული ენის სხვადასხვა დიალექტი, ძველი არამეულის ფონოლოგიური სისტემა და კონსონანტიზმი, სინტაქსის საკითხები და სხვ.

აკად. კ. წერეთლის აზრით, არამეულმა ფონოლოგიურმა სისტემამ და კონსონანტიზმმა კლასიკურ ეპოქაში მიიღო ის სახე, რომელსაც გიმიურ არამეულად მიიჩნევენ, თუმცა ამ სისტემამ დროთა განმავლობაში გარკვეული ცვლილებებიც განიცადა. ძველი არამეული ენის მორფოლოგიური სისტემა (სახეთა წარმოება, ბრუნება, ფლექსია, სქესი, რიცხვი, დეკრემინაცია და ინდეკრემინაცია, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, მზნა, მზნისართი, ნაწილაკები, წინდაბელები, კავშირები) კ. წერეთელი დამუშავებული აქვს რელიეფურად და ამომწურავად, ისევე როგორც ძველი არამეული ენის სინტაქსის საკითხები (თანწყობილი და ქვეწყობილი შესიტყვებების საკითხი, წინადადებების სახეები და წევრები, სიტყვათა რიგი წინადადებაში და სხვ.). რაც შეეხება ძველი არამეული ენის ძირითად სემიტიურ ლექსიკურ მარაგს, იგი საუკუნეთა მანძილზე ივსებოდა უცხოენოვანი ნასესხობებით (აქალური, ებრაული და სპარსული წარმოშობის და ბერძნული და ლათინური წარმოშობის სიტყვებით).

თავისი მეცნიერული ღირებულებითა და დანიშნულებით აკად. კ. წერეთლის ნარკვევი ძველი არამეული ენის შესახებ შეიძლება დაფაყნოთ ამ რანგის ისეთ ნაშრომთა გვერდით, როგორცაა ჯ. გარბინის „ძველი არამეული“ (რომი, 1956), რ. დევენის „ძველი არამეული ენის გრამატიკა“ (ვისბადენი, 1969), ს. სეგერტის „ძველი არამეული ენის გრამატიკა“ (ლაიფციგი, 1975).

საყოველთაოდაა აღიარებული კ. წერეთლის ღვაწლი ახალი არამეული (იმავე თანამედროვე ასურული ენის) კვლევის საქმეში. ამ დარგში მას გამოქვეყნებული აქვს „თანამედროვე ასურული ენის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ“ (თბ., 1958, 1981), „თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა“ (თბ., 1968), „თანამედროვე ასურული ენა“ (მოსკოვი, 1964), რომელიც თარგმნილია იტალიურად, გერმანულად და ინგლისურად, ახალ არამეულ ენასთან დაკავშირებით სოლიდური ნარკვევი მოცემულია კ. წერეთლის ბეზოლნიშნულ წიგნშიც „არამეული ენა“ (ეს ნაწილი წიგნისა ცალკე გამოქვეყნდა გერმანულ ენაზე, ბერლინში).

კ. წერეთლის ნაშრომთა ციკლი მოიცავს აგრეთვე სტატიებს, რომლებიც მიძღვნილია არამეული დიალექტოლოგიასაში. თანამედროვე არამეულ დიალექტებზე გექსტების გამოქვეყნება კ. წერეთლმა დაიწყო აკად. გ. წერეთლის რჩევით და მხარდაჭერით. ამ სახის ნაშრომთაგან აღსანიშნავია მისი წიგნი „მასალები არამეული დიალექტოლოგიისათვის“ (გ. I. ურმიის დიალექტი. ნაკვეთი I, თბ., 1965, რუსულად). ნაშრომი მრავალმხრივია საინტერესო: უპირველეს ყოვლისა, იგი წარმოადგენს პირველ კუბილიკაციას გექსტებისა, რომლებიც საქართველოში მცხოვრები ასურელების – ურმიელების დახმარებითა შედგენილი (გექსტები ჩაწერილია უშუალოდ კ. წერეთლის მიერ სოფ. ძველ ქანდაში, მცხეთასთან ახლოს).

არამეული დიალექტოლოგია კ. წერეთლმა გაამდიდრა საქართველოში დადასტურებული სხვა არამეული დიალექტების შესწავლითაც. 1963 წ. მან გამოაქვეყნა ეანის დიალექტზე შედგენილი გექსტების ნიმუშები. აღნიშნულ დიალექტზე ახლა ლაპარაკობენ საქართველოში თურქეთის ეანის ვილაიეთიდან გადმოსახლებული ასურელები. 1976 წელს კ. წერეთლმა გამოაქვეყნა აგრეთვე გექსტების ნიმუშები თანამედროვე ასურული ენისა, ამჯერად, სალაპასის დიალექტზე (ირანიდან გადმოსახლებულ ასურელთა ენაზე).

დიდი თანამედროვე არამეული ენის დიალექტებზე ჩაწერილი ტექსტების მეცნიერული მნიშვნელობა არამარტო ახალი არამეული ენის შესასწავლად, არამედ ზოგადი სემიოლოგიის გარკვეულ პრობლემათა კვლევისათვის. კ. წერეთლის მიერ გამოქვეყნებული ტექსტები სხვადასხვა არამეულ დიალექტზე მნიშვნელოვანი წვლილია სემიოლოგიის განვითარებაში.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კ. წერეთლის შრომები საქართველოში აღმოჩენილი არამეულ წარწერებთან დაკავშირებით. ეს წარწერები, ბერძნულ ტექსტებთან ერთად, წინაქრისტიანული ხანის ერთ-ერთი წერილობითი ძეგლია საქართველოში. მათ დიდი მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს ძველი ისტორიის შესწავლისათვის. წარწერებში მოხსენიებულია ისტორიული პირები, საქართველოს სამეფო კარის სტრუქტურა, სხვადასხვა ისტორიული მოვლენა, რაც საშუალებას იძლევა გასაქვლეს წინაქრისტიანული ხანის საქართველოს ისტორიის არაერთი საზნაო და საგარეო პრობლემა.

კ. წერეთლმა გამოაქვეყნა საქართველოში ხმარებული არამეული დამწერლობის სამი ტიპი: ჩრდილომესოპოტამიური, ფალაური და ძველი (ე.წ. სახელმწიფო) არამეული. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არამეული წარწერების დიდი ნაწილი შესრულებულია, როგორც ახლა ცნობილია, ე.წ. „არამაზული“ დამწერლობით (ეს ტერმინი შემოღებულია აკად. გ. წერეთლის მიერ საქართველოს ძველი დედაქალაქის – მცხეთის ერთ-ერთ უბანში – არმაზში ნაპოვნი არამეული წარწერების მიხედვით), რომელმაც განვითარების გარკვეული გზა გაწვლილ. არამეული დამწერლობის გამოყენების არეალი საქართველოში საკმაოდ ფართოა (არმაზი, ბორი, უფლისციხე, ურბნისი, ძალისა, დეოფლისგორა და სხვ.). ამ დამწერლობითაა შესრულებული ეპიტაფია („არმაზის ბოლიფიკა“), სამეფო კარის ქრონიკა („არმაზის მონოლინგვა“), წარწერები სამეურნეო დანიშნულების საგნებზე, ოქროს სამაჯურებსა და ბეჭედზე, სათამაშო ფირფიტებზე და ა.შ., რომელთა შესახებ კ. წერეთლს ნაშრომთა მთელი ციკლი აქვს შექმნილი, სადაც მოცემულია ახალი ვარაუდები და ინტერპრეტაციები. მათში გარკვეულია არამეული დამწერლობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის თვალსაზრისით. როგორც ახლა ვარაუდობენ, საქართველოში აღმოჩენილი არამეული წარწერები შესწავლა შესაძლებელს ხდის დაეუფოთ ქართული ტექსტის ალოგოლოგრაფიული უწყისი გადმოცემა, ე.ი. სათანადო ტექსტი იწერებოდა არამეულად და იკითხებოდა ქართულად. არ გამოირიცხება, რომ ლეონტი მროველისეული „მწიგნობრობა ქართული“ არამეულის ამ მიზნით გამოყენებას ვარაუდობს.

საქართველოში აღმოჩენილი ძველი არამეული სიგარაფიკის ძეგლებთან დაკავშირებით აღსანიშნავია კ. წერეთლის ნაშრომები, რომლებიც ეძღვნება არამეული და ირანული ეპიგრაფიკის „ბარ ბაათა“-ს, რაც აღნიშნავს „სახლის ძეს, სახლის შვილს“ სეფე-წულის მნიშვნელობით. მცხეთა-სამთავროში აღმოჩენილი წარწერის პალეოგრაფიკული ანალიზი ავტორს აფიქრებინებს, რომ იგი შესრულებულია არამეული დამწერლობის ქართული სახეობით. ზოგიერთ ასოთა გარკვეული მსგავსება არამეულთან კი იმით აიხსნება, რომ თვით არამაზული ასოების მოხაზულობა სიხალისეებს იჩენს საშუალო ირანულ დამწერლობებთან. წარწერის ენასთან დაკავშირებით კ. წერეთლი აღნიშნავს, რომ იგი არამეული დამწერლობითაა შესრულებული და მისი ყოველი სიტყვა არამეულადვე პოულობს ახსნას. მაგრამ არამეული სიტყვები საშუალო ირანულში გამოიყენებოდა იდეოგრაფიულად (კეტიოგრაფიულად) და არ არის გამორიცხული მათი წაკითხვა ამ ენებზე, თუმცა მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ იდეოგრაფიის გამოყენება სასანურ ხანაზე არ უნდა ყოფილიყო და არამეულად დაწერილი სიტყვა არამეულადვე იკითხებოდა. ტერმინი „ბარ ბაათა“ უკვე უძველეს

არამეულში უნდა ყოფილიყო აღმნიშვნელი „სამეფო სახლის, სამეფო დინასტიის შეილისა“, ე.ი. „სეფე-წულისა“, რამაც სპარსეთის იმპერიის დროს უფროდ კოეა გავრცელება. წარწერის თარგმანია: „თირიდათ სეფე-წული. [ეს ლანგარი] მისი საკუთრებაა“, ან „თირიდათ სეფე-წულის საკუთარი [ლანგარი]“. რაც შეეხება წარწერაში მოხსენიებულ „თირიდათს“, იგი უნდა იყოს პართიის მეფე თირიდატ III.

ახალ ვარაუდებსა და ახალ ინტერპრეტაციებზე დამყარებულა აკად. კ. წერეთლის მოსაზრებანი არამზის ბილინგვის თითქმის ყოველ არამეულ სიკვყვასთან დაკავშირებით, რასაც მან მიუძღვნა მონოგრაფია „მენიშენები არამზის ბილინგვის არამეულ გექსტე“ (1992). ამ დროისათვის გამოქვეყნებული იყო მრავალი მოსაზრება და მენიშენა აღნიშნული გექსტის მიმართ, რომელიც 1941 წ. პირველად გამოსცა აკად. გ. წერეთელმა, დაგროვდა ახალი ეპიგრაფიკული მასალა. ყოველივე ეს მოითხოვდა არამზის ბილინგვის არამეული გექსტის ხელახლა გამოცემას ყველა ახლად-გამოთქმული მოსაზრებისა და სათანადო ეპიგრაფიკული მასალის გათვალისწინებით, რაც წარმატებით განახორციელა კიდეც წიგნის ავტორმა. აკად. კ. წერეთლის ნაშრომები საქართველოში აღმოჩენილ არამეულ წარწერებთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანი შენაძენია არამეოლოგთა არამეისტიკისა, არამედ თანამედროვე სემიოლოგიისა.

აკად. კ. წერეთლის ნაშრომით მთელი ციკლი აქვს შექმნილი ებრაისტიკის დარგში. მისი განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრშია ქართულ-ებრაულ ურთიერთობათა კვლევა-ძიება. იგი ღრმად აუხსებს რა ებრაელი ხალხის იდეურ და სარწმუნოებრივ ერთიანობას, ამაყობს იმით, რომ მისი ხანგრძლივი მეცნიერული მოღვაწეობა მეგობარი ებრაელი ხალხის ისტორიას, მისი ენისა და ქართველ ხალხთან ურთიერთობის შესწავლას მიუძღვნა. 1944 წლიდან, რედაქტორად კიდეც არ არსებობდა ისრაელის სახელმწიფო, ხოლო საბჭოთა კავშირში ანტიებრაული განწყობილება სუფევდა, მან დაიწყო ბიბლიის ებრაული ენის კურსის კითხვა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და დღემდე რჩება მისი ერთგული მსახური. იგი ღრმადაა დარწმუნებული, რომ ქართულ-ებრაულ ურთიერთობებს არა მარტო დიდი ისტორია, არამედ დიდი მომავალი აქვთ. კ. წერეთლის დამსახურება ებრაულ და ქართულ ისტორიულ ურთიერთობათა შესწავლის საქმეში დიდ აღიარებას პოულობს ისრაელის სამეცნიერო, და არა მარტო სამეცნიერო, წრეებში. მას თელიან გარკვეული თვალსაზრისით ებრაული კულტურის მაგარებლად საქართველოში.

ებრაისტიკის დარგში შექმნილ ნაშრომთაგან აღსანიშნავია კ. წერეთლის შრომები, მიძღვნილი ებრაული ენის სხვადასხვა საკითხისადმი. ესენია: ადგილობრივი ბრუნვის (ლოკაცივის) წარმოშობისათვის ძველ ებრაულსა და არამეულში (მოსკოვი, 1963), სემიტიზმები ქართულ ბიბლიურ გექსტებში (მოსკოვი, 1968), კომპოზიციების შედგენილობისათვის ებრაულში (თბ., 1961), ებრაული დამწერლობა, ებრაული ენა (თბ., 1977). ქართულ-ებრაულ ურთიერთობებს ასახავს კ. წერეთლის შრომები: პარონომასია ქართულში (თბ., 1954), ებრაელის აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში (თბ., 1979), ქართული ეთნიკური ტერმინის „ურია“-ს, „პურიას“-ს შესახებ (თბ., 1979), ქართველ ებრაელთა ენის საკითხისათვის (თბ., 1994), მცხეთის არამეულ ამულეტი (თბ., 1996, ინგლისურად – ლეიდენი, 1996), ქართველის აღმნიშვნელი ებრაული ტერმინი მცხეთელი ებრაელის ეპიტაფიაში (თბ., 1998) და სხვა. კ. წერეთელმა გამოაქვეყნა სტატია ტერმინ „ივრითის“ ხმარების შესახებ სამეცნიერო ლიგურატურაში (თბ., 1983), მან სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა „ქართვლისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელ ტერმინებს არამეულსა და ებრაულში (თბ., 1993). ქართულ-ებრაულ ურთიერთობებზე საუბრია მის სხვა ნაშრომშიც.

ებრაული ენის სტრუქტურის საკითხები განხილულია ზოგად გამოკვლევებში სემიტური ენების შესახებ. ასეთებია: ერთი სუპრასემიტური ფონემის შესახებ თანამედროვე სემიტურში (თბ., 1976, ინგლისურად – 1982), ხშულთა სპირანტიზაციის საკითხისათვის თანამედროვე სემიტურ ენებში (თბ., 1976, გერმანულად – 1980), მამაკაისა და ქალის აღმნიშვნელი სიტყვები სემიტურში (თბ., 1987), სემიტური ენები საბჭოთა კავშირში (ინგლისურად, გოკიო, 1968), სემიტურ-ქართული ენობრივი ურთიერთობა (იგალიურად, მილანი, 1992) და ა.შ.

2000 წელს აკად. კ. წერეთლმა გამოაქვეყნა წიგნი „სემიტი ხალხების აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში“, რომელშიც განხილულია ამ ტერმინთა გავრცელების არე და დრო, ქართულში შემოსვლის გზები და ეტიმოლოგიები. გამოყენებულია არამარტო ქართული წერილობითი წყაროები, დაწყებული ბიბლიით, სადაც მოცემულია ყველა ამ ხალხის სახელწოდება, არამედ ბიბლიის ებრაული, ბერძნული, სომხური და სირიული ტექსტები. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს აკად. კ. წერეთლის მიერ შედგენილი სახელმძღვანელო „ბიბლიის ებრაული ენა“, რომელიც შეიცავს ენის გრამატიკას, ბიბლიურ ტექსტებსა და მის ლექსიკას. ეს ნაშრომი ქართულ ენაზე მკითხველს პირველად მიეწოდება, იგი ავტორის მრავალწლიანი პედაგოგიური მოღვაწეობის ნაყოფია.

აკად. კ. წერეთლი წარმატებით იკვლევს ქართველ ებრაელთა ემიგრაციულ ძეგლებს, რომლებიც იუდეურ-არამეულ (რაბინულ) ენაზეა დაწერილი. ერთ-ერთ მათგანში შემონახულია ქართველის აღმნიშვნელი ებრაული სახელწოდება („გურგ“), რომელიც უკანასკნელ ხანებამდე უცნობი იყო. ამრიგად, დღეისათვის უკვე ცნობილია როგორც ებრაელის ქართული სახელწოდება, ისე ქართველის ებრაული სახელწოდება.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, აკად. კ. წერეთლის ნაშრომები გამოქვეყნებულია მსოფლიოს მრავალ ენაზე, მრავალ ქვეყანაში და ეძღვნება არამეისტიკისა და ებრაისტიკის პრობლემებს. სწორედ ამ მეცნიერულ დარგებში გამოქვეყნებულ გამოკვლევებში მას მიღებული აქვს არაერთი საპატიო ჯილდო. კ. წერეთლს სხვადასხვა სამეცნიერო შრომებში მიღებული აქვს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამი პირველი ხარისხის სამეცნიერო პრემია. ერთ-ერთ მის ცნობილ მონოგრაფიას – „სირიულ ენას“, რომელიც მოსკოვში 1979 წელს, მიღებული აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის პრემია, ხოლო 1982 წელს გამოცემულ წიგნს – „არამეული ენა“ (ქართულად და რუსულად, ის. ზემოთ), რომელიც ავტორმა თავისი მასწავლებლის – აკად. გ. წერეთლის ხსოვნას მიუძღვნა, სხვა გამოკვლევებთან ერთად არამეისტიკის დარგში, 1989 წ. მიანიჭეს აკად. გ. წერეთლის პრემია. საქართველოს სახელმწიფო პრემია დაინიშნა კ. წერეთლის ნაშრომთა ციკლმა – „საქართველოს არამეული წარწერები“ (1999). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ აკად. კ. წერეთელი მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწეა, დაჯილდოებულია „ღირსების ორდენით“. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ხანგრძლივი ნაყოფიერი მუშაობისათვის კ. წერეთლი დაჯილდოვდა ივანე ჯავახიშვილის მედლით. ებრაისტიკაში გაწეული ღვაწლისათვის მას გადაეცა ისრაელის მეცნიერებათა აკადემიის ჯილდო – ალბერტ აინშტაინის მედალი.

აკად. კ. წერეთლის სამეცნიერო ავტორიტეტზე მკაფიოდ მეტყველებს მისი არჩევა საერთაშორისო სამეცნიერო სამოგადოებათა წევრად. იგი არის ამერიკის აღმოსავლური სამოგადოების საპატიო წევრი, გერმანიის აღმოსავლეთმცოდნეთა სამეცნიერო სამოგადოებისა და აღმოსავლეთის შემსწავლელი სამოგადოების ნამდვილი წევრი და სხვ. მას სისტემატურად იწვევენ სააღმოსავლეთმცოდნეო ცენტრებში ლექციების წასაკითხად (ბერლინის, მიუნხენის, ერლანგენის,

პაილერბერგის, საარბრიუკენის, ბონის, რომის, ნეაპოლის, გენუის, მილანის, ვენეციის, ტურინის, პარიზის – სორბონის, ბუდაპეშტის, ტურკუსა და მელსინის უნივერსიტეტებში). აკად. კ. წერეთელი ხშირად იღებს მონაწილეობას საერთაშორისო სამეცნიერო კონგრესებისა და კონფერენციების მუშაობაში (მოსკოვი, დელი, კანბერა, გოკიო, საუთჰემპტონი, იერუსალიმი და სხვ.).

აკად. კ. წერეთლის გამოკვლევები ებრაისტიკასა და არამეისტიკაში, მთელი მისი მეცნიერული შემოქმედება მომავალ ახალგაზრდა მკვლევართ გარკვეულ გეზსა და მიმართულებას აძლევს. დიდ დროს უთმობს იუბილარი მომავალი თაობის აღზრდას, იგი მეცნიერებაში ახალგაზრდების გზის გამკვლევი, კეთილი მოძღვარი და გულისხმიერი აღმზრდელი, მომავალ თაობაზე მუდმივი მზრუნველი.

აკად. კ. წერეთელი ეწევა საზოგადოებრივ საქმიანობასაც: მონაწილეობს სხვადასხვა სამთავრობო თუ აკადემიური კომისიების და დელეგაციების მუშაობაში, აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ებრაელთა საქართველოში დამკვიდრების 2600 წლის თარიღის აღმნიშვნელი სახელმწიფო კომისიის მუშაობაში, არის ქართული ენციკლოპედიის მთავარი სამეცნიერო საბჭოს წევრი, აგრეთვე რიგი სამეცნიერო საბჭოს წევრი. მისი ინიციატივითა და ძალისხმევით თბილისის ქართულ სკოლაში შემოღებულია ებრაული ენის სწავლება. აკად. კ. წერეთელი ქართველ სემიოლოგთა აღიარებული მეთაურია, საქართველოს აღმოსავლეთმცოდნეთა ასოციაციის პრეზიდენტი.

აკად. კ. წერეთლის მაღალნიჭიერება და ერუდიცია მერწყმულია მის მაღალ-აღმაწიურ თვისებებთან, მის მაღალკეთილშობილებასა და ინტელექტუალიზმთან. ჩვენი სასიქაღელო იუბილარი დიდი შემოქმედებითი შემართებით შეხება ახალ საუკუნეს, ახალ ათასწლეულს. იგი ახლა შემოგვყურებს მხნედ, ისეთი ოპტიმიზმით, შეუპოვრობითა და დაუსტრომლობით, რომ გვგონებათ, თითქოს მას წინ კვლავ 80 წელი აქვს გასაველელი.

წინამდებარე წიგნში გამოქვეყნებული ნაშრომები მხოლოდ ნაწილია აკად. კ. წერეთლის გამოკვლევებისა ებრაისტიკაში, არამეისტიკასა და, საერთოდ, ზოგად სემიოლოგიაში. ამ წიგნის გარდა, მომავალში ივარაუდება მისი სხვა გამოქვეყნებული სტატიების ასევე ცალკე წიგნად გამოცემა. მკითხველი დარწმუნდება, რაოდენ მდიდარია აკად. კ. წერეთლის მეცნიერული შემოქმედება, რომელიც კიდევ უფრო გამდიდრდება: იგი დღესაც აქტიურად განაგრძობს მოღვაწეობას სამეცნიერო და საზოგადოებრივ ასპარეზზე, ერთგულად ემსახურება რა მეცნიერებასა და ახალგაზრდა სპეციალისტთა აღზრდის კეთილშობილურ საქმეს. ღრმად გვჯერა, მომავალ მაღალნაყოფიერ წლებს აკად. კ. წერეთელი კვლავაც მიუძღენის მეცნიერების იმ დარგებს, რომელთაც იგი ათეული წლების მანძილზე ემსახურება.

ღვაწლმოსილი მეცნიერის, ქართული ორიენტალისტიკის უხუცესი წარმომადგენლის აკად. კ. წერეთლის წინამდებარე წიგნი ქვეყნდება მისი დაბადების 80 წლისთავთან დაკავშირებით.

გრიგოლ გიორგაძე

KONSTANTIN TSERETELI

Konstantin Tsereteli, outstanding Georgian linguist, Honoured Scientist, Doctor of Philology, Professor, Member of the Presidium of Georgian Academy of Science for nearly 60 years works fruitfully in the field of Semitic linguistics. Today he is at the head of the School of Georgian Semitics, founded by Academician Georg Tsereteli.

K. Tsereteli was born in Tbilisi, on February 4, 1921, in a teacher's family.

In 1937 he left the Tbilisi Secondary School. His interest in languages brought him to the philological faculty of the Tbilisi University. Being the second-years student he proceeds to study Caucasian and Oriental languages. Here along with Georgian, Abkhazian and Avar languages he studies Near East peoples languages (Old Persian, Arabic and Turkish), also Greek and Old Armenian.

In 1941 K. Tsereteli graduated successfully from the University and the same year was enrolled as a post-graduated student at the Academy of Sciences of the Georgian SSR in speciality "Hebrew and Aramaic Philology". His post-graduate work carried out under the guidance of professor Georg Tsereteli.

Prominent results achieved by K. Tsereteli in his scientific work are due to his rare linguistic feeling and marvelous capacity for work. He is the author of more than 200 scientific works, including monographs and manuals, published in Georgian, Russian, German, English, French, Italian, Finnish, in many scientific centers of the world, which are believed to be great contribution to Semitic linguistics.

While taking his post-graduate course K. Tsereteli begins to study Modern Aramaic (Assyrian) dialects. He wrote down and studied Aramaic dialects in Georgia and Armenia, as well as those spoken in Iraq and Syria. K. Tsereteli "Essay of Comparative Phonetics of the Modern Assyrian Dialects" (Tbilisi, 1958, in Georgian and Russian), "Materials on Aramaic Dialectology" (Tbilisi 1965, in Russian), "A Reader of the Modern Assyrian Language with a Dictionary" (Tbilisi 1958, 1980, in Georgian and Russian), "Modern Assyrian Grammar" (Tbilisi 1968, in Georgian), and many others. Of special significance for Aramaic dialectology development was Tsereteli's work "Modern Assyrian Language" (Moscow 1964, in Russian), which was published in Italian (1970), German (1970) and English (1978) and received a high appraisal. It should be noted that Tsereteli's works on Aramaic dialectology stimulated further development in this field, which had been practically stopped after Noldeke.

From Modern Aramaic dialect's studies K. Tsereteli turns to research and studies of one of

the Middle Aramaic dialects – classical Syriac language. In the 1979 a book by Tsereteli “Syriac Language” was edited (in Russian) in Moscow which contained a systematic description of the Syriac language. At present K. Tsereteli works fruitfully on Old Aramaic language and inscriptions found in the territory of Georgia deserves special attention.

Based a study of Aramaic language structure and 3000-year fixed history K. Tsereteli published his monograph “The Aramaic Language” in Georgian and Russian (Tbilisi 1982), Italian translation – “Grammatica generale dell’aramaico” (Torino 1995). This first attempt of presenting a historical grammar of Aramaic language is a result of many years’ work, where are given grammatical characteristics of development of the Aramaic Language in different periods.

K. Tsereteli is also intensively working in the field of Comparative Semitic Linguistics.

In his research work K. Tsereteli does not restrict himself to the semitological topics. His contribution to studies of linguistics and cultural- historical interrelations of the Georgians and Near East peoples is well known for specialists. Mention should be also made of the Tsereteli’s work on Georgian ethnonyms. Special notice also deserves Tsereteli’s investigation of origin of Georgian ethnic terms which denote Semitic peoples: Arabs, Jews, Syrians, Assyrians, Ethiopians. For solution of this problem Georgian historical and literature sources and Georgian, Armenian, Hebrew, Syriac, Greek Bible texts have been used. (Ethnic Terms Denoting the Semitic Peoples in the Georgian Language”, Tbilisi, 2000, in Georgian). Cultural-historical importance of such research is doubtless and therefore deserves special attention.

Scientific results obtained by K. Tsereteli find wide application in special literature. Indicative of Tsereteli’s high scientific authority is participation in well-known Western journals and collections as well as delivering on Semitological subjects in many Universities. He presented also the papers at International Congresses and Conferences. K. Tsereteli is selected a Honorary Member of the American Oriental Society, Member of the Deutsche Morgenlandische Gesellschaft and Member of the International Society for Oriental Research.

From 1949 K. Tsereteli is engaged in pedagogical work at the Tbilisi State University. For many years he delivers lectures on Comparative Grammar of Semitic Languages and Courses in various North-Semitic Languages (Hebrew, Aramaic and Syriac). In 1959-1960 K. Tsereteli headed the faculty of Oriental Studies of the Tbilisi State University, in 1977-1983 he headed the Chair for Semitic Studies of the same University, but at present he leads the Chair for Hebrew-Aramaic Philology. At the same time he is the head of coordinative Centre of Training of Oriental Languages at the Georgian Ministry of Education. Under his guidance and initiative Oriental Languages (Arabic, Persian, Turkish and Hebrew) are intensively learned at schools of Tbilisi.

For his scientific works K. Tsereteli was repeatedly rewarded with I-st Prize of the Tbilisi University (1951, 1959, 1965). In 1980 his monograph “Syriac Language” (Moscow, 1979) was rewarded with the Ivane Javakishvili (founder of the Tbilisi University) Prize, while in 1989 he received the Georg Tsereteli (prominent Georgian orientalist) Prize for a series of works: “Structur of Aramaic Language”, in 1998-State Prize for “Aramaic Inscription from Georgia”.

For outstanding contribution to Oriental Studies and training of scientists K. Tsereteli received the honorary title of Honoured Scientist and was decorated with the Order of Honour. In 1988 he was elected a Member of the Georgian Academy of Sciences.

K. Tsereteli is married, had one son – painter (Soso Tsereteli) who tragically perished.

I

არამეული დიალექტოლოგია

ARAMAIC DIALECTOLOGY

Abriss der Vergleichenden Phonetik der modernen assyrischen Dialekte *

Die aramäische Sprache, die früher im ganzen Nahen Osten verbreitet war, hat sich bis in unsere Zeit auf einem weiten Gebiet zwischen dem Libanon und dem Urmia-See gehalten. Die heutigen aramäischen Mundarten sind im Hinblick auf die historisch-vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen von außerordentlichem Interesse. Davon zeugen u. a. die Arbeiten solch hervorragender Semitisten wie Nöldeke, Rosenthal u. a. m. Doch wenn auch das Interesse an der Erforschung der modernen assyrischen (aramäischen) Dialekte schon seit über hundert Jahren sehr groß ist und wenn es auch eine stattliche Reihe wichtiger Monographien über den Aufbau einzelner Dialekte gibt, so verfügt doch die Wissenschaft heute über keine Arbeiten, welche über Phonetik, Morphologie und Syntax der uns interessierenden Dialekte vom Standpunkt der vergleichenden Sprachwissenschaft Auskunft erteilen könnten. In der vorliegenden Arbeit wird die Phonetik der modernen assyrischen (aramäischen) Dialekte historisch-vergleichend untersucht; sie soll die bestehende Lücke auf dem Gebiete der Aramaistik bis zu einem gewissen Maße füllen.

Als Forschungsmaterial dienten uns Dialekttexte, die von verschiedenen Autoren veröffentlicht wurden, und auch solche, die wir auf dem Gebiet der Gruzinischen SSR aufgezeichnet haben¹.

EINFÜHRUNG

Die modernen aramäischen Dialekte zerfallen, ähnlich wie die alten, in zwei Gruppen; das Westaramäische und das Ostaramäische. Das West-

* Übersetzung eines russischen Resümées des in gruzinischer Sprache verfaßten „Essay of Comparative Phonetics of the Modern Assyrian Dialects“ von Konstantin G. Cerebeli (1958) 213 f. Die Erlaubnis zur Übersetzung wird dem Verfasser, die Übersetzung selbst Dr. Norbert Reiter, Slawisches Seminar der Freien Universität Berlin, verdankt. Sie ist mit geringen Kürzungen, die vor allem Vergleiche mit dem Gruzinischen betreffen, durchgeführt.

¹ Die Arbeit des bekannten Semitisten A. Spitaler, Neue Materialien zum aramäischen Dialekt von Ma'lula, ZDMG. 107 (1957), 299—339, konnte von uns nicht berücksichtigt werden, da vorliegende Arbeit angefertigt wurde, bevor jene erschien.

aramäische, das durch die Mundart von Ma'lūla repräsentiert wird, lebt in den Bergen des Anti-Libanon (in drei Dörfern Syriens) fort. Die Mundart von Ma'lūla steht den Dialekten der palästinensischen Christen und Juden am nächsten. Die genannte Mundart zeichnet sich durch folgendes aus: Aussprache des *ā* als *o*, Endung des Plurals masc. gen. *-ōjā* (< *-ājā*), Konjugation des Verbums mit Präfix *j* in der 3. Pers. des unvollendeten Aspekts, Gebrauch des *Energicus* in suffixalen Formen des Verbums u. a. m. Die Mundart von Ma'lūla befindet sich mitten in arabisch sprechendem Gebiet, weswegen sie starkem arabischem Einfluß ausgesetzt ist. Der arabische Einfluß erstreckt sich auf die Phonetik, die Grammatik und das Lexikon, in dem es eine Unmenge arabischer Wörter gibt (A. Spitaler). Die anderen Dialekte sind ostaramäisch, sie werden vom Tūr 'Ābdīn (Türkei) bis zum Urmia-See (Iran) gesprochen. Für diese Dialekte ist charakteristisch: Verlust der finiten Formen des Verbums, Konjugation nach grammatischen Zeiten, denen postverbale Nomina zugrunde liegen, in der Regel bewahrtes *ā*, starke Tendenz zur Vereinfachung der Geminata und zum Übergang von pharyngalem *ħ* zu velarem *h* usw. Die modernen ostaramäischen Dialekte stehen der mandäischen Sprache und dem Aramäischen des babylonischen Talmuds nahe. Eine gewisse Ähnlichkeit zeigen die genannten Dialekte auch mit der klassischen syrischen Sprache, jedoch sind sie, worauf wiederholt in der Spezialliteratur hingewiesen wurde (Nöldeke, Maclean), keine unmittelbare Fortsetzung des Syrischen.

Die modernen aramäischen Dialekte sind in der Literatur unter verschiedenen Bezeichnungen bekannt: „Neuaramäisch“ (A. Socin, E. Prym, M. Lidzbarski, A. Siegel, R. Duval, J. B. Segal) oder „modernes Aramäisch“ (H. Fleisch); die ostaramäischen Dialekte nennt man außerdem noch „Neusyrisch“ (Th. Nöldeke, A. Merx, J. Parisot, L. Lopatinskij, N. V. Jušmanov), „modernes Syrisch“ (D. T. Stoddard), „Volkssyrisch“ (A. J. Maclean), „Ajsorisch“ (A. Kalašev, L. Lopatinskij u. a. m.). Der Ausdruck „Ajsoren“ war in der russischen vorrevolutionären Literatur stark verbreitet. Diese Bezeichnung ist die armenische Wiedergabe des aus dem Aramäischen stammenden Wortes „Assur“ und wird als Beleidigung aufgefaßt. In der sowjetischen wissenschaftlichen Literatur heißen die genannten Dialekte „Assyrisch“, ihre Träger „Assyrer“ (N. V. Jušmanov, B. Grande). Genau so werden sie Assyrer auch in der ausländischen Literatur genannt (franz. Assyriens, engl. Assyrians); an diese Bezeichnung hält sich auch die georgische Tradition. In Anbetracht des oben Gesagten und der Eigenbenennung

der heutigen Aramäer („Syrier, Assyrier“; *sūrāj, āssūrāj, aturāj, assorzi*) halten wir es für besser, die lebenden aramäischen Dialekte insgesamt „moderne aramäische Dialekte“ und die zu ihnen gehörenden ostaramäischen „assyrische“, im Unterschied aber zur alten assyrischen Sprache (Assyro-Babylonisch = Akkadisch) „moderne assyrische Dialekte“ zu nennen.

Auf Angaben zur Klassifizierung der modernen assyrischen Dialekte stoßen wir in den Arbeiten von Prym, Socin, Lidzbarski und Jušmanov. Besondere Aufmerksamkeit widmete dieser Frage Maclean, der eine vollkommene Klassifizierung der genannten Dialekte ausgearbeitet hat (Grammar, Dictionary). Maclean teilt alle assyrischen Dialekte in vier Gruppen: 1. die sogen. Urmia-Gruppe umfaßt drei Dialekte, das Urmische, Sipurganische, Soldusische; 2. die Nordgruppe umfaßt vier Dialekte, das Salamassische, Kučānissische, Gavarische und Džiluische; 3. diese Gruppe besteht aus den Dialekten im Zentralteil von Kurdistan, d. h. dem Ober-Tiarischen und Nieder-Tiarischen, dem Tchumischen u. a.; 4. die Südgruppe umfaßt die Dialekte der Gebiete von Alkoš, Botan, Zacho. Die Macleansche Einteilung bedarf, obwohl sie die vollständigste ist, indessen noch einiger Ergänzungen und Korrekturen. Eine genauere Einteilung ist nur nach gründlicherem und umfassenderem Studium der Struktur und Geschichte der modernen assyrischen Dialekte möglich, darum hat die von uns herangezogene Macleansche Einteilung, die wir an einigen Stellen korrigiert haben, nur vorläufigen Charakter. Die Korrekturen bestehen in Folgendem: 1. In Gruppe 1 muß das Soldusische mit dem Urmischen vereinigt werden, 2. in derselben Gruppe zählen wir zum Sipurganischen auch die Sprache der Gavalanen, 3. in Gruppe 2 beziehen wir den wanischen Dialekt mit ein, das ist die Sprache der Assyrer im Wilayet von Wan, 4. in Zusammenhang mit dem Džiluischen wird im Folgenden nicht das Gavarische genannt, 5. unser tiarischer Dialekt entspricht dem Ober-Tiarischen Macleans, sein Nieder-Tiarisch heißt bei uns Dialekt von Ašita, 6. in Gruppe 4 wird nur auf die Sprache der assyrischen Christen Kurdestans verwiesen, der hier mit untergebrachte mossulische Dialekt entspricht den Dialekten von Alkoš und Fellihī bei anderen Autoren, 7. getrennt führen wir in einer Gruppe 5 die aramäische (assyrische) Sprache der Juden an, hierher gehören auch die assyrischen Dialekte von Zacho, Salamasa und Urmia.

Die heutige Literatursprache begann sich seit den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts herauszubilden und beruht auf dem Urmischen. Sie

wurde von zugereisten Missionaren literarisch geformt. Die Schrift ist die der syrischen Nestorianer, die sich in manchen Zeichen von der der syrischen Jakobiten unterscheidet. Die Ostassyryer, unter ihnen die urmischen Nestorianer, verwenden auch die sogen. nestorianische Schrift, die Westassyryer (Einwohner Syriens) die jakobitische (sogen. Serṭō).

Das verhältnismäßig geringe Alter der modernen Literatursprache auf der einen, und die Verwendung der syrischen Schrift auf der anderen Seite führen zu Schwankungen zwischen etymologischer und phonetischer Schreibweise (vgl. 'āḫeḏ und āweḏ „machen“). Das alles zeigt, wie weit die heutige Schriftsprache noch von einer wahren Literatursprache mit ihren festgesetzten Normen und Traditionen entfernt ist.

Die Erforschung der heutigen aramäischen Dialekte begann in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts und entwickelte sich in zwei Richtungen, einer praktischen und einer wissenschaftlichen.

Besondere Verdienste um die praktische Erforschung der aramäischen (hier auch assyrischen) Dialekte haben sich die Missionare J. Perkins, D. T. Stoddard, A. J. Maclean und J. Rhétoré erworben. Eine Grammatik der modernen assyrischen Sprache hat zuerst Stoddard herausgegeben (1855). Sie beruht auf Material aus dem Urmischen, Salamassischen und Kurdistanischen. Umfangreiches Dialektmaterial ist in Macleans Grammatik und Wörterbuch, die 1895 und 1901 erschienen sind, verwertet worden.

Die wissenschaftliche Erforschung der modernen aramäischen Dialekte wurde durch die bekannte Arbeit von Th. Nöldeke, Grammatik der neusyrischen Sprache (1868), eingeleitet. Sie beruht vornehmlich auf urmischem Material, das von verschiedenen Autoren veröffentlicht wurde, sowie auf der schon genannten Grammatik von Stoddard. Nöldekes Arbeit ist heute noch von Bedeutung, obwohl sie von einigen Fehlern, besonders in der Phonetik, nicht frei ist.

Von großer Wichtigkeit für die Erforschung der uns interessierenden Dialekte sind die Einzeluntersuchungen von I. Guidi und E. Sachau über den mossulischen Dialekt, von A. Siegel über den von Tūr 'Āḫdīn, von N. V. Jušmanov über das Urmische. Zu erwähnen sind auch die Arbeiten von E. Bliss, G. Bergsträsser und A. Spitaler über den aramäischen Dialekt von Ma'lūla.

An Dialekttexten ist eine ganze Menge veröffentlicht worden. Aufmerksamkeit verdienen Pryms und Socins Texte aus Tūr' Ābdin, Socins, Kalaševs, Kampfmeyers und Bergsträssers urmische sowie Duvals und Socins salamassische Texte; wichtig ist auch das Material aus anderen assyrischen Dialekten (Džilu, Botan, Tiari, Zacho . . .), das von Lidzbarski, Gottheil, Merx, Parisot, Sachau, Segal, Rivlin u. a. gesammelt wurde. In diesen Texten ist der Dialekt von Wan überhaupt nicht vertreten, die Dialekte von Tiari und Botan nur in unbedeutendem Maße.

Eine interessante Untersuchung haben wir von A. Klingenheben über den in Ma'lūla bekannten Stimmtonverlust stimmhafter Geminaten, worüber früher schon C. Brockelmann, Stimmtonverlust bei Geminaten, Festschrift Meinhof, Hamburg 1927, gehandelt hat.

Angaben über die modernen aramäischen Dialekte finden wir auch in den Arbeiten, die sich mit Fragen der vergleichenden Phonetik und Grammatik der semitischen Sprachen befassen. Von ihnen wären zu nennen: M. Hartmann, Die Pluriliteralbildungen in den semitischen Sprachen (1875); W. Wright, Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages (1890); C. Brockelmann, Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen 1—2 (1908—1909); R. Růžička, Konsonantische Dissimilation in den semitischen Sprachen (1909).

Besonders zu vermerken ist die grundlegende Arbeit von F. Rosenthal, Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen (1939), wo Untersuchungen, Texte und Wörterbücher, die nach Nöldeke in der Aramaistik erschienen sind, eingehend besprochen werden. In diesem Buche finden auch die modernen aramäischen Dialekte gebührenden Raum.

ERSTER TEIL: DAS LAUTSYSTEM

Kapitel I. Konsonanten

Die modernen aramäischen Dialekte haben den altaramäischen Konsonantismus im wesentlichen bewahrt, obwohl in dieser Beziehung unter ihnen auch bestimmte Abweichungen zu beobachten sind. Es zeigt sich nämlich, daß einige für das Aramäische charakteristische Konsonanten in den modernen Dialekten fehlen, andere aber hinzugekommen sind (vgl. Nöldeke, Neusyr. 25; N.W. Jušmanov, Assirijiskij jazyk 1 [1933], 115.

1. Labiale. In den modernen aramäischen Dialekten haben sich die Labiale, außer dem stimmhaften m^2 , stellenweise verändert.

Die labialen Verschlußlaute b und p , von denen der erste stimmhaft, der zweite stimmlos-behaucht ist, sind in den ostassyrischen Dialekten erhalten geblieben. In der Mundart von ʿŤūr'Ābdīn geht das stimmlose p in labiodentales f über, in Ma'lūla kommt hier noch der Übergang von stimmhaftem b in stimmloses p hinzu (Ausnahmen begegnen nur am Wortanfang: *bōla* „Gedanke“ u. a. m.). So z. B. urm. *bēla*, salam. *bīā*, tiar. *bēša*, salam.-jüd. *bēla*, jedoch ma'l. *paīta* „Haus“ < aram. *baitā*; ostassyr. *kālbā*, *kilba*, ʿŤūr'ābd. *kalba*, jedoch ma'l. *ḥalpa* „Hund“ < aram. *kalbā*; urm. *pālgā*, salam. und mos. *pīga*, jedoch ʿŤūr'ābd. *faḡa*, ma'l. *felka* „Hälfte“ < aram. *paḡā*; urm. *ālpā*; salam. *ilpā*, mos. *elpa*, jedoch ʿŤūr'ābd. *alpa*, ma'l. *elpa* „tausend“ usw.³

Das spirantisierte b (\bar{b}) der ostassyrischen Dialekte ging in den labiodentalen, stimmhaften Reibelaut f über, in Ma'lūla in den Verschlußlaut b . Der zweite Konsonant jedoch (\bar{p}) ergibt in Ma'lūla und ʿŤūr'Ābdīn ein stimmloses labiodentales f , in den anderen Dialekten ist \bar{p} als Verschlußlaut (p) vertreten. So: ostassyr. *kīpā* „Stein“, jedoch ma'l. *ḥēfa* und ʿŤūr'ābd. *kefo* (< *kēpā*); ma'l. *ḥalpa* „Milch“, jedoch assyr. *ḥalva* (< *ḥalḅā*) usw.

Außer den genannten labialen Konsonanten (m , b , p) begegnet uns noch der labio-labiale Verschlußabruptiv β , der den semitischen Sprachen

³ Die von uns verwendeten Transkriptionszeichen: 1. Vokale \bar{a} , \bar{e} , \bar{i} , \bar{o} , \bar{u} (hintere Reihe mit hartem Timbre); \bar{a} , \bar{e} , \bar{i} , \bar{o} , \bar{u} (vordere Reihe mit weichem Timbre); \bar{a} , \bar{e} , \bar{i} , \bar{o} , \bar{u} (mittlere Reihe mit mittlerem Timbre); \bar{e} (überkurzer, irrationaler Vokal, sogen. Schwa). 2. Konsonanten \bar{c} (Kehlexplosion, = arab. \bar{c}); \bar{c} (pharyngale, stimmhafte Spirans, = arab. \bar{c}); \bar{b} ; \bar{h} (spirantisierendes b); \bar{c} ; \bar{d} (= \bar{d}); \bar{d} (spirantisierendes d); \bar{d} (emphatisches d); \bar{f} ; \bar{g} ; \bar{g} (spirantisierendes g); \bar{g} (stimmhafte Hinterzungenspirans, = arab. \bar{g}); \bar{g} (= $\bar{d}\bar{z}$); \bar{h} (Kehlauchlaut, = arab. \bar{h}); \bar{h} (pharyngale, stimmlose Spirans, = arab. \bar{h}); \bar{h} (= \bar{ch}); \bar{k} (behauchter Hinterzungenverschlußlaut, = arab. \bar{k}); \bar{k} (spirantisierendes k); \bar{k} (Hinterzungenabruptiv); \bar{l} (weiches l); \bar{l} (hartes l , sogen. poln. \bar{l}); \bar{l} (emphatisches l); \bar{m} ; \bar{n} ; \bar{p} (behauchter labialer Verschlußlaut); \bar{p} (spirantisierendes p); \bar{p} (Labialabruptiv); \bar{r} ; \bar{s} ; \bar{s} (emphatisches s); \bar{s} (behauchter dentaler Verschlußlaut, = arab. \bar{s}); \bar{s} (spirantisierendes s); \bar{s} (emphatisches s und Dentalabruptiv); \bar{v} (= \bar{w}); \bar{z} (stimmhaftes z wie in dtsh. „Rose“); \bar{z} (emphatisches, stimmhaftes z); \bar{j} (stimmhafte, palatale Spirans, = dtsh. \bar{j}); \bar{x} (stimmlose palatale Spirans, = dtsh. „Ichlaut“); \bar{y} (stimmhafte labiale Spirans, = engl. \bar{w}); $\bar{g}^{\bar{x}}$, $\bar{h}^{\bar{x}}$, $\bar{k}^{\bar{x}}$ (palatalisiertes g , h , k).

³ Abkürzungen für die Bezeichnungen der modernen aramäischen Dialekte: wan. = wanisch, džil. = džiluisch, kurdist. = kurdistanisch, kudč. = kudčanisich, ma'l. = ma'lūlisch, mos. = mosulisch, sal. oder salam. = salamassich, tiar. = tiarisch, ʿŤūr'ābd. = ʿŤūr'ābdinisch, tchum. = tchumisch, urm. = urmisch.

fremd ist. Man hört ihn nicht nur in Lehnwörtern, z. B. *saḫugta* (< russ. *sapog*) „Stiefel“, *ʔaḫiṛ* (< russ. *topor*) „Beil“, sondern auch in ursprünglich aramäischen Wörtern, wie z. B. in urm. *ḫlašā* „Krieg“, džil. *uḫ āna* „ich auch“, tiar. *biḫāzah ḫurḫa* „ich mache mich auf den Weg“, salam. *ḫrḫi* „vierzig“, wan. *ḫlāzin* „ich werde gehen“ usw.

In den Texten und Wörterbüchern der übrigen Dialekte ist *ḫ* nicht verzeichnet, was möglicherweise den tatsächlichen Verhältnissen nicht entspricht. Denn es zeigt sich, daß sogar in den von europäischen Gelehrten herausgegebenen urmischen Texten zum Unterschied von unseren wie auch Kalaševs und Jušmanovs Aufzeichnungen der Abruptiv *ḫ* nirgends erwähnt wird.

Neben den labialen Verschlußlauten gibt es in den Dialekten auch die labialen Reibelaute (genauer labiodentale) *v* (stimmhaft) und *f* (stimmlos), die beide dem Altaramäischen, ja dem Nordsemitischen überhaupt fremd sind. Sie sind für die moderne aramäische Sprache Neuerwerbungen, wie aus dem oben Gesagten hervorgeht.

2. Dentale. In den Dialekten sind beide altaramäische dentale Verschlußlaute bewahrt geblieben, das stimmhafte *d* und das stimmlose, behauchte *t*, im Dialekt von Ma'lūla jedoch verstummt das stimmhafte *d* (*d* > *t*, wie auch bei den anderen stimmhaften Verschlußlauten), oder es wird spirantisiert und zu einem interdentalen *ḏ* umgebildet (so in der Regel am Wortanfang); vgl. assyr. *divšā*, *dūjšā* „Honig“ und ma'l. *ḏebša*, assyr. *gildā* „Haut“ und ma'l. *ḡetta*. Stimmloses *t* geht meistens in *č* über, in einigen Fällen jedoch, besonders am Wortanfang, in interdentalen *ṭ*: ma'l. *hačč* „du“, jedoch assyr. *at* (< *att*), ma'l. *ṭelka* „Schnee“, jedoch assyr. *talḡā* (< *talḡā*).

Besondere Beachtung verdient der Dentalabruptiv *ṭ*, der einerseits auf behauchtes *t* oder stimmhaftes *d* (*ṭā* „drei“ < *llā*) zurückzuführen ist, andererseits den Reflex des emphatischen *ṭ* (arab. und hebr. *ṭ*) darstellt. Es ist interessant, daß die Abruptive in unseren Dialekten hauptsächlich von Assyrem selbst verzeichnet wurden (Kalašev, Osipov; Syriac, Le maître phonétique, 1913, 79—80).

Hier müßte noch der dentale Nasal *n* und die dentalen Spiranten *z* (stimmhaft) und *s* (stimmlos) genannt werden.

3. Alveolare. Von den altaram. Alveolaren haben die modernen Dialekte noch *š* und *r*. Sie sind auch in der Mundart von Ma'lūla erhalten geblieben. *š* ist stimmloser, behauchter Konsonant mit Palatalisierung (L. Lopatinskij, *Zametka k Ajsorsko-russkij slowar* [1894] 102), *r* koronaler Vibrant, wie dies, nach Brockelmanns Grundriß 44, das ursprüngliche semitische *r* war.

Neu im Aram. ist der stimmhafte Spirant *ž*, den man auch in anderen modernen semitischen Sprachen antrifft, z. B. in arab. Dialekten (Grundriß 123). Nöldeke hat also nicht recht, wenn er meint, im Assyr. fände sich *ž* nur in Lehnwörtern, und das auch nur selten (Neusyr. 25). Tatsächlich begegnet *ž* ziemlich häufig in Dialekttexten vieler Autoren (Prym, Socin, Maclean, Bergsträsser, Spitaler), und zwar nicht nur in Lehnwörtern, sondern auch in aramäischen als stimmhaft gewordenen *š*, so z. B. *šgūsīā* „Aufstand“ < *šgūsīā*, *hīzbūna* „Zahl“ < *hīšbūnā* usw.

Hier müssen auch die dem Altaram. unbekanntem Affrikaten genannt werden: das stimmhafte *ǧ*, das stimmlose, behauchte *č* und der Abruptiv *č̣*. Dem Abruptiv *č̣* begegnet man nur bei Kalašev und Jušmanov, den anderen beiden (*ǧ* und *č*) bei allen Autoren von Dialekttexten. Die genannten Affrikaten treten sowohl in Lehnwörtern (*ǧwāb* „Antwort“ < Arab.; *ǧīgār* „Milz“ < Pers.) als auch in aram. infolge von Palatalisierung oder Lautverschmelzung auf (*ǧärmā* „Knochen“ < *gärmā*, *māčīḥ* „finden“ < *maškiḥ*). Affrikaten unter besonderen Gegebenheiten sind auch aus anderen semitischen Sprachen bezeugt (aus den mittelasiatischen arab. Dialekten: G. Cereteli in: *Trudy II sessii asociacii arabistow* [1941], 135).

4. Palatale. Von den palatalen Konsonanten haben die assyrischen Dialekte den stimmhaften Reibelaut *ǰ*, sein stimmloses Korrelat *χ* und das laterale *l*. Die stimmlose Spirans *χ*, die dem dtsh. *ch* in „ich“ ähnlich ist, tritt nur nach dem Vokal *i*, besonders häufig am Wortende auf. *χ* begegnet gewöhnlich statt des stimmhaften *ǰ*, wenn dieses stimmlos geworden ist: *štiχ* < *štiǰ* „trinke aus“, *māiχtā* < *māiǰtā* „Stadt“ (< *māitā*). Dieser Laut ist uns in den ostassyrischen Dialekten durch Socin, Duval (der es mit *h* bezeichnet) und durch Kampfmeyer (*χ*) bezeugt.

Das palatale laterale *l* ist „weich“ und dem russ. *l'* bzw. dem franz. *l* ähnlich. Das palatale *l* wurde von Kalašev ausgesondert.

5. Velare. In den Dialekten begegnet man drei velaren Verschlußlauten, dem stimmhaften *g*, dem stimmlosen, behauchten *k* und dem Ab-

ruptiv *ḫ*, von denen das Altaramäische nur die beiden ersten kannte. Der Abruptiv *ḫ* tritt in Lehnwörtern auf (*ḫaliskā* „Kalesche“ < russ. *koljaska*, *ḫentrūn* „Zentrum“ < gr. κέντρον) oder nachdem *k* in den Abruptiv übergegangen war (*ḫintā* „Messer“ < *ḫintā*). Hier muß noch erwähnt werden, daß der Abruptiv *ḫ* auch statt des uvularen *q* in der Sprache der assyrischen Stadtbevölkerung auftritt, z. B. *ḫimlī* „er stand auf“ statt *qimlī* usw.

Im Dialekt von Ma'lūla ist stimmloses *k* bewahrt geblieben, wohingegen stimmhaftes *g* in *ḫ* übergang: *felka* < *felgā* „Hälfte“ (vgl. urm. *ḫālgā*). Geminiertes *g* ergibt Doppel-*k*: *akkōra* < *eggārā* „flaches Hausdach“ (urm. *g^hāri*).

In den Dialekten gibt es die palatalen Abarten von *g*, *k* und *ḫ* — *g^h*, *k^h*, *ḫ^h*.

Die spirantisierten altaram. *ḡ* und *ḫ* sind in die velaren Spiranten *ḡ* und *ḫ* übergegangen, wobei das erste (*ḡ*) für *ḡ* ziemlich selten auftritt; denn gewöhnlich hat sich *ḡ* zum stimmhaften Verschlusslaut zurückentwickelt (wie es auch bei *ḫ* der Fall ist, vgl. oben).

Zusammen mit den velaren Verschlusslauten treten auch velare Spiranten auf: das stimmhafte *ḡ* und das stimmlose *ḫ*, die dem Altaram. beide unbekannt sind. Spirantisches *ḡ* und *ḫ* sind einer Lautverschiebung zu verdanken. Von ihnen entspricht das stimmlose *ḫ* in den ostassyrischen Dialekten dem altaram. Rachen-*ḫ*, welches seinerseits nicht nur dem gemeinsemit. stimmlosen pharyngalen *ḫ*, sondern auch dem gemeinsemit. stimmlosen velaren *ḫ* entspricht (vgl. arab. *ḫ* und *ḫ*); vgl. assyr. *ḫmāra* „Esel“ und arab. *ḫimār*, assyr. *ḫamra* „Wein“ und arab. *ḫamr* usw.

ḫ kann, wie schon oben erwähnt, aus spirantisiertem *ḫ* entstanden sein: *malāḫa* „Engel“ < *malāḫā*. Im westassyrischen Dialekt von Tūr'Ābdīn ist *ḫ* nur diesen Ursprungs, wohingegen *ḫ* erhalten geblieben ist. So begegnet im Assyr. ein *ḫ* sekundären Ursprungs.

Das stimmhafte *ḡ* tritt seltener auf als dessen stimmloses Korrelat *ḫ*. Es entstand entweder aus spirantisiertem *ḡ* oder aber auch *ḫ* infolge kombinatorischen Lautwandels (s. u. „Konsonantensassimilation“). Dieses *ḡ* nun begegnet in Lehnwörtern: *ḡāḫīb* < arab. *ḡīb*, *zāḡa* „Höhle“ < äzerb. *zaya*.

Im Dialekt von Ma'lūla sind beide velaren Spiranten vorhanden. Sie sind einerseits aus spirantisiertem *ḡ*, *ḫ* entstanden, andererseits in arabischen

Lehnwörtern erhalten geblieben, z. B. *ħorħa* „Hurdžin (Umhängetasche)“ < arab. *ħurġ, baġla* „Stock“ < arab. *baġl* usw.

Hier muß noch das velare, sogen. „harte“ *l* erwähnt werden, das dem polnischen ähnlich ist. O. Jespersen nennt es „hinteres *l*“ (Lehrb.² [1913], 136—137). Es begegnet sowohl in Lehnwörtern (*ḍiħḥḥḥ* „Tuch“ < türk., *zālim* „Unterdrücker“ < Arab., *pol* < russ. *pol*) als auch in speziell aram. Ausdrücken (*ħānīḥ* „Schatten“, *ħulmā* „Schlaf“ usw.). Das „harte“ *l* finden wir bei Kalāšev, Lopatinskij und Lazarev verzeichnet. Über *l* in den semitischen Sprachen s. Brockelmann.

6. Uvulare. In den modernen Dialekten ist das gemeinsemit. uvulare *q* erhalten geblieben. Es handelt sich hierbei um einen stimmlosen Verschlußlaut mit hartem Absatz. Uvulares *q* ist auch im Dialekt von Ma'lūla erhalten geblieben.

7. Pharyngale. Die pharyngalen Konsonanten ' und *ħ* sind nicht allen alten westaram. Dialekten eigen. Die Tendenz zum Verlust dieser Konsonanten bemerkt man im Jüdisch-Aramäischen und im Christlich-Palästinensischen, während ' und *ħ* in der lebenden Mundart von Ma'lūla in allen Positionen erhalten geblieben sind: *spā'ḥa* „Finger“, *'arḥba* „abends“ usw. ' und *ħ* begegnen hier auch in arabischen Lehnwörtern.

Ein anderes Bild erhält man in den modernen ostaram. Dialekten, hier hat das Ṭūr'Āḥḍinische ' und *ħ* als einziger Dialekt bewahrt. Am Ende einer Silbe geht ' leicht in *ħ* über, d. h. es wird stimmlos. Von den übrigen Dialekten ist nur noch im Mossulischen der stimmlose, behauchte Pharyngal *ħ* hörbar (neben *ḥ*, in welchen es übergang), das stimmhafte ' aber wurde, wie auch in den anderen östlichen Dialekten, verloren: *ħa* „eins“, *aħṭun* „ihr“, *āzah* „wir gehen“ usw.

Das pharyngale *ħ* geht in den Dialekten in das velare *ħ* über (vgl. die oben genannten Beispiele *ħa, aħṭun, āzah*), ' ging verloren, jedoch nicht spurlos, was man besonders gut im Urmischen sehen kann, wo es benachbarte Konsonanten sowie palatales *l* velarisiert und stimmhafte Konsonanten stimmlos werden läßt, so z. B. *arḥā* „vier“ < *'arḥ'ā, ḥāḥā* „Schweiß“ < *da'itā* usw. (Stimmtonverlust bei stimmhaften Konsonanten unter dem Einfluß von ' zeigt sich auch im phönizischen *g + ' > q* und *b + ' > p*: M. Lidzbarski, in: Ephemeris für nordsemit. Epigraphik 2 (1908), 136. Die Velarisierung von Vokalen und der Stimmtonverlust bei stimmhaften Konso-

nanten weist auf die charakteristische Ausspracheweise des ' hin, die für den Stimmtonverlust bei stimmhaften Konsonanten die phonetische Voraussetzung in Gestalt eines harten Timbre schafft.

8. Gutturale. Der Guttural ' ist verloren gegangen (wo ' auftritt, ist es sekundär: harter Ansatz in Wörtern mit hartem Timbre oder Hiatus-tilger zwischen Vokalen), doch ist auch dieser Konsonant nicht verschwunden, ohne Spuren zu hinterlassen, vor ihm gehen nämlich behauchte Konsonanten in Abruptive über, benachbarte Vokale haben Mittel-Timbre (s. u.).

Der behauchte Guttural hat sich in der Regel am Wortanfang gehalten, in anderer Stellung kann er jedoch leicht ausgelassen werden: *hal* „los“, *hekla* „Tempel“, jedoch *bāra* statt *bahra* „Welt“. Ähnlich ist es in Ma'lūla, obwohl dort ' bisweilen in Wörtern angetroffen wird, die aus dem Arab. entlehnt sind.

9. Zur Frage der emphatischen Konsonanten. Die emphatischen Konsonanten, die für das Lautsystem der semitischen Sprachen charakteristisch sind, hört man in den modernen assyrischen Dialekten nicht mehr; sie wurden vereinfacht. Infolge dieser Vereinfachung ergaben sich die dentale Spirans *s* und der dentale Abruptiv *t* (aus den entsprechenden emphatischen Konsonanten *ṣ* und *ṭ*). Deshalb kann man heute in der Sprache der Assyrer nicht mehr Semkaṭ von Ṣaḡē unterscheiden. Jedoch ist die Vereinfachung der emphatischen Konsonanten nicht ohne Folgen geblieben. Ähnlich dem ' haben die einstmals existierenden emphatischen Konsonanten den harten Timbre eines Wortes bedingt, in dessen Gefolge Vokale und palatales *l* velarisiert wurden, und behauchte Konsonanten in Abruptive übergingen: *biṣlā* „Lauch“ < *biṣlā*, *ṭurislī* „er hat gebaut“ < *turislī* usw.

Der harte Timbre der Wörter führte auch zu *l* und *r*: *ḥā* „drei“ < *ḥālā*, *rimlī* „er hat aufgehoben“. Auf die Eigenschaften von neusyrischem *l* und *r*, die ' und den emphatischen Konsonanten *ṣ* und *ṭ* ähnlich sind, macht Brockelmann aufmerksam. Dieser Umstand weist auf ehemaliges *ṣ* und *ṭ* hin. So hat ein Wort harten Timbre, wenn es einen etymologisch emphatischen Konsonanten enthält. Auf diesen Einfluß der emphatischen Konsonanten hat A. Merx schon im Jahre 1873 aufmerksam gemacht (Neusyrisches Lesebuch).

Es muß hervorgehoben werden, daß ' ähnliche Spuren hinterlassen hat; der Unterschied besteht nur darin, daß dieses im Timbre der Vokale völlig

„aufgegangen“ ist. ‘ hat sich, wenn man sich so ausdrücken will, in „Härte“ verwandelt. In der assyrischen Schrift ist ‘Ain heutzutage im Grunde nur der „Baßschlüssel“ für den harten Timbre der Vokale, um eine scharfsinnige Formulierung von Jušmanoc wiederzugeben. ‘Ain in der Schrift zeigt also an, daß die Vokale eines bestimmten Wortes mit hartem Timbre ausgesprochen werden müssen. Wenn aber ‘ im Assyrischen „Härte“ bedeutet, so wäre es bedingt möglich, diese „Härte“ mit ‘ zu bezeichnen, da aber von den emphatischen Konsonanten nicht nur Härte zurückblieb, sondern auch ein einfacher Laut ist, kommen wir nach unserem Material zu $\$ = s + ‘$, $\gamma = \gamma + ‘$ usw. Von der Artikulation der emphatischen Konsonanten verblieb nur die orale Artikulation: $\$ > s$, $\gamma > \gamma$ usw.; diese Artikulation, die die genannten Laute zu emphatischen macht, ging unter, was blieb, war der durch sie bewirkte harte Timbre.

Was wir eben dargelegt haben, scheint uns auf ein bestimmtes Verhältnis zwischen ‘ und den emphatischen Konsonanten hinzuweisen und liefert einen weiteren Beweis für die in den semitischen Sprachen bekannte Situation, daß nämlich die Artikulation der emphatischen Konsonanten die Artikulation des ‘ enthält.

Emphatische Konsonanten sind aus Ma'lūla bezeugt; wo, außer den im Aramäischen bekannten stimmlosen $\$$ und ξ , die stimmhaften emphatischen Konsonanten $\$$ und ξ auftreten. Der erste ist ein labialer Reibelaut, der zweite ein interdentaler. Man begegnet ihnen in arabischen Lehnwörtern; ξ entspricht klassischem ξ (welches in der Sprache der Beduinen spirantisiert wurde und zu ξ überging): *imred* „krank“ (*marid*), oder dem klassischen ξ : *đōher* „hell, klar“ (*zāhir*); arab. ξ blieb meistens erhalten: *ħazzā* „Frist, Glück“ (*ħazz*). Es muß jedoch darauf hingewiesen werden, daß im genannten Dialekt die Tendenz zum Verlust der Emphase klar hervortritt: *spa'la* „Finger“ < *ešba'la*, *qočra* < *qoṭra* „Richtung“ < *quṭra*.

Kapitel II. Kurze Vokale

1. Wesen und Einteilung der Vokale. In den modernen assyrischen Dialekten existieren fünf Grundvokale *A, E, I, O, U*. An Varianten ergehen sich vom Standpunkt der Artikulation drei Reihen: Vokale der vorderen Reihe *ä, e, i, ö, ü*, Vokale der mittleren Reihe *a, e, i, o, u*, Vokale der hinteren Reihe *ā, ē, ī, o, u*. Die Vokale der vorderen Reihe haben hohe Ton-

lage, die der hinteren tiefe; die ersten sind Vokale mit weichem Timbre, die letzten Vokale mit hartem. Die Vokale der mittleren Reihe nehmen in bezug auf die oben Genannten eine Zwischenstellung ein. So kann man in den assyrischen Dialekten 15 kurze Vokale unterscheiden. Die Anzahl dieser Vokale, die von verschiedenen Autoren verzeichnet worden ist, schwankt zwischen 7 (Lazarev) und 23 (Prym und Socin).

Vokal *A*: *ä* mit hartem Timbre wird bedeutend tiefer als das gewöhnliche artikuliert und stellt seine velarisierte Variante dar. Offenbar handelt es sich hier um denselben Laut, der von Jespersen mit dem Zeichen *a* versehen und als „tief jedoch mit hartem Timbre“ charakterisiert wird (Lehrbuch³ 162 § 922). *ä* zeichnet sich durch eine gewisse Labialisierung aus, wodurch auch das von einigen Autoren (Kalašev, Müller) für *ä* verwendete Zeichen *o* erklärlich ist. Die genannte Eigenart des *ä* bewirkt seinen Übergang zu *o* oder *u* in der Nachbarschaft von labialen Konsonanten: *uḫḫä* < *äḫḫä* „Erde“. *ä* mit weichem Timbre ist ein enger palataler Vokal und stellt die palatalisierte Variante des Vokals *a* dar (*ä* neigt zum Übergang in *e*). Die von Kalašev vertretene Meinung, wonach *ä* unbedingt aus dem Äz. entlehnt worden sei, ist irrig, denn man begegnet ihm ziemlich oft in Wörtern aramäischer Herkunft (sogar in Texten von Kalašev): z. B. *mälkä* „Kaiser“, *iädä* „Hand“ usw. *a* mit mittlerem Timbre ist der gewöhnliche Vokal *a*. Es ist, wenn man so sagen darf, das „reine *a*“ (vgl. Jespersen 162 § 922). Diejenigen Autoren, die die assyrischen Vokale in zwei Reihen teilen (Kalašev, Jušmanov), geben *a* meistens als Vokal der vorderen Reihe (*ä*) wieder. Bei Kalašev beobachtet man ein Schwanken in der Wiedergabe des *a* mittleren Timbres, vgl. *arḫä/ärḫä* „Gast“; man könnte meinen, Kalašev habe nicht gewußt, ob er *ä* oder *ä* schreiben solle, als er diesen Vokal der mittleren Reihe hörte.

Vokal *E*: *e* mit hartem Timbre stellt den velarisierten Vokal dar und erinnert an ein delabialisiertes *o*. *e* mit weichem Timbre ist die palatale Variante, geschlossener als *e* und dem franz. *é* nicht unähnlich. *e* mit mittlerem Timbre ist ein Mittelzungenvokal, der dem franz. offenen *e* nahe steht.

Vokal *I*: *i* mit hartem Timbre ist velar, ähnlich dem russ. *y*, obwohl es tiefer gebildet wird als dieses. Jušmanov hat recht, wenn er es als delabialisiertes *u* bezeichnet. *i* geht ebenso wie *ä* leicht in *u* über, wenn es neben labialen Konsonanten steht: *bislä* „Lauch“ > *buslä*; ja nicht nur hier, auch

am Wortanfang: *usrā* „zehn“ < *ʕsrā*. *i* mit weichem Timbre ist ein enger Vorderzungenvokal. *ɨ* mit mittlerem Timbre ist ein Mittelzungenvokal und breiter als *i*. Die meisten Autoren unterscheiden ihn nicht von *i*, obwohl *ɨ* bisweilen durch spezielle Zeichen wiedergegeben wird (bei Kalašev — *̄i*, bei Prym, Socin und Kampfmeier — *̇i*).

Vokal *O*: *o* mit hartem Timbre ist der gewöhnliche velare Konsonant. *ō* mit weichem Timbre ist palatal und stellt die labialisierte Variante von *e* dar; akustisch erinnert es an franz. *eu*. Einige Autoren halten es für fremd (Nöлке, Kalašev, Lopatinskij), jedoch erscheint es nicht nur in Lehnwörtern, sondern auch in aramäischen Ausdrücken: *g^hōrā* „Ehemann“ < *gbr*, *nōrā* „Spiegel“ < *nṣr*. *ō* mit mittlerem Timbre ist schwach palatalisiertes *o*, es wechselt zuweilen mit *o*, zuweilen mit *ō*.

Vokal *U*: *u* mit hartem Timbre ist der „einfache“ Hinterzungenvokal, der nach seinem Öffnungsgrad dem Vokal *i* gleichkommt. *ū* mit weichem Timbre ist ein enger Vorderzungenvokal, der die labialisierte Variante zu *i* darstellt. Akustisch steht es dem franz. *u* und dem dtsh. *ü* nahe. *ū* mit mittlerem Timbre ist der schwach palatalisierte Vokal *u*. Hier muß erwähnt werden, daß *ō* und *ū* an Stelle von *ö* und *ü* nach labialen Konsonanten in der Nachbarschaft von Vokalen mit weichem Timbre auftreten: *mābūnivā* „er zeigte sich“, *mōtvājā* „sovjetisch“.

z. Überkurze Vokale. Unter den Vokalen begegnet man, obwohl ziemlich selten, auch überkurzen (Schwa). Gewöhnlich sind sie verloren gegangen, in bestimmten Fällen aber haben sich die überkurzen Vokale in kurze verwandelt. So ist zwischen zwei Anfangskonsonanten ehemaliges Schwa jetzt überall geschwunden: *qtā^hlā* „Mord, ermorden“ < *qtā^hlā, švāqa* „entlassen“ < *š^hbāqā*. In den von Socin herausgegebenen džiluischen Texten ist Schwa in solchen Beispielen manchmal bewahrt geblieben: *li-g^hdālū* „an deinem Hals“, doch daneben trifft man auch *li-g^hdālī* „an den Hälsen“. Oft wird Schwa auch in der Mitte des Wortes weggelassen.

Der überkurze Vokal verwandelt sich in Substantiven weiblichen Geschlechts vom Typ *qaṭl* in *i*: *mālik^htā* „Kaiserin“ < *malk^htā*, manchmal geschieht das auch in Substantiven anderen Typs, z. B. *mad^hnḥā* „Osten“ < *mad^hnḥā*.

Sporadisch tritt überkurzes *e/i* (eher wohl irrationales) nach der Relativpartikel *d* auf: *d^hmālkā* „des Kaisers“, *d^htre* „der zweiten“.

In den assyrischen Texten Socins und Pryms trifft man außer dem überkurzen *ə* auch noch andere überkurze Vokale an: *o*, *ʿ* im Dialekt von ʾŪr-ʾĀbdīn; *o*, *ʿ*, *u* im Džiluischen (in diesem ganz besonders).

3. Silbe und Vokal. Die kurzen Vokale ändern sich häufig je nach dem, ob sie in offenen oder geschlossenen Silben stehen. Gewöhnlich ändern sich die Vokale in geschlossenen Silben oder in der Nähe historischer Geminaten.

Im Wanischen und Salamassischen wird das breite *a* in geschlossenen Silben (unabhängig von der Betonung) verengt und geht in *i* über; salam. *mīprimini* „ich werde ihn schneiden“ (vgl. urm. *maprimini*), wan. *mīšhin* „ich erwärme“ < *mašhin*. Der Übergang von *a* zu *i* begegnet auch in anderen Dialekten. (Die Verengung von *a* zu *i* ist für die nordsemitischen Sprachen charakteristisch, z. B. *a* > *i* im Pi^{el} des Hebräischen *ḫiṭṭel* < *ḫaṭṭel*).

Ein Übergang von *a* zu *e* unter denselben Bedingungen ist im Džiluischen anzutreffen (obwohl hier nicht so systematisch wie im Salamassischen und Wanischen): *zebnillā* „du wirst sie verkaufen“ < *zabnit-la*, *leḫma* „Brot“ (vgl. urm. *laḫma*). Im Dialekt von ʾŪr-ʾĀbdīn tritt die umgekehrte Erscheinung auf, hier wird *e* zu *a* in geschlossenen Silben verbreitert.

In geschlossenen Silben ist auch der Übergang von *u* zu *i* ziemlich häufig (besonders im Salam.). Hier muß bemerkt werden, daß man daneben in solchen Silben auch ein palatalisiertes *u* (= *ü*) antrifft, d. h. einen Vokal, der dem *i* nahe steht: salam. *ḡili* „Kleidung“ < *ḡuli* neben *ḡūli*. *i* statt *u* ist auch im Mos. belegt (E. Sachau, Skizze des Fellichi-Dial. [1895], 66): *biš* „mehr“ (urm. *buš*). Einen solchen Vokalwechsel kennen auch die anderen semitischen Sprachen (Brockelmann, Grundriß 145).

4. Vokal und Betonung. Die Länge der Vokale hängt von der Betonung ab; lange Vokale sind nur in betonten Silben erhalten geblieben, außerdem werden Vokale gewöhnlich lang, wenn sie in eine betonte (und offene) Silbe geraten. Verlegung der Betonungsstelle bewirkt Vokalreduzierung, was bis zum Vokalausfall führen kann. Auf die Frage des Wechselverhältnisses zwischen der Länge von Vokalen und der Betonung werden wir im Kap. III eingehen).

Vom Standpunkt der qualitativen Veränderung von Vokalen in Abhängigkeit von der Betonbarkeit einer Silbe sind die entgegengesetzten

Aussagen des Džiluischen und Tiarischen von besonderem Interesse. Im Džiluischen wechseln *o* und *u* miteinander, dabei erscheint *o* in vortoniger (offener und geschlossener), *u* jedoch nur in betonter geschlossener oder in nachtoniger offener Silbe: *tonfli* „er sagte“ (vgl. urm. *tumīli*), *gūmla* „Kamel“, *mētuli* „lege hin!“ *mātv-li*. Im Tiar. dagegen tritt *u* in vortoniger Silbe an Stelle von *o* auf (ebenso auch in betonten geschlossenen Silben): *hōna* „Bruder“, aber *hunvāi* „Brüder“. Ähnliches beobachtet man in Ma'lūla, wo *o* in unbetonter Silbe in *u* übergeht.

Im Džiluischen wird aus *i* in offener betonter Endsilbe eine kurzes *e*, unbetontes *i* jedoch wird diphthongisiert und ergibt *ij*, wie es auch in anderen assyrischen Dialekten der Fall ist: *ǰzé* „schau!“ < *hzi* und *āij* „sie gehen“ < *āi*. Im Tiarischen beobachtet man in diesem Falle den umgekehrten Vorgang: statt *a* wird am Wortende häufig *e* gesprochen, hier haben wir also mit einer Verengung des Vokals zu *tun*: *habūše* „Apfel“ (und nicht *habūša*, wie in den anderen Dialekten). Im Mossulischen bewirkt die Tonverlegung nicht nur Kürzung langer Vokale, sondern auch deren Verengung (in vortoniger Silbe): *kēden* „ich weiß“, aber *kidinvā* „ich wußte“ (Sachau, Skizze 64). Ebenso ist es in Ma'lūla, wo *e* in vortoniger Silbe in *i* übergeht (A. Spitaler, Gramm. d. neuaram. Dial. von Ma'lūla [1938] 5; 10).

Kapitel III. Lange Vokale

1. Verhältnis von Vokalqualität zu Vokalquantität. Jeder assyrische Vokal kann lang sein. So gibt es neben *ā, ē, ī, ō, ū*; *a, e, i, o, u*; *ā, ē, ī, ō, ū* auch deren lange Varianten: in der vorderen Reihe *ā, ē, ī, ō, ū*; in der mittleren Reihe *ā, ē, ī, ō, ū*, in der hinteren *ā, ē, ī, ō, ū*.

Untersucht man das Verhältnis zwischen Vokalquantität und -qualität, so bemerkt man, daß die langen Vokale mit hartem Timbre verglichen mit den kurzen Vokalen derselben Reihe weicher sind. In diesem Zusammenhang hat die Ausgangsartikulation des Vokals bestimmte Bedeutung. Von den Varianten der Vokale *O* und *U* werden am ehesten *o* und *u* (mit hartem Timbre), von den Varianten der Vokale *E* und *I* die Längen *ī* und *ē* wahrgenommen. Dadurch erklären sich einmal die Deharmonisierungskraft von *ī* in Wörtern mit hartem Timbre, zum anderen die vielen Fälle, in denen man *ō* und *ū* statt *o* und *u* antrifft. *A* jedoch ist ein Vokal, von dem die Länge in allen Varianten leicht zu finden ist.

2. Sekundäre Längen. Die langen Vokale können primär oder sekundär sein. Letztere kamen infolge Verlustes von Keh- u. Rachenkonsonanten zustande (*nāra* „Fluß“ < *nahrā*, *rīšā*, mos. *rēša* „Kopf“ < *ri'sā* oder *re'sā*, *tāld* „Fuchs“ < *ta'lā*), infolge Vereinfachung von Geminaten (*gūdā* „Wand“ < *guddā*, salam. *piqt* „bitte“ < *piqqid* < *paqqid*) oder infolge Kontraktion der Diphthonge *aɪ* und *aʊ* (*bēla* „Haus“ < *baɪlā*, *tōra* „Stier“ < *taʊrā*). Die Kontraktion von Diphthongen ist besonders im Ur-mischen und Salamassischen stark vertreten.

Hier muß erwähnt werden, daß die Kontraktion von Diphthongen bisweilen das harte Timbre eines Wortes stört, besonders in den Fällen, in denen der Diphthong ein ' vorausging: *ajna* „Auge, Quelle“ < **ajna* (bei Müller jedoch *enē* „die Augen“: Nöldeke, Neusyr. 9), *ʔajrā* „Vogel“ (neben *ʔārd*) < *ʔajrā*. Die Diphthonge *aʊ* und *aɪ* werden nicht kontrahiert, wenn sie Pronomina wiedergeben: *aʊ* (syr. *hau*) = Pers.-Pron. masc. gen. 3. Pers. Sg. (er), *aɪ* (*hāi*) = Pers.-Pron. fem. gen. 3. Pers. Sg. (sie).

3. Lange Vokale in geschlossener Silbe. Wie die primären, so werden auch die sekundären langen Vokale in geschlossenen (auch betonten) Silben kurz. So schließt sich z. B. eine betonte offene Silbe, wenn man das Formans fem. gen. *t* hinzufügt, worauf der Vokal kurz wird: *jaqūra* „schwer“ (masc.), jedoch *jaqūrta* „schwer“ (fem.). Ähnliche Beispiele sind in den alt-aram. Dialekten belegt.

Eine Ausnahme macht nur das Wanische, wo lange Vokale in bestimmten Fällen auch in geschlossenen Silben bewahrt bleiben; so nach Verlust des Endvokals im Praeteritum der Verben: *zīl* „er ging weg“ < *zīli* < *zil-li*, *zvin* „er hat gekauft“ < *zvini* < *zvin-li*.

4. Lange Vokale in offener Silbe. Lange Vokale haben sich in betonter, offener Silbe gehalten, z. B. *āmīr* „er spricht“ < **āmīr*, *šqāla* „nehmen“ < *šqālā*.

Der Ton liegt gewöhnlich auf der vorletzten Silbe, darum werden hier auch lange Vokale regelmäßig angetroffen. Ein unbetonter Vokal ist immer kurz, sogar in offener Silbe: *kʰanāla* „Geistlichkeit“, jedoch *kʰāna* „Priester“. Die Endvokale der im Stat. emphat. stehenden Nomina der modernen aramäischen Dialekte sind immer kurz: *ʔāla* „Kind“ statt *ʔālā*, *šlāmā* „Frieden“ statt *šlāmā*. Darum entsprechen lange Endvokale, die man in Transkrip-

tionen assyrischer Texte antrifft, nicht dem wahren Sachverhalt; die Autoren gingen offenbar von etymologischen Erwägungen aus.

In betonter offener Silbe haben sich nicht nur die historisch langen Vokale gehalten, sondern es sind auch die kurzen lang geworden. Das ist besonders gut in solchen Silben zu beobachten, die sekundär offen sind: *sāra* < *sāhrā* „Mond“, *zīli* < *zilli* „er ging weg“ usw. einigen.

In Dialekten begegnen aber auch kurze Vokale in offenen betonten Silben: *libā* „Herz“, *šqut* „er nahm“. In diesem Falle ist die Silbe infolge von Geminatenvereinfachung sekundär geöffnet. Gewöhnlich werden Vokale in ähnlichen Fällen verlängert, manchmal bleiben sie aber gleichsam aus Trägheit kurz. Ähnliches ist auch in Ma'lūla zu beobachten.

5. Verengung langer Vokale. Die Verengung langer Vokale ist in den semitischen Sprachen eine weit verbreitete Erscheinung. Sie ist auch in den lebenden aramäischen Dialekten zu beobachten. Dem für das Westsyrische charakteristischen Übergang von *ā* zu *ē* begegnet man in den Dialekten von Ma'lūla und Ṭūr'Āḫḏīn. Im letzteren ist *ē* nur sekundärer Herkunft. Recht häufig ist der Übergang von *ā* zu *ē* auch im Džiluischen: *dēvi* < *dāvi* „Gold“ (Pl.), *brēta* < *brāta* „Mädchen“. Im Urmischen werden fast ausschließlich nur primäres *ō* und *ē* verengt: *smūqa* „rot (neutr.)“ < *smōqā*, die Endung der Deminutivform *-ūna* < *-ōnā*, die Pluralendung der Nomina im Stat. emphat. *ī* statt *ē* usw. Die Vokale *ē* und *ō* werden gewöhnlich nicht verengt, wenn sie durch Kontraktion aus *ay* bzw. *aī* entstanden sind: *bēta* „Haus“ und nicht *bīta*. Im Salam. ging die Verengung langer Vokale noch weiter, hier findet man nicht nur die Fälle, die im Urmischen Verengung langer Vokale aufweisen, sondern auch solche, in denen das Urmische keine Verengung hat: *līli* „Nacht“ (urm. *lēli*), *mīšā* „Wald“ (urm. *mēša*).

Hier müssen noch die Fälle erwähnt werden, in denen sich *ō* (obwohl in Gestalt eines kurzen *o*) neben *u* aus *ō* im Salam. und Urmischen gehalten hat. So z. B. im Pronominalsuffix fem. gen. 3. Pers. Sg. *-o* (< *ō*), jedoch masc. gen. *u* (< *ū*) entstanden aus demselben *ō* (*tāvīrtō* „ihre Kuh“, aber *tāvīrtu* „seine Kuh“, beide von *taḡīrtō*). Auf diese Weise ist zum Zwecke der Unterscheidung der morphologischen Einheiten *ō* neben *ō* > *ū* bewahrt geblieben.

Die Verengung der Vokale *ō* und *ē* trifft man in anderen Dialekten noch seltener an. Im Mossulischen ist der Wechsel von *ō* und *ū* belegt (Sachau, Skizze 64), im Dialekt von Ṭūr'Āḫḏīn ging altes *ō* immer in *ū* über, während *ē* blieb (*mīškēno* „arm“, vgl. urm. *mīškīnā*, jedoch *rēho* „Gestank“, urm. *rīḥa*).

Das eben Gesagte zeigt, daß die Tendenz zur Verengung langer Vokale nicht in allen assyrischen Dialekten gleich stark ist.

Die Verengung langer Vokale ist nicht nur im Semitischen, sondern auch in Sprachen anderer Systeme bekannt. Darum nehmen wir an, daß wir es hier nicht mit der phonetischen Besonderheit einer einzelnen Sprache, sondern mit einer allgemeinen phonetischen Erscheinung zu tun haben. Gleichermaßen darf man die Verengung langer Vokale im Englischen oder die arab. *Imāla* mit assimilatorischem Einfluß der Laute *i* und *j* erklären (wie von Brockelmann, Grundriß 141, richtig bemerkt wird). Hierher gehört auch der Übergang von *ā* zu *o* im Arabischen (z. B. in der Sprache der Fellachen oder in den Dialekten Mittelasiens), jedoch mit dem Unterschied, daß im Falle von *ā* > *o* die Verengung infolge Verlagerung der Artikulation nach hinten, im Falle von *ā* > *ā̄* > *ē* die Verengung infolge der Verlagerung der Artikulation nach vorne eingetreten ist. Man könnte noch andere Beispiele anführen. Da nun die Verengung langer Vokale auf eine allgemeine phonetische Tendenz zurückgeht, ergibt sich die Frage nach dem Einfluß, der von der phonetischen Natur langer Vokale überhaupt ausgeht. Dieser Tendenz zur Verengung langer Vokale folgen auch die modernen assyrischen Dialekte. Im Dīluischen, Salamassischen, Urmischen und im Dialekt von Ṭūr'Āḫdīn vollzieht sich der Prozeß, wie er sich früher im Westsyrischen abgewickelt hat; im Mossulischen jedoch haben wir es nur mit dem Anfangsprozeß zu tun. Gleichartige Übergänge langer Vokale im Salamassischen und Urmischen erklären sich aus einer allgemeinen phonetischen Tendenz und nicht aus gegenseitiger Beeinflussung der Dialekte, was auch durch das Material aus dem Mossulischen bekräftigt wird.

6. Diphthongisierung langer Vokale. In allen assyrischen Dialekten, besonders aber im Urmischen, zeigen die langen Vokale eine starke Tendenz zur Diphthongisierung. *ē* > *eġ* (*šēlā* „trinken“ > *šēġlā*), *ī* > *iġ* (*māītā* „Stadt“ > *māiġtā*, manchmal mit folgendem stimmlosen *j*: *māiχtā*), besonders häufig begegnet *ū* > *uj* (*nūnā* „Fisch“ > *nūjnā*).

Im Salamassischen wird *ū* nicht zu *uj*, sondern zu *uh/ug* (*uh* vor stimmlosen, *ug* vor stimmhaften Konsonanten): *ḥabuḥša* „Apfel“ (vgl. urm. *habuḥša*) < *ḥabušā*; *nuḡra* „Feuer“ (urm. *nūjṛā*) < *nūra*. Dieser Übergang (*ū* > *uh/ug*) kommt nur im Salamassischen vor. Hier ist zu bemerken, daß *h/g* nur hinter dem velaren Vokal *u* (aus *ū*) auftreten, während die langen palatalen Vokale *ē* und *ī* auch im Salam. fallende Diphthonge ergeben

(*eġ* und *iġ*). So entspricht, wie oben schon gesagt, salam. *uĥ/uġ* einem *uġ*. Diese Tatsache führt zu folgender Annahme: da *u* velar ist, muß der folgende palatale Spirant *ġ* durch einen velaren ersetzt werden, d. h. es muß *ġ* in *ħ/ġ* übergehen. Darum ist in *uĥ/uġ* aus *ū* im Grunde eine Diphthongisierung zu sehen:

Die Diphthongisierung ist in den assyrischen Dialekten ähnlich wie im Englischen mit der Verengung langer Vokale verknüpft, beide sind als das Ergebnis ein und derselben allgemeinen Tendenz aufzufassen.

Kapitel IV. Halbvokale und Diphthonge

In den modernen assyrischen Dialekten gibt es, wie überhaupt in den semitischen Sprachen, zwei Halbvokale: *ɣ* und *ġ*, welche primär oder sekundär sein können.

Der labio-labiale Reibelaut *ɣ* (er entspricht dem engl. *w*), geht, wenn gewisse Bedingungen fehlen, in ein labio-dentales *v* oder den Vokal *u* über (so die Kopula *ɣ/v*). Besonders hartnäckig hält sich indessen der stimmhafte palatale Reibelaut *ġ* (= dtsh. *j*), der in einer Reihe von Fällen an die Stelle von *ɣ* tritt. Am Ende einer Silbe wird *ġ* vor stimmlosen Konsonanten stimmlos und geht in die stimmlose palatale Spirans *χ* über: *bētíχ* „mein Haus“ < *bētíġ*, *biχlā* < *biġlā* (< *bi'tā*) „Ei“. Primäres *ɣ* begegnet nur in Diphthongen, sonst verwandelt es sich in ein labio-dentales *v*: *qarūva* „Hahn“ < *qārūɣā*. Im Tiarischen stößt man auf Parallelformen: *qayla/qavla* „Stimme“ < *qaylā*, *taɣra/taɣra* „Stier“ < *taɣrā*.

Sekundäres *ɣ* entstand häufig aus *v*, wenn es mit dem Vokal *u* zusammenstieß: *švāɣūtā* (neben *švāvūtā*) „Nachbarschaft“ < *švavūta* (< *švābūtā*). Sekundäres *ɣ* konnte ferner entstanden sein infolge Spirantisierung von *b* (so in den Dialekten von Mossul und Tūr'Ābdin): mos. *lizūāna* „um zu kaufen“ < *lizbāna*, *hyāla* „geben“ < *hebālā* (Sachau, Skizze 66), sowie aus *ġ* nach Vokal *u*. Das ist gewöhnlich in den Infinitiven der schwachen Verben der 2. Klasse mit Endungs-*ġ* der Fall: *māštūyi* statt *māštūġi* „begießen“.

ɣ begegnet bisweilen auch als Hiatusilger zwischen zwei Vokalen, wenn der erste ein *u* ist: *osmanlu* „Türke“, jedoch *osmanlūɣi* „Türken“ statt *osmanlūi*.

Sekundäres *ġ* entstand infolge von Konsonantenreduktion (*dūġtā* „Ort“ < *dūktā*) oder in der Nachbarschaft von *i* mit vorhergehendem heterogenem

Vokal (z. B. lautet die Endung der Nomina fem. gen. $-āī$ statt $-āi$, die ihrerseits auf $-āī$ zurückgeht). Sekundäres $ī$ konnte auch zwischen zwei Vokalen auftreten (urm. $māī$ „er trägt“ von $māi$ < $māī$, wo das spirantisierte t ausgefallen ist; $lēvin$ $bīdāī$ „ich weiß“ < $lēvin$ $bīdā$). In diesem Falle wird die Nachbarschaft zweier Vokale nach dem Verlust des $‘$ durch den Halbvokal $ī$ vermieden).

Von den Diphthongen sind besonders die fallenden stark verbreitet, was für die semitischen Sprachen überhaupt kennzeichnend ist. In ihren Texten haben die jeweiligen Autoren eine verschiedene Anzahl von Diphthongen genannt: von 3 (Maclean) bis zu 13 (Socin).

Wir selbst haben 9 Diphthonge festgestellt: ay , aj , $āī$, $eī$ ($ēī$), iy , uy , ij , uj und oj , die je nach Timbre variieren: ay und $āy$, aj und $āj$ usw.

Die Diphthonge aj und ay sind im Dialekt von Ṭūr‘Ābdīn, im Džiluischen, Tiarischen und einigen anderen Dialekten erhalten geblieben (oft begegnet ay als av , infolge Übergangs von y zu v): džil. $qayla$ „Vermächtnis“, tiar. $ḥayha$ „Pfirsich“, $majša$ „Wald“ usw. Die alten Diphthonge ay und aj gibt es auch noch im Dialekt von Ma‘lūla: $pajla$ „Haus“ (< $baīlā$), $ḡayza$ „Nuß“ < $ḡayzā$ (Spitaler, Ma‘lūla 11). Im Urmischen, Salamassischen, Wanischen und oft auch im Mossulischen werden diese Diphthonge kontrahiert: ay > $ō$ und aj > $ē$. (Diese sekundären Vokale wurden oben im Kapitel III, Lange Vokale, behandelt.) Die genannte Kontraktion ist in allen semitischen Sprachen bekannt.

Hier muß noch erwähnt werden, daß mit Hilfe der kontrahierten und nicht kontrahierten Diphthonge ay und aj morphologische Kategorien unterschieden werden, und zwar Personal- und Demonstrativpronomina: ay „er“, aber o ($ō$) „jener“, beide aus demselben ay , ferner aj „sie“, aber e (< $ē$) „jene“, beide aus aj .

Der Diphthong $ēī$ ist Formans des Plurals der Nomina fem. gen. (< $-āī$) und wird nicht kontrahiert: $baḥḥāī$ „die Frauen“.

Der Diphthong $eī$ taucht meist in Lehnwörtern oder als Ergebnis der Diphthongisierung von $ē$ auf: urm. $zeitun$ „Oliven“ (< Arab.), $ḡejran$ (< Pers.). (Zur Diphthongisierung von $ē$ vgl. oben: Lange Vokale.)

Der Diphthong iy ist, wie Nöldeke richtig bemerkt, in aramäischen Wörtern der Spirantisierung labialer Konsonanten zu verdanken: $iḥ$ > iy , manchmal auch $iḥ$ > iy (Neusyr. 14). Genannter Diphthong hat sich nicht

gehalten und ging gewöhnlich in langes *u* (*ū*) über. Eine Ausnahme bildet der urmische Dialekt, wo *iy* immer am Ende eines Wortes, häufig auch in der Mitte, erhalten geblieben ist: mos. *tūla* „die Dörfer“, aber urm. *tivlā* < *tiḅlā*, džil. *matu* „lege hin“, aber urm. *mätiv*.

Der Diphthong *ij* entstand nur infolge Diphthongisierung von *i* (hierzu s. Kapitel: „Lange Vokale“).

Der Diphthong *uy* ging aus *ub* hervor und wurde, wie auch *iy*, zu *ū* kontrahiert. Dieser Vorgang (*uy* > *ū*) ist in allen assyrischen Dialekten mit Ausnahme des Urmischen, wo *uy* (oft als *uv*) erhalten geblieben ist, festzustellen: džil. *ktūli* „schreibe!“, aber urm. *ktūv-li/ktuy-li* < *ktub-li*, wan. *šūḫa* „Ruhm“, aber urm. *šuyḫa/šuvḫa* < *šubḫa*.

Der Diphthong *uj* ist eine Variante von *ū* und tritt nur im Urmischen auf: *bāsmūjtā* „Gesundheit“ < *basmūla*, *ḫlujla* „Hochzeit“ < *ḫlūla*.

Der Diphthong *oj* kommt nur bei Wortkontraktionen vor, wenn das vorhergehende Wort auf *o* endet: *lojba* „nach jener Seite“ < *lo ḡibā*, *gojno* „in ihren Augen“ < *go djno*.

TEIL II: LAUTVERÄNDERUNGEN

Kapitel V. Assimilationen

Die Assimilation ist der am weitesten verbreitete kombinatorische Lautwandel in den modernen assyrischen Dialekten, wo man nicht nur Angleichungen von Konsonanten, sondern auch von Vokalen findet. Häufig beobachtet man auch Angleichungen von Konsonanten an Vokale (Spirantisierung) und umgekehrt Angleichungen von Vokalen an Konsonanten (z. B. Velarisierung von Vokalen in der Nachbarschaft von emphatischen Konsonanten)⁴.

I. Völlige Assimilierung von Konsonanten. Zur Erklärung einer völligen Assimilierung infolge Geminatenvereinfachung ist unbedingt die Geschichte des jeweiligen Wortes heranzuziehen. Wenn in einem Worte einem Konsonanten früher zwei verschiedene Konsonanten entsprachen, so kann das auf eine einstmals vor sich gegangene völlige Assimilierung hinweisen. Dieser phonetische Prozeß läßt sich gut verfolgen, wenn man ein Wort mit seinen Entsprechungen aus anderen semitischen Sprachen ver-

⁴ Vgl. Kap. VII „Zur Frage der Spirantisierung“ und Kap. VIII „Synharmonie“.

gleicht. Dabei zeigt das Arabische gewöhnlich den ursprünglichen Zustand (Form ohne Assimilierung), die hebräisch-aramäischen Sprachen, eigentlich die altaramäischen, die folgende Stufe (Geminata nach völliger Angleichung) und die modernen assyrischen Dialekte die Endstufe, d. h. einen Konsonanten an Stelle der Geminata, z. B. arab. *sanat*, syr. *šattā*, jedoch urm. *šitā* „Jahr“.

Völlige Assimilierung geht meistens in unmittelbarer Nachbarschaft vor sich (Kontaktassimilation), von ihr werden gewöhnlich Sonorlaute und Dentale (*r, l, n*, seltener *d, t*) ergriffen, wie es auch in anderen semitischen Sprachen geschieht. Hier muß bemerkt werden, daß die völlige Kontaktassimilation in den meisten Fällen regressiv ist, z. B. *qāna* „Horn“ < *qannā* < *qarnā* (vgl. syr. *qarnā*, hebr. *qeren*, arab. *qarn*, akkad. *qarnu*); *kisā* „Leben“ < *kissā* < *kirsā* (vgl. syr. *karsā*, hebr. *kārēš*, arab. *karīš* und *kirš*, akkad. *karšu*); *izā* „Ziegenbock“ < *izzā* < *inzā* (vgl. arab. *‘anz*, akkad. *enzu*); *gībā* „Seite“ < *gibbā* < *ginbā* (vgl. syr. *gabbā* und arab. *ḡanb*).

Fälle progressiver Assimilation kommen auch vor, sind jedoch ziemlich selten (z. B. beim Verbum *āzil* (‘zl) „gehen“ und *āsiq* (slq) „sich erheben“, wo das Wurzel-*l* an die vorhergehenden Konsonanten angeglichen wurde: *āzim* < *āzlin* „ich werde gehen“ und *āsiq* < *sāsiq*; *inā* „jedoch“ < *in-na* < *‘in-lā*); die Angleichung des sonoren *l* an den vorausgehenden Konsonanten ist eine Ausnahme und wird durch die Beschaffenheit des *l* erklärt. So ist z. B. die Assimilierung bei Verbalsuffigierung progressiv, wenn das Suffix-*l* an den vorausgehenden Sonorlaut angeglichen wird: *ḡvirā* „sie hat geheiratet“ < *ḡvir-ra* < *ḡvir-lā*; *šūdini* „er ist verrückt“ < *šudin-ni* < *šudin-lī* usw. Im Dialekt von Ma‘lūla ist es in solchen Fällen umgekehrt, da wird der vorausgehende Sonorlaut des Stammes dem *l* assimiliert: *amelle* < *āmar-le* (Spitaler, Ma‘lūla 37). In den ostaramäischen Dialekten geschieht das nie.

Völlige Distanzassimilation, auch sonst eine seltene Erscheinung in den semitischen Sprachen, ist in den modernen assyrischen Dialekten fast überhaupt nicht zu beobachten. Solche Fälle wie *nūšēniš* „wirklich?“ < russ. *neuželi*, wo *n . . . l* > *n . . . n*, oder *ḡālḡi* „bald“ < pers. *ḡāldi*, wo *ḡ . . . d* > *ḡ . . . ḡ*, sind äußerst selten.

2. Teilassimilierung von Konsonanten. Die Teilassimilierung von Konsonanten ist eine weit verbreitete Erscheinung. Wenn man zur Erklärung der völligen Angleichung von Konsonanten die Geschichte eines

Wortes heranziehen mußte, so sind die Ergebnisse der Teilassimilierung augenfällig.

Teilassimilierung kann sich beziehen auf die Artikulationsstelle eines Lautes wie auch auf seine Qualität (Stimmhaftigkeit, Stimmlosigkeit, Emphase), woraus sich homoorganische (*m* und *b*, *n* und *d*) oder homogene Konsonanten (*ḫ* und *ḥ*, *ḏ* und *ḏ*, *ṣ* und *ṣ*) ergeben.

Assimilierung nach der Artikulationsstelle ist regressiv und vollzieht sich in unmittelbarer Nachbarschaft des Assimilators. So ist es mit dem sonoren *n* vor den Labialen *ḫ* und *b*: *dumba* „Schwanz“ < *dumbā*, $\sqrt{\text{dmb}}$. Das Wurzel-*n* ist bewahrt geblieben im Syr. (*dumbā*), Hebr. (*zānāḇ*), Arab. (*ḏanab*) und Äthiop. (*zanab*), jedoch haben wir im Akkad. wie auch in unseren Dialekten *n* > *m*: *zimbatu* (neben *zibbatu*). Hier sei noch darauf verwiesen, daß sich der Übergang von *n* zu *m* vor *b* und *ḫ* auch in der Schrift bemerkbar macht: *pnbl* und *pmb* (Nöldike, Neusyr. 52).

Besonders häufig ist die Assimilierung von Konsonanten nach der Qualität, nämlich Angleichung stimmhafter Konsonanten an stimmlose, Angleichung stimmloser Konsonanten an stimmhafte, Übergang behauchter Konsonanten in Abruptive. Dasselbe gilt auch für den Übergang einfacher Konsonanten in emphatische (hier denken wir an die Zeit, da emphatische Konsonanten noch in allen assyrischen Dialekten bestanden).

Die Angleichung stimmhafter Konsonanten an stimmlose ist regressiv und ausnahmslos; stimmhafte Konsonanten werden immer stimmlos, wenn ihnen ein stimmloser Konsonant folgt: z. B. *b* > *ḫ*: *ḫiḫ* „weine!“ < *bḫiḫ* < *bḫiḫ*; *d* > *ḥ*: *ḥiri* „er hat sich erinnert“ < *dḫiri* < *dḫir-li*; *g* > *k*: *kḫiklā* „er begann zu lachen“ < *gḫiklā* usw. Ausgehend von dem eben Gesagten muß angemerkt werden, daß die nichtassimilierten Formen in den Texten G. Bergsträssers auf den etymologischen Erwägungen des Autors beruhen und phonetisch nicht immer zuverlässig sind.

In den Dialekten begegnen auch Fälle progressiver Angleichung stimmhafter Konsonanten an stimmlose, sie sind jedoch gering an Zahl und können durch vergleichende historische Analyse erklärt werden (wie bei der völligen Assimilierung). So gehen z. B. die Wörter *ḫpāqa* „Busen“ und *ḫāḫiq* „umfassen“ auf die Wurzel *ḫbq* zurück, die im Arab. und Hebr., aber auch in einigen aramäischen Dialekten (jüdisch-aramäisch, mandäisch) erhalten ist. Indieser Wurzel begegnet an Stelle von stimmhaftem *b* ein stimmloses *ḫ* nur im modernen Assyrischen und Syrischen (*ḫp*). Dasselbe beobachtet man auch bei der Wurzel des Verbums *sāḫir* „warten“, das von *sbr* abgeleitet

ist. Das ursprünglich stimmhafte Wurzel-*b* erscheint in allen semitischen Sprachen: hebr. *sbr*; jüd.-aram., syr., arab. *sbr*. Hier ist anzumerken, daß das stimmhafte *b* in den Substantiven erhalten ist, die von dieser Wurzel abgeleitet sind, z. B. *sōra*, wo *ō* das Ergebnis einer Kontraktion von spirantisiertem *b* mit vorausgehendem *a* ist. Progressive Angleichung eines stimmhaften Konsonanten an einen stimmlosen haben wir auch im Worte *ptānā* (urm., salam.; tiar. *ptāna*) „Pflugschar, Pflug“, wo der zweite Konsonant auf *d* zurückgeht (< *paddānā*). Wie Nöldeke (Neusyr. 46) richtig bemerkt, mußte nach dem Verlust der Geminatio und des vortonigen Vokals *pdāna* in *ptāna* übergehen. (Eigentlich wäre für die modernen assyrischen Dialekte die Entwicklung *pdānā* > *bdāna* natürlicher gewesen, wie man am Mossul. sehen kann: Mcl., Dict. 247.)

Die Angleichung stimmloser Konsonanten an stimmhafte vollzieht sich fast immer in Kontaktstellung und ist regressiv. Nach Ausweis unseres Materials werden *ḥ*, *š*, *s* immer stimmhaft (*šgušja* „Aufstand“ < *šgušja*, *ḡzili* „er erblickte“ < *ḡzili*, *ḡzādā* „Ernte“ < *ḡzādā* < *ḡzādā*), *t* und *k* (< *k̄*) werden es oft (*ḡādāḡ* „er reinigt“ < *k̄ādāḡ*), *k* und *q* selten (\sqrt{gms} < \sqrt{kms} „bedrängen“, *ḡdila* „Schlüssel“ < *qdila*). Bisweilen gehen die Veränderungen sogar so weit, daß man sie, ohne die historischen Verhältnisse zu Rate zu ziehen, nicht erklären kann, z. B. *ḡulpā* „Flügel“ vermutlich zu \sqrt{klp} / $\sqrt{kn̄p}$; in anderen semitischen Sprachen und Dialekten ist hier ursprüngliches *k* erhalten geblieben, als zweiter Wurzellaut erscheint *n*: arab. *kanaf*, hebr. *kānāp̄*, westaram. *kanpā*, syr. *kenpā*, akkad. *kappu* (hier ist der zweite Wurzellaut an den dritten assimiliert worden). Nöldeke führt in seiner neusyrischen Grammatik (Neusyr. 90) das Wort *kinfā* an, das wir indessen in den assyrischen Dialekten nicht angetroffen haben. Erinnerung man sich jedoch an den Wechsel von *u* und *i*, der in den modernen aramäischen Dialekten bekannt ist (vgl. o.), so wäre neben *kinpā* auch die Form *kunpā* sehr gut möglich; außerdem ist in den semitischen Sprachen ein Wechsel der Sonorlaute verbreitet (vgl. hebr. *kinnām* „die Schnaken“ und akkad. *kalmatu*; hebr. \sqrt{tmn} „beerdigen“ und arab. \sqrt{tmr} mit derselben Bedeutung): auch das läßt *kulpā* neben **kunpā* natürlich erscheinen. Nach der regressiven Assimilierung von *k* mußte nun *ḡulpā* entstehen. Daher muß assyr. *ḡulpā* als zur Wurzel *kn̄p* gehörig betrachtet werden, dies um so mehr, als es (*ḡulpā*) der $\sqrt{kn̄p}$ der semitischen Sprachen nicht nur semantisch, sondern auch phonetisch entspricht.

Der Übergang von behauchten Konsonanten in Abruptione ist nur den modernen assyrischen Dialekten bekannt; in den anderen semitischen Sprachen (besonders den älteren) gab es Abruptione überhaupt nicht. Eine Assimilierung tritt gewöhnlich vor *q* und *ṭ* ein: *ḫlūḫa* „flach“ < *ḫlūḫā*; *ḫqam* „er steht auf“ < *ḫqam* < *kī qā'im*; *ḫqēla* „platzen“ < *ḫqēla* < $\sqrt{\text{ḫq}}$.

Einen Übergang einfacher Konsonanten in emphatische (durch Assimilierung) trifft man in den modernen Dialekten nicht an, weil es ja weder emphatische Konsonanten noch * gibt, die diesen Übergang hervorrufen könnten. Jedoch gibt es ihn im Dialekt von Ma'lūla, wo sich die emphatischen Konsonanten und * gehalten haben: *ṭeṣ'a* „neun“ < *ṭeṣ'ā* (Spitaler, Ma'lūla 12). Diese Assimilierung vollzog sich aber auch in unseren Dialekten, als die genannten Laute noch bestanden. So: *rāḫiṭ* „laufen“ < *rḫṭ* < *rḫṭ* (vgl. Neusyr. 59); *sāṭiḫ* „Holz hacken“ < *sṭḫ* < *sṭḫ* (ibid. 47).

Lehnwörter unterliegen allen Assimilationsregeln, die in den assyrischen Dialekten bekannt sind (regressive und Kontaktassimilation: *tāsk'ārā* „Durchgang“ < pers.-arab. *taḫkara, rusqa* „Vieh“ < arab. *rizḫ*).

Oft kann man auch beobachten, daß sich ein Konsonant am Ende eines Wortes dem Anfangskonsonanten des folgenden angleicht: *kiz bābu* „zu seinem Vater“ < *kis bābu*, *lēm bidā* „ich weiß nicht“ < *lēm bidā* < *lēvin bidā'ā*. So ist es auch in den Genetivkonstruktionen: *māriḏ biṣṭan* „der Herr des Gartens“, aber *māriḏ sūsi* „der Herr der Pferde“. Hier wären auch die Komposita zu nennen wie *bāgmālkā* „Kaiserin“ < *baḫ* „Frau“ und *mālkā* „Kaiser“, *kūddant* „immer“ < *kūddant* < *kūl* „jeder“ und *dant* „Zeit“. In allen diesen Fällen von Konsonantenangleichung spielt die Betonung eine wesentliche Rolle, denn sie verbindet die Wörter. Assimilation zwischen einzelnen Wörtern trifft man nur sporadisch an.

Die Notwendigkeit, homonyme Wörter voneinander zu unterscheiden, verhindert Konsonantenassimilation: *sītā* „Jahr“ < *sittā* < *sintā*, aber *sintā* „Schlaf“, wo *nt* nicht in *tt* übergeht.

Die modernen assyrischen Dialekte haben im Hinblick auf die Konsonantenassimilation viel Gemeinsames mit den alten semitischen Sprachen, doch unterscheiden sich jene von diesen auch in gewissen Punkten. So ist z. B. die Angleichung stimmloser Konsonanten an stimmhafte in den semitischen Sprachen und den modernen assyrischen Dialekten allgemein weit verbreitet, jedoch werden im Unterschied zum Assyrischen in den alten semitischen Sprachen besonders häufig stimmlose Verschlusslaute stimmhaft,

während im modernen Assyrisch stimmlose Spiranten stimmhaft werden, oder aber: in den semitischen Sprachen bewirken Sonorlaute gewöhnlich den Übergang stimmloser Konsonanten zu stimmhaften, während im modernen Assyrisch solche Fälle äußerst selten vorkommen. Aus dem eben Gesagten ergibt sich ein chronologischer Unterschied zwischen den einzelnen Fällen von Assimilierung im modernen Assyrisch, einmal liegt die Assimilierung früher, das andere Mal später. Es ist z. B. schwer vorstellbar, daß eine völlige Assimilierung von Dentalen eine neue Erscheinung sei, man begegnet ihr nur in einigen Wörtern, und zwar in solchen, in denen eine ähnliche Assimilierung auch in den anderen semitischen Sprachen bekannt ist. Die regressivere Assimilierung an Dentale ist aber für das moderne Assyrisch kennzeichnend und schwerlich alt.

Kapitel VI. Palatalisierung von Konsonanten

In den modernen assyrischen Dialekten tendieren die velaren Verschlußlaute *g*, *k*, *ḫ* sowie *l* stark zur Palatalisierung, die besonders im östlichsten Dialekt, dem Urmischen, recht verbreitet ist. In anderen Dialekten trifft man sie seltener an, am häufigsten von ihnen noch im Wanischen und Salamassischen.

Werden *g*, *k*, *ḫ* palatalisiert, so ergeben sich *gⁱ*, *kⁱ* und *ḫⁱ*: urm. *kūli* „alles“, *dūgⁱlā* „Lüge“, sal. *ḫⁱpⁱni* „die Hungerigen“, džil. *ḫⁱamta* „Morgen“, tiar. *gānⁱu* „er selbst“. Häufig kommt auch vor, daß velare Konsonanten im Urmischen palatalisiert werden, während dies in anderen Dialekten bei denselben Wörtern nicht der Fall ist: urm. *ḫⁱümä* „schwarz“, aber sal. *kūma*, tiar. *kōma*; urm. *gⁱürä* „groß“, wan., tiar., džil. *gōra*, sal. *gūra*.

Im Urmischen ist auch der zweite Palatalisierungsgrad von *g*, *k*, *ḫ* nachgewiesen, der durch die für das Aramäische völlig neuen Konsonanten *ḡ*, *ḳ*, *ḫ̄* vertreten ist, z. B. *g > ḡ*: *ḡū* „in“, *ḡümlä* „Kamel“ (daneben auch *gū* und *gümlä*); *k > ḳ*: *ḳmä* „wieviel“, *birḳä* „Knie“ (*ḫⁱmä*, *birḫⁱä*); *ḫ > ḫ̄*: *ḫ̄qam* „er steht auf“ < *ḫⁱqam* (< *ḫⁱqā'im*). In einigen Fällen geht der velare Verschlußlaut sogar in ein palatales *j* über: *lājⁱbä* „auf dieser Seite“ < *lāha* *gībä* und *lōjⁱbä* „auf jener Seite“ < *lō* *gībä*.

Palatalisiertes *q* ist nur in einem Falle belegt: *māḡⁱin* „grün werden (Pflanze)“ neben *maqⁱin* (Neusyr. 40). Ausgangsform ist *maqⁱin*, die zu *qāna* „grün“ gehört. Hier wurde *q* stimmhaft und ging in *g* über, worauf *g* palatalisiert wurde (also *q > g > ḡ*).

In anderen Dialekten ist der Übergang von *g, k, ǰ* zu *ǧ, ǯ, ǰ* infolge Palatalisierung kaum bekannt; die erste Stufe (*gⁱ, kⁱ, ǰⁱ*) ist, wenn belegt, doch seltener anzutreffen als im Urmischen.

Aus velarem *l* wurde durch Palatalisierung weiches *l*: *l̥* „drei“, *l̥ubunte* „drei (Kollektivzahl)“, aber urm. *l̥äḫ*, wan. *l̥i*, sal. *l̥iḫ* „dreißig“ (Plural von *l̥* „drei“).

Hier ist zu bemerken, daß die Palatalisierung velarer Verschlußlaute nachläßt, je weiter wir vom Gebiet des Urmischen nach Westen gehen. Das läßt vermuten, daß die Palatalisierung velarer Verschlußlaute im Urmischen aufkam und sich von hier aus auf die anderen Dialekte ausbreitete. Hierdurch erklärt sich auch die Tatsache, daß die Fälle von palatalisierten Velaren im Salamassischen und Wanischen häufiger auftreten als z. B. im Tiarischen.

Palatalisierung bewirken die palatalen Laute *j* und *ɨ*, sowie auch die Vokale *ä, ö, ü* (Vokale mit weichem Timbre). So wird z. B. in der Partikel *k̄i* das *k* palatalisiert und geht in *kⁱ* oder *ǰ* über, das vor einem stimmhaften Konsonanten zu *gⁱ* oder *ǧ*, vor Abruptiven zu *kⁱ* oder *ǰ* wird. Hier ist zu bemerken, daß im Urmischen *g, k, ǰ* am Wortanfang auch dann palatalisiert werden können, wenn ihnen ein Vokal der hinteren Reihe folgt: *k̄iⁱumir̄i* „er hat hinausgetrieben“, *ḡiⁱuṣṣḡla* „sie erblickte, schaute“.

Palatalisierung ist manchmal auch Mittel zur semantischen Unterscheidung von Wörtern: *ḡiⁱnivli* „er hat gestohlen“, aber *ǧ̄iⁱnivli* „er hat geraubt“, beide von *gnivli* (< *gnb*); *bḡärid* „das Schaben“, aber *bḡärid* „er hat abgerissen“, beide von *ṽgrd*.

Kapitel VII. Zur Frage der Spirantisierung

1. Spirantisierte Konsonanten. Besonders interessant ist die Spirantisierung der Verschlußlaute *b, g, d, k, p, t*, die in den nordsemitischen Sprachen Lautgesetz ist.

In den modernen assyrischen Dialekten verliert das Gesetz der Spirantisierung allmählich an Kraft, doch sind seine Spuren weitgehend erhalten.

Von den oben genannten sechs Verschlußlauten erscheinen nur zwei (*d* und *t*) spirantisiert; es ergeben sich interdentes *ǧ* und *ǰ*. Sie haben sich in den westlichen und zentralen Gruppen unserer Dialekte gehalten (Tiari, Mar-Bišu, Mossul, Tchuma, Botan sowie auch in Ma¹lūla): tiar. *iṽva* „er war“,

barḏa „Hagel“, *phāḏra* < *bit ḥāḏra* „er wendet um“, *ḥunvāti* „Brüder“, mos. *sayāḏā* „die Greisinnen“, *‘ēḏā* „Kirche“; kurdist. *jalūḏa* „Knabe“, *māḏa* „Dorf“, *āḏē* „er geht“; ašit. *mēḏa* „Schwur“ usw.

Hier ist zu bemerken, daß sich *ḏ* in den genannten Dialekten nicht immer gehalten hat, es gibt Fälle, in denen es zu *s* oder *š* übergang (vgl. u.).

2. Lautverschiebung. Wurden *b* und *p* spirantisiert, so gingen sie in die labio-dentalen Spiranten *v* und *f* über (das zweite in Ṭūr-Äḥdin): urm. *sāvā* „Greis“ < *sāḥā*, *rākīāvū* „Reiter“ < *rakkāḥā*, *kīātvin* „ich werde schreiben“ < *kālḥin*, salam. *kiḏāvū* „Brief“ < *kiḏāḥā*, *dāva* „Gold“ < *dahḥā*; wan. *milvišlā* „des Anteils“ < *malḥišlā*, *bnōšsu* „getrennt“ < *bnāḥsu*, džil. *hivāla* „sie hat gegeben“ < *hiḥālā*, *švuḥle* „sie haben zurückgelassen“ < *šbuḥ-le*, tiar. *qayra* „Grab“ < *qabḥā*, *dvḥle* „sie haben gefangen“ < *dvḥq-le*, mos. *rāvē* „er wächst“ < *rāḥē*, *danva* „Schwanz“ < *danḥā* usw.

Wurden die Velare *g* und *k* spirantisiert, so gingen sie in *ḡ* und *ḫ* über, (den ersten begegnet man ziemlich selten, den zweiten jedoch durchweg): urm. *paḡra* „Körper“ < *pāḡrā*, *kūḥvā* „Stern“ < *kauḥḥā*, salam. *hatḥa* „so, auf diese Weise“ < *hadḥā*, *dmḥle* „sie haben sich gelegt“ < *dmḥ-le*, džil. *ahḏāḏi* „iBt“ < *‘ahḏā-li*, tiar. *phāḏja* „das Weinen“ < *bḥāḏja*, *sāḡid* „sich verbeugen“, mos. *pāliḡ* „teilen“ < *pāliḡ*, *pilḡūna* „Teil“, *dihḥūna* „Erinnerung“ < *dihḥūnā*; ašit. *dih* „wie“ < *dāḫ* (*dih*) usw.

Im Dialekt von Ma'lūla wurden von der Lautverschiebung nur die über-velaren Konsonanten *g* und *k* ergriffen, die, wie auch in den östlichen Dialekten, in *ḡ* und *ḫ* übergingen: *soḡra* „Pfropfen“ < *saḥḥrā*, *aḡira* „Diener“ < *aḡirā*, *šjoḡča* „Zaun“ < *šjāḡtā* (Spitaler, Ma'lūla 19).

Die spirantisierten Labiale und Velare erweisen sich also als weniger beständig (vgl. hebr.), und obwohl sie ihre spirantische Aussprache beibehielten, wurden sie artikulatorisch nach hinten verlegt: *ḥ* > *v*, *ḫ* > *f*, *ḡ* > *ḡ*, *ḫ* > *ḫ*. So wird hier durch die Spirantisierung eine Erscheinung bewirkt, die allgemein unter dem Namen „Lautverschiebung“ bekannt ist.

Das aus spirantisiertem *p* (*p̄*) entstandene *f* wurde mit vorausgehendem *a* zu *ḏ* kontrahiert, z. B. urm. *nōšā*, salam. *noḥsa* „Geist, Seele“ < *naḥsā*; wurde *f* mit vorausgehendem *u* kontrahiert, so ergab sich *ū*, tiar., wan. *rūša*, urm. *rūšā*, sal. *ruḥsa* „Biene“ < *rufšā* < *rupšā*; *af* zu *ḏ* kontrahiert ist in biblischen, aus dem Syrischen stammenden Namen die Regel: *nōtaḥ* < *naftaḥ* „Jephai“ (Jud. 11.), *notāli* < *naftāli* „Nephalim“ (Gn 30) usw.

In allen anderen Fällen geht in den ostassyrischen Dialekten aus \bar{p} entstandenes f in den Verschlußlaut \bar{p} über: urm. *šāptū* „Sabbath“ statt *šafta*, sal. *upra* „Land“ statt *afra*, wan. *kīpnā* „Hunger“ statt *kīfna*, džil. *šapra* „Messer“ statt *šafra* usw.

In einigen Dialekten wird spirantisierteres t (\bar{t}) zum stimmlosen dentalen Reibelaut s oder zum alveolaren Reibelaut \bar{s} , spirantisierteres d (\bar{d}) zu z (der Übergang von \bar{t} zu \bar{s} ist auch im Hebräischen und Akkadischen bekannt). Dieser Übergang ($\bar{d} > z$ und $\bar{t} > s$) ist im Dialekt von Zacho anzutreffen.

In den Dialekten von Tiari und Ašita geht \bar{t} in \bar{s} über: *nāša* „Ohr“ < *nātā*, *māša* „Dorf“ < *mātā* usw., \bar{s} an Stelle von \bar{t} begegnet im Verbum *āš* „gehen“ und zwar im Tiarischen und Wanischen: tiar. *šeli* „er kam“, *šša* „der Gekommene“ < **šitā*, wan. *šilā* „sie kam“, *vēl bišāšā* „er geht“ < **šilā*, *vēli bišāšā*.

In diesem Verbum („gehen“) wird im Salamassischen und Džiluischen der spirantisierte Wurzelkonsonant \bar{t} durch den stimmlosen palatalen Spiranten χ ersetzt: *χīli* „er kam“, *le χīja* oder *le χīa* „gehe nicht“. χ an Stelle von \bar{t} in anderen Wörtern haben wir nicht angetroffen.

Hier ist zu bemerken, daß $\bar{t} > \chi$ nur in den Dialekten auftritt, in denen \bar{t} regelmäßig ausfällt (salam., džil., wan.). Man nimmt an, daß \bar{t} die Stufe h durchmacht, h aber vor \bar{i} und \bar{j} palatalisiert wird und in χ übergeht, d. h. die Spirantisierung schwächt die Artikulation von \bar{t} , die orale Artikulation geht verloren, und nur die Kehlkopfartikulation von h bleibt, woraus sich nach erfolgter Palatalisierung χ ergibt.

In der Sprache der salamassischen Juden erscheint l an Stelle von \bar{t} : *višūla* „Trockenheit“ < *višūtā*, *māla* „Dorf“ < *mātā*, *špīrūla* „Schönheit“ < *špīrūtā* (Nöldeke-Duval in: ZDMG. 37 [1883], 602—603).

3. Verlust von Lauten. Gehen spirantisierte Verschlußlaute verloren, so hinterlassen sie gewisse Spuren, so z. B. bei \bar{t} , \bar{d} , \bar{g} . Regelmäßig fällt \bar{t} im Salamassischen aus, und das ist eine der wichtigsten Besonderheiten dieses Dialektes: *ma* „Dorf“ statt *mātā*, *pa* „Gesicht“ statt *pātā*, *li* „es gibt nicht“ < *lit* usw. In dieser Beziehung nähern sich dem Salamassischen das Wanische, Gavarische und Džiluische: wan. *kitājā* „die Hühner“ < *kitājāli*, *pte* „er kommt“ < *bit āli*, *ivā* „er war“ < **itvā*, džil. *bišāle* „er geht“ (vgl. urm. *bitā jeli*), *bimjāna* „ich sterbe“ < *bimjālevin* usw.

ʔ fällt bisweilen auch im Urmischen aus, wo es sich sonst in den Verschlusslaut *t* verwandelt: *qāʔi* „für mich“ < *qāʔti*, *bar* „hinter“ < *bāʔar*. In allen modernen assyrischen Dialekten (also nicht nur im Salamassischen, Wanischen und Džiluischen) fällt auch *q* ziemlich häufig aus, indessen nicht so oft wie ʔ. *q* schwindet in ein und denselben Wörtern: urm., wan., salam., tiar. *ha*, wan., džil. *he*, mos. *ha* < *haq* „eins“, *qam* „vor“ < *qadm*, *qamāja* < *qadmāja*, salam. *qamā* „der erste“. Das Verbum *jāda* „wissen“ ist eine Ausnahme, hier schwindet *q* nur im Salamassischen, Džiluischen und Wanischen: salam. *ki jāni* „ich weiß“ < *ki jād'in*, *ti jāti* „du weißt nicht“ < *lē jād'at*, wan. *ki jāja* „sie weiß“ < *ki jād'ā*. (In diesem Verbum ist *q* im Mossulischen und den kurdistanischen Dialekten geblieben, *jādē*, im Mossulischen erscheint statt seiner aber auch *d*, ebenso in Ašita, in Šarns-Dine wurde es stimmlos, im Urmischen in den Abruptiv ʔ verwandelt, vgl. Mcl., Dict. 115—116).

Unter Spirantisierung versteht man bekanntlich die Angleichung eines Konsonanten an den vorausgehenden Vokal in spirantischer Beziehung. Wird die spirantische Artikulation verstärkt — was man durch die stärkere Assimilierung eines Konsonanten an einen Vokal erklärt —, so nimmt die Geräuschbildung ab, und der Spirant wird, wenn man so sagen darf, im vorausgehenden Vokal „aufgelöst“. Darum ist der Ausfall eines Verschlusslautes nach einem Vokal die letzte Stufe seiner Spirantisierung. Derselbe Prozeß vollzog sich auch im Altaramäischen und Althebräischen (vgl. -ā, Endung der Nomina fem. gen. < -at).

In den assyrischen Dialekten begegnet stellenweise auch ein Schwund von *g* (*ḡ*): urm. *šāda* „Mandel“ < *šagdā*, mos. und tchum. *šēda* (vgl. syr. *šegdē* plur.), urm. und salam. *pāti*, kurdist. und mos. *pālē* „teilen“ < *pāliḡ* (*√plg*, vgl. *pulāga* „Abteilung“ und mos. *pāliḡ*, Mcl., Dict.); urm. *raḡūla* „Ebene“ < *rāḡūlā*, tiar. *nāha*, tchum., ašit. *nāja* „es tagt“ < *√ngḡ* (Mcl., Dict.), so auch im Lehnwort *šra* (urm.), *šraja* „Leuchter, Räucherfaß“ < *šrāḡā* (vgl. syr. *šrāḡā*, pers. *šarāḡ*).

Die unten angeführte Tabelle gibt eine klare Vorstellung von den Veränderungen der Konsonanten infolge von Spirantisierung.

4. Nichteingetretene Spirantisierung. In den Dialekten wird das Spirantisierungsgesetz nicht selten durchbrochen, und zwar erscheint ein Spirant nach Konsonant, ein Verschlusslaut nach Vokal.

Hier müssen die Verba von den Nomina getrennt werden, insofern als die Verba Wörter sind, deren Wurzelvokale bei der Flexion den Platz wechseln, d. h. einmal steht der Vokal vor, das andere Mal hinter dem Konsonanten.

In den Nomina treten Spiranten nach Konsonanten auf, wenn dem Spiranten einstmals ein Vokal vorausging, der aus Gründen der Betonung später schwand: *švāvā* „Nachbar“ < *šhābā*, *šgušja* „Aufruhr“ < *šgūšia*, *girvā* „Ausatz“ < *girbā*, vgl. arab. *šarab*, hebr. *šārāb*, *šalva* „Milch“, vgl. arab. *šalab*, hebr. *šālāb*, *šnvi*, *šnvi* „Weinberg“, vgl. arab. *šinab* usw. Wie aus dem Vergleich mit den arabischen und hebräischen Entsprechungen hervorgeht, befand sich vor dem Spiranten früher ein Vokal.

Alt-aram.	Moderne aramäische Dialekte						
	westl. Ma'lūla	westassyrr. Tūr'Ābdin	Ostassyrische Dialekte				
			mos.	zach.	tiar.	salam.	übrige
b	b	v	v	v	v	v	v
p	f	f	p	p	p	p	p
q	q	q	q	z	q	d	d
t	t	t	t	s	t, x	—	t
g	g	g (ġ)	g (ġ)	g (ġ)	g (ġ)	l (hebr.)	(bisweilen ausgef.)
k	h	h	h	h	h	g (ġ)	g (ġ)

In der Nomina begegnet man auch Verschlusslauten nach Vokalen. Hier sind die Vokale neu, d. h. sekundär entstanden durch Kontraktion von Diphthongen (*zēla* < *zajtā* „Oliven“, *ekīā/ikīā* „wo“ < *ajkā*, *hōgīa* „Dampf“ < *haugā*).

Das bedeutet, daß der Kontraktion der Diphthonge ein Verlust der Spirantisierung vorausging, nach Diphthongen aber wurde ein Verschlusslaut nicht spirantisiert. Nur einige Wörter bilden eine Ausnahme: *kūhvā/kihvā* „Stern“, salam. *biġā* „Haus“ und *eva* „Wolke“, vgl. A. Kalašev, Russko-ajsorskij i Ajsorsko-russkij slovar [1894], 286.

Im Worte *biġā* ist das Wurzel-t infolge Spirantisierung geschwunden. Wir glauben, daß sich der Vorgang wie folgt abgespielt hat: *baiġā* > *baiġa* > *biġa* (hier Angleichung von *a* an folgendes *i*) > *biġā* (spirantisierendes *t* fiel aus, zwischen den Vokalen erschien *j*, wie auch in anderen Fällen). Der genannte Vorgang wird durch das Tiarische bestätigt: *baiġa*, dieselbe Form ist

auch im Bibl.-Aramäischen belegt, Bergsträsser hält sie für eine dem Bibl.-Aramäischen eigene Dialektform (Einführung in die semit. Spr. [1928], 62). So kann man annehmen, daß die Spirantisierung des *t* der Kontraktion des Diphthongs vorausging (bei *ai* hat der folgende Halbvokal eher die Eigenschaft eines Vokals als eines Konsonanten, ein solcher Typ von Diphthong hat sich in Ma'lūla gehalten: *paīta* „Haus“).

Ähnlich ist es wohl auch im Worte *kūhvā* „Stern“, welches aus *kaykḥā* entstanden ist. Das zweite *k* wurde nach dem Diphthong *ay* (*au*) spirantisiert; auch dies muß als dialektische Eigentümlichkeit angesehen werden. Es ist interessant, daß das Wort für „Stern“ im Jüd.-Aramäischen ähnlich lautet: *kōkḥā*, dasselbe bei „Wolke“: *'ēḥā*. Vielleicht läßt sich daraus schließen, daß das Spirantisierungsgesetz in der Sprache irgendwo noch wirksam war, als schon die Kontraktion der Diphthonge begann, wie G. W. Cereteli bemerkte.

Sekundär sind die Vokale (gewöhnlich *i*) im fem. Gen. einiger Wörter, wie in *māliktā* „Kaiserin“ < *malktā*, weil auch *k* hier nicht spirantisiert wurde.

Verschlusslaute nach Vokalen treten auf, wenn sie aus Geminaten vereinfacht sind: *dibā* „Bär“ < *dibbā*, vgl. arab. *dubb*, *ḥūbā* „Liebe“ < *ḥubbā* (vgl. arab. *ḥubb*, syr. *ḥubbā*), *g'abāra* „Held“ < *gabbārā* (vgl. arab. *ḡabbār* und hebr. *gibbōr*), *rāk'ā'vā* „Reiter“ < *rakkāḥā* (vgl. syr. *rakkāḥā*).

Verschlusslaute bleiben nach Vokalen gewöhnlich in Wörtern mit hartem Timbre erhalten: *supā* „Finger“ < *sib'ā*, *aqubrā* „Maus“ < *'āqobrā*. In keinem Dialekt wird *t* nach Vokalen in den Personalendungen der Verba spirantisiert: *-it* (2. Pers. Sg. masc. gen.), *-at* (dieselbe fem. gen.) *-itun* (2. Pers. Pl.).

Regelmäßig bleiben Verschlusslaute nach Vokalen in Lehnwörtern erhalten: *ziblā* „Kehricht“ (< kurd. *zibel*, arab. *zibl*), *pāg'ā* „Pferdestall“ (< pers. *pāgā*), *vākil* „Vertreter“ (< türk. *vekil*).

Bei den Verben wechseln die Verschlusslaute während der Flexion den Platz, zuweilen gehen ihnen die Vokale voraus, zuweilen folgen sie (vgl. *pāriq*, *pruq*, *parqin*). Demzufolge wechselten in den alten aramäischen Dialekten Verschlusslaute mit Spiranten, jedoch nur, wenn der jeweilige Konsonant nicht verdoppelt war (im Stat. emphat.). In den modernen Dialekten ist es aber anders, in der Wurzel des Verbums gibt es nämlich jeweils nur eine Variante

des Konsonanten (entweder Verschlusslaut oder Spirans), die sich in allen von dieser Wurzel gebildeten Formen hält: \sqrt{ub} : $u\dot{b}b\dot{a}$ „Bitte“, $le\ \dot{f}albin$ „ich bitte nicht“, $u\dot{b}$ „bittet“, überall \dot{b} , aber bei \sqrt{abq} : $du\dot{v}q\dot{h}$ „er ergriff“, $g\dot{i}daviq\dot{v}a$ „er brach“, $b\dot{i}dv\dot{a}qev\dot{i}$ „du brichst“, überall v , entstanden aus spirantisierem \dot{b} (\dot{b}). Es kommt auch vor, daß \dot{b} und v ($< \dot{b}$) miteinander in derselben Wurzel, in historisch jedoch verschiedenen Gattungen wechseln: \sqrt{zbn} : $z\dot{a}vin$ „kaufen“ (P^{eo}-al) $< z\dot{a}bin$, aber $z\dot{a}bin$ „verkaufen“ (Pa^{co}-el) $< zabbin$.

Hier muß gesagt werden, daß der erste Wurzelkonsonant des Verbums nicht spirantisiert wird, obwohl ihm in einigen Formen der Vokal eines Präfixes vorausgeht: $brizli$ „ausgetrocknet“ und $mubrizli$ „er hat ausgetrocknet“, $h\dot{i}h\dot{i}kl\dot{a}$ „er lachte auf“ und $mukh\dot{i}kl\dot{a}$ „sie zwang zum Lachen“, $klivli$ „er schrieb auf“ und $bikt\dot{a}v\dot{e}li$ „er schreibt“.

Das Verbum $m\dot{a}ji$ „bringen“, das von $\dot{a}ti$ „gehen“ gebildet ist, ist eine Ausnahme. Hier mußte $ma + \dot{a}ti$: $m\dot{a}ti$ ergeben, jedoch ist \dot{t} zwischen zwei Vokalen infolge Spirantisierung geschwunden: $m\dot{a}ti > m\dot{a}i$, im Urmischen erschien zwischen Vokalen ein lauttrennendes j : $m\dot{a}ji$. Es ist interessant, daß ein solches j im Imperativ nicht auftritt und $\dot{a}j$ darum zu \dot{e} kontrahiert wird: $m\dot{a}j > m\dot{e}$ „bringe.“. Aus dem Gesagten geht hervor, daß j im Verbum $m\dot{a}ji$ sekundär nach Verlust des spirantisierten t (\dot{t}) erscheint. Insofern hat Nöldeke nicht recht, wenn er dieses Wort als Beweis für seine These anführt, es würden Konsonanten nach Vokalen im Urmischen spirantisiert. Vielleicht läßt sich der Verlust des \dot{t} als Einfluß des benachbarten Salamasischen erklären.

Obwohl also die modernen assyrischen Dialekte das Spirantisierungsgesetz nicht mehr kennen, haben sich seine Spuren doch noch als Konsonantenverlust gehalten. Hier muß noch gesagt werden, daß gewisse chronologische Beziehungen zwischen einzelnen phonetischen Erscheinungen erklärt werden können, wenn man die jeweiligen Fälle von Spirantisierung untersucht (Kontraktion der Diphthonge und Spirantisierung, Vereinfachung der Geminata und Spirantisierung).

Die Untersuchung der Spirantisierung verhilft nicht nur zur Aufhellung einiger Fragen zur Geschichte des Aramäischen, sondern befähigt uns auch, die Herkunft von Lehnwörtern aufzudecken.

Kapitel VIII. Synharmonismus

1. Allgemeine Charakteristik des Synharmonismus. In den modernen assyrischen Dialekten, besonders im Urmischen, gibt es eine phonetische Erscheinung, die für die Türksprachen charakteristisch ist, die sogen. Vokalharmonie (Synharmonismus). Sie besteht darin, daß sich alle Vokale eines Wortes im Timbre einem Vokal anpassen. Die Folge davon sind Wörter mit dreierlei Timbre: weich, mittel, hart. In den Wörtern der ersten Art erscheinen Vokale mit weichem Timbre, z. B. *lübilä* „sie nahm“, *šlāmā* „Frieden“; in denen der zweiten Art Vokale mit mittlerem *sagrini* „ich webe“, *pağra* „Körper“; in denen der dritten Art Vokale mit hartem Timbre, *biğdäläi* „er ißt“, *ğāsä* „Rücken“.

Als eines der bedeutsamsten Merkmale der Vokalharmonie muß man die Differenzierung der Wortbedeutungen mit Hilfe des Timbres ansehen: *mätü* „Dorf“ und *mätä* „Pickel“, *tälä* „Fangeisen“ und *tdlä* „Fuchs“ usw. I. W. Jušmanov, der diese Erscheinung bespricht, hat vollkommen recht, wenn er im Timbre ein Kollektivphonem sieht (Singarmonizm urmijsk. nar. [1938], 305).

Vokalharmonie tritt in erster Linie im Wortstamm auf, jedoch gibt es sie auch bei den Affixen, d. h. die Vokale von Suffixen und Präfixen nehmen den Timbre des Stammes an (so gewöhnlich im Urmischen, oft auch im Salamasischen und Wanischen): *mä-täv-lä* „hinlegen“, aber *mä-qtäl-td* „erschlagen“. Nicht immer jedoch wird die Vokalharmonie vom Stamm bestimmt, manchmal, wenn der Stamm einsilbig ist, geht sie von den Affixen aus, *brüniç* „mein Sohn“, aber *brünoğun* „euer Sohn“.

Dem Gesetz der Vokalharmonie unterliegen auch Komposita. Bei ihnen gibt es meistens nur ein Timbre für alle Komponenten: *märšimä* „teuer“ < *märi* (Stat. constr.) „Herrscher“ und *šimä* „Preis“, *bräsupä* „Fingerhut“ < *bratä* (desgl.) „Tochter“ und *supä* „Finger“. In zusammengesetzten Nomina, deren Komponenten verschiedenen Timbre haben, richtet sich der Timbre des ganzen Wortes nach dem harten Bestandteil.

In einigen Fällen wird von der Vokalharmonie nicht nur der Timbre der Vokale, sondern auch deren Qualität erfaßt. Hier haben wir es mit einer absoluten Vokalharmonie zu tun: *kilpit* statt *kilpät* „Familie“, *ğidāmah* statt *ğidāmäh* „sich hinlegen“.

Neben der „Timbreharmonie“ gibt es auch eine „Labialharmonie“, d. h. eine Harmonie in bezug auf die Lippenrundung; auf der einen Seite haben

wir also *O*, auf der anderen *A, E, I*, z. B. *uprit bābiḫ* „das Land meines Vaters“ und *šārpāt ilānā* „die Blätter des Baumes“, *ḫuruška* „Krug, Seidel“ < russ. *kružka* und *ščiłād* „Speicher“ < russ. *sklad*.

Je nach hartem oder weichem Timbre eines Wortes sind seine Konsonanten entweder abruptiv oder behaucht. bzw. stimmhaft oder stimmlos, z. B. *purłānd* „Floh“ < *purłānd*, *łd* „drei“ < *łd*, aber *giptā* „Rebe“, *dūkiā* „Ort“. In Wörtern mit hartem Timbre gehen stimmhafte Konsonanten in Abruptive über: *šād* „Schweiß“ < *dād*, *arpd* „vier“ < *arba*, aber *bārdā* „Hagel“, *gibā* „Seite“. Also gibt es im Assyrischen nicht nur eine Vokal-, sondern auch eine Konsonantenharmonie (vgl. Jušmanov, Singarmonizm 313), jedoch tritt Konsonantenharmonie nicht immer da auf, wo Vokalharmonie vorhanden ist, folglich ist die Konsonantenharmonie keine selbständige Erscheinung, sondern aufs engste mit der Vokalharmonie verknüpft.

2. Grundlage des Synharmonismus im modernen Assyrischen. Untersucht man die Ursachen des Synharmonismus, so kommt man letztlich auf die Faktoren, die den jeweiligen Timbre eines Wortes bestimmen. Der harte Timbre eines Wortes wird durch *ʾ* und die ehemals emphatischen Konsonanten *š, ṣ*, manchmal auch *š (i)* und *ṣ* hervorgerufen: *dīnd* „Auge“ „Quelle“ < *ʾajnā, bišd* „Lauch“, < *bišd, ḫiṣi* „Weizen“ < *ḫiṣi* < *ḫiṣi*, *ḫilmā* „Schlaf“ < *ḫilmā, riṣli* „er erhob sich“ < *riṣli(h)*.

Mittleres Timbre ergibt sich in der Nachbarschaft der Kehllaute *ʾ, h*, der postvelaren Konsonanten *g, b, q* und der Abruptive *š, ḫ, p, ḫ*: *āha* „voilà“, *lāhu* „hier“, *qalpa* „Rinde, Fell“, *tačka* „Schubkarren“ < russ. *tačka, pačra* „Körper“. In allen übrigen Fällen haben wir weichen Timbre, z. B. *dārtā* „Hof“, *giārmā* „Knochen“, *tiṣlā* „Dörfer“ usw.

Der Timbre der Vokale wird also durch die benachbarten Konsonanten bestimmt. In den semitischen Sprachen, wo es besonders viele Konsonanten gibt, existieren zwei Vokalreihen, die sich im Timbre scharf voneinander unterscheiden, die dritte Vokalreihe mit mittlerem Timbre ist eine Mittelstufe zwischen den ersten beiden. Die Unterschiede im Timbre der Vokale sind durch den Unterschied im Timbre der semitischen Konsonanten bewirkt (Jušmanov, Singarmonizm 300). Der Timbre der Konsonanten beruht auf ihrer den semitischen Sprachen eignen Artikulation. Darum haben wir eine ganze Reihe „harter“ Konsonanten: *ʾ* und die „ainisierten“, d. h. die emphatischen *š, ṣ, l, ṣ* (im Arab. auch *ḫ* und *ḫ*). Ihnen stehen die anderen

Konsonanten gegenüber, wobei jedoch die velaren und laryngalen wegen ihrer an den übrigen Konsonanten gemessenen akustischen „Härte“ denen der ersten Reihe, d. h. den „harten“, näher stehen.

Im Laufe der Zeit teilten sich Härte oder Weichheit der Konsonanten den benachbarten Vokalen mit, d. h. die Vokale haben sich in ihrem Timbre den Konsonanten angepaßt. Neben „harten“ Konsonanten erschienen also „harte“ Vokale, neben „weichen“ Konsonanten „weiche“ Vokale. Die harten Konsonanten sind zwar verschwunden, geblieben aber sind die harten Vokale. In einem und demselben Wort tauchten harte neben weichen Vokalen auf, in solchen Fällen wurden die weichen Vokale den harten angeglichen. Dadurch ergaben sich statt entgegengesetzter Vokale in einem Wort, entgegengesetzte Wörter im ganzen, d. h. Wörter mit hartem und solche mit weichem Timbre. Vokale, die glottalen oder velaren Konsonanten benachbart sind, liegen zwischen diesen beiden Gruppen und bilden eine dritte mit Wörtern mittleren Timbres.

So geht der in den assyrischen Dialekten belegte Synharmonismus letztlich auf die Konsonanten verschiedenen Timbres zurück, was wiederum durch die spezifische Aussprache der semitischen Konsonanten begründet ist. Hier zeigt sich noch einmal ganz klar die besondere Bedeutung des semitischen Konsonantismus. Als Folge dieser Aussprache stellte sich die scharfe Trennung der Laute nach ihrem Timbre ein, was die eigentliche Grundlage des Synharmonismus in den modernen assyrischen Dialekten darstellt. Es erweist sich auch der grundlegende Unterschied zwischen dem Wesen des türkischen und assyrischen Synharmonismus: der türkische ist nämlich das Ergebnis einer bestimmten Akzentuation.

Dem Gesetz des Synharmonismus unterliegen nicht nur Wörter aramäischer Herkunft, sondern auch Lehnwörter. Der Timbre von Lehnwörtern wird manchmal durch die Vokale bestimmt, so rufen Vokale der hinteren Reihe im ganzen Wort gewöhnlich harten Timbre hervor: *kirışa* „Dach“ < russ. *kryša* (hier wegen *y*), aber *milä* „Kreide“ < russ. *mel* mit weichem Timbre, *sätül* „Eimer“ < türk. *satıl*, aber *tämiz* „reinigen“ < türk. *temiz*.

3. Nicht eingetretener Synharmonismus. Das Gesetz der Vokalharmonie wird nicht selten (sogar im Urmischen) verletzt. Das geschieht besonders in Wörtern mittleren Timbres: *päşıqla!* „übersetze!“, *qedämtä* „Morgen“; dies erklärt sich durch die assimilatorische Schwäche der Vokale

mittleren Timbres. Aber auch in Wörtern, wo wir harten Timbre erwarten müßten, kennt das Gesetz Ausnahmen, und zwar 1. wenn der Endvokal den harten Timbre nicht annimmt (*ḥálva* „Milch“, *puḥḥlla* „sie hat herausgezogen“), 2. wenn der harte Timbre von den palatalen Lauten *ǰ* und *ǰ* gestört wird (*ḥǰǰrǰǰli* „er lenkt (einen Karren)“, *ḥǰǰǰliχ* „verberge mich!“).

In den Wörtern mit weichem Timbre wird die Einheitlichkeit von den labialen Affixen *-o* und *-u* gestört (Pronominalsuffixe der 3. Pers. masc. und fem. gen.), ebenfalls durch *-ah* (Pronominalsuffix der 2. Pers. Sg. fem. gen. und Verbalendung 1. Pers. Pl. präs. und fut.) *tāvīrtō* „ihre Kuh“ (und nicht *tāvīrtō*), *sūsāvātu* „sein Pferd“, *rišah* „dein (fem.) Kopf“, *ḥṣātaḥ* „wir werden austrinken“.

Kapitel IX. Dissimilation

1. Konsonantendissimilation. Distanzdissimilation bewirkt Veränderung der Artikulationsstelle, Kontaktdissimilation ergibt veränderte Konsonantenqualität.

Durch Dissimilierung wird meistens die Artikulationsstelle der Sonorlaute verändert, was auch in anderen semitischen Sprachen zu beobachten ist: kodčan. *ḥisār* „zwei“ < *trisār*, salam. *nābil* „tragen“ < *mābil*, progressiv: tür‘āḥd. *šrōlo* „Wahrheit“ < *šrōrō* < *šrārā*, urm. *mārgānītā* „Perle“ < gr. μαργαρίτη, *ruzlāma* „Zeitung“ neben *ruznāma* < pers. *rūznāmā*.

Seltener kommt Veränderung der Konsonantenqualität vor: *ḥāḥḥāndir* „sich drehen“ < *gāḥḥāndir*.

Hervorzuheben ist der Übergang behauchter Konsonanten in Abruptione infolge von Dissimilierung, was schon den Charakter eines phonetischen Gesetzes annimmt: *ḥt* > *ḥt*, *ḥp* > *ḥp*, *šp* > *šp*, *sp* > *sp*, *sk* > *sk*, *šk* > *šk* (*baḥḥa* „Frau“ < *baḥḥa*, *ḥpīra* „sie deckte auf“ < *ḥpīra*, *škinlā* „Messer“ < *skinta* usw.), in umgekehrter Reihenfolge verändern sich dieselben behauchten Konsonanten aber nicht, hier stehen immer *th*, *ḥš*, *ḥs* usw., und nicht *ḥh*, *ḥš*, *ḥs* (vgl. *thāra* „erinnern“, *ḥsārtā* „Haß“). Wenn also ein behauchter Verschlusslaut einem behauchten Reibelaut unmittelbar folgt, so geht jener infolge progressiver Dissimilierung in einen Abruption über.

2. Dissimilatorischer Konsonantenschwund. Recht häufig begegnet man sogen. starker Dissimilation, d. h. Konsonantenverlust infolge von Dissimilierung, und zwar in erster Linie in reduplizierten Wurzeln.

Aus reduplizierten Wurzeln mit zwei Konsonanten ergeben sich so Wurzeln mit drei Konsonanten: *šišiltā* „Kette“ < *šikšiltā* (√šl), *g¹agulla* „Golgatha“ < *galgullā* (√gl). Häufiger tritt Konsonantenschwund als Ergebnis progressiver Dissimilierung ein: *pārpi* „erbitten“ < *parpir* (√pr), *ḫāliḫ* „sich waschen“ < *ḫalḫil* (√hl). Starke Dissimilierung kommt auch in einer Reihe anderer Wörter vor: *aqla* „Fuß“ < *raqā* < *raglā*, *tāmā* „dort“ < *tāmān*, *dasmāl* „Tuch“ < pers. *dāstmāl*.

3. Haplologie. Haplologie (dissimilatorischer Ausfall einer Silbe) tritt in mehrsilbigen Wörtern ein: *tinā* „Rauch“ < *tenānā*, *qāša* „Priester“ < *qašišā*.

In der 1. und 2. Pers. der unvollendet-konkreten Vergangenheit wird vor der Partikel *va* (< *h^evā*) systematisch die Silbe *av/ev* weggelassen: *biktāvēvinvā* „ich schrieb“ > *biklāvinvā*, *biklāvevaḫva* „wir schrieben“, > *biklāvaḫva*.

Kapitel X. Lautverlust

Lautverlust tritt nicht nur infolge phonetischer Prozesse ein (wie in den obigen Kapiteln dargestellt), sondern auch infolge Artikulationszerfalls und schwacher Position eines Konsonanten (gewöhnlich am Wortende).

1. Konsonantenverlust infolge von Positionsschwäche. In den assyrischen Dialekten schwinden sehr leicht *'* und *h*; *'* in allen Positionen, *h* dagegen nicht immer, besonders am Wortende: *āna* „ich“ < *'ānā*; *riššā*, *rēššā* „Kopf“ < *ri'ššā* (*re'ššā*), *av* „er“ und *aš* „sic“ < *haḫ* und *haš*, *nāra* „Fluß“ < *nahrā*, *itlā* „sie hat“ < *'it-lāh*. Neigung zum Schwund haben diese Kehllaute auch in den altsemitischen Sprachen, besonders in deren nördlichem Zweig (Hebräisch und Aramäisch). In den modernen Sprachen ist der Schwund häufiger zu beobachten, was auf eine Verstärkung dieser Tendenz hinweist.

Dasselbe geschieht mit den sogen. schwachen Konsonanten (Halbvokale) *ḫ* und *j*. Der zweite schwindet häufig am Anfang und in der Mitte, seltener am Ende eines Wortes: *luḫ* „lerne!“ < *j^eluḫ*, *šintā* „Schlaf“ < *j^ešintā*; im Wortinnern schwindet *j* immer im Kausativ der Verben primae *y*, z. B. *māḫid* „verbrennen“ < *majqid*, *mālīp* „lernen“ < *majlīp* (das Mossulische macht eine Ausnahme, da wurde *j* durch *ḫ* ersetzt: *mōqid* < *maḫqid*, *mōlīp* < *maḫlīp*, Maclean, Grammar 106—107). *j* wird auch in

einigen Formen der Verben *mediae y* weggelassen: *puš* „lebe wohl“, *pišli* „er blieb“ < *pāiṣi* (*pīṣ*), neben *mupišli* aber auch *mupīṣli* „er verließ“. Es kommt auch vor, daß *i* und der darauf folgende Vokal verlorengehen: *gla* statt *glāja* „entblößen“.

y schwindet leicht auch im Verbum substantivum: *īkit briḥša* „wohin gehst du?“ < *īkiyit briḥša*.

2. Positionsverlust von Lauten. Dem Positionsverlust fallen überwiegend die Sonorlaute *r*, *l*, *m*, *n* zum Opfer, wenn sie am Wortanfang oder am Wortende stehen. So ist z. B. in vielen Dialekten am Wortanfang das Formans zur Bildung des Partizips und des Infinitivs verlorengegangen (*m* < *m'*): *zūbnā*, *zobna* „verkauft“ < *m'zubb'nā*, *zūbūni* „Verkauf“ < *m'zabbūni*; häufig schwindet auch *n* in einigen Formen des Verbums primae *n*: *čulūn* „sie rissen ab“ < *nčilun*, *pili* „er fiel um“ < *npili*, aber *inčili* und *inpili*, wo sich *n* mit Hilfe prothetischer Vokale gehalten hat (Kalašew, Sloward 292—293). Desgleichen schwindet *r* im Verbum *rāhiš* „gehen“ im Urmischen und Šamsdinischen: *hišli* „er ging weg“ < *rhišli*, *hāša* „gehen“ < *rḥāša*, *huš* „gehe!“ statt *rhuš*.

Besonders häufig schwinden Konsonanten am Wortende, z. B. *n* im Formans des Stat. absol. *-in*, in den Partizipien des Stat. absol., in den Nomina numeralia und in den Pronomina: *pārqi* < *pārqiṇ* „die Endenden“ (Part. Stat. absol.), daher *kī parqiḫ* (*kī pārqi*) „sie endigen“. Nomina numeralia, welche Zehner bezeichnen, stellen den Plural der entsprechenden Zahlwörter des ersten Zehners im Stat. absol. dar. So erhält man *ārḫi*, *irḫi* „vierzig“ (Pl. von *ārpa* „vier“) < *'arb'in*, *ḥamši* „fünfzig“ (Pl. von *ḥamša* „fünf“) < *ḥamšin*. Das Pronomen der 3. Pers. Pl. *āniḫ*, mos. *ānē* und *āni* (Mcl. Dict. 15) kommt von *'ānin* und entspricht syr. *hānēn*. Im Mossulischen ist auslautendes *n* auch beim Pronomen 2. Pers. Pl. geschwunden: *aḫtū* < *'aḫtūn* (Sachau, Skizze 63). Auslautendes *m* schwand in den Wörtern *idju*, *udju*, mos. *edju* < *ād-ḫum* „heute“, *qū* und *quḫ* „stehe auf!“ < *qum*, *mindix*, mos. *mendi* (I. Guidi in: ZDMG. 37 [1883], 298), tiar. *midī*, ṭūr'āḫd. *médé* (Mcl., Dict. 182) „Sache“ < **mindim* (Neusyr. 51); geschwunden ist *l* im Worte *sē*, *sī* „gehe“ < *zil*, im Mossulischen ist es noch erhalten (Mcl., Dict. 86). Ab und zu gingen auch auslautendes *š*, *ḥ* und *t* verloren (*midri* < *min-d-riš* „wieder“, džil. *illu* „du hast“ < *illuḥ* usw.).

3. Vokalausfall. Vokale fallen ziemlich häufig aus. In einigen Fällen geschah dies schon ziemlich zeitig: es läßt sich nur feststellen, wenn man

die Wortgeschichte berücksichtigt. Z. B. *šintā* oder mos. *sknā* (Sachau, Skizze 62) „Messer“ < *sakktntā* und *sakktnā*, vgl. syr. *sakktnā*, *prizlā* „Eisen“ < *parizlā*, vgl. für 'ābd. (Mcl., Dict. 257) *parizlā*, syr. *parzlā*. Spuren einstmals vorhandener Vokale haben sich manchmal als Spirantisierung folgender Verschlußlaute gehalten (vgl. oben). In den genannten Fällen ist der Vokalschwund durch die Akzentuation bedingt: kurze Vokale schwinden vor intensiver Betonung.

Vokale fallen manchmal auch in nachtonigen Silben aus, z. B. *ḥāḥḥā* „ein wenig“ < *ḥā ḥača*, *ḥājma* „einst“ < *ḥā juma* (wörtl. „ein Tag“).

Besondere Aufmerksamkeit verdient der Verlust von unbetontem, auslautendem (kurzem) *i* im Wanischen (z. B. aber auch im Althebräischen: Schwund von auslautenden Vokalen bei Verben: *qāṭdā* < *qaṭṭā*, vgl. arab. *qatala*), *mūl* „er brachte“ < *mūli*; *duql* „er ergriff“ < *dviqli* usw. Hier wie auch in anderen Fällen wurde der Vokalverlust durch die Intensität der Betonung hervorgerufen.

4. Silbenverlust. Ganze Silben gehen ziemlich häufig verloren, meistens am Anfang oder Ende eines Wortes, wenn die Silbe mit *'*, *h* oder *j* beginnt: *nāša* „Mensch“ < *'nāšā*, tiar. *ḥōna* „Bruder“ < *'aḥōna*, *āla* „Gott“ < *'alāhā*, sal. *gna* „Sünde“ < *gnāhā*, wan. *la msā* „kann nicht“ < *lā mšāijā*.

Besonders oft geht eine Silbe am Wortanfang verloren, wenn ihr ein verdoppelter Konsonant folgt: *jar* „Mai“ < *'ijjar* (aber kurd. und mos. *ijār*, Mcl., Dict. 11), *būlā* „Ähre“ < *šibbūlā* (vgl. *šibillā* und Pl. *šibli* neben *būlā*), *dānā* „Zeit“ < *'iddānā* (vgl. für 'ābd. und mos. *'idānā*, Mcl., Dict. 235).

Auch im Innern eines Wortes können Silben ausfallen, so z. B. in den Partizipien des St. absol. sogen. schwacher Verben (Verben mit mittlerem schwachem Radikal) die Silbe *'i*: *qam* < *qām* statt *qā'im*, \sqrt{qum} „aufstehen“. Ebenso *'i*: *šāš* < *šāš* statt *šā'iš* „schütteln“, $\sqrt{s'š}$ usw. Die Silbe *ir* wird im Worte *zā'ā* (mos., Mcl., Dict. 88) „Junge“; das von *zā'irā* kommt, weggelassen.

Kapitel XI. Geminatio

1. Spuren der Geminatio in den modernen assyrischen Dialekten. In den semitischen Sprachen ist die Konsonantenverdopplung (Geminatio) eine weit verbreitete Erscheinung, die auch eine wichtige

morphologische Funktion hat. Diese Funktion räumt der Geminaton in der Entwicklung der semitischen Sprache einen hervorragenden Platz ein.

In den modernen assyrischen Dialekten ist die Geminaton sowohl als phonetische wie auch als morphologische Erscheinung verlorengegangen. In seltenen Fällen hat sie sich in der Gruppe *nn* und *ll* erhalten, was bedeuten mag, daß der Vereinfachungsprozeß der Geminata noch nicht abgeschlossen ist.

Spuren der Geminaton haben sich bis heute in der Aussprache der Wörter gehalten. So wurde z. B. der Verlust der Geminaton durch Längung des Vokals ausgeglichen, was auch in der Schrift, wo ja etymologische Schreibweise bevorzugt wird, zum Ausdruck kommt, z. B. *šāpīrā* „hübsch“ < *šappīrā*, *gēnābā* „Dieb“ < *ginnābā*. In diesem Falle gibt die Schrift jene Periode in der Entwicklung der assyrischen Dialekte wieder, da lange Vokale nicht nur in betonten offenen Silben auftraten, sondern manchmal auch verlorengegangene Geminata ersetzten. Ähnlich ist es auch in anderen semitischen Sprachen, besonders dem Hebräischen.

Obwohl in den assyrischen Dialekten Vokale in offenen betonten Silben regelmäßig lang sind, werden sie manchmal doch nicht gelängt, sondern bleiben kurz. Dann aber ist die offene Silbe eine neue Erscheinung, denn sie war früher geschlossen, weil ihr eine Geminata folgte, nachdem sie aber vereinfacht worden war, gilt die Silbe immer noch als geschlossen, z. B. *gilā* „Gras“ statt *gīlā* (< *gillā*), *dibā* „Bär“ statt *dībā* (< *dibbā*).

Ehemalige Geminaton bewirkte Verengung von *a* zu *i*, so besonders im Salamassischen und Wanischen, wo dieser Übergang in geschlossenen Silben die Regel ist. *i* bleibt in offener Silbe erhalten oder wird zu *ɪ* gelängt: *piqūd* „bitte!“ < *paqqid*, *bišil* statt *baššil* „er kocht“.

Die Geminaton bewahrte auch die Verschußlaute vor Spirantisierung. Bekanntlich wurden in den nordsemitischen Sprachen die Verschußlaute *b*, *g*, *d*, *k*, *p*, *t* nach Vokalen spirantisiert, wenn sie nicht verdoppelt waren. Die Doppelkonsonanten wurden nicht spirantisiert, weil sie sich von den entsprechenden „einfachen“ qualitativ unterschieden (vgl. stimmhafte Geminaten werden in Ma'lūla stimmlos: Brockelmann, Grundriß 70; A. Klingenberg, Stimmtonverlust bei Geminaten, Festschrift Meinhof [1927] 135). Namentlich diese den Konsonanten der Geminaton zukommende Qualität verhindert, daß Verschußlaute zu Spiranten werden. Aus diesem Grunde können in assyrischen Wörtern Verschußlaute nach Vokalen auftreten,

worin, wie schon gesagt, Spuren der verschwundenen Geminata zu erblicken sind: *libā* „Herz“ < *libbā, dabāša* Biene“ < *dabbāšā, rākīāvā* „Reiter“ < *rakkāḥā*.

Konnten die Geminata auf der einen Seite vereinfacht werden, so konnten sie auf der anderen auch dissimiliert werden; auch dies geschah nicht selten in anderen semitischen Sprachen. Gewöhnlich wurde ein Konsonant der Geminata zu einem Sonorlaut dissimiliert: *kīāndir* „sich drehen“ < *kaddir, kīarmīḥ* „er wickelt ein, wendet um“ < *karrik, pārtil* „er dreht“ < *patil*.

2. Veränderungen in ehemals geminierten Substantiven und Verben, deren Geminata verlorenging. Die geminierten Nomina können gegenwärtig doppelkonsonantig sein, hierzu gehören auch die mit Formans *t* des fem. Geschlechts: *mūḥa* „Gehirn“ < *mūḥḥā* (vgl. akkad. *mūḥḥu* „Schädel“), *kīältā* „Schwiegertochter“ (neben *kīāliū*) < *kallīā* (vgl. aram. *kallīa*, hebr. *kallā*, akkad. *kallatu*). Im Urmischen entsprechen den gemeinsemitischen geminierten Nomina manchmal schwache. Gewöhnlich ist das bei den Adjektiven der Fall: *maīra* „bitter“ (neben *marīra*, welches selten verwendet wird) < *√mrr*, vgl. arab. *murr*, hebr. *mrr*, akkad. *marru, ḥaīma* „heiß“ < *√hmm*, vgl. arab. *ḥamma*, akkad. *emmu*; *qaiira* „kalt“ < *√qrr*, vgl. hebr. *ḥrr*. Im fem. Geschlecht genannter Adjektiva fehlt *j*: *marīa* „bitter“ (f.), *ḥamīa* „heiß“ (f.), *qarīa* „kalt“ (f.). (Ausfall der Halbvokale bei fallenden Diphthongen in geschlossener Silbe ist in den semitischen Sprachen, hier auch in den modernen assyrischen Dialekten bekannt, vgl. *bdīt* und *bāt* „du willst“.)

Nach Verlust der Geminata wurden ehemals geminierte Verben schwach (Verben mit schwachem zweitem Radikal). Z. B. *kīp* „gekrümmt werden“ *√kpp*, vgl. arab. *kaffa*; *tīm* „beendet werden“ *√tmm*, vgl. arab. *tamma* und hebr. *tmm, šīk* „umkommen“ < *škk*, vgl. hebr. *škk*, arab. *skk* und andere. Im Kausativ gehen schwache Konsonanten verloren, und es bilden sich mit dem Präfix des Partizips *m* dreikonsonantige regelmäßige Verben (wie bei den kausativen schwachen Verben) *mākīp* „er biegt“ (vgl. *mālīp* „er lehrt“ von *īālīp*). Schwache Verben an Stelle von geminierten treten auch in den altaramäischen Dialekten auf, z. B. entspricht in der jüdisch-aramäischen Sprache dem Verbum *kpp* die schwache Wurzel *kyp*.

Mithin waren geminierte Wurzeln (Nomina und Verben) einstmals auch für die assyrischen Dialekte kennzeichnend. Später ging die Geminatio verloren, worauf zweikonsonantige Wurzeln entstanden, die sich den bestehenden schwachen Wurzeln (besonders beim Verbum) anglichen. Es ist durchaus möglich, daß in bestimmten Fällen schwache Wurzeln nicht auf geminierte Wurzeln der anderen semitischen Sprachen zurückgehen (solche Entsprechungen und Parallelen sind sogar innerhalb ein und derselben Sprache bekannt), sondern sich aus ursprünglichen zweikonsonantigen Wurzeln entwickelt haben.

Kapitel XII. Metathese

Metathese kommt in den semitischen Sprachen, also auch in den modernen assyrischen Dialekten, ziemlich häufig vor. Bei der Konsonantenmetathese kann es sich sowohl um eine Kontakt- als auch um eine Distanzmetathese handeln.

1. Kontaktmetathese. Von einer Metathese sind meistens Sonorlaute und Spiranten betroffen (besonders das velare spirantische *ħ*), seltener Verschußlaute (*b*, *p*, *d*, *t* und *q*), das pharyngale *ʕ*, das gutturale *ʔ* und das palatale *j*. Z. B. *ml* > *lm*: *qalma* „Laus“ < *qamlā* (vgl. arab. *qaml*, äthiop. *qʾemāl*, aber akkad. *kalmatu*), *mħ* > *ħm*: *ħmāṭā* „Nadel“ > *mħāṭā*, wie z. B. in tiar. *mħāṭa* erhalten (Mcl., Dict. 101), vgl. auch hebr. *māḥāt*, *lħ* > *ħl*: *ħlēpa* „Decke“ (urm., salam.) < *lħēpa*, das von arab. *liḥāf* kommt usw.

Nicht selten vollzieht sich auch eine Metathese in den Wurzeln der Verben, z. B. *ħk* > *kħ*: *√lkh* „lecken“ > *√lħk* (Nöldeke, Neusyr. 67), *sh* > *hs*: *√hsp* (< *√ħsp*) „veranstalten“ < *√shp*, *kb* > *bk*: *ṭūrʾābd*. *√rbk* „reiten“ < *√rkb* (*raúho* „sie reitet“, Nöldeke in: ZDMG. 35 [1881], 223), *zb* > *bz*: *√bzq* „säen“ < *√zbq*.

Analysiert man die entsprechenden Beispiele, so zeigt sich, daß Sonorlaute und Spiranten, die auf Verschußlaute folgen diesen vorangestellt werden (*zb* < *bz*), treffen aber Sonorlaute mit Spiranten zusammen, so kommen die Spiranten an die erste Stelle, bei zwei Spiranten kommt zuerst das velare *ħ* (*mħ* > *ħm*, *lħ* > *ħl*, *sh* > *hs*).

Besondere Aufmerksamkeit verdient die Metathese des ersten und zweiten Radikals in den Verben mit anlautendem schwachem Konsonanten. In einigen Formen gerät der am Wortanfang stehende schwache Konsonant *j*

an die zweite Stelle. So, wenn *j* nach Verlust von Schwa vor einen Konsonanten zu stehen kam. Auf diese Weise wechselt der Radikal von der schwachen in die starke Position über und kann darum nicht schwinden. Das ist bei den Verben der I. Konjugation der Fall, d. h. bei deren Nomina actionis, den Infinitiven und den hieraus gebildeten Tempora: im konkret. Präs. und im unvoll.-konkret. Prät., z. B. *ki iälip* „er lernt“, aber *liäpa* „das Lernen“ ($\sqrt{i}lp$), *ki iätiv* „er setzt sich“, aber *tiävtä* „sitzen“ ($\sqrt{i}tb$). Dasselbe geschieht auch bei einigen Verben mit anlautendem ' : *ki äsir* „er verbindet“ und *sära* „das Verbinden“ < \sqrt{sr} .

Eine solche Metathese ist weder den alten noch den neuen semitischen Dialekten bekannt, darum darf sie als für die modernen assyrischen Dialekte kennzeichnend aufgefaßt werden.

Hier noch eine interessante Tatsache. In den Dialekten existiert neben dem Verbum *iälid* „gebären“ ($\sqrt{i}ld$) die Variante *iädil*, welche aus der ersten Form durch Metathese entstanden ist. *iädil* wird in derselben Bedeutung gebraucht wie *iälid*, im Salamassischen und Urmischen jedoch mehr im Hinblick auf Tiere, z. B. bedeutet *iädil* in den genannten Dialekten gewöhnlich „Eier legen“. In der von uns in salamassischem Dialekt aufgezählten Anekdote von Maulā Naşreddin ist von dem Gebären einer Kasserolle die Rede: *qazanča iedla* „die (kleine) Kasserolle gebar“, und nicht *jalda* (oder *jelda*). Hier verbindet sich mit der Metathese also noch eine semantische Differenzierung.

2. Distanzmetathese. Von der Distanzmetathese sind in der Regel dieselben Konsonanten betroffen wie von der Kontaktmetathese: Sonorlaute, Spiranten, Dentale, z. T. auch das pharyngale ' und das uvulare *q*. Z. B. *l . . . d* > *d . . . l*: *qälilä* „die Schlüssel“ < *qlidä* gr. κληίδα (*qlida* begegnet in Ašita und im Mossulischen, Mcl., Dict. 269), *gälilä* „Eis“ < *gqilä* < *geliä*, wie im Syr., *l . . . m* > *m . . . l*: *simälilä* „Leiter“ < **sillamtä* (vgl. hebr. *sullām*, arab. *sullam* und jüd.-aram. *sulmā*), *m . . . r* > *r . . . m*: tchum. *gürimthä* (Mcl., Dict. 52) „kleine Kohle“ und urm. *gimurta* und *kömür* „Kohlen“ < türk. *kömür*.

Auch in Verbalwurzeln tritt Distanzmetathese auf: statt *mdsi* „Macht“ (\sqrt{ms}) haben wir im Salamassischen, Kurdistanischen und manchmal auch im Urmischen *ämis* (\sqrt{ms}), d. h. der dritte Radikal geriet an die erste Stelle (*ms* > 'ms).

Die aktive Teilnahme von Sonorlauten an der Metathese ist in den semitischen Sprachen bekannt, eine Metathese von Verschlusslaut und Verschlusslaut ist dagegen auch in den assyrischen Dialekten äußerst selten.

Kapitel XIII. Entstehung von Hilfsvokalen

In den semitischen Sprachen treten zur Vermeidung eines Zusammenstößens von Konsonanten gewöhnlich Vokale auf, die mit den benachbarten Konsonanten neue Silben bilden.

Solche Vokale, die zur Erleichterung der Aussprache auftreten und weder zum Stamm noch zu Morphemen gehören, heißen Hilfsvokale. Sie entstehen gewöhnlich am Wortanfang. Die semitische Aussprache kennt keinen zweikonsonantigen Wortbeginn.

Hilfsvokale sind in allen modernen assyrischen Dialekten entstanden. Sie können sowohl gemeinsemitisch als auch nur den genannten Dialekten eigen sein (besonders bei neueren Lehnwörtern).

Hilfsvokale können am Wortanfang und im Wortinneren auftreten. Am Anfang dienen sie zur Beseitigung des zweikonsonantigen Wortbeginns, obwohl ein solcher für die assyrische Aussprache heute keine Schwierigkeiten mehr bietet. Der zweikonsonantige Wortanlaut ergibt sich infolge Ausfalls kurzer und überkurzer Vokale nach dem ersten Stammkonsonanten. So gingen z. B. zweisilbige Nomina, die in der ersten Silbe einen kurzen bzw. überkurzen, in der zweiten einen langen Vokal hatten (Typ. *qitāl*, *qatāl* usw.), nach Verlust der kurzen Vokale in die Gruppe der einsilbigen Nomina mit zweikonsonantigem Wortanlaut über (*qtāl*, *qtīl*, *qtūl*): *nvījā* „Quelle“ < *nʕījā*, *ḥmārā* „Esel“ < *ḥimārā* (vgl. arab. *ḥimār*) usw. Dasselbe Bild bietet sich bei den Infinitiven und den Partizipien des Passivs der Verben der 1. Konjugation. Ebenso ist es bei Lehnwörtern: *ḡvanqa* (kurd.) „Bursche“, *qāilī* (gr. κληῖδᾶ Acc. Sing.) „Schlüssel“ usw.

Daneben begegnen in den Dialekten aber auch Hilfsvokale, die zur Beseitigung eines zweikonsonantigen Wortanlauts dienen. Zweikonsonantiger Wortanlaut kann auf zweierlei Weise beseitigt werden: 1. durch Aufkommen von Hilfsvokalen am Wortanfang (prothetische Vokale) und 2. durch das Aufkommen von Vokalen zwischen den ersten beiden Konsonanten (Trennungsvokale).

In einigen Fällen traten prothetische Vokale schon in einer früheren Periode auf. So z. B. das prothetische *i* zweikonsonantiger Nomina, wie für'ābd. *isma* „Name“ (Mcl., Dict. 307), vgl. arab. *ism*, in den anderen assyrischen Dialekten aber *šimä*, *šumä* (mos., Mcl., Dict. 301) < $\sqrt{šm}$, *ištū* „Boden“ < *štā*, vgl. arab. *ist*, syr. *eštā*, akkad. *išdu*, aber hebr. *šēl*. Dreikonsonantige Nomina haben prothetische Vokale, wenn sie auf schwachen Wurzelkonsonanten ausgehen, z. B. *aḥri* „Leerung“ < $\sqrt{ḥr}$ (Nöldeke, Neusyr. 22), *irḥi*, kurdist. *arḥi* < *raḥjā* (ebenda 123), *armunta* „Granatapfel“, aber kurdist. *rūmānā* und *rimūntā* (Mcl., Dict. 21), vgl. auch syr. *rummānā*, hebr. *rimmōn* usw.

Einige dieser prothetischen Vokale müssen ziemlich alt sein, z. B. in *drpā* „vier“, *ārmiltā* „Witwe“. Davon zeugt das Vorhandensein von prothetischem *a* (mit hartem Ansatz: 'a) in allen semitischen Sprachen: vgl. arab., äthiop., hebr., aram. 'arba', akkad. arba' „vier“ (bei den Ordnungszahlen aber kein *a*: arab. *rābi'*, hebr. *rḇt't* usw.), arab. 'armilat, syr. 'armiltā, Wechsel von *r/l* und *l/n*: hebr. 'almānā und akkad. *almattu*, Pl. *almānāti* „Witwe“ (aber arab. *murmil* „arm“ aus derselben Wurzel *rml*).

Vokale treten auch jetzt noch am Wortanfang auf, jedoch in beschränktem Maße, so z. B. in Lehnwörtern: *usqol* „Tisch“ < russ. *stol*, *uśqol* „Schule“ < russ. *škola*, *iškūlājā* „Schüler“, griech. σχολή (so auch im Syrischen). Ziemlich häufig begegnen prothetische Vokale in Verbalformen mit zweikonsonantigem Anlaut, z. B. im Imperativ der Verben der I. Konjugation: *urḥuṭ* „laufel“ < *rḥuṭ*, *ištiḫ* „trinke!“ < *štiḫ* < *šit*, ebenso im Perfekt (*irḥiṭā* „sie ist gelaufen“ < *rḥiṭā*) und im Infinitiv (*irḥāša* „gehen“ neben *ḥāša* ohne anlautendes *r*). Auch in einigen Partikeln (Adverbien, Präpositionen) treten Hilfsvokale auf: *utuh* < *ltaḥ* „hinab, unter“, *ulu* < *l'al* „hinauf, auf“.

Trennungsvokale an Stelle prothetischer erscheinen zwischen dem ersten und zweiten Konsonanten eines Wortes, meistens geschieht das bei neueren Lehnwörtern, z. B. *ḥuruška* „Krug“ < russ. *krūška*. Ähnlich ist es bei Lehnwörtern mit dreikonsonantigem Anlaut, hier erscheinen die Vokale aber zwischen dem zweiten und dem dritten Konsonanten: *škīldā* „Lager“ < russ. *sklad*.

Die semitischen Sprachen kennen prothetische Vokale auch bei einkonsonantigem Anlaut (amhārisch *zā* „dieser“ > 'ezā, *šōh* „Stachel“ > 'ešōh, hebr. "ziqqim „die Ketten“: Brockelmann, Grundriß 214—215). Aus den assy-

rischen Dialekten gehört hierher *imä* „hundert“ (mos. *ūma*) neben *ma*, das als Komponente in den Nomina numeralia zur Bezeichnung von Hundertern verwendet wird: *trema* (*tre* und *ma*) „zweihundert“, *ḥāmā* (*ḥā* und *ma*) „dreihundert“ usw.

Die in den genannten Fällen auftretenden Hilfsvokale sind immer eng (*i* und *u*), wenn sich in ihrer unmittelbaren Nachbarschaft weder Pharyngale, Gutturale noch der Sonorlaut *r* befinden (vgl. *armunta*, *ārmiltā*, *aširat*. *arḥi*). Daß sich Pharyngale, Gutturale sowie *r* mit *a* vertragen, ist aus allen semitischen Sprachen, besonders den nordsemitischen, bekannt. *a* tritt als prothetischer Vokal vor *ḥ* im Dialekt von Tūr'Āḥḍin: 'aḥḥitō „Sünde“ (Brockelmann, Grundriß 217).

Natürlich harmonieren die Hilfsvokale mit den Vokalen des Stammes hinsichtlich der Labialität (vgl. *urḥuḥ* „laufe!“, aber *irḥillā* „sie lief“, *uṣqot* „Schule“ und *iṣqap* „Schrank“ aus. russ. *škaf*). Dieselben Vokale (*i*, *u*, *a*) begegnen in ähnlichen Fällen auch in anderen semitischen Sprachen, wo sie ebenfalls mit den Vokalen des Stammes harmonieren (vgl. arab. *uktub* „schreibe!“ statt *ktub*, aber *idrib* „schlage!“ und *isma'* „höre!“ statt *drib* und *sma'*).

Prothetische Vokale erscheinen auch, wenn der erste der beiden Anfangskonsonanten ein Sonorlaut oder ein Spirant ist. Stehen die betreffenden Konsonanten an zweiter Stelle, so treten meistens Trennungsvokale auf (vgl. die aus dem Russ. entlehnten Wörter: *qirant* „Wasserhahn“, aber *uṣqot* „Schule“). Vor Explosivlauten begegnen prothetische Vokale äußerst selten und zwar nur im Mossulischen (*'bdinje* „auf der Seite“ < *bdinje*). Hier muß noch auf solche Fälle hingewiesen werden, wo in den semitischen Sprachen, also auch in den assyrischen Dialekten Vokale vor einem Konsonanten entstehen. Es handelt sich dabei ausnahmslos um Sonorlaute oder Spiranten. Die Entstehung von Hilfsvokalen vor Konsonanten in den modernen assyrischen Dialekten ist also unbedingt mit der Sonorität bzw. Frikativität letzterer verbunden. Die Erklärung für genannte Erscheinung muß man in der phouetischen Natur dieser Konsonanten suchen, da man ja entsprechende Parallelen auch in Sprachen anderer Systeme finden kann, z. B. im Russ., wo es dial. *iḫto* „wer“ < *ḫto* < *kto* und *išla* „sie ging“ < *šla* (ebenso serbokroat. *išla*) heißt.

In den Dialekten entstehen Hilfsvokale auch im Wortinneren, wo sie zur Auflockerung von drei aufeinander folgenden Konsonanten dienen:

kälbä „Hund“, aber *käliptü* < *kälblä* „Hündin“, *mälkä* „Kaiser“, aber *mäliktä* < *mälktä* „Kaiserin“, *dqiṛud* „Skorpion“ < **aqrḥā*, *mäšiknā* „Wohnung“ < *mašknā*, *ṣäqṭä* „Ring“, aber mos. mit Vokal *i*: *iziḡṭa* (Mcl., Dict. 237) < **izaqṭä* < **izzṭä*. In den drei letzten Beispielen sind überkurze Vokale (Schwa) geschwunden, was wiederum zur Entstehung von Hilfsvokalen geführt hat. Treffen drei Konsonanten zusammen, so steht der Hilfsvokal nach dem ersten von ihnen. Dasselbe beobachtet man auch in anderen Dialekten des Aramäischen: dem Syrischen, Mandäischen, Jüdisch-Aramäischen. Auch in anderen semitischen Sprachen treten Hilfsvokale im Wortinneren häufig auf.

In den semitischen Sprachen kann man auch beobachten, daß sich die auslautenden Halbvokale *ɨ* und *ʉ* nach Konsonanten zu den entsprechenden Vollvokalen verwandeln (vgl. äthiop. *badw* „Wüste“, < *badɨ*, hebr. *ṗeri* „Frucht“ < *parɨ*: Brokelmann, Grundriß 213). In den assyrischen Dialekten sind ähnliche Fälle unbekannt, es ist jedoch nicht ausgeschlossen, daß assyr. *kälü* (kudč. *kälü*, tiar. *čälü*, Mcl. Dict. 132) „Schwiegertochter“ von *kalɨ* kommt, wo *u* (das später in *ʉ* überging) nach Verlust der Gemination entstand (vgl. syr. *kallṭä*, hebr. *kallä* usw.) oder daß diese Wurzel im Semitischen neben *kll* existierte.

Verglichen mit den altaramäischen Dialekten weist das Urmische die stärksten phonetischen Veränderungen auf (ostassyrisch), während das alte Lautsystem am besten im Dialekt von ʾTūrʾĀbdin erhalten geblieben ist.

Die Übersetzung hält sich, was die sprachlichen Formen angeht, an deren Wiedergabe im russisch geschriebenen Teil von Cereteli's Buch. Sie tut es auch dort, wo nach unserer Ansicht eine andere Schreibung der rekonstruierten Etyma angängig wäre. Gelegentlicher Vergleich mit dem georgischen Text brachte uns in ernste Verlegenheit. Denn die sich entsprechenden Formen weichen nicht selten in der Schreibung von einander ab. Wir haben jedoch nicht gewagt, die Schreibungen im russischen Text nach denen des georgischen zu ändern, abgesehen von offenkundigen Druckfehlern (russ. Text: *mabāḥa*, georg. Text: *malāḥa* u. a.).

Образцы современной ассирийской речи

(Ванские тексты)

Из современных, так называемых ассирийских (восточноарамейских), диалектов менее всех известен ванский диалект; на котором говорят ассирийцы ванского вилайета (Турция). Ванские ассирийцы (самоназвание — *uālāī*) жили южнее озера Ван, откуда часть из них переселилась в Советский Союз. Публикуемые ниже тексты записаны в г. Тбилиси, где ванские ассирийцы проживают компактной группой в одном из районов города.

Издание текстов в фонетической транскрипции современных ассирийских (арамейских) диалектов началось еще в прошлом столетии. Среди них особо следует отметить труд немецкого семитолога А. Социна „Новоарамейские диалекты от Урмии до Мосула“¹, содержащий тексты на пяти разных диалектах. Но среди них мы не находим текстов на ванском диалекте. Их нет и в последующих диалектологических публикациях. В последние годы вообще не издавались тексты не только на ванском, но и на других арамейских диалектах. Исключения составляют тексты, изданные Бергштрессером и Шпиталером (наречие Ма'лулы), и тексты, изданные Сегалем (арамейская речь евреев Захо)². Опубликование диалектологических записей в соответствующей фонетической транскрипции, особенно на восточноарамейских диалектах, приобретает поэтому большое значение.

Впервые материал ванского диалекта был использован в нашей работе „Очерк сравнительной фонетики современных ассирийских диалектов“ (Тбилиси, 1958). На этот раз публикуются образцы речи ванских ассирийцев. Хотя предлагаемые здесь тексты немногочисленны, мы надеемся, что они все-же представляют интерес для специалистов.

¹ Al. Socin, *Neuaramäische Dialekten von Urmia bis Mosul*, Tübingen, 1882.

² Тексты, изданные И. Фридрихом (см. ZDMG, Bd 109, 1959, стр. 75—81, Bd 112, 1962, стр. 9—49), не являются диалектологическими.

Тексты записаны мною в г. Тбилиси в 1953 г.¹ со слов Иозаль Шимоновой из сел. Хину (Ванский вилайет).

Каждый ассирийский текст сопровождается переводом и примечаниями. В примечаниях ко второму тексту опущены данные, уже известные из первого текста.

I. BRIT MĀLKĀ

ivā¹ tre mālki. he² mālka itvāli tre brūni³. he brūna šidāneva, he havnāna⁴. o havnāna sōreva⁵, o šidāna biš⁶ gōreva⁷. bābe⁸ mitli, jalūni⁹ pišle. eg^{1a}¹⁰ o havnāna šuqli¹¹ bīja¹² ta¹³ de¹⁴ u ta do¹⁵ šidāna. zil¹⁶ lipilhāna. o šidāna qiml, bīja muhruvli¹⁷ kuli¹⁸. pišle miskini riba¹⁹. eg^{1a} he mithit [srā šini v]rē²⁰. vil²¹ ho[am]t²² he mālka hīna²³, riba i bāivāli²⁴ o jāla. mālku²⁵ supjāli bo jalung^{1a}²⁶, vidli²⁷ brūna ta g¹ānu.

hejma²⁸ av p[īt]i gu bāzār, hir²⁹, he naša he jašik³⁰ v[el] zubūni, māra³¹: „kut³² zāvin a jašik, pušmil³³; kut lā zāvin, pušmil“ šil³⁴ kiz dav mālka, mir: „ja mālka, hävit bisimāl he naša v[el] zubūni he jašik, v[el] bidra³⁵ qāla „kut zāvin, pušmil, kut lā zāvin, pušmil“ eg^{1a} mir ta mālka: „b[ā]bānā³⁶ zāvnini³⁷“. mālka qamāja mir: „leli [ā]z[im]!“ herāja mir: „si, zvūni, kejpuhlai!“

o jalunk^{1a} o jašik zvini, mul³⁸ gu otāh g¹āni, inā leli b[ā]dā³⁹ mut i⁴⁰ g¹āvó. eg^{1a} he naša min atrit g¹āni te⁴¹, tāpiq bīji. i ml⁴² he kitāvā⁴³ min de, min aḥun⁴⁴, jāvil l[di]t do jāla, tāmir⁴⁵: „dāḥu⁴⁶ aḥunuh sāg[īn]⁴⁷, inā miskīnin biḥa“. eg^{1a} tāmir: „bar t[ā] jumāni bit āzin kiz aḥunuh kiz dāḥu. mut itluḥ himanta⁴⁸, liblini⁴⁹“. ova jāvil o s[ī]nduqa, trema dāvi (zūzi). lublil hīvil⁵⁰ l[di]t de. riba g[ā]dila bo kitāvā u bo s[ī]nduqa.

eg^{1a} gu do s[ī]nduqa v[et]ela g[ā]da britit mālka. e de savtā mutala⁵¹ s[ī]nduqa gu qung[ī]ja⁵², inā [ī]jā⁵³ mut i g¹āvó. zilā l-pilhāna. eg^{1a} i pātāvā min g¹āvi brit mālka, bīja kinsāvāli, zat bišāvali, g¹ānu tušāvā[ā]. [srā] jumāni hādāḥ vidla.

eg^{1a} hejma tušā[ā] savtā g¹ānu, mara: „hāzāḥ a min ili hatḥa vādā“. he-tre sāt n[ī]ra, p[īt]ā brit mālka mingo s[ī]nduqa. savtā dviqāla⁵⁴, n[ī]sqāla, riba g[ā]dila a[ī] b[ī]jo, mira: „ātin briti[ī], ana dāḥ⁵⁵!“ eg^{1a} e brit mālka rībeva mōta mg¹āno dāvi, mira: „āna bā[ī]ān mināḥ bān[ī] m[ī]tr[sā]ḥ otāg[ī]“. a[ī] (sāvtā) zilā, hula g[ā]vāba⁵⁶. šile t[ā] bān[ī], ḥurus[ā] bīja, riba otāg[ī] dāg[ī] bāit mālka. riba spaj i hāhēva⁵⁷. ḥurus[ā] riba otāg[ī], dviqle rig¹āvāha⁵⁸, hed-mjā⁵⁹. kul priqle, ta šidānā bnāfsu hule otāg[ī], ta savtā bnāfsu, ta g¹ān bnāfsu. hejma šidānā mir ta brit mālka: „āna p[ī]t[ā] gu otāḥ di[ī]āḥ damḥin“. a[ī] agošqa⁶⁰ puḥāla, drilā qāl ta ho[am]āi⁶¹: „liblemuḡli⁶², drēmuḡli gu bit-asiri (hāpiz)⁶³!“ šile, sirile ide-aqle, lubile šidānā. av mutl⁶⁴ a[ī]u: „āna p[ā]q[ā]t[ī]nāḥ!“

tre šini v[ī]r[ā], šm[ī]tā⁶⁵ brit mālka, t[ī]bo, o t[ī]va⁶⁶ s[ī]nduqa š[ī]dr[ī]⁶⁷, v[el] bišā[ī] purḥa. libo qudl, inḥepla, šudira. pu[īt]t[ā] mule šidānā l-bīja, šudire l-hāmam, ḥeple⁶⁸, go dalakhāna migrile⁶⁹ rīsi. da dāḥta g[ā]li spaj milvišā. šidānā šm[ī]t, aḥun bišā[ī]a-li. eg^{1a} zil

šidāna, tūl⁷⁰ riž⁷¹ urh̄it aḥūni, biḥjāreli ḥazah̄ imān p̄taj aḥūnu. aḥūni šil bipaiḥton⁷², řlā-ārpā paiḥtuni bāri, ḥoravāj g¹ave. ḥe ḡvanqa laḥuma, havnāna, řṭrānā šil, vir min aḥūni, dir, mir: „vaj, ova aḥūnij-lil“ inšiqli. aḥūn ot řili ḥariba (qariba), buqri: „dah̄ituh̄ biḥa?“ avjn mir: „aḥ̄ řapalila⁷³ řiba“. aḥūna vili řiba řiřāna, ḥumāna, bāḥ̄ himizmān d^omirāli. aḥūn šil m̄řl̄ l-bija, řiba ḡdōta gorta vila. ālmā de ma⁷⁴ ḡdila řiba, de-da ḡdila. ālmā d^oma ḡm̄řl̄o kisli, ḥudjūvit diji. řāvā baḥṭāj zat bušuliva, av har ḥi-řāneva. e brit mālka řipirta, řitranta iva. o ālmā kma bḥāřl̄o, bi-řāje, ina aḥūna, o řil⁷⁵ iřjā, řiřāneva. piřle hal sāt tre řili. av la ḡiḥkeva, la ḥāmzūmi. eg^{1a} brit mālka vidla řa ālmā priķaz^{75a}: „p̄riķsemuh̄, p̄luḥl̄ v̄eli adija ḥamāna“. kule p̄řṭl̄o, zile. řale mira: „řuman ḥini p̄řajetuh̄! udju v̄eli řiřāna“. eg^{1a} piřle bnof̄še aḥ̄ av. mudila ḥāmzūmi, mudila g¹aḥka, av řeli ḥāmzūmi āmu řu-
mindij.

hal sāt ārpā vilā, inřā⁷⁶ vilā ḥāmzūmi, o řala — la. qumla, zilā, mira: „zarar litl“ dm̄iḥla. qumh, řp̄ ḥaḡāri m̄ḥili āřu, ina řela mitā“, kule darbantela. qumh, k¹avi p̄riḥali, dril qāli p̄holāma. mir: „řiřamuh̄ (ḥiřamuh̄), řipemuḡla, adāp̄sis⁷⁷!“ aniḥ̄ riḡavāj kin-
pilila, libilā, řup̄ēla lo ḡiba d^omāha.

ḥe bazirg¹an ḥe brun mālka řtaj tātvi⁷⁸ purḥa ḥaça neḥu, ř-āḥṭij⁷⁹ laḥma. eg^{1a} ḥire qāl nekiřati biřāli. brun mālka mir: „ḥa-
zah̄, mudili tama binar?“ eg^{1a} brun mālka řudr̄eli ḥulāmi. zile, ḡzile, ina da keçi⁸⁰ řipirta darbinta gu nuv̄ini dmaḥta. muřali, řile lkiz brun mālka. e dānt ḥiřjali brun mālka, mir: „rūvij̄ biřā-
vinā, bisminā aḥ̄ keçi“. vidāli naslka⁸¹, mutāli al tre gumli, niḥa-
niḥa lūbili, sōřka-lsōřka⁸² (řuma-řūma) biḥjāroli.

ḥe řarḥa zil l-urḥa u qurbini l-bijit g¹ani brun mālka. tule da⁸³ dūka, vile manjūḥe. aḥ̄ p̄sintela tāmiz. v̄en ḥumzūmi aḥ̄ brun mālka. řiba enjāte ḥrūla řudali, vile ḥāmzūmi dah̄ řiřba u řiřptā. ḥe řuma m̄areli řālu⁸⁴: „daḡ diřij le ḥaziat, daḡ diřah̄ āna le ḥā-
zin. ātin — brit mālka, āna zi — brun mālka“. mira řali: „ḥiřṭl̄uh̄, gu dah̄ urḥa řamuta ḥadah̄ miruh̄ řālij? bičdātā, āna diřjūḡna⁸⁵, ātin ři diřita. mātāḥ̄ bija, ḥerāja eja ḥimizmān mura řālij!“ mir řālu: „p̄iḥṭātj, d-a ḥimizmān mirālij talah̄ gu urḥa“. piřla da řiptā mātj̄ bija. m̄řl̄o l-bija, v̄řo ḥidiři p̄řih̄, bābi dah̄i řiba ḡdile bo řala ųe keçi. mire: „kma laḥūmin, kma dumūvin řudali!“ gu m̄řl̄it m̄řl̄o, av řumindij la m̄řl̄j̄ vida, ḥār mir: „hal ḡda dařta ḡūli řa-
lij, ḡda dařta řa řiřptij̄, řazah̄⁸⁶ ḥāmam! ḥerāja mūdila řitā řiřij̄, řiřamina⁸⁷!“

av lūbili ḥe řemōdan⁸⁸ p̄idi, zile l-ḥāmam: baḥṭa nafřula, av nafřuli. řalunk¹a v̄ř gu ḥāmam, aḥ̄ piřlā biřpāra. eg^{1a} eja ibiqra: „urḥa ikilā, řet āzen“. muḡzile urḥa řālu, aḥ̄ zilā. řalunk¹a p̄řṭl̄j̄, vil buquri, keçi lit. mire řāli: „at v̄řruh̄ gu ḥāmam, keçi zilā“. ḥamāna, ḥařāna vili řiba. řopal⁸⁹ priřla řqul̄ p̄idi, npili bāru.

e keçi tre řumāni npilā purḥa, bizālela. řilā gu diřta, řira ḥe buqrači, drilā řlāmā: „řlam āřuh̄, aḥūnij!“ tula, āmu ḥumzimā.

e dānā hṛula enijāti ālo rība, mir ʔālu: „k¹ma lahunṭeta, āna blili tuvuvj⁹⁰va bārah, at bijūma pilah p̄dij¹“. eḷ mirā ʔālu: „āna litliḷ dānā. kpintevan, iḷluḷ lahma, hāliḷ, ʔāhṭān, herāja phamzi-mah“. ova p̄ʔiḷṭi lahma mgu taḡarḡi⁹¹, rupili qamu, vila bḷhāḷā. ova riṣu mutuli, dmihli, eḷa mḷila aqlu, zila, av dmiheli.

mgu šina riṣṭi, mir: „iamar-jāla⁹², a huḷmeva, mūdival¹ eg¹a npili bāru, zili. en tre pilile bāru.

ēja zila. zila tre jūmāni, midri šilā rāstṭt he rāḷā. drila šlāmā: „šlam āluḷ, ahūniḷ“ āva mir ʔālu: „p̄šēna p̄tavta o ḷajl“ ʔiḷbṭā mini lahma. muḷal ḷiḷvāḷ⁹³ ḷālvā go kōda⁹⁴. lahma hivāli. ʔiḷbṭā mira: „he pira prumli, kisit diḷi bala ʔāliḷ“ tule riḷ āḷina, ḷiḷṭe lahma. e kiṣā šqālāla ʔa g¹ānu. ʔiḷbṭā ḷātur mini, šuqla, zila. eg¹a bar hāda puṣumṭi. zil, mpil ova-zi bāru.

midri zila tre-ʔā jūmāni purḷa. šile raṣtu irpi qačāḡi, dviqāle. av mara „diḷ¹al“, av mara „diḷ¹tal“ mira ʔāle: „ahūnvāi, āna ḡda, aḷtuḷ irpi, p̄šān dṛmānā lo ʔavdan terōḷun!“ ḷina vēn p̄āšā, muḡrūsi briṣu, mira ʔāle: „la p̄luṣuḷ, kuṭ māṭṭi l-bija, daḷ ʔina g¹āni šiprta, ḡda daṣṭa ḡuli milij, āna diḷina“. kutha ʔa g¹ān braḷ-ṭen bija. ēja uze zila ḷhe atra ḷina.

šile lo šaupa en irpi g¹ānāi, kuthē he daṣṭa ḡuli mule, fna¹ aḷ li⁹⁵. vēn he spor⁹⁶, he hāmzūmi. npile bāro en irpi-da.

zila ḷhe atra mah Tiplis gorta. piṣla qōnah⁹⁷ g¹āvu. lviṣlā ḡulit jaḷuni. e kiṣā mutālā briṣu, miskināla g¹ānu. eg¹a vēl gu majdan āḷmā ḡḷmijā. he ʔāra vēn muprūḷi, riṣ kut tāvit, av māḷkā p̄ṭāvi, ʔlā k¹ārat⁹⁸ o ʔāra priheli, tivelī riḷ riṣu. eg¹a o āḷmā bikrāba; māra: „a jāla kačālā-māčālā mut malkūva p̄ṭāvit“. vidāli māḷkā, lūblāli l-hāmam, muliṣlē ḡda daṣṭa ḡuli.

irpi šini vidlā malkūva, rība rāzṭvā minu. mara: „qam usra šini a jāla havīva tivā, malkūva vidal“ eg¹a riḷ urḷa muṭrṭsā da āḷnā. šiklu g¹ānu g¹riṣlā, mḷila qam de āḷnā, muklilā ṣṭōrož⁹⁹. eg¹a mara qa do qarāul: „kut ḷer l-a šikla ahūnu g¹āris, davqit, miti lkisliḷi“ p̄rvi¹⁰⁰ p̄te o ʔili miḷṭi ḷanḷāri, herāja o ʔili bazir-g¹ān. eg¹a o biqrači p̄te, eg¹a rāḷā p̄te, eg¹a irpi g¹ānāi en ḡāḷāḷi p̄ṭai, kula dviqēn. adī sabraniḷa¹⁰¹ p̄toḷa. kule mgu hāpiz puṭṣele, mōle. qamāja o t-hanḡāri mḷili, buqura: „havāluḷ mūdila, bar mudita mpilā?“ ʔa bazirḡān mira: „at mudita bḷbā?“ kula pirpisle. piṣli g¹āvro¹⁰² o ʔiva gu iāšik šudro. mira: „adiḷa ḷazita bijā-hātā¹⁰³ iun la e pāriḷā?“ „b iāḷḷnā, daḡ li iāḷḷnā. itlā nišanqa gu qiso“. eg¹a ḷača zila la-lav ḡib, ḡulu lviṣilā, šilā. āniḷ ḡdile pu-dāḷi¹⁰⁴, ahna ḡdilān pudāḷi.

I. ЦАРЕВНА

Жили-были два царя. У одного царя было два сына: один сын — дурачок, другой — умный. Умный был младший, дурачок — старший. Их отец умер, мальчики остались [одни]. Умный оставил дом матери и дурачку, [сам] пошел работать. Дурачок же встал и весь дом разорил. [Они] остались очень бедными. Про-

шло время — десять лет, он (умный) стал слугой одного царя, который очень полюбил того мальчика. Свое царство он доверил тому мальчику и усыновил его.

В один [прекрасный] день он вышел на базар и увидел: один человек продает ящик и приговаривает: „Кто купит этот ящик, пожалеет; кто не купит ящик, тоже пожалеет“. Пришел он к царю, сказал: „О царь, да будешь ты здоров! Один человек продает ящик и кричит: «Кто купит — пожалеет, кто не купит — пожалеет»“. Потом сказал царю: „Хочу купить!“. Царь сперва сказал: „Не нужно!“, потом сказал: „Иди, купи, пусть будет по-твоему!“

Мальчик тот ящик купил, принес в свою комнату, но не знал, что внутри. Как-то пришел человек из его страны, встретился с ним и принес ему письмо от матери и от брата, передал ему в руки, сказал: „Твоя мать и твой брат здоровы, но живут бедно“. Потом добавил: „Через три дня пойду к твоему брату и к твоей матери. Если у тебя есть посылка, отнесу“. Он (мальчик) дал ящик и двести золотых. Тот отнес, дал в руки матери. Она очень обрадовалась письму и ящику.

В том ящике была одна царевна. Старушка мать поставила ящик в угол, но не знала, что внутри. Когда старушка уходила на работу, царевна выходила из него (ящика), подметала дом, готовила обед и пряталась. Десять дней так делала.

Однажды старушка спряталась и сказала: „Посмотрим, кто так делает“. Час-два караулила, [пока не] вышла царевна из ящика. Старушка ее поймала, поцеловала, очень обрадовалась, сказала: „Ты мне дочь, я тебе мать!“ Царевна принесла с собой много золотых, сказала: „Я прошу (букв. хочу) от тебя каменщиков, построим комнаты“. Она (старушка) пошла, сообщила (букв. дала ответ). Пришли три каменщика, построили дом с большим числом комнат, как дом царя. Очень хорошо они стали жить (букв. они жили). Построили много комнат, наняли слуг и служанок. Все закончили. Дурачку дали комнату отдельно, старушке отдельно, себе взяла отдельно. Однажды дурачок сказал царевне: „Я пойду в твою комнату спать“. Она открыла окно, позвала слуг: „Возьмите, бросьте его в тюрьму!“ Пришли, связали ему руки-ноги, увели дурачка. Он поклялся ей: „Я убью тебя!“

Прошло два года. Царевна услышала, что ее жених, который послал ящик, идет по дороге. У нее заболело сердце (букв. ее сердце сгорело), [ей] стало стыдно, послала вывести из тюрьмы дурачка и привести домой. Послали его в баню, выкупали, в парикмахерской побрили ему голову. Надели на него хорошую одежду (букв. один комплект хорошей одежды). Дурачок услышал, что идет его брат. Он пошел и сел на дорогу, по которой должен был пройти брат, смотрит, идет ли брат. Его брат приехал на извозчике и три-четыре фаэтона за ним, его товарищи в них. [Он был] стройным, умным, красивым юно-

шей. Приехал и прошел мимо своего брата. [Потом] он вернулся и воскликнул: „Да, это брат мой!“ и поцеловал его. Брат, живущий на чужбине, спросил: „Как живете?“ Он ответил: „Она [царевна] очень распутная“. Брат очень опечалился и огорчился от слов, которые [ему] сказали. Брат пришел, дошел до дому; было великое веселье. Люди того села очень радовались, а мать радовалась. Жители села собрались у него по случаю его радости. Семь женщин варили обед, а он оставался печален. Та царевна была хороша собой и прекрасна. Людей сколько ни ели, ни пили, а брат, который приехал, все оставался печален. Засиделись до двух часов ночи. Он не смеялся, не говорил. Потом царевна приказала людям: „Разойдитесь, выходите! Сей час он грустит“. Все вышли, ушли. Она им сказала: „В следующие дни приходите. Сегодня он печален“. Остались они одни: она и он. Чтобы она ни говорила, как бы ни смеялась, он с ней не говорил.

До четырех часов женщина говорила, тот юноша — нет. Встала, ушла и сказала: „Ничего!“ (букв. убытка нет), и легла спать. Он встал, сорок раз ударил ее кинжалом (букв. ударил сорок кинжалов), но она не умерла, вся была в ранах. Встал, окно открыл, позвал слуг, сказал: „Идите, выбросьте ее, распутницу!“ Эти слуги ее завернули, взяли, бросили по ту сторону села. Один купец и один царевич приходят, садятся на дороге отдыхать, чтобы поесть. Услышали стон (букв. увидели голос стона идет). Царевич сказал: „Посмотрим, что там за стон?“ Царевич послал слуг. Пошли, увидели, что одна красивая раненая девушка лежит в постели. Привели, пришли к царевичу. Когда увидел ее царевич, сказал: „Душу отдам, но вылечу эту девушку“. Сделал носилки, положил их на двух верблюдов. Тихо-тихо увез ее и изо дня в день ухаживал за ней.

Один месяц шли по дороге и царевич приблизился к своему дому. Сели в одном месте отдыхать. Она совсем вылечилась. Разговорились — она и царевич. Они очень полюбили друг друга (букв. у них очень испортились намерения друг к другу), стали разговаривать как жених и невеста. Однажды он говорит ей: „Такого, как я, [ты] не увидишь, а такую, как ты, я не увижу. Ты — дочь царя, и я — сын царя“. Она сказала ему: „Ошибся, почему ты в этой дороге так мне говоришь? Знаешь же ты, я твой, и ты тоже мой. Дойдем до дому, потом скажешь мне это слово!“ Он ей говорит: „Извини, что я это слово сказал тебе в дороге“. Осталась одна неделя, чтобы добраться до дому. Добрались до дома, вошли радостные, веселые. Его отец и мать очень обрадовались ему и девушке. Сказали: „Как они изыщны, как они похожи друг на друга!“ Как только они дошли, он ничего не смог сделать, кроме того как сказать: „Дайте мне один комплект одежды, другой комплект моей невесте, пойдем в баню! — Потом расскажу все, что со мной было (букв. что пришло на мою голову)“.

Он взял один чемодан в руки, пошла в баню: женщина отдельно, он отдельно.

Юноша вошел в баню, она осталась ждать. Она спрашивает: „Где дорога, чтобы мне уйти?“ Ей показали дорогу, она ушла. Юноша вышел, стал спрашивать, а девушки — нет. Сказали ему: „Ты вошел в баню, девушка ушла“. Он очень огорчился и опечалился. В руки взял железную палку и погнался за ней.

Та девушка два дня шла по дороге. Пришла в поле, увидела одного пастуха, приветствовала его: „Здравствуй, братец“ и села, поговорила с ним. Тогда у него появилось дурное намерение по отношению к ней и он воскликнул: „Как ты няйцца! Я тебя искал ночью, а ты днем попалась мне в руки“. Она сказала ему: „У меня нет времени: я голодна; у тебя есть хлеб, дай мне, поем, потом поговорим“. Он достал хлеб из кожаной сумки, бросил перед ней. Она стала есть. Он голову положил и заснул. Она встала и ушла, [а] он спит.

Он проснулся (ото сна), сказал: „О господи, о боже, это был сон или что такое?!“ Он последовал за ней, пошел.

Эти двое следуют за ней. Она шла. Шла два дня. Опять пришла на счастье одного пастуха. Приветствовала его: „Здравствуй, брат мой!“ Он сказал ей: „С миром, с добром, сестра моя!“ Она попросила у него хлеба. Он подоил [корову] и принес молоко в мерке. Дал хлеб. Она попросила: „Зарежь одного ягненка, требуху его дай мне!“ Села у родника, [они] поели хлеба. Ту требуху [она] взяла себе. Попрощалась с ним, оставила его, ушла. После того он пожалел. Пошел, погнался и он за ней.

Опять два-три дня шла она по дороге. Случилось так, что ей повстречались сорок разбойников. Они схватили ее. Этот говорит: „Ты моя!“ Тот говорит: „Ты моя!“ Сказала им: „Братья мои, я одна — вас сорок, если я превращусь в лекарство, и того не хватит вам“. Они опять стали драться, спорить из-за нее. Сказала она им: „Не деритесь: кто [раньше] успеет добраться до дому и принести мне столь прекрасную одежду, как я сама, я буду [принадлежать] ему“. Каждый бежит к себе домой, а она уже ушла в другую страну.

Пришла к тому месту эти сорок человек, каждый принес по одежде, а ее нет. Начали спорить, говорить. И эти сорок последовали за ней.

Пошла она в одну местность, такую же обширную, как Тбилиси. Осталась там гостить. Надела одежду мальчика, требуху положила на голову, приняла вид бедного человека. На площади собрался народ. Птицу пустили. На чью голову сядет, тот и будет царем. Три раза та птица летала и садилась ей на голову. Люди сердились, говорили: „Этот плешиный мальчик, да как он будет царствовать!“ Сделали ее царем, повели в баню, надели на нее одежду.

Сорок лет она царствовала; были ею очень довольны. Говорили:

„Ох, если б на десять лет раньше этот мальчик сел на престол и царствовал!“ В начале дороги устроила [она] родник. Сфотографировалась и прибила [свою фотографию] перед родником. Поставила сторожа. Сказала тому сторожу: „Каждый, кто посмотрит на эту фотографию и вздохнет, поймай [его] и приведи ко мне!“ Первым пришел тот, который ударил ее кинжалом; потом пришел купец; после пастух, потом пастух овец, затем сорок разбойников, всех задержали. Устроили собрание. Всех из тюрьмы вывели: привели. Сперва она опросила того, который ее кинжалом ударил, „Какое положение у тебя? За чем гнался?“ Купцу сказала: „Ты что хочешь?“ Все разошлись. Остался ее муж, который ее прислал в ящике. Сказала: „Сейчас если увидишь, узнаешь или нет ту фею?“ „Узнаю, как не узнать, у нее знак на лбу“. Она отшла немного в сторону, свою одежду надела, пришла. Они обрадовались друг другу, и мы обрадовались друг другу.

Примечания

- 1) *ivä* 'был' < *it-vä* (verb. exist.), ср. урм. *itvā*.
- 2) *he* < *had* 'один', ср. урм. *ha*.
- 3) *brūni* мн. ч. от *brūna* 'сын', новообразование вместо *bnūni* (мн. ч.), ср. урм. *bnūni*.
- 4) *havāna* 'умный' < *havānā*, ср. урм. *honāna*.
- 5) *sōra* 'маленький', 'младший', $\sqrt{z'r}$, ср. урм. *sūrā*.
- 6) *biš* 'больше', 'более' < перс. *biš*. — Употребляется для образования сравнительной степени имен прилагательных.
- 7) *gōra* 'большой', 'старший' < курд. *gaur*, *gūr*, ср. урм. *gūrā*.
- 8) *bāba* 'отец' < тур. *baba*.
- 9) *jalāni* мн. ч. от *jalāna*, что является уменьшительной формой от *jalā* 'мальчик', \sqrt{ild} .
- 10) *eg'a* 'тогда', 'потом' < *e gāha*, букв. 'в тот раз'.
- 11) *šuqli* 'оставил', \sqrt{sbq} , ср. урм. *šuiqli*.
- 12) *biḡa* (st. emphaticus) 'дом' (\sqrt{bit}), спирантизованный *t* опущен (ср. урм. *bēta*), но в st. constructus этот согласный сохранен: *baḡt mālka* 'дом царя'.
- 13) *ḡa* 'для', ср. урм. *qa*. — Обычно ставится перед дополнением: *ḡa ḡānu* 'для себя'.
- 14) *de*, *da* 'мать' < курд. *dē*, *dā*.
- 15) *do* < относительная частица *d* + указательное местоимение *o*.
- 16) *zil* 'пошел', усеченная форма от *zili* < *zil-li*; \sqrt{zil} ; ср. урм. *zili*. — Такие усеченные формы характерны только для ванского диалекта; ср. *qiml* вместо *qimli*, *vil* вместо *villi* и др.
- 17) *muḡruvli* 'испортил', 'япортил', \sqrt{hrb} ; ср. урм. *muḡruvli*.
- 18) *kuli* 'все', \sqrt{kil} ; ср. урм. *kūli*.
- 19) *rtba* 'много', 'очень', \sqrt{rbb} ; ср. урм. *rōba*, *rāba*.

- 20) *vjra* 'прошли', 'вошли', \sqrt{br} .
- 21) *vil* 'стал', \sqrt{hij} .
- 22) *holama* 'слуга' < курд. *khólám*.
- 23) *hina* 'другой', \sqrt{hr} .
- 24) *i bājvālī* 'полюбил', $\sqrt{b'i}$; *i* < *ki* частица, употребляемая в формах настоящего и прошедшего несовершенного времен.
- 25) *mālkāvā* 'царство' < *malkāṭa*, *v* после гласного *i* вместо утраченного спирантизованного *t*, ср. также *hudjāvā* 'радость' < *hidjātā* и др.; урм. *mālkātā*, *hidjātā* и т. п.
- 26) *jalung'a* также *jalunk'a* 'мальчишка', 'паренек', уменьшительное от *jāla*, ср. прим. 9.
- 27) *vidli* 'сделал', \sqrt{bd} ; *vidli brāna* 'усыновил'.
- 28) *hejma* 'однажды', букв. 'в один день' < *he jama*.
- 29) *htr* 'увидел', \sqrt{hir} .
- 30) *jāsīk* 'ящик' (русс.).
- 31) *māra* вместо *bitmāra*, \sqrt{mr} 'говорить'.
- 32) *kut* 'каждый', 'который' < *kull* + относит. частица *d*.
- 33) *p.ušmtl* 'пожалует', $\sqrt{pšt}$.
- 34) *šil* 'пришел' вместо *ṭili(h)*; *bišājā* вместо *biṭāja*, $\sqrt{t'i}$. — В ванском диалекте спирантизованный *t* переходит в данном глаголе в *š*, в редких случаях в *h*, например, в повелит. наклонении: *šja* || *ihja* 'иди!', ср. урм. *tili*, *ta*.
- 35) *bidra: vəl bidra qāla* 'кричал', \sqrt{dr} ; *bidra* вместо *bidraja*, то же в урм. диалекте; глаголы *tert. inf.* в инфинитивах теряют последний слог *-jā (-ja)*.
- 36) *bjānā* 'я хочу' < *bjā* + энклитическая форма 1-го л. ед. ч. *-na*; *bjāṭā* 'ты хочешь' < *bjā* + энклитическая форма 2-го л. ед. ч. *-ta*; *mudita bjā* 'что ты хочешь?' *bjā* < *bjājā* (так в урм.), $\sqrt{b'i}$.
- 37) *zvini* 'купил', \sqrt{zbn} .
- 38) *mal* 'принес' < *muṭli(h)*, каузатив от 'ти' 'идти'.
- 39) *bjā* < *bjājā*, \sqrt{id} 'знать'; *bjāṭā* 'знаешь' < *bjā* + *-ta* (ср. прим. 36).
- 40) *i* < *it* 'есть' (verb. exist.), ср. урм. *it*.
- 41) *te* 'идет' < *t-ē* < *āt*, где спирантизованный *t* опущен, а *ā-i* > *ē* > *e*; *t* по аналогии с будущим временем: *p.ṭena* 'я пойду' < *bit āt-na*. — Так бывает с глаголами, имеющими ['] в качестве первого коренного в формах, в основе которых лежит причастие действительного залога (*qātil*).
- 42) *i mil* 'приносит' < *miil(l)* = урм. *ki mā'i*; ср. прим. 38.
- 43) *kitāvā* 'письмо', \sqrt{ktb} .
- 44) *aḥn* 'брат', усеченная форма от *aḥnā* (ср. урм. *id*), \sqrt{h} . — Как отмечено (прим. 16), усеченная глагольная форма в ванском диалекте явление обычное, что же касается усечения краткого конечного гласного имен, оно встречается реже.

- 45) *ʃamir* 'говорит' вместо *amir*, $\sqrt{ʃmr}$; см. прим. 41.
 46) *daḥ* 'твоя мать' < *da-uḥ*.
 47) *sāg̣ɪn* 'они здоровы' < *sāg̣-ɪna*.
 48) *himanta* 'посылка', тур. *emanet*.
 49) *liblini* < *liblini* 'возьму'. — В закрытых слогах *a* > *i*.
 50) *hiʋil* 'дал', \sqrt{hbl} .
 51) *mutala* 'поставила' < *mutiɸla*, каузатив от *itb* 'сидеть'.
 52) *qunɸiʋa* 'угол', курд. *qõnɸ*.
 53) *ṭiʋä* 'не знала' < *le iʋä'a*, $\sqrt{i'd}$; ср. также прим. 39.
 54) *doiɸala* 'поймала', \sqrt{dbq} .
 55) *daḥ* 'твоя (ж. р.) мать' < *da-aḥ*; ср. выше *daḥ* 'твоя (м. р.) мать', см. прим. 46.
 56) *ɸoʋäba* 'ответ' < араб. *ḡaʋāb*, ср. урм. *ɸiʋoʋäb*.
 57) *i haheua* 'жили', $\sqrt{hi'i}$. — Между двумя гласными *i* заменен согласным *h* (= урм. *ki haheua*).
 58) *rigjauäha* (мн. ч.) 'слуги' < *rigauäʃa*, ср. урм. *rigäuäti*.
 59) *hedamäi* (мн. ч.) 'служанки' < *hedamjāʃa*. — В данном случае, как это нередко бывает в ванском диалекте, в конце слова опущен целый слог — спирантизованный *t* вместе с последующим гласным.
 60) *agoʃqa* 'окно', 'окошко' (русск.).
 61) *holamäi* < *holamäʃi* мн. ч. от *holama*, см. прим. 22.
 62) *liblemügli* 'возьмите его!' < *lablimuɸ-li*, ср. урм. *läbli-muni* < *lablimun-li*; *drëmuɸgli* 'бросьте его!' < *drimüɸ-li*, урм. *drimun*.
 63) *häpiz* 'тюрьма', тур. *hapıs* < араб. *ḡabs*.
 64) *tumil* 'покаялся', \sqrt{imj} .
 65) *ʃṃiʋä* 'услышала', $\sqrt{ʃm}$.
 66) *ʃua* 'который был' < относительная частица *d+ɪua*; о *ʃua* *ʃi'dṛi* 'тот, который послал'.
 67) *ʃi'dṛi* 'послать' < *ʃiddurt*, $\sqrt{ʃdr}$.
 68) *heple* 'помыли' < *hipḷe*, \sqrt{hpp} .
 69) *migrile* 'постригли', \sqrt{gr} .
 70) *tal* 'сел' < *tiɸli*, \sqrt{itb} .
 71) *riʃ* (перед гласными и звонкими согласными), *riʃ* < *riʃ* (st. constructus) 'голова', 'начало', st. emphaticus *riʃä*, $\sqrt{rʃ}$; здесь в смысле предлога „на“.
 72) *paʃton* 'фаэтон' (русск.).
 73) *ɸapal* 'безнравственный', 'испорченный', тур. *ɸepel*.
 74) *ma*, *māha* 'деревня', 'село' < *māʋä*, урм. *māʋä*.
 75) *ʃil* 'который есть' < относительная частица *d+ɪli*; о *ʃil* *iʃiʋä* 'тот, который пришел'.
 75 а) *priʋaz* 'приказ' (русск.).
 76) *inʃa* 'женщина', $\sqrt{inʃ}$.
 77) *aɸäpsis* 'бессовестный' < тур. *edepsiz*.

- 78) *tətvi* 'чтобы сесть' < относительная частица *d* + *iatvi*, \sqrt{itb} .
 79) *təht* 'чтобы поесть' < *d-ākl*, \sqrt{kl} .
 80) *keçi* 'девушка' < курд. *kəç'ək*.
 81) *nasilka* 'носилки' (русск.).
 82) *sötkü* 'сутки' (русск.).
 83) *da* 'одна' < *hda*, ср. урм. *gda*.
 84) *talü* 'ему' < предлог *ta* + *nota dativi l* + местоим. суфф.
 3-го л. ед. ч. -и; ср. урм. *qätü*.
 85) *dijugna* 'я [есмы] твой' < *dijuh* + местоим. энклитика 1-го л. -*na* (< *anā*); *dijta* 'ты [еси] мой' < *dijji* + местоим. энклитика 2-го л. ед. ч. -*ta* (< *attā*).
 86) *taşah* 'пойдем' вместо *āzah*, см. прим. 41.
 87) *ptamina* 'расскажу' < *bit 'amrin*.
 88) *çemōdan* 'чемодан' (русск.).
 89) *korāl* 'пастуший посох' < курд. *kōpāl*.
 90) *tuuvuivva* 'я искал', \sqrt{fi} .
 91) *tagargi* 'кожаная сумка пастуха' < тур. *tagarcık*.
 92) *ıamar-ıala, ia mārā-ıā alal* 'о господи, о боже!'.
 93) *htıvāt* 'он подоил', \sqrt{hlb} .
 94) *kōda* 'кода' (мера сыпучих тел) < курд. *kod*.
 95) *li* < *lit* 'нет', не существует, ср. урм. *lit*, прим. 1 и 40.
 96) *spor* 'спор' (русск.).
 97) *qōnah* 'стоянка', 'место отдыха' < курд. *qōnāgh*.
 98) *k'arat: htā k'arat* 'трижды' < араб. *karrat*. (= урм. *g'āha*).
 99) *sıbroz* 'сторож' (русск.).
 100) *pervi* 'первый' (русск.).
 101) *sabraniya* 'собрание' (русск.).
 102) *g'avra* 'муж', \sqrt{gbr} .
 103) *biyāhāta* 'узнаешь', *le iāhina* 'не узнаю', \sqrt{id} , вместо спирантизованного *d—h*; ср. прим. 39.
 104) *padāt* 'друг друга' < *b-udāl*.

II. JAVSIP

ıva *he bāba lāqu. gviriva*¹ *terti*² *bahta. min gda itvāli hamša*
brūni, min gda — tre. en hemš perviva, tre d'hitva harāja. sēmet
*he javsip — o gōra, o sōra — Binjāmin. ahunve*³ *en hamša aıne le*
*tāntvā*⁴ *biçe, le bāivālı. ahūna gōra šimi Ruviliva. Ruvil rāıva*⁵ *qam*
*ārv*⁶ *šudiri gāvāba ta bāba lāqu: „šidremuğlij lahma gu dištā*⁷!
*lahma duqli am*⁸ *javsip. lūbili lahma tāle, zili. ahunvāı tulle, vāda*
*māslāt*⁹ *he mārā „qātfāh!*“, *he mārā „zabnah!*“, *he mārā „dārah*
*gu bajra*¹⁰!“ *ahūno o gōra mārā: „luči*¹¹ *dārahli gu bajra. gāvābit*
*bāba lāqu dah lāvāh*¹²?“ *midri vidli māslāt. he pıra primle, sud-*
*rit javsip gvilāle*¹³ *gu dima, šudire ta bāba lāqu, mire: „hıjı*
*divā*¹⁴“. *bāba lāqu ptihāli, rība phili*¹⁵ *pili pħaša, mirı: „en ha-*
*viva divā hıjo, sudra ptojāva*¹⁶ *zünzāltā*¹⁷ *eja ina hemindij g'āvi*¹⁸“.

İavsip vëli gu bajra. g'zili¹⁸ g'da pajtun vjra gumli, brun malkä äme il. kiple riž bajra. g'zile gu bajra İavsip bizmārā purpuli u biħja. pułtłtə İavsip. İavsip he kihvā¹⁹ itli go qēs. pułtłtł brun malkä“, lübilı ta g'ānu. dat İavsip mtela. dastur²⁰ tıjbtł, zil l-ris qavrit²¹ dehe²². simit dehe Rahilva. kiplı biħja ris qavrit dehe. qala min qavra šıl, mira: „sogülüj²³ İavsip, hıjja, linā āinjı ħazjanuh, li idi d'qaphanuh²⁴, li pimit d'naşqanuh; si pluh hala-luva, ptävitit kursit malküval“

o malkä lübilı, vidli brünit dag'an. riba şavtrāna, havnāna, la-ħuma İaliva. tre šini pişli tāma kiz malkä.baħtıt do malkä inijetu²⁵ ħrula al İavsip, riba ħejma humzimlā, ġungıra, İdu duqla. İavsip riqlı, duqla mhāsā, mijavāli gü biħja. sudrā, ħıjpałā ā' ħāşj.

bir māsi²⁶ şil g'avru. aj vidla žalub²⁷ (qōla), qril İavsip, mule l-ħānzūm. ħır, inā dah ıa av ħānzūm, dah ıa aj ħānzūm, mirı: „av lēli vināvaı²⁸, baħta vināvaı. en havıva İavsip vināvaı, ptāvıva min sādırā ħıjpa güli²⁹, ina baħta vināvaı ila, min ħāsā ħıjpaıle“.

İavsip midvıqle, drıle go ħāpız. İavsip bahrāna qam kma šini bjdāvā mu pıārjs gu dinji³⁰. ħāmin³¹ o malkä tıl midvıqa ıa da İavsip, g'zil ħuıma: ħe sala bısrā brışı, tājrlı bişja mo bısrā bıħāıā. av mkula³² buqırı—minili³³ puşqanıt ova ħuımj. kulnāş³⁴ mutlı, mirı: „ıā msāħ³⁵“. zire ıa malkä: „vēli ħe nāşa go ħāpız, av pişiqı ova ħuıma“. mile kisli. şıl. puşiqı ħuımjıt malkä. mir İavsip, „şousın (şova şini) kipnā pıārjs“. midri bar ħe jarħa malkä g'zil ħuıma. o sāla milja ştakānit³⁶ ħaj³⁷, inā tājrlı biştaje. midri zile kiz İavsip, kuli ħuıqile. av mır: „riba ħalāj³⁸ (kipnā) pıārjsı“.

pułtłtł İavsip min ħāpız, mül kiz g'āni. rışı mugrile, da dastit³⁹ ġuli mulvişle⁴⁰. mır: „brūnij, malküvij ħavıja tıluħ brıħtaı“ İavsip vil malkä gu atrit Mısjr. İavsip havnānıva, ġahāııva⁴¹, kul dük'āni zvın dahla, mħil ambāri⁴².

şova šini trışkə ħalāj. hada ħalāj şāvāntā şıl, da brun tıħııāvāıı. kipneva gu Kinān. bibābit İavsip. bāba İāqu itvāli şova gumli. mır: „brūnij, dinji şova qublila⁴³. kut gumla ħe qubla miklemugıa“. işta „sqajıva-e gumlit k'ıleta la-Mısjr, aj sāģıva. bāba İāqu pıışıit İavsip pişli kōra⁴⁴. bāba İāqu mır: „brūnij, liblemug zūzi, liblemugle meşōki⁴⁵, işta gumli, şımuħ l-atrit Mısjr, tāma dahla ina, memuh⁴⁶“ en ħemśa aħonvā zile. l-atır Mısjr kiz İavsip i⁴⁷ (up) İān bjdā tılı İavsip tāma. zile tıā soıķı purħa. mııtə kiz İavsip. mır: „āģaj⁴⁸, ħakma nāşi vēn bişā“. İavsip pıııtłı, e dānā İavsip dıııı aħınvé, en le bjdāje. dag g'zile İavsip, eni mire: „şlam āııuh, āģaj“, rişe mıkiple, mir ıa ħolamvā: „ħalemugle dahla, ħuş tazi“. mır ıa ħolamāj g'āni: „tāsit şimā mitetugıa gu meışok dahıal“

ħe—tre sāt zile purħa, şudır nāşi bāre, mudrile, mire „āģan qrāvohun⁴⁹, gııvıtun⁵⁰ ħemidij“. eni pile⁵¹ pıaşa mara: „āģnan ħūmdij⁵² lēħa gııvi“. midri İavsip pıııtłı, midri rişe mıkiple, mire: „ħūm.dij lēħa gııvi“. İavsip mirı ıa o miłje meşōki: „pııuhugle tane⁵³, ħāzah miģidila⁵⁴, in dūg'ıā“. pułtłtə tas⁵⁵ min ħe tānā. riba nħıple, rişe kiple tıāģ'a. İavsip mir ıa aħıni gōra: „in tājıetuh, memugle aħınoħun o sōra amōhun kisliıı“ „āģaj, āģnan ħemśa

aḥunvavajah miḡda⁵⁶ da, tre min Raḥil. he mne İavsip tliqlı, ġana-
vāri⁵⁷ ḥıḷə keġpuri⁵⁸. bāba İāqu rıba pḥılı bar İavsip. piḥli hal
adija kōra. Binjāmin ġuġ⁵⁹ le İāvili⁶⁰. av mir ṭale: „aḥtuḡ⁶⁰
usrā g⁶¹anātuh, Binjāmin ḥēli, nuzeni⁶¹ maġetun⁶² min kipnā. Bin-
jāmin le İāvili, āna ḥāzini, midri midretuġle!“ en ṣvıqle, zile
min Mısr.

mıḷə bıja, vən ḥamzūmi, vən ḥıdji, mara ṭa bāba İāqu: „kma
ḥe mālka spaıli, kma ḥe havnāneli!“ piḥlā da ṣiteva, tırteva, daḥla
priqla. en tre ṣın vır. hala ḥamṣa ṣini ḥalāji. vən ḥam-
zūmi, vāda māsłāt daḥ ṭāḷbāḥıj Binjāmin, len bıjāra⁶³, ḥadin
bızdā⁶⁴. mire ṭa bāba İāqu: „bāba İāqu, egit⁶⁵ ṣılān, o mālka
mir — Benjāmin miġetugle amōḥun“. av ṣurılı bıḥja, mir: „İavsip
ṭıjıqı ḷıjı, neuzeni Binjāmin ṭıjıqetug ḷıjı!“ ġu ṭarza⁶⁶ İēli bıbā
İāvıl Binjāmin. ḥır, ġzil uze⁶⁷ bımjāna min kipnā. tre aḥunvāi
mıre: „bāba, la zdji, ġumdiı le ṭāja al Binjāmin“. Binjāmin lūbile,
zile l-Mısr. midri ḥolamā diji mire: „aġai, en nāṣ ṣile“. pıḷıjı
İavsip gu ṭārā. midri drıl ṣlāmā, riṣe mukiple u vıre. av ṣıqlı
Binjāmin, lūbili kiz g⁶⁸ani adelnā go da oṭaḡ g⁶⁸ani. vil bınsāqa
bıbeḥe⁶⁹, buqırı ḥimizmāni rıba mini. vil mārā Binjāmin: „itvāliı
ḥe aḥūniı İavsip. ḥıḷə dıvi. bābiı mot⁷⁰ pḥılı bāri, vəl adiḥa kōra.
ārpā jumāni vil bıḥja, buquri“. mir İavsip: „Binjāmin, adiġa ḥā-
ziti, İavsip bıjāḥıṭı⁷¹“ eg⁷¹a ṣłapka⁷¹ murmāli, kihva mubjena. Bi-
njāmin uze dıjı. vilā ṣadlaḥanūva⁷² gorta. kule dıḷə İavsip. İavsip
mır: „ṣimuh, gumı spıq liblemuġle, ṣimuh bıja, muṭne kule, mē-
muġle, bıjamuġle lāḥa!“ ḥe dırmānā⁷³ hule: „dārite gu ānjıt bābiı,
ājne patıḥle!“

ājn bābi pḥıḥle, ṣile mıḷıḷə muġdāle l-Mısr. İavsip ḥivil⁷⁴
daḥla, ḥivil bıja.

āniı ġdıle pūdali, aḥna ġdılan pūdali.

II. ИОСИФ

Жил-был отец Яков. У него было две жены. От одной он имел пять сыновей, от другой — двух. Те пять были первые, два вторых — последние. Имя одного [из них] — Иосиф. Он был старший, младший же — Венямин. Те пять братьев их ненавидели (букв. их глаза не нагружали их), не любили. Имя старшего брата Рауль. Он был пастухом овец. Он сообщил отцу Якову (букв. послал ответ отцу Якову): „Пришлите мне хлеб в поле!“ Отец хлеб послал через Иосифа. Тот понес хлеб им (братьям), пошел. Братья сидели, беседовали. Один говорил: „Убьем!“, другой говорил: „Продадим!“, третий говорил: „Бросим в колодец!“ Старший брат сказал: „Лучше бросим в колодец. Как ответим мы отцу Якову?“ Опять беседовали. Зарезали одного ягненка, рубаху Иосифа вымазали в крови, послали отцу Якову, сказали: „Волак съел [Иосифа]“. Отец Яков раскрыл ее, много плакал, впал в горе и сказал: „Если бы волак съел его, рубаха была бы изорвана; здесь что-то есть!“

Иосиф был в колоде. Увидел, прошла колыска, запряженная верблюдами, с ними царевич. Наклонились над колодецем, увидели в колодеце Иосиф умоляет и плачет напевая. Вытащили Иосифа. У Иосифа была звездочка на лбу. Вывел его царевич, взял к себе. Мать Иосифа умерла. Он выпросил согласие пойти на могилу матери. Имя матери — Рахиль. Склонился он плача над могилкой матери. Из могилы донесся голос. Сказала [мать]: „Дорогой Иосиф, сладкий, нет глаз у меня, чтобы тебя видеть; нет рук у меня, чтобы тебя обнять; нет рта, чтобы тебя поцеловать; иди, работай на здоровье! Сядешь на царский трон!“

Тот царь взял его, усыновил. [Иосиф] был очень красивый, умный, стройный мальчик. Два года оставался [он] у царя. Жена того царя стала иначе смотреть на Иосифа. Однажды она с ним много говорила, измучила его, за руку схватила. Иосиф убежал. Она схватила его за спину, чтобы привести домой, рубаху разорвала на спине.

Вечером пришел ее муж. Она пожаловалась ему. Позвал Иосифа, привел его на разговор. Увидел, как он говорит, как она говорит, и сказал: „Он не виноват, жена виновата. Если бы Иосиф был виноват, одежда была бы разорвана на груди. Но виновата жена, со стороны спины [одежда] разорвана“.

Иосифа велели поймать и бросить в тюрьму. Прорицатель Иосиф яв несколько лет вперед янал, что случится на свете. Тот самый царь, который велел задержать этого Иосифа, видел сон: корзина с мясом у него на голове, птицы прилетают и то мясо клюют. Он (царь) всех спросил, кто истолкует его сон. Кого ни приводили, говорили: „Не могу“. Сказали царю: „Есть один человек в тюрьме, он истолкует тот сон“. Пошли за ним. Он пришел, истолковал сон царя. Сказал Иосиф: „Семь лет будет голод“. Через месяц царь опять увидел сон: корзину полную стаканов чая. Птицы [прилетают] и пьют. Снова пошли к Иосифу, все рассказали. Он сказал: „Большой голод будет“.

Вывел [царь] Иосифа из тюрьмы, привел к себе. Голову [ему] постригли, [самого] одели. Сказал царь: „Сын мой, на царство тебя благословляю!“ Иосиф стал царем в стране Египет. Иосиф был умным, рассудительным, везде покупал зерно, наполнял амбары.

Семь лет длился голод. Такой страшный голод настал, что мать подала сына. Голод был и в Ханаане, у родных Иосифа. У отца Якова было семь верблюдов. Он сказал: „Сыновья мои, мир имеет семь сторон. Каждого верблюда поставьте [лицом] к одной стороне“. [Он так и поставил их]. Шесть верблюдов сдохли, но тот верблюд, который смотрел в сторону Египта, был здоров.

Отец Яков от горя из-за Иосифа ослеп. Он сказал: „Сыновья мои, возьмите деньги, возьмите мешки, шесть верблюдов, идите в страну Египет, там есть зерно, принесите!“ Эти пять братьев пошли в страну Египет к Иосифу, но не знали, что Иосиф там.

Трое суток шли по дороге, [наконец], достигли Иосифа. [Слуга], сказал: „Господин, несколько человек пришли“. Иосиф вышел и тогда же узнал своих братьев, а они не узнали его. Как только они увидели Иосифа, сказали: „Здравствуй, господин!“ и поклонились ему. Сказал Иосиф слугам: „Принесите зерно, пусть уходят“; сказал своим слугам: „Серебряную чашу положите в мешок с зерном!“.

Час-два были [они] в дороге (букв. один-два часа шли в дороге). [Иосиф] послал людей за ними, вернули их и сказали им: „Наш господин вас зовет, ибо что-то вы украли“. Они опечалились и сказали: „Мы ничего не крали“. Опять вышел Иосиф, опять ему поклонились и сказали: „Ничего мы не крали“. Иосиф сказал тому, который наполнял мешки: „Раскройте их ношу, посмотрим, правда это или ложь!“ Вытащили чашу из одной ноши. Стало им очень стыдно и они трижды поклонились ему. Иосиф сказал своему старшему брату: „Если придете, приведите с собой вашего младшего брата“. „Господин, нас пять братьев от одной матери, двое от Рахили. Один из них — Иосиф — пропал, звери жестокие пожрали его. Отец Яков много плакал из-за Иосифа. До сих пор остался слепым. Веньямина он ни за что не отдаст“. [Иосиф] сказал им: „Вас десять душ, Веньямин один. Неужели умрете от голода? Веньямина не отдаст, чтобы я [его] видел, и обратно возьмите его!“ Они взяли и ушли (букв. оставили и ушли) из Египта. [Братья] дошли до дому, разговаривали, радовались, говорили отцу Якову: „Как хорош царь, как он умен!“ Прошел год, второй — зерно кончилось. Эти два года прошли. Еще пять лет голода [остались]. Начали говорить, беседовать, как выпросить Веньямина, не осмеливаются, так боятся. Сказали отцу Якову: „Отец Яков, когда мы пришли, тот царь сказал — Веньямина приведите с собой“. Он (Яков) начал плакать, сказал: „Иосифа вы потеряли мне, неужели и Веньямина потеряете?“ Ни за что не желает отдавать Веньямина. Видит, уже умирают с голоду. Два брата сказали: „Отец, не бойся, ничего не случится с Веньямином (букв. ничего не придет на Веньямина)“. Веньямина увела, пошли в Египет.

Опять его (Иосифа) слуги ему сказали: „Господин, эти люди пришли“. Вышел Иосиф на двор. Снова приветствовал их, и они поклонились и вошли. Он (Иосиф) взял Веньямина, увел одного к себе в покой. Целует его, ласкает, спрашивает его о многом. Веньямин сказал: „Был у меня один брат — Иосиф. Волки съели. Отец мой с тех пор так плакал из-за него, что сейчас он слепой. Четыре дня плакал, все спрашивал“. Сказал Иосиф: „Веньямин, если сейчас увидишь Иосифа, узнаешь ли его?“ Потом шапку поднял и звездочка показалась. [Тогда] Веньямин узнал его. Великая радость их охватила. Все узнали Иосифа. Иосиф сказал: „Идите, пустых верблюдов приведите! Идите домой, нагрузите все, принесите, придите сюда!“ Дал им одно лекарство: „Налейте в глаза отцу, его глаза откроются“.

Глаза его отца открылись, пришли, достигли Египта все вместе. Иосиф дал им зерно, дал дом.

Они обрадовались друг другу, и мы обрадовались друг другу.

Примечания

- 1) *gviriva* 'был женат', \sqrt{gbr} .
- 2) *t'rti* 'две' (ж. р.), ср. сирийск. *tartēn*.
- 3) *aḥinwē* 'его братья' < *aḥonvā* (мн. ч. от *aḥana*) + *-i* 'его'.
- 4) *āine le tānīvā bije* 'они ненавидели его', *tānīvā* < \sqrt{fn} , ср. прим. 54.
- 5) *rāiā* 'пастух', $\sqrt{r'i}$.
- 6) *āroi* (мн. ч.) 'бараны', \sqrt{rb} , ср. урм. *īrbā*.
- 7) *dištā* 'поле' < курд. *dešt*.
- 8) *ām* предлог 'с' < 'am.
- 9) *māslāt, maslāt* 'беседа', 'разговор' < араб. *maṣlaḥat* через турец.
- 10) *baīra* 'колодец', $\sqrt{b'r}$; ср. урм. *birā*.
- 11) *luči* 'лучше' (русск.).
- 12) *iāvah* 'дадим', $\sqrt{iḥb}$; *gūaba iāvah* 'ответим'.
- 13) *gvilāle* 'они обмакнули', \sqrt{gbl} .
- 14) *dīvā* 'волк', $\sqrt{d'b}$.
- 15) *pḥili* 'он плакал', \sqrt{bki} .
- 16) *ptoīvā* 'было бы' < *bit hāḥiā-vā*.
- 17) *zūnzāltā* 'разорванная', 'разодранная' — причастие страдательного залога от *zānzil*.
- 18) *gziili* 'он увидел', \sqrt{hzi} .
- 19) *kiḥvā* 'звезда', $\sqrt{kiḥb}$.
- 20) *daštūr* 'разрешение' < перс. *dastār*.
- 21) *qavra* 'могила', \sqrt{qbr} .
- 22) *dēhe* 'его мать' < *dēhi* < *de-i*.
- 23) *sōgul* 'дорогой' < азерб. севкили, тур. *sevgili*.
- 24) *qarḥāniḥ* 'обниму тебя', $\sqrt{qrḥ}$ (< $\sqrt{hrq?}$).
- 25) *eniāt, injet* 'умысел', 'намерение' < араб. 'inīat.
- 26) *bir māši* 'вечером' < *biṭ-ramšt*, ср. урм. *berāsi*.
- 27) *žalub* 'жалоба' (русск.); *vidla žalub* 'пожаловалась'.
- 28) *vināvaṭ* 'виноват' (русск.).
- 29) *gūli* 'одежда' < тур. *çul*.
- 30) *dinī* 'мир', 'вселенная' < араб. *duḥiā*.
- 31) *hāmīn* 'истинно', 'действительно', *hāmīn* о 'именно тот'.
- 32) *mkula* 'со всех', 'у всех' < *m(in)-kull-a*.
- 33) *minīli* 'кто есть?' < вопрос. местоимения *mīni* + verb. subst. -*li*.
- 34) *kulnāš* 'каждый' < *kull-nāš*.

- 35) *tā msāh* 'мы не можем' < *le āmsāh*, $\sqrt{m\bar{s}}$ < $\sqrt{m\bar{s}}$.
 36) *stakan* 'стакан' (русск.).
 37) *čaj* 'чай' < перс., тур. *čaj*.
 38) *halāi* 'голод' < курд. *xalāy*.
 39) *daṣṭa* 'комплект' < перс. *deste*, курд. *dest*.
 40) *mulviṣle* 'они одели его', $\sqrt{l\bar{b}s}$.
 41) *gāhaṭ* 'рассудительный' < тур. *cehit*.
 42) *ambar* 'амбар' < тур. *ambar*.
 43) *qubla* 'сторона' < курд. *qöblā*.
 44) *kōra* 'слепой' < курд. *kor*.
 45) *mēšok* 'мешок' (русск.).
 46) *mētuh* 'принеситель', см. прим. 38 и 42 к тексту I.
 47) *i* 'также', ср. *i*-verb. exist. < *iṭ*, см. прим. 40 к тексту I.
 48) *agāi* 'мой господин' < тур. *ağa*.
 49) *qrāvohun* 'он зовет вас' вместо *biqrāiohun*, \sqrt{qr} .
 50) *gnivotun* 'вы украли', \sqrt{gnb} .
 51) *pile* 'они упали', $\sqrt{np\bar{l}}$.
 52) *çu* отрицание < курд. *çu*; *çumdiṭ* 'ничего' < *çu* + *mindii*.
 53) *tānā* 'ноша', $\sqrt{t\bar{n}}$.
 54) *miḡid* 'правда', 'истинно', араб. *muḡidd*.
 55) *tas* 'чаша' < тур. *tas*.
 56) *miḡda* < *min ḡda* 'от одной'.
 57) *ganāvar* 'аверь' < тур. *canavar*.
 58) *keipūra* 'неверный' < араб. *kāfir*.
 59) *çug'a* 'ни разу', 'никогда' < *çu* + *gāhā*.
 60) *aḡtuh* 'вы', ср. урм. *aḡtun* наряду с *aḡtuh*.
 61) *nuženi* 'неужели' (русск.).
 62) *maṭētun* 'умрете', $\sqrt{m\bar{u}t}$, ср. урм. *metitun*; *bimiāna* 'умирают' < *bimiāṭā-nā*, урм. *bimiātena*.
 63) *len(a) biṭāra* 'не решаются', $\sqrt{i\bar{r}}$.
 64) *biṭzā* < $\sqrt{z\bar{d}}$ 'бояться'.
 65) *egit* 'когда' < *e-gāhā-d*.
 66) *çu țarza* 'ником образом' < курд. *ça țarz*.
 67) *uže* 'уже' (русск.).
 68) *adelna* 'отдельно' (русск.).
 69) *bibēhe* < *bibaḡa* < *bibaḡā*, $\sqrt{bk\bar{i}}$ 'плакать'; *oṭl binšāqa* *bibēhe* 'начал целовать и плакать'.
 70) *mot* 'с тех пор' < предл. *min* + ук. местоим. о + частица *d* (?); *mot pḡili bāri* 'с тех пор он плакал по нем'.
 71) *šlapka* 'шляпка' (русск.).
 72) *šadlāhanāva* 'радость' < *šadlāhānāva* < тур. *şadlık*.
 73) *dīrmānā* 'лекарство' < перс. *dermān*.
 74) *hiṭvil* < *hiṭvili* 'он дал' || *hali* < *hiṭvili*, $\sqrt{hb\bar{l}}$.

A type of nominal syntagm in modern Aramaic dialects

Of the nominal syntagms in modern Aramaic, the one in which one substantive is determined by another substantive is deserving of special notice. This kind of syntagm may be classified as follows : (1) a substantive determined by another substantive in the genitive case ; (2) a substantive determined by another substantive with a relative particle ; (3) a substantive determined by a possessive pronominal suffix and a relative particle with another substantive ; (4) a substantive determined by another substantive with the aid of a pronominal suffix ; (5) a substantive determined by another substantive without recourse to any morphological element whatsoever.

In all these cases, agreement between members of a syntagm is ruled out as will be seen from what follows. For here we have to do with the so-called non-agreed determining noun.²

(1) As is known, the nominal phrase in the Semitic languages is of common occurrence, one of its members (the determined word) being determined by the noun in the genitive case (the determining noun following it). In such a circumstance, reciprocal government is assumed : the determined noun requires that the determining one be in the genitive, while this latter, in its turn, calls for the determined noun to be in a defined state, namely, in the so-called construct state³ (e.g. Arabic *baytu 'l-maliki* 'king's house', *maliki*, gen. case, *baytu*, nom. case, construct state). In Aramaic, where declension is not expressed, the determining noun is assumed to be in the genitive, while the state of the determined noun is clearly distinct from its other states (the absolute state and the emphatic state) : compare Syriac *b'rā* 'son' (emph. st.), but *bar* (cstr. st.). (The circumstance is analogous in Hebrew ; see C. Brockelmann, *Hebräische Syntax*, Neukirchen, 1956, p. 65, § 70.) Thus, the construct state is the state of a noun determined by a substantive. In modern Aramaic dialects, syntagms containing the construct state are relatively seldom met. Genitive constructions of this type are extant in compounds whose first member (the determined noun)

¹ Abbreviations :

- Lidz. M. Lidzbarski, *Die neuaramäischen Handschriften der Königl. Bibliothek zu Berlin*, I, Weimar, 1896.
Sachau E. Sachau, *Skizze des Fellichi-Dialekts von Mosul*, Berlin, 1895.
Socin A. Socin, *Die aramäische Dialekten von Urmia bis Mosul*, Tübingen, 1882.
UT K. Teoreteli, *Materialy po arameyskoy dialektologii*, Tom I : *urmiyskiye teksty*, [Fasc.] 1, Tbilisi, 1964.
VT K. Teoreteli, 'Obratzye sovremennoy assiriyakoy rechi (vanskiye teksty)', in G. Sh. Sharbatov (ed.), *Semitskiye yazyki*, Moskva, 1963.

² cf. D. V. Semënov, *Sintaksis sovremennoy literaturnogo arabskogo yazyka*, Moskva, Leningrad, 1941, 47.

³ cf. G. Sh. Sharbatov, *Sovremennyy arabskiy yazyk*, Moskva, 1961, 68.

is in the construct state ; in a number of particular usages, such constructions are also met with in specific set phrases comprising such nouns as : ' son ' *b'rā*, cstr. st. *bar* ; pl. ' sons ' *bnāni*, cstr. st. *bnē* ; ' daughter ' *brātā*, cstr. st. *brāt(i)* ; ' house ' *baylā*, cstr. st. *bēt*, *bēt(i)*, or *bīt*, *bīt(i)* ; and some others.

Units of this type are found in all modern dialects, e.g. *barnāša* ' man ', lit. ' son of man ', *barnāšūta* ' mankind ' ; *braqāla* ' echo ', lit. ' daughter of voice ' ; *brdsupā* ' thimble ', lit. ' daughter of finger ' ; *betqōra* ' grave ', lit. ' house of grave ' ; *bū-asīri* ' prison ', lit. ' house of prisoners ' ; *bne isrāil* ' sons of Israel '

Very common are nominal syntagms, whose first member (the determined noun) is the noun *mārā* ' lord, master ', in the construct state. In this circumstance the phrase becomes a syntagm with possessive adjective meaning : *mārā*, cstr. st. *māri* or *mār*.⁴ Urmian *mārīšimā* ' dear ', ' possessor of a price ' (' valuable, having a price '), *mārīhēr* ' profitable ' < ' possessor of profit ' , *mārīšimā* ' celebrated, famous ' < ' possessor of a name ' , *marqūvat* ' powerful ' < ' possessor of a power, force ' , *mārmindiy* ' wealthy ' < ' possessor of a thing ' , etc.

Apart from these in the nominal syntagms of various dialects other nouns, too, occur in the construct state, viz. (prevalent in the Van dialect, as also in other eastern dialects) *brī* ' maiden, daughter ', emph. st. *brāta—brī mālkā* ' king's daughter ' ; *brun* alongside *bruna* ' son ', e.g. *brun mālkā* ' king's son ' ; *bağ* < *bahta* ' woman, wife '—*bağ mālkā* ' queen ', lit. ' wife of the king ' ; *riž*, *riš* ' head ' (cstr. st.), emph. st. *rišā* which has acquired the meaning of the preposition ' on ' in the Van dialect—*riž rišu* ' on his head ', *tūli riž urhūt aḥūni* (VT, 204) ' he sat on the path of his brother ', *tūle riž dyma* (VT, 205) ' they sat at the spring ' ; *ḥemš* (cstr. st.) ' five ' in place of *ḥemša—en ḥemš min pēviva* (VT, 212) ' these five [children] were by the first [wife] ' ; *ḥopal prizlā* (VT, 204) ' iron [shepherd's] crook ' ; *ōtaḥ dīyāḥ* (VT, 203) ' thy room ' ; Urmian *bağ dīyīḥ* ' my wife ' (alongside *baḥtiḥ*)—*āha bağ dīyīḥ lēlā* . . . (UT, 48.1) ' this is not my wife ' ; *brī g'āno* ' her own daughter ' ; *a bahta mūlā brī g'āno* (UT, 46.36-7) ' this woman brought her own daughter ' ; *brūn-mālkā k'vmdī saḥāy* (UT, 46.20) ' the king's son brought the swimmers ' ; *bağ-bāba* ' stepmother ', lit. ' father's wife '—*k'vatya bağ-bābo g'āno min brīto* (UT, 46.11) ' there comes his stepmother herself, with her daughter ' ; *tuḫtī brī dīyilā* (UT, 46.27) ' it is my daughter's shoe ' ; *ḥds sūysi* ' back of horse '—*av tivli dī ḥds sūysi* ' he sat on the back of the horse ' .

In such circumstances the emphatic state ending is sometimes dropped in the plural : *betvan* (cstr. st.) ' houses ' (compare emph. st. *betvāni*), for instance, . . . *inā betvāni aḥ betvan mālkā* (UT, 52.20-1) ' . . . but his houses [were] as the houses of the king ' .

(2) Nominal syntagms of the above type have been supplanted in the dialects by other syntagms in which nouns (the determining and the deter-

⁴ Compare Hebrew בַּעַל *ba'al*, which has the same meaning and is used with the same function in Hebrew as the Aramaic *māri*, Brockelmann, *Hebr. Syn.*, p. 69, § 74b.

mined) are connected by the so-called relative particle *d°*.⁵ The use in Aramaic of the relative particle for connecting two nouns is already known from early Aramaic inscriptions. It became fairly common in Syriac, whereas in the modern Aramaic dialects it is virtually the only means of expressing possession.⁶ In a syntagm of this type the determined word is in the usual position of a noun (emph. st.) and differs in no way from a noun which is not part of such a syntagm; instead, 'the whole weight' of the construction is borne by the determining word preceded by the relative particle *d°*: *brūna . . . d° mālka* 'king's son'; compare the situation in the construct state: *bar malka*. In the former instance the determined noun is unaltered, and the appropriate article is affixed to the determining noun, while in the latter, the converse occurs: the determining noun is unaltered (i.e. it is in the emphatic state), while the determined noun is in a defined state, namely, in the construct state (compare ܝܫܝܝܐ and ܝܫܝܝܐ ܕܝܫܝܝܐ 'Jesse's son'). Here, too, we have government, but unilateral only: the determined word requires that the determining word be in the genitive, this being expressed here by the addition of the prepositive particle *d°*; e.g. Urm. *šātīt mōlā* (< *šātā d° mōlā*) 'sweat of death'; *švanqat širšdy* (< *švanqa d° širšdy*) 'youths of the Assyrians'; *pālgūt lēli* (< *pālgā d° lēli*) 'midnight', lit. 'half the night'; O *maršimun, bārit dymjy* 'O Mar-Shimun, the light of my eyes!' (< *bāra d° dymjy*); *mārtūt bēta* (< *mārtā d° bēta*) 'the mistress of the house'; *šātāh ēayt ēaydāna* 'let us drink tea from the kettle' (< *ēay d° ēaydāna*, lit. 'tea of the kettle'); *švanqūt hōna* (< *švanqā d° hōna*) 'wise youths', lit. 'youths of wisdom'; Mos. *šarpe dpēla* 'leaves of radish' (Socin, 127); *māra dšōlē* 'owner of the shoes' (Sachau, 66); *zabnāna dšōlē* 'seller of shoes' (Sachau, 66); Jilu *gūdat ēārōha* (< *gūda d° ēārōha*) 'leather of sandal' (Socin, 123); *bišrad laššū* (< *bišra d-laššūh*) 'flesh of your body' (ibid.); Urm. *šuplūt brāta* (< *šuplā d° brāta*) (UT, 46.18-19) 'girl's shoes'; *yimūt pōha* (< *yima d° pōha*) (ibid., 42.27) 'mother of the wind', etc.; Van *hōlāmūt he mālka* (< *hōlāma d°he mālka*) (VT, 203) 'maidservant of one king'; *atrit g'dāni* (< *atra d° g'dāni*) (ibid.) 'his own country'; *dīmā d° ma* (VT, 204) 'people of village', etc.

A similar construction is used if the determining word is a noun denoting the material of which the thing is made, e.g. Urm. *kṣpūt marmar* (UT, 14.29) 'slab of marble', *šaruyūt prizlā* (UT, 16.27) 'sandals of iron', *mieršūt prizlā* (UT, 46.32) 'comb of iron'.

If the determining noun is constituted of two members, one being a pronoun, it is connected with the determined noun by a 'doubled' genitive: *yēla d-d-a nāša* 'this man's son', lit. 'son of of this man'; Urm. *qam tārjt da otaḥ* (< *qam tārā d-d-a otaḥ*) 'in front of the door of of this room'; *baḥtūt da bugraḥi ālā, miūllā* (UT, 42.2-3) 'wife of of this herdsman came, dead'; *gū dymjūt da brāta* 'in

⁵ of. 'Die Auflösung der St.-Cetr.-Verbindung durch Präpositionen', Brockelmann, *Hebr. Syn.*, p. 69, § 74a.

⁶ of. Th. Nöldeke, *Grammatik der neusyrischen Sprache*, Leipzig, 1899, p. 148, § 76.

this girl's eyes'; *mārtūt da šuplī* (UT, 46.21-2) 'the owner of these shoes', etc.

(3) A third way is known in Syriac of connecting substantives: the determining word is in the emphatic state, with the relative particle *d* affixed (as indicated above), while the determined word takes on pronominal suffixes denoting possession: *rīšeh d' malkā* 'the king's head', lit. 'head his of the king'.

Analogous cases are encountered in modern Assyrian literature, especially in Biblical texts, which show the strong influence of Syriac. Such doubled determination of the determined noun is met with in the vernacular of the Jilu Assyrians: *šimmod bāḥta māryam* (Socin, 122) < *šim-m-o d-bāḥta — māryam* 'the name of the woman is Mary', lit. 'name her of the woman [is] Mary'. The ending *-ūt* of the determined noun (*bet-ūt malkā* 'king's house') is probably indicative, in the dialects, of precisely this doubled determination: the vowel *-i* is the pronominal suffix of the 3rd person (compare *ūli* < *ū-l-i* 'he has') deriv. of *-ih*, while *i* is the relative particle *d* (merged with the preceding determined word), owing to its final position, become voiceless (*d* > *t*), i.e. *bētūt malkā* < *bēt-ī(h) d-malkā*, lit. 'the house his, of the king'. Compare Mos. *اقلید اکارآ* *aqlid akārā* 'peasant's leg' (Lidz., 208), instead of *اقلید اقلید*. The ending *-ūt*, according to Nöldeke, may have derived from *-ēh + d* (אֶחָד < אֶחָד + דָּ).

This kind of connexion must have later extended also to instances where the determining noun is feminine, and therefore the final vowel of the determined word (which vowel stands for the feminine pronominal suffix, 3rd p.) should have been *-ā*: **bēt-ā(h) d-maliktā* 'queen's house' > *bētūt malikta*. However, it should be noted at this point that here the ending *-ūt*, as we have observed earlier, must represent the annexation of *d* to the determined word by the connecting vowel *i*: *bētūt malkā* < *bēta d-malkā*.⁶

(4) The genetic relation between two nouns (the determining and the determined) is sometimes rendered only by means of possessive pronominal suffixes. Then, the determined noun takes on a pronominal suffix corresponding to the determining noun (i.e. a suffix which agrees, in number and gender, with the determining noun), while this latter is in the usual substantival form. Thus, the determined noun is governed by the determining one. Urm. *šintu aḥūna gūrā* 'the elder brother's sleep', lit. 'sleep his brother elder'. This type of syntagm is not known in Semitic, but is common in the Turkic languages where possessive suffixes are taken on by the determining noun: *kahve fincani* 'coffee cup', lit. 'coffee cup his'. Such a construction in Turkish is called *izafat*. Thus, the Turkic *izafat* occurs in Aramaic dialects.

The *izafat* is known in Persian as well. The Persian *izafat* construction requires a definite sequence of the determining and the determined words and the use of a special suffix; viz. first comes the determined word which takes on

⁶ Nöldeke, *Grammatik d. neu syr. Sprache*, p. 149, § 78.

⁷ Nöldeke, *Grammatik d. neu syr. Sprache*, p. 148, § 78.

the suffix *-e* (or *-ye*), thereby becoming connected with the word following it, i.e. with the determining word: خانۀ پدر *hāne-ye pedar* 'father's house'. The Persian izafat was seen by Stoddard in the expression *qıştî māran* 'rainbow', lit. 'the bow of our Lord'. However, Nöldeke* justly questions the derivation of *î* in *qıştî* from the formant of the Persian izafat, for such instances are extremely rare and do not occur even in syntagms containing Persian words. The Persian izafat is not verified in Aramaic dialects.

In the izafat construction of modern Aramaic, possessive suffixes do participate, always being annexed to the determined word, as is the case in Turkish. However, unlike Turkish, the sequence of the members of the izafat construction is free (in Turkish the determining word precedes the suffixed determined word); compare *šintu aḥūna gūrā* 'the elder brother's sleep', lit. 'sleep his brother elder', and *maršimun qoyšunu* 'the forces of Mar-Shimun', lit. 'Mar-Shimun forces his'. Such construction is particularly common in the Urmia dialect: [*sōtā*] *ḥarta ḥišteva, brītu mālka muyōva* '[the old woman] then went, brought the king's daughter', lit. 'daughter his king' = 'king's daughter'; Urm. *teršar mālkaḥdī, gošūne tāma* 'troops of twelve kings were there', lit. 'kings troops their' = 'kings' troops'; *qalayča pālgo tihli* (ibid., 32.6) 'a half of the fortress pulled down'; *šūysā dīmḥāymu tili* 'the horse shed a few tears', lit. 'the horse his tears came'; Van *aḥūna gōra šimi ruwilva* (VT, 212.7) 'the elder brother's name was Ruwil', lit. 'the elder brother name his was Ruwil'. Sometimes members of the izafat construction are not in close proximity with each other; e.g. *mālka ḥu lēva brātu mīṭā* 'the king's daughter is not dead, is she?', *rustan kiḥli gārnu šmīṭā* 'All Rustan's bones were broken', lit. 'Rustan all his bones were broken'.

(5) In the modern Aramaic dialects syntagms also occur in which the determining word and the determined are joined by apposition (without recourse to particle, pronominal suffix, or relevant state). For example, Urm. *mīyā dyndy* (UT, 16.1) 'spring water', lit. 'water' + 'springs'; *ḥa-k'tēṭā dāva* (UT, 16.5) 'one gold hen', lit. 'one hen gold'; *ḥa-kārpiṭā dāva, ḥa-šimā . . .* (UT, 8.30) 'one gold brick, one silver brick', lit. 'one brick gold, one—silver'; *dymā ābršim hala qa dīyīḫ!* 'give me a silk dress!', lit. 'dress silk give me'.

This is often the case, when dealing with weights, measures, quantities, etc., e.g. Jilu *dā vaqīya būra* 'one oqa meat' (Socin, 123)¹⁰; Urm. *šrṭ dāni tōri* (UT, 8.5-6) 'twenty head of oxen'; *ḥa-put kišmiš, ḥa-put qand* 'one pood of raisins, one pood of sugar'; *alpā qūqi ḥamra* 'thousand jars of wine'; Van *mejšok daḥla* (VT, 213.41) 'a sack of grain'.

The study, then, of nominal syntagms in modern Aramaic dialects corroborates facts common to Semitic languages, such as the use of the construct

* Nöldeke, *Grammatik d. neu Syr. Sprache*, p. 150, n. 1.

¹⁰ cf. Nöldeke, *Grammatik d. neu Syr. Sprache*, p. 271-2, § 130.

state to render the genitive, as well as to express the adjectival substantive with the aid of the particle *d'*, characteristic of Aramaic. Syntagm types alien to Semitic also tend to strike root in the dialects—variants of the Turkish *izafat* (the use of the possessive pronominal suffix, and the opposition of substantives to render the genitive construction). And whereas the construct state is restricted in its use, the new-type nominal syntagms are finding an ever-broadening way into modern Aramaic. It should be noted that cases of the use of the so-called Turkish *izafat* have been verified mainly for the dialects spoken in Iranian *Āzarbāyjān* and in Turkey (in *Urmia*, *Salamas*, *Van*, and elsewhere).

Zur Determination und Indetermination der Nominal in der modernen aramäischen Dialekten

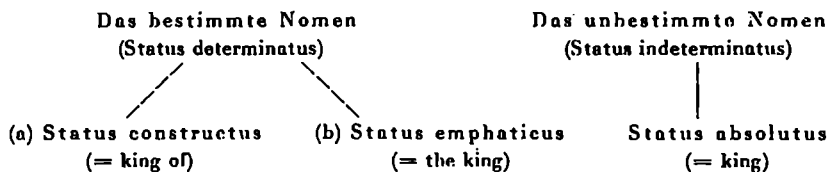
Im Altaramäischen gab es verschiedene Möglichkeiten der Determination von Nomina: (1) die Bestimmung des Nomens durch ein anderes Nomen im Genitiv, sog. Status constructus; (2) die Ergänzung des Nomens durch Personalsuffixe, welche die Funktion des Possessivpronomens erfüllen; und (3) der Gebrauch des bestimmten Artikels, der am Ende des Nomens hinzugefügt wurde, daher als determinierter Status des Nomens (Status determinatus oder status emphaticus) bezeichnet.

Den Status constructus haben wir auch dann, wenn am Ende des Nomens possessive Suffixe stehen. In diesem Falle wird das Nomen durch ein Pronomen im Genitiv bestimmt. Hiermit haben wir es in zwei Fällen – im Status constructus und Status emphaticus – mit dem determinierten Status des Nomens zu tun (Status determinatus).¹⁾

Im ersten Fall (St. cs.) wird das Nomen durch ein Substantiv oder Pronomen im Genitiv bestimmt, im zweiten (St. emph.) – durch eine spezielle bestimmende Partikel, den Artikel. Dieser tritt im Aramäischen als Nominalsuffix *-ā* auf, das an Nomina beiderlei Geschlechts im Singular und Plural angehängt wird (vgl. Engl. the: the king, the queen, the kings).²⁾

Vom Standpunkt der Determination aus ist dem Status determinatus der Status des Nomens gegenübergestellt, bei dem das Nomen keine der erwähnten Mittel der Determination besitzt und folglich unbestimmt ist. So kann dieser Status des Nomens Status indeterminatus genannt werden. Den Status indeterminatus repräsentiert im Aramäischen der sog. Status absolutus (d. h. der unabhängige Status des Nomens, das Nomen als reiner Stamm).

Auf Grund des Dargelegten sollen die in der semitistischen Literatur verbreiteten Termini: Status absolutus, Status constructus, Status emphaticus für das Altaramäische (bis zum Syrischen) folgendermaßen interpretiert werden:

Syrischen, das chronologisch den modernen aramäischen Dialekten am nächsten steht, die oben erwähnte Gegenüberstellung einigermaßen abgeschwächt, da der Gebrauch des unbestimmten Nomens (Status absolutus) verhältnismäßig beschränkt ist.³⁾ Dabei ist der Bereich der Anwendung des Status emphaticus erweitert, was seinen Ausdruck darin findet, daß der Status emphaticus häufig die Funktion des Status absolutus ausübt. Auch der Gebrauch des Status constructus wird beschränkt.⁴⁾ Von den Mitteln der Determination der Nomina ist besonders der umschreibende Ausdruck des Genitivs mittels der Partikel *d-* verbreitet.⁵⁾ Dabei steht die erste Komponente einer solchen Genitivkonstruktion immer im Status determinatus (d. h. das Nomen hat die Endung *-ā* oder Pronominalsuffixe).

Infolgedessen nimmt die Determination-Indetermination für das Syrische die Form folgenden Schemas an:

Das bestimmte Nomen (Status determinatus)	Das unbestimmte Nomen (Status indeterminatus)
Status constructus	Status absolutus

Neben diesen scharf einander gegenübergestellten zwei Gruppen (Status) der Nomina (Status constructus und Status absolutus) gibt es (hinsichtlich der Determination) „neutrale“ Nomina – Nomina im Status emphaticus. Die Bestimmung dieser Nomina erfordert, daß das folgende Nomen mittels der Relativpartikel *d-*, die den Genitiv bezeichnet, ausgedrückt wird (z. B. *pešhā d'epāfirē* „Passah des ungesäuerten Brotes“, *sālīpīā d'hešmā* „Gefäß der Salben“ u. a.). Oft ist die erste Komponente der erwähnten Genitivkonstruktion ein Nomen mit dem pronominalen Suffix, dem ein anderes Nomen mit derselben Partikel *d-* folgt (*rēseh d'nāsā* „Sohn des Menschen“ u. dgl.).

In den modernen aramäischen Dialekten ist der Status emphaticus eine übliche Form jedes Nomens (des Substantivs, des Adjektivs), die keine Determination ausdrückt.⁶⁾ Auch bei den anderen Status gibt es heute keine Gegenüberstellung vom Standpunkt der Determination. Sowohl der Status absolutus als auch der Status constructus sind bei manchen Nomina als erstarrte Formen vorhanden, jedoch ohne determinierende Bedeutung.⁷⁾ Verhältnismäßig besser hat sich der Status absolutus im Ma'lūla erhalten. Hier tritt der St. abs. außer in den Fällen, die für andere moderne aramäische Dialekte allgemein sind, auch beim Substantiv im Plural nach Numeralien auf, wie es z. B. im Syrischen der Fall ist: *ṭmōnja jūmi* „acht Tage“ (< *ṭmōnjā jūmin*), *elalā 'aptan* „drei Sklavinnen“ u. a.⁸⁾ (vgl. im Syrischen *trēn jaṣmān* „zwei Tage“ u. dgl.). Darum liegen Status emphaticus, Status absolutus und Status constructus im Grunde genommen auf einer Ebene. So sind z. B. Urm. *āmgu* (< *'amqāl*, St. abs.) und *āmquṭa* (St. emph.) „die Tiefe“ vom semantischen, morphologischen oder syntaktischen Gesichtspunkt aus absolut gleichbedeutend. Der Unterschied zwischen diesen beiden Status ist deutlich an den Partizipien zu sehen, bei denen die Form des Status absolutus als „reines“ Verb aufgefaßt wird, während die des Status emphaticus als ein Nomen zu betrachten ist.

Was den alten Status constructus anbetrifft, so ist er vor den Pronomina und in denjenigen Worthildungen erhalten geblieben, die sich in Komposita verwandelt haben, sowie in einigen stereotypen Redensarten.⁹⁾ So z. B. im Ma'lūla: *uḥḥul jōma* „jeder Tag“, *uḥḥul lēlja* „jede Nacht“, *bē hōl* „die Familie meines Onkels“, *bē ḥusen* „die Familie Ḥusain“ u. dgl., wo *bē* < *bēl*, der St. cs. von *baṭlā* „Haus“ ist; *barnāš* „Mensch, jemand“ (= „Sohn des Menschen“), *binnāšo* „Ieute“ (= „Söhne des Menschen“), *wo bar* und *bin* (< *bnaj*) St. cs. des entsprechenden Nomens im Singular und Plural sind.¹⁰⁾

Im Tur-'Abdin: *ndaṭālo* „Mutter Gottes“ < *jōdal* (St. cs.) „Mutter“ + *'allōhō* „Got“, *rōdayro* „Abt“ < *reš* (St. cs.) „Kopf“ + *dayro* „Kloster“.¹¹⁾ *bar* „Sohn“ (St. cs.) ist in den Komposita *barnāšo* „Mensch“, *barḥmāho* „Schwager“ (einer Frau = „Sohn

des Schwiegervaters“) und in manchen anderen Beispielen zu finden (JASTROW S. 191). In all diesen Fällen haben wir eine erstarrte Form des Status constructus vor uns. Das einzige Nomen im St. cs., das leicht eine enge Konstruktion bildet, ist *be* (< *bū*) „Haus“, wie es das Ma'lūla zeigt: *be mir-sowdān* „Haus des Mir Sowdān“.¹²⁾

Komposita dieses Typus kommen häufiger in anderen modernen Dialekten vor: Urm. *mārsīma* „ruhmvoll“ (= „den Namen habend“), *mārhāsil* „ertragreich“ (= „Ernte habend“), *bardīma* „Rächer“ (= „Sohn des Blutes“) u. a., Wan. *bitāniri* „Gefängnis“ (= „Haus der Verhafteten“), Tchumi *zraq jāyāmi* „Osten“ (= „Aufgang der Sonne“); T'iori *begnāha* „Westen“ (= „Haus des Sonnenuntergangs“), *bezdāqa* „Osten“ (= „Haus des Sonnenaufgangs“); Aschita *ğarmaj fīla* „Elfenbein“ (= „Knochen des Elefanten“) u. a.

Bemerkenswert ist, wie MAOLEAN in seinen Materialien zeigt, daß man in Kurdistan auch heute im St. cs. das alte Partizip des Aktivs gebraucht. Deshalb kommen im erwähnten Status alle Formen dieses Partizips vor: *qāsil nāsī* „Mörder“, fem. *qaṭla nāsī*; *māhi jāli* „der Knaben Schlagende“, fem. *māhja jāli* (MAOLEAN S. 34). Demnach ist der Plural *qaṭla* (< *qaṭlaj*) *nāsī* und *māhje* (< *māhjay*) *jāli* (der Plural der Feminina ist in diesen Dialekten nicht erhalten geblieben).

Unsere Aufmerksamkeit hat eine neue Bildungsweise des Status constructus auf sich gelenkt, die in den östlichen Dialekten recht verbreitet zu sein scheint. Es sind solche Fälle gemeint, bei denen in der Genitivkonstruktion ein Nomen ohne Endung *-ā* auftritt (d. h. ohne Endung des Status emphaticus). So z. B. *brun mālķū* „Sohn des Königs“, *švāvuh* „Sohn deines Nachbarn“. Dasselbe wiederholt sich bei den Pronomen und Pronominalsuffixen: *brun dijūh* und *brūnuh* „dein Sohn“; überall ist hier die Form *brun* eine apokopierte Form des Status emphaticus (< *brūnā*), die gegenwärtig statt des alten *bṛā* gebraucht wird. Wie die oben angeführten Beispiele zeigen, ist der alte Status constructus dieses Nomens *bar* in den Komposita und einzelnen spezifischen Ausdrücken erhalten geblieben, während *brun* eine neue Form des St. cs. darstellt und von *brānā* stammt, dessen Endvokal apokopiert ist. So steht es auch mit *brūt* „Tochter“, das gegenwärtig nur in St. cs. vorkommt (St. emph.: *brāū*): *brūt mālķū* „Tochter des Königs“, *brūt vāzir* „Tochter des Vesirs“, *brūt givārgis* „Georgs Tochter“ u. a. Dasselbe gilt für *brūtix* „meine Tochter“. Der alte St. cs. ist als *brā* (< *braṭ*) ebenso in Komposita wie *bra-īda* „Armband“ (= „Tochter der Hand“), *braqāla* „Echo“ (= „Tochter der Stimme“) u. dgl. erhalten. Ebenso sekundär scheint *bet* zu sein, der St. cs. von *bēta*: *bet dijūx* „mein Haus“, *bet dīva* „Haus des Riesen“ u. dgl. Der alte St. cs. von *bēta* ist in diesen Dialekten gewöhnlich als *bē* (*be*) oder *bī* (*bi*) erhalten: *binišāni* „Frühling“, *bidjūta* „Tinte“, *bidra* „Tenne“ u. dgl. Die Bildung des St. cs. durch der gewöhnlichen Form des entsprechenden Nomens (d. h. aus dem St. emph.) durch Apokope des Endvokals findet man auch bei anderen Nomina; so z. B. *pat dāniṭ* „ihr Gesicht“, *reḥ barnāsa* „Geruch des Menschen“; Pl. *betvān mālķū* „Häuser des Königs“ u. a. Im Falle der betreffenden Bildung des St. cs. ist bei weiblichen Nomen das Geschlechtszeichen *t* erhalten, es wird nur die darauf folgende Endung *-a* apokopiert: *dārt dijūh* „dein Hof“ (*dart* < *darta*). Es gibt aber Fälle, wo zusammen mit der Endung *-a* auch das Zeichen des weiblichen Geschlechts *t* verschwindet: *baḡ* ~ *baḥ* „Frau“ (< *baḡta*): *baḡ mālķū* „Königin“ (= „Frau des Königs“), *baḡ bābuḥ* „deine Stiefmutter“ (= „Frau deines Vaters“).

Analoge Tatsachen des Gebrauchs des apokopierten Status emphaticus statt des Status constructus sind im Ma'lūla bestätigt: *ebra* „Sohn“ (St. emph.), daraus – *ebr šulṭōna* „Sohn des Sultans“, *ebr Maḥmūt* „Sohn Maḥmūds“ (SPITALEB S. 101) u. dgl., obwohl, wie oben gezeigt wurde, der alte St. cs. des erwähnten Nomens *bar* ist. Im Zusammenhang damit hat A. SPITALEB vollkommen recht, wenn er bemerkt: „Dagegen kommen bei *ebra* ‚Sohn‘ noch wirkliche Fälle einer Genitivkonstruktion im Sinne des St. cs. vor. Freilich hat die dabei verwendete Form *ebr* nichts mit der alten Form *bar* zu tun, sondern ist erst aus dem Stat. det. *ebra* gebildet.“¹³⁾

In den modernen Dialekten wird besonders eine beschriebene Form des Genitivs mittel der Partikel *d*-gebraucht. Im Ma'lûla kommt statt der erwähnten Partikel, die man hier als *ti* vorfindet, öfter die Partikel *l* vor: *pañjôla ti hōđ blōta* „die Häuser dieses Dorfes“ (SPITALER S. 111), *berē-l malka* „die Tochter des Königs“ (SPITALER S. 112)¹⁴, in allen anderen Dialekten wird nur die Partikel *d*-gebraucht, die oft am Ende des vorangehenden Wortes ausgesprochen wird und im Auslaut stimmlos ist: *įđli d-malkū* oder *įđlit malkū* „Kinder des Königs“. Im Ťur-Abdin sind in solchen Fällen entweder beide Nomina durch einen Artikel determiniert oder beide stehen ohne Artikel: *barlo d-malko* „eine Königstochter“ und *'i-barlo d-ü-malko* „die Tochter des Königs“ (JASTROW S. 44).

Vom Standpunkt der Determination des Nomens aus scheint sich die Tendenz des Gebrauchs des Demonstrativpronomens in der Funktion des bestimmten Artikels immer mehr durchzusetzen. Die Rolle eines solchen Artikels spielen in den in Kurdistan und östlich von Kurdistan verbreiteten Dialekten die Demonstrativpronomina für das Fernere: Sing. masc. *o* (*ay*), fem. *e* (*aj*), Pl. *ān* ~ *en* (*āniḡ*): *o nāša* „der Mensch“, *e baḡa* „die Frau“, *ān įđli* „die Kinder“, *o sanduḡa* „die Truhe“, *e küḡtā* „die Küche“, *ān ilāni* „die Bäume“. Oft tritt in der Funktion des bestimmten Artikels auch das Demonstrativpronomen für das Nähere *a* (< *āha*) „dieses“ auf. In diesem Falle unterscheidet man natürlich das Geschlecht des Nomens nicht (da das Demonstrativpronomen für das Nähere keinen Geschlechtsunterschied kennt): *a akārā* „der Bauer“, *a brāta* „das Mädchen“, *a sāvī* „der Alte“, und *a sōiā* „die Alte“.

NÖLDEKE bemerkt mit Recht, daß in Wortverbindungen wie *o ḡina* „der andere“, pl. *āniḡ ḡini* „die anderen“, *āniḡ qamāji* „die ersten“, *āniḡ dre* „die zweiten“, die Determination eines solchen Typs gegeben ist. Er fügt auch hinzu, daß das Demonstrativpronomen auch in anderen Fällen zwecks Determination gebraucht wird: *o nāša* „der Mensch“.¹⁵

Im Ma'lûla wird manchmal zur Determination das Demonstrativpronomen *hanna* gebraucht, das vor Nomina beider Geschlechts steht, wie es in östlichen Dialekten mit *a* der Fall ist.¹⁶ *hanna* hat die Kraft eines Demonstrativums verloren und erlangt oft fast die Bedeutung des bestimmten Artikels.¹⁷

Im Ťur-Abdin ist solch eine Determination des Nomens besonders ausgeprägt, was zur Herausbildung eines bestimmten Artikels geführt hat, dessen Gebrauch in gewissen Fällen obligatorisch ist. Im Singular unterscheidet sich dieser Artikel dem Geschlecht nach: masc. *u*, fem. *i*; pl. *a* (vor Konsonanten) oder *ann* (vor Vokalen). Im Unterschied zum Altaramäischen wird der Artikel als Präfix gebraucht.¹⁸

O. JASTROW, der die Mundart des Dorfes Miḡin in der Gegend von Ťur-Abdin erlernt hat, deutet auf dieselben als Artikel gebrauchten Vokale hin, die aber einen festen Einsatz haben: *'u-malko* „der König“, *'i-emo* „die Mutter“ und *'a-ḡwoḡe* „die Schwestern“.¹⁹ Nach JASTROW findet manchmal im Plural die Verdoppelung des Konsonanten nach dem Artikel statt: *'am-malke* „die Könige“ (JASTROW S. 37), wie das aus dem Biblisch-Hebräischen bekannt ist (*ham-m'lākīm*). Bemerkenswert ist, daß im Ťur-Abdin die Verdoppelung des Konsonanten nach dem Artikel im Plural nur dann erfolgt, wenn als Artikel der Vokal *a* dient (vgl. im Plural das obenerwähnte *'u-malko*).

NÖLDEKE zufolge muß der Artikel im Ťur-Abdin seinem Ursprung nach mit dem Demonstrativpronomen (*u* < *hou*, *i* < *haj*, *a* ~ *an* < *hānōn*) verbunden sein, was SIEGEL für zweifelhaft hält (SIEGEL S. 67). Unseres Erachtens, hat SIEGEL recht, der diesen Artikel auf Pronomina der dritten Person zurückführt: *u* < *hu(wo)*, *i* < *hi(ja)*, *a* < *hinne* (ibid.). Im letzteren Falle (d. h. im Falle von *a*) ist *hanna* der Ausgangspunkt (vgl. den Gebrauch des obenerwähnten *hanna* als Artikel im Ma'lûla und das Demonstrativpronomen des Plurals *hannun*, *hannen*).

Im Ťur-Abdin wird der bestimmte Artikel auch bei einem durch ein anderes Mittel determinierten Nomen gebraucht (vor der Partikel *d*-, die den Genitiv ausdrückt, dem Possessivsuffix und den Eigennamen): *'i-barlo d-u-malko* „die Tochter des Königs“, *'i-emo d-salo* „Silos Mutter“ (Silō ist ein Eigennamen), *'u-bayto d-bābi* „das Haus meines Vaters“ (JASTROW S. 44—45).

Die Sprache versucht, auch die Indetermination des Nomens auszudrücken. Zu diesem Zweck wird manchmal das Zahlwort „ein“ („eine“) gebraucht, was auch für viele andere Sprachen kennzeichnend ist, oder das Wort mit der Bedeutung „Ding“, „etwas“ wie es aus dem Arabischen bekannt ist. In bezug auf die östlichen Dialekte weist NÖLDEKE darauf hin, daß hier *ha* („ein“) sich sehr der Funktion des unbestimmten Artikels nähert, was man von *mindîj* („Ding, etwas“) nicht sagen kann, das selten vorkommt und keine grammatische Kategorie bildet.³⁰⁾

In den von uns aufgezeichneten Texten, sowie in anderen dialektologischen Texten in östlichen Dialekten wird *ha* (manchmal auch seine weibliche Form *ġda*) mit dem unbestimmten Substantiv recht oft gebraucht (dabei steht *ha* vor dem entsprechenden Substantiv); Salamas (Chusrawa): *wualma dbiya külli ġilyāli biġda ġinna bisima rība*³¹⁾ „Alle Hausbewohner schliefen einen angenehmen Schlaf“; *hā lē(i)lī āha rawāya ki hālem ha ħilmā* (SOEN S. 120) „Eines Nachts träumte der Trunkenbold einen Traum“; Wan.: *he bazirġian he brun malkū iġaj tātvi purħa ħaċa nēhi*³²⁾ Ein Kaufmann und ein Königssohn kommen, setzen sich auf den Weg, damit sie sich ein wenig ausruhen“, usw.

Als unbestimmter Artikel erscheint „ein“ am Anfang einer Erzählung (eines Märchens); Urmia: *itvū litvū ha sāvā* „Es waren ein Alter und eine Alte“, *Dschilu ivā he nāsū udā baħtu* (SOEN S. 122) „Es waren ein Mann und eine Frau“, *Wua iwa he bābu jāqu* „Es war ein Mann namens Jakob“.³³⁾

Die gleiche Situation finden wir im Dialekt von Ma'lūla. Hier kann die Unbestimmtheit des Nomens auch durch das vorangestellte Zahlwort *aħħad* (f. *eħħa*) „ein“ („eino“) ausgedrückt werden (A. SPITALER hält einen solchen Gebrauch des Zahlworts für eine Entlehnung aus dem Arabischen).³⁴⁾

Im Tur-'Abdin findet man oft im Gegensatz zu dem obenwähnten bestimmten Artikel das Zahlwort *hā* (m.) „ein“ oder *ħdō* (f.) „eine“ (im Sing., im Pl. spielt die Rolle eines solchen unbestimmten Artikels *kmo* „manche“³⁵⁾: *hā zlām* „ein Mann“, *ħdō barġo* „ein Mädchen“ (JASTROW S. 38), *kmo sasye* „ein paar Pferde“ (JASTROW S. 30). Das unbestimmte Nomen kommt auch ohne diesen Artikel vor (d. h. mit dem Artikel 0): *hā zlām = zlām*, *ħdō barġo = barġo* u. dgl. (JASTROW S. 38).

Somit sind in den modernen aramäischen Dialekten neue Mittel der Determination und Indetermination des Nomens belegt. Das äußert sich nicht nur in der Entwicklung des neuen bestimmten Artikels, sondern auch in der Entstehung einer neuen Form des Status constructus. Der alte suffigierte Artikel (*-ā*) hat schon längst die Bestimmungskraft eingebüßt. Verschwunden sind auch aus der Umgangssprache die im Altaramäischen bekannten Status, darunter auch der St. cs. Die den Status constructus enthaltende Genitivkonstruktion ist außer in wenigen Ausnahmen vollständig durch die beschreibende Form mit der Partikel *d-* verdrängt worden (*bar malkā* „Sohn des Königs“ > *brūna d'malku*). Dabei macht sich in den Dialekten eine recht starke Tendenz bemerkbar, das Nomen im Status constructus ohne die Partikel *d-* zu gebrauchen. Wie wir gesehen haben, wird zu diesem Zweck eine gekürzte Form der gewöhnlichen Form des Nomens (geschichtl. St. emph.) gebraucht: *brūna*, davon St. cs. *brun* (*brun malka*), *bēa* > *bet*, *baħja* > *baġ* ~ *baħ* usw. Diese neue Bildung scheint produktiv zu sein und konkurriert in gewissen Fällen (in einer engen Wortbildung) mit dem durch die Partikel *d-* gebildeten Genitiv. In erster Linie bezieht sich das auf die oft gebrauchten Nomina („Sohn“, „Tochter“, „Haus“, „Frau“ u. dgl.). Daß der alte St. cs. keine apokopierte Form darstellt, ist schon aus einem Beispiel zu ersehen: *brun tāġir* („Sohn des Kaufmanns“) und nicht *bar tāġir* (außerhalb der Komposita oder anderen erstarrten Wortverbindungen ist *bar* unverstänlich). Obwohl solche Formen des St. cs. vorläufig nur in westlichen (Ma'lūla) und manchen östlichen Dialekten belegt sind, setzen wir doch voraus, daß es analoge Fälle in allen modernen Dialekten geben muß und die Entwicklung einer neuen Form des St. constructus aus der gewöhnlichen Form des Nomens eine allgemeine Tendenz aller moder-

nen aramäischen Dialekte darstellt. Als eine solche sich allgemein entwickelnde Erscheinung betrachten wir die Determination der Nomina durch Pronomina und die Indetermination derselben durch das Zahlwort „ein, eine“. Es ist schwer, diese Erscheinungen nur mit fremdem Einfluß zu erklären. obwohl dieser Umstand die Rolle eines gewissen Katalysators gespielt haben kann. Analoge Tatsachen der Entwicklung des bestimmten Artikels sind sogar in semitischen Sprachen belegt. Wir können als Beispiel das Amharische nennen, wo der bestimmte Artikel, der sich aus Pronomen entwickelt hat, eine vollständig ausgeprägte morphologische Einheit darstellt: er steht nach dem entsprechenden Nomen als Suffix.²⁰⁾

ANMERKUNGEN

- 1) Es ist also nicht ganz genau, statt „Status emphaticus“ „Status determinatus“ zu gebrauchen.
- 2) Vgl. MOSCATI, S., A. SPITALEB, E. ULLENDORFF, W. v. SODEN: An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Wiesbaden 1964. S. 98, § 12. 74.
- 3) NÖLDEKE, Th.: Kurzgefaßte syrische Grammatik. Nachdruck Darmstadt 1966. S. 144—149.
- 4) NÖLDEKE, Th.: u. a. O. S. 47 und §§ 202, 205.
- 5) FRIEDRICH, J.: Das Neusyrische als Typus einer entarteten semitischen Sprache. *Annali, Sezione Linguistica*, 1962, IV. S. 99, § 3. 1. 1.
- 6) SPITALEB, A.: Grammatik des neuaramäischen Dialektes von Mu'lûla (Antilibanon). Leipzig 1938 (AKM XXIII, 1). S. 98, § 95 u.
- 7) MACLEAN, A. J.: Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac. Cambridge 1895. S. 26, § 16; NÖLDEKE, Th.: Grammatik der neusyrischen Sprache. Leipzig 1868. S. 264.
- 8) SPITALEB, A.: u. a. O. S. 99, § 96.
- 9) FRIEDRICH, J.: u. a. O. S. 100, § 3. 1. 1.
- 10) SPITALEB, A.: u. a. O. S. 100—102, § 97.
- 11) JASTROW, O.: Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialektes von Miḡin im Tur 'Abdin. Bamberg 1967. S. 191.
- 12) SIEGEL, A.: Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialektes des Tur 'Abdin. Hannover 1923. S. 105.
- 13) SPITALEB, A.: u. a. O. S. 101.
- 14) Vgl. die Funktion des *l* in der Genitivkonstruktion im modernen Hebräischen.
- 15) NÖLDEKE, Th.: u. a. O. S. 265.
- 16) SPITALEB, A.: u. a. O. S. 98—99, § 95 b.
- 17) SPITALEB, A.: u. a. O. S. 57, § 42 f.
- 18) SIEGEL, A.: u. a. O. S. 66.
- 19) JASTROW, O.: u. a. O. S. 36—37.
- 20) NÖLDEKE, Th.: u. a. O. S. 266.
- 21) Zitiert in vereinfachter Transkription nach A. SOGIN, Die neuaramäischen Dialekte von Urmia bis Mosul, Tübingen 1882; S. 121.
- 22) ЦЕРЕТЕЛИ, К.: Образцы современной ассирийской речи (Ванские тексты). Семитские языки. Москва 1963. стр. 204.
- 23) ЦЕРЕТЕЛИ, К.: u. a. O. S. 212.
- 24) SPITALEB, A.: u. a. O. S. 99.
- 25) JASTROW, O.: u. a. O. S. 38, § 36; dasselbe steht bei A. SIEGEL, u. a. O. S. 105: *kittô ḥa zlan* „es war ein Mann“.
- 26) MOSCATI, S., A. SPITALEB, E. ULLENDORFF, W. v. SODEN: u. a. O. S. 99, § 12. 76.

Die Assyrer in der UdSSR

In der UdSSR halten sich, nach der Volkszählung von 1959, 21800 Assyrer auf. Sie leben geschlossen in Transkaukasien (Armenien, Georgien und Aserbajdschan), wo sie ganze Dörfer innehaben. Geschlossene Ansiedlungen von Assyrern trifft man auch in Nordkaukasien (im Bezirk von Armawir), und große Gruppen von Assyrern halten sich in vielen Städten der Sowjetunion (in Moskau, Leningrad, Charkow, Swerdlowsk u. a. m.) auf. Nach ihren religiösen Überzeugungen (in historischer Hinsicht) trifft man unter ihnen Christen der verschiedensten Richtungen. Ein großer Teil sind Nestorianer, relativ gering ist die Anzahl der Katholiken und eine Minderheit von ihnen wieder gehört zu den Orthodoxen. In sprachlicher Hinsicht stoßen zu den genannten Assyrern die Juden, die aramäisch (assyrisch) sprechen und von denen ein Teil in der UdSSR lebt.

Die Sowjetassyrer (darunter verstehen wir im besonderen Fall auch die soeben genannten Juden) stellen Auswanderer aus dem Iran, Irak und der Türkei dar, welche zu verschiedenen Zeiten übergesiedelt sind. Sie sind hauptsächlich aus den Gebieten von Urmia, Salamass, Wan und Kurdistan emigriert.

Es ist schwer zu sagen, wann die ersten assyrischen Auswanderer im alten Rußland erschienen sind. Nur so viel ist klar, daß der größte Strom der Emigranten während des ersten Weltkrieges eingewandert ist. Noch jetzt trifft man oft in der Sowjetunion Assyrer, die vor dem Blutbad, das die Moslem unter den Christen angerichtet haben, geflüchtet waren und ein Asyl im christlichen Rußland gefunden hatten. Wir hatten mehr als einmal die Möglichkeit, Texte aus dem Munde der geflüchteten Assyrer aufzuzeichnen. Unter ihnen findet man oft Lieder und Erzählungen, die über den Kampf der Assyrer mit den benachbarten Moslem und über die elende Lage in ihrer Heimat berichten.

Aber noch vor dem ersten Weltkrieg fällt eine große Einwanderung der Assyrer in unser Land, nämlich nach dem russisch-iranischen Friedensvertrag, dem Turkmentschais-Vertrag im Jahre 1828. Eine große Anzahl der

Flüchtlinge dieses Stroms hatte sich in Armenien und Georgien niedergelassen. Der Assyrer Peter Eiwasow erzählt im Artikel „Nekotorije swedenija o sele Koilasare i ob Aisorach“ („Einige Nachrichten über das Dorf Koilassar und über die Aissoren“), *Sbornik materialow po opisaniu mestnosti i plemen Kawkaza*, 4, Tiflis, 1894, S. 284—326, über das assyrische Dorf Koilassar in Armenien (unweit der Hauptstadt von Armenien: Jerewan). Er schreibt, daß die Assyrer hier von alters her, nämlich seit der Zeit des russisch-iranischen Krieges gelebt haben. Die ersten Auswanderer waren (in der Zahl von 100 Häusern) nach Rußland aus der Urmia-Provinz (im besonderen aus den Dörfern Sipurghan, Muischawa, Enidscha, Kotschadschalui, Nazi und Guitapa) übergesiedelt. Der Führer dieses Stroms war Alawerd Tumajew, der während dieses Krieges im russischen Heer diente. Die Emigranten hatten neben der russischen Staatsangehörigkeit auch die orthodoxe Religion angenommen (nach dem kaukasischen Kalender betrug im Jahre 1894 die Zahl der zu Rußland gehörigen Assyrer 2400 Personen). Zuerst lebten diese Emigranten in den Bezirken von Nachitschewan und Schuscha; nach Koilassar übersiedelten sie erst in den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts. Für sie wurde eine besondere Kirche gebaut, und der Exarch von Georgien Isidor weihte den Assyrer Johann zum Priester. Es ist interessant, daß der Priester Johann seinen Gottesdienst in der Muttersprache abhielt. Das war der Dialekt von Urmia, der gerade zu jener Zeit zur assyrischen Literatursprache wurde. Um die Möglichkeit zu haben, den Gottesdienst im Urmia-Dialekt abzuhalten, verwendete man handschriftliche Bücher. Es wurde auch eine assyrische Schule gegründet, die aber nicht lange bestand.

Heute ist es schwer, festzustellen, wann die Assyrer sich im Bereich Georgiens niedergelassen haben: ob erst seit der Zeit des russisch-iranischen Krieges oder noch früher. Erhalten ist der Brief des assyrischen Patriarchen Simon an Irakli II., von Georgien, in dem der Patriarch sich an den König mit der Bitte wendet, den Assyrern das Recht zu verleihen, sich auf dem Territorium Georgiens niederzulassen. Der König hat die Sendboten gut empfangen und ihnen Hilfe versprochen (*Gramoti i drugije istoritscheskije dokumenti, odnosjaschtschijesja do Gruzii*, II, Lief. I, Redaktion von Prof. A. Zagareli, S.-Petersburg, 1898, S. 60—61, Nr. 43, S. 59—60, Nr. 42). Leider ist das weitere Ergebnis dieses Briefwechsels nicht bekannt. So wissen wir nicht, ob eine kleinere Gruppe Assyrer damals, gegen Ende des 17. Jh., sich in Georgien niedergelassen hat.

In der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts emigrierten oft einzelne Assyrer auf der Suche nach Arbeit aus Iran nach Transkaukasien und von dort in alle größeren Städte Rußlands. Später haben sie sich durch Zuzug aus dem Bergen Kurdistans (d. h. *ṭuranāji* = „Bergbewohnern“) vermehrt.

Infolge der Feindschaft zwischen Assyrern und Moslem machten sich ganze assyrische Dörfer auf den Weg und suchten eine sichere Unterkunft. So begab sich im Jahre 1916 infolge des von den Türken veranstalteten Blutbads eine große Gruppe wanischer Assyrer (*vanāji*) nach unserem Land. Und auch jetzt lebt in Tbilissi eine bestimmte Zahl wanischer Assyrer.

Vor der Oktoberrevolution trieben die assyrischen Emigranten hauptsächlich ein Handwerk. Jetzt treffen wir unter ihnen oft Menschen mit Hochschulbildung: Ärzte und Ingenieure, Schauspieler und Lehrer, Vertreter verschiedener Zweige der Volkswirtschaft. Viele von den Assyrern betätigen sich erfolgreich in der Wissenschaft. Sie vergessen aber ihre Muttersprache und ihre Schrift nicht (darunter versteht man die syrische Schrift). So wurde in Tbilissi eine Laienspielgruppe gebildet, in der Assyrer verschiedener Berufe vereinigt sind. Diese Laienspielgruppe bringt Aufführungen und Konzerte in der Muttersprache, verbreitet assyrische Volkstänze und Lieder. Um die assyrische Literatur kennenzulernen und zu ihrer weiteren Entwicklung beizutragen, wurde ein „Zirkel der assyrischen Literaturliebhaber“ organisiert. In diesem Zirkel sind, außer den Assyrern selbst, Vertreter verschiedener Nationalitäten — Gelehrte und Kulturschaffende — vereinigt.

In Tbilissi erschien in den Jahren 1925—1938 die Zeitung „Kuchva dMadincha“ („Der Stern des Ostens“), in der man in der assyrischen Sprache politische, literarische u. a. m. Artikel veröffentlichte. Besonderes Interesse erwecken die Artikel literarischen Charakters: Gedichte, Erzählungen und dergleichen.

Bis zum zweiten Weltkrieg gab es in der Sowjetunion (sowohl in Städten als auch in Dörfern) assyrische Elementarschulen und Siebenjahrschulen. Für die verfaßte und druckte man Lehrbücher in verschiedenen Lehrfächern. Hier ist „Das ABC-Buch“ von K. Alawerdov und Sch. Kileta (Moskau, 1933, 1935, 1936) zu nennen; weiter ein Lehrbuch der Geographie von J. A. Bedrojew und J. Giwargisow (Moskau, 1932), ein Lehrbuch der Naturwissenschaft von denselben Verfassern (Moskau, 1932); eine Behandlung der Grammatik und Rechtschreibung von J. A. Bedrojew (Mos-

kau, 1937) u. a. m. Außer den Lehrbüchern wurde auch schöne Literatur gedruckt.

Bis zu den dreißiger Jahren dieses Jahrhunderts wurde die assyrische Literatur in der Sowjetunion allein in der syrischen Schrift gedruckt. In Moskau und Leningrad wurde für die Assyrer eine neue Schrift auf Grundlage der lateinischen ausgearbeitet, und seit 1930 erschien die assyrische Literatur hauptsächlich in dieser Schrift. Es wurde eine große Anzahl von Lehr- und Werken der schönen Literatur in lateinischer Schrift herausgegeben (größtenteils in Moskau). Im Transkaukasien verwendete man diese Schrift im Druck viel seltener und immer nur neben der syrischen Schrift. So stand in der zuvor genannten Zeitung „Kuchva dMadincha“ neben der syrischen die lateinische Schrift. Unter den Assyrern selbst freilich erfreute sich die lateinische Schrift keiner großen Beliebtheit. Das ist verständlich. Denn einmal enthielt diese Schrift viele Mängel in der Wiedergabe der assyrischen Laute; sodann bewirkte sie eine Trennung (und dies scheint uns ein triftiger Grund zu sein) von der ganzen Literatur, die vor und nach den dreißiger Jahren geschaffen worden war (überall, und auch in der UdSSR). Überdies mußte jetzt der gebildete Assyrer beide Schriften erlernen. Dabei ist zu bemerken, daß die Prinzipien der schriftlichen Wiedergabe in beiden Fällen ganz verschieden sind. Fügt man noch den Stolz auf die reiche, von den Vorfahren geschaffene Literatur und auf die eigene Schrift hinzu, dann wird es verständlich, daß die lateinische Schrift aus dem Gebrauch gekommen ist.

Der zweite Weltkrieg hat auch den Sowjetassyrern großen Schaden zugefügt. Wegen des Mangels an Kadern und der entsprechenden Literatur wurde die assyrische Zeitung nach dem Krieg nicht gedruckt, und assyrische Schulen gibt es auch nicht. Erst jüngst gelang es in Tbilissi, neue assyrische Lettern herzustellen sowie eine Chrestomathie und Grammatik der assyrischen Sprache herauszugeben. Auch führt man die große Aufgabe einer Zusammenstellung und Herausgabe der vorhandenen assyrischen Literatur durch (in assyrischer Schrift). Sowjetische Dichter und Schriftsteller veröffentlichten unterdessen diese Werke als Übersetzungen ins Russische und Georgische. Die sowjet-assyrische Literatur bildet einen wesentlichen Bestandteil der modernen assyrischen Literatur, ohne die es auch unmöglich wäre, sich das Bild ihrer Entwicklung zu vergegenwärtigen. Fast in allen Sparten der Literatur finden wir bemerkenswerte Schöpfungen von Assyrern, die in der Sowjetunion leben. Vielfältig ist auch die Thematik: Ge-

schichtliches steht neben solchen Schriften, darin sich das Leben und die Sitten der Assyrer in Iran, Kurdistan und in der Sowjetunion spiegeln. Einen großen Platz in der sowjetisch-assyrischen Literatur nehmen die Übersetzungen von russischen, armenischen und georgischen Klassikern oder von Zeitgenossen ein (L. Tolstoi, I. Turgenew, M. Gorki, Rustaveli, A. Tsereteli, O. Tumanjan u. a. m.). Einer großen Beliebtheit erfreuen sich solche assyrische Dichter und Schriftsteller wie Fridun Aturaja, Dawid Iljan und Petrus Sura. Besonders darf man die Erzählungen von Petrus Sura, etwa „Xəjje go pitle“ („Das Leben in der Wende“), und dichterische Werke von Dawid Iljan, etwa „Mam Šalu u Qambar“ („Onkel Schalu und Qambar“) hervorheben, die sich durch die Leichtigkeit des Verses und den Reichtum der Formen auszeichnen.

Welche Dialekte sprechen die Sowjetassyrer?

In der Sowjetunion ist ein großer Teil der ostaramäischen Dialekte vertreten. Es gibt besonders zahlreiche Angehörige des Urmia-Dialekts. Die Urmier bilden die wesentliche Masse der Bevölkerung der assyrischen Dörfer in Armenien und Georgien. Andere, die aus Salamass stammen, leben hauptsächlich in großen Städten. Die Juden aus Urmia und Salamass sprechen ihre eigenen Mundarten. In Aserbaidshan, im Dorfe Chanlari, leben gebürtige Kurdistaner, die die Mundart Botani sprechen. Die Assyrer aus Wan besitzen einen besonderen wanischen Dialekt. Von den Bergmundarten muß man die Dialekte Dschilu und Tiari nennen, von denen viele Vertreter in der Sowjetunion leben. Es gibt aber auch einzelne Angehörige anderer Dialekte. Es muß betont werden, daß man in einzelnen Dialekten Vertreter verschiedener Lokalmundarten trifft (die gawarische, die saronische u. a. m.). All dieses schafft in der Sowjetunion günstige Bedingungen für die Entwicklung der aramäischen Dialektologie (insbesondere für das Erlernen der modernen aramäischen Dialekte). Das Studium dieser Mundarten und die Aufzeichnung des entsprechenden dialektologischen Materials brachte uns zum Schluß, daß die in der Sowjetunion existierenden, aramäischen Dialekte sich fast durch nichts von der Sprache der Assyrer unterscheiden, deren Texte im iranischen Aserbaidshan oder in Kurdistan an Ort und Stelle aufgezeichnet wurden. Ein Spezifisches, was man in der Sprache der Sowjetassyrer trifft, trägt hauptsächlich einen lexikalischen Charakter (die entlehnten Wörter aus dem Armenischen, Russischen und Georgischen). Deshalb ist es falsch, sich die Sprache der Sowjetassyrer als ein geschlossenes sprachliches Phänomen vorzustellen, das sich qualitativ

von den entsprechenden Dialekten, die aus anderen Materialien bekannt sind, unterscheidet. Nach N. Juschanow gehört die Sprache der Sowjetassyrier (Aissoren) von Transkaukasien, die gewöhnlich zur urmischen Gruppe gerechnet wird, nicht in die Klassifikation von Maclean, die alle obengenannten Mundarten umfaßt. Doch wie die Aufzeichnungen zeigen, kann man sie als eine gesonderte Gruppe, obgleich auch als eine vermischte aus den ersten drei Gruppen (Urmische, Nördliche, Aschirat), betrachten (N. Juschanow, *Asirijskij jazik i jego pismo, Pismennost i Rewoljuzia*, I, Moskau-Leningrad, 1933, S. 115, dem man nicht beipflichten kann). In seiner weitläufigen Besprechung der Arbeit von J. Friedrich (OLZ, 1962, Nr. 3/4, S. 124) spricht R. Macuch über den sowjetisch-neusyrischen Dialekt („Friedrich hat das Verdienst, uns mit dem sowjetisch-neusyrischen Dialekt zum erstenmal bekannt zu machen“). Unter diesem „sowjetisch-neusyrischen Dialekt“ hat man die Sprache der in der UdSSR herausgegebenen assyrischen Bücher zu verstehen, deren Sprache sich durch nichts von der sogenannten modernen assyrischen Literatursprache, der Sprache, in der man schon mehr als ein Jahrhundert lang assyrische Bücher sowohl in UdSSR als auch in Ausland druckt, unterscheidet. Dieser Literatursprache ist, wie bekannt, der Urmia-Dialekt zugrunde gelegt. Was aber ein dialektologische Texte betrifft, die aus dem Mund der in der Sowjetunion lebenden Vertreter verschiedener Dialekte aufgezeichnet sind, so kennt man solche leider erst in geringer Zahl.

Die ersten Aufzeichnungen im Urmia-Dialekt gehören dem oben erwähnten Assyrier Peter Eiwasow, der einige urmische Vokale und Konsonanten beschrieben und die Transkription einzelner Wörter (in der russischen Transkription), SMOMPK, Lief. 4, S. 3—8, gegeben hat. Die seitens der in Rußland lebenden Christen und Juden von Urmia aufgezeichneten Texte erschienen zum erstenmal in russischer akademischen Transkription im Jahre 1894 (SMOMPK, Lief. 20, Tiflis). Die Texte im Urmia-Dialekt sind vom Assyrier A. Kalaschew herausgegeben und mit russischer interlinearer und literarischer Übersetzung versehen. Von großem Interesse ist auch das vom demselben A. Kalaschew verfaßte Wörterbuch zu seinen Texten (Aissorisch-Russisch und Russisch-Aissorisch). Die genauere Transkription urmischer Texte ist uns unbekannt. Die Texte in der Sprache urmischer Juden sind gleichfalls wie die Texte von Kalaschew von L. Lopatinski herausgegeben worden. Im Jahre 1913 veröffentlicht S. Osipow (auch ein Assyrier von Geburt) in der Pariser Zeitschrift „Le maître phonéti-

que“ (S. 79—80) das Märchen „Das Mädchen und die Zauberin“ im Urmia-Dialekt in der Transkription der Internationalen phonetischen Assoziation.

Nach einer langen Unterbrechung in der Veröffentlichung der dialektologischen, in der UdSSR gesammelten Materialien wurde von uns in den vierziger Jahren eine systematische Aufzeichnung der Texte aus dem Mund der Assyrer, die in der georgischen Republik leben, begonnen. Im Jahre 1960 wurden einige von diesen urmischen Texten in der lateinischen linguistischen Transkription mit der Übersetzung ins Georgische veröffentlicht, „Schromebi“ („Abhandlungen“) Tbil. Staat. Universitäts, B. 91. 1963 wurden zum erstenmal auch wanische Texte („Muster der modernen assyrischen Sprache. Wanische Texte“), Semitskije jazyki, Moskau, 1963, S. 202—218, herausgegeben. In diesem Jahr wurden in der 3. Lieferung dieser Sammlung einige salamassische Texte in derselben Transkription mit Übersetzung ins Russische gedruckt. Die von uns aufgezeichnete große Menge an dialektologischem Material hat uns die Vorlage der „Materialien zur aramäischen Dialektologie“ (Materialy po arameiskoj dialektologii) in 6 Bänden erlaubt. Die ersten 5 Bände sind Texten in fünf Dialekten (Urmia, Salamass, Wan, Dschilu, Tiari) gewidmet, und der 6. Band ist für ein vergleichendes Wörterbuch zu diesen Texten bestimmt. Es ist bereits die 1. Lieferung des 1. Bandes („Urmia-Dialekt“, Tbilissi, „Metsniereba“, 1965) erschienen, die 2. Lieferung dieses Bandes ist im Druck. Von der Mitarbeiterin des Orientalischen Instituts (Tbilissi) Anna Gabrielowa wurden Texte in aramäischen Dialekt der salamassischen Juden zum Druck vorbereitet. Diese Veröffentlichungen werden die sich dafür interessierenden Fachleute in Stand setzen, die modernen, in der UdSSR vorhandenen aramäischen Dialekte kennenzulernen.

Als Beilage geben wir einige Muster der Sprache sowjetischer Assyrer und auch ein Muster sowjetisch-assyrischer Literatur.

mäläsrädän u hmärä¹

baħta tuħmına, ħajma mira qa giöro: „sı, şqul ħmărıh, sı al urħı! küt äti ġälġi, martüħa bäslän, o pädħijı.“ mäläsrädän şqıl ħmărı, ħıslı urħı, tħını qamħı, mutılı dl ħmărı, mirı qätı: „at silıh min da urħa, äna pädzın min de urħa ħıta. küt mätı ġälġi bēta, ävun martüħa pädħijı.“ mäläsrädän rħijı bēta, qa baħtu mirı: „ġälġi martüħa häli, ħıħsa ħmărä pädħijı.“ mäläsrädän martüħa ħıjı. ħımäl ġışqıl, lit ħmărä. baħtu mira qätı: „sı täma, ikiä pişli ħmărä, maçħıhı!“ mäläsrädän ħışlı, ġışqıl, ħmărı dıvä ħijı, qamħı-da lıblıvä. tılı bētu. baħtu mira: „ħmărıh kēli?“ giöro mirı: „dıvä ħijı“. äniħ ġımle, ġins triptä mujdali.

ÜBERSETZUNG

Mulla Nasr ed-Din und der Esel

Mulla Nasr ed-Din's Frau dachte nach und sagte eines schönen Tages zu ihrem Mann: „Geh, nimm deinen Esel, geh zur Mühle! Ich werde Martucha² vorbereiten. Wer früher kommt, der wird sie essen“. Mulla Nasr ed-Din nahm den Esel und ging zur Mühle. Er mahlte sein Mehl, belud damit sein Esel und sagte zu ihm: „Geh du diesen Weg, und ich gehe einen anderen. Wer zuerst das Haus erreicht, wird die Martucha essen.“ Mulla Nasr ed-Din lief nach Hause und sagte zur Frau: „Gib mir schnell die Martucha, sonst wird sie der Esel fressen.“ Mulla verspeiste die Martucha. Obgleich er sehr lange auf den Weg blickte, kam der Esel nicht. Die Frau sagte zu ihm: „Geh dorthin, wo der Esel geblieben ist, suche ihn!“ Mulla Nasr ed-Din ging dorthin und sah, daß den Esel die Wölfe gefressen hatten, und daß das Mehl fortgeschleppt war. Er kam nach Hause. Die Frau fragte: „Wo ist dein Esel?“ Der Mann sagte: „Der Wolf hat ihn gefressen“, und sie raufte sich ordentlich miteinander.

¹ S. Konstantin Tsereteli, Materialy po aramjeskoj dialektologii, I, 1, Tbilisi, 1965, S. 124.

² Chalwa aus Mehl, Butter und Zucker vorbereitet.

māld nāsrādīn u iẓā³

māld nāsrādīn itvāli ḥa iẓd. iālāni ġmīlō luġdālī, mire: „daḥ šidlabli māld nāsrādīn, iẓu dhlāḥlā ?“

ḥaxma xīle l-biẓā hiz māld, mire: lījāt qudmi nuḥāmeli, dini bit ḥarqa. xīa iẓd parmāḥla, dhlāḥlā!“ māld le mḥīli ḥātīrō. iẓd primāle, ḥīlālō. miri: „aḥunvāḫ, xīāmuh āzah al daẓā šaqīja, ḥaḥa sāḥaḥ!“ qimle kuli muġdālī, zīle li-šḥa. māld šqīh ġūlit kulunte, ġumōlī, drīli nuḡra, muġdīli. iālī mire: „mut vāda, māld ? qamū muġdīluḥ ġūli ?“ miri: „qudmi nuḥāmeli, dinī bit ḥarqa, qamūdiḥoḥunīna ġūli ?“

ÜBERSETZUNG

Mulla Nasr ed-Din und die Ziege

Mulla Nasr ed-Din hatte eine Ziege. Die Knaben versammelten sich und sagten: „Wie sollen wir Mulla Nasr ed-Din betrügen, um seine Ziege zu verpeisen“.

Eines Tages kamen die Knaben zum Mulla ins Haus und sagten ihm: „Mulla, weißt du nicht, daß morgen der Jüngste Tag kommt, es wird eine Sintflut geben. Wollen wir deine Ziege schlachten, wollen wir sie aufessen?“ Mulla hat sie nicht beleidigt. Sie schlachteten die Ziege und verpeisten sie. Mulla sagte: „Meine (lieben) Brüder, gehen wir zum Fluß und baden wir etwas!“ Alle zusammen standen auf und gingen baden. Die Knaben kleideten sich aus. Der Mulla nahm die ganze Kleidung, machte ein Feuer und verbrannte die Kleidung. Die Knaben sagten zu ihm: „Was tust du, Mulla? Warum hast du unsere Kleidung verbrannt?“ Er sagte: „Morgen ist der Jüngste Tag. Es wird eine Sintflut geben. Wozu braucht ihr Kleidung?“

* S. Konstantin Tsereteli, Obraszi sovremennoj assirijskoj retschi, Salamasskij dialekt, Semitskije jazyki, III, Moskva.

سُبَا مَنَا أَسْوَدْتُمَا
 آوَا مَنَا بِحُفَا قَا مَسَوْتِمَا أَهْوَتْمَا، لِحَمَا
 مَلَا بِوَصْمِنَا حِقَّحْتِمَا قَوِيَا سَوِجَتْمَا سَبَا
 مَقَامَا سَبَوْتِمَا لِحْتَا لِقَوَرِ أَوْتَوَا، مَقَرِ مَقَرِ لِقَدَا،
 تَحْمَيَا جَبَلَلَا، حَلَبَا سَابِضَا يَا تَوَرِ يَلْمَا
 تَحْتَفَتْمَا وَيَنْعَت لَوَسْبَا حُضِنَا.
 حَوْدَ وَهَوَا قَا جَبَلِيَا يَا تَوَرِ تَقَمْنَا، حَلَسْنَا-
 تَمْنَا. تَمْنَا وَدِنَا وَيَجِسْنَا يَا مَأْمُرِ لَوُ فَرِحْتَب. أَعِي،
 بِحُ سَبَا حَمِيَا قَلَسْنَا، يَا تَوَرِ يَدَوْتَا عَلْنَا لِحَوَلَا،
 قَوُ حَمِيَلَمُورِ فَرِحْتَب مَحَدَا مَوَاتَا، بِحُ وَدَمِيَسَا يَا مَدَا
 مَنَا: دَمِيَكَمُورِ فَرِحْتَب!
 فَعَرِ يَا نَيَا مِيونَا لَوْتَجَا مَسَوْتِمَا، لَوْتَجَا حَقَّقِيَا،
 حِسْتِيَا لَوُ لِسَ تَوْتَجَا أَسْوَدْتُمَا؛ يَا نَابِ يَا، تَوَرِ قَا
 مَلَقَا مَلَا، حَتَّتْ جَبَلِيَا مَنَا مَسَوْتِمَا جَانَسُوا مَكِي
 بِحُ وَرِ أَمِ حَلَسَ وَهَبَا.
 (لَوِيَدَمُورِ لَمَوَا)

ÜBERSETZUNG

Ein assyrisches Dorf

Dieses Dorf, so wie auch viele andere assyrische Dörfer, ist von ausgedehnten Weingärten und hohen Silberpappeln umgeben. Die sich gegen den Osten neigenden Pappeln stehen in zwei Reihen, zwischen denen ein Bach fließt. Tag und Nacht lieblosen sie das Himmelsgewölbe mit ihren Kronen.

⁴ Konstantin Tsereteli, *Chrestomatija sovremennogo assirijskogo jasyka so slovarem*, Tbilisi, 1958, S. 59—60.

Viel schöner noch sind sie am Abend beim Sonnenuntergang. Der nordöstliche Wind bringt die Wipfel (der Pappeln) in Bewegung. Ebenso wie die Kampfgenossen eines Trupps grüßen sie einander, ihre dichten, zottigen Häupter neigend, als ob sie sagen würden: „Guten Abend!“

Ich denke, es gibt keinen einzigen Assyrer, der solche Dörfer, solche Weingärten nicht gesehen hätte. Aber wenn es auch solch einen geben sollte, dann hat er vieles verloren, da die Dörfer Athurs sehr schön sind und es dergleichen in der ganzen Welt nicht mehr gibt.

Образцы современной ассирийской речи

(саламасские тексты)

Среди советских ассирийцев встречается немало количество саламассцев – ассирийцев, вышедших из района Саламас (Иран). Район Саламас расположен в Иранском Азербайджане к северу от оз. Урмия (Резайе). Саламассы (*salmassai*) живут и в г. Тбилиси. Среди них есть люди как христианского, так и иудейского вероисповедания, известные как ассирийские евреи из Саламаса. Говоря о саламасском наречии ассирийского языка (resp. арамейского языка), обычно подразумевают речь саламассцев-христиан. Именно на этом диалекте записаны представленные нами тексты.

Саламасские тексты в фонетической транскрипции впервые изданы А. Социном в 1882 г.¹ в книге «Новоарамейские диалекты от Урмии до Мосула»², где они занимают немногим более двух страниц (стр. 120-122). Это один и тот же текст (за № XXIII) на двух говорах – из Сипургана и Хусравы. На стр. 205 дается немецкий перевод этого текста. Через год (в 1883 г.) Р. Дюваль публикует целую книгу с текстами на диалектах христиан и евреев Саламаса³. На стр. 1-144 даны ассирийские тексты, в том числе тексты на диалекте саламасских христиан (стр. 1-90). За ними следует французский перевод. В предисловии к текстам оба автора (как Социн, так и Дюваль) дают ключ к чтению текстов, т.е. толкование применяемых ими транскрипционных знаков, и некоторые замечания по поводу произношения отдельных звуков. Т. Нельдеке в своих рецензиях

¹ Саламасские тексты сирийским письмом появились немного раньше. Мы имеем в виду тексты, изданные Редигером (E. Rödiger) «*Chrestomathia Syriaca*», Halle, 1838, и в «*Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*», 2, 1839, стр. 77-93.

² A. Socin, *Die neu-aramäischen Dialekten von Urmia bis Mosul*, Tübingen, 1882.

³ R. Duval, *Les dialectes néo-araméens de Salamas. Textes sur l'état actuel de la Perse et contes populaires, publiés avec une traduction française*, Paris, 1883.

на указанные тексты оценивает их положительно⁴. Он же на основании анализа этих текстов делает интересные замечания. Следует отметить, что саламаский текст, изданный Социном, был записан под диктовку представителя другого ассирийского диалекта — урмийского и поэтому к нему относиться с большим доверием не приходится. Поэтому саламасские тексты Дюваля и по сей день остаются единственными, имеющими научную ценность.

Предлагаемые нами тексты записаны в Тбилиси в 1952 г. с уст ассирийки Евгении Гавриловны Абрамовой из с. Хусрава (Саламасский р-н). Тексты снабжены русским переводом и примечаниями, где даны толкования характерных для саламасского диалекта грамматических форм, слов и выражений.

I. mātā nāsārdjn u jzā

mātā nāsārdjn itvāli ḥa jzā. jalūni¹ ḡmjōtō ḡgdālī², mire: "Laḥ šid-lahlī³ mātā nāsārdjn, izu ahlahlā?"

haima⁴ xīle⁵ lbījā⁶ kiz mātā, mire: "mātā, ḥjāt⁷, qudmi-nuḥāmeli, dini bit ḥarqa⁸. xja⁹ jza pamaḥla, ḥḥāḥtā ḥ' mātā la mhīli ḥātij¹⁰. jzā primāle, ḥjīlātō. miri: "aḥunvāi¹¹, xiamuḥ¹² āzah al¹³ dājā¹⁴ saqīja, ḥa ḥa saḥaj!" qimle kuli¹⁵ muḡdātī¹⁶, zile¹⁷ liḥḥa¹⁸. mātā šqilr ḡlīt kulunte, ḡmāḥj, dīli nuḡra¹⁹, muḡdīli. jāli mire: "mut vada²⁰, mātā? qamū muḡdīlāḥ ḡlī?" miri: "qudmi nuḥāmeli, dini bit ḥarqa, qamū dijoḥunina²¹ ḡlī?"

I. Мулла Наср эд-Дин и коза

Мулла Наср эд-Дин имел одну козу. Мальчики собрались и сказали: "Как нам обмануть муллу Наср эд-Дина, (чтобы) съесть его козу?"

Однажды (мальчики) пришли домой к мулле и сказали (ему): "Мулла, ты не знаешь, завтра светопреставление, будет всемирный потоп. Давай зарежем козу, скушаем ее!" Мулла не обидел их. Они зарезали козу и съели ее. (Мулла) сказал: "Братья мои, давайте пойдем на речку, немного покупаемся!" Все вместе встали и пошли купаться. (Мальчики разделись.) Мулла взял одежду всех их, развел огонь и сжег. Мальчики сказали (ему): "Что ты делаешь, мулла? Почему ты сжег одежду?" Он сказал: "Завтра светопреставление, будет всемирный потоп, на что вам одежда?"

Примечания

¹ jalūna — уменьшительная форма от iala 'ребенок, мальчик', употребляемая лишь в значении 'мальчик'.

² ḡmjōtō ḡgdālī 'собрались', букв. 'собрались вместе', ср. урм. lujdali.

⁴ ZDMG, Bd 36, N. III-IV, Leipzig, 1882, S. 669-682; Bd 37, N. IV, Leipzig, 1883, S. 598-609.

3 *bidlahli* 'мы обманем его' < *badlah-li*. В первом слоге гласный а перед двумя согласными переходит в *i* (ср. урм. *badlah*). Так бывает и в тех случаях, когда второй корневой представляет собой упрощенный геминат: *bišil* 'он варит' < *baššil* (урм. *bāšil*).

4 *hajma* 'однажды', букв. 'в один день' < *ha jūma*;

5 *xile* 'пришли' < *ʕile*, глухой палатальный спирант *x* вместо зубного смычного *t*; ср. урм. *pile*: глагол *āi* 'прийти', √'ij.

6 *bija* 'дом'; ср. ван. *bija*, но урм. *bēta* < *bajā*.

7 *bijāt* 'не знаешь' (ж.р.) < *le jād'at*; ср. урм. *ʕijatat*, *le jātāt*, √'id'.

8 *dini bit harqa* 'будет всемирный потоп', букв. 'мир затопится'.

9 *xja!* 'приди!' < *'tjā*, ср. урм. *ta*, повелительное наклонение от *āi*: *x-ja ramaħala* — 'давай зарежем!' (букв. 'иди зарежем!').

10 *la mhili hātjē* 'он не обидел их', букв. 'не ударил по их уважению'; *hātjē* < турец. 'уважение'.

11 *aḥuvāi* 'братья' < *aḥuvāti* (мн.ч. от *aḥūna*), спирантизованный *ḥ* опущен, гласные *āi* > *āi*.

12 *xiaḥuḥ!* 'придите!' < *tia-muḥ*, ср. урм. *tēmun*. Окончание *-muḥ* в повелительном наклонении во множественном числе и в ванском диалекте.

13 *al* — предлог *l^e* (*nota dativi*), ср. мос. и урм. *el* и *al*. Возможно, *al* является следствием смешения двух предлогов — *el* 'к' и *āt* 'на'.

14 *dājā* — относительная частица *d*-указательное местоимение ед.ч. ж.р. *ājā* 'та'. После предлогов местоимения встречаются лишь с частицей *d*: *al dājā haḥja* 'к той речке, на ту речку'.

15 *kuli* 'все', √*klil*; ср. урм. *kūli*, но ван. *id*.

16 *muḡdāḥi* 'вместе'; ср. урм. *mujdali*.

17 *zile* 'пошли', 'zl.

18 *liḥja* 'чтобы купаться' < предлог *li* (l^o) + инфинитив *ḥhāja*.

19 *nuḡra* 'огонь' < *nūḡ*; ср. урм. *naira*, *nura*; *drili nuḡra* 'развел огонь'.

20 *mut vāda* 'что ты делаешь?' < *mujvit vāda*, *mu* 'что?', *ivit* — *verbum subst.* 2-го л. ед.ч. м.р., *vāda* — инф. 'делать', √'bd.

21 *qamūdiḥ oḥunina* 'на что вам они?' *qamūdiḥ* 'для чего, на что', — *oḥun* — местоим. суфф. мн.ч. 2-го л., — *ḥna* — *verb. subst.* мн.ч. 3-го л.

II. *mātā ām qazanča*

mātā nāsērdjo hajma zili kis švāvū, ʕijbtj ha qazanča. mūli¹, bušili, lūblāli labāro, mutugli² ha qazanča sūrta-zi giavo. švāvi mire: "ha qazanča lūblūb, qamūdiḥ tre mūluḥ ʔ" miri: "dilā³". gdiḥ, šqi lāle.

bar haḥa dānā mātā ʕiblj min švāvū ha qazanča gurta⁵. mūjali lbiḥā, ʕḥna la lūblāli. švāvixile bar qazanča, mire: "mātā, hela⁶ qazančēniḥ!" miri:

“qazanča mitā”. švāvi g̃m̃j̃b̃, mire: “qazanča le mēta” mātā mutmāli miri⁷⁷: “qazanča jedla, bā⁸ le mēta?”

II. Мулла и котел

Однажды мулла Наср эд-Дин пошел к своим соседям и попросил (у них) котел. Он принес (котел), сварил (в нем обед) и отнес его назад, положив в него маленький котел. Соседи сказали (ему): “Ты взял один котел, почему же принес два?” Он сказал: “Он (котел) родил”. (Соседи) обрадовались, взяли (и второй котел).

Через некоторое время мулла попросил у своих соседей большой котел. Он принес его домой и больше не отнес. Соседи пошли за котлом и сказали (ему): “Мулла, дай наш котел!” Он сказал: “Котел умер”. Собрались (все) соседи и сказали: “Котел не умирает!” Мулла сказал: “(Если) котел может рожать, разве не может он умирать?”

Примечания

¹ mūli ‘он принес’, гл. mājī, принудительная порода от āti ‘идти’, √¹ti, ср. ван. mul, урм. mujili, mūli.

² mutugli ‘поставил’ < mutūli < mutivli, гл. mātiv (< mātūh), принудительная порода от jātiv ‘сидеть’, √¹ḅ.

³ mūluḅ ‘ты принес’, см. прим. 1.

⁴ dilā ‘родила’ < dil-la, гл. jādil, с метатезой от jālid, √¹id.

⁵ gurta ‘большая’ < курд. gaur, gūr, ср. урм. gūrtā, ван. go rta.

⁶ hela ‘дай eel’ < hal-la, повелительное наклонение от √¹hbi ‘давать’.

⁷ mutmāli miri ‘сказал’, букв. ‘поднял (слово-?) и сказал’.

⁸ bā ‘разве’, усеченная форма от bās-id. перс.

III mātā nāsrādin u haṛīsa¹

mātā nāsrādin zīlevā² kis švāvi mutiva haṛīsa qāmu. qam bisimli. ḥba³, miri: “šimit da zat mūdili?” miri: “haṛīseli”. qimli, zili lbiia.

kuli urha vli tūnūvi⁴: “haṛīsa, haṛīsa”. mūlj̃ ḥa amqu⁵, turgili, npili glavo, munḥli “haṛīsa”. itā vli fuvuvi⁶ qu⁷ de amqu, qat šimu mišijli⁸. g̃hūšiqli, ḥa naša xli⁹. amir: “mātā, mut vāda gu da t̃na? ḥaṥa¹⁰ baḥṛ-puvit¹¹, vīdu vit maḅ haṛīsa!” “vah, hāvin ḥlāpuḅ¹², aḥunix, daḅ mu šihlḅ šimu? laḥa¹³ tuliqliḅ”.

III. Мулла Наср эд-Дин и хариса

(Однажды) мулла Наср эд-Дин пошел к соседям. Они поставили перед ним харису. Ему она очень понравилась, и он сказал: “Как называется это блюдо?” Они сказали: “Хариса”. (Мулла) встал и пошел домой.

Всю дорогу (мулла) говорил: "Хариса, хариса". Дошел он до одной ямы, споткнулся и упал в нее; забыл "хариса". Потом начал искать в этой яме название (того блюда), (но) не нашел. Видит, пришел один человек. (Тот) сказал ему: "Мулла, что ты делаешь в этой яме? Ты так месишь (грязь), что превратил ее в харису!" "Ах, да (умру) я вместо тебя, брат мой, как ты нашел название (блюда)? Я здесь его потерял!"

Примечания

- 1 haḡḡa – блюдо из мяса и толченой пшеницы < перс.
 - 2 ztlevā 'пошел' (букв. 'ходил'), √zl.
 - 3 ḡba 'очень'; √ḡbb, ср. ван. id, урм. ḡbā, ḡba.
 - 4 šūvūvi 'говорить' < taḡvūi, √tvi, ср. урм. šāvūji.
- Инфинитивы глаголов II спряжения после первого согласного имеют гласный u вместо a, т.е. тот же гласный, что и после второго согласного.
- 5 amqu 'яма' < 'amqu (st. abs. emph. amqūta 'глубина').
 - 6 ḡvūvj 'искать' < ḡvūvi, ср. урм. ḡvūji.
 - 7 miḡḡli... vli ḡvūvj..., qat šimu miḡḡli букв. '... стал искать..., чтобы найти его название'; miḡḡli < maḡḡli.
 - 8 xli 'пошел', см. прим. 5 к тексту I.
 - 9 ḡḡa 'так' < haḡa < hadkā, ср. урм. aḡa.
 - 10 buḡḡāpūvit 'месишь' < biḡḡāpūvit, √ḡp.
 - 11 laḡa 'здесь'; ср. урм. lāḡa, laḡa.

IV. ḡl u simāvāt

itvā ha malkā, itvāli tre brūni, šimit ḡa mne¹ ḡl, o ḡina – simāvāt gu darte ḡa ilānā – šinar itvā, ālu qina diḡḡi-lāḡlāḡ² malkā ām baḡḡu tvi vā qam paḡḡāra, ḡḡūqina³ bidé qinit ḡḡi-lāḡlāḡ. ḡḡi-lāḡlāḡ puljḡtā zāḡāi. kudjum⁴ ḡōra⁵ baḡḡa bizāleva⁶ mudāli, muḡḡḡiva mindij⁷, muviva qa zāḡāi. e dānt ḡva muvū⁸, mutuvuva gu pumit zāḡāi⁹, midri bizāleva.

ḡākḡmā dānā vīle aḡa ḡḡūsiqle, fna ḡa tōrā bizāla buḡḡū¹⁰, muvi miḡḡtā qā zāḡāi. ḡa jūma ḡḡi-lāḡlāḡ zili, ḡākḡmā jumāni la xli lqina. ḡḡūsiqli malkā midri mio paḡḡāra, ḡzli, dūli ḡḡi-lāḡlāḡ xli, ḡa ḡita āmu mūli. malkā am baḡḡu ḡḡūsqina aḡirit deni zāḡāi deḡ pōja¹¹. bar ḡa jūma šqile ḡa zāḡā, ruḡtle laltij¹², qijj. aḡa vidle bāl timle zāḡāi. e dānā malkā ām¹³ baḡḡu vidle qōla¹⁴ lḡdet uḡdāti¹⁵. "in āna mētin, ātin la ḡōrat; in ātin mitlaḡ, āna le ḡōrin, qat jalāni la talqij".

ḡa jūma baḡmalkā opilā midā¹⁶. pumrālō. ḡa sītā malkā dvigli jaz¹⁷. ātmā ḡmijj bar ḡa šitā, qa malkā miri: "ḡlārig ḡōrit. aḡa le āza malkūvuh¹⁸ laqāmo. malkevit, la-baḡḡa¹⁹ le ḡōja". malkā miri: "āna viden²⁰ qōla: le ḡōrin". lā mēijj bi-ālmā, bizorova²¹ mugivire.

bar bahta mujāli ibija, gʻztlā-jālu šiptri²² ājno pilā ul do gūra²³ kāmūt rupīla himizmān²⁴, jāla la pišli rāzji. Itā bahta tuafā qa gōro: “brūnuh ājnu” āljā piltā. jon āna bit hojen, jen jāluh bit pjtītā min upruh”. mālkā dʻjji, qat a šūla buhʻaniva, la mojtj bahta riptvala²⁵. ha mindij zuʻzi²⁶ hugli²⁷ qa jālu, drēli ān rigāvāi, miri: “pjtāmuʻgla²⁸ min uprix” pulʻjle, rupēle gu mʻtā²⁹.

bērāšī vīla, hiškā npili, pišle buhʻše tirve ahuovāi gu mʻtāš. o gūra miri: “ahunix, ātin haʻa dnuh, āna bit pēšin qaraqul, Itā ātin qūluh, āna bdam-hin³⁰”. o sūra³¹ dmihli. simšvāi: vli turūšj ha buqta min qēsi. hiʻtārpj mul-viškāli gūli. vīla sāt dilili³², murjštj ahuou, miri: “qdluh ātin haʻa tu gʻ³³, āna dambin”. gūl qimli, simšvāt dmihli. qūšiqli, gʻztlī, tūā ha buqta. “vai, — miri, — ahūnix tors li buqta, qat zadā. darin qali, bid rasin ahunix”. zili lqurba, gʻztlī — diqeseva. pili gu mēšā, vli bigdāra gʻztlī ha tōrā, dʻvā līlē-nā. mhīli, mūli, bušili, murjštj qa³⁴ ahūnu, miri: “qa, nāplāh lūhā, āzah l dūvin mihija ha tōrā, āhʻāhʻij, āzah l rāšu hiʻtj simšvāt hiʻgāru³⁵ hiʻtj gūl. har be sahat gūl pili maʻg mʻtā. simšvāt rjēhʻij lmdikītā, qat mīva³⁶ hekimalu.

mālkit de mdikītā miteva. tōra rupīle; bršit kut jatugva³⁷ mālkā ptoḍ-vali³⁸ tōrā duz xtlī, tugli³⁹ bršit simšvāt. ātmā la pišli rāzji bisapar qamāja. dāgāja rupīle, tugli bršit simšvāt. ātmā de mdikītā pišle rāzji, vidle simšvāt mālkā qa gīanē ahūnu mundli.

jāveh habra min gūl. xtlā ha kārvaḥ bazirgīani. gūšiqle, gʻztlī — ha jāla vēli dmīha mjrjā. šqile, lūbilē qa gīanē brūna. basimlē.

o tōrjt tiva hiʻtū, tōrjt mālkiivā. rāšu hiʻtj simšvāt, pišli mālkā. hiʻgāru hiʻtj gūl, lili⁴⁰ ha kīaš davi hut rāšu ki hojāva. bazirgīan rupāli bazirgīanū-va, rība mār-dēšiltā vli-ha hugda⁴¹ tāma itva, saʻāna⁴². dʻjji o jāla mudīva hiʻtā. miri qa bazirgīan: “hali a brūnuh qa dʻjix hākīmā jumāni!” inietu āheva: qāhʻivālj jāla, hiʻgāru pjtītā, āhʻjivāle, qat davi havēva hut rāšu. qa da jāla biškīnta mhīli, gūnʻgīri rība, rupīli gu tārē. mōriša šmjtj hamamčī, ha qāla niqda bixjājli. zili, gūšiqli, tūā ha jāla brindār. lūbili lhamam, duhʻtli, vidli qa gīānu brūna. hamamčī vli rība mār-dēšiltā min da jāla.

ha sēvā gu de mdikītā ājnu pilteva lha kāčī⁴³. lēva gīvtrā, sēveva. o sēvā zili, qa hamamčī miri: “heli brūnuh qa ha jaʻhē qāi” šqili jāla, lūbili. hiʻbātj e kāčī qa da jāla. mujāli, mutugli qu gāmi. miri qa jāla: “tā la dšrit al kāčī hāl mātag⁴⁴ lbiāi l mʻjle pipālgit jāma, šqile o jāla, rupīle gu jāma. tama min qudurta⁴⁵ ha doqānit nuʻni⁴⁶ rupili tor⁴⁷, npili jāla gāva. pujtj, tūā jāla maʻg miktā. lūbili lbiāi, busimli, vidli qa gīānu brūna. vli mār-dēšiltā min tarāpit⁴⁸ do jāla.

kāčī gʻztlā a šūla⁴⁹. dviqla gu ha tdo škīnta, ha — dumānā. mira qa sēvā: “lqurba la rīa, gānix qāšānā!” sēvā bijo dru zuvi⁵⁰ amarātīt mālke-va. kuli jūma e kāčī bihija gu panʻāra bidra qali: “ah gūl, ah gūl!”

ha jūma mālkā gūšiqli, gʻztlī e kāčī bihija bidra qali: “gūl!” e dānā npili lbalu ahūnu⁵¹. “haj, haj, — miri, — qa ha pikiba. bihiela. ha, āna gūl, ahūnix ikīā šviqlix” drli gār gu mdikītā: “kut hiʻqilī⁵² mā sšlit gūl-simšvāt, pilgit malkuvix bid jāvinā qay⁵³”. šmjtj o jāla (gūl)⁵⁴, miri jājti⁵⁵ mā sšlit

gūl-simālvāt". kimāt bābu tptli btju⁵⁶, miri; "tjīātj, bid mjtqtjūb", av midri miri: "at lidub šūla, āna biṭ tinini, pilgit malkuva bit šaqlaḥla". gimli sāvikiš⁵⁷, zili lkis mālka, miri: "mālka, hāvit bāstmā, brūnix ki jāijj mā-sāla di-gūl-simālvāt". mālka šudjrj bāru.

gūl loilki gūli qčijj⁵⁸, ha qrapija⁵⁹ muta⁶⁰ brāu vjrj lpat⁶¹ mālka, drli šlāmā. mālka muḡzili dūktā qau, miri: "brūnix, ki jāijj mā-sāla⁶² gūl-simālvāt?" "ki jāijj⁶³, tūā o mindij diṭālbjnj, gārik mjkmijitj, ščdir⁶⁴ bar pātān bazir-gjan, bar hugda, bar hamamčī, bar do sāvā, bar do qān⁶⁵ nuḡni⁶⁶ kuli hāve laḥa. e dāna mā-sāla bit hiqini". har be sāt šudjrj bar kuli, ḡumāijj ḡu di-vanḥāna⁶⁷. tāra dviri, qdlla šqili lkiz gānu. miri: "pipūlin biṭōḥun: edant mā-sāla tūin⁶⁸, hiš nāša la himzim, juḥsa bid minšini⁶⁹". tūā tugli, huqili mā-sāla, edant māijj be dūktit ŋiva mjrjā, aḥūnu švīqu, zilā bar hekim, mun-šli aḥūnu, ha bazir-gjan pjtijj māra qa dtju⁷⁰, lūbili, busimli, aḥūnu pḥili. be dānā pjtijj ha huḡda saḥna. ki bāivā jāla qāijjvāijj, tūā huḡda libu mrtijj⁷¹, miri: "bit pātijj gu tāra". jāla miri: "munšijālax". mḥile qa huḡda, mire qay: "la vad qāla!", mire qa jāla: "tūi, hāzah aḥirit gūl daḡ vīlā". aḥūnu har biḥjeli, šuṭli midri huquvi: "huḡda mḥili biškinjāj qa do jāla, rupili gu tāra, qat māivā⁷² ta mājij parimvali, qat aḥijvālo ḡigjāru. bedlit mōriša⁷³ hamamčī xli lhamam, šmijj ha niketa. zili lqurba, ḡzli ha jāla brinder. lū-bili lhamam, busimli, vidli qa gānu brūna. bar hača dānā xli ha sāvā, ājuu pilteva lḥa kāčī lēva biḥāvo qay, šqili a jāla qa ha jarḥa qa gānu. lūbili e kāčī ḥijbāto qa da jāla. tuḡle⁷⁴ gu ḡamij. o sāvā mutwḡli hadādi⁷⁵ al da jāla, qat tādā la dšrit al kāčī. mḥlō pipālgit jāma, o sāvā šqili a jāla, rupili gu jāma. xli doqān nuḡni, putijj jāla, vidli qa gānu brūna. e kāčī vēla tuḥ-ṭa⁷⁶ gu panḡara, ha tdo škinta, ha-duṣmānā, biḥja tunūvi šimit gūl". e dānā kusija bišqaloli, ḡūlu šuluḥeli, gānu mudūvolijj⁷⁷ qa aḥūnu: "ātin simālvāt, šna- gūl ana mut vidlix qa dtjuḥ, at mut vidluḥ qāijj?" e dānā mālka muqūlijj qa⁷⁸ huḡda am qa do sāvā e kāčī muvoli qa gūl, vādeli ḥtuḡā⁷⁹ qa dtju.

Гюль и Симават

Был один царь; у него было два сына. Одного из них звали Гюль, а другого — Симават. Во дворе у них было одно дерево — чинара. На нем было гнездо журавля. Царь с женой (часто) сидели у окна и смотрели на гнездо журавля. Журавль вывел птенцов. Каждый день муж и жена улета-ли вместе, находили что-нибудь и приносили птенцам. Приносили, корми-ли птенцов и опять улета-ли.

Некоторое время было так. Видят, (как-то) прилетела птица одна, принесла пищу для птенцов. Однажды журавль улетел и несколько дней не прилетал в гнездо. Царь посмотрел опять из окна, видит, прилетел журавль и привел с собой другого (журавля). Царь со своей женой смотре-ли, чем все это кончится. Через день (журавли) взяли одного птенца, бросили вниз, убили. Они продолжали делать так, пока не кончились все

птены. Тогда царь и его жена поклялись друг другу: "Если я умру, ты не выходи замуж; если же ты умрешь, я не женюсь, чтобы наши дети не погибли".

И вот царица умерла. Похоронили ее. Один год царь был в трауре. Через год собрался народ и сказал царю: "Ты должен жениться. Так твое царство не пойдет вперед. Ты царь, (тебе) без жены нельзя (быть)". Царь сказал: "Я дал обещание (жене) не жениться". (Но) он не смог устоять перед народом. Насилу его женили.

После того как он привел жену в дом, она увидела, что его дети красивы. Ей приглянулся старший (сын). Сколько она с ним ни заговаривала, юноша не соглашался. Потом жена сказала мужу: "Твоему сыну я приглянулась. Или я должна быть (здесь), или же твоих детей ты должен выгнать из твоего государства". Царь понял, что это клевета, (но) не мог оставить свою жену. Он дал детям немного денег и отправил их со слугами, сказав: "Выведите их из моей страны!" Вывели детей и бросили их в лесу.

Настал вечер, стемнело, остались братья в лесу одни. Старший (брат) сказал: "Брат мой, ты немного поспи, я останусь оторожить; потом ты встанешь, я посплю". Младший (брат) заснул. Симават стал делать чучело из дерева. Из листьев он сделал ему платье. Настала ночь. Он разбудил брата, сказал (ему): "Встань, немного посиди, а я лягу". Гюль встал. Симават же лег спать. (Гюль) посмотрел и увидел чучело. "Ой, — сказал он, — мой брат сделал чучело, чтобы я испугался. Крикну, разбужу моего брата". Он подошел (к чучелу) ближе, видит — оно из дерева. (Потом Гюль) стал бродить по лесу. Видит — на дереве сидит птица. Он подстрелил ее, принес и сварил. (Потом) он разбудил брата и сказал (ему): "Встань, пустимся в дорогу, пойдем! Вот я подстрелил птицу, поедим ее и пойдем!" Симават съел голову (птицы), Гюль съел печенку и легкие. В тот же час Гюль упал как мертвый. Симават побежал в город, чтобы привести врача.

(В это время) царь того города умер. Пустили птицу. Кому она сядет на голову, того и сделают царем. Птица полетела и села прямо на голову Симавата. Народ с первого раза не согласился. Три раза пускали птицу, а она все садилась на голову Симавата. Народ того города согласился и сделал Симавата своим царем. (Симават) забыл своего брата.

Расскажем о Гюле. Пришел караван купцов. Посмотрели, видит — лежит один юноша больной. Взяли, повели его себе в сыновья. Вылечили.

Птица, которую братья съели, была царской птицей. Симават съел ее голову и стал царем. Гюль же съел печенку и легкие, (и вот) каждую ночь у него под головой бывал мешочек с золотыми. Купец бросил торговлю, стал очень богатым. Там был один еврей, хитрый. Он догадался, что съел этот юноша, и сказал купцу: "Дай мне своего сына на несколько дней!" У него было такое намерение: убить юношу, достать его печенку и легкие и съесть, чтобы золотые появлялись под его голопой. (Купец отдал юношу еврею). Он ударил этого мальчика ножом, сильно измучил,

выбросил во двор. Утром банщик слышит — доносится слабый голос. Он пошел, посмотрел, (видит) — раненый юноша (лежит). (Банщик) повел его в баню, помыл, (а потом) усыновил. Банщик от того юноши стал очень богатым человеком.

Одному старику из того города приглянулась девушка. Он не был женат, был стар. Пошел старик и сказал банщику: "Дай мне твоего сына на один месяц!" (Банщик согласился). Старик взял юношу и увел. Он сохранил ту девушку этому юноше. Привел ее и посадил на корабль. (Старик) сказал юноше: "Не трогай девушку, пока не доплывем до дому!" Доплыли до середины моря, взяли того юношу и выбросили в море. К счастью, (в то время) рыболов бросал сеть (в воду), и юноша попал в нее. (Рыбак) вытащил (сеть), (видит) — юноша как мертвый. Он повел его домой, вылечил, усыновил и от того юноши стал богатым.

(Девушку привезли в дом старика). Она появилась, в чем дело. Взяла в одну руку нож, в другую — яд и сказала старику: "Не подходи близко, (а то) убью себя!" Дом старика стоял против царского дворца. Девушка целыми днями плакала в окне, звала: "Ах, Гюль, ах, Гюль!"

Однажды царь посмотрел (из окна), видит — девушка плачет и зовет "Гюль"! Тогда он вспомнил своего брата. "Эх, эх, — сказал он, — из-за одного цветка она плачет. А где я оставил своего брата Гюля?!" Он объявил по городу: "Кто расскажет сказку о Гюле и Симавате, отдам ему пол моего царства". Тот, юноша (Гюль), услышав (об этом), сказал своему отцу: "Иди, отец, скажи царю, что твой сын знает сказку о Гюле и Симавате!" Сколько отец ни отговаривал его, сказав: "Ты не знаешь (царя), он убьет тебя", он свое твердил: "Не твое дело, я расскажу ему (сказку); и пол его царства мы возьмем". Старик встал, пошел к царю и сказал: "Царь, да будешь ты здоров! Мой сын знает сказку о Гюле и Симавате". Царь послал за ним.

Гюль надел на себя порванную одежду, положил на голову кожаную шапку и предстал перед царем, поздоровался. Царь указал ему место, (чтобы сесть), и сказал: "Сын мой, знаешь ли ты сказку о Гюле и Симавате?" — "Я знаю, но что я попрошу, ты должен исполнить. Пошли за таким-то купцом, за евреем, за банщиком, за стариком, за рыболовом! Все должны быть здесь. Тогда я и расскажу сказку". В тот час (царь) послал за всеми и собрал их в диванхана. Он запер дверь и ключи взял себе. (Юноша) сказал (собравшимся): "Прошу вас, когда я буду рассказывать, пусть никто не говорит, а то собьюсь". Потом он сел, начал рассказывать сказку. Когда он дошел до того места, (где говорится о том), что он был болен, брат его оставил, пошел за врачом и забыл о нем, (потом как) один купец взял его на попечение, повел и вылечил, брат его заплакал. В это время вышел хитрый еврей. Он хотел убить юношу, но у него разболелся живот и он сказал: "Выйду во двор". Юноша сказал: "Я сбился, так как еврей заговорил". Сколько ни умолял его царь (продолжать рассказывать), юноша говорил: "Я сбился". Избили еврея, ска-

зали "Молчи!", а юноше сказали: "Рассказывай, посмотрим, что стало с Гюлем!" Его брат все плачет. Он начал опять рассказывать: "Еврей ударил ножом того юношу, выбросил во двор, чтобы он умер. (Еврей) не смог зарезать его, чтобы съесть его печенку и легкие и разбогатеть. На рассвете банщик пришел в баню, услышал стон. Подошел близко, видит — один раненый юноша (лежит). Взял его в баню, вылечил, усыновил. Через некоторое время пришел (к банщику) один старик. Ему приглянулась одна девушка, но не отдавали ее за него. (Старик) взял того юношу на месяц себе. Он повел его и сосватал ту девушку этому юноше. Они сели на корабль. Старик велел юноше, чтобы он не трогал девушку. Доплыли до середины моря; старик взял юношу и выбросил в море. Пришел рыболов, вытащил юношу и усыновил его. Девушка сидела в окне: в одной руке был у нее нож, а в другой — яд и плача произносила она имя "Гюль". В это время (юноша) снимает шапку, снимает одежду и представляется брату: "Ты — Симават, а я — Гюль. Что я тебе сделал, а ты что мне сделал!"

Тогда царь велел убить еврея и старика, а ту девушку привел (в жены) Гюль и сыграл ему свадьбу.

Примечания

- 1 *šimit* *ḥa* *mne* букв. 'имя одного из них'.
- 2 *dihāgi* — *lāglāg* 'журавля'; *di* — относительная частица; ср. *сир.* *dē*, *da*; *hāgi-lāglāg* — 'журавль' < курд.
- 3 *gāšūqiva* 'смотрел' < *gāšūqiva*.
- 4 *kudjum* 'каждый день' < *kul d'jum*.
- 5 *gōra* 'муж' < *gaḥrā*; см. урм. *gōrā*.
- 6 *bizāleva* 'уходили', здесь: 'улетали', и так всегда, когда речь идет о птицах: *zili* 'улетел', *āzil* 'летит'; так же бывает с глаголом *āti* 'прийти': *xli* 'пришел', но говоря о птице, — 'прилетел' и т.д.
- 7 *mindij* 'что-то, что-нибудь'; ср. урм. *ḥamindix*, *ḥamindij*.
- 8 *e dānt ḥiva mūva* букв. 'когда его приносили'.
- 9 *mutuvuva gū pumit zājāi* букв. 'клали в рот птенцов'.
- 10 *bnuḥšu* 'один' < *bnūšu* < *b-naḥšu*; ср. урм. *bnuḥu*.
- 11 *aḥirit deni zājāi daḥ rōja* букв. 'каков будет конец этих птенцов'.
- 12 *laltiḥ* 'вниз' < *liltiḥ*; ср. урм. *liltiḥ*.
- 13 *ām* союз 'и'.
- 14 *vidle qōla* букв. 'сделали обещание'.
- 15 *lfdet ugdāfi = luḡdāfi* 'друг другу'; ср. урм. *lujdali*.
- 16 *npilā mitlā* букв. 'упала, умерла'.
- 17 *dviqli jaz* букв. 'держал траур', *jaz* < азерб. яс 'траур, плач'.

- 18 *malikūva* 'царство'. Абстрактные имена имеют окончание – *ūva* вместо *ūta*, ср. ван. *id*, но урм. *mākkūā mālkūjūā*
- 19 *la-bahja* отрицат. прилагательное: 'не имеющий жены'.
- 20 *vīden* < *vīdevin*.
- 21 *zorūva* 'сила', *bizorūva* нар. 'насилу', *zor* < азерб. зор.
- 22 *šiprī* 'красивые' < *šarprī*, ср. урм. *šarprī*.
- 23 *šino pilā al do gūra* букв. 'его глаза упали на того старшего'.
- 24 *gurīla himizmān* букв. 'бросила слово'.
- 25 *girīvali* < *garprīvali*.
- 26 *ha mindij zuǰzi* 'неопределенное количество денег', обычно в смысле 'немного денег'.
- 27 *hūgli* 'он дал' < *huli*, $\sqrt{hbī}$; ср. ван. *hivil*.
- 28 *pīftənuǰlə!* 'выгони их!'; ср. *paltimuh-le*.
- 29 *mīšā* 'лес' < *majša*, ср. урм. *mēša*.
- 30 *bdamjin* 'лягу' < *bit damjin*.
- 31 *avra* 'маленький' < *z'ūrā*; ср. урм. *avra*.
- 32 *līli* 'ночь' < *lēli*; ср. урм. *lēli*.
- 33 *tuǰ* 'садись!' < *tū* < *tūv*; ср. урм. *tuǰ*, *jtū*.
- 34 *qa* здесь *nota accusativi*; обычно предлог 'для' и *nota dativi*.
- 35 *ǰigīǰrī* (мн.ч.) – во мн.ч. подразумеваются печенка и легкие вместе, в ед.ч. обычно 'печенка'.
- 36 *qat mīva* 'чтобы привести'; *mīva* < *māji-va*.
- 37 *igtuǰva* < *javiv-va*, \sqrt{itb} .
- 38 *prōdīvali* < *bit odī-va-li*; ср. урм. *prōdīvālj*.
- 39 *tuǰli* 'сел' < *tūli* < *tivli*; ср. ван. *tūl*; урм. *tivli*, \sqrt{itb} .
- 40 *līli* здесь: 'каждую ночь'.
- 41 *hūǰda* 'еврей' < *huda* < *je'ūdā*.
- 42 *vaǰāna* 'черт', 'сатана', здесь: 'хитрый'.
- 43 *kaǰi*: 'девушка' < курд. *kəg 'bk*; ср. ван. *keǰi*, урм. *kaǰi*.
- 44 *māǰāǰ* < *māǰāǰ* перед сонорным *l*: *māǰāǰ lbiǰā*.
- 45 *min qudurta* букв. 'от судьбы', ср. мос. *qadra* 'судьба, рок', араб. *قدر*.
- 46 *doqānit nuǰni* 'рыболов' < *doqāna d'ēnūni*; ср. ниже, прим. 65.
- 47 *tor* 'сестра' < азерб. *tor-*.
- 48 *tārap* 'сторона' < азерб. *tərəf min tarāpit do jāla* букв. 'со стороны того мальчика'.

- 49 kãṭi ḡzīlā a b̄ūla букв. 'девушки увидела это дело'.
- 50 d̄uz̄u va 'против, напротив' < перс. درست 'прямо'.
- 51 n̄p̄ili lb̄ālu aḥ̄ūnu букв. 'упал его брат в его память'.
- 52 niq̄īli-haqq̄ī-li 'он расскажет'; √h̄q̄ī, ср. урм. haq̄īli.
- 53 qaṣ 'ему' < q̄āṣ (или предл. qa + местоим. суфф. 3-го л. м.р. u).
- 54 tiniḡ 'скажи!' < taniḡ, ср. урм. t̄niḡ, √t̄ni.
- 55 ki j̄āḡj 'он знает' < j̄āḡī^e-li; ср. урм. j̄āḡj, √j̄āḡ^e.
- 56 ṭp̄li b̄ṭju букв. 'он приставал к нему (не делать того-то)'.
- 57 eāviḡā букв. 'отаричок'.
- 58 q̄iḡḡā 'порванный' q̄itia причастие от глагола qatī, q̄t^e.
- 59 q̄arīja 'шапка из барьяней кожи'.
- 60 muta < mutva 'положенный', прич. от глагола mativ, √it̄b.
- 61 lpat предл. 'перед' < pata dativil + pat (st. constr. от pāla 'лицо').
- 62 māeḡli - st. constr. от māeḡlā 'сказка'.
- 63 j̄ānj 'знаю' < j̄āḡ'in; ср. урм. j̄āḡnj.
- 64 ḡj̄dj̄r 'пошли!' < ḡaddir.
- 65 doq̄ān - st. constr. от doq̄āna 'тот, кто ловит'; doq̄ān nuḡni 'рыболов'.
- 66 nuḡna 'рыба' < n̄na; ср. урм. n̄j̄nā.
- 67 divanḡāna 'зал для суда; место для официальных приемов' < перс.
- 68 ṭn̄in < tann̄in, √ṭn̄i.
- 69 minḡīni < manḡīni букв. 'забуду', здесь в смысле 'собьюсь в рассказе'.
- 70 ḡa bazirḡān p̄j̄j̄j̄ m̄ḡā qa d̄ju букв. 'один купец вышел попечителем ему'.
- 71 libu m̄ḡj̄j̄ букв. 'у него сердце разболелось', но употребляется и в смысле 'живот разболелся'.
- 72 mātvā 'чтобы умер' < mā'it-va, √m̄t̄.
- 73 bedlit m̄ōḡā 'на рассвете'; ср. мос. min badla 'утром'.
- 74 tuḡle 'сели' < t̄ule, j̄ib.
- 75 mutḡli hadādi 'велел (юноше)'; ср. азерб. həd̄ə 'угроза'.
- 76 tuḡta 'сидевшая' < ut̄a < tivtā, √it̄b; ср. урм. tivtā.
- 77 ḡj̄āno muḡv̄ōj̄j̄ букв. 'дал ему узнать себя'.
- 78 qa - здесь: nota accusativi.
- 79 ḡtuḡtā 'спадьба' < ḡl̄ūla; ср. урм. ḡt̄uj̄lā.

Zur Frage der Klassifikation der neuaramäischen Dialekte

1. Die neuaramäische Sprache spiegelt die gegenwärtige Etappe dieser Sprache wider, für die folgendes kennzeichnend ist:

1.1. In der Phonologie: die Rachenlaute sind schwach vertreten, teilweises Schwinden der emphatischen Laute, das Gesetz der Spirantisierung, demzufolge der postvokale Verschlusslaut wie ein Reibelaut ausgesprochen wurde, verliert an Bedeutung, Tendenz zur Vereinfachung der Geminaten und zur Verengung langer Vokale, Entwicklung der Vokalharmonie. Auch wurde in der Sprache das Vorhandensein neuer Konsonanten nachgewiesen, die vorher nicht nur in der altaramäischen, sondern auch in der mittellaramäischen Sprache nicht auftraten (Affrikata, abruptive Konsonanten).

1.2. Für die Morphologie der neuaramäischen Sprache ist die Entwicklung analytischer Formen kennzeichnend. Gerade diese haben das Übergewicht über die synthetischen Formen, die bei den Verben immer noch anzutreffen sind. Für das neuaramäische Verb sind die mittels verbaler Nomina gebildete Zeitformen kennzeichnend, das Schwinden von Reflexiv-Stämmen und die Wiedergabe des Passivs und ihr Ersatz durch umschreibende Formen. Der Unterschied zwischen den Zuständen (Status) der Nomina läßt sich folgendermaßen bestimmen: das im status emphaticus stehende Nomen ist vom Standpunkt der Determination neutral, das im status absolutus stehende wird rein verbal aufgefaßt.

1.3. In der Syntax ist die „freie“ Satzgliedfolge hervorzuheben, ferner der Gebrauch der relativen Partikel als Konjunktion in Satzgefügen, die Wiedergabe der direkten und indirekten Objekte mittels ein und derselben Partikel und die analytische Ausdrucksweise der Komparationsstufe beim Adjektiv u. a.

1.4. Für die neuaramäische Lexik sind die vielen Entlehnungen aus der arabischen, kurdischen, türkischen, aserbaidzschanischen, persischen Sprache kennzeichnend (abgesehen von den alten Entlehnungen, die die neuaramäische Sprache als „Erbe“ übernommen hat).

2. Die neuaramäische Sprache, die auf einem ziemlich großen Territorium gesprochen wird (vom Antilibanon-Gebirge bis zum Urmia-See), enthält viele Dialekte. Eine besondere Mannigfaltigkeit an Dialekten

findet man bei der aramäischen Bevölkerung in den Gebirgen von Kurdistan und des iranischen Aserbaidshan, die ziemlich dicht bevölkert sind. Die erwähnten sprachlichen Kennzeichen sind nicht in allen Dialekten gleichmäßig enthalten: diese oder jene Erscheinung tritt in einem Dialekt schwächer zutage, im anderen ist sie völlig verschwunden oder erscheint ganz und gar verändert. Somit kann von einem bestimmten Dialekt oder einer Dialektgruppe nur dann die Rede sein, wenn alle sprachlichen Kennzeichen berücksichtigt werden.

3. Nach Beginn einer eingehenden Erforschung der Sprache wurden die einzelnen Dialekte der neuaramäischen Sprache, die Wechselbeziehungen und der Zusammenhang mit der altaramäischen Sprache oft Gegenstand von Diskussionen (den Anstoß dazu gab das Werk von TH. NÖLDEKE: *Grammatik der neusyrischen Sprache am Urmia-See und in Kurdistan*. Leipzig 1868). Gleich am Anfang war klar, daß die Sprache eines Teils der aramäischen Bevölkerung, der sich des Neuaramäischen bediente, die Fortsetzung der alten westaramäischen Sprache ist, während die Sprache des anderen Teils der Aramäer den alten ostaramäischen Dialekten näher stand. Zum Westaramäischen gehört die Sprache derjenigen Aramäer, die das Antilibanon-Gebirge bewohnen, und den Namen des größten aramäischen Dorfes — Ma'ūla — trägt. Die Erforscher dieses Dialekts anerkennen einstimmig die nahe Verwandtschaft mit den aramäischen Dialekten der palästinensischen Christen und Juden.¹

Besonders viele Sprecher und eine starke dialektische Untergliederung weisen die dem Mittel-Ostaramäischen nahestehenden Dialekte auf. Sie werden häufig unter dem Namen „Neu-Ostaramäische Sprache“ zusammengefaßt, und gerade hier ist die Abgrenzung der einzelnen Dialekte besonders schwierig. Von Interesse sind in dieser Hinsicht die Meinungen einiger Gelehrten, Pioniere in der Erforschung der neuaramäischen Dialekte, wie z. B. TH. NÖLDEKE, E. PRYM, A. SOGIN, M. LIDZBAESKI.

NÖLDEKE weist auf den offensichtlichen Unterschied zwischen der Sprache der Jakobiten von Tur-Abdin und der urmischen Nestorianer hin². Er macht auch auf merkbare Unterschiede in der Sprache der Aramäer aus Gawar, Botan, Tiari und anderen Gebieten Kurdistanens aufmerksam, jedoch von ihrer Aussonderung als einzelne Dialekte oder ihrer Vereinigung in einen Dialekt ist bei ihm keine Rede.

¹ S. z. B. A. SFTALEH: *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma'ūla (Antilibanon)*. Leipzig 1938, S. XXI—XXII; vgl. F. ROSENTHAL: *Die aramaische Forschung seit Theodor Nöldeke's Veröffentlichungen*. Leiden 1964, S. 104.

² TH. NÖLDEKE: *Grammatik der neusyrischen Sprache am Urmia-See und in Kurdistan*. Leipzig 1868, S. XXIV—XXV.

PRYM und SOGIN sondern im Ostaramäischen drei Dialekte aus: 1. der urmische, 2. der kurdistanische und mossulische (bei diesen: die Mundart der nestorianischen Bergbewohner und Chaldäer) und 3. der tur-abdinische Dialekt⁵. Somit ist hier die erste Klassifikation der östlichen nearamäischen Dialekte gegeben.

Im Vorwort zu den aramäischen Texten, die 1882 von A. SOGIN herausgegeben wurden, betrachtet dieser die Sprache der Christen-Aramäer, die das Salamas-Gebiet nördlich des Urmia-Sees bewohnen, als einen besonderen Dialekt (bei SOGIN Sipurgan- und Chusrawa-Dialekt). Der kurdistanische Dialekt (die Sprache der nestorianischen Bergbewohner) setzt sich nach SOGIN aus den Dialekten Botani, Dschilu, Tjari zusammen; die Sprache der Chaldäer des Mossul-Gebietes wird Fellihî-Dialekt genannt. Erstmals ist hier die Rede von der aramäischen Sprache der Sacho-Juden⁶.

M. LIDZBARSKI, der sich mit der Erforschung östlicher nearamäischer Manuskripte beschäftigte, bemerkt, daß diese Dialekte in 2 Hauptgruppen zerfallen: die tur-abdinische (er nennt sie Törāni) und die Sprache der Aramäer aus Kurdistan und Mossul⁶.

Eine relativ vollständige Klassifikation der gegenwärtigen östlichen aramäischen Dialekte wurde von A. J. MACLEAN⁶ vorgelegt. Danach bilden die ost-aramäischen Dialekte (d. h. die östlich von Tur-Abdin verbreiteten) vier Gruppen: die urmische, die nördliche, die aschiratische und die südliche. Jede dieser Gruppen enthält drei bis fünf Dialekte.

G. BERGSTRÄSSER sondert aus dem Ostaramäischen eine größere Dialekteinheit mit verwandten Dialekten von Kurdistan und Aserbaidschan aus und faßt sie unter dem Namen „Ostsyrisch“ zusammen⁷. Es bleibt der tur-abdinische Dialekt, den BERGSTRÄSSER scheinbar für einen „Westsyrischen“ hält. Eine analoge Klassifizierung wurde von N. JUŠMANOV⁸ vorgeschlagen.

FR. ROSENTHAL betrachtet die modernen aramäischen Dialekte unter zwei Bezeichnungen: „Das Neu-Jungaramäische“, darunter versteht er

⁵ E. PRYM, A. SOGIN: *Der nearamäische Dialekt des Tūr 'Abdin*. Göttingen 1881, Bd. 1, S. VI.

⁶ A. SOGIN: *Die neu-aramäischen Dialekte von Urmia bis Mosul*. Tübingen 1882, S. V—VIII.

⁶ M. LIDZBARSKI: *Die nearamäischen Handschriften der Königl. Bibliothek zu Berlin*. Weimar 1896, Bd. 1, S. VII.

⁶ A. J. MACLEAN: *A Dictionary of the Dialect of Vernacular Syria*. Oxford 1901, S. IX—XI.

⁷ G. BERGSTRÄSSER: *Einführung in die semitischen Sprachen*. Darmstadt 1863, S. 89.

⁸ N. V. JUŠMANOV: *Assiriskij jazyk i ego pišmo, Pišmennost' i Revoljucija*. 1. Moskau-Leningrad 1933, S. 113—114, § 2.

den westaramäischen Dialekt (d.h. die Sprache der Dörfer Ma'ūla, Dachub-‘Adin und Baoh‘a), und „Das Neu-Ostaramäische“, welches die übrigen aramäischen Dialekte in sich einschließt⁹.

Im Jahre 1958 wurde von uns in Anlehnung an das Schema von MAOLEAN, in dem einige Veränderungen vorgenommen worden waren, ein neues Klassifikationsschema der modernen ostaramäischen Dialekte (der sog. assyrischen) vorgelegt¹⁰.

4. In jüngster Zeit wurde eine Reihe beachtenswerter Untersuchungen und Texte verschiedener aramäischer Dialekte veröffentlicht. Zunächst sind hier die tur-abdinischen Texte zu nennen, herausgegeben von dem unlängst verstorbenen H. RITTER¹¹, ebenso wie auch wissenschaftliche Abhandlungen und Texte in den aramäischen Dialekten von Tur-Abdin, Urmia, Sacho, Ma'ūla und denen der urmischen und salamassischen Juden (A. GABRILOWA, K. TSEBETELI, I. GARBEI, J. FRIEDRICH, H. J. POLOTSKY, J. B. SEGAL, AKIO NAKANO, O. JASTROW, V. CANTARINO, R. HETZBON, F. PENNACCHIETTI, E. CERULLI). Vor kurzem veröffentlichte O. JASTROW Tatsachenmaterial zu einem bisher unbekanntem aramäischen Dialekt — dem sürtischen (Ost-Anatolien, Wilajet Siirt)¹². Es sei erwähnt, daß wir gerade während der Erforschung der Sprachen der Aramäer, die aus Ost-Anatolien in die Sowjetunion übersiedelt waren, den sog. wanischen Dialekt entdeckten¹³, der die Sprache derjenigen Aramäer darstellt, die das Wanische Wilajet bewohnen.

Im Laufe vieler Jahre hatten wir die Möglichkeit, systematisch Texte in ostaramäischen Dialekten aufzuschreiben und uns auch auf Tonband aufgenommene Texte in den Dialekten von Tur-‘Abdin, Sacho und Ma'ūla¹⁴ anzuhören. Das Studium der entsprechenden Unterlagen und Fachliteratur überzeugte uns von der Notwendigkeit der Aufstellung eines neuen Klassifikationsschemas der modernen aramäischen Dialekte. Wir versuchten darin, alle uns mehr oder weniger bekannten aramäischen

⁹ ROSENTHAL, ib. S. 160—169, 255—262.

¹⁰ K. TSEBETELI: *Abriss der vergleichenden Phonetik der modernen assyrischen Dialekte*. In: FR. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen*. 3. Berlin 1960, S. 220.

¹¹ H. RITTER: *Türöyo, die volkssprache der syrischen christen des Tur-‘Abdin*. A: Texte, 1. Beirut 1967; 2. Beirut 1969; 3. Beirut 1972.

¹² O. JASTROW: *Ein neuaramäischer Dialekt aus dem Vilayet Siirt (Ost-anatolien)*. In: ZDMG 121 (1971), S. 215—222.

¹³ K. G. TSEBETELI: *Obrazcy sovremennogo assirskoj reči (Vanakie teksty), Semitskie jazyki*. Moskau 1963, S. 202—219.

¹⁴ An dieser Stelle möchte ich meinen innigsten Dank den verehrten Kollegen A. SPITALEB (München), Dr. AKIO NAKANO (Tokio), und den Studenten der Universität zu Tbilissi G. TSCHIKOWANI, M. TCHINWALELI und L. TWALLASCHWILI aussprechen.

Dialekte einzuordnen und diese nach ihren charakteristischen Merkmalen zu klassifizieren.

5. Die nearamaischen Dialekte bilden drei Hauptgruppen (Zweige), die wiederum in einzelne Untergruppen und Dialekteinheiten unterteilt werden können. Das sind: die Westliche, Zentrale und Östliche, bestätigt vom synchronischen und auch historischen Gesichtspunkt.

6.1. Für das *Westaramäische*, das in drei syrischen Dörfern — Ma'ūla, Dschub-'Adin und Bach'a — gesprochen wird, ist folgendes charakteristisch: in der Phonologie: das Vorhandensein von stimmlosen (f , ϕ) und stimmhaften emphatischen (z , ϕ') Konsonanten; der gelegentliche Übergang von laryngalen Verschlusslauten (') in stimmhafte Rachenlaute ('): *em'a* „hundert“ < *em'ā*; das Gleiten von stimmhaften Lauten zu entsprechenden Spiranten im Wortanlaut: $d > \underline{d}$, $g > \underline{g}$ (\underline{g}), $k > \underline{k}$ (\underline{k}), $t > \underline{t}$, $p > \underline{p}$ (f), $b > \underline{b}$. Letzterer gleitet zurück $> b$; in der Wortmitte und dem Wortende wird der stimmhafte Verschlusslaut stimmlos ($\underline{b} > p$, $\underline{d} > t$, $\underline{g} > k$), sogar im Falle der Reduplikation ($\underline{bb} > pp$). In derselben Position bleibt von den stimmlosen Verschlusslauten nur k erhalten, jedoch $t > \underline{t}$ (entsprechend verdoppelte $tt > \underline{tt}$). Was aber den stimmlosen Verschlusslaut p betrifft, so wird dieser in allen Positionen durch den Spiranten f ersetzt (deshalb $pp > ff$). Die spirantisierten Konsonanten bleiben gewöhnlich erhalten. Eine Ausnahme bildet \underline{b} , das immer als Verschlusslaut b auftritt. Somit findet man in Ma'ūla b nur anstatt des spirantisierten \underline{b} (vgl. oben). Die spirantisierten Konsonanten wurden auch nach den Diphthongen (*ay*, *aw*) nachgewiesen: *payta* „Haus“, jedoch konnte neben *mawta* „Tod“ auch *hawkapta* „Stern“ nachgewiesen werden.

6.2. Morphologische Besonderheiten: Endung der Feminina *-ša* (< *-šā*); Endung der Nomina im Plural: männl. Geschlecht *šya*, *-šy*, *-š*; weibl. Geschlecht *-šta*, *-yōša*; Unterschied bei den Kardinalzahlen im Plural; Gebrauch von *-aš* als besitzanzeigendes Suffix des Pronomens in der 1. Person Plural (*paytaš* „unser Haus“); das Interrogativpronomen *mōn* „wer?“, das Relativpronomen *ti*; Beibehaltung der Aktionsart bei der Kc-Jugation des Verbs; Anwendung der Imperativ-Präfixe bei der Bildung der 1. und 2. Person der grammatischen Zeitformen, abgeleitet von den Partizipien; z. B. *n-šōhek* „ich lache“, *š-izreb* „du bist eingesperrt“ (die 3. Person hat hier, ebenso wie in den anderen Dialekten, keine Personalmerkmale).

6.3. Auf dem Gebiet der Syntax ist zu bemerken: Erweiterung der Funktion von l ; neben den Funktionen *nota dativi* und *nota accusativi*, gibt sie das Possesive an (neben ti); Gebrauch der Adjektive männl. Geschlechts, die im *status absolutus* als Adverbien stehen; Anwendung der Partizipien im Passiv zur Wiedergabe der Vorvergangenheit.

6.4. In der Lexik ist eine Fülle arabischer Wörter und Ausdrücke zu bemerken.

7.1. Das Zentral-Aramäische ist die Sprache der Aramäer (resp. Syrier) aus Tur-Abdin, die bei der einheimischen Bevölkerung unter dem Namen *ṭurōyo* bekannt ist.

In der Phonologie ist kennzeichnend: nicht nur das Vorhandensein stimmloser (*f*, *ʃ*), sondern auch stimmhafter emphatischer Konsonanten (*ḏ* ~ *ḑ*); das Vorkommen geminierten Konsonanten, darunter auch spirantisierten (*mirre* „haben gesagt“, *beynatte* „unter ihnen“, *moqadde* „sie haben verbrannt“).

7.2. In der Morphologie ist hervorzuheben: Komposita, deren Komponenten im status emphaticus stehende Nomina darstellen (*'ezzo-ḫiro* „Gazelle“); Endung der Feminina *to* ~ *to* (*'armallo* „Witwe“, *malakto* „Königin“); der innere Plural der Nomina (*zənḡḫr* „Kette“ > Plural *zineḡḫr*, *ḫāywan* „Tier“ > Plural *ḫaywān*); Bildung eines neuen Präfix-Artikels: *u-* (Singular, männl. Geschlechts), *i-* (Singular, weibl. Geschlechts), *a-* ~ *ann-* (Plural); Bildung der Komparationsstufe des Adjektivs: *ḫowo* „gut“, *ḫāw* „besser“, *mayiro* „bitter“ und *māyər* „bitterer“; Gebrauch des unbestimmten Artikels *ḫā* (Singular) und *kmo* (Plural) (*ḫā zālām* „ein Mann“, *kmo sāsye* „Pferde“); Beibehaltung des alten Zahlworts *māte* „200“, einem Dual des Nomens *mə'ā* „hundert“ (zwar lautet „200“ in der Midin-Mundart und in anderen neuaramäischen Dialekten *tremo* < *tre* „2“ + *mo* „100“). Neben den selbständigen Pronomen treten ihre enklitischen Formen auf: *-no* „ich“, *-na* „wir“, *-ḫət* und *-hat* „du“, *-hatu* „ihr“, *-yo* „er“, *-ne* „sie“. In den Fürwörtern, die entfernte Gegenstände bezeichnen, wurde die Partikel *k* nachgewiesen, die für die altaramäische Sprache kennzeichnend ist: *ḫāwok* „jener“, *ḫāyek* „jene“, *ḫānek* „jene“. Neben den selbständigen Demonstrativpronomen werden die enklitischen Formen gebraucht: *-āno* (Singular, maskulin), *-āni* (Singular, feminin), *-āni* (Plural) (*u-malkāno* „dieser König“). Der Konjugation der Verben liegen nur die Partizipien zugrunde (Aktiv und Passiv). Nicht selten findet man neugebildete Präpositionen, wie z. B. *gab* „mit“ (< *gabbā* < *ganbā* „Seite“) u. a.

7.3. Auf dem Gebiet der Lexik ist die Herkunft entlehnter Wörter zu beachten, die hauptsächlich aus dem Türkischen, Arabischen und Kurdischen stammen. (Laut Mitteilung der Forscher sprechen die Tur-Abdin-Aramäer neben ihrer Muttersprache auch kurdisch (kurmandschi) und arabisch¹⁶).

8.1. Der Ostaramäische Zweig ist besonders reich an Dialekten. Für die Phonologie dieser Gruppe ist kennzeichnend: „Vereinfachung“

¹⁶ H. RITTER: *Ṭūrōyo*, S. 18.

emphatischer Konsonanten (emph. ξ > abrupt. ξ , ζ > σ), obwohl im siirtischen Dialekt zwei emphatische ξ nachgewiesen wurden; das Schwinden des pharyngalen ' , oft ' > ' , und h > \hbar , außer dem siirtischen und dem mossulischen Dialekt, wo \hbar neben h vorkommt; Bildung von Abruptivlauten (p , t , k , ξ : *pidāš* „Krieg“, *šā* „drei“, *uša* „neun“ u. a.); Doppelkonsonanz im Anlaut (z. B. in Aktionsnomina und den Partizipien des Passivs; *qāla*, *qāla* u. a.), Schwinden der Geminaton und Vereinfachung alter Geminaten (manchmal können gleichzeitig damit Fälle einer sekundären Geminaton bemerkt werden), Übergang des spirantisierten ξ in l , s , h in den kurdistanischen Dialekten, Velarisierung der Vokale, Vokalharmonie.

8.2. Morphologie. Die Kardinalzahlen haben die Form des weiblichen Geschlechts verloren (eine Ausnahme bildet „eine“ *gda*). Die Aktionsart bei der Konjugation des Verbs ist vollständig durch die temporale Konjugation ersetzt, der außer den Partizipien auch die Infinitive zugrunde liegen (mit Ausnahme des siirtischen Dialekts), daher die vielen Zeitformen. Für die Konjugation ist die weitverbreitete Anwendung von substantivierten Verben zur Bildung verbaler Formen kennzeichnend; Unterscheiden verbaler Formen hinsichtlich der Handlungsdauer in der Gegenwart und Vergangenheit: augenblickliche (konkrete) und durative (allgemeine) Handlung (*biktāveli* und *ki kativ* „schreibt“, *biktāveva* und *ki kativ-va* „schrieb“); der Gebrauch von Partizipien des Aktivs in der status emphaticus-Form (außer dem siirtischen Dialekt); die Bildung von statischen Verben mit Hilfe von passiven Partizipien und des verbum substantivum; Bildung des Inchoativs mittels des Infinitivs und des Verbs *hāvi* „haben“ (*vili birqāda* „began zu tanzen“); Zunahme der Anzahl schwacher Verben auf Kosten der Doppelkonsonanten durch Vereinfachung der Geminaten (*tā'im* < *imm* „abschließen“, „beenden“); Pluralendung des Imperativs der schwachen Verben (*verba tertiae infirmae*) -*mun*. Das Adverb wird mittels der Endung -*ā'it* (*parsā'it* „persisch“, *sürdā'it* „syrisch“ usw.) gebildet, es werden auch Adjektive weiblichen Geschlechts gebraucht, die im status emphaticus stehen: *gamēta* „die erste“ und „früher“. Es kommen neugebildete Partikeln vor, wie z. B. *lkis* „zu“ (< *l*-nota dativi + *gissā* „Seite“).

8.3. Auf dem Gebiet der Syntax ist der Gebrauch der türkischen postpositionalen attributiven Gruppe zu beachten, wenn das postpositionale pronominale Suffix sich dem Attribut anschließt und dem zu bestimmenden Substantiv entspricht: urm. *Mar-Šimun qoyšunu* „Heer des Mar-Schimun“ (wörtlich „Mar-Schimun Heer-sein“) und einige andere.

8.4. In der Lexik fallen die vielen türkischen, aserbaidzhanischen und persischen Wörter auf. (Die arabische Lexik ist größtenteils durch

die türkische und persische Sprache eingedrungen): In den kurdistanischen Dialekten ist die kurdische Lexik vorherrschend, in den wanischen und siirtischen Dialekten die türkische, in den auf dem Territorium von Iran verbreiteten Dialekten der aserbaidzschanische und der persische Wortschatz. Es kommen auch ganze Ausdrücke fremdsprachiger Herkunft vor (Lehnübersetzungen): pers. *pādišahi kerdān* „König werden“ (wörtl. „den König machen“) > *malikūta āvid*, pers. *ham hordān* „sorgen“ (wörtl. „die Sorge essen“) > arm. *ham dhij*.

9. Oben wurden die Charakterzüge aller drei Hauptgruppen (Zweige) der neuaramäischen Dialekte erwähnt. Dadurch ist jedoch die Spezifik (die Einheit der phonologisch-grammatischen Merkmale, die den entsprechenden Dialekt kennzeichnen) der einen oder anderen Gruppe (Zweig) der Dialekte noch lange nicht erschöpft. Der Unterschied tritt besonders klar zwischen den westlichen und den östlichen Dialekten zutage. Die Zentrale Gruppe (Zweig) dagegen nimmt eine Mittelstellung zwischen diesen ein: sie hat gemeinsame Merkmale wie mit den west- so auch den ostaramäischen Dialekten; so z. B. ist für den tur-'abdinischen Dialekt und den von Ma'lūla das Vorhandensein emphatischer Konsonanten und das Vorkommen des Rachenlautes ' kennzeichnend, *ā* > *ō*, ferner, Kardinalzahlen für beide Geschlechter (im Singular), das Vorhandensein des Konsonanten *h* im Pronomenanlaut der 2. Person, Bildung der Vergangenheit intransitiver Verben mittels eines verbalen Adjektivs u. a.; mit den östlichen Dialekten hat der Turōyo-Dialekt die Tendenz zum Gebrauch des Pronomens als bestimmten Artikel gemeinsam, ferner, die Bildung der Possessivpronomen, die Konjugation der Verben aufgrund von Verben abgeleiteter Nomina, den Gebrauch der pronominalen Enklitik zur Bildung der finiten Form des Verbs usw. Indem man die Wechselbeziehungen der zentralen und der östlichen aramäischen Dialekte behandelt, ist besondere Aufmerksamkeit der neuentdeckten großen Dialekteinheit von Siirt zu schenken, die viele gemeinsame Züge mit den zentralen Dialekten aufweist, obwohl wir sie bedingt zum östlichen Zweig der neuaramäischen Sprache rechnen.

10. Was nun die Sachlage in den Grenzen der einen Dialektgruppe betrifft, so ist der Unterschied zwischen den einzelnen Dialekten oder deren Untergruppen, wie schon oben erwähnt worden ist, im Grunde genommen phonologisch, wenn auch dieser Unterschied auf anderen Niveaus angetroffen wird. Im Westaramäischen unterscheidet man die Sprache der Bewohner der Dörfer Ma'lūla, Dschub-'Adin und Bach'a¹⁶

¹⁶ A. SPITALER: *Ma'lūla*, S. 206, § 183, a, Anm.; vgl. ROSENTHAL, *ib.* S. 165.

voneinander. H. RITTER und O. JASTROW¹⁷ verweisen auf das Vorhandensein verschiedener Dialekte im Zentral-Aramäischen (Ṭurōyo). In der ost-aramäischen Gruppe werden, wie schon erwähnt, viele Dialekte unterschieden.

Einige Schwierigkeiten ergeben sich bei der Einordnung des unlängst festgestellten Dialekts der siirtischen Christen in die vorgelegte Klassifikation. Das Wilajet Siirt liegt zwischen dem Wanischen und dem Mardinischen Wilajet, südlich von diesem (süd-östlich) befindet sich derjenige Teil Kurdistans, in dem die dort ansässigen Aramäer-Christen den sogenannten mossulischen Dialekt sprechen. Interessant ist zu bemerken, daß die für den siirtischen Dialekt kennzeichnenden sprachlichen Tatsachen, insofern sie aufgrund der von JASTROW veröffentlichten Abhandlung und der Unterlagen festgestellt werden konnten, auf die aramäischen Dialekte von Ṭurōyo, Wan und Mossul beschränkt sind. Folglich trifft man hier Merkmale an, die sowohl für die zentralen (ṭur-'abdinischen), als auch für die östlichen (wanischen, mossulischen) Dialekte charakteristisch sind. Von besonderem Interesse ist das Verb — der Kern der grammatischen Struktur der Sprache —, das es eigentlich ermöglicht, alle aramäischen Dialekte in drei aufzuteilen (zwar tragen dazu, wie wir schon sahen, auch andere Tatsachen bei): 1. — die Konjugation der Verben nach der Aktionsart (obwohl gleichzeitig auch die Formen der Partizipien verbreitet sind), 2. — die Konjugation des Verbs nach Zeiten, denen nur die Partizipien zugrunde liegen (Aktiv und Passiv), 3. — die Konjugation des Verbs nach denjenigen Zeiten, denen drei von Verben abgeleitete Nomina zugrunde liegen — zwei Partizipien und der Infinitiv. Der siirtische Dialekt, ebenso wie das Ṭurōyo, verwendet bei der Konjugation nur Partizipien, jedoch, im Unterschied zum letzteren, werden vom Partizip des Passivs zwei Zeiten gebildet: das Präteritum und das Perfekt (im Ṭurōyo dagegen nur das Präteritum), wie das auch für die östlichen Dialekte kennzeichnend ist. Interessant ist, daß der siirtische Dialekt, wie das aus den von JASTROW vorgelegten Texten ersichtlich ist, zum Ausdruck des Objekts bei transitiven Verben das Perfekt in der Bedeutung des Präteritums gebraucht (ebenso wie im Ostaramäischen!): *drēlenne* „ich steckte sie ein“ < *drēlen-le*, und nicht das Präterit, wo die 1. und 2. Person angeblich in Analogie zur Gegenwart gebildet sind¹⁸.

Ähnlich wie in den ostaramäischen Dialekten wird die Zukunft in der siirtischen Dialekteinheit aus den Formen der Gegenwart und dem Präfix *bet* gebildet (vgl. *bet 'āzen* und urm. *bit āzin* „werde gehen“). Analog

¹⁷ RITTER: *Ṭurōyo*, I, S. 7; JASTROW: *Laut- und Formenlehre des neu-aramäischen Dialekts von Midīn im Ṭūr 'Abdīn*. Bamberg 1967, S. VIII.

¹⁸ O. JASTROW: *Dialekt aus Siirt*, S. 218, § 3.3.

ist auch die Bildung des Imperativs: siirt. *plot* „geh hinaus!“ (mask. und femin.), Plural *pluton* „geht hinaus!“ (*pluten*), vgl. urm. Singular *plut* und Plural *plutun* (vgl. tur. *qılal* und *qıblu*).

Das Obengesagte, wie auch die phonologischen Angaben geben Anlaß, den siirtischen Dialekt bedingungsweise zum Zweig der ostaramäischen Sprache zu zählen (bis in dieser Sprache eine genügende Anzahl Veröffentlichungen vorliegen werden).

11. Wie sich im weiteren die Frage der Definition „der neuen Dialekte“ in der neuaramäischen Sprache auch entscheiden wird, eins kann u.E. als sicher angenommen werden: die modernen aramäischen Dialekte bilden drei voneinander unterschiedliche Gruppen (Zweige): die Westliche (Maṭlā u.a.), die Zentrale (die aramäische Sprache von Midiat, Midin und anderen Orten Tur-Abdins) und die Östliche (der siirtische, mossulische, tiarische, wanische, urmische u.a. Dialekte).

Diese Klassifikation der Dialekte der Aramäer-Christen schließt auch die aramäische Sprache der Juden ein, die dem östlichen Zweig angehört, wovon die gemeinsame grammatische Struktur zeugt.

12. Von großem Interesse ist die Wechselbeziehung zwischen der neu- und altaramäischen Sprache, der Zusammenhang der Dialekte dieser Sprache mit ihren „direkten Vorfahren“ (den mittelaramäischen Dialekten), die in Palästina, Syrien und Mesopotamien im I—XIII Jh. verbreitet waren. Diese Frage bedarf noch einer speziellen Erforschung und wird Gegenstand einer selbständigen Abhandlung sein.

Иранизмы в современных арамейских диалектах

(1. Морфологическая интеграция. 1. Имя)

Многовековые историко-культурные взаимоотношения двух древних народов – арамейцев и иранцев – создавали благоприятные условия для взаимовлияния языков названных народов. Оно имело место на протяжении 2500 лет, начиная со времен ахеменидов по сей день, в результате чего в арамейский язык проникли иранизмы разных эпох. Поэтому, говоря об иранизмах в арамейском, следует выделить исторически три этапа: а/ иранизмы древнеперсидского периода; б) иранизмы орднеиранского периода /заимствования из пехлеви и парфянского/; в/ новоиранские заимствования /из новоперсидского и курдского/.

Хотя влияние хронологически различных иранских языков может проявляться лишь в синхронных с ними арамейских диалектах, однако иранизмы, проникшие в арамейский язык в древние времена, могут быть засвидетельствованы и в современных арамейских диалектах. В ряде случаев иранизмы /в основном лексического характера/ проникли в арамейские диалекты через другие языки /арабский, турецкий/.

Вопрос об иноязычных заимствованиях, в том числе и иранских, затронут многими семитологами, исследовавшими современные арамейские диалекты /*Nöldner, Maclean, Bergsträsser, Friedrich* и др./ . Обычно они ограничиваются указанием заимствованных слов, иногда отмечая как передаются отдельные иноязычные согласные и гласные в данных диалектах. Единственным исключением является работа *Jelenc Garbell* , которая в систематическом плане рассматривает влияние азербайджанского и курдского языков на арамей-

скую речь евреев из Иранского Азербайджана¹. Таким образом, специальной работы об иранских заимствованиях в современных арамейских диалектах, с учетом всех уровней языковой структуры, все еще не существует. Следует изучить все факты интеграции и интерференции иноязычных элементов в данные диалекты, чтобы иметь ясное представление о широте и степени иноязычного влияния и его роли в построении структуры современного арамейского языка.

В представленном докладе мы ограничиваемся вопросом морфологической интеграции новоиранских элементов в арамейских именах.

Заимствованные имена в арамейском либо целиком представляют собой основу с нулевым окончанием, как *āxād* "свободный" < перс. *āxād*, *āxān* "дешевый" < перс. *āxān*, *vičingē* "бронза" < перс. *ve-čenē*, *diḅār* "розовая вода" < перс. *doḅ-āw*, либо принимает именное окончание -ā: *vāxa* / *vāx-ā* / "сошок" < перс. *vāx*, *vāndā* / *vānd-ā* / "перемешка, дамба" < перс. *vānd*, *diḅā* "больной" < курд. *diḅ*, *diḅāwā* "веретено" < перс. *diḅāw*, *tiḅā* "порядок, распорядок" < курд. *tiḅ*, *tiḅāna* "брюки" < перс. *tonbān* и т.д.

В заимствованных именных основах нередко происходит изменение как гласных, так и консонантного состава. Особо следует отметить переход конечного гласного персидских имен *e* в *ā* / что, видимо, понимается как собственное

¹ См. *JAOS*, vol. 85, №2, 1965, стр. 159-178.

именное окончание/, выпадение и возникновение гласных, опущение согласных, а также чередование гласных и согласных, хотя в последнем случае не исключено, что оно имело место и в тех персидских диалектах, откуда были заимствованы данные имена.

Приведем некоторые примеры.

1. Замена конечного *e* персидских имен окончанием *a*

ḥāne > *ḥāna* "дом" /в композитах: *ašraḥāna* "кухня", *voiaḥāna* "красильня", *qavaḥāna* "кофейня" и др./, *vite* > *vita* "куст", *diše* > *dīša* "угол", *šaxīte* > *šaxīta* "штраф";

2. Выпадение гласных:

švāvā "мешок" < перс. *šoval* /ср. груз. *švalo* "мешковина"/, *dīnāka* "вина, грех" < перс. *donāh*;

3. Возникновение гласных:

šapāvaḥ "зверь" < перс. *šāpvaḥ*, *dārdū-mān* "опечаленный" < перс. *dārdmānd*, *avāca* "мельничная канава" < перс. *āv-rāh*;

4. Опущение согласных:

dīnākīaḥ "преступник" < перс. *donāhkaḥ*, *usta* "мастер" < перс. *ustad(d)* и др.;

5. Чередование гласных:

uki: *īyāḥdā* "цветок" < перс. *īyāk*; *i* < *e*;

gil "глина" < перс. *gel*; и<о: *ḡiḡta*
 "финик" < перс. *ḡocmā*; о<и: *ḡoc* "сильный"
 < перс. *ḡoc*; и<о: *hišīaḡ* "осторожный"
 < перс. *hošīāḡ* и т.д.;

6. Чередование согласных:

ч<л: *šāngūxtā* "коготь" < перс. *šāngul*;
 р<ф: *ḡāra* "труд" < перс. *ḡāfā*; г<к: *ḡār*
 "пена" < перс. *kāf*; к<г: *kārkiḡ* "шумка"
 "шумка" < перс. *kāf-git*.

Заимствованные имена часто лежат в основе именных образований. В таких случаях в качестве образотателя обычно выступают морфемы арамейского происхождения. Такими являются:

1. Окончание абстрактных имен - *ūta*:

nāsaḡ "больной" /перс./ > *nasaḡūta* "болезнь", *lōti* "беспутный" /перс./ > *lotiḡūta* "беспутство", *dišmin* /курд./ "враг" > *dišminūta* "вражда", *ḡvanḡa* /курд./ "парень, молодой человек" > *ḡvanḡūta* "молодежь", *kiḡā* /перс./ "слуга" > *kiḡūta* "служба" и др.

2. Окончание уменьшительной формы - *ūna* /ж.р. -

unta /:

vaḡta "жена" /курд./ > *vaḡtūna* "женушка", *kaḡi* /курд./ "отец" > *kaḡūna* "папенька", *šū* /курдское слово, употребляемое в арамейских диалектах Курдистана/ "что-то" > *šūšūna* "очень маленький"² и др.

² Maclean: a very little /см. его A Dictionary of the Vernaculars of Syria, Oxf., 1901, стр. 126/.

3. Образователь нисбы - *āia* /х.р. - *ēta* /:

ḡāra "труд" /перс./ > *ḡarāia* "трудящихся",
х.р. - *ḡarēta*.

4. Образователь единичности -*ta/-īta*:

kišmiš /перс./ "изды" > *kišmištā* "издымин-
ка", *sōfj* /курд./ "обувь" > *sāvjetā* "ботинок",
ḡašmi /перс./ "очки" > *ḡašmīta* "одно стекло
от очков".

5. Окончание, указывающее на модификацию цвета -*nāia*
/х.р. - *nēta* /:

ḡōra /курд./ "серый" > *ḡoranāia* "серо-
ватый" и *ḡoranēta* "сероватая".

6. Образователь отыменных прилагательных - *āna*
/х.р. - *anta* /:

sōdā /перс./ "желание; охота" > *sōdānā*
"приятный" и *sōdāntā* "приятная"; *saḥm*
/перс./ "ужасный" > *saḥmāna* и *saḥmanta*
"ужасный, страшный" и "ужасная, страшная", *kiḥt* /курд./
"чуб" > *kiḥtānā* "чубастый", *ḡingīḡā* /курд./
"дохматая" > *ḡingīḡānā* "пролетарий"; *dārd*
/перс./ "горе, печаль" > *dārdānā* "печальный" и др.

Заемствованные имена вместе с арамейскими словами
часто составляют композиты: *ḡaršānḡāra* "трудящихся" <
арам. *ḡaršāna* "тянувший" и перс. *ḡāra* "труд",
maḡiqlāna "виновник, преступник" < арам. *māri*
"владелец" + перс. *ḡnāna* "вина" и др. Здесь же мож-
но было указать на образование негативных прилагательных
типа *dla-tiḡib* "безграничный, -ая" от персидского
tiḡib "граница" и арамейской отрицательной приставки

dlā "без, не".

Современными арамейскими диалектами заимствованы не только именные основы иранского происхождения, но и именные образователи. Так, например:

1. Образователь уменьшительной формы - *ḳä: sävü* "старик" > *sävüḳä* "старичок" /но от *sävü sävüḳä*, с арамейским образователем уменьшительной формы - "дедушка"/, *nīšan* "знак" > *nīšanḳa ~ nīšanqa* - то же самое.

2. Отрицательная приставка *be-*, образующая отрицательные прилагательные /арам. *lā* и *dlā* /: *bekahmi* "безжалостный" /< *kahmi* "жалость"/.

3. Окончание - *dāh*, указывающее на профессию: *ākā-nādār* "землепашец" < арам. *ākāhā* "крестьянин".

Все другие иранские именные образователи встречаются лишь в именах иранского происхождения.

Особый интерес представляют собой заимствованные слова с арамейской флексией /обратные случаи, т.е. арамейские имена с иранской флексией не наблюдаются/.

Иранские имена, как и арамейские, образуют женский род с помощью арамейских морфем -*ta* и -*i*:

а/ *gīamiš* "бувол" /перс. *gārmīš* /, отсюда "буволица" - *gīamišta*; *simta* "копыто" < перс. *som*, *hamta* "девушка, служанка" < перс. *hām* перс. *šālgām* "репа" > *šilgimtä, tuḷāḳā* "забавливающая" < курд. *tolaxe*, отсюда ж.р. *tuḷāḳtā, gūrtā* "большая" от *gūrkā* "большой" < курд. *gūr*;
б/ *xārdä* "желтый" /перс. *xārd* / > ж.р. *xārdi* "желтая", *gwanqa* /курд./ "красивый" /в диалекте тиари/ >

ğwanqi "красивая", *qara* /курд./ "глухой" > ж.р.
kari "глухая", *mārdā* /курд./ "бравый" > ж.р.
mārdi и т.д.

Имена мужского рода иранского происхождения, оканчивающиеся на - *ō* или -*a*, образуют множественное число обычно с помощью широко распространенного арамейского форманта -*i*(*-ī*): *dōlātmānd* /перс./ "богач"
> мн. *dōlātmāndi*, *dālāl* /перс./ "барышник"
> мн. *dālāli*, *vāxir* /перс./ "визирь" > мн.
мн. *vāxiri*, *diḫmin* /курд./ "враг" > мн.
diḫmini; *dēva* /перс./ "див" > мн. *dēvi*,
kālāma /перс./ "капуста" > мн. *kālāmi*, *niksā*
/перс./ "жало" мн. > *niksi*, *ēngīxā* /курд./ "тряпка"
> мн. *ēngīxi*.

Множественное число от заимствованных имен мужского рода образуется и другими способами, характерными для арамейского языка. Таковы - образования множественного числа путем суффиксации форманта - *āni* и повторением последнего корневого согласного, как *ḫixma* /курд./ "родственник" > мн. *ḫixmāni*, *pāgā* /перс./ "кованная" > мн. *pāgāni*; *simbulā* /перс./ "ус" > мн. *simbulāli*.

Заимствованные имена женского рода во множественном числе принимают окончания -*āti* или -*iāti*, образуя мн. число от арамейских имен: *vaḫṭa* /курд./ "жена, женщина" > мн. *vaḫṭāti*, *mēša* /курд./ "лес" > мн. *mēšāti*, *dištā* /курд./ "поле" > мн. *diṣiāti*, *giamišta* /перс./ "буйволицы" > мн. *giamiṣiāti*, а также от имени мужского

рода *л̄дä* /перс./ "слуга" множественное число будет
л̄дäчäti, как и от араб. *ах̄ла* "брат" - мн.
ах̄лчäti

The Velar Spirant \dot{g} in Modern East Aramaic Dialects

1. As is known, in the classical northwest Semitic languages the phonetic law of spirantization of plosives was operational, according to which in the postvocalic position the plosives $b\ p\ d\ t\ g\ k$ changed to the corresponding spirants $\dot{b}\ \dot{p}\ \dot{d}\ \dot{t}\ \dot{g}\ \dot{k}$. Subsequently, the latter were pronounced as labiodental v and f , interdental \dot{d} and \dot{t} , and velar \dot{g} and \dot{h} . Thus, in the northwest Semitic languages, in particular Aramaic, there appeared a series of spirants (originally not characteristic of these languages) which, in the classical languages, represented allophones of the above plosives. However, in Modern Aramaic dialects the law of spirantization has ceased to function, and in many dialects the former allophones have acquired an independent phonological status by turning into phonemes (Tsereteli 1980). Thus, a velar voiced spirant \dot{g} has appeared among the new phonemes. The fate of this sound in the history of Semitic languages in general is highly interesting and has long since been the object of study by Semitists.

According to the evidence of classical Semitic languages, the consonant \dot{g} is attested in Ugaritic (\dot{g}), Arabic (\dot{g}), and in the South Arabian inscriptions (Sab. \dot{g}). In all the other Old Semitic languages the sound \dot{g} is not expressed graphically; instead of it, wherever it is expected, we find the grapheme which normally expresses pharyngeal voice spirant ' with the exception of Akkadian, in which ' corresponds to it, the latter occurring in place of ' as well. (An almost analogous phenomenon is also observable with the Semitic voiceless velar spirant \dot{h} : it is absent in all languages which lack its voiced correlate; the Ethiopic language is an exception, in which, although it has no \dot{g} , \dot{h} exists along with the pharyngeal \dot{h} , as in Ugaritic, Arabic, and Sabaeen.) This state of affairs complicates the reconstruction of the series of velar spirants in the Proto-Semitic phonological system.

Among Modern Aramaic dialects, the velar voiced spirant \dot{g} occurs systematically in the West Aramaic dialects of Ma'lūla. There, not only has the spirantized \dot{g} been preserved as \dot{g} , but the initial plosive g has changed to the spirant \dot{g} as well (as is the case with all the other plosives, except the labials: $k > \dot{h}$, $d > \dot{d}$, $t > \dot{t}$; Tsereteli 1980: 212-213): \dot{g} abrōna "man," \dot{g} ofna "vine," \dot{g} amla "camel" (cf. MEA $g\dot{o}ra$ from $gab\dot{r}\dot{a}$; $gipna$, $gamla$, and so on), $ro\dot{g}ma$ "stone," $re\dot{g}ra$ "leg," etc.

In the Central Aramaic Tūrōyo dialect the spirantized *ḡ* is also preserved as *ḡ*: raḡlo “leg” (< raḡlā), raḡyo “raw” (< raḡyā), mfalaḡ “divide!”, but fāigo, filgo “half,” and so on. In Modern East Aramaic dialects the velar voiced spirant *ḡ* is pronounced rather rarely (cf. also Sara 1974:36) and is largely the consequence of a conditioned phonetic change of the voiceless spirant *ḥ* before voiced consonants (excepting the sonorants): U ḡda “one” (< ḥda), ḡdēta “joy” (< ḥdēta), maḡdir “turn it over!” (< maḥdir), maḡbir “tell me!” (< maḥbir), ḡzile “they saw” (< ḥzile), and others, but the voiceless spirant *ḥ* before vowels and sonorants remains voiceless: pḥili “cried” (< bḥili), dḥiri “remembered” (often: tḥiri), ḥmārā “ass,” ḥniqli “got drowned; strangled,” etc.

More often than not *ḡ* occurs in loanwords: āḡa (< Tur.) “lord, master,” baydaḡ (< P) “flag,” damḡa (< Tur.) “brand,” dāmiḡ “to brand,” zāḡa (< Az) “cave,” ḡalibūta (< Ar with Aram. ending *-ūta*) “victory” and v. ḡalib “to vanquish,” ḡulāma “servant” (< Ar) (Sara 1974:39) and others.

In Aramaic words proper the spirant *ḡ* occurs very rarely. If it does, the voiced spirant *ḡ* is rendered in writing through the corresponding grapheme ܓ [ḡ].

We shall now discuss these words.

1) šāḡiš [šāḡiš] “to disturb, stir up; to make a tumult; to be agitated.” ḡḡušya (< šḡūšyā) “agitation; disturbance, tumult,” root: šḡš. In classical Syriac the root šḡš is used in this meaning: šḡūšyā and šāḡāš. Mention should here be made of the Modern Aramaic verb šaš, šā’iš “to shake (intr.), to stagger,” n.act. šāšō šyōša (cf. Krotkoff 1982:169 - š’aša, šya:ša), in the intensive: “to shake; to rock” (tr.), usually written with ‘: [šā’iš], but along with it: [šā’iš] and [šā(g)š] (Maclean 1901:299). In interpreting the word šāḡiš, Maclean points to OS [šḡš], referring the reader to [šā’iš] (Maclean 1901:310). Cf. in Arabic the verb šḡs in stem II: “to agitate.”

2) rāḡiš ~ rā’iš (Maclean 1901:295), r’a:ša from rḡš (Krotkoff 1982:168) “to feel; to wake up.” Cf. OS rḡš: rāḡāš “to be restless; to rage; to feel,” rēḡšā “a sense”; BA rḡš, caus. “to come running agitated,” H rḡš: “to be restless, to be in restless motion,” riḡšā “agitation, confusion.”

Thus, in the present case the OS rḡš has two connotations: “to feel” and “to be restless.” The BA and H rḡš has the latter meaning, whereas in Modern East Aramaic dialects rḡš is used only in the former meaning of “to feel,” hence riḡša “feeling,” raḡūša “sensitive” (Sargis 1909:647 - [riḡšā], [rāḡōšā]). The meaning “to wake up” evidently developed from this (cf. Cerulli 1971:117). It should be noted that in East Aramaic the verb in question is pronounced with a hard timbre: rišli “woke up,” rāyis “to wake up,” and so on (cf. Kalashev 1894:360, with a hard timbre). This is the case when velarization is a reflex of the pharyngeal ‘. Hence, in Modern Assyrian dialects this root is written with ‘: [r’š], although the spelling of these words with *g* also occurs: [rā(g)š] (Maclean 1901:289; Cerulli 1971:117); [rā’yūšā] along with [rāḡūšā].

Along with the root *rgš* in Semitic languages we have the root *rʿš* with an analogous meaning: H *raʿaš* "earthquake," v. *rʿš* "to shake, to be shaken; to suffer," Ar *raʿasa* and *raʿaša* "to shiver, to shake," *raʿš*, *raʿaš* "shiver." Although the root *rʿš* occurs in Old Syriac as well, its meaning ("to rend, to trample, to demolish") is hardly related to the above root.

It follows from the foregoing that to the OS *rgš* "to be restless; to feel" there correspond two roots in Hebrew: *rgš* and *rʿš*, with almost identical meanings: *rʿš* "to shake" and *rgš* "to be in restless motion." It is analogous in Arabic: *rgs* (stem VIII) "to be in a state of agitation, confusion" and *rʿs* (*rʿš*) "to shake, shiver."

3) U *šrāya* and *šrāga* "lamp; candle" (Kalashev 1894:405: *šraya*, *šrağa*, *šra*; Maclean 1901:311: U *šrāga*, *šra*, *šrāya*). Cf. OS *šrāga* "lamp; candle," hence the verb *šrag* "to light" (cf. Ar *srğ*, IV: "to light, kindle," *sirāğ* "lamp"), Mand *šrg* in the same meaning.

From the root *šgr* come: OS *šəgar* "to kindle, to stoke," Ar *sgr* "to kindle a fire, to stoke an oven," but Mand *šrg* "to kindle." In Modern East Aramaic dialects the verbs "to light" and "to kindle" are formed from the same root *šʿr* (< *šgr*): *šāyir*, *šar*, *šāʿir* (Maclean 1901:299 [*šā(g)r*] and [*šāʿir*], *ibid.*, p. 310 [*šāʿir*]; in Kalashev this verb is formed from the root *šyr*, but with a hard timbre [1894:402]).

Thus, in West Semitic the root *šrg* alternates with *šgr*. In some of these languages, these two roots are used with a certain differentiation of meaning: (1) "to light" and (2) "to kindle." As is seen from the foregoing, there are two roots in Old Syriac: *šrg* "to light, to illuminate" and *šgr* "to kindle, to stoke." The same tendency is observable in Neo-Aramaic: *šrāga* "lamp" (along with *šra*, *šrāya*) and *šāʿir* "to stoke, kindle." The same in Mandaean: *šraga* "lamp," but *šgr* "to burn, to enflame." However, in Arabic the roots *srğ* and *sgr* occur in the same meaning: "to light, to kindle."

4) U *dāgil* "to deceive," but Al Ash *zāğil* (Maclean 1901:83), U *dāgālā*, but in Kalashev *dağala* (Kalashev 1894:272) and Al Ash *zağāla* "deceiver, liar." Cf. Mand *dagala*, OS *dgl*, II: "to deceive," *daggālā* "deceiver, liar," *daggālūtā* "deception; lie, falsehood"; Ar *dağala* "to lie."

It is interesting to note that in the Urmia dialect the 2nd radical *g* is preserved (from *gg*); however, in some other Modern East Aramaic dialects (Alqosh, Ashitha) *ğ* is attested in this case in place of *g*, which is quite unexpected, for a geminated plosive in postvocalic position preserves its occlusive nature.

5) *rağula* ~ *ravula* "gorge; valley" [*rāğūlā*], [*rāvūlā*]; Al *rā-ūlā* (Maclean 1901:289, OS *rāğōlā*). In Kalashev, without *g*: *ravula*, *ravulta* (Kalashev 1894:356). In Pera Sarmas' Dictionary this word occurs in two forms: with *ğ* and with *w* instead of *ğ*: [*rāğūlā*] and [*rāvūlā*] (Sarmas 1965:325).

6) In Neo-Aramaic, the word *ağira* "hired servant" is attested in Pera Sarmas' Dictionary (p. 17). In the same dictionary we find another word formed from

the same root: *āgra* "pay, payment." The latter word occurs in Ṭūrōyo as well: *āgro* (Ritter 1979:29) and in Ma'lūla: *āgra* (Bergsträsser 1963:30). In the Alqosh dialect *g(ġ)* is missing in this word: *yāyir* "to hire," *ira* "hired servant, hireling," although Maclean writes these words with a "mute" *g*: [*yā(g)ir*] and [*ʔi(g)irā*] (Maclean 1901:115 and 3). Cf. OS 'eġar in the same meaning: 'aġrā, Mand *agra* "payment." This root occurs in other Semitic languages as well: H OA Akk 'gr; Ar 'ġr (II) "to pay the price; to hire."

7) In the Ṭūrōyo, Alqosh, and Ashitha dialects the radical *g* in the form of *ġ* is preserved in the word "bit, bridle": *T lġōmo* (Ritter 1979:295); *Al Ash liġāma*, *liġēma* (Maclean 1901:145). In other East Aramaic dialects the second radical consonant is missing: *tāma* (Kalashev 1894:314, in Russian transcription - ламa.), but the word has a hard timbre, and hence is sometimes written with the pharyngeal spirant ' : [*la'mā*], along with [*la(g)mā*], [*lagmā*] and [*lāmā*] (Maclean 1901:150; Sarmas 1965:189; Sargis 1909:583). However, in the denominative verb *tāġim* "to bridle" *ġ* is preserved in the eastern dialects as well (Kalashev 1894:314).

In Classical Syriac, two words are attested in the meaning of "bridle": *lāġāmā* "bridle, bit" and *luġmā* "bridle; jaw"; cf. also Mand *lugma* "cheek," Ar *liġām* (possibly from Aramaic) and P *lāġām* "bridle."

8) MEA *paġra* "body" < *paġrā*. (Kalashev 1894:34: *paġra*), *T faġro* (Ritter 1979:147); cf. OS and Targ *paġrā*; *paġranāya* "bodily" < *paġrānāya*.

9) MEA *sāġid* "to bow down, to worship; to make obeisance" (Kalashev 1894:366: *siġādtā*, *sāġid*); *sġida* "worthy" < *sġidā*. Cf. OS *sāġed*, the same in Targ *sāġaḏ*, and Ar *sāġada*.

10) MEA *māziġ* "to mix, stir" (something in a liquid) < *māziġ*; *mziġa* "diluted" < *mziġā* (Kalashev 1894:355: *māziḥ*). OS *māzaġ*, the same.

11) *syāġa* "fence; ledge; wall" but *Al* [*syā(g)*], *sya'a* (Maclean 1901:225, Krotkoff 1982:148, 156) < *syāġā*, cf. OS and Targ *syāġā*—id., Targ *səyūġā* "fenced," H *sūġ* (SWG) "fenced, enclosed" as well as the denominative verb *sāġ* (OS) and *siġ* (Targ) "to fence, enclose," Ar. *siyāġ*.

12) *U salġa* [*salġā*] "accuracy," *salġāna* [*sālġānā*] "accurate"; cf. Kalashev 1894:364: *sālgā* and *sālgānā*.

2. In Modern East Aramaic dialects we observe some cases where neither the plosive *g* (as is the case in these dialects) nor the spirant *ġ* (as found in Ma'lūla and Ṭūrōyo) stands for the spirantized consonant *ġ*, i.e. *ġ* > *ϕ*. Two cases should be distinguished here: (a) when *ġ* vanishes without a trace, and (b) when hard timbre remains after the omission of *ġ* (*ġ*). (Cf. Krotkoff 1982:13). The following words may serve as examples of the former case:

1) MEA *māna* "shield" < *maġanā*. Cf. OS *māġannā*, Targ *māġan*, as well as H *māġēn*, Ar *miġann* (< GNN).

2) Tkh Ash nāya, Ti nāha (Maclean 1901:209) “dawn” < naḡhā, cf. OS nāḡah, Mand NG “to dawn,” BA naḡhā “daylight,” H nāḡah “to illuminate, shine.”

3) Al yāyir “to hire” and Ira “hired servant” < yāḡir, ṯḡirā (cf. above).

4) MEA šāda “almond” < šaḡdā (Krotkoff 1982:169: Mos še:še). Cf. OS šeḡdā, Targ šigdā.

As noted above, sometimes *g* > *ϕ*, but the hard timbre remains in the word (as a reflex of the dropped *g/ḡ*):

1) U pāli “to divide,” inf. plāya (Krotkoff 1982:166: pla’a, pli:ya) < plg; cf. Maclean 1901:252: [pālig], [pālī], Cerulli 1971:108: [mplg] and [mpl’], but pālgā “half.” Cf. T fəlgo, M flḡ II “to divide in two,” felka “half.” In Kalashev the word “to divide” is also with a hard timbre: pati (p. 348), but “half” is with a soft timbre: pālgā (p. 350). The participle of the same verb “to divide,” without ḡ but with a hard timbre, occurs in the Chrestomathie of Macuch and Panoussi: puḡita “divided” (p. 108).

2) zāya [za’yā] < za’yā (U) “animal’s or bird’s young,” but T zōḡa, cf. Targ zō’ī “to be small.” Th. Nöldeke seems to be right in pointing to the origin of za’yā from z’r (Nöldeke 1974:53), which is corroborated by the parallel use of zō’ī and zō’ir in the Targums in the meaning of “being small” (Levy 1959:266). However, we are here interested in z’y ~ zgy in Modern Aramaic dialects.

3) nrg, hence Targ nargā (Levy 1959:129), OS nārgā “axe.” Among Modern Aramaic dialects the 3rd radical *g* has been preserved only in Ṭūrōyo: nārgo (Ritter 1979:358). In East Aramaic dialects *g* is dropped, but the word is pronounced with a hard timbre: nara (cf. also Kalashev 1894:341, in Russian transcriptions: nappa; Krotkoff 1982:165: nara), being spelt in two variants: [nar’ā] and [nargā] (see, e.g. Maclean 1901:218; Sargis 1909:549).

Semantically close to the root nrg is ngr, which occurs both in Middle Aramaic (Classical Syriac, Judeo-Aramaic) and in Neo-Aramaic: Targ nāḡar “to saw; to work in wood” (Levy 1959:91), OS nāḡar “to chop,” in the intensive: naggār “to carpenter,” MEA nāḡir “to carpenter” (Maclean 1901:209). The word “carpenter” is formed from the same root: Targ naggārā, OS naggārā, Mos nagāra (Maclean 1901:209); in Pera Sarmas: [nagārā], but naḡar (U) from Ar naḡḡār. It should be noted that in the word nara the short vowel is pronounced in a stressed open syllable; in addition, sometimes a long *r* is heard here, hence in Kalashev nappa is given with a double *r*.

3. The following can be concluded from the foregoing:

1) In Modern East Aramaic dialects—in words originally Aramaic (or in old borrowings)—the velar voiced spirant ḡ, occurring rather rarely, derives from the plosive phoneme *g*, originally spirantized in postvocalic position. In such cases the phoneme ḡ is rendered in writing through a corresponding grapheme > [ḡ].

2) In some words the consonant *g(ḡ)* is omitted, which is usually reflected in writing: the word is spelled without *g(ḡ)* or with the given letter, but with a

special sign showing that the $g(\dot{g})$ is not pronounced: 𐤆 [(g)].

3) In the latter case (when g/\dot{g} is dropped) the vowels of this word are often velarized, as is also the case in words etymologically containing the pharyngeal voiced spirant ' (cf. ayna "eye" < 'aynā , šmīti "he heard" < šmī'li , etc.). In such cases the letter 'ayn frequently occurs in writing in place of the expected g/\dot{g} ; sometimes, however, letters rendering the pharyngeal consonant ' and the velar consonant g/\dot{g} alternate in one and the same word (cf. [nargā] ~ [nar'ā], [laḡmā] ~ [la'mā]). Thus, judging by the reflex of the omitted consonants (in the present case, velarization), here one may speak of the alternation of ' ~ \dot{g} in East Aramaic dialects. Evidently this accounts for the use of ' instead of the omitted g/\dot{g} in the words under discussion.

4) Cases are also observable in the above examples in which $g \sim \text{'}$ alternation is attested in related roots (evidently of the same origin), as šgš "to be agitated," "to revolt," and š'š "to shake, to be unsteady"; rgš "to feel," "to be restless" and r'š "to wake up, to start," which occasionally finds parallels in other Semitic languages as well: H rgš "to be in a restless state, to be in restless motion," and r'š "to shake," Ar rḡs and r'š (the same).

4. Proceeding from the presence of velarization in words of the indicated type, a root with ' could be reconstructed for them: pl' "to divide," from plḡ (< plg).

The alternation of the velar voiced spirant \dot{g} with the pharyngeal voiced spirant ' is known in classical Semitic languages: Ar SA Ug $\dot{g} \sim \text{'}$ H A Eth ' (cf. Ar ṣaḡir and BA zā'ir "small"; Ar ḡarb and H 'ereḡ "evening," etc.); hence, such alternation in Modern East Aramaic dialects does not appear impossible from the standpoint of Semitic phonology. Here I would like to recall the Greek and Latin rendering of the Hebrew pharyngeal voiced spirant ' by the Greek ν and Latin g , along with ϕ .

5. As noted above, the MES \dot{g} is characterized by a low frequency, in contradistinction to its voiceless correlate $ḡ$, which exhibits high frequency. Thus, the MEA \dot{g} is a marked phoneme (which cannot be said in the same way with regard to the central Aramaic dialect of Tūrōyo, and hardly at all regarding the West Aramaic dialect of Ma'lūla). It should be noted that the omission of g/\dot{g} —leading to the velarization of a word, i.e., manifesting the characteristic feature of the pharyngeal spirant ' in these dialects—perhaps points to the fact that \dot{g} turned into ' prior to its disappearance (and then disappeared with the rest of the 'ayns, leaving only a trace in the form of velarization). Only thus can one account for the velarization of a word that once had a velar spirant \dot{g} . If this is actually the case, then we are dealing with a certain repetition of the history of velar consonants in Aramaic: P.-S. $\dot{g} > \text{'}$, which later $> \phi$. Thus, e.g., $\text{plg} > \text{plḡ} > \text{pl'}$ > $\text{pl}\phi$ (cf. P.-S. tḡr A tar'ā, MEA tara "door, gate").

Thus, the velar voiced spirant \dot{g} which in Modern Aramaic dialects results from g , becomes ϕ , possibly through ' , i.e., $g > \dot{g} > \dot{g} > \text{'}$ > ϕ .

6. The phonological characteristics of the entire series of velar consonants in Modern East Aramaic dialects calls for a special study—both in its synchronic and diachronic aspects. The purpose of this paper has been to present the phonological status of the velar voiced spirant g and its historical development in Modern East Aramaic dialects.

References

- BERGSTRÄSSER, G. 1963. *Einführung in die semitischen Sprachen*. Darmstadt.
- CERULLI, E. 1971. *Testi Neo-Aramaici dell'Iran settentrionale*. Raccolti da Enrico Cerulli con glossario di Fabrizio Pennacchietti, I. Napoli.
- KALASHEV, A. 1894. "Russko-aysorskiy i aysorsko-russkiy slovar," *SMOMPK XX*. Tiflis.
- KROTKOFF, G. 1982. *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan*. New Haven.
- LEVY, J. 1959. *Chaldäisches Wörterbuch*. Köln.
- MACLEAN, A. J. 1901. *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*. Oxford.
- MACUCH, R. and E. PANOUSI. 1974. *Neusyrische Chrestomathie*. Wiesbaden.
- NÖLDEKE, Th. 1974. *Grammatik der neusyrischen Sprache*. Hildesheim.
- RITTER, H. 1979. *Ṭūrōyo, die Volkssprache der syrischen Christen des Ṭūr 'Abdīn*. B. *Wörterbuch*. Beirut.
- SARA, S. I. 1974. *A Description of Modern Chaldean*. The Hague-Paris.
- SARGIS, the archimandrite. 1909. *Russko-sirskiy leksikon*. Urmia.
- SARMAS, Pera. 1965. *Assyrian Vocabulary*. Teheran.
- TSERETELI, K. 1980. "Zur Frage der Spirantization der Verschlusslaute in den semitischen Sprachen," *ZDMG* 130.

Abbreviations and Symbols

- A — Aramaic
- Akk — Akkadian
- Al — Alqosh Neo-Aramaic dialect
- Ar — Arabic
- Ash — Ashitha Neo-Aramaic dialect
- Az — Azeri
- BA - Biblical Aramaic
- caus. — causative
- Eth — Ethiopic
- H — Hebrew
- inf. — infinitive
- intr. — intransitive
- M — Ma'lūla Neo-Aramaic dialect
- Mand — Mandaic
- MEA — Modern East Aramaic
- Mos — Neo-Aramaic dialect of Mosul
- n.act. — nomen actionis
- OA — Old Aramaic
- OS — Old Syriac, Classical Syriac
- P — Persian
- P.-S. — Proto-Semitic
- SA — South Arabian
- Sab. — Sabaean
- T - Ṭūrōyo, Neo-Aramaic dialect of Ṭūr 'Abdīn
- Targ — Targumic
- Ti — Tiari Neo-Aramaic dialect
- Tkh — Tkhumī Neo-Aramaic dialect
- tr. - transitive
- Tur — Turkish
- U — Urmia Neo-Aramaic dialect
- Ug — Ugaritic
- v. — verb
- < — results from, derives from
- > — results in, becomes
- * — reconstructed form
- [] — for graphemic transliterations

II

სემიტური ენათმეცნიერება

SEMITIC LINGUISTICS

К вопросу о происхождении местного падежа (локатива) в древнееврейском и арамейском языках

В древнееврейском языке склонение имен утрачено¹. Исключение составляет местный (resp. направительный) падеж, так называемый локатив, с окончанием на *-a*: *šammā* 'там' (ср. *šam*), *arša* 'в страну', (ср. *ereš*) 'на земле', *mišraimā* 'в Египет', 'в Египте' (ср. *mišraim*) и т. д. Формант локатива *-a* сохранился и в арамейском языке в адвербиальных образованиях, как библ.-арам. *taḥlā* 'вниз', 'внизу', *tammā* 'туда', 'там', иуд.-арам. *ella* 'наверх', 'наверху', *bara* 'наружу' и т. д.². Указанные форманты идентичны как по функции, так и по происхождению.

Окончание *-a* в древнееврейском некоторые семитологи (Брокельман, Грей, Бергштрессер и др.) рассматривают как признак дательного (resp. винительного) падежа. По их мнению, падежное окончание *-a* в древнееврейском языке уже не является показателем прямого дополнения (т. е. винительного падежа), а указывает на направление (т. е. локатив, местный падеж)³: *arša*, *hūša* 'наружу', *šammā* 'там', *banneḡba* 'на юг' и т. п. Подобное объяснение дается и суффиксу *-ā* в наречиях времени, как, например, *laḵlā* 'ночью', *miḵjamim jamimā* 'изо дня в день' и т. д.⁴.

Таким образом, названные исследователи, видя в древнееврейском падежном окончании локатива формант дательного падежа, предполагают, что в данном случае сохранился его долгий вариант. К. Брокельман, основываясь на данных древнееврейского языка, утверждает, что падежные окончания в семитских языках выражались долгими, а не краткими гласными⁵.

Вопросу о падежных окончаниях специальную статью посвятил Сабатино Москати⁶. Он вполне убедительно показал необоснованность указанного положения. По его мнению, падежные окончания в единственном числе выражались краткими гласными (*u*, *i*, *a*), долгие соответствия которых (*ū*, *ī*, *ā*) употреблялись во множественном числе. Во множественном числе форма именительного падежа сохранилась в араб-

¹ О падежных формах, засвидетельствованных sporadически, см.: J. Barth, *Die Casusreste im Hebräischen*,— ZDMG, 53, 1893, S. 593.

² C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I, Berlin, 1908, S. 465, а, прим. 2.

³ Ibid., S. 464.

⁴ Ibid.

⁵ C. Brockelmann, *Grundriss...*, S. 469.

⁶ См. S. Moscati, *On Semitic case-endings*,— JNES, XVII, 1958, N 2, p. 142—144.

ском и аккадском языках, где для косвенных падежей (родительный, дательный) употребляется одна форма — родительного (с окончанием на *-l*). В финиоском языке форма дательного падежа употребляется в функции множественности вообще (для всех падежей), а в древнееврейском и арамейском языках с той же целью — форма родительного падежа. Москати заключает: «...таким образом, количественная характеристика — долгие вместо кратких — является их (падежей во множественном числе — *К.Ц.*) отличительной чертой. Поэтому мы здесь имеем случай морфофонемической оппозиции... Итак, краткость гласных — существенная специфика окончаний падежей единственного числа»⁷.

Хотя мы разделяем положение Москати о краткости падежных гласных в форме единственного числа, мы не можем все-таки согласиться с его интерпретацией окончания древнееврейского локатива *-a*. Путь, который привел Москати к указанному выше заключению, не совсем правилен. Для специалистов, допускающих первичность долгих разновидностей падежных гласных в единственном числе, исходным является окончание древнееврейского локатива *-a*. Москати поэтому попытался опровергнуть утверждение об историческом единстве местного (локатива) и дательного падежей и тем самым лишить основания положение о первичности долгих разновидностей падежных окончаний. С этой целью он привлек данные угаритского и аккадского языков, но упустил из виду их арамейские соответствия и данные других родственных языков, как это случилось и с другими исследователями.

Для Москати формантом древнееврейского локатива является не *-a*, а *-ah*, который этот автор увязывает с локативным суффиксом в угаритском языке, обозначаемым знаком ⁸ [h]⁸. Он отмечает, что в древнееврейских и угаритских текстах конечное *h* (евр. ה) не является mater lectionis, а представляет собой согласный⁹. Аналогичное мнение было высказано и Е. А. Спейзером. Он считает установленным, что в угаритском языке локатив образуется посредством согласного *h* и что этот факт полностью опровергает связь древнееврейского «локального *he*» с окончанием семитского аккузатива — *a*¹⁰. Считая основным элементом показателя локатива (у Спейзера — терминатива) в угаритском языке согласный *h*, то же самое он видит и в древнееврейском¹¹ (хотя в последнем имеется только *a*, графически изображенный через [ah]). По его мнению, отсутствие этого согласного в древнееврейском — явление более позднее¹². По словам автора, в одно время названный выше [h] и в древнееврейском являлся согласным вне всякого сомнения, что якобы подтверждается данными угаритского языка¹³. Таким образом, угаритское написание локативных форм с окончанием [h] послужило основанием для Спейзера и Москати и в древнееврейском языке усмотреть аналогичный согласный элемент. Каково же действительное положение вещей в угаритском?

В угаритских текстах не мало случаев, когда имена, стоящие в локативе, имеют окончание *-[h]*: [šmnh] 'к небу', [aršh] 'в страну',

⁷ Ibid., p. 144.

⁸ В квадратных скобках помечены обозначения знаков и транслитерация слова.

⁹ S. Moscati, *On Semitic case-endings*, p. 143.

¹⁰ E. A. Speller, *The terminative-adverbial in Canaanitic-Ugaritic and Akkadian*, — *Israel Exploration Journal*, 1954, IV, № 2, p. 108.

¹¹ Ibid., p. 110.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

'на землю', [mthh] 'к постели', [amth] 'к локтю', также в наречиях времени — [imh] 'навсегда'¹⁴. Но возникает вопрос: всегда ли знак *h*, стоящий в конце слова, передает согласный (как это утверждают Гордон, Спейзер и Москати¹⁵), или же имеются случаи, когда его правильное было бы толковать иначе.

В этой связи надо отметить следующее.

1. В угаритских текстах вопросительное местоимение со значением «что?» передано посредством двух знаков — *m* и *h*: [mh]. Гордон его читает *mah*¹⁶. Но сравнивая угаритское местоимение с соответствующим материалом других родственных языков, каковы араб., арам., мд., др.-евр. *mā*[mh], мы приходим к выводу, что угаритское [mh] является соответствием вопросительного местоимения в других семитских языках, в силу чего его следует читать как *mā*, а не *mah*.

2. Числительное «десять» во второй декаде количественных числительных имеет двойное написание: [ʿsr] и [ʿsrh]. Как это правильно отмечает Гордон, первое из них соответствует евр. *ʿasar*, а второе — евр. *ʿesre*, причем последнее также пишется с конечным [h]¹⁷.

Полное соответствие существует между угаритским и древнееврейским и с точки зрения их употребления, ср. угарит. [hms ʿsrh] и др.-евр. *h̄mes ʿesre* 'пятнадцать', [imn ʿsrh] 'восемнадцать'¹⁸ и др. Как показывают древнееврейские соответствия, в данном случае [h] указывает на гласный исход слова (e). Это подтверждается и тем, что в угаритском и в локативе, и в числительном «десять» имеются случаи отсутствия знака [h]: [ʿsr] вместо [ʿsrh], [šmm] вместо [šmmh]¹⁹. Объясняется это тем, что в угаритском применение знака [h] для обозначения гласного исхода не развилось в той степени, как в древнееврейском. В пользу того, что в локативе действительно должен был быть в конце слова гласный звук, а не согласный, говорит и приведенный Айстлайтнером пример так называемого орфографического удлинения согласного [šbiʿa]. Айстлайтнер считает это слово формой аккузива направления и читает его как *šabi'a*²⁰. В конце слова стоит [ʿa], а не [h], поэтому его нельзя читать *šabiah* или как-то в этом роде. Поскольку в локативе в названных выше случаях имеется конечное долгое *a*, постольку [šbiʿa] следует читать как *šabi'a* (как известно, знак [ʿa] читается и как 'a)²¹.

Таким образом, выделение элемента *h* в качестве суффикса локатива в угаритском не оправдывается, не говоря уже о древнееврейском. Знак [h] представляет собой графический указатель к долгим гласным (*a*, *e*) в исходе слова, так же как и в языке, близкостоящем к угаритскому, — в древнееврейском. Это подтверждается и данными арамейского языка, где окончание локатива (resp. адвербиального аккузива) всегда бывает *a*, а не *ah* (см. выше). Если мы согласимся с мнением Спейзера и Москати, то нам придется подобным же образом объяснить и арамейское *-a*, что не представляется возможным.

¹⁴ С. Н. Gordon, *Ugaritic manual*, Roma, 1935, p. 83, § 11. I.

¹⁵ E. A. Spelzer, *The terminativ-adverbial...*, p. 110; S. Moscati, *On Semitic case-ending...*, p. 143.

¹⁶ С. Н. Gordon, *Ugaritic manual*, § 6.28.

¹⁷ Ibid., p. 35, § 7.5.

¹⁸ J. Alstleitner, *Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen*, Berlin, 1954, S. 26.

¹⁹ С. Н. Gordon, *Ugaritic manual*, p. 35, § 7.5.

²⁰ J. Alstleitner, *Untersuchungen...*, S. 9.

²¹ Ibid., S. 7.

Не безынтересно, что долгое *ā* встречается в наречиях и в одном из южносемитских языков — эфиопском. Касаясь этого окончания в наречиях, Дильман указывает, что его следует рассматривать не как местоименный суффикс женского рода 3-го лица, а как *ā* или *hā*, первичное значение которого — «по направлению к...», т. е. образованное локатива²².

По нашему мнению, форма еврейско-арамейского локатива на *-ā*, так же как и угаритского, первоначально не являлась самостоятельным падежом или какой-либо самостоятельной формой имени (или наречия), а передавалась дательным (resp. винительным) падежом, как это обычно бывает во многих языках²³.

Связь аккузатива с локативом в эфиопском языке подчеркивает Дильман. По Дильману, в этом языке винительный падеж имеет и те функции, какие в других языках передаются посредством других падежей, а именно, аккузатив употребляется с тем же значением, что и локатив в санскрите²⁴.

Винительный падеж, как известно, выражался посредством форманта *-ā*. Таким образом, краткое *a* являлось окончанием и местного падежа (локатива). Впоследствии удлинением конечного *-a* (*-a > -ā*) было достигнуто разграничение локатива и обыкновенного винительного падежа: *-ā* выступает как формант винительного падежа, в то время как *ā* — только локатива²⁵. Таким образом, из дательного падежа выделился самостоятельный падеж со своим характерным формантом *-ā* (морфологическая дифференциация посредством долготы гласных в семитских языках — явление довольно частое). Позднее, после усечения конечных кратких гласных в еврейском и арамейском (а также в других северо-семитских языках) исчезли и падежные окончания, уцелели лишь долгие гласные, в том числе и окончание локатива *-ā* (как известно, долгие гласные в семитских языках меньше подвержены изменениям; так, например, в эфиопском языке долгие *ū* и *ī* сохранились, тогда как краткие *u* и *i* перешли в *e*).

Следует отметить, что названный выше *-ā* в еврейском и арамейском языках встречается и с мимацией в виде окончания наречия *-ām*: др.-евр. *īdām*, сир. *īdāmā* и т. д.; везде здесь выделяется окончание *-ām*, которое можно разложить на *ā + m*. При сравнении двух еврейских слов *lailā* 'ночью' и *īdām* 'днем', обнаруживается, что в обоих случаях мы имеем так называемый адвербиальный аккузатив времени с окончанием *-ā* и *-ām*. В угаритских текстах встречаются такие наречия с конечным [m], как [gm] 'громко', [bkm] 'плачевно', что Гордон считает адвербиальным аккузативом с мимацией (в словах с окончанием на *-ām*)²⁶. Нам же кажется, что последнее следует читать *-ām* (с долгим *ā*), как это мы имеем в других северных семитских языках (др.-еврейском, арамейском).

Аналогичное образование наблюдается и в южносемитских языках —

²² A. Dillmann, C. Bezold, *Ethiopic grammar*, London, 1907, p. 321.

²³ Как справедливо отмечает Н. В. Юшманов, чем меньше падежей в языке, тем шире их функции: один падеж совмещает несколько функций; см.: Н. В. Юшманов, *Загадка двухпадежных имен архаического языка*, — «Труды II сессии ассоциации арабистов», М. — Л., 1911, стр. 154.

²⁴ A. Dillmann, *Ethiopic grammar*, p. 321.

²⁵ В этой связи следует упомянуть параллельное употребление nota dativi *l-* и окончания *-ā* в арамейских диалектах; например, в мандейском и библейско-арамейском языках для передачи локатива.

²⁶ С. Н. Gordon, *Ugaritic manual*, p. 84, § 11.4. Там же отмечено, что названные наречия соответствуют древнееврейским типа *reqām*, *īdām*.

арабском и эфиопском, где в наречиях сохранился формант дательного падежа — краткое *-ā* с нунацией (в арабском) и с мимацией (в эфиопском): араб. *jaṣṣan* 'днем', эфиоп. *tamaləm* 'вчера' и т. д. (ср. араб. *al-jaṣṣa* и *jaṣṣan*).

Сказанное можно представить в виде следующей схемы:

др.-евр. *-ā* и *-ā-m*

арам. *-ā* и *-ā-m*

угарит. *-ā* и *-ā-m*

Таким образом, полагаем, что окончание *-ā* древнееврейского, арамейского и угаритского локатива то же самое, что и конечное долгое *ā* с мимацией, сохранившееся в адвербиальном аккузативе в тех же языках (*-ām*).

Москати пытается рассматривать формант локатива *-ā* (у него *-ah*) изолированно от падежных окончаний и объяснить его происхождение иным путем, увязывая этот формант, как и Спейзер, с аккадским адвербиальным суффиксом *-iṣ*. В данном случае Спейзер и Москати опираются на известное соответствие в семитских местоимениях: *h~š*. Хотя это соответствие имеется и в других случаях, но оно вряд ли дает достаточное основание для выдвижения следующего положения Москати: «Так или иначе еврейское *-ah* увязывается с аккадским адвербиальным окончанием *-iṣ*»²⁷.

Дело в том, что названные выше ученые мало считаются с вопросом о гласном; Москати ничего не говорит о связи долгого *ā* древнееврейского суффикса *-ah* с гласным *i* аккадского *-iṣ*. А это очень важно. Спейзер же, отмечая эту очевидную разницу между гласными, не дает ей объяснения, в чем признается и сам²⁸. Но для Спейзера основными являются согласные, расхождению гласных же он не придает значения²⁹. Нам кажется более вероятным увязывание с аккадским *-iṣ* арамейского суффикса *-iṣ*, являющегося обычным адвербиальным формантом. Арам. *-iṣ* является не только функциональным, но и фонетическим соответствием аккад. *-iṣ* (при идентичности гласных мы имеем соответствия *ṣ~ṣ*, восходящие к общесемитическому *ṣ*). При этом, как уже было сказано, в арамейском языке наряду с адвербиальным окончанием *-iṣ* засвидетельствовано также и долгое *ā*³⁰.

Высказанное позволяет прийти к следующим выводам: в семитских языках (на ранней ступени их развития) локатив выражался посредством дательного падежа с формантом *-a*-краткое (падежными окончаниями в единственном числе служили краткие гласные). Впоследствии путем удлинения гласного падежного окончания *-a* в древнееврейском и арамейском языках, а также в угаритском, локатив выделился от дательного падежа в самостоятельную форму. Формант локатива *-ā* в названных языках сохранился и с мимацией (в адвербиальных окончаниях *-ām*).

²⁷ S. Moscati, *On Semitic case-endings*, p. 143.

²⁸ E. A. Speiser, *The terminative-adverbial...*, p. 115.

²⁹ Ibid.

³⁰ Cp. J. Barth, *Assyrisches ṣ, hebräisch-aramäisches ā als Adverbialendung*, — ZA, 1914, S. 307—309.

Zur Frage der Spirantisation der Verschlusslaute in den semitischen Sprachen

1. In den klassischen nordsemitischen Sprachen (Hebräisch, Aramäisch) wirkte ein phonetisches Gesetz, nach dem die labialen, dentalen und velaren Verschlusslaute ($b\ g\ d\ k\ p\ t$) nach Vokalen spirantisiert wurden und sich in die entsprechenden Reibelaute ($v\ ġ\ ğ\ ħ\ f\ t$) verwandelten. Diesem Gesetz wurden andere im Hebräischen und Aramäischen existierende Verschlusslaute nicht unterworfen, nämlich Sonore ($r\ l\ m\ n$), Glottale und Pharyngale ($ʕ$) und die sogenannten glottalisierten und pharyngalisierten Verschlusslaute ($t\ q\ p$). Es ist erwähnenswert, daß die obengenannten Spiranten nur in diesem Falle (d. h. in postvokalischer Position) statt der Verschlusslaute vorkommen und also keinen phonemischen Wert wie etwa im Arabischen besaßen, wo alle genannten Reibelaute ($ġ\ ğ\ ħ\ f\ t$) mit Ausnahme von v Phoneme sind. Folglich sind diese Spiranten in der hebräischen und aramäischen Sprache die stellungbedingten Varianten der Verschlusslaute, ihre Allophone. Deshalb konnte ein und dieselbe konsonantische Wurzel wegen der verschiedenen Vokalisation, die durch die Flexion des Wortes verursacht war, bald einen Verschlusslaut und bald anstelle dessen den entsprechenden Reibelaut aufweisen. Vgl. hebr. *méleĥ* „König“, aber *malkī* „mein König“ $> \sqrt{mlk}$ ($k \sim \check{h} = |k|$), syr. *kʿtav* „er hat geschrieben“, aber *kaṭbat* „sie hat geschrieben“ $> \sqrt{ktb}$ ($b \sim v = |b|$) u. dgl.

2. In den modernen nordsemitischen Sprachen ist die Wirkung des Spirantisationsgesetzes eingeschränkt: im Aramäischen wirkt es nicht mehr; im modernen Hebräisch existiert diese Lautverschiebung zwar noch, betrifft aber nur noch drei von sechs Verschlusslauten: $b \sim v = |b|$, $k \sim \check{h} = |k|$, $p \sim f = |p|$ (s. u.). Die Spirantisierung eines anlautenden Verschlusslautes infolge des vokalischen Auslautes des vorhergehenden Wortes, wie sie im Althebräischen üblich war, findet dabei jedoch nicht mehr statt. Dennoch sind die Spuren der Spirantisation auch im modernen Aramäisch zu erkennen: in bestimmten Wurzeln (oder Wörtern) stehen statt der Verschlusslaute Reibelaute, die sich jedoch nicht mehr unter dem Einfluß ihrer Stellung in Verschlusslaute

verwandeln. Ein Reibelaut, der einst durch die Stellung des Verschlußlautes verursacht wurde, ist jetzt stabil geworden und wird den Stellungenänderungen nicht mehr untergeordnet. So z.B. *zviní* „er hat gekauft“ < *zvin-lich* (urm.), aber „gesetzmäßig“ *zvin* „er kauft“ < *zbin*. Daneben haben wir *zbin* (mit dem Verschlußlaut *b*!), das eine andere Bedeutung hat: „er verkauft“.

3. Aus dem Gesagten ist klar, daß im Hebräischen und Aramäischen der klassischen Zeit infolge des phonetischen Gesetzes der Spirantisation zwei allophonische Systeme bestimmter Phoneme existierten: Verschluß- und Reibelaute. Die Erforschung der Entwicklung und Wechselbeziehung dieser Systeme unter geschichtlichem Aspekt ist ein wichtiger Teil der diachronischen Betrachtung der nordsemitischen Sprachen. Dafür ist erforderlich: 1) Untersuchung der Texte einer gegebenen Sprache; Feststellung, wie sich diese sprachliche Erscheinung in hebräisch und aramäisch geschriebenen Texten widerspiegelt; 2) Was zeigen uns alte fremdsprachige Transkriptionen hebräischer und aramäischer Wörter; 3) Wie spiegelt sich die Spirantisation der Verschlußlaute beim Lesen der altsemitischen (hebr., syrischen) Texte heute wieder. Wie sieht die bis in unsere Gegenwart erhaltene Lesetradition aus. Diese Überlieferungen haben für das Erlernen der heutigen hebräischen Aussprache besondere Bedeutung, weil die hebräische Sprache jahrhundertlang keine lebende Sprache war und die lebende und gesprochene Sprache erst auf Grund dieser Überlieferung gebildet wurde.

Das Ziel des vorliegenden Artikels ist nicht die Klärung der obengenannten Probleme (das überlassen wir einer späteren Arbeit) sondern die Untersuchung der Frage, zu welchen Ergebnissen die Spirantisation der Verschlußlaute im modernen Hebräischen und Aramäischen geführt hat, und welche Wechselbeziehung zwischen den Verschluß- und Reibelautsystemen bestehen.

4. Im Hebräischen vor der Entstehung des sog. Israelischen Hebräisch, unterschied man zwei Aussprachen, oder besser gesagt zwei Haupttraditionen beim Lesen des hebräischen Textes: die aschkenasische (Aussprache der europäischen Hebräer) und die sephardische (Aussprache der im Osten und in den Mittelmeerländern lebenden Hebräer). Im „offiziellen“ modernen Hebräischen (d.h. in der Sprache Israels), das auf der sephardischen Aussprache beruht, finden wir von den sechs spirantischen Varianten der Verschlußlaute (*b g d k p t*) nur drei. Es sind dies die labialen Reibelaute, stimmhaftes *v* und stimmloses *f*, die Allophone der entsprechenden Verschlußlaute, stimmhaftes *b* und stimmloses *p*, darstellen, ferner der stimmlose velare Reibelaut *h*, der

aus *k* entstanden ist¹. Auf diese Weise sind im modernen Hebräisch /b/ |p/ |k/ so repräsentiert: /b/: [b] und [v], /p/: [p] und [f], /k/: [k] und [h]. So z. B. *šēḥ b'baqašā* שֵׁחַ בַּבְּקָשָׁא שֵׁחַ בַּבְּקָשָׁא (russische Umschreibung „bitte setzt dich!“², aber *bakawā* (baqašā) „Bitte“.

Es ist interessant, daß die Hebräer auch heute noch für den Verschußlaut und seine stellungsbedingte Variante einen Buchstaben verwenden, den sie beim zweierlei Lesen durch das zusätzliche Zeichen „Dagesch“ unterscheiden: ם (Buchstabe mit dem Pünktchen) = *b*, und ohne dieses Pünktchen ם = *v*; ן = *k*, aber ן = *h*; ף = *p*, und ם = *f*. Die übrigen drei Verschußlaute, dentales *d* und *t* sowie velares *g* bleiben in allen Stellungen Verschußlaute³, obwohl sie in der alt-hebräischen Aussprache gleichfalls die spirantischen Varianten *ḡ*, *ṭ* und *ḡ* haben. Deshalb wird Dagesch bei den genannten Buchstaben *d*, *t*, und *g* nicht mehr gebraucht: ד, ת, ג (während im Althebräischen die letzteren als Reibelauten gelesen wurden, mit Dagesch — ד, ת, ג — jedoch als Verschußlaute).

Beachtenswert ist, daß die Lesetradition der georgischen Hebräer auch eine spirantische Aussprache von *g* (= georg. *ḡ*) unterscheidet und deshalb der althebräischen Aussprache näher steht, wenngleich die alten spirantisierten Labiale hier Verschußlaute bleiben.

Die heutige Aussprache der Aschkenasen fällt mit der sephardischen zusammen (*b* und *v*, *p* und *f*, *k* und *h*); zusätzlich wird hier *t* in postvokalischer Stellung als Reibelaut *s* gesprochen (statt des althebräischen Konsonanten *t*).

Wenn wir die Aussprache aller Hebräer (einschließlich der Aschkenasen und der georgischen Hebräer) berücksichtigen, würde die Realisierung der Verschußlaute der Gruppe „B^ggadh^qfat“ so aussehen: *b* ~ *v*, *p* ~ *f*, *g* ~ *ḡ*, *t* ~ *s*, *k* ~ *h*. Ein spirantisches Allophon von *d* (althebr. *ḡ*) kommt nicht mehr vor, der Verschußlaut *d* ist in allen Stellungen fest geworden. Wenn wir nach dem Gesagten die Konsonantenallophone (Verschuß- und Reibelauten) der Gruppe „B^ggadh^qfat“ für das moderne Hebräisch in ein einziges System einordnen, sieht dies so aus:

Verschußlaute	Reibelauten
<i>b p</i>	<i>v f</i>
<i>d t</i>	— <i>s</i>
<i>g k</i>	<i>ḡ h</i>

(Die Leerstelle bei den Reibelauten wird in der Sprache durch den Verschußlaut *d* ergänzt).

¹ H. SIMON: *Lehrbuch der modernen hebräischen Sprache*. Leipzig 1970, S. 18.

² מוֹרֵי רִיקְלִים. הַלֵּל-אָבִיב. 1963, S. 2.

³ R. MEYER: *Hebräische Grammatik*. 1. Berlin 1966, S. 45.

Wenn wir aber die Konsonantenlage nach den einzelnen hebräischen Traditionen beobachten, so ergibt sich folgendes Bild:

Aschkenasisch			Sephardisch		
Verschlußlaute		Reibelaute	Verschlußlaute		Reibelaute
<i>b</i>	<i>p</i>	<i>v</i> <i>f</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>v</i> <i>f</i>
<i>d</i>	<i>t</i>	- <i>s</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	- -
<i>g</i>	<i>k</i>	- <i>ç</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	- <i>ç</i>

Georg. Hebr.	
Verschlußlaute	Reibelaute
<i>b</i> <i>p</i>	- -
<i>d</i> <i>t</i>	- -
<i>g</i> <i>k</i>	<i>ç</i> <i>b</i>

So ist heute das System der Verschlußlaute im Hebräischen stabil und für alle Traditionen identisch. Für das uns interessierende Reibelautsystem aber unterscheiden sich diese Traditionen. Am vollständigsten ist das aschkenasische System, in dem nur die dentalen und velaren Stimmhaften (*d* und *ç*) fehlen; fast dasselbe wiederholt sich bei der sephardischen Aussprache (hier fehlt auch der stimmlose dentale Reibelaut). In diesen beiden Traditionen haben sich die labialen Reibelaute (*v* und *f*) und der velare stimmlose Reibelaut *ç* als „stark“ erwiesen. In der Aussprache der georgischen Hebräer haben sich nur die Velare als stabil erwiesen, hierzu gehört auch der stimmhafte velare Reibelaut (*ç*). Alle anderen Reibelaute sind verlorengegangen (im Sprechen haben die entsprechenden Verschlußlaute ihre Stelle eingenommen).

5. Im modernen Aramäisch gibt es, wie oben schon bemerkt, im Gegensatz zum modernen Hebräisch die stellungsbedingten Varianten (Verschluß- und Reibelaute) der Konsonanten *b d g k p t* nicht mehr. Abgesehen davon aber finden wir im modernen Aramäischen (im allgemeinen, wenn wir alle Mundarten berücksichtigen), neben den Verschlußlauten (*b g d k p t*) alle entsprechenden Reibelaute: *v ç d b f ç*. Aber nicht alle diese Konsonanten kommen in jeder aramäischen Mundart vor. Dadurch unterscheiden sich die Mundarten voneinander, und wir können von dem jeweiligen Verschluß- oder Reibelautsystem sprechen, das eine beliebige aramäische Mundart kennzeichnet. Wir wollen im folgenden die Dialekte unter diesem für uns interessanten Gesichtspunkt betrachten.

5.1. Im Türōyo (Tür-‘Abdīn-Mundart) sind alle Reibelaute der Reihe „Boḡadkapat“ zu finden: *v f ç ç b ç*, die hier nicht die Verschlußlaut-

allophone, sondern Phoneme repräsentieren⁴. Natürlich sind auch die Verschußlaute der erwähnten Gruppe als Phoneme erhalten, von denen in dieser Mundart fünf vorkommen: *b d t g k*. Daß die obengenannten Reibelaute bis zum heutigen Tage in postvokalischer Stellung, in der im Altaramäischen spirantisierte Konsonanten standen, in den nominalen Stämmen erhalten geblieben sind, muß man als die Spuren der alten Verschußlautspirantisierung betrachten: *brīto* „Welt“, *sōvo* „alt“, *raġlo* „Fuß“, *rakiġo* „weich“ (< *rakkikā*) usw. Bei den Verben ist dies schwerer zu erkennen, weil die Wurzelkonsonanten ungeachtet der Stellung in allen Formen ohne Veränderung bleiben.

Von den Verschußlauten kommt hier der stimmlose Labial *p* nicht vor, da er überall durch den Reibelaut *f* ersetzt ist. Auf diese Weise haben wir folgende Systeme der Verschuß- und Reibelaute:

Verschußlaute	Reibelaute
<i>b</i> -	<i>v</i> <i>f</i>
<i>d</i> <i>t</i>	<i>ḏ</i> <i>ṭ</i>
<i>g</i> <i>k</i>	<i>ġ</i> <i>ḵ</i>

Man sieht, daß das ganze System der Reibelaute gut erhalten ist. Hier sind die Reihen sowohl der stimmhaften als auch der stimmlosen Konsonanten vollständig, während das System der Verschußlaute unvollständig ist (*p* > *f*).

5.2. Im Ostaramäischen finden wir folgende Dreiergruppe der Verschußlaute (stimmhafte, stimmlos-aspirierte, stimmlos-ejektive):

<i>b</i>	<i>p</i>	<i>p̣</i>
<i>d</i>	<i>t</i>	<i>ṭ</i>
<i>g</i>	<i>k</i>	<i>ḳ</i>

Von diesen Verschußlauten wurden aber nur die stimmhaften und die aspirierten Konsonanten spirantisiert. Insofern wird hier nur von diesen beiden Reihen die Rede sein:

<i>b</i>	<i>p</i>
<i>d</i>	<i>t</i>
<i>g</i>	<i>k</i>

Dieses ganze System der Verschußlaute ist in allen östlichen Dialekten (Siirt, Urmia, Mosul, Tiari usw.) vollständig erhalten. Im Hinblick auf das System der entsprechenden Reibelaute sieht es allerdings anders aus, man bemerkt zwischen den Dialekten gewisse Differenzen:

⁴ O. JASTROW: *Laut- und Formenlehre des nearamäischen Dialekts von Midin im Tūr 'Abdin*. (Diss.) Bamberg 1907, S. 1.

Siirt	Tiari, Mosul	Zacho	Urmia
v -	v -	v -	v -
- -	ǰ ʒ	z s	- -
- ʔ	ǰ b	ǰ b	ǰ b

Am vollständigsten ist das Reibelautsystem in den Bergdialekten (Tiari, Mosul) und in der Mundart der Hebräer von Zacho erhalten (in beiden Fällen fehlt nur der labio-dentale stimmlose Reibelaut *f*, was für alle ostaramäischen Mundarten kennzeichnend ist), aus anderen Mundarten (Urmia, Siirt) verschwinden zusätzlich auch die dentalen Reibelaute, und in der siirtischen Mundart fällt sogar der stimmhafte velare Reibelaut *ǰ* aus. Im Sprechen treten an die Stelle der verschwundenen Reibelaute die entsprechenden Verschußlaute.

5.3. Im Westaramäischen (Ma'lūla) haben im Verschuß- und Reibelautsystem im Vergleich zum Altaramäischen große Veränderungen stattgefunden. Sie bestehen im Stimmloswerden der stimmhaften Verschußlaute (mit Ausnahme von *b*) und im Verschwinden der stimmlosen Verschußlaute (mit Ausnahme von *k*). Die stimmhaften Verschußlaute *d* (dental) und *g* (velar) finden sich nur in nicht aramäisierten Lehnwörtern; ansonsten sind sie entweder durch die entsprechenden stimmhaften Reibelaute *ǰ* und *ǰ* (im Anlaut) oder durch die entsprechenden stimmlosen Verschußlaute *t*, *k* ersetzt werden, z. B.:

<i>d</i> : <i>ǰēba</i>	„Wolf“	(< <i>dēbā</i>),	aber
<i>ǰelta</i>	„Leder“	(< <i>ǰeldā</i>);	
<i>g</i> : <i>ǰanna</i>	„Garten“	(< <i>ǰannā</i>),	aber
<i>ʔelka</i>	„Schnee“	(< <i>ʔelǰā</i>).	

Dasselbe geschieht mit verdoppelten Stimmhaften: *akkōra* „flaches Dach“ < **eggōrā* (vgl. urm. *ǰāri*). Unter den stimmhaften Verschußlauten bildet der Labial *b* eine Ausnahme, da er am Anfang des Wortes als Verschußlaut erhalten geblieben ist (*besra* „Fleisch“), obwohl er im In- und Auslaut genauso wie die anderen stimmhaften Verschußlaute stimmlos geworden ist (> *p*: *ǰalpa* „Hund“ < *kalbā*; ebenso verdoppeltes *bb* > *pp*: *leppa* „Herz“ < *lebbā*).

Es wurde schon gesagt, daß von den alten stimmlosen Verschußlauten nur *k* in Ma'lūla erhalten ist, *t* und *p* hingegen sind zu *ʔ* und *f* verschoben worden: *malka* „König“ < *malkā*; aber *ʔarti* „zwei“ < *ʔartiēn* (*tt* > *ʔʔ*: *ʔaʔʔa* „neu“ < *ʔattiā*), *ǰelʔa* „Schale“ < *ǰilpā* (*pp* > *f*: *aʔʔeq* „hinausführen, herausnehmen“ < *apʔʔeq*, *ʔnʔʔq*).

Auf diese Weise würde das Verschußlautsystem von Ma'lūla so aussehen:

b	p	←	*	b	p
-	t			d	t
-	k			g	k

Was das Reibelautsystem betrifft, so ist zu bemerken, daß spirantisiertes *b* (*v*) hier nicht vorkommt, statt dessen tritt der Verschußlaut *b* auf (*deḅša* „Honig“ <*deḅšā*). In Maʿlūla ist also hauptsächlich das alte System der spirantischen Allophone erhalten, aus dem sich das folgende phonemische Reibelautsystem entwickelt hat:

-	f	←	*	b	p
d	t			d	t
ḡ	ḅ			g	k

(*ḡofna* „Weintraube“, *aḥḥad* „eins“, *miṭa* „tot“, *fallaj* „teilen“, *beḡya* „Weinen“).

Wie wir sehen, ist im Westaramäischen auch das Reibelautsystem unvollständig (es fehlt der stimmhafte Labiodental *v*), aber dieses System ist vollzähliger als das Verschußlautsystem (im Gegensatz zum Ostaramäischen). Es ist beachtenswert, daß sich in diesem Dialekt die Stimmhaften *d g v* „schwach“ gezeigt haben, deren Platz im Sprechen ihre stimmlosen Korrelate (*t k f*), die „stärkeren“ Konsonanten eingenommen haben; die Reihe der letzteren ist sowohl im Verschuß- als auch im Reibelautsystem vollzählig. Dies ist für das phonologische System des Westaramäischen kennzeichnend und ein wesentliches Strukturmerkmal im Unterschied zum Ostaramäischen.

6. Eine phonologische Untersuchung der modernen aramäischen Dialekte zeigt, daß in den Ostdialekten das aramäische Verschußlautsystem gut erhalten ist, während das Reibelautsystem, das nach der Phonemisierung der alten Allophone entstanden ist, unvollzählig ist. Am schwächsten hat sich hier der stimmlose labiale Reibelaut *f* gezeigt, der nicht Phonem sein kann; am „stärksten“ ist der stimmlose Velar *ḥ/ħ* (in allen Mundarten zu finden!); der stimmhafte Velar *ḡ* ist gut erhalten (außer Siirt in allen Dialekten, obwohl er teilweise nur sporadisch vorkommt). Weniger standhaft sind *ḡ* und *ṭ*, die in einem Teil der Ostdialekte manchmal als *z* und *s* erhalten sind (Zacho). Stark unterscheidet sich von den Ostdialekten Maʿlūla, wo gerade das Verschußlautsystem besonders unvollständig ist, wie wir oben gesehen haben. Im Hinblick auf die Vollzähligkeit dieser Systeme hat, wie zu erwarten war, Ṭüröyo eine mittlere Position zwischen West- und Ostdialekten eingenommen. Auch in diesem Punkt bestätigt sich also die Klassifikation der neu-

aramäischen Dialekte, die wir bei einer früheren Gelegenheit vorgestellt haben⁵.

7. Das Verlorengehen des Spirantisationsgesetzes im Neuaramäischen bewirkte den Übergang der Reibelautallophone zu Phonemen. Der Wechsel zwischen Verschuß- und Reibelauten hat aufgehört: die Stellung kann einen Verschußlaut nicht zum Reibelaut machen und umgekehrt. Es haben sich Dubletten mit verschiedenen Bedeutungen herausgebildet, in denen die Verschußlaute und die entsprechenden Reibelaute der Reihe „B^ogadk^opat“ distinktive Funktion haben: urm. *zāvin* „er kauft“ und *zābin* „er verkauft“ (< \sqrt{zbn}), *bārik* „er kniet“ und *bāriḥ* „er segnet“ (< \sqrt{brk}).

Bis jetzt können wir dies nicht über das Hebräische sagen, wo dieser Prozeß (die Phonemisierung der Allophone infolge des Verlusts des Spirantisationsgesetzes), offenbar wegen der unterbrochenen Entwicklung der hebräischen Sprache selbst, verhindert war. Die Konsonanten der Reihe „B^ogadk^opat“ konnten hier nicht zwei Phonemsysteme — Verschuß- und Reibelautsphoneme — bilden. Vielmehr haben wir es hier mit den Allophonsystemen zu tun, die sich als Folge von zwei verschiedenen Realisierungen der Glieder eines Phonemsystems ergaben: dem Allophonsystem der Verschußlaute und dem Allophonsystem der Reibelaute.

Das Vorangegangene läßt sich mit Hilfe von Tabellen wie folgt zusammenfassen:

I.

Alte nordwestsemitische Sprachen (Hebr.-Aram.)

	Orale Verschußlaute (Phoneme)		In postvokal. Position (Allophone)	
	stimmhaft	stimmlos	stimmhaft	stimmlos
Labiale	$\left[\begin{array}{c} b \\ d \\ g \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{c} p \\ t \\ k \end{array} \right]$	→	$\left[\begin{array}{cc} \bar{b} (v) & \bar{p} (f) \\ \bar{d} (z) & \bar{t} (s) \\ \bar{g} (ð) & \bar{k} (b) \end{array} \right]$
Dentale				
Velare				

Wir haben es also hier mit zwei Systemen von Allophonen zu tun, die aus der Realisation der gegebenen Phoneme im Rahmen eines phonemischen Systems resultieren. Später, als das Gesetz der Verschußlautspirantisierung wirkungslos geworden war, haben sich im Aramäischen aus zwei allophonischen Systemen zwei phonemische Systeme entwickelt; im Hebräischen dagegen haben wir wieder mit allophonischen Systemen zu tun, obwohl auch sie sich verändert haben.

⁵ K. TERETELI: *Zur Frage der Klassifikation der neuaramäischen Dialekte*. In: ZDMG 127 (1977), S. 244—253.

II.

Moderne nordwestsemitische Sprachen (Aramäisch)

	Verschlußlautphoneme		Reibelautphoneme	
	stimmhaft	stimmlos	stimmhaft	stimmlos
Labiale	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>v</i>	<i>f</i>
Dentale	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>ð</i>	<i>t̤</i>
Velare	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>q̤</i>	<i>ħ</i>

(Dabei sind alle aramäischen Mundarten berücksichtigt).

8. Fälle von Verschlußlautspirantisation kommen auch in anderen modernen semitischen Sprachen vor, z. B. in äthiopischen Mundarten, darunter auch im Amharischen, beispielsweise $b > ħ > w$: *nbr* > amh. *nōra* „er stand“, **sb*⁶ > *saw* „Mann“. ⁶ $b > w$ ist auch in neuarabischen Dialekten belegt: südarab. *lwn* „weiß“ < *lbn*⁷; in maghrebinischen Mundarten haben wir außer $b > w$ auch $k > ħ$ ⁸, aber dieser Wechsel hat hier überall spontanen Charakter; die Herkunft dieser Erscheinungen ist verschieden. Aber wo auch immer in den semitischen Sprachen diese Spirantisation zu beobachten ist und aus welchem Grund auch immer sie geschieht, eines ist vollkommen klar: nicht jeder Verschlußlaut nimmt an der Spirantisierung teil — weder Sonore (*r l m n*) noch glottale und pharyngale Verschlußlaute (‘ ‘), noch glottalisierte oder pharyngalisierte (d. h. ejektive und emphatische) Verschlußlaute ($ð \text{ } \text{ } q \text{ } p$), obgleich solche Konsonanten im Neuaramäischen belegt sind: emphat. $q̤$ im Tūrōyo, emphat. $t̤$ in Maḥūla und im Tūrōyo, ejektives p und $t̤$ im Ostaramäischen⁹. (O. Jastrow weist für das Medwōyo, eine Tūrōyo-Mundart, auf die Existenz von zwei Allophonen von stimmhaftem emphatischem $q̤$ hin: Verschlußlaut [$q̤$] und Reibelaut [$q̤$], die frei variieren)¹⁰. Wenn ein Verschlußlautkonsonant pharyngalisiert oder glottalisiert war, so trat auch früher im Hebräisch-Aramäischen keine Spirantisation auf. Solche Konsonanten sind im Althebräisch-Aramäischen q und f , im Syrischen außerdem p der griechischen Lehnwörter (für

⁶ *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*. Ed. by S. MOSCATI. Wiesbaden 1964, S. 26.

⁷ *Ibid.*

⁸ JU. V. ZAVDOVSKIJ: *Arabskie dialekty Magriba*. Moskau 1962, S. S. 39 und 42.

⁹ Aber in kuschitischen Sprachen ist die Ersetzung der glottalisierten Konsonanten in der nachvokalischen Stellung auch bestätigt: $k > ħ$, $p > f$ (neben $k > ħ$ und $p > f$) A. B. DOŁGOPOLSKIJ: *Sravnitelno-istoričeskaja fonetika kubičskich jazykov*. Moskau 1973, §§ 77, 71.

¹⁰ O. JASTROW, *Op.cit.*, S. 4.

griech. π), während in demselben System griechisches φ als p oder f (nach Vokal) wiedergegeben wurde¹¹.

9. Aus dem Obengesagten ergibt sich die Feststellung, daß das im Nordsemitischen infolge des Spirantisationsgesetzes entstandene Reibelautsystem, ebenso wie das bereits vorhandene System der Verschluslaute, im Grunde genommen die universale phonologische Regel im Hinblick auf die Markierung der Phoneme nicht übertritt (stimmhafte Labiale und stimmlose Velare sind nicht markiert)¹²; unter den Verschluslauten sind am schwächsten das stimmhafte velare g und das stimmlose labiale p, unter den Reibelauten das stimmlose labio-dentale f und das stimmhafte velare ġ; schwach sind auch die interdentalen Reibelaute ǧ und ǧ̣. Der Fall Ma'ūla (b statt v) zeigt, daß hier der Verschluslaut stärker war als der entsprechende Reibelaut. Insofern kann diese Tatsache die obenerwähnte Universalregel nicht stören, derzufolge stimmhafte Labiale stärker sind und schwer verloren gehen.

¹¹ Vgl. C. BROCKELMANN: *Syrische Grammatik*. 9. Aufl. Leipzig 1962, S. 21, § 30, Anm. 3.

¹² T. V. GAMKRELIDZE: *On the Correlation of Stops and Fricatives in a Phonological System*. In: *Lingua* 35 (1975), S. 231—61.

On One Suprasegmental Phoneme in Modern Semitic

Emphatic consonants do not occur frequently in modern Semitic languages (Aramaic, Arabic). Researchers point to the existence of "emphatic words" in which emphasis is characteristic not of a single sound but of the entire word, expressed in the velarization of the latter. The phonemic value of the indicated emphasis is clearly discernible: it permits the differentiation of the minimal pair of words (and not of separate sounds!). When this is the case, the emphasis is outside of the segmental chain, thus constituting a suprasegmental phoneme. Special analysis indicates that this is a new development replacing the segmental phoneme. If this can be proven for most modern Semitic dialects, it can be a relevant feature of present-day Semitic.

1. In surveying the phonological system of modern Semitic languages (Aramaic, Arabic), we do not often meet sounds which are typical of common (i.e., classical) Semitic consonantism. This statement refers primarily to pharyngeal (ʕ and ʕ) and pharyngealized (emphatic) consonants. This is the case with modern Eastern and Central Aramaic dialects as well as with the Aramaic dialects of Anatolia. Here it is difficult to find a minimal pair where the above-mentioned sounds can be distinguished as phonemes. Only an historical analysis of the existing system reveals the pharyngeal of emphatic nature of the consonants.

In the dialects just cited, the number of old Semitic consonantal phonemes has diminished. They may be said to have fallen out of the sequence of phonemes in speech. Thus, the different phonemes which once existed in speech have lost their distinctive relevant feature which made them members of an opposition. Their specific character required a definite additional articulation in relation to the "main" articulation, thus creating the so-called emphasis; hence the "emphatic consonants," e.g., the sounds *s* and *ʕ* (the former of which requires only oral articulation whereas the latter implies articulation of *s* + emphasis) results from additional (pharyngeal) articulation. Thus, in Classical Semitic the sounds *s* and *ʕ* formed the opposition through emphasis, *s* being a non-emphatic consonant, while *ʕ* which has emphasis, is emphatic. The latter /*sʕ*/ in relation to the former /*s*/ is marked, for it has the additional feature of emphatization. Hence, the pair creates the following opposition: "emphatic": "non-emphatic." The number of "non-emphatic" consonants was much higher than that of "emphatic" ones, but the existence of the opposition according to the above-mentioned feature is attested only in relation to *s*, *t*, *z*, *d*, *ḏ*, *l*, *r*, *l*, but, of course, not in all languages or dialects):

- (1) *s* : *ʕ* (in all Semitic languages),
(2) *t* : *ṭ* (in all Semitic languages),

- (3) *d* : *ḏ* (in South-West Semitic),
(4) *z* : *ẓ* (Epigraphic South Arabian, Arabic)
(5) *l* : *ḷ* (Ugaritic, Epigraphic South Arabian),
(6) *ḏ* : *ḏ̣* (Epigraphic South Arabian),
(7) *l* : *ḷ* (Arabic,¹ Aramaic),
(8) *r* : *ṛ* (Arabic, Aramaic).

2. As noted above, in some of the modern Semitic dialect in which we are interested, the opposition "emphatic": "no emphatic" has disappeared due to the "simplification" (loss emphasis) of consonants.

2.1. In one of the Arabic dialects, namely Mhallamiyy which is spoken in the Mardin province, we find the following phonemic series: stops, spirants, affricates, consonants—35 segmental phonemes in all, without a single emphatic consonant among them.²

However, in the same dialect "emphatic words" (*emphatische Wörter*) are recorded, such as /ʔamma/ "but," /ʔin/ "he saw," /ʔmarr/ "bitter," /ʔgam/ "bowl," etc.³ (Since *ʔ* emphasis, manifested in sound velarization, involves *ʔ* whole word, it is marked before the word with the ʔ sign.) /*Sasac* rightly notes, every vowel and consonant of such word is velarized. This is reflected in their phonetic transcription (by indicating the allophones), where these emphatic (= *v* larized) sounds are denoted. But such sounds, as all phones, occur only in "emphatic words" and not outside them.

¹ Ferguson Ch. A., "The Arabic Koine," *Language*, (1959), 616-30.

² H.-J. Sasse, *Linguistische Analyse des arabischen Dialekt der Mhallamiyye in der Provinz Mardin (Südosttürkei)* (München, 1971), p. 23.

³ *Ibid.*, pp. 32-33.

Thus, although emphatic consonants are attested in the above dialect, there are a number of words which have emphasis that is manifested in the velarisation of the whole word. Apart from "emphatic words," there are "non-emphatic words" (words without emphasis) as well. A comparative analysis of "emphatic" and "non-emphatic" words yields emphatic and non-emphatic variants of vowels and consonants. Thus Sasse, allowing for the position of the dialect in question, notes the following allophones of the vowel /ə/ both in emphatic and in non-emphatic words:

[ə]: [u] in the neighbourhood of /w/.

[ɨ]: [i] in the neighbourhood of /y/.

[ə]: [ə] in all other positions.⁴

Such is the case with all the other vowel phonemes.⁵ In the ḥallamiye are recorded twelve vowels which are realization of 7 vowel phonemes. Here we have three series of allophones: front, central and back⁶ (cf. three series of vowels in modern Aramaic⁷). As for consonants, according to Sasse, when receiving emphasis, they all undergo velarization (designated by a special sign, ˁ, across the letter, e.g., l-ḥ, etc.).

Sasse is unaware of any living Arabic dialect in which emphatic phonemes occur.⁸ He notes, however, that emphasis cannot be regarded as the "long component" (i.e., involving the whole word) in all the modern Arabic dialects. In this connection he refers to Tsiapera.⁹

There are other authors as well (e.g., Harrel, Lehn¹⁰) who point out that the emphasis (either velarization or pharyngealization) in modern Arabic can involve the entire word, thus serving as a total phonological marker.

The view that some modern Aramaic dialects have lost emphatic consonants, but that emphasis itself remains as the word timbre of the word, was advanced long ago. This theory is applied in particular to the Urmia dialect (N. Yushmanov).¹¹ As far back as 1946 the present author noted that in

the Urmia dialect of that time, there existed words with "hard," "medium" and "soft" timbre (he later extended this view to all the modern Eastern dialects);¹² e.g., sḥā "thirty" srḥā "mad," ḥḥā "bird," mḥā "rain," etc. All these words have hard timbre, i.e., they are emphatic words. Non-hard timbre words are: sḥā "moon," pḥā "open," sḥā "silver" ḥḥā "orphan," etc. Some of these words have medium (sḥā, pḥā) and some soft timbre (sḥā, ḥḥā). Interesting enough, earlier studies, with the exception of the one just cited, made no reference to the total velarization of words in modern Aramaic.

Recent reference to this fact is due to the descriptive phonological analysis of language. For example, H. Jacol points to the existence of emphatic words in one of the eastern dialects, namely Thumi. He considers "emphasis" to be a long emphatic component which may or may not be in individual words, e.g., ḥḥā "he knew," ḥḥā "finally," in short, ḥḥā "mountains," ḥḥā "wheat" and the like; cf.: ḥḥā "we shall come," kḥā "hen," ḥḥā "peace," etc.¹⁴ Jacol believes that, because of emphasis, every vowel and consonant may have its emphatic variant.¹⁵

The situation is analogous to the language of Jewish Neo-Aramaic speakers.¹⁶ Thus, here, instead of marked consonants (assuming emphasis to be the marker), a whole word with emphasis is opposed to one without it. The opposing feature of consonants became the opposing feature of words. Cf. Aram. ḥḥā "price" and ḥḥā "fig." If, using mathematical terms, we remove the factor of emphasis (the common component of every member of the word), from the brackets and write it at the beginning of the word (as is the case in practice, cf. above), thereby expressing that it belongs to the whole word and not to a single sound, we would have ḥḥā for ḥḥā/.

3. An analysis of "emphatic words" in eastern Aramaic from the historical angle demonstrates that, apart from emphatic consonants, pharyngeals also existed at some time in this language. With the loss of emphatic consonants,

Ibid., pp. 29-30.

Ibid., pp. 28-9.

Ibid., p. 27.

K. Tsereteli, *An Essay on the Comparative Phonetics of Modern Assyrian Dialects* (Tbilisi, 1958), pp. 68-74 [in Georgian].

Sasse, *ibid.*, p. 209.

M. Tsiapera, *A Descriptive Analysis of Cypriot Maronite Arabic* (The Hague, 1969).

R. S. Harrel, *The Phonology of Colloquial Egyptian Arabic* (New York, 1957); W. Lehn, "Emphasis in Cairo Arabic," *Language* 39 (1963), pp. 29-39.

N. V. Yushmanov, "Singarmozizm urmiyskogo narech'ya," *Pamyati akad. N. Y. Marra* (Moscow-Leningrad, 1946), pp. 293-314.

¹² K. Tsereteli, "Urmiskiy angarmozizm," *Bull. Acad. Sci. Georgian SSR*, 7/7 (1946), pp. 467-68; by the same author: *An Essay on the Comparative Phonetics of Modern Assyrian Dialects*, pp. 155-60.

¹³ Here and in further transcriptions [ʔ] = glottalized [ʔ] (in order to differentiate it from aspirated [ʔ]).

¹⁴ H. Jacobi, *Grammatik des thumischen Neuarabischen (Nordsyrien)* (Wiesbaden, 1973), p. 79.

¹⁵ *Ibid.*, pp. 8 and 20.

¹⁶ I. Garbell, "Flat words and Syllables in Jewish East New Aramaic of Persian Azerbaijan," *Priklady Voprosy*, 1969; by the same author: *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan* (The Hague, 1965), pp. 33-4.

pharyngeals were lost as well, but emphasis remained in the word. The pharyngeals are preserved in the Arabic language, but words with pharyngeals involve the same vowels as in other "emphatic words." Cf. Mhallamiye /Uv:/, /Ov/ and the like.¹⁷

4. It is worth noting that in modern Aramaic we find only two groups of words with opposed timbres: "emphatic" and "non-emphatic." But between them a third group of words with medium timbre is identifiable as well. This can tentatively be referred to as "semi-emphasis," which also accompanies the entire word. A phonetic study of this phenomenon shows that here glottals, glottalized (ejective) consonants, as well as velars (b, g, q),¹⁸ constitute the source of synharmony.

5. The existence of words with hard, medium and soft timbre or "emphatic," "semi-emphatic," and "non-emphatic" words is regarded to be the result of the phonetic phenomenon of synharmony. Semitic synharmony implies not only vowel harmony but also that of consonants with respect to a specific feature: here timbre. Thus, in Semitic, "synharmony" and "emphasis" are in a definite relationship to each other. Synharmony is a definite phonetic process, and word emphasis is the result of this process, which, as noted above, has turned into word marker in some Semitic languages. (In the case of emphasis velarization extends to the whole phonological word, that is to the segmental chain between the two boundaries.¹⁹) "According to the traditional view," Sasse says, "emphasis is a phenomenon of harmony."²⁰ Synharmony is a special case of assimilation, and is based on a definite segmental phoneme—the so-called nuclear segment in which all the other segments assimilate. Emphasis is a characteristic feature of a consonant, a syllable, or a whole word, and only in the latter case is it the result of a synharmony whose source cannot be ascertained by synchronic analysis; for identification of separate sound-phonemes according to emphasis is not feasible at present.²¹

To date Semitic synharmony has been brought to light and studied from the phonetic point of view (its physiological-physical aspect and its origin).²² Synharmony developed as a result of the existence of pharyngeal and pharyngealized (emphatic), glottal and glottalized consonants, and others, resulting from Semitic articulation. The physiological basis of

synharmony is the articulation characteristic of Semitic languages, but the physical (acoustic) effect is a hard, soft medium timbre in the word. Phonological assessment of this phenomenon is relevant here.

6. It is notable that emphasis in the given languages (dialects) has phonological value; it is capable of distinguishing the minimal pair of words (and not of sounds!). This distinction belongs mainly to the lexical sphere, e.g.:

Urm.	/ʔfina/ "mud" and /ʔinā/ "fig";
Tkhum.	/ʔʔānax/ "we carry" and /ʔānax/ "I say";
Mhallam.	/ʔʔaba/ "father" and /baba/ "door";
	/ʔmasa/ "table" and /masa/ "evening"

In modern eastern Aramaic dialects, in which the pharyngeal must have existed historically, this position is clear demonstrated, e.g.: /ʔʔāla/ "fox" and /ʔāla/ "trap," /ʔʔary/ "holiday" and /ʔry/ "lion," etc. Noting this phenomenon Yushmanov observed that here timbre emerged as a "collective phoneme."²³

The "collective phoneme" certainly cannot be placed among segmental phonemes. The "emphasis," which creates a definite timbre, does not itself require a definite sound. It (i.e. emphasis) stands apart and acquires phonological value only when extended to the whole word. Its phonemic nature shov with the word, as is the case with word stress and word tone. Thus, in this case emphasis is a phoneme, but not a segmental one; it is superimposed on the word, but when standing outside of the segmental chain, it is above segmental or—referred to in linguistic terminology—suprasegmental. But even Sasse, who adduces fine examples of the suprasegmental nature of emphasis in the Mhallamiye Arabic dialect, does not consider the fact of existence of "emphatic" and "non-emphatic" words capable of semantic distinction to favour suprasegmental phoneme. At the same time, he feels the consideration of this problem from the descriptive point of view would not decide the question in his favour and notes "The present study is an attempt at viewing emphasis as an indefinite exponent (*unbestimmte Exponente*) without placing it within the descriptive framework."²⁴

For Sasse the emphasis is a phonetic sign (marker) which is connected with words only at the lexical level and cannot be placed beside either segmental or suprasegmental phonemes. If so, where are we to place "emphasis" which is capable of distinguishing the meanings of words? Sasse tries to avoid using the term "suprasegmental," because it has no place in

¹⁷ Sasse, *ibid.*, pp. 28–9.

¹⁸ K. Tsereteli, *An Essay* , p. 161.

¹⁹ Sasse, *ibid.*, p. 33.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Cf. Sasse, *ibid.*, p. 33.

²² K. Tsereteli, "Urmaiakiy singarmonizm. Osnovy urmiyskogo singarmonizma," *Bull. Acad. Sci. Georgian SSR*, 7 (1946), 9–10; *A Grammar of the Modern Assyrian Language* (Tbilisi, 1968), pp. 52–67 [in Georgian].

²³ N. V. Yushmanov, *op. cit.*, p. 305.

²⁴ Sasse, p. 34.

²⁵ *Ibid.*, p. 35, cf. 33–4.

prosody ("We had better avoid the term "suprasegmental").²⁶ It is worth noting that Pike is not opposed to qualifying the phenomenon of synharmony (for him—harmony) as a suprasegmental phoneme (though, in Sasse's words, Pike rejects this).²⁷ Only a phoneme which belongs to a whole word is connected with its meaning is referred to by Pike as "a suprasegmental phoneme received on the lexical basis," unlike stress, tone, etc., which Pike calls "suprasegmental phonemes on the phonological basis."²⁸

²⁶ *Ibid.*, p. 34.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ K. L. Pike, *Phonetics. A Technique for Reducing Languages to Writing* (Ann Arbor, 1947), p. 63.

7. Thus in a number of present-day Semitic dialects (Arabic, Arabic) among other suprasegmental phonemes more has been found, namely "emphasis" (sometimes also "semi-emphasis" in words with medium timbre). Historical analysis indicates that this is a new phenomenon—a substitute for the old segmental phonemes. Unfortunately, the same can hardly be said about all the other modern Semitic dialects; namely, modern Semitic dialects of Ethiopia, for their phonological study has not yet attained the requisite level. It is no ruled out that an additional study of new dialects may demonstrate the suprasegmental phoneme function of "emphasis" in the majority of modern Semitic dialects, and may allow it to be considered a relevant feature of Semitic languages in general.

Из аккадско-арамейских языковых взаимоотношений

(Замечания по арамейской фонологии)

1. Арамейский и аккадский языки на протяжении многих веков находились в тесной взаимообвязи, что, в основном, определялось существованием этих двух родственных языков на одной территории (Месопотамия). Поселение арамеев в Месопотамии во II тысячелетии до н. э. (XIV в.) засвидетельствовано документально. Со временем арамейский язык широко распространяется на ее территорию и постепенно становится разговорным языком всей Месопотамии, вытесняя из употребления аккадский. Однако, последний и во времена Персидской империи, т. е. и после 538 года до н. э. вплоть до нового летоисчисления все еще оставался письменным языком, тогда как арамейский был уже, фактически, единственным разговорным языком в этом регионе¹. Такое соприкосновение данных языков друг с другом, тесные контакты между их носителями и, наконец, замена родного языка арамейским, создавали соответствующие условия для взаимовлияния, что выражалось, с одной стороны, в сильном влиянии арамейского языка на аккадский, особенно на новоассирийский и нововавилонский², с другой стороны же в влиянии языка-субстрата на заменившего его язык. Цель нашей статьи попытка объяснить один нехарактерный для арамейского случай из области фонологии с учетом вышеуказанной языковой ситуации.

2. В этом отношении интерес представляют арамейские диалекты, бытующие в Месопотамии, на родине аккадоязычного населения — арамейский язык Вавилонского талмуда и т. н. мандейский язык (речь арамеев, членов мандейской религиозно-гностической секты). Оба эти диалекта известны письменными памятниками почти одного и того же периода (Вавилонский талмуд — IV—VI вв., мандейский — III—VIII вв.) и созданы на одной и той же территории. При этом следует

¹ Ср. Von Soden W. Grundriß der akkadischen Grammatik, Roma, 1952, S. 3 h, 20.

² Ср., например, там же, с. 3—4, § 2.

также отметить, что мандейский язык все еще существует среди членов секты и по сей день, а в Иране, в провинции Хузистане (в городах Ахваз и Хорамшахр), он сохранился как разговорный язык³.

3. Арамейский язык Вавилонского талмуда и мандейский язык хронологически относятся к группе среднеарамейских диалектов, а с географической точки зрения — к восточноарамейскому, или, говоря точнее, интересующие нас диалекты — восточные диалекты среднеарамейского языка⁴. К последнему относятся также: сирийский язык, иудейско-арамейский и христианско-арамейский диалекты Палестины, самаритянский язык. Сравнение последних с арамейскими диалектами Месопотамии на фонологическом уровне, выявляет некоторые отличительные моменты между ними, на одном из которых мы бы хотели остановиться.

4. В среднеарамейском, как и в древнеарамейском (исключая древнейшие арамейские эпиграфические памятники) для протосемитского (п/с) интердентального звонкого *d* имеется смычный дентальный согласный *d*. Именно последний считается общеарамейским соответствием п/с интердентальному спиранту *d̪*, который в семитских языках передан по-разному: араб., угарит. — *d̪*, ханаан., аккад., эфиоп. — *z*⁵. Из этого общеарамейского правила исключение составляет мандейский язык, где вместо вышесказанного дентального смычного *d* встречается дентальный спирант *z*. Так, например, [zahba]⁶ (|| [dahba]) «золото» (ср. араб. *ḏahab*, сир. *dahbā*), [ziqna] (|| [diqna]) «борода» (ср. араб. *ḏaqr*, евр. *zāqān*, аккад. *ziqnu*, сир. *dīqnā*), [ZKR] (|| [DKR]) «произносить заклинание»⁷ (ср. араб. *ḏakara*, сир. *dʿkar*, евр. *zākar* «вспоминать», аккад. *zākaru* «говорить») и др. Особенно часто [z] засвидетельствован в указательных местоимениях: [hazin] «этот», [haza] «эта» (|| [hada])⁸.

Т. Нёлдеке считает *z* в мандейском языке, в названных случаях, факультативным субститутотом согласного *d* и выделяет его как характерный признак мандейского. Следует здесь же отметить, что формы с спирантом *z* (=п/с *d̪*) в классиче-

³ Macuch R. Handbook of Classical and Modern Mandaic, Berlin, 1965, S. XLXI, LXIV.

⁴ Церетели К. Г. Арамейский язык, Тбилиси. 1982, с. 114—116, 128—129.

⁵ Ср. An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages, ed. by S. Moscati, Wiesbaden, 1964, p. 27—30.

⁶ В [] помещены транслитерации слов и отдельных букв.

⁷ Drower E. S., Macuch R. A Mandaic Dictionary, Oxford, 1963.

⁸ Macuch, Handbook..., 67, 165.

ском мандейском языке имеют параллельные дублиеты с типичным для арамейского языка согласным *d*, однако они встречаются намного реже, а некоторые из них опорадически, как, напр., [hada] по отношению к [haza]⁹. Для Нёльдеке, видимо манд. [d] и [z] представляют собой реальные фонемы (/d/ и /z/) и исходным для них является согласный *d*, так как он говорит о близости *d~z* с сегодняшним произношением арабского *ḏ* (*d*) у египтян, где вместо *ḏahab* слышатся *dahab* и *zahab*¹⁰. Аналогичное мнение высказал Мацух, для которого в класс. мандейском данные буквы выражают реально существующие в произношении согласные¹¹: др. арам. *z* (= араб. *ḏ*) > позднеарам. *d*, как и араб. *d* > *d* в озвр. арабских диалектах¹². Рассматривая взаимоотношения между манд. согласными *d* и *z*, Мацух заключает, что формы с *d* и с *z* только факультативные варианты¹³. При этом, Мацух замечает, что из факультативно употребляемых дублиетов в мандейском чаще представлены формы с согласным *z*; они же являются более ранними (*more original*). Таким образом, и для Мацуха в указанных случаях *z* является первичным, тогда как *d*, заменивший согласный *z*, появляется здесь позднее. Более того. В мандейском, видимо, настолько распространено употребление согласного *z* вместо общеарам. *d*, что он заменяет *d* и другого происхождения (= п/с *d*); [zma] рядом с [dma] «кровь», общеарам. *dm*, [diqla] и [ziqla] (deqlā, zeqlā) «пальмовое дерево»¹⁴ (ср. евр. *deqel*, арам. *deqlā*, араб. *daqel*), что Мацух объясняет аналогией с дублиетами типа [zahba]/[dahba]¹⁵. (По мнению Броккельмана *dmā* > *zmā* могло быть тем же, что и греч. *ḡμ* > *σμ* в турецком произношении арабского слова: *ḥidmat* «служба» > *hizmet*¹⁶. Также (*hezmat*) звучит это слово и в совр. мандейском, который, как было отмечено, бытует в Иране, где в диалекте фарси оно встречается с согласным *z*).¹⁷

5. По мнению некоторых семитологов, употребление в мандейском [z] для ист. *d* является продолжением ситуации,

⁹ Drower-Macuch, *Mand. Dict.*, 116.

¹⁰ Nöldeke Th. *Mandäische Grammatik*, Darmstadt, 1964, S. 43, прим. 5.

¹¹ Macuch, *Handbook...*, 9.

¹² Macuch, *Handbook...*, 67.

¹³ Там же, с. 66.

¹⁴ Nöldeke, *Mand. Gr.*, 43; Drower-Macuch, *Dictionary*, 111, 167.

¹⁵ Macuch, *Handbook...*, 68.

¹⁶ Brockelmann C. *Das Aramäische, einschliesslich des Syrischen*, — *Handbuch der Orientalistik*, III: *Semitistik*, Leiden, 1954, S. 151—152.

¹⁷ Macuch, *Handbook...*, 69.

известной в древнеарамейских памятниках, когда последний передан именно через [z]. Так например, по мнению М. Лидзбарского, употребление [z] для *ḏ* в мандейском идет от древнеарамейского, которое засвидетельствовано в эпиграфических памятниках и для арамейского является остаточным архаизмом¹⁸. По Броккельману [z] вместо [d] в мандейском идет от государственного арамейского письма¹⁹. Аналогичного мнения придерживается и Г. Бергштроссер, который передачу п/с *ḏ* через z в древнеарамейских надписях считает последствием финикийского влияния²⁰. (На передачу в древнеарамейских надписях интердентального *d* посредством графемы z не редко указывали семитологи)²¹. Все вышеприведенные высказывания имеют одну общую позицию: употребление в мандейском согласного z (или буквы [z]) вместо п/с *ḏ*, в отличие от общеарамейского смычного *d*, объясняется как «наследство» древнеарамейского языка (или письма).

6. Из вышесказанного явствует, что вопрос о соответствии мандейского z п/с согласному *ḏ* вплотную соприкасается с вопросом о дистрибуции п/с интердентальных в арамейском языке. Поэтому считаем необходимым остановиться на последнем.

П/с простые (неэмфатические) интердентальные согласные, как известно, в аккадском и ханаанейских языках дают спиранты, а именно, звонкий **ḏ* > z, глухой **ṭ* > ṣ. (Что касается п/с эмфатических интердентальных *ḏ* и *ṭ*, они как бы стоят отдельно от данного процесса и, постольку, о них здесь речи нет). Аналогичное положение (z вместо п/с *ḏ* и ṣ вместо п/с *ṭ*) засвидетельствовано в древнейших арамейских эпиграфических памятниках (IX—VIII вв. до н. э.)²². Так, напр., относит. мест. zI. (= позднеарам. dI) (Тель-Халаф, Арпад, Хамма, Яуди, Бар-Ракиб), zhb «золото» (Бар-Ракиб)²³. Все названные надписи встречаются на территории Сирии-Месопотамии, где к этому времени в особом почете был аккадский

¹⁸ Lidzbarski M. *Ephemeris für semitische Epigraphik*, III, Giessen, 1915, S. 106; Rosenthal, *Die aramäische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden, 1964, S. 230.

¹⁹ Brockelmann C. *Ibid.*

²⁰ Bergsträsser G. *Introduction to the Semitic Languages*, Eisenbrauns, 1983, p. 78.

²¹ См. ниже.

²² Degen R. *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10.—8. Jh.* Wiesbaden, 1969. S. 31; Segert S. *Altaramäische Grammatik*, Leipzig, 1975, S. 35 ff., 85; Garbini G. *L'Aramaico antico*, Anno CCCLIII, Roma, p. 247, 253, 274 etc.

²³ Garbini, *id.*, 250, 253, 259, 266, 274.

язык (язык Ассирийской империи). За падением Ассирийского государства (в конце VII в. до н. э.) последовало ослабление влияния аккадского языка на арамейский и усиление последнего в период Персидской империи, когда арамейский стал ее официальным языком. Отсюда и название арамейского языка данного периода — «официальный арамейский» или «государственный арамейский». С этого времени в аккадско-арамейских взаимоотношениях усиливается обратный процесс. Если в предыдущем — в ассирийском периоде — влияние аккадского языка на арамейский был значительным, то сейчас уже доминирует арамейское влияние, хотя арамеизмы в аккадском встречались и раньше. Существенные изменения происходят и с интересующей нас точки зрения: в офиц. арамейском ист. интердентальный \underline{d} предстает перед нами в виде смычного d вместо спиранта z (аналогичную участь разделяет с ним и его глухой коррелят: ист. \underline{t} передан не глухим спирантом \check{s} , как это было в древнейших арамейских надписях, а глухим смычным t). Интересно отметить, что замена буквы z буквой d (resp. t вместо \check{s}) в данном случае не произошла в один определенный момент (ср., напр., $t \check{s}$ в слове $tq|/\check{s}q|$ «денежная единица») ²⁴. В том же офиц. арамейском, наряду с употреблением смычного d (<* \underline{d}), встречаются слова и с z (как это имеет место в древнейших памятниках): [$'hz$] «брат, хватать» (ок. 594 г. до н. э.) ²⁵ (письмо царя Адона), чаще — [$'hd$], п/с $'hd$; [$z\check{h}b$] и [$d\check{h}b$] «золото» (папирусы Элефантина, 408 и 456 гг. до н. э.) ²⁶, п/с $d\check{h}b$. В остраке из Ассур (середина VII в. до н. э.) засвидетельствована буква [z] в местоимениях для п/с \underline{d} : [zy] «тогда» ²⁷, [$'zr$] «помогать» ²⁸. Следует заметить, что в данных памятниках п/с \underline{d} всегда передан через [z], тогда как п/о \underline{t} встречается как в виде [\check{s}], так и в виде [t] ²⁹. В надписях из Сефире (Сирия), относящихся к более раннему периоду (VIII в. до н. э.), засвидетельствован случай, когда ист. \underline{d} передан буквой, соответствующей смычному согласо-

²⁴ Ср., также, Segert, *Altaram. Gramm.*, 91; там же, с. 92; Rosenthal, *id.*, 56.

²⁵ Segert, *id.*, 92.

²⁶ Donner R., Röllig W. *Kanaanäische Inschriften*, II, Wiesbaden, 1968, S. 284.

²⁷ Там же, с. 285.

²⁸ Ср. там же, с. 285 и 291.

му d, в чем некоторые ученые видят случай использования [d] для передачи интердентального п/с d̥ еще в древнейших памятниках арамейского языка, вместо характерного для данной эпохи [z]²⁹. Таким образом, употребление спирантов z и š (или соответствующих им букв [z] и [š]) для передачи п/с d̥ и t̥ является характерной чертой для древнейших арамейских эпиграфических памятников (X—VIII вв. до н. э.). Уже с VII столетия до н. э. в арамейском наблюдается «общеарамейская» картина передачи п/с простых интердентальных (d̥ и t̥) через d и t, хотя, как это отмечалось выше, переход консонантной системы, засвидетельствованной в древнейших эпиграфических памятниках, в консонантную систему официального арамейского языка происходил, видимо, постепенно. Это касается, как мы уже видели, и интересующих нас согласных, соответствующих п/семитским d̥ и t̥: встречаются отдельные случаи сохранения характерных для древнейших арамейских текстов z и š, особенно первого, передающих п/с d̥ и t̥. Их рецидивы (это в первую очередь касается местоимений) встречаются и позднее: в зап. арамейском (иудейско-арамейском и набатейском)³⁰ и в вост. арамейском (мандейском).

7. Как это было отмечено, большая часть семитологов, встречающиеся в древнейших арамейских текстах (X—VIII вв. до н. э.) знаки z и š рассматривает не как фонемы, а как графемы, обозначающие сохранившиеся в арамейском прото-семитские интердентальные согласные. Но, поскольку в той письменности, которая для этой цели применялась (финикийская), не было соответствующих букв, адекватно передающих интердентальные, то, по их мнению, были использованы знаки, выражающие близко стоящие к ним согласные — z и š. Таким образом, для авторов данного предположения, в древнейшем арамейском мы имеем дело с «графической адаптацией» интердентальных и, постольку, употребление здесь букв z и š является «графическим ханаанезмом». Именно поэтому П. Т. Денис отмечает, что в древнеарамейских эпиграфических памятниках z возможно передавал ист. d̥, пока он перешел в d³¹. И для Е. Кучера написание z для передачи d̥ в

²⁹ Kutschner K. Y. Aramaic,—Current Trends in Linguistics, ed. by T. A. Sebeok, Vol. 6, The Hague-Paris, 1970, p. 360.

³⁰ Segert, ук. соч., с. 91—92.

³¹ Bergsträsser, Introduction..., 78, прим. d.

египетско-арамейском свидетельствует о том, что архаичная орфография существовала довольно долго, даже в то время, когда было уже распространено написание d^{32} . В таком случае требует объяснения написание буквы z в классическом мандейском для п/с d . (То же самое следует сказать и о египетско-арамейском).

Существует и такая возможность, что нам кажется более вероятным. Произношение п/с d и t в виде z и \dot{s} , характерного для ханаанейских и аккадского языков, имелось уже в древнейшем арамейском (произношение, а не только его графическое изображение)³³. Таким образом, z ($\leftarrow^{\circ}d$) и \dot{s} ($\leftarrow^{\circ}t$) в древнейших арамейских памятниках являются согласными, что и было адекватно, а не приблизительно передано в текстах соответствующими буквами. Из сказанного следует, что в древнейшем арамейском сохранилась не прото-семитская ситуация в отношении названных согласных (d, t), а последствие «распада» прото-арамейского d и t (d/t), вследствие чего п/арам. интердентальные должны были передвинуться в соответствующие смычные (d, t) и опيرانты (z, \dot{s}), возможно различаемые по диалектам и нашедшие свое отражение в древнеарамейской эпиграфике. Однако, для древнейшей ступени «литературного арамейского языка» (т. е. языка арамейских письменных памятников) характерным следует считать превалирование опيرانтного произношения п/арам. согласного d (z) над его смычным произношением (d). В дальнейшем в «литературном языке» картина меняется: спирантный согласный z в указанных случаях заменяется смычным d , что, видимо, следует объяснить лишь чередованием диалектных произношений. Именно поэтому Сегерт пишет, что замену сибилантов (z, \dot{s}) дентальными (d, t) следует объяснить не иманентным развитием, а заменой одного произношения другим, и исходным для данного явления считает восточные диалекты³⁴. В таком случае следует оказать, что др. арам. произношение п/с интердентальных (\leftarrow п/арам.), в частности ист. d в виде z надолго сохранилось в арамейском языке Месопотамии и свое отражение нашло в классическом мандейском, что подтверждается традиционным чтением мандейских текстов ($[z]$ всегда читается как z)³⁵.

³² Kutschera, *Aramaic*, 360.

³³ Существует мнение, что в древнеаккадском были оба простые интердентальные d и t (I. J. Gelb, *Old Akkadian Writing and Grammar*, 1961, Chicago, p. 38).

³⁴ Segert, *Altaram. Gram.*, 91.

³⁵ Ср. Masich, *Handbook*, p. 9. Так же и по нашим записям, которые мы сделали в Ираке (от Шейха Абдуллы из Багдада).

Из вышесказанного следует, что в прото-арамейском были сохранены п/с интердентальные \underline{d} и \underline{t} , которые позднее «разделились» на d и z , t и \dot{s} ³⁶. В связи с этим привлекают внимание угаритские тексты, где один и тот же знак употребляется для передачи как \underline{d} , так и d . Думается, вполне прав Фр. Розенталь, что семитский согласный \underline{d} (\underline{t}) никогда не имел твердую позицию и он мог легко перейти не только в z (s , \dot{s}), но и в d (t)³⁷. Для подтверждения своего положения он указывает на произношение \underline{d} в современных арабских диалектах — d/z . Видимо, то же самое произошло и с п/арам. интердентальным \underline{d} , который $> z$ и d , что, несомненно, должно быть диалектного характера, как это указывалось выше. Таким образом, с данной точки зрения, арамейские диалекты можно разделить на два: d/t -диалект (диалекты) и z/\dot{s} -диалект (диалекты) (в одних ист. \underline{d} , \underline{t} представлены как смычные — d , t , в других же — как опиранты — z , \dot{s}). На территории Месопотамии (особенно в Вавилонии) произношение z для ист. \underline{d} длилось на много дольше, чем в регионах западной Месопотамии (Сирия, Палестина). Впоследствии, влияние зап. арамейского усиливается, что пришло в Месопотамию, точнее в Нововавилонское государство, вместе с арамеями-переселенцами из Сирии и Палестины после падения Ассирийского государства³⁸. Произошла унификация в произношении вышеназванных согласных (d/z , t/\dot{s}) в пользу смычного произношения, что захватило все (или почти все) арамеязычные области. Однако спирантное произношение ист. \underline{d} — z все еще длилось в определенных кругах арамеев в Вавилонии, хотя его смычное произношение (d) постепенно проникало и здесь. Отсюда — употребление дублетов с z и d в мандейском.

8. От древнейших арамейских эпиграфических памятников до мандейских текстов, где засвидетельствовано употребление спиранта z для ист. \underline{d} , прошло не мало времени (с X—VIII вв. до н. э. до IV в. н. э.). К тому же в арамейских текстах последующего (с VII в. до н. э.) периода вплоть до сегодняшнего дня указанное явление кроме мандейского (об исключении речь шла выше) не встречается. Исходя из этого, оно считается одним из особенностей арамейского языка вообще. И поэтому предполагают, что мандейский язык — язык южноавилонских арамеев-мандейцев, прошел особый путь своего развития³⁹. Если вспомнить, что в распространенном в Месопотамии

³⁶ Ср. вышеприведенное предположение Гельба о существовании интердентальных \underline{d} и \underline{t} в др. аккадском. Ср., также, Macuch, Handbook, 66.

³⁷ Rosenthal, ук. соч., с. 69, прим. 2.

³⁸ Segert, Altaram. Gramm., 41.

³⁹ Bergsträsser, Introduction..., 59.

тамии аккадского языка, в его вавилонском диалекте, при котором интерференция арамейского языка с аккадским, видимо, достигла наивысшего уровня, легко объяснить аккадским влиянием все еще существовавшее в арамейском спирантное произношение (z) ист. d (вместо d). Хотя в то время, когда создавались древнейшие мандейские произведения, ни одного аккадского диалекта уже не было: их «проглотил» арамейский язык. Однако, язык-субстрат оказал немалое влияние на последнего, охватив почти все участки языковой структуры. К ним следует отнести и употребление в классическом мандейском спиранта z вместо смычного d в указанных случаях. Поэтому его следует рассматривать не как изолированное, нехарактерное для арамейского языка явление, а как сохранение с помощью аккадского языка исконно арамейского z (наряду с d), засвидетельствованного в древнейших арамейских эпиграфических памятниках.

9. Вышесказанное дает нам возможность иначе представить развитие п/с простых интердентальных согласных в арамейском языке (что является темой особой статьи) и внести определенный корректив в его характеристику. А именно: передачу смычными согласными п/с интердентальных нельзя считать общеарамейским признаком, отличающим арамейский язык от других семитских языков. Она характерна лишь для определенного, сравнительно позднего периода развития арамейского языка.

Глоттализированные согласные в семитских языках

1. В современных семитских языках засвидетельствовано существование эфektивных, т.е. глоттализированных согласных, которые представляются как "сложные звуки" (compound sound): ротовая (оральная) артикуляция сопровождается гортанной (глottальной) артикуляцией – глоттализацией. Под ней подразумевается смычка голосовых связок с последующим взрывом, вследствие чего получается гортанный смычно-взрывной глухой согласный ¹. По мнению Эд.Уллендорфа для глоттализированных согласных самым характерным признаком является двойное (одновременное) действие: при оральной артикуляции согласного имеет место смычно-взрывное действие гортани [1, с.153].

Глоттализированные согласные встречаются в семитских языках Эфиопии и арамейских диалектах, а также и в некоторых арабских диалектах. Слышатся они и в еврейской речи грузинских евреев.

2. Глоттализированные согласные из классических языков, по существу, засвидетельствованы лишь в эфиопском. При этом, они здесь встречаются вместо эмфатических (фарингализованных) согласных других семитских языков. Н.В.Юшманов в своем известном исследовании "О семитских эмфатических согласных" [3], подчеркивал, что в абиссинском нет веляризации (т.е. эмфатичности) согласных, а лишь глоттализация, вследствие чего имеются такие согласные, как p' , t' , k' t_{g}' (= груз. $\text{ჟ}, \text{ღ}, \text{ჭ}, \text{ჭ}'$; арм. $\text{չ}, \text{ւ}, \text{կ}, \text{խ}$)¹. По Юшманову, они не являются ни звонкими согласными, ни спирантами, а лишь смычными и аффрикатами, причем всегда глухими. Однако, по мнению эфиопистов, глоттализированные согласные в эфиопском, как в древнем, так и в современном, не ограничиваются одни-

¹ В нашей транскрипции точка под буквой передает фарингализацию согласного (t_{g}), а вертикальный штрих справа от буквы – глоттализацию согласного (t').

ми глухими смычными. В.Леслау, в отличие от Н.В.Юшманова, указывает на существование глоттализированных v и d (у Леслау ξ и ϕ) в геезе [10, с.148]: На существование глоттализированных спирантов v' и k' в семитских языках Эфиопии указывает и Эд.Уллендорфф [17, с.154]. Глоттализированные согласные особенно распространены в современных семитских языках Эфиопии. Таковы: k' (q), k^w (q^w), p' , t' , c' (= груз. ξ) и ξ^w (груз. ξ^w). Так, напр., аргобба содержит три глоттализированных согласных: t' , q и ξ^w [12, с.251]; в гураге встречаются p' , t' , q^w и ξ^w [3, с.270). Произношение согласного c засвидетельствовано в амхарском и языке гафат [17, с.115].

3. Существование глоттализированного p' отмечается и в арамейском, в частности в сирийском языке (наряду с b и p), для которого в сирийском алфавите имеется специальный знак (ܦ). В сирийских текстах этот знак встречается лишь в греческих заимствованиях для передачи греческой буквы π .

В современных восточноарамейских диалектах встречаются пять глоттализированных согласных, четыре из них вместе со звонкими и придыхательными коррелятами образуют, подобно грузинскому, тройки смычных: p' и b ; p ; t' и d , t ; k' и g , k . Глоттализированным представляется нам и глухой вулярный смычный согласный q , которому другие корреляты не подыскиваются. Глоттализированными должны быть в тхумском диалекте согласные p' , t', k' , о которых Х.Якоб (у него: p^w , t^w , k^w) пишет, что они наполовину фарингализованные (mittelstark pharyngalisiert).

[6, с.9-10]. Глоттализированным, а не эмфатическим является q в диалектах Малулы и Тур-Абдина [15, с.12, 24; 7, с.2,4].

4. Современное еврейское произношение не отличает букву ק от כ и צ от ץ [14]. Только у грузинских евреев это различие еще сохранилось и оно полностью соответствует аналогичному произношению в грузинском: глухие-придыхательные t и k (груз. თ и ქ) и глухие-глоттализированные t' и k' (груз. ტ и ჭ). В государственном языке Израиля (т.н. Iвгаели Негрев) этой разницы среди глухих смычных нет и здесь имеются лишь пары: глухой звонкий (d и t , g и k). Стерлась и оппозиция "эмфатический": "неэмфатический", как это было характерно для древнееврейского: ק (эмфат.): ק (неэмфат.) [5, с.21-22].

5. Особого внимания заслуживает семит. q - глухой смычный вулярный согласный. По мнению многих он такой же эмфатический согласный как q , ξ или t и таким его представляют в прото-семитском [13, с.24]. Но изучение истории и рефлексов данного согласного делает ясным, что q от других эмфатических согласных четко отличается. В первую очередь здесь следует указать на $q >$ или $q \sim$ почти во всех современных семитских языках. Так бывает в семитских языках Эфиопии (тигре: $q >$ [11, с.151]; гураге: $q >$, где и другие глоттализированные согласные t' и ξ^w переходят в q [11, с.158], в арабских диалек-

тах (q > > в мальтийском, [4, с.158]; в арабской речи Ливана q > > ; в сирийском арабском диалекте q > > [9] с.41, там же q > >, в арабских диалектах Месопотамии). Явление q > > Г.Бергштрессер считает одним из самых значительных для новорабского языка. Если к этому добавить и то, что согласный q не вызывает веларизацию соседних гласных, что так характерно для эмфатических согласных (ср. [2], [1]), то тогда станет понятным почему сохранившийся в семитском данный согласный является глоттализованным, а не эмфатическим. По этому поводу совершенно справедливо пишет Эд.Уллендорфф [17, с.155]: не знает ли q > >, что семит. q одно время в отдельных диалектах, а может быть и вообще представлял собой глоттализованный согласный? (ср. в кушитском q > >, t' > >, t' > >). "Другое более правильное объяснение факта q > > я не знаю", — заключает ученый. Но, как это было выше сказано, q > > не является характерным лишь для эфиопских семитских языков. Таким образом, согласный q в данное время является глоттализованным согласным. Единственное, что можно сказать в пользу его эмфатичности, это предположение о ее существовании в древнесемитском. Тогда вопрос следует представить так: согласный q, некогда эмфатический, рано теряет свою эмфатичность и вместо фарингализованного согласного появляется глоттализованный q (такой путь прошли и другие эмфатические согласные).

6. Вопрос о глоттализованных согласных тесно связан с вопросом эмфатических (точнее, фарингализованных) согласных. Следует обратить внимание на то, что глоттализованные согласные в основном встречаются в тех семитских языках и диалектах, где фарингализованные согласные не засвидетельствованы, а именно, в современных арамейских и эфиопских диалектах. Если для эфиопского языка фарингализованные согласные не считаются характерными, в сев. вост. арамейском глоттализованные согласные засвидетельствованы там, где когда-то существующие старые фарингализованные согласные, а также фарингальный согласный < утеряны. Последний заменен глоттальным смычным > (который впоследствии часто опускается), а фарингализация смычного — его глоттализацией. К тому же, некогда существующая фарингализация согласного оставила след в виде веларизации соседних звуков, что часто имеет смыслоразличительную функцию. Таким образом, сегментная эмфатическая фонема "распала" на сегментный глоттализованный согласный и на т.н. супraseгментную фонему [16]. Так произошло, например, со смычным t', который потерял эмфазу, но ее след сохранился в виде веларизации соседних гласных [2, с.66]. "Ослабление" согласного < и его замена гортанным > довольно известное и распространенное явление в современных (а иногда и в древних) семитских языках. Так, напр., в некоторых арабских диалектах Месопотамии опускаются фарингалы, а их след остается в виде веларизации соседних гласных (особенно при утере согласного <):

šāba 'семь' < šabā [9, с.44] ; в анатолийских арабских диалектах < ш и һ > и һ ('ašga 'десять' < ašaga šaga 'волос головы' < ša'g gas , там же) и, как в вост. арамейских диалектах, веляризация распространяется на целое слово [8, с.16]. Здесь же следует отметить одну характерную черту глоттализovaných согласных. Последние иногда чередуются со смычным гортанным согласным > , точнее, одним из рефлексов глоттализovaných согласных является согласный > . Так бывает в тех семитских языках, где засвидетельствовано существование глоттализovaných согласных, в частности, в семитских языках Эфиопии. Так, напр., в одном из диалектов гураге – в энегоре глоттализovanéные q, s', d', t', č' (у Леслау : š, d, t, č) > > [11, с.258] .

7. Существование глоттализovaných согласных в эфиопском на месте эмфатических (фарингализованных), засвидетельствованных в соответствующих словах других семитских языков, ставит вопрос о первичности глоттализovaných согласных. К.Броккельман и Бергштрессер предполагают, что семитские эмфатические согласные по происхождению были глоттализрованными. "Возможно в эфиопском эмфатические согласные имеют древнейшее (ugalte) произношение с последующим гортанным взрывным звуком (ša = š'a)", – отмечает Бергштрессер [4, с.97]. Существует и противоположное мнение, согласно которому глоттализация согласных – явление вторичное для семитских языков, так как в других древнесемитских языках ее нет, а что касается эфиопского языка, на него влияние оказали кушитские языки, где глоттализovanéные согласные сохранились и по сей день [13 , с.23]. Поэтому некоторые семитологи эмфазу согласных рассматривают как характерную черту семитских языков, которая в арабском представлена в виде в е л я р и з а ц и и, а в эфиопском – в виде г л о т т а л и з а ц и и (там же). Примерно того же мнения придерживается В.Леслау: "Я не думаю, что "эмфатические" согласные в протосемитском были глоттализovanéны; глоттализация – характерный признак для эфиопского" [11 , с.159]. Эд.Уллендорфф не отрицает первичность глоттализovaných согласных в семитском, но не отрицает и роли местных африканских языков в развитии глоттализovaných согласных в эфиопском [17, с.156].

8. Исходя из того факта, что в эфиопском имеются глоттализovanéные согласные, которые не засвидетельствованы в ближайшем к нему древнеюжноарабском (встречается лишь в современных диалектах, ср. [1] и что такие согласные – явление обычное в местных африканских языках, логичнее предположить, что замена эмфатических (фарингализованных) согласных глоттализрованными в эфиопском произошла после поселения южноарабских племен в Африке. Но указанное явление нельзя объяснить лишь влиянием субстрата. Субстрат лишь ускорил процесс, который позднее охватил и другие семитские языки: опустылись фарингализованные согласные и как бы в качестве "компенсации" появились глоттализovanéные. Это

подтверждается и развитием арамейского и южноаравского языков. Что же касается увулярного согласного q , если он и был фарингализованным сначала же, его превращение в глотталлизированный согласный произошло довольно рано (последствием чего является $q > ʔ$ или $q \sim ʔ$, как это наблюдается в некоторых арабских диалектах).

9. Существование глотталлизированных согласных в семитских языках явление сравнительно новое и они часто являются взамен фарингализованных согласных (ср. эфиопский, арабский). В семитских языках Эфиопии также, как и в совр. южноаравском и арамейском, глотталлизированные согласные появились после того, как язык утерал фарингализованные согласные (это явление должно было иметь место еще в протоэфиопском). Поэтому в качестве "эмфатических согласных" в эфиопском засвидетельствованы глотталлизированные (ср. древнеарамейские эмфатические и совр. арамейские глотталлизированные согласные). Аналогичное явление должно было иметь место и в южноаравском). Таким образом, оппозиция "эмфатический" : "неэмфатический" ($t \quad t$) здесь заменена оппозицией "глотталлизированный" "неглотталлизированный" ($t' \quad t$).

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. МЕПАРИШВИЛИ М.Н., Лингвистическая характеристика реконструированной системы прасемитских сибиллянтов. - Сообщения АН СССР, т.126, № 1, 1987.
2. ЦЕРТЕЛИ К., Очерк сравнительной фонетики современных ассирийских диалектов, Тбилиси, 1958.
3. ЮШМАНОВ Н.В., Теория семитских эмфатических согласных, - Доклады АН СССР, Сер.В, 1926.
4. BERGSTRÄSSER G., Einführung in die semitischen Sprachen, Darmstadt, 1963.
5. CHAYEN M.J., The Phonetics of Modern Hebrew, The Hague-Paris, 1973.
6. JACOBI H., Grammatik des thumischen Neuaramäisch (Nordostsyrien), Wiesbaden, 1973.
7. JASTROW O., Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialekts von Midin im Tur 'Abdin, Bamberg, 1967.
8. JASTROW O., Daräğözü - "eine arabische Mundart der Kozluk-Sason-Gruppe (Südostanatolien). Grammatik und Texte. - Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft, 46. Nürnberg, 1975.
9. JASTROW O., Die mesopotamisch-arabischen qälu-Dialekte. B. I: Phonologie und Morphologie, Wiesbaden, 1978.
10. LESLAU W., The Arabic Loanwords in Gurage. - "Arabica", t. III, fasc. 3, 1956.
11. LESLAU W., Observation on a Comparative Phonology of Semitic Ethioptic. - Annales d'Ethiopie, Vol. II, 1957.

12. LESLAU W., A Preliminary Description of Argobba. - *Annales d'Éthiopie*, Vol. III, 1959.
13. ROSENTHAL Fr., ed., *Introduction to Comparative Semitic Languages*, Wiesbaden, 1964.
14. SIMONS H., *Lehrbuch der modernen hebräischen Sprache*, Leipzig, 1970.
15. SPITALER A., *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma'īlūla (Antilibanon)*, Leipzig, 1938.
16. TSERETELI K., *On One Suprasegmental Phoneme in Modern Semitic*. - *JAOS*, Vol. 102/2, 1982.
17. ULLENDORFF Ed., *The Semitic Languages of Ethiopia. A Common Phonology*, London, 1955.

Об одной лексической оппозиции в семитских языках

1. В семитских языках имена имеют два грамматических рода — мужской и женский, которые, в основном, противопоставляются друг другу с помощью соответствующих морфем: \emptyset : C (VC). Нулевая морфема характерна для имён мужского рода, тогда как имена женского рода снабжены специальным суффиксом, представляющим собой согласный (или гласный + согласный). Консонантной морфемой женского рода является согласный *t*, которому часто предшествуют гласные *a*, *i*, *ā*, *ī*, *ū* что, обычно, зависит от типа или категории имён: конкретные, абстрактные, собирательные, имена множественного числа и т.д. (-*at*, -*it*, -*āt*, -*īt*, -*ūt*): араб. *ġann-at* "сад" и *ġann-āt* "сады", сир. *malk-ūt-ā* "царство", совр. арам. *ānv-īt-ā* "виноградина" (ср. *ānvj* "виноград") и др. В семитских языках встречаются также слова женского рода, которые не маркированы соответствующей морфемой, вследствие чего, по форме, полностью уподобляются словам мужского рода и вне контекста свой род не проявляют. Таковы слова с определенной семантикой (части тела, явления природы и некоторые другие). Встречаются и такие именные пары, где оппозиция в роде достигается путем внутренней флексией: араб. *ʾaḡaru* "другой" *ʾaḡrā* "другая".

2. Особый интерес представляют редкие случаи, когда противопоставление имён по роду передается с помощью лексической оппозиции (разумеется, они встречаются лишь там, где имеется указание на реальный, т.е. естественный пол, типа "мать" "отец") (ср. Лекиашвили 1963:57). Таковы *ʾb* "отец" : *ʾmm* "мать", *ḥmr* "осел" : *ʾn* "ослица" и некоторые другие. Хотя, следует отметить, что и в данном случае нередко встречаются примеры морфологической оппозиции: араб. *kalb* "кобель" и *kalb-at* "сука", *ḥam* "тесть" и *ḥam-at* "теща", сир. *bar* "сын" и *ba(r)-t* "дочь", угар. *ʾadn* "господин" и *ʾad-t* "госпожа", харари *əḥ* "брат" и *əḥ-it* "сестра" и др. Среди данного ряда имён нас интересует пара "мужчина" : "женщина", которых связывают с протосемитскими корнями *ʾnš* и *ʾnʃ*.

3. П/с корни $\text{ʔ}š$ и $\text{ʔ}f$ встречаются во всех семитских языках, как в классических, так и в современных, хотя лексическая оппозиция не везде сохранена. Однако, до того, как рассмотреть интересный нас материал, следует вспомнить дистрибуцию согласных, а именно, сибиллянтов и интердентальных в семитских языках, поскольку первые два корневых согласных из трех ʔ и l идентичны и полностью совпадают с п/с ʔ и l . Итак, речь идет о "наследниках" п/с $š$ и f в отдельных семитских языках.

Как известно, п/с $š$ в северо-западных и восточноемитах языках (ханаанейские, арамейский, угаритский, аккадский) представлен без изменения — $š$, а в южноемитах (североарабский, южноарабский, эфиопский) — в виде свистящего s . Постольку, интересный нас корень $\text{ʔ}š$ в семитских языках представлен в двух вариантах: $\text{ʔ}š$ и $\text{ʔ}s$. Что же касается другого п/с корня $\text{ʔ}f$ ("женщина"), он засвидетельствован в четырех вариантах: $\text{ʔ}š$, $\text{ʔ}s$, $\text{ʔ}f$, $\text{ʔ}t$, так как п/с интердентальному f соответствует t в угаритском, в сев. и южноарабском, $š$ — в аккадском и ханаанейской группе языков, s — в эфиопском, t — в арамейском. Если сравнить друг с другом рефлексы п/с корней $\text{ʔ}š$ и $\text{ʔ}f$, то окажется, что в двух случаях они полностью совпадают: 1) $\text{ʔ}š < *ʔš$ и $*ʔf$ — 2) $\text{ʔ}s < \text{п/с } *ʔš$ и $*ʔf$. Такое положение вещей часто осложняет выявление подлинного происхождения данных корней в том или ином языке. В этом отношении особый интерес представляют те языки, где фонематическое различие между корнями $\text{ʔ}š$ и $\text{ʔ}f$ хорошо сохранилось, а именно, угаритский, арамейский и арабский (как североарабский, так и южноарабский).

4.1. В угаритском языке корень $\text{ʔ}š$ полностью сохранился в глаголе $\text{ʔ}nš$ "быть, стать мужчиной". Этот же корень встречается в слове $nšm$ "мужчины; люди", где l корневой ʔ опущен ($< \text{ʔ}š-m$). В том же значении встречается и конструкция $bn nšm$ (букв. "сын людей"). Форма единственного числа сохранилась в слове $bnš$ "служаший", представляющий собой слияние двух слов: bn "сын" и $nš$ ($< \text{ʔ}š$) "человек". Что же касается п/с корня $\text{ʔ}f$, последний полностью сохранён в слове $tʔf$ "женщины", где в начале слова стоит образователь абстрактных имен t , в конце же — формант женского рода f . В форме единственного числа, видимо вследствие ассимиляции ll корневого l с последующим

корневым *ʕ*, засвидетельствовано слово *ʕat* "женщина; жена" (= **ʕat-at* < **ʕanʕ-at*) (ср. Gordon 1949:46).

4.2. Много интересного дает нам арамейский языковой материал, который фиксировался в течение трех тысячелетия. П/с корень *ʕš* засвидетельствован во всех арамейских диалектах и памятниках, начиная с древнеарамейской эпиграфики и кончая живыми диалектами. Здесь мы встречаем как первичный состав данного корня (др. арам. эпигр., гос. арам., пальм., хатра *ʕš* "человек", наб. *ʕwš* "кто-то; люди", иуд. арам. *ʕnāš* и *ʕnōš* "человек; мужчина; народ", самарит. *ēnaš*, emph. *enāšā* "человек", сир. *ʕnāš* (abs.) и *ʕnāšā* (emph.) "человек; мужчина", вавил. талм. *ʕwš* (= *ʕnōš*), манд. мн. ч. *anašia* и абстр. *anašuta* "люди"), так и разные его фонетические варианты, имеющие параллели в других семитских языках. Так, например, в современных арамейских диалектах в корне *ʕš* всегда отсутствует I корневой согласный: вост. арам. *nāša*, туройо *nōšo* со значением "кто-то", но мн. ч. *nōše* "народ". В малула данный корень встречается лишь в слитном слове *barnōša* (st. emph.) "человек", но st. abs. *-barš* и *barnaš* (от того же *barnaš*) в качестве местоимения "каждый". Однако, форма *nāš* характерно не только для современных арамейских диалектов. Она встречается и в среднеарамейском: христ. арам. *bar nāš* "человек", в сирийском же в качестве местоимения: *nāš* "кто-то", *lā nāš* "никто", *kulnāš* "каждый" и в сочетании слов *bar nāšā* "человек" (мн. ч. *bnay nāšā* "люди"); манд. *naša* и *bar naša*, мн. ч. *anašia*, абстр. *anašuta* "народ". Для древних арамейских диалектов характерно опущение II корневого *l* (точнее, в письме исчезает согласный *l*): эпигр. st. abs. *ʕš* и *ʕš*, st. emph. *ʕš* "человек; кто-то", гос. арам., пальм. *ʕš*. (Позднее такие формы уже не встречаются). В данном случае II корневой *l* ассимилируется с последующим согласным *š* (*nš* > *šš*) и, поскольку геминация в письме не отмечалась, данные слова выражены двумя буквами *ʕ* и *š*. Таким образом, в арамейском языке интересующий нас корень *ʕš* встречается в виде *ʕš*, *nš* или *ʕš* (*ʕš*).

П/с корень *ʕt* "женщина", как об этом было уже сказано, в арамейском должен быть представлен в виде *ʕt* (Единственное исключение составляет древнеарамейская эпиграфика, где п/с *ʕ* передан, как и в ханаанейских языках, через *š*). Общеарам. *ʕt* хорошо сохранился в гос. арамейском: st. abs. *ʕt-h*, st. cs. *ʕt-t*, st.

emph. $\text{ʔnt-}t^{\text{ʔ}}$ (= $\text{ʔntā}/\text{ʔantā}$, $\text{ʔntat}/\text{ʔantat}$, $\text{ʔnt-tā}/\text{ʔant-tā}$), однако здесь встречаются и "сокращенные" формы: ʔt (= ʔnt-t), emph. $\text{ʔt}^{\text{ʔ}}$ (= ʔnt-tā), где $\text{ll } t < \text{ll } t < \text{nt}$, а последующий согласный t — обще-семитский показатель женского рода; пальм., хатра, наб. ʔnt-t (cs.), с суфф. ʔnt-th , emph. $\text{ʔnt-}^{\text{ʔ}}$, наряду с ассимилированными формами, как ʔt-th (< ʔt-th), и $\text{ʔt}^{\text{ʔ}}$ "жена" (< $\text{ʔt-t}^{\text{ʔ}}$). Та же самая картина наблюдается в среднеарамейских диалектах Палестины: иуд.-арам. ʔentā , ʔntā и ʔentā , ʔntā , христ.-арам., самарит. $\text{ʔ}^{\text{ʔ}}$ (abs.) (= ʔentā) "жена; женщина". В восточных среднеарамейских диалектах, исключая мандейский, встречаются только ассимилированные формы данного слова: сир. ʔattā или ʔattā , вавил. талм. ʔittā , но манд. ʔta (= ʔant-tā). Среди современных арамейских диалектов ʔt со значением "женщина; жена" сохранился в западном (малула) и центральном (туройо) диалектах: тур. ʔatto (ср. сир. ʔattā), мал. eṣṣa и eṣṣā (ср. сир. ʔantā и $\text{ʔat}^{\text{ʔ}}tā$). Первый из них, как это справедливо отмечает А. SPITALER, получен от ʔentā и содержит корень ʔnt (SPITALER 1938:22), второй же — то же самое имя, но уже оформленное формантом женского рода $-t$: $\text{eṣṣā} < \text{eṣṣ-tā} < \text{ʔnt-tā} < \text{ʔent-tā}$ (о переходе смычного t в ṣ см. SPITALER 1938:18–19). В современных восточноарамейских диалектах общеарамейское ʔantā заменён заимствованным из курдского словом baḫta .

4.3. В арабском оппозиция $\text{ʔn}:\text{ʔf}$ сохранена. В североарабском корень ʔns (< $*\text{ʔnṣ}$) встречается в словах ʔins "народ; люди; человеческий род", ʔinsān "человек; мужчина" (мн. ч. nās и ʔunās), а также в словах женского рода, образованных от того же корня: ʔinsānat "женщина" и ʔānisat "девушка". Корень ʔnf засвидетельствован в словах ʔinf (мн. ч. ʔnāf) "женщина", ʔunūfat "женственность", глагол ʔanūfa "быть нежной, мягкой, женственной"

В древнеюжноарабском ʔn в значении "мужчина; человек", а отсюда неопределенное местоимение "кто-то" засвидетельствованы в сабейском и минейских надписях (БАУЭР 1966:95). Особое распространение в южноарабском получил корень ʔnf . В таком виде со значением "женщина" и отсюда слово $\text{t}^{\text{ʔ}}\text{nf}$ "родство по женской линии" (с префиксом абстрактности $\text{t}^{\text{ʔ}}$) встречаются в южноарабской эпиграфике (HÖFNER 1943:97). Сохранился этот корень и в современных южноарабских

диалектах: харсуси *tef* (< *t-ḥf*), с артиклем *ḥd-nif* "женщина", шхери *tef*, мехри *tēf*, но мн. ч. — *ʔenṭe* и *neṭe*.

4.4. Из ханаанейских языков п/с корень *ḥš* без изменений сохранен в еврейских словах *ʔḥōš* "человек; люди (соб.)" и в форме множественного числа *ʔḥāšīm* "мужчины". Во всех остальных случаях же, вследствие ассимиляции II корневого *l* с последующим согласным *š*, засвидетельствованы следующие формы: евр. *ʔis* "мужчина; человек" (в древнееврейской надписи Силоаха, ок. 700 г. до н.э. — *ʔš*), финик.-пун. и моав. *ʔš*, мн. ч. *ʔš-m* (*ʔšš* < *ḥš*) (ср. аналогичные случаи в арамейском).

Как было отмечено выше, в ханаанейских языках корень *ḥš* соответствует и протосемитскому корню *ḥf*, передающему понятие "женщина; жена": евр. *ʔiššā* (от *ḥšā* < *ḥš-at*), финик. *ʔš* (**ḥšf*).

4.5. В аккадских текстах засвидетельствованный корень *ḥš* также имеет двойное происхождение: (1) от п/с *ḥš*: *nīšu* "народ; люди (соб.)" и *tēništu* "человечество" (*t-ḥš-t*), (2) от п/с *ḥf*: *aššau* "женщина" (< *ḥš-t*, где суфф. *-t* показатель женского рода) и глагол *enēšu* "быть слабым" (ср. вышеприведенный араб. глагол *ʔaniʔa*, что нам дает право выделенный здесь корень *ḥš* считать соответствующим протосемитскому корню *ḥf*).

4.6. В семитских языках Эфиопии корень *ḥš*, соответствующий протосемитскому *ḥš*, представлен лишь в древнеэфиопском (геэз) слове *ʔans* "мужчина". (Засвидетельствованный в тигре *ʔnas* LESLAU рассматривает как заимствованное из арабского, LESLAU 1981:178). Более широкое распространение получил другой корень, однозвучный первому, но восходящий к п/с *ḥf* со значением "женщина, жена": геэз *ʔanest*, амхар. *anəstay* "женского рода (грамм.)", *set* "женщина" и *setaset* "женственный", аргобба *ənəšča* "женщина; женского пола", харари *ənəst-id*.

5. Исходя из приведенного материала, следует заключить, что лексическая оппозиция "мужчина": "женщина" ("человек" "женщина"), выраженная посредством различных корней — *ḥš*: *ḥf*; была характерна для всех, без исключения, семитских языков. Однако, ввиду дистрибуции протосемитского сибиллянта *š* и интердентального *f* в семитских языках, в отдельных из них совпали рефлексy указанных протосемитских согласных, вследствие чего корни разного происхождения звучат иден-

тично; а именно, в ханаанейских языках (еврейский, моавийский, финикийско-пунический) и аккадском $\text{ʔ}š$ является "наследником" как п/с $\text{ʔ}š$, так и п/с $\text{ʔ}f$. Аналогичное положение наблюдается и в эфиопском, где оба п/с корня совпали в корень $\text{ʔ}z$. Различие в консонантном составе в данных корнях сохранено в угаритском, арамейском, североарабском и южноарабском языках.

Угаритский сохранил п/с корневые согласные без изменений: $\text{ʔ}š$: $\text{ʔ}f$. В арамейском, как известно, п/с согласному f соответствует смычный дентальный t , а протосемитскому $š$ — тот же согласный ($š$). Поэтому, оппозиция данных корней также сохраняется, хотя и в другом фонемическом варианте: $\text{ʔ}š$: $\text{ʔ}t$. Что же касается сев. арабского и южноарабского языков, здесь протосемитскому $š$ вполне закономерно соответствует свистящий согласный s , а интердентальный глухой t сохранен. Таким образом, в арабском оппозиция данных корней представляется в виде $\text{ʔ}z$: $\text{ʔ}f$.

6. Как это уже говорилось выше, лексическая оппозиция в роде подразумевает лишь разность корней без каких-либо морфологических элементов: $\text{ʔ}š$ обозначал субъект мужского пола, а $\text{ʔ}f$ — женского. Такое положение сохранилось не везде. В большинстве случаев к последнему присоединяется показатель женского рода t ($-at$), подчеркивая его принадлежность к женскому роду. Таким образом, слово женского рода $\text{ʔ}f$ получило соответствующее оформление. Так получены: угарит. $\text{ʔ}af$ "женщина" (< $\text{ʔ}atf-t$ < $\text{ʔ}anf-t$), мн. ч. $tʔnf-t$; евр. $\text{ʔ}ššā$ от $\text{ʔ}nš-at$ и сир. $\text{ʔ}atʔā$ ($\text{ʔ}atid$) от $\text{ʔ}ant-id$. Аналогичное положение наблюдается во всех древнеарамейских и среднеарамейских диалектах, включая и древнеарамейские надписи. Такое оформление слов, содержащее в себе определенное указание на род (точнее, на пол), явление вторичное, полученное вследствие аналогии с широко распространенными формами женского рода. Интересно заметить, что в современных семитских языках и сейчас наблюдается тенденция "оформления" слов женского рода, членов лексической оппозиции. Так например, ср. современные языки Эфиопии: аргобба ət , тигре ətt "мать", но соддо ətmit . Здесь же уместно упомянуть снабжение морфемой женского рода слов женского рода с нулевым показателем, что имело место еще в классических языках: араб. $\text{ʔ}ard$, евр. $\text{ʔ}ereš$ "земля", но аккад. eršetü . В таких случаях ($\text{ʔ}nš$:

ןי + י) следует говорить о лексико — морфологической оппозиции.

7. Однако кое-где в семитском сохранились слова, относящиеся к женскому роду, но не оформлены соответствующими формантами. Так, например, древ. юж. араб. ןיף "женщина", но мн. ч. ןיִתִּי (с окончанием женского рода -דִּי), харсуси *tef*, с артиклем *hāniṯ*, где легко заметить корень ןיף; откуда получены *tef*, также в мехри *tef*, в шхери *tef*. отличие от древне-южноарабского, в формах множественного числа также не появляются показатели женского рода: *ʿenṯe* и *neṯe* "женщины" (ср. сир. *nešše*). Тот факт, что в сев. арабском значение глагола *ʿaliṯa* выражает свойства, характерные для женщин ("быть женственным, нежным"), объясняется тем, что сам корень ןיף содержит такую семантику (в противовес корню ןיס "человек; мужчина"). Названному арабскому глаголу вполне соответствует аккад. *enēṣu* "быть слабым" (<√ ןיס < ןיף), что дает нам право допустить, что выделенный здесь корень ןיס восходит к п/с ןיף и связан с его первичным значением ("женщина"). Тот же корень сохраняется и в др. арам. слове ןיִתּוּ (гос. арам.) "женитьба", где ןו образователь абстрактных имён. В этом отношении интересны показатели современного арамейского диалекта малула, где наряду с *ešša* (от *ʿešša* < *ʿenāṯ*), засвидетельствована форма с показателем женского рода *ešša* (от *ʿešša*); от *ešša* мн. ч. — *išša*, как слова мужского рода. В данных случаях, когда в языке противопоставление в роде представлено лишь корнями, как это было в протосемитском (ןיס: ןיף) можно говорить о сохранении лексической оппозиции, предполагаемой в протосемитском.

8. Особенно интересным нам кажется наличие в языке морфологического противопоставления при обозначении рода, восходящего к одному из членов лексической оппозиции "мужчина; человек": "женщина". А именно, в некоторых семитских языках наблюдаются случаи, когда для выражения понятия "женщина" используется не протосемитский корень ןיף, а слово "мужчина; человек", к которому присоединяется морфема женского рода. В этом отношении, в первую очередь, следует назвать араб. *ʿisānat* "женщина" от *ʿinsān* "мужчина" + показатель женского рода -at (ср. *ʿinīṯ* в том же значении, но от корня ןיף). В арабском языке имеется и другое слово, образованное от того же корня ןיס с помощью того же форманта -at:

ʿanisat "девушка". Аналогичное образование наблюдается и в некоторых арамейских диалектах, а именно, в арамейских надписях наряду с *ʿnh* и *ʿth* встречается *ʿšt*, а в таргумахрядом с *ʿntā* "жена" и *ʿntū* "женитьба" (< √ *ʿnt*) засвидетельствовано слово *nʿšā* "жена; женщина" — ж. р. от *nāš* (м. р.). В мандейском *anašata* "семья" легко узнать форму женского рода слова (а)наша. Особенно интересным, с этой точки зрения, является слово *šunīa* "женщина" в современном западноарамейском диалекте малула, являющаяся формой женского рода, образованной от **nāšā* "мужчина". *šunīa*, по происхождению, уменьшительная форма, хотя уже не имеет такого значения, как и некоторые другие имена, обозначающие личности в современных арамейских диалектах (ср. в том же диалекте *hōna* "брат" от *ʿhōnā* < *ʿah*, урм. *ahūna*; *savūna* "дед" от *sāva* "старик" и др.). Таким образом, *šunīa* < **nšōn-ī-ā* является уменьшительной формой от **nšā*, где мы имеем дело не с общеарамейским корнем *ʿnš*, а с *ʿnš*, являющегося носителем мужского рода. То же самое следует сказать и о сир. *neššōnīā* (< *ʿnš*). Имеется и другое объяснение. По BERGSTRÄSSER-у и SPITALER-у диминутивная форма *nšōnīā* (*nšūnīā*) образована от формы множественного числа данного имени: для BERGSTRÄSSER-а исходным является *neššē* (BERGSTRÄSSER 1983:104), а для SPITALER-а — *nšīn* (SPITALER 1938:111). Однако, в малула не засвидетельствованы ни форма множественного числа от *šunīa* — *šunūdīa* и ни *neššē* или *nšīn*, мн. ч. от *nʿšā*. Но как бы ни решался вопрос о происхождении *šunīa*, одно ясно: здесь мы дело имеем не с общеарамейским корнем *ʿnt*, а с корнем *ʿnš*, носителем содержания мужского рода.

Цитированная литература

- Бауэр Г. М.: Язык южноаравийской письменности. Москва 1966.
 Лекиашвили А. С.: Образование рода и числа имен в семитских языках. Тбилиси 1963.
 BERGSTRÄSSER G.: *Introduction to the Semitic Languages*. Winona Lake 1983.
 GORDON, C. H.: *Ugaritic Handbook*. Roma 1949.
 HÖFNER, M.: *Altsüdarabische Grammatik*. Leipzig 1943.

- LESLAU, W.: *An Analysis of the Harary Vocabulary*. Annales d'Ethiopie, t. III. 1959
- : *A Preliminary Description of Argobba*. Annales d'Ethiopie, t. III. 1959.
- : *Additional Arabic Loanwords in Tigre*. In: *Al-Hudhud. Festschrift Maria Höfner zum 80. Geburtstag*. Graz 1981.
- SPITALER, A.: *Grammatik der neuaramäischen Dialekte von Maḳūla*. Leipzig 1938.

В статье использован языковой материал из следующих словарей

- Х. К. Баранов: *Арабско-русский словарь*. Москва 1976.
- И. Н. Винников: *Словарь арамейских надписей; в сб. "Палестинский сборник"; вып. 3; 1958.*
- К. Г. Церетели: *Хрестоматия современного ассирийского языка со словарем*. Тбилиси 1980.
- AISTLEITNER, J.: *Wörterbuch der ugaritischen Sprache*. Berlin 1963.
- BERGSTRÄSSER, G.: *Glossar des neuaramäischen Dialekts von Maḳūla*. Leipzig 1921.
- DROWER, E. S. - MACUCH, R.: *A Mandaic Dictionary*. Oxford 1963.
- GESENIUS, W.: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. 14. Aufl. Leipzig 1905.
- JEAN, Ch.-F. - HOFTUZER, J.: *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*. Leiden 1960.
- JOHNSTONE, T. M.: *Harsūsi Lexicon*. London 1977.
- LESLAU, W. *Argobba Vocabulary*. In: *Rassegna di studi etiopici*. Vol. XXVI. Roma 1978.
- LEVY, J.: *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*. Köln 1959.
- PAYNE SMITH, J.: *A Compendious Syriac Dictionary*. Oxford 1967.
- ITTER H.: *Türöyo, die Volkssprache der syrischen Christen des Tür Abdin, B: Wörterbuch*. Beirut 1979.
- ROSENTHAL, F. (ed.): *An Aramaic Handbook*. I/2. Wiesbaden 1967.

К вопросу о фонетико-фонологическом статусе семитского q

1. В прото-семитской фонологической системе глухой смычный q занимает прочное место, что определяется широким диапазоном его употребления в семитских языках; он встречается во всех мертвых и живых языках без исключения (п/с q не переходит в другую фонему, как это бывает при распределении некоторых протосемитских согласных по отдельным семитским языкам, напр., п/с q и h > ʔ и h в северосемитских языках, или п/с š > s в восточно-семитском)*. К тому же, q иногда соответствует другим согласным. Так бывает в древнеармянском, где иногда q соответствует араб. q (q̣) и евр. и аккад. š. Аналогичные случаи наблюдаются и в среднеарамейском-мендеевском.

Характеризуя семитский согласный q, ученые едины в том, что он является глухим смычным. Таков он во всех семитских языках (как в классических, так и в современных) и, естественно, таким следует его предполагать и в протосемитском фонемном инвентаре. Однако, мнения о месте артикуляции данного согласного, а также о его дополнительном дистрибуционном признаке (эмфатичности), расходятся.

2. При описании произношения фонемы q, наблюдается некоторая неточность в определении места его артикуляции: одни считают, что q артикулируется у мягкого неба, т. е. он является веллярным согласным, для других—это язычковый согласный, т. е. увулярный, поскольку q артикулируется с помощью задней части языка у язычка (увулы). В специальной литературе встречаются случаи чередования терминов «веллярный», «поствеллярный» и «увулярный», и даже объединяющий эти названия—«увуло-веллярный» по отношению к одному и тому же согласному q (Г. Флейш);

* Естественно, здесь не имеются в виду звукоизменяющие процессы в отдельных семитских языках и диалектах, вследствие чего q чередуется с другими согласными (см. ниже).

встречается и такой случай, когда *q*, квалифицированный как велярный согласный, помещается то вместе с велярными спيرانтами *q* и *ħ*, то объединен в одну серию вместе с гортанным согласным *h* и фарингалным *ħ*.²

2.1. По Ибн-Сине и ал-Халилю араб. *q* представляется увулярным согласным, как это хорошо показали В. Г. Ахвледзиани (*Ахвледзиани* 1966, сс. 09, 57) и Ф. А. Шааде (Schade 1911, с. 19), а Сибавайхи считает *q* поствелярным смычным согласным.² Касаясь места произношения арабского *q*, В. Г. Ахвледзиани совершенно справедливо замечает: «Подобные колебания в характеристике *q* мы наблюдаем не только среди арабских грамматиков, но и в современной фонетической литературе»³. Так, например, велярным согласным считают фонему *q* Б. Гранде, В. Фишер, К. Крааль, В. Ройшель и др.⁴, увулярным—Гарднер, В. Фишер, О. Ястров, В. Ахвледзиани и др.⁵. Так характеризуют фонему *q* с точки зрения ее образования в стандартном арабском языке. Аналогичная картина наблюдается и в современных арабских диалектах, хотя по последним диалектологическим работам, в арабских диалектах, где фонема *q* сохранилась, в большинстве случаев ее считают увулярным глухим согласным⁶, в редких случаях же (в некоторых диалектах из группы сиро-палестинских наречий и в египетском арабском диалекте) *q* именуется поствелярным⁷.

2.2. Аналогичное положение наблюдается и при интерпретации согласного *q* в арамейском языке. Большинство семитологов, характеризуя фонемный состав древних арамейских диалектов, *q* причисляют к велярным согласным⁸. Для самаритянского языка у Л. Х. Вильскера согласный *q* в таблице согласных вписан в столбец «велярные»⁹, а на с. 25 той же работы—*q* увулярный глухой смычный. Увулярным¹⁰ или поствелярным¹¹ называют согласный *q* семитологи, описывающие фонемный состав современных арамейских диалектов. Однако, по Г. Кроткову, изучающего арамейское наречие Иракского Курдистана, *q* вместе с *ħ* и *ġ* является велярным, поскольку, по Кроткову, в образовании этих звуков принимает все мягкое небо¹². Там же автор отмечает, что «чистого увулярного звука в новоарамейском нет». Для нас арам. *q* является увулярным как в староарамейском, так и в новоарамейском¹³.

Аналогичная картина наблюдается при характеристике *q* и во всех других семитских языках.

2.3. Для установления фонетического статуса согласного *q* (т. е. для уточнения места его артикуляции и характера) решающее значение придается экспериментальному изучению данного согласного, что возможно, естественно, лишь по отношению сов-

ременных языков. В этом отношении особого внимания заслуживает экспериментальное исследование арабского q семитологом Эдвардом Одишо, результаты которого опубликованы им в журнале «Lingua»¹⁴. Он провел спектрографическое исследование арабского (k) и (q), что привело его к следующим выводам: 1) (q) — вулярный согласный, 2) (k) произносится с аспирацией, (q) — без аспирации¹⁵. Им были исследованы два арабских слова: «собака» — kalb и «сердце» — qalb. Спектрограммы этих слов показали резкую разницу между ними как в отношении места артикуляции согласных, так и в отношении их аспирации¹⁶.

Следует отметить, что совпадение термина «вулярный» с термином «поствелярный» по отношению согласного q¹⁷, возможно, вызвано тем, что при артикуляции q имеет место смычка языка с задним краем мягкого неба (velum), окончанием которого

является язычок (uvula)¹⁸. Говоря о звонком корреляте q—g, Х. Бланк характеризует последнее как имеющего крайне поствелярную артикуляцию. С. Сегерт, отмечая участие язычка в произношении семитского q и называя его «вулярным», считает для него более подходящим название «поствелярный»²⁰. Однако, следует учесть, что место артикуляции q глубже, чем спирантов ħ и ʕ, которых и следует считать настоящими поствелярными согласными, как это общепринято.

Таким образом, вулярный глухой смычный q в совр. стандартном арабском языке, как и в других семитских языках, по месту образования не может быть поставлен рядом с велярными (точнее, с предвелярными) согласными g и k, из коих — один звонкий, а второй — глухой придыхательный согласный. В арабских и арамейских наречиях, большей частью городских жителей, имеется и гоморганный коррелят предвелярных согласных g и k, отличающийся от них глоттализацией — k', тогда как q отличается от предвелярных смычных g и k, а также от поствелярных спирантов ħ и ʕ, в первую очередь, местом артикуляции, как это хорошо показан у Э. Одишо²¹.

3. Выше было подчеркнуто, что п/с q не имеет субститутов в семитских языках: он везде представлен в том виде, как его реконструируют в прасемитском языке. Однако в современных семитских языках и диалектах q часто заменен другими согласными.

3.1. В современных арабских диалектах из рефлексов араб. q большинство звонкие согласные, в том числе и спирант (g ġ g ġ), встречаются и глухой велярный k, поствелярный ħ и ларингальный смычный. Так, напр., 1) q > g во многих арабских диалектах, вследствие чего арабские диалекты делят на qāl и ġāl

диалекты. $q > g$ засвидетельствован в речи бедуинов Алжирской Сахары, в наречиях Аравийского полуострова²⁷, в большей части Палестины, Иордании и Египта²³, в Хадрамауте и Дофаре²⁴. В некоторых наречиях этот q после заднеязычных гласных переходит в \check{g} , а после переднеязычных — в \check{g}^{25} ; 2) $q > \check{g}$ засвидетельствован в отдельных случаях в диалектах Алжирской Сахары²⁶ и между гласными в некоторых месопотамских диалектах²⁷, а также в нескольких корнях в речи Верхнего Египта²⁸; 3) $q > g$ имеет место иногда среди кочевников Аравийского полуострова²⁹;

4) $q > g$, который представляет собой звонкий коррелят увулярного глухого q , засвидетельствован в южноаравийских диалектах (Оман, Южный Йемен)³⁰ 5) $q > k$ встречается в центрально-палестинских диалектах, где старый $k > \check{c}$;³¹ 6) редко встречается и \check{h} вместо q , особенно в конце слова в арабских диалектах Анатолии³²; 7) случаи $q > \check{c}$ особенно часты. Такая субституция встречается в некоторых диалектах сиро-палестинской группы диалектов, в речи горожан Сирии и Ливана³³.

Таким образом, в современных арабских диалектах особенно часто встречаются два рефлекса арабского (vesp. семитского): звонкий велярный смычный g и глухой гортанный взрыв \check{c} , причём в таких случаях \check{c} в начале слова фонемизируется³⁴. Согласно В. Фишеру, звонкий вариант звука q существовал и раньше, что подтверждается его обозначением буквой \check{g} ; отсюда, иногда, $\check{g} \sim q$: $tq| \sim t\check{g}|$ „быть тяжёлым.“ Наблюдается это чередование и в древнеарабской поэзии: $q\check{s}\check{s} \sim \check{g}zz$ „резать“, $q\check{s}| \sim gzl$ „срезать“³⁵. Все остальные случаи чередования $q > \check{g}$, ($q > k$, $q > h$) довольно редки и носят в основном позиционный характер, а что касается $q > g$, он сводится к $q > g$, где последний платализуется, как это характерно для общеарабского состояния (обще-семит. $\check{g} >$ араб. g). Особо хотелось бы выделить $q > \check{g}$ (G), которых Х. Бланк считает одним из аллофонов согласного q еще в древнеарабском, т. е. $q >$ звонкий $[\check{g}]$ и глухой $[q]$ ³⁶. В связи со сказанным особое внимание привлекает высказывание Ф. А. Шааде, который, рассматривая характеристику q у арабов, замечает: „... q , фактически, во многих диалектах и по сей день приносится за мягким \check{c} обом как g “³⁷.

Этим объясняется у Шааде включение Сивавайхи согласного q в группу звонких смычных. Таким образом и в данном

случае можно говорить о звонком корреляте глухой увулярного q—g.

3. 2. Интересно отметить и те случаи, когда глухой смычный q является субститутотом других согласных. Таким оказывался лишь поствелярный спирант q. g > q наблюдается в большинстве диалектов Алжирской Сахары (qānā „баран“ <zapāt, в верховьях Эвфрата в речи белудинноз (zaḡīr mā)ленький“ <zaḡīr²⁶.

3.3 Случаи чередования q с другими согласными в арамейском языке намного реже, чем в арабском. Однако, некоторые из них засвидетельствованы еще в среднеарамейских диалектах. Так, напр., в мандейском языке известны случаи, где вместо общерам. (vesp. общесемит.) q встречается звонкий велярный согласный g (gayfā „лето“, ср.сир. qayfā): g > k (kusfā „правда“ <qusfā, kaṣṣārā), „обильщик“ <qaṣṣārā), где субституция q с велярным согласными q и k объясняется диссимилиацией²⁹. В самаритянском арамейском засвидетельствованы случаи q > ʔ (в традиционном произношении) что Р. Мацух объясняет влиянием разговорного арабского языка⁴⁰. В том же арамейском диалекте самаритян Мацухом приводятся примеры, когда глухой q перед придыхательными согласными, в сегодняшнем произношении самаритян, переходит в придыхательный спирант h: sābaḥtānī „ты оставил меня“, где qt > hī (√šbq) и ylhāll „он возьмет меня“, где qf > hf (√qrl > √qbl)⁴², с. 76). Ясно, что в таких случаях h представляет аллофон согласного q.

В современных арамейских диалектах q, как правило, не чередуется ни с каким согласным. Исключением здесь следует назвать q > k' (глоттализированный k) в речи ассирийцев-горожан, проживающих в СССР, что легко объяснить и иноязычным влиянием (грузинский, армянский), а также q > ḡ в слове maḡyīn „сделать зеленым; расти (растение)“ (||maḡyīn) от qīna „зеленый“⁴². Что же касается самаритянского корня šqb „находить“ (общерам. škh), где q встречается вместо k⁴³, его следует объяснить влиянием фарингального соседнего согласного h, вследствие чего велярный глухой смычный k передвинулся в увулярный глухой смычный (ближе к фарингальному согласному).

Таким образом, глухая увулярная смычная фонема q твердо занимает свое место в арамейской фонологической системе и

почти не имеет субститутов ни в староарамейском, ни в современных арамейских диалектах.

3.4. Единственным случаем чередования q с другими согласными в древнеарамейском было бы считать $q \sim '$ по арамейским материалам, однако здесь следует подчеркнуть, что в таком случае ни q и ни $'$ не являются первичными, точнее, они в протосемитском не соответствуют тем же согласным. Хотя, как известно, в протосемитский фонемный инвентарь входят оба вышеозначенных согласных ($q, '$), однако чередуящиеся между собой в арамейском q и $'$ не восходят ни к п/с q , ни к п/с $'$. А именно: данный факт имеет место в древнеарамейском лишь в том случае, если им в арабском и эфиопском соответствует q , в аккадском, еврейском и угаритском— ṣ . Таким образом, п/с q не чередуется в арамейском с $'$ также, как и п/с $'$ не чередуется с q (Ср., напр., др. арам. энигр. $'rq$, егип.-арам. $'rq||'r$, в остальных арамейских диалектах $'r$ «земля» и араб. $'rd$, евр. аккад. угарит. $'r\text{ṣ}$).

К какому п/с согласному восходят q и $'$ в приведенном случае? Одни семитологи реконструируют здесь интердентальный звонкий эмфатический спирант \underline{d} , сохранившийся и сегодня в некоторых арабских диалектах, для других это—дентальный звонкий эмфатический смычный \underline{d} , хорошо известный в арабском языке, но в обоих случаях звонкий эмфатический согласный.

Как могло, с одной стороны, п/с \underline{d} (или п/с \underline{d}) дать в арамейском или q и, с другой стороны, чем же объяснить чередование $'$ с q ($' q$) в арамейском?

Исходя из положения, что п/с \underline{d} в арамейском представлен в виде звонкого фарингального спиранта $'$, ученые стараются объяснить $' \sim q$ в арамейском. По мнению большинства $'$ получен от звонкого поствелярного спиранта ḡ , как это произошло с п/с ḡ в северо-семитских языках, где когда-то существующая пара $h/\text{ḡ}$ перешла в соответствующие фарингальные спиранты h и $'$ (одним из важнейших доказательств приводятся греческие транскрипции собственных имен⁴⁴, ср. также $\text{ḡ} > '$ в севр. арамейских диалектах⁴⁵). Высказывается мнение, что $q > '$ через звонкий коррелят $q \sim \text{ḡ}$. Так, напр., Э. Кучер наличие q в древнеарамейских надписях вместо общераспространенного в данных случаях $'$ -а считает таким же архаизмом, как и z вместо d в древнеарамейском. О возможности $q > \text{ḡ}$ свидетельствуют и египетские транскрипции семитских имен, где семит. ḡ передается посредством g или q ⁴⁷. В этом отношении интересным представляется $g \sim q$ в

слове „миндаль“, ср. šegda (ʃgd) и евр. šaqed (ʃqd)⁴⁶.

Весьма возможно, что знак, читаемый позднее как q, в начале передавал и звонкий вариант увулярного q—g, с которым он имеет общую артикуляционную базу⁴⁹. Интересным представляется нам и передача слова „заболеть“ в древнеарамейской надписи Панамму—šmrg „он заболел“, в надписи Сефире же—mq, общеврам. mṛ (= араб. mrd). Таким образом п/с согласный d (?) реализуется трояко: (1) через звонкий велярный смычный g, (2) через глухой увулярный смычный и (3) через звонкий фарингальный спирант,⁵⁰ хотя некоторые ученые данное слово (šmrg) считают каузативной формой (šafel), заимствованной из аккадского.⁵¹

3.5. В аккадском довольно часто вместо ожидаемого знака q встречается знак для звонкого g (gagad «голова» <gaqadu, gat. «рука» <qātu). Следует заметить, что в аккадском до позднего времени q не передавался специальным знаком, лишь в древнеавилонских текстах Мари имеется специальный знак для qa, и q передавали знаком «g»⁵². Другие считают возможным видеть здесь звонкий вариант q⁵³. То, что в среднеарамейском диалекте мандеев, существовавшего на территории распространения аккадского языка (до появления арамейского) встречается g перед гласными вместо q, возможно говорит о том, что в аккадском q в данном случае реализовался как звонкий согласный, что оказало свое влияние (как субстрат) на мандейский. По мнению Ю. Аро, аккадский согласный q отличался от соответствующего согласного в западно-семитском как тенденцией диссимиляции (вследствие чего q > g или k), так и его реализацией⁵⁴.

3.6. В древнееврейском языке согласный q явно глухой увулярный смычный, который, в отличие от велярных, не подчиняется закону спирантизации⁵⁵. В современном еврейском языке (иврит) в произношении нет никакой разницы между k и q (произносится как европ. k)⁵⁶, в арабских странах же традиционное произношение согласных k и q совпадает с реализацией последних в арабском⁵⁷.

3.7. В современных южноарабских диалектах фонетическая дифференциация между q и k, ġ (также как и между t и ʔ, d; s и š, z) не так ярко выражена, как в арабском⁵⁸. Этим объясняется появление ġ, реже ġ вместо q вследствие палатализации последнего⁵⁹, а также g ~ k во всех диалектах⁶⁰.

3.8. В эфиопском q является глоттализированным согласным (как и п/с эмфатические согласные) и чередуются с глоттальным взрывом ' во всех современных семитских языках Эфиопии⁶¹.

4. Судя по приведенным материалам, семитский смичный q не всегда реализуется в виде глухого согласного. Он имеет два варианта по звонкости: глухой q и звонкий g (оба увулярные). Существование звонкого коррелята q в отдельных семитских языках подтверждается как прямыми, так и косвенными данными (см. выше). Весьма возможно, что звонкий коррелят q —согласный g входил в протосемитский фонемный инвентарь (однако, не

исключаются случаи, когда g представляется нам в качестве аллофона q^{62} , который в северосемитских языках передвинулся в фарингальный ' , а в арабском—в g , сохранившийся в некоторых наречиях арабов (т. н. $g\dot{a}l$ —диалекты). Так бывает в северосемитских языках, где южносемитскому поствелярному спиранту соответствует с (как и согласному h —глухой h !). То же самое

произошло и в протоарамейском (п/а), где q , являющийся соответствием п/с согласному d (d), переходит в ' : п/с $'ard >$ п/а

$arg >$ араб. $'r\dot{q}/r'$ „земля“, т. е. п/с d (d) в протоарамейском

переходит в звонкий увулярный согласный g , который в арамейском представлен либо глухим вариантом (q), либо в виде звонкого, но уже фарингального ' (наподобие. $g >$ в ханаанейском).

Не исключается, что d (d) $\sim g$ имело место еще в протосемитском.

5. Большинство семитологов считают q эмфатическим согласным, объединяя его вместе с t , $\$$, ϕ , z в одну группу. О характере т. н. эмфатических согласных и их месте в истории фонологической системы семитских языков сказано немало⁶³. Н основном говорят о двоякой реализации данных согласных, вследствие чего получаются эйективные и собственно эмфатические согласные. Первые из них представляют собой оральные согласные с твердым отступом (*starke Absatz*), что вызвано взрывной артикуляцией гортани, отсюда и название согласных с твердым отступом—«глоттализированные»; вторые же являются согласными, сопровождающимися сжатием гортани (отсюда—термин Н. В. Юшманова «сжатогортанные»⁶⁴, что вызывает веларизацию соседних согласных и гласных (часто целого слога или даже целого слова).. Поэтому, эмфатические согласные правильнее было бы называть

«веляризирующими», а не «веляризованными согласными», как это принято сейчас в семитологической литературе (веляризованными могут оказаться все звуки, входящие в слове с эмфазой!). «Веляризованные» («веляризирующие») согласные, но не «веляризные», которые могут ничего общего не иметь с ними.

Для фонетической характеристики звуков следует, в первую очередь, обратиться к живому произношению интересующего нас согласного. В этом отношении мы особое значение придаем экспериментальному исследованию араб. q Эдвардом Одишо⁶⁵. Он на основании фонетического эксперимента, изучив арабские согласные (k) и (q) спектрографически в словах (ka**l**b) («собака») и (qa**l**b) («сердце»), замечает, что (q) не является эмфатическим коррелятом согласного (k); здесь нет такой разницы как между (ʃ, ʒ, ʒ, ʔ) и (s, ə, d, t)⁶⁶. Разница между (k) и (q) не в *muḥaḥḥa* (=эмфаза), а в супраглоттальной артикуляции. Этот q имеет аллофон, который появляется в соседстве эмфатических дентальных согласных: ср. (q) в слове (qass) «священник» и (q) в слове (qaṣṣ) «резать». Во втором случае q «эмфатизируется» (фарингализуется, т. е. сопровождается сжатием гортани-зева). И поскольку, — замечает Э. Одишо, — q может быть эмфатизированным (q) в соседстве с эмфатическими, мы считаем неправильным рассматривать (q) как эмфатический согласный.⁶⁷ Итак, аллофоны согласного q различаются между собой наличием *taḥīḥ*-а (там же). Тот же Одишо приводит пример эмфатического аллофона k: ср. слова *sakk* («мята») и *ṣakk* («чек»)⁶⁸, где k в последнем слове в соседстве с эмфат. ʃ становится *muḥiḥḥa* (эмфат). Этот (k) можно было обозначить через *q̣*, тогда мы вправе сказать, что в слове (*ṣakk*) мы имеем (ср. *sakk*!). Как правильно замечает Одишо, (q) отличается от (k) не эмфазой, а по двум пунктам: 1) конфигурацией языка (и местом артикуляции) и 2) состоянием гортани.⁶⁹ В первом случае (k) имеется придыхательный согласный, для образования которого голосовые связки пропускают струю воздуха как при артикуляции придыхательного h, а во втором случае — произношение согласного сопровождается твердым отступом, т. е. гортанным взрывом). Поэтому, касаясь вопроса о соотношении q к k как эмфатического к неэмфатическому, Одишо подчеркивает: «... включение (q) рядом с (b, ʃ, ʔ) в одну группу как *muḥaḥḥa*-коррелята согласного (k) является в высшей

степени заблуждением⁷⁰. Глоттализированным считают араб. q⁷¹ Ж. Кантино и А. Мартине. Аналогичного мнения придерживаются О. Ястров и Х. Якоби по отношению новоарамейских диалектов. Для Якоби согласный q в диалекте тхуми-эмфатический увулярный согласный⁷², который имеет эмфатический аллофон (q) в словах, содержащих эмфат. согласный f (√qf) „убить“, отсюда —+ maqtal „он заставляет его убить“; ð — показатель веляризации всего слова). Интересно заметить, что эту эмфазу создают когда-то существовавшие эмфатические согласные, которые в данное время утеряны.⁷³ Что касается согласного q, он существует и по сей день как увулярный глоттализированный смычный, однако создать эмфазу в слове он не может⁷⁴. По нашим записям, q создает тембр в слове, который отличается от созданного ‘-ом и эмфатическими согласными твердым тембром, хотя он и не такой мягкий, как при других согласных. По влиянию на окружающих гласных q похож на поствелярных спирантов q и b.⁷⁵ Такая характеристика вышеприведенных согласных полностью совпадает с концепцией средневековых арабских грамматиков. Так, например и Сибавайхи, как это хорошо показал Д. Коэн, настоящие эмфатические согласные (f, d, ot, s,) выделены под названием „tuḥaqa“ от ḡ и x, с которыми они объединены под названием „tuṣfa‘iyya“, а обе эти группы входят в класс tuḥaḫḫata;⁷⁶ q не встречается среди tuḥaqa (ṣ, ḏ, ḏ, ḡ, f, l.). Х. Бланк, анализируя высказывания Сибавайхи, подчеркивает, что у него q не является эмфатическим согласным⁷⁷. Так же у Ибн Сины.⁷⁸ Видимо, для Ибн Сины q— увулярный, смычный, неэмфатический, глухой согласный.⁷⁹

Интересным представляется нам правило, господствующее в семитских языках: в одном корне три эмфатических согласных не совместимы⁸⁰. Однако, в качестве исключения приводят геминированные корни, как араб. q ṣ s (там же). Но, как нам кажется, этот факт не является примером исключения из общесемитского фонологического закона, а, наоборот, говорит за то, что согласный q не является эмфатическим. Здесь же следует отметить и то, что эмфатические сибиллянты и эмфатические дентальные согласные не совместимы в зап. семитском в одном корне, тогда как q легко совмещается как с одними, так и с другими согласны-

ми⁸¹, что также говорит в пользу неэмфатичности q в зап. семитских языках (ср., напр., q!l «убивать»).

Выше были приведены случаи субституции согласного q в семитских языках (см. § 3), где самым распространенным из них является q >ʔ, встречающийся в современных арабских и арамейских диалектах. Такая субституция легко объяснима именно в том случае, если q считать эйективным (глоттализированным) согласным. В таких случаях пропала оральная артикуляция и осталась лишь глоттальная (глоттальный взрыв) (ср. k>h в амхарском и в современных южноарабских диалектах,⁸² где также пропала оральная артикуляция и осталась глоттальная—придыхание). В случае же эмфатичности, т. е. фарингализации, после утери оральной артикуляции следовало бы ожидать появления фарингального ʔ(q>ʔ). Иногда q>g (в арабских и арамейских диалектах), что говорит не только о существовании звонкого коррелята q—g (который позднее >g и дальше >g), но и о неэмфатичности этого g, иначе вряд ли была бы возможно палатализация эмфатического q (как известно, эмфатические согласные вызывают веляризацию соседних палатальных гласных, но не наоборот! Ср., также, q и k>ç в южноарабском диалекте шхаври⁸³).

6. Большинство ученых, рассматривающих семит. q как эмфатический глухой согласный, исходят из фонологического статуса q, который занимает позицию эмфатического коррелята по отношению к согласным q и k⁸⁴. По мнению В. Фишера, трудно сейчас точно сказать каково было произношение эмфатических согласных, да это и не имеет первостепенное значение для п/с фонемной системы. То, что k (q) в протосемитском занимает позицию эмфатического члена в триаде kgq, это бесспорно⁸⁵. (Однако, для Якобсона и Фишера q является велярным эмфатическим согласным, а для Гарбини—эмфатическим увулярным). Не останавливаясь специально на этих высказываниях, следует сказать, что эмфатичность согласного не обязательно для составления триад в семитском. Возможно здесь свободное место эмфатического члена занял артикуляционно близко стоящий к фарингализованным согласным глоттализированный согласный q, как это мы видим в эфиопском.

7. Исходя из вышесказанного, резюмируем:

1) Семит. q артикулируется с помощью основы (задней части) языка у языка (увулы) и, поскольку в фонетической терминологии принято называть звуки по месту их образования, было

бы последовательнее и точнее называть семит. q увулярным согласным. Помещение этого звука с велярными оправдано в том случае, если под названием «велярные согласные» будем подразумевать всю секцию заднеязычных согласных, куда вместе с

собственно велярными (g, k, g, b) входит и увулярный q.

2) Семит. q является глоттализированным (эпкативным), а не эмфатическим согласным, от которых он отличается не только артикуляцией (эмфатические—фарингализованные, q—глоттализированный), но также и следующими признаками: а) отсутствие возможности создать эмфазу в слове (слоге) (поэтому в семитских языках Эфиопии слова с супrasegmentальной эмфазой не наблюдаются), б) не проявляет несовместимость с эмфатическими согласными в корнях, содержащих последних (как и другие неэмфатические согласные!), в) не чередуется с эмфатическими согласными (исключение—случаи одного соответствия в арамейском, восходящее к протоарамейскому), г) в современных диалектах q легко переходит в глоттальный взрыв⁴.

3) В протосемитском глухой увулярный q должен был иметь звонкий коррелят ḡ(G), который позднее стал глухим или остался звонким, но передвинулся в велярный g, а в дальнейшем, в некоторых случаях, вследствие палатализации >ḡ, а вследствие спирантизации >g.

¹ Б. М. Гранде. Введение в сравнительное изучение семитских языков, М., 1972 (далее: Гранде, 1972), т. с., 334, 353.

² Ph. A. Schade, Sibawaihi's Lautlehre, Leiden, 1911. (далее: Schade, 1911)

³ H. Blanc, The Fronting of Semitic and Qal-Gal Dialect Split in Arabic. - Proceeding of the Intern. Conference on Semitic Studies, held in Jerusalem, 19-23 July 1965, Jerusalem, 1969 (далее: Blanc, 1969), p. 16-17, note 30.

⁴ В. Г. Ахведиани. Фонетический трактат Авиценны, Тбилиси, 1966 (далее: Ахведиани, 1966), с. 57. |

⁵ Гранде, 1972, с. 383, Fischer, Die Position von ق in Phonemsystem des Gemeinsemitischen. - Wiss. Z. Univ. Halle, F. XVII, 1968 (далее: Fischer, 1968), S. 56, 61, note 10, G. Krahl und W. Reuschel: Lehrbuch des modernen Arabisch, Leipzig, 1980 (далее: Krahl-Reuschel, 1980), S. 26.

⁶ W. H. T. Gairdner; The phonetics of Arabic, Oxford, 1925 (далее: Gairdner, 1925), p. 15, 26, U. Jastrow, Die mesopotamisch-arabischen Qeltu-Dialekte, B. I, Wiesbaden, 1978) (далее: Jastrow, 1978), S. 33, 40, W. Fischer und O.

Jastrow, *Lehrgang für die arabische Schriftsprache der Gegenwart*, B, 1, Wiesbaden, 1977) далее: *Fischer-Jastrow*, 1977), S. 3, *Ахаледуани*, 1966, с. 57.

⁴ *Handbuch der arabischen Dialekte*, bearbeitet und herausgegeben von wolfdietrich Fischer und Otto Jastrow, Wiesbaden, 1980) *делл: Handbuch*) S. 3, 52, 142):

⁵ *Handbuch*, 1980, S. 174, 208.

⁶ *Stanislav Segert*, *Altaramäische Grammatik*, Leipzig, 1975 (далее: *Segert*, 1975), S. 84, *Rainar Degen*, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10—8 Jh. v. Chr.*, Wiesbaden, 1969 (дае: *Degen*, 1969), S. 37, *Rudolf Macuch*, *Grammatik des samaritanischen Aramäisch*, Berlin, 1982 (далее: *Macuch*, 1982) S. 76.

⁷ *Л. Х. Вильскер*, *Самаритянский язык*, М., 1974 (далее: *Вильскер*, 1974) с. 27.

⁸ *Otto Jastrow*, *Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialekts von Midin in Tur Abdin*, Bamberg, 1967 (далее: *Jastrow*; 1967), S. 2, 4, *Heidi Jacobl*, *Grammatik des thumischen Neuaramäisch (Nordostsyrien)*, Wiesbaden, 1973 (далее: *Jacobl*, 1973), S. 2, 10.

⁹ *Solomon J. Sara*, *A Description of Modern Chaldean*, The Hague-Paris, 1974 (далее: *Sara*, 1974), p. 35.

¹⁰ *Georg Krotkoff*, *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan. Texts, Grammar and Vocabulary*, New Haven, Connecticut, 1982 (далее: *Krotkof*, 1982) p. 7.

¹¹ *Г. Церетели*, *Арамейский язык*, Тбилиси, 1982 (далее: *Церетели*, 1982), с. 129, 184, *его же*: *Очерк сравнительной фонетики современных ассирийских диалектов*, Тбилиси, 1958 (далее: *Церетели*, 1958) с. 58—59, 120.

¹² *Y. Odisho Edward*, *Arabic (q): A Voiceless Unaspirated Uvular Plosive* — *Lingua*, 42, 1977 (далее: *Odisho*, 1977), p.

¹³ *Odisho*, 1977, G. 345.

¹⁴ *Odisho*, 1977, сс. 345—346.

¹⁵ Ср., напр., *Blanc*, 1960, p. 30.

¹⁶ Ср. описание древнеевр. q у Мейера: q произносится между основной языка и небной занавеской (Gaumensegel), *Rudolf Meyer*, *Hebräische Grammatik*, 1, Berlin, 1966), p. 47.

¹⁷ *Meyr*, 1969, p. 30

¹⁸ *Stanislav Segert*, *Semitische Marginalien*, III, *Ar Or* 29, 1961 (далее: *Segert*, 1961), S. 108.

¹⁹ *E. Y. Odisho*, *Comments on Arabic Mufakhkhama and Pharyngeal Sounds*. — *Journal of the Syriac Academy*, vol. 4, 1978 (далее: *Odisho*, 1978) p. 7.

²⁰ *Handbuch*, 1980, S. 52.

²¹ *Ibid.*, S. 174, 209.

²² *Ibid.*, S. 105.

²³ *Ibid.*, SS. 106, 142.

- 26 Ibid., S. 252.
- 27 Ibid., S. 142.
- 28 Ibid., S. 203.
- 29 Ibid., S. 4.
- 30 *Blance*, 1969, p. 25, 28.
- 31 *Handbuch*, 1980, S. 52.
- 32 *Otto Jastrow*, Die mesopotamisch-arabischen Qatlu Dialekte B. I, Wiesbaden, 1973 (далее: *Jastrow*, 1973), S. 40.
- 33 *Handbuch*, 1980 SS. 142, 208, 174: *Гриנדл* 1972, с. 53.
- 34 *Handbuch*, 1980, S. 53.
- 35 *Fischer*, 1968, S. 57.
- 36 *Blanc*, 1969, p. 21.
- 37 *Schaaede*, 1911, S. 14.
- 38 *Handbuch*, 1980, S. 252, 52.
- 39 *Jusst Aro*. Pronunciation of the „emphatic“ consonants in semitic languages.—*Studia Orientalia*. Finnish Oriental Society, vol. 47, Helsinki, 1977 (далее *Aro*, 1977), p. 12.
- 40 *Macuch*, 1982, S. 60.
- 41 *Macuch*, 1982, S. 76.
- 42 *Theodor Nöldeke*. Grammatik der neusyrischen Sprache, Leipzig, 1868 (далее: *Nöldeke*, 1868), S. 40.
- 43 *Macuch*, 1982, S. 76.
- 44 An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages Wiesbaden, 1964 (ed. by S. Moscati), (далее: *Moscati*, 1964), p. 40.
- 45 *Церетелу*, 1985, с. 140—141.
- 46 *E. Y. Kutscher*. Aramaic (Current Trends in Linguistics, ed. by T. A Sebeok vol. 6), The Hague-Paris, 1970 (далее: *Kutscher*, 1970), p. 350.
- 47 *Moscati*, 1964, p. 40.
- 48 *Церетелу*, 1985, с. 138.
- 49 *Segert*, 1961, S. 371, а также Stanislav Segert. Altaramäische Grammatik, Leipzig, 1975 (далее: *Segert*, 1975), S. 83, § 32, 3, 3, 1.
- 50 *Kutseher*, 1970, p. 354.
- 51 Напр. X. Рабин, *Kutseher*, 1970, p. 354.
- 52 *Moscati*, 1964, p. 37.
- 53 Ср. *Гринде*, 1972, с. 53, прим. 2
- 54 *Aro*, 1977, с. 13
- 55 *G. Garbini*. Il consonantismo dell'ebraico atterverso in tempo.—*AJO*, N S., vol. XIV, Napoli, 1964 (далее: *Barbini*, 1964), p. 170.
- 56 *M. J. Chayen*. The Phonetics of Modern Hebrew, The Hague-Paris, 1973. (*Chayen*, 1973), p. 22.
- 57 *Aro*, 1977, p. 6.
- 58 *Wolf Leslau*. Four Modern South arabic Languages.—*Word*, vol. 3, № 3, December, 1947 (далее: *Leslau*, 1947), p. 183.
- 59 *Leslau*, 1947 p. 184,

- ⁶⁰ Ibid. p. 194, 200.
- ⁶¹ Ср. также, С, Z M в гупаре W. Leslau. Observation on a comparative Phonology of Semitic Ethiopic.—Annales d'Ethiopic, vol. II, 1957 (далее: Leslau, 1957), p. 159.
- ⁶² Blanc. 1969, p. 25.
- ⁶³ См. напр. Aro. 1977.
- ⁶⁴ Юшманов. 1948.
- ⁶⁵ Odisho. 1978, p.
- ⁶⁶ Ibid, 1978, p. 1.
- ⁶⁷ Ibid, p. 5.
- ⁶⁸ Ibid, p. 5.
- ⁶⁹ Ibid, p. 7.
- ⁷⁰ Odisho. 1978. p. 4.
- ⁷¹ Blanc. 1969, p. 8, note 4.
- ⁷² Heidi Jacobi. Grammatik des Thumischen Neuaramäisch (Nordostsyrien), Wiesbaden, 1973 (далее: Jacobi. 1973), S. 10.
- ⁷³ Церетели. 1982, с. 187.
- ⁷⁴ Церетели. 1958, с. 24, Blanc. 1969, p. 19.
- ⁷⁵ Церетели, 1958, с. 241, Blanc., 1969, p. 20.
- ⁷⁶ Cohen, 1969, pp. 59—61.
- ⁷⁷ Blanc. 1969, p. 19.
- ⁷⁸ Ахведиани. 1966, с. 45.
- ⁷⁹ Ахведиани, 1966, с. 57.
- ⁸⁰ Aro. 1977, p. 10.
- ⁸¹ Aro. 1977, p. 11.
- ⁸² W. Leslau. Characteristics of the Ethiopic Languages group of Semitic languages.—Handbook of African Languages. Linguistic Analysis. Supplement (далее: Leslau, Characteristics), p. 595, Leslau, 1947, p. 199.
- ⁸³ Leslau. 1947, p. 200.
- ⁸⁴ Jakobson. 1957, p. 109, Garbini, 1964, p. 170, Fischer. 1968, p. 61
- ⁸⁵ Fischer. 1968, p. 61, note 11.

About the State of Nouns in Aramaic Language

1. The classical Aramaic language, represented mainly by documents of the 5th-2nd cent. B. C. (so-called EA or Imperial Aramaic), has three ways of noun determination:

- (1) with the suffixed article *-ā* (ʾ) (the so-called status emphaticus): EA *hykl* "temple", *ʾrq* "earth", BA *ʾabnā* "stone", *baytā* "house", *midbāḥā* "altar", *bīrtā* "fortress", *ʾiggartā* "letter", *ʾalpā* "thousand", etc.;
- (2) with the pronominal suffix (status pronominalis): EA *ʾby* "my father", *ʾbhy* "my fathers", *mlwhy* "his words", *ʾqrh* "his posterity", BA *ʾlāhēh* "his God", *ʾorḫāḫēh* "his ways", *bʾrēh* "his son", *baytēh* "his house", etc.;
- (3) with another noun given (or meant) in the genitive as a substantial attribute (status constructus): EA *byt mdbh* "temple (literally, "altar house)", *byt zr* "field" ("a place for seeding"), *brbyt* "prince" ("son of the king's/house"), BA *ʾlāh Šamayyā* "heaven's God", *bēt malkā* "king's house", *bēt ʾlāhā* "temple" ("God's house"), *ḫēl Šamayyā* "heaven's power" (emph. *ḫaylā*).

The above mentioned noun states can be treated as "the definite state" (status determinatus), which from the viewpoint of determination, is opposed to the indefinite state of a noun (status indeterminatus). The latter is expressed by a pure stem and is not combined with another noun, and because of that received the name of the absolute state ("status absolutus"): EA *ʾlh*, BA *ʾlāh* "God", *ʾlān* "tree"; EA *ʾgrh*, BA *ʾiggʾrā* "letter", EA *ʾrmlh* "widow", *ʾšh* "fire"; EA *ḫyl*, BA *ḫayil* "force, army", *ʾēben* "stone", EA *mlk*, BA *mālek* "king"; EA *byrh*, BA *bīrā* "fortress, citadel", etc.

The same situation is also observed in ancient epigraphic inscriptions (so-called Epigraphic Aramaic):

- (1) status emphaticus: *ʾlh* "God", *mlt* "the word", *mlkw* "the rule", *mrbyt* "the tax", etc.;

- (2) nouns with suffixes: *ʾyh* "brother, relative", *ʾyhh* "his relative", *ʾnp* "face", *ʾpy* "my face", *ʾrq* "earth", *ʾrqh* "his earth", *nbš* "sole", *nbšhm* "their soles", *mlk* "king", *mlkn* "our king", *br* "son", *brk* "your son";
- (3) status constructus: *bʾl ḥrn* "Lord Harrana", *mly ʾhyqr* "Aḥiqar's words", *mlk yʾdy* "king of Ja'udi", *br bšr* "Bar-Sar's son", *ʾrq yʾdy* "Ja'udi's country", etc.;
- (4) status absolutus (status indeterminatus): *br* "son", *ʾlh* "God", *ʾrh* "way", *ʾrq* "earth", *ʾgl* "calf", *lhm* "food", *dm* "blood", etc.

As a rule, the term "definite state" (status determinatus) refers to the noun state, when the latter is determined by the suffixed article *-ā* [ʾ]. However, since the noun is determined not only in this case, but also in other states (by a pronominal suffix or substantive attribute), we think it would be better to group the three above-mentioned cases of noun determination as determined nouns and to oppose them to a noun in indetermined state. Thus from the viewpoint of noun determination, we have the opposition in Aramaic between status determinatus and status indeterminatus. The first part of this opposition can be expressed in three ways: as status emphaticus, status pronominalis and status constructus, as is seen from the above. As for the second part of this opposition – status indeterminatus, it is expressed in Aramaic as status absolutus. Such use of the terminology, well-known in the Semitological literature, makes it possible to determine the place of noun states and their relations in the morphological structure of Aramaic.

2. More details about noun states

Proto-Aramaic and Proto-Semitic did not have a definite article. (As is known, they appeared later in some Semitic languages: Arabic, Phoenician, Hebrew and Aramaic). Therefore in Proto-Aramaic a determined noun had only two states: status constructus and status pronominalis, as it might have been characteristic for Common Semitic, preserved in Classical Arabic. It should be noted that in the Proto-Aramaic language, as opposed to the classical one, the declension system existed which is peculiar to the Semitic languages, as is evidenced by case inflexions in one of the most ancient Aramaic dialects, Jaʿudic (represented by epigraphic inscriptions of the 9th-8th cent. B. C.): the nominative in the plural ends in *-ā*: *ʾlhw* "Gods", while in the genitive in *-ī*: *bny* "sons" (Segert, *AAG*, 194, § 5.2.7.2). Since in Old Aramaic writing only long vowels are given (by *w* and *y*), which can be met as case inflexions only in the plural (in the singular case inflexions are known to be short vowels), case inflexions of nouns are found only in the plural. However, in

these documents noun determination with an article is not observed. (Cf. Segert, *AAG*, 189, 5.2.5.1.5: "Es ist nicht ganz sicher, ob in dem archaischen Dialekt von Ja'udī der status determinatus existierte".) Where the suffixed article *-ā* appeared, i.e. the form of the status emphaticus was developed, the declension system was lost. Thus case inflexions were replaced by the particle *-ā* added to a noun: both in the singular and in the plural, the masculine and the feminine: *malkā* "king", *malkayyā* "kings", *malk'īā* "queen", *malkāt-ā* "queens".

3. The syntactic functions of the noun are closely associated with its states. A noun can have a predicative meaning only in the indefinite state (status absolutus), while a noun in status emphaticus is always a true noun (subject or attribute). Therefore one and the same noun in one case is often a predicate (st. abs.), and in another, a "pure" noun (st. emph.). Cf. BA *malkā* and *melek* "king", *malk'īa* and *malkā* "queen". A formal sign of the st. emph. is *-ā* and that of st. abs. \emptyset . In the feminine the form of the st. absolutus of a noun fully coincides with the ending of masculine nouns in st. emphaticus (*-ā*), though graphically they usually differ from each other. In the st. emphaticus the ending *-ā* is expressed by ' (*alef*), while in the st. abs. by a "mute" *h*. However, in Aramaic epigraphic documents there are cases when the letter ' alternates with the letter *h* when expressing the ending *-ā*: 'nh- 'n' = *anā* "I", l' -lh = *lā* "no".

The same can be said about the expression of the unstressed final *-ā* in pronouns, which in writing is usually expressed by < ' >, but in some cases also by < h >: *hyl* "in the night", 'r' "down", but 'hrh "after" (Segert, *AAG*, 193, 5.2.6.3.5). Sometimes this phenomenon extends to nouns leading to a misunderstanding of a nominal form (we are dealing with a masculine noun in st. emphaticus or with a feminine one in st. absolutus), which, in turn, results in a misunderstanding of the text. One can cite as an example a word combination from the Armazian bilingual inscription 'rwst 'byd' where 'byd is thought to be a passive participle of the verb 'bd "to make" in st. absolutus, and hence 'byd "made", the feminine 'byd' instead of 'bydh, since 'byd' refers to the word 'rwst ("heroic action, victory") in the feminine: 'rwst 'byd' "performed heroic action, gained victory" (see K.G. Tsereteli, "Notes on the Aramaic Text of the Armazian Bilingual Inscription").

4. Particular attention should be placed on nominal forms in Aramaic epigraphic documents from the Roman-Hellenistic period in the northern regions of the Aramaic script (and, perhaps, language-spread), namely in Georgia and Armenia.

They seem to have lost the forms of st. emphaticus and hence coincided with noun states (st. absolutus, st. constructus).

For example, in the Armazian bilingual inscription, *prsmn mlk* "King Parsman", *ḥsyprmwg mlk* "King Khseparnug", in the Armazian monolingual inscription, *prsmn mlk*, *myhrdāt mlk* "King Mithridates", *mlk* is used instead of *mlk*² (*malkā*); Garni *wlgs mlk* "King Vologes", *mlk rb* "great king" (1st-2nd cent. A. D.); but as far back as in Sevan inscriptions (2nd cent. B. C.) *mlk* instead of *mlk*² is found: *ṛḥšy mlk* "King Artaxerxes". Such forms could be termed truncated st. emphaticus since they preserve their "definiteness" and are, in fact, secondary phenomena compared to the forms with *-ā* endings (cf. similar cases in the document from Avroman of the same period, the 1st cent. B. C.: *krm*² "vineyard", *yṛḥ*² "month", etc.). Such confusion of noun state forms in the mentioned regions seems to be due to local languages, in which these forms do not exist (Georgian, Armenian).

5. More recently in the Middle Aramaic dialects weakening of the above-mentioned status functions begins, which later on, in modern dialects, results in the total loss of the determinating function of the st. emphaticus. As a consequence, it is the usual form of a noun (except for some foreign borrowings), while st. absolutus, which formerly had indicated the indefinite form of a noun, changed to the form of a noun, used only in the verbal meaning (except for the fixed forms of quantitative numerals). (Cf. *nāša* "man" and *ḥa nāša* "one man, somebody, anybody".) As far back as in Middle Aramaic (e.g. in Syriac), the function of st. absolutus as a predicative form of a noun widens (cf. *malkā rabbā* "great king", where *rabbā* is in st. emph. and *malkā rab* "the king is great", where the same word *rab* is in st. abs.). As far as the participial forms in st. abs. are concerned, their meaning totally corresponds to the finite forms: *malkā qāṭel* "the king kills" (literally, "the king is a killer"); cf. *malkā neqtol*, id. In Neo-Aramaic dialects participial forms in st. absolutus have formed a whole system of verb conjugation from the active participle the present and future tenses are formed, while from the passive participle, the past tense is formed (*kātiv* "he writes", "he will write" and *ktiv-lī* "he wrote").

6. In Middle Aramaic the functions of st. constructus were limited. As far back as in Old Aramaic the cases of an analytic genitive construction with the relative particle *zī* (*dī*) are observed. Here the latter is put before the noun in the genitive case, being preceded by a noun in st. emph. (*baytā zī malkā* along with st. constr. *bēt malkā* "king's house"). Let us consider some examples from Old Aramaic: EA

mdbh' zy 'lh "God's altar", *'mwdy' zy 'bn'* "stone columns" (literally, "columns of stone"), BA *hamyonkā dī dah'bā* "gold necklace" (literally, "necklace of gold"). The analytic genitive construction was widespread in the Aramaic inscriptions of Palmyra, Hatra, Nabatea (2nd cent. B.C. to 2nd cent. A.D.) and always in st. emphaticus before the particle *zy* (*dy*): Palm. *kmry' dy bl* (44 B.C.) "priests of Bel", *bryn' dy hykl' dy bl* "the building of Bel's temple", Hatra *šlm' dy sntrwq mlk'* "King Sanatruq's statue", *nyš' dy mm* "the sign of our lord", etc. But in the epigraphic texts a noun in st. emph. with *-ā*-ending before the particle *zī* (*dī*) is not always observed. For example, in Aramaic inscriptions found in Georgia and Armenia, where the genitive construction with the particle *zy* is often observed, the ending *-ā* of a noun before this particle is always lacking (in writing the *'* is omitted) (local Aramaic inscriptions are meant): *'ntt zy yodmngn* "Iodmangan's wife", *reb trbš zy prsmh mlk* "King Parsman's chief-of-the-court" (bilingual inscription), *'rthšsy mlk br zy zrytr* (Sevan inscriptions) "King Artaxerxes, Zariatr's son". A similar case is found in the Old Aramaic inscription from Arebsun (Asia Minor), dating from the 2nd cent. B. C.: *'ntt zy byl mlk* "King Bel's wife" (KAI, I, 51). It could be thought that in the above-mentioned examples the noun is in st. constr. or st. abs. rather than in st. emph. But here st. absolutus is naturally excluded (not logical!). And since the given construction is similar to that with st. constr. (st. emph. + *zī* = st. constr.), the use of a noun in st. constr. before the particle *zī* is quite possible. Then we have the so-called "double st. constructus". It should also be taken into account that in the Aramaic inscriptions found in Georgia and Armenia, st. emphaticus is not observed (at any rate systematically): *prsmn mlk* instead of *prsmn mlk'*, as should be expected. Perhaps in this case we also have a truncated form of st. emphaticus, as is mentioned above (K.-N. think that this truncated form is possible).

7. In the Middle Aramaic dialects, in particular in Syriac, the above-mentioned analytic construction with the particle *d'* (< Old Aramaic *dī*) is preferred: *'āglātā d-malkā* "king's carts", *meltā d-'alāhā* "God's word". In Syriac this noun was extensively used in the genitive construction in st. pronominalis along with nouns in st. emph.: *ršeh d-malkā* "king's head" (literally, "the head of his king"), *sūmteh d-'ammā* "people's treasure" (literally, "the treasure of his people").

In Neo-Aramaic dialects the historical st. constr. has actually gone out of use and was almost completely replaced by an analytic construction. Only compound words were preserved, which are old genitive constructions with nouns in st. constr., as

well as some "inherited" specific expressions, e.g. *rīṣaqla* "knee" (literally, "the head of a leg"), *barsupa* "thimble" (literally, "finger's daughter"), and so on.

8. In Neo-Aramaic dialects, where nominal forms are not already distinguished by states from the viewpoint of determination, new ways of their expression appear, such as a prefixed article in the Turoyo dialect (²*u-malko* "the king", ²*i-emmo* "the mother", ²*a-ḥwōte* "the sisters").

9. In Proto-Aramaic, nouns, from the determination viewpoint, formed the opposition: indefinite state (st. indeterminatus) and definite state (st. determinatus). The former was expressed by the so-called st. absolutus; the latter by the st. constructus. This situation was preserved in the archaic Aramaic dialect, of Ja'udi. Later on a noun state appears, which is a noun determined by the suffixed article, the so-called st. emphaticus. In Middle Aramaic the st. abs. is widely used to express the predicate, resulting in Neo-Aramaic's substitution of verbal forms by verbal nouns in the st. abs. In Middle Aramaic the meaning of st. emph. is neutralized and in Neo-Aramaic dialects, the st. emphaticus is the usual form of a noun. As far back as in Old Aramaic the expression of the genitive construction by the relative particle *d* was observed. Afterwards, in Neo-Aramaic, this genitive construction totally substitutes for the st. constr. In Neo-Aramaic noun determination with pronominal suffixes, the so-called st. pronominalis, is often substituted by a new genitive construction with possessive pronouns (*bēṭty* = *bēta dṭyi* "my house").

ABBREVIATIONS

- AAG S. Segert, *Altaramäische Grammatik*, Leipzig, 1975
BA Biblical Aramaic
DISO C.-F. Jean and J. Hoftijzer, *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*, Leiden, 1965
EA Egyptian Aramaic
KAI, I H. Donner and W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Bd. I, Wiesbaden, 1962
K.-N. Y. Kutscher and Y. Naveh, Bilingual Inscription from Armazi, *Lešonenu* 34, 309-313, Jerusalem, 1969-70 (in Hebrew)

III

ქართულ-სემიტური ურთიერთობანი

GEORGIAN-SEMITIC RELATIONS

Zur Frage der semitisch-georgischen Sprachbeziehungen

Das georgische Volk kam im Laufe seiner langen Geschichte oft mit den Trägern der semitischen Sprachen in Berührung, und das läßt sich durch geographische und historische Umstände erklären. Zu den semitischen Sprachen, die auf verschiedenen Wegen nach Georgien und in das geistige Leben des georgischen Volkes eindringen und folglich die Sprache dieses Volkes beeinflussen, gehören das Aramäische, das Arabische und das Hebräische. Es muß hervorgehoben sein, daß man unter den semitisch-georgischen Sprachbeziehungen nicht immer einen einseitigen sprachlichen Einfluß, insbesondere das Eindringen der Semitismen ins Georgische, versteht. Es werden auch Fälle beobachtet, wo sich der Einfluß der georgischen Sprache auf das Semitische zeigte. Das betrifft vor allem die Sprache der Völker semitischer Herkunft, die das Territorium Georgiens bewohnen (Hebräer, Aramäer).

Von den semitischen Sprachen kommt in Georgien am frühesten die *aramäische Sprache* vor. Die ersten in Georgien bisher entdeckten Inschriften sind in griechischer oder aramäischer Sprache. Die älteste der aramäischen Inschriften, die einsprachige („Die Inschrift Mitridats“), die unweit von Mzcheta in der Armazischlucht entdeckt wurde, rechnet G. Tsereteli dem I. Jh. u. Z. zu. Derselbe Wissenschaftler datiert mit dem nächsten Jahrhundert die ebenda entdeckte zweisprachige Inschrift („Die armazische Bilingue“), die neben dem aramäischen Text auch den griechischen enthält. Die Erforschung der Inschriften ergab, daß die aramäische Sprache und Schrift in Georgien viel früher verwendet worden waren als diese Inschriften geschaffen wurden. Die Verbreitung der aramäischen Sprache auf dem Territorium Georgiens war aber nur unter den Achaemeniden möglich, als die aramäische Sprache im großen iranischen Staat als Kanzlei- und Diplomaten-sprache diente. Dementsprechend konnte das im V.–IV. Jh. v. u. Z. der Fall sein. Seit dieser Zeit wurde die aramäische Sprache und ihre Schrift in Georgien im Laufe von einigen Jahrhunderten gebraucht. Das wurde auch in der parthischen Epoche und sassanidischen Periode (I.–VI. Jh.) fortgesetzt. Die Entwicklung einer besonderen aramäischen Schriftart („armazisch“) in Georgien (und im benachbarten Armenien) ist das Ergebnis der örtlichen und fremden (in diesem Fall der aramäisch-iranischen) kulturellen Wechselbeziehungen. Also haben wir in den aramäischen Inschriften den Fall der ältesten semitisch-georgischen Sprachbeziehungen.

In der christlichen Periode, besonders seit dem IV. Jh., als sich die neue Religion unter den Georgiern weit verbreitet hatte, studierte ein Teil der gebildeten Georgier neben der griechischen die syrische Sprache, die im geistigen Leben des Christlichen Orients eine große Rolle gespielt hat. Damit erklärt sich auch das Streben der Georgier, nach Syrien und Palestina zu kommen, um dort nicht nur die syrische Sprache und Literatur zu erlernen, sondern sich auch mit der literarischen und kirchlichen

Tätigkeit zu befassen. Als Beispiel könnte der bekannte Gelehrte und Geistliche des V. Jh. Petros der Iberer genannt werden, dessen syrische und georgische Versionen seiner Lebensbeschreibung sich bis heute erhalten haben. Die literarischen Beziehungen zwischen georgischen und syrischen Gelehrten entfalteten sich. Einerseits wurden syrische Schriftdenkmäler übersetzt, manchmal vermittelt der arabischen und griechischen Literatur mit Hilfe des Syrischen. Die philologisch-linguistische Analyse der georgischen biblischen Texte bestätigte die Beziehung der syrischen Texte zu einigen georgischen Redaktionen. Die syrisch-georgischen historischen und literarischen Wechselbeziehungen, die im Laufe vieler Jahre existierten, sollten unumgänglich ihre Spuren auch in der georgischen Sprache hinterlassen. Aber die sprachlichen, insbesondere lexikalischen Entlehnungen sollen nicht immer als Folge der direkten Kontakte der Träger dieser Sprachen betrachtet werden. Manchmal drangen die Syrismen, die im Georgischen zu finden sind, durch andere Sprachkanäle ein (arabische, armenische). Lexikalische Syrismen: *targmaneba*, *targmani* „Übersetzung“, daraus das Verb *targmnis* „übersetzt“, vgl. *tağimani* vom arab. *tarğumān* „Dolmetscher“, *gundi* „Heer“, *mšia* „Messias“, *šuka* „Gäßchen“ u. a.

Nach den georgischen Chroniken kommen die Hebräer in Georgien, insbesondere in Mzcheta (Ostgeorgien) zu Beginn unserer Zeitrechnung vor. (Hieraus – *uriani mzechetelni* „Mzchetische Hebräer“). Es ist heutzutage noch schwer zu bestätigen, wann sich die Hebräer zum ersten Mal in Georgien angesiedelt haben, doch ist klar, daß das schon lange, wahrscheinlich in der vorchristlichen Periode geschah. Bemerkenswert ist die Tatsache, daß sich die ethnischen Termini für die Beziehungen der Hebräer (*ebraeli*, *uria/huria*, *iudeani*, *israiteli*) fast im Laufe der ganzen Geschichte der georgischen schriftlichen Sprache in den georgischen Schriftdenkmälern eingepreßt haben (so, z. B. in den Chanmetischen Lektionarien des VII. Jh. und auch in anderen Schriftdenkmälern der darauffolgenden Periode bis zu unseren Tagen). Es sei darauf hingewiesen, daß die alte hebräische Sprache sich in Georgien bis zu unserer Zeit gut erhalten hat, obwohl die georgische Sprache die Funktion der Muttersprache (in allen Bereichen des Lebens außer dem religiösen) erfüllte. Folglich verdrängte die georgische Sprache die hebräische aus dem täglichen Gebrauch bei den in Georgien angesiedelten Hebräern (was nicht von der aramäischen Sprache gesagt werden kann). Auf dem Territorium Georgiens wurde in bestimmten Kreisen der Hebräer nicht nur das Althebräische gepflegt und die Tradition, biblische Texte zu lesen, sondern es sind auch die hebräischen epigraphischen Denkmäler und Manuskripte erhalten. Die ältesten Inschriften gehören zum II.–V. Jh. u. Z. und stellen Epitaphien dar. Von den Manuskripten sei hier hervorgehoben das Fünfbuch Mose, das in Westgeorgien gefunden wurde (X.–XI. Jh.) und das Manuskript der grammatischen Abhandlung von 1208, das an der Schwarzmeerküste entdeckt worden ist. Die Hebraismen kommen auch in den georgischen literarischen Denkmälern vor, und natürlich müssen hier vor allem die biblischen Texte genannt werden, die ziemlich früh in die georgische Sprache übersetzt worden sind. Das älteste Manuskript, das sich bis heute erhalten hat, ist die sogenannte Bibel aus Oschki (978), aber es ist nicht ausgeschlossen, daß einige Bücher noch früher übersetzt waren. Die vergleichende Erforschung der georgischen biblischen Texte mit den entsprechenden armenischen, griechischen, syrischen und hebräischen Texten deckte eine Reihe syntaktischer Erscheinungen auf, die für die hebräische Sprache kennzeichnend

sind und ihre weitere Entwicklung in der georgischen Sprache gefunden haben. So gibt es z. B. Fälle der Paronomasie (*siḡudilit moḡuedin*, *ḡamit ḡame* und dergleichen, die genau dem hebr. *mōḡ tāmūḡ* und *ʾākōl tōkal* entsprechen und für die georgische Sprache nicht charakteristisch sind. In der georgischen Sprache finden wir auch heutzutage einige Hebraismen. Das sind hauptsächlich Entlehnungen lexikalischen Charakters, die in die georgische Sprache, obwohl sie hebräischer Herkunft sind, nicht direkt aus dem Hebräischen, sondern mit Hilfe anderer Sprachen (meistens mit der des Griechischen) eingedrungen sind, und gehören zum Bereich der religiösen Terminologie. Abgesondert müssen die Hebraismen in der georgischen Sprache der Hebräer betrachtet werden, welche, wie oben erwähnt, für sie zu ihrer Muttersprache geworden sind, natürlich nicht ohne Einfluß des Substrats (der hebr. Sprache). Dieser Einfluß trägt nicht nur lexikalischen, sondern auch grammatischen Charakter, obwohl die hebräischen Wörter hauptsächlich nach Regeln der georgischen Grammatik gebildet sind. Bemerkenswert ist der Jargon der städtischen Jugend, in dem viele hebräische Wörter vorkommen. Ihre Quelle ist die Sprache der georgischen hebräischen Städter, in der ziemlich oft, nach der Regel der georgischen Grammatik gebildete einzelne hebräische Wörter vorkommen: *daiada* „erwarb“ vom hebr. *yād* „Hand“, *ḡobe* „gut“ < hebr. *ḡōb*.

Die arabisch-georgischen friedlichen Beziehungen gingen den Einfällen der Araber in Georgien voran. Schon im V.–VI. Jh. und in der darauffolgenden Periode betätigten sich die Araber-Christen zusammen mit den Georgiern in den Klöstern Syriens und Palästinas. Als Bestätigung dieser literarischen Wechselbeziehungen dienen die arabisch-georgischen Versionen einer ganzen Reihe literarischer Denkmäler. Die Araber werden zum ersten Mal in den georgischen schriftlichen Denkmälern in der Periode der arabischen Herrschaft in Georgien (VII–X. Jh.) erwähnt. Auch die arabischen schriftlichen Denkmäler (Inschriften, Münzen) erscheinen in Georgien zum ersten Mal in dieser Periode. Die arabisch-georgischen historischen und kulturellen Wechselbeziehungen bilden die Grundlage, auf der sich die arabisch-georgischen sprachlichen Beziehungen entwickelt haben, die sich in der georgischen Lexik besonders anschaulich widerspiegeln. Unter ihnen: die einen Beruf bezeichnen (*ḡalipa* „Kalif“, *ḡabazi* „Bäcker“ ...), Termini aus dem Gebiet der Medizin (*ḡaḡiḡi* „Kopfschmerzen“, *ḡara* „Chirurg“), ökonomische Termini (*ḡara* „Steuern“, *ḡarḡi* „Ausgaben“).

Aus dem oben Gesagten ist klar ersichtlich, daß die georgisch-semitischen Sprachbeziehungen im Laufe der langen Geschichte des georgischen Volkes stattgefunden haben; ihre Erforschung stellt ein wichtiges Problem dar, sowohl für die georgische als auch für die semitische Sprachwissenschaft. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die sprachlichen Wechselbeziehungen zwischen ihnen schon in der frühesten Periode ihrer Entwicklung möglich waren, wovon die typologische Gemeinsamkeit einiger Elemente der georgischen und semitischen sprachlichen Systeme (Lexeme, Morpheme) zeugt.

ერთი სირიული წერილის შესახებ

ქართული და სირიული სამყაროს ურთიერთობას საკმაოდ დიდი ხნის ისტორია აქვს, რაც, ძირითადად, სარწმუნოებრივ, სახელდობრ, ქრისტიანულ ნიადაგზე პოულობს ახსნას. იგი მეტწილად საეკლესიო და სასულიერო მოღვაწეობით შემოიფარგლება. მაგრამ მოგვიანებით, ყოველ შემთხვევაში XVIII ს-ის 60—70-იანი წლებიდან (შესაძლებელია უფრო ადრეც), საქართველოს მეზობელ ქვეყნებში (თურქეთი, ირანი, ერაყი) მოსახლე სირიელები (ასურელები) ცდილობენ საქართველოსთან სხვა ხასიათის კონტაქტის დაამყარონ. კერძოდ, ერეკლე II-ს, როგორც ერთმორწმუნე სახელმწიფოს მეთაურს, სთხოვენ მფარველობას და დახმარებას მუსლიმი ხალხებისაგან დასაცავად. დღეს ფაქტია, რომ საქართველოში სახლობს ასურელთა გარკვეული რაოდენობა. მართალია, ისინი აქ სხვადასხვა დროს დასახლდნენ, რომელთა უკანასკნელი ნაჟადი I მსოფლიო ომს მოჰყვა, მაგრამ მათ შორის შესაძლებელია იყვნენ ბევრად ადრეც დამკვიდრებულნი ჩვენში. საყურადღებოა, რომ ასურელთა (სირიელთა) უძველესი ფენა ქართლში, მცხეთის რაიონში ცხოვრობს.

საქართველოში სირიელთა ადრეული იმიგრაციის დოკუმენტური დასაბუთება ჩერჩვებით ხელთ არ გვაქვს. მაგრამ ერეკლე მეფის კორესპონდენციაში და მასთან ერთად რუსეთში გაგზავნილ წერილობით მოხსენებებში ამ მხრივ ზოგიერთი საბუთი საყურადღებო ჩანს. როგორც ცნობილია, ამ საბუთების ნაწილი, რომელიც რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივშია დაცული, გამოცემულია პროფ. ალექსანდრე ცაგარის რედაქციით. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მის მიერ გამოქვეყნებული «Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии», т. II, вып. I (С.-Петербург, 1898), სადაც მოცემულია ქართული მასალა 1768—1801 წლებისა. აქ დაბეჭდილი № 42 და № 43 საბუთი წარმოადგენს სირიელი ეპისკოპოსის ისაიას წერილებს ერეკლე II-ისადმი, დათარიღებულთ 1770 წლის 13 და 15 აგვისტოთი. (წერილები ერეკლეს ერთად მოუღია იმავე წლის 26 სექტემბერს, როგორც ეს მისი მინაწერებიდან ჩანს).

ბუნებური წერილები ერეკლეს გრაფ ნიკიტა პანინისათვის (რუსეთის დედოფლის ეატერინეს კარის დიდებულისათვის, რომელიც იმ დროს საგარეო საქმეებს განაგებდა) გაუგზავნია და ყოველი წერილის ბოლოს თავისი მიწაწერილი გაუკეთებია. ორივე წერილის მინაწერში ერეკლე უენიშნავს, რომ წერილების ავტორია „ასურთ ეპისკოპოზი“ (№ 42: „აისტოთ ეფისკოპოზი“)

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines. The script is dense and difficult to decipher due to the high contrast and graininess of the image. A large, stylized signature or mark is visible in the lower right quadrant of the page.

ისაია, „...რომელიც ამას უწინარეს ჩვენთან მოვიდა და გვიტხრა: ასურთ შე-
მოერთება უნდათ თქვენნი!“¹ (№ 43).

როგორც წერილებსა და მინაწერთა შინაარსიდან ჩანს, ისაია შუამავ-
ლის როლს ასრულებს ერეკლესა და ასურელებს შორის, რომლებიც სთხო-
ვენ ერეკლეს მფარველობას და აღუთქვამენ დახმარებას ოსმალებთან ბრძო-
ლაში. ერეკლე მხარს უჭერს ამ თხოვნას და თავის მხრივ მიმართავს გრაფ
ნ. პანინს, ანგარიში გაუწიონ მათ თხოვნას, რადგან „...ეცენიცა და ამ მხარის
ქრისტიანენიც ჩვენ შემოგვიერთდებოდნენ, და დიდი ძალი მოგვემატებოდა
და საზოგადოდ ქრისტიანეთ მტერთ ოსმალეთზედ“ (დოკ. № 42).

ხსენებულ წერილებთან ერთად (1770 წლის 26 სექტემბერს) ერეკლეს
მიუღია ერთი სირიული წერილიც, რომელიც ერეკლესათვის სხვა ქართულად
დაწერილ წერილებთან ერთად ისაიას გაუგზავნია. ამ წერილს, რომელიც არ
დაბეჭდილა (ა. ცაგარელმა გამოაქვეყნა მხოლოდ ქართული და რუსული
მასალა), ცენტრალურ არქივში მიაგნო პროფ. ვალერიან მკაჩარაძემ და მე
გადმომაკა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებ.

აი, სირიული ტექსტის თარგმანი:

„საპატრიარქო რეზიდენციიდან
მიიღე ლოცვა-კურთხევანი!“

ცნობილია (ჩვენ ვიცით) შენი მოწყალე სიყვარული, ძმაო ჩვენო (ძმაო
უმრწემესო)², რომელიც არის ჩვენს მიმართ³ ჩვენი საყვარელი უფლისა და
ჩვენი იმედის იესოს [წყალობით].

¹ ასე, მაგალითად, დოქუმენტში, რომელსაც „საქართველოს მეზომელი ქვეყნების აღ-
წერა“ ეწოდება, კითხულობთ: „სირიულნი, რომელნიცა იმყოფებიან საშუალ სპარსეთისა და
ოთმანიისთა, და არიან შრავალინი, შქონებულნი მთისანი თუ ბარისანი, სარწმუნოებით სრუ-
ლიად ქრისტიანენი, ვიჟარ რაოდენიმე მილიონნი, და უფროსი ერთი, გამოცდილნი ბრძოლა-
თა შინა. ერთი წელიწადი არის, რომ შრავალქერ მოგვიღონეს კაცნი ევდრებისანი სამუღლე-
ლონი, ეპისკოპოსნი და მღვდელნი, ანუ შთავართავანნი, გვევეღრნენ და გვევეღრებიან იქი-
ლამ აყრას და ჩვენს ქვეყანაში მოსულას“ (ა. ცაგარის ხს. შრ., გვ. 12—13).

² ტექსტ.: ლოცვანი და კურთხევანი.

³ სირიულ ტექსტში არის 'აჰნი. ამ სიტყვას ორი გაგება შეიძლება ჰქონდეს: „უმცროსი
ძმა“ და „მამი, ხსენებულ 'აჰნი წარმოდგენს კინობითის ფორმას სიტყვისაგან 'ძმა' ('აჰ)
განსაზღვრულ მდგომარეობაში (ე. წ. status absolutus -ში), ანდა ეს არის 'ჩვენი ძმა“ და,
მამი, უნდა იკითხებოდეს როგორც 'აჰნი. ამ სხვაობას ქმნის სიტყვის ბოლო მარცვლის
ხმოვანი: მ ან ნ. ნესტორიანულ დამწერლობაში პირველი ო ასოსთან ზემოთ წერტილით
აღინიშნება (ო'), ხოლო მეორე (ნ) — იმავე ასოსთან ქვევით წერტილის დასმით (ო.). მართალია,
ხელნაწერში გარკვევით ო ნიშანი (ე. ო. ნ) წერია, მაგრამ საუელის st. abs-ში ხმაურმა მოცემულ
შემთხვევაში (მიმართვისას) ნაკლებად შესაძლებელია: უნდა ყოფილიყო. ან განსაზღვრულ მდგო-
მარეობაში, ე. წ. status emphaticus -ში და მამინ გვექნებოდა 'აჰნი, ან კუთვნილების
გამომხატველ ნაცეილასტოვან სუფიქსებთან ერთად: 'აჰყ 'აჰმო ძმაო', 'აჰნი 'აჰენო
ძმაო“ (მიმართვის შემთხვევაში). აქედან გამომდინარე, უფრო ბუნებრივია სირიულ ტექსტში
წყვილობით 'აჰნი 'აჰენი ძმა“ (ან 'აჰენო ძმაო“). ო' და ო. ნიშნების აღრევა, მათი ერთგუ-
რად წყვილზე სირიულში, განსაკუთრებით გვიან ხანაში, არც ისე იშვიათია (დღეს ძველი 'აჰნი
აღმ. დოკუმენტში 'აჰნი-ად წარმოითქმის).

⁴ ტექსტ.: ჩვენსა ზედ.

მწყემსო ფიზიკო და მოუღლელო, მარ-იშოიავ, ეპისკოპოსი-მიტროპო-ლიტო!

გიცადეს შენ მარჯვენა, შემქმნელი ქვეყნისა, ლოცვითა სინათლისა კი-ლობნისა [და] მარიამ ღვთისმშობელი⁵, დედა ქრისტეცი, უფლისა ჩვენისა, ამენ!

იმის შემდეგ, რაც მივიღეთ შენი გულითაღი⁶ სალაში და მოგვიტოხეთ⁷, ვაცნობებთ შენს მოწყალეობას⁸, რომ შენმა კურთხეულმა წერილმა მოაღწია ჩვენამდე. წავიკითხეთ და შევიტყვეთ ყოველივე, რაც აღნიშნე მასში, და გ-ვიხარეთ მით უზომოდ⁹ და გაეძნებელით ფრიად იმ სიტყვის შემდეგ, რომელიც შენ მოიწერე¹⁰: ჩვენ გესურს, რომ იყოს მშვედობა ჩვენს შორის¹¹. ჩვენც ეს გესურდა ძველითგანვე დღემდე. გწამდეს, გწამდეს, ვფიცავთ იმას, ვინც შექმნა ცა და ქვეყანა, ჰოა ძმაო ჩვენი (ძმაო უმრწემესო), რომ ყოველთვის¹² ჩვენ გიგონებდით კეთილად. მაგრამ შენ გჯეროდა ჩემი და შენი ბტრების სიკრუსისა¹³, რომელთაც ჩვენ ეძულდით. და ის, რაც შენ მოიწერე¹⁴, მსურს შენ განახლო, ჩვენც გვიინდა ფრიად შენი ნახვა. და ყველგან, სადაც მოიხურ-ვებთ, შევხვდით ერთმანეთს. ის რაც ჩვენ გესურს ისაა, რომ შენ მოხვიდე აქ და ისევ დაემეგობრდეთ ერთმანეთთან, როგორც [ეს იყო] ჩვენი წინა-პრების დროს, რადგან შეგობრობა (სიყვარული) დაკანონებული (ჩვეულებ-ბის) განსახიერებაა (აღსრულებია). სხვაც [თუ გაინტერესებს], შეეკითხე შენს წარგზავნილებს, შენი სიბრძნისათვის მინიშნებაც საკმარისია.

უფალმა გამყოფოს ჯანმრთელად, შენო უმაღლესობავ, ამენ!

ამ წერილსაც ახლავს ერეკლე მინაწერი, რომელიც მას წერილის მარ-ჯვენა შინდორზე გვერდის გასწვრივ წაუწერია და იმავე ნ. პანინისათვის პე-ტერბურგში გაუგზავნია. ერეკლეს ხელმოწერა „ირაკლი“. წერილის მეორე გვერდზე დაუწერია, სადაც წერილის ავტორის ბეჭედი დასმული.

ერეკლე II-ის მინაწერი:

„ქ. ეს წიგნი ასურის კათალიკოზის მოწერილი არის და რა სწერია, არ ვი-ციოთ, მაგრამ რომელმაც ეს წიგნი მოგვიტანა, იმან სიტყვით ასე გვითხრა, რომელიც ქართული წიგნი მოგვიტანა, ეს წიგნიც იმის თანახმა არისო. ახლა თქვენს შალღ ღრაფობის ბრწყინვალეობას მოვართვით, და თქვენი უმჯობესათა ვაშინჯავთ, როგორც არის მანდ ვვინებთ, ამისი წამკითხავი უთუოდ გეშოვებთ. ეს წიგნი მომივიდა სეკდემბრის კე ქ ქს უნმ, ჩლო წელ-სა“.

ამ მინაწერის მიხედვით, ეს წერილი ასურთ კათალიკოზს მიუწერია უკვე ხსენებული ეპისკოპოსისათვის, რომელსაც, როგორც ჩანს, იგი სხვა ქართულ წერილებთან ერთად ერეკლესათვის გაუგზავნა. ამავე მინაწერთ, ერეკლემ წე-რილი ვერ წაიკითხა და, როგორც მას წერილებში მომტანმა უთხრა, იგი თავისი

⁵ ტექსტ.: უფალი მარიამი.

⁶ ტექსტ.: სულიერი.

⁷ ტექსტ.: ვიკითხეთ როგორ ხართ.

⁸ ტექსტ.: მოწყალეს შენს სიყვარულს.

⁹ ტექსტ.: უზომოდ ძალანა.

¹⁰ ტექსტ.: თქვი.

¹¹ ტექსტ.: ჩემსა და თქვენს შორის.

¹² ტექსტ.: ყველა დროში.

¹³ ტექსტ.: შენ მიპყვებოდი სიკრუსის სიტყვებს.

¹⁴ ტექსტ.: თქვი.

შინაარსით ეთანხმება ასურულ წერილთან ერთად გადაცემულ ქართულ წერილს („...რომელმაც ეს წიგნი მოგვიტანა, იმან სიტყვით ასე გვიოხრა, რომელმაც ქართული წიგნი მოგვიტანა, ეს წიგნიც იმის თანახმა არისო“). მაგრამ სირიული წერილის წიკითხვამ დაგვანახა, რომ ეს წერილი არაფერ არ ემთხვევა ქართულ წერილების შინაარსს, საერთოდ არაფერი აქვს მასთან. ერთადერთი აქ საერთო ისაა, რომ ქართულ წერილში მოხსენიებულია ასურთ კათალიკოსის სიმონი (საბუთი № 43, ა. ცაგარლის ხს. შკ., გვ. 60), რომელიც სირიული წერილის ავტორიც უნდა იყოს.

სირიული წერილი დაწერილია ე. წ. ნესტორიანული დამწერლობით, რომლითაც სარგებლობდნენ აღმოსავლური სირიული ეკლესიის მიმდევრები — ნესტორიანელები. წერილის ბოლოში დასმული სირიული ბეჭედი ეკუთვნის პატრიარქ სიმონს („აღმოსავლეთის პატრიარქი მარ-სიმონი“ — გვამცნობს ბეჭედი).

როგორც ცნობილია, სირიული ეკლესია V ს-ის შემდეგ ორად გაიყო: დას. სირიული ეკლესია, რომელიც სირია-ლიბანს შოცხავდა, და აღმ. სირიული ეკლესია, რომელიც ჩრდ. მესოპოტამიასა და ირანში დამკვიდრდა. დას. სირიული ეკლესიის მიმდევრები მონოფიზიტობას აღიარებდნენ და სირიული ეკლესიის ისტორიაში ცნობილი არიან როგორც „იაკობიტები“ (yaqubāyē). აღმოსავლური სირიული ეკლესია ნესტორიანობას იზიარებდა და მისი მიმდევრები „ნესტორიანელებად“ (nusturāyē) არიან ცნობილი. XVI ს-ში (1551 წლიდან) ნესტორიანელების ერთი ნაწილი ცალკე გამოიყო და საკუთარი პატრიარქი აარჩია, რომელიც რომის ეკლესიის დაუკავშირდა. ნესტორიანელთა ეს ნაწილი (ე. წ. უნიალი-ნესტორიანელები; არსებობს იაკობიტო-უნიალიტები) „ქალდეელებად“ არის ცნობილი და ისინი დღესაც თავის თავს „ქალდეელებს“ (kaldāyē) უწოდებენ, მაშინ როცა „ნესტორიანელების“ სახელწოდება შემორჩათ მხოლოდ არაუნიატ ნესტორიანელებს¹⁵.

XVI ს-დან მარ-სიმუნად (სომონად) იწოდება ყველა პატრიარქი (იგივე კათალიკოსი), რომელიც არაუნიატ ნესტორიანელებს განაგებს. იგივე პირი ატარებს „აღმოსავლეთის პატრიარქის“ ტიტულს. 1770 წელს ნესტორიანელთა კათალიკოსად იყო მარ-სიმონი XIV¹⁶, რომლის რეზიდენცია იმყოფებოდა სოფ. კურანკსში, შდ. დღიი ზაბის აღმ. ნაპირზე, ჟღელამერკიდან 2 კმ-ის დაშორებით, ქუთაისტანის მთებში (თურქეთი)¹⁷. ამავე დროს არსებობს ნესტორიანელთა მეორე საპატრიარქო რეზიდენციით სოფ. ალკოშში (მოსულის ჩრდილოეთით 40 კმ-ის დაშორებით, ერაყი)¹⁸.

წერილის აღრესატია ეპისკოპოს-მიტროპოლიტი მარ-იშოიაგ, რომელიც წერილის თავში მოიხსენიება.

მარ-იშოიაგ გავრცელებული სახელია ნესტორიანული ეკლესიის მეთაურთა შორის (მას სირიული ეტიმოლოგია აქვს და ნიშნავს — „იესომ მის-

¹⁵ B. Spuler, Die nestorianische Kirche, — Handbuch der Orientalistik, I Abt., B. 1/2, Leiden, 1961, გვ. 163—164; Aziz S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London, 1968, ქვ. 278, 279, შენ. 2.

¹⁶ В. В. Болотов, Из истории церкви сиро-персидской, С.-Петербург, 1901, 158; Atiya, 289—290.

¹⁷ Spuler, სს. შკ., 165.

¹⁸ J. M. Fiey, Assyrie chrétienne, vol. II, Beyrouth, 1965, გვ. 390.

ცა¹⁹). წერილის აღრესატი მარ-იშოიაეი უნდა იყოს ქალღვეველთა ეკლესიის მეთაურის მარ-ელეას XII-ის მძისწული (ზოგეირთი მონაცემით — მძის შეილოშვილი), რომელიც ჩვენთვის საინტერესო ხანაში ალკოშში იმყოფებოდა და მიტროპოლიტის ტიტული ჰქონდა (ალკოშშივე იყო ქალღვეველთა პატრიარქის ელია XII-ის რეზიდენცია)¹⁹. ელია XII-ის გარდაცვალების შემდეგ იგი 1778—1804 წწ-ში განაგებდა ხსენებულ საპატრიარქოს ელია XIII-ის სახელწოდებით (ცნობილია როგორც ელია XIII მარ-იშოიაე)²⁰.

როგორც ჩანს, ამ ორ სირიულ საპატრიარქოს შორის იმ ხანებში (XVIII ს. მეორე ნახევარში) იყო უთანხმოება, რომლის მოგვარება სურს ორივე მხარეს²¹, რამდენადაც სწორედ ამ დროს გაშუქავდა ბრძოლა სირიელების მუსლიმებთან. ამ მიზანს უნდა ემსახურებოდეს მარ-იშოიაეისადმი პატრიარქ მარ-შიმუნის მიერ გავზავნილი წერილი, რომელიც პასუხი უნდა იყოს ქალღვეველთა მეთაურის მიმართვის²². სირიულ წერილს თარიღი არ უზის, მაგრამ ფრეკლეს შინაწერას მიხედვით ეს იგივე 1770 წელი უნდა იყოს, როდესაც ეს წერილი ერეკლემ მიიღო. ამ დროს მიტროპოლიტი მარ-იშოიაეი, როგორც პატრიარქის შემკვიდრე, გავლენიანი პირია. ამ დროისათვის ქალღვეველთა პატრიარქი ელია XII კარგა ხნისა უნდა ყოფილიყო, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ საპატრიარქო ტახტზე იგი 1722 წელს ავიდა. იქვე ალკოშში, სადაც ელია XII იმყოფებოდა, მასთან იყო მისი მძისწული — მისი მეგვიდრე²³, რომელიც ელია XII-ის გარდაცვალების შემდეგ 1778 წ. საპატრიარქო ტახტზე ავიდა ელია XIII-ის სახელწოდებით²⁴. როგორც ჩანს, საპატრიარქოს სწორედ ეს მიტროპოლიტი მარ-იშოიაეი მართავდა და ის აწარმოებდა ოფიციალურ მიწერ-მოწერასაც საპატრიარქოს სახელით. ამიტომ მას წერის საქმიან წერილს მარ-შიმუნს, რომელიც ადრესატს „მძის“ უწოდებდა.

საუბრაოდებოა, რომ ელია XIII იშოიაეის დროს, სახელდობრ 1779 წ., ქალღვეველებმა უარყვეს რომის ეკლესიის ავტორიტეტი და ძველ ნესტორიანიზმს დაუბრუნდნენ²⁵ (თუმცა ეს დაბრუნება დიდხანს არ გაგრძელებულა). ამრიგად, 1779 წლიდან ნესტორიანელებს ორი პატრიარქი ჰყავდათ: მარ-შიმუნ XIV და მარ-ელია XIII. პატრიარქ მარ ელია XIII-ის გარდაცვალების შემდეგ (1804 წ.) მისი მრევლის დიდი ნაწილი ისევ რომის ეკლესიას შეუერთდა და გაერთიანდა მათგანვე 1672 წლიდან გამოყოფილ საპატრიარქოსთან, რომლის სათავეში იდგა დიარბექირის მიტროპოლიტის იოსების მიერ დაარსებული პატრიარქთა ახალი შტო „მარ-იოსეფის“ სახელით²⁶.

¹⁹ B. B. Болотов, სს. შრ., გვ. 58, 65. შტრ. Flej, სს. შრ., გვ. 365, შფ. 3.

²⁰ B. Spuler, სს. შრ., გვ. 164.

²¹ ერთ-ერთი ასეთი ბრძოლის შედეგად მოკლულ იქნა სირიელების მეთაური, ადგილობრივი ფეოდალი შალქ მექისედეგ II ქოლვაილი, ხოლო ქ. ვაზაროსა, სადაც ლტოლილმა სირიელებმა თავი შეაფარეს, ეცხლო წაუკიდეს (R. Macuch, Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur, Berlin, 1976, გვ. 8).

²² იხ. ზემოთ აღნიშნული წერილი („...შენმა კურთხეულმა წერილმა მოაღწია ჩვენადე“).

²³ ნესტორიანელებთან XVI ს-დან პატრიარქობა შემკვიდრეობოთა და ჩვეულებრივ გადაღის პატრიარქის მძისწულზე ან ღისწულზე (იხ. A. ziz S. Atiya, სს. შრ., გვ. 289).

²⁴ Болотов, სს. შრ., გვ. 65; Flej, სს. შრ., გვ. 390; Spuler, სს. შრ., გვ. 164.

²⁵ Spuler, სს. შრ., გვ. 164.

²⁶ Atiya, სს. შრ., გვ. 279; Болотов, სს. შრ., გვ. 58, 67.

ამრიგად, მოცემული წერილი საყურადღებო დოკუმენტია ნესტორიანელთა ორ საპატრიარქოს შორის ურთიერთობის შესწავლისათვის. ოგი გარკვევით მიუთითებს ნესტორიანელთა მოწოდებაზე, რათა მათგან გამოყოფილი ქალღვევლები უკვე დაბრუნდნენ ძველ სარწმუნოებას, როგორც ეს აღრევე იყო. სწორედ ამ ურთიერთობის თვალსაზრისით შესაძლებელია წერილის მთელი ტექსტის გაგება. რომ ამ მიმონწერას გარკვეული შედეგი მოჰყვა, ეს სწორედ მარ-იშოიავის მიერ ქალღვევლთა ნესტორიანიზმისაკენ დაბრუნებითაც ახსნება.

ერეკლეს მინაწერში აღნიშნული ისაია ეპისკოპოსი, როგორც დავინახეთ, წერილში არსად მოიხსენიება (არც აღრესატად და არც შიკრიკად). ამდენად, გაუგებარია ერეკლეს მინაწერი მარ-შიმუნის (სიმონის) წერილზე, რომელიც მოსთვის არც მიუწერიათ (ეს ერეკლეს მინაწერიდანაც ჩანს). შესაძლებელია, ერეკლემ შეცდომით მიიღო ეს სირიული წერილი სხვა სირიული წერილის ნაცვლად. წინააღმდეგ შემთხვევაში ამ წერილის ერეკლესათვის გაგზავნას მხოლოდ ერთი ახსნა შეიძლება ჰქონდეს: სირიული ეკლესიის მეთაურებს სურთ „თავისი საკმის“ კურსში ამყოფონ მეფე, რომელსაც მფარველობასა და შემწეობას სთხოვენ²⁷ (ნესტორიანელი კათალიკოსები თავისი მრევლის, ე. წ. მილეთის, არა მარტო სულთერი, არამედ საერო ლიდერებიც არიან).

ОБ ОДНОМ СИРИЙСКОМ ПИСЬМЕ

Резюме

В 60—70-ых годах XVIII в. сирийцы, проживающие в соседних с Грузией странах (Турция, Иран, Ирак) стараются установить с ней контакты, выходящие за пределы конфессиональных взаимоотношений, которые имеют довольно долгую традицию. В частности, они неоднократно обращались к грузинскому царю Ираклию II с просьбой оказать им покровительство и помощь в защите от мусульман. Во внешнеполитическом архиве России содержатся письма к Ираклию II от руководства сирийской церкви, в которых выражена указанная просьба. Все эти письма, написанные на грузинском языке, снабжены приписками Ираклия II, содержащими обращения грузинского царя к графу Н. М. Панину. Среди них — послание на сирийском языке, выполненное т. н. несторьянским письмом. Из приписки Ираклия II видно, что оно осталось для грузинского царя непонятным, хотя, как он пишет Н. Панину, содержание данного письма должно совпадать с грузинским текстом письма сирийского патриарха Симона (Шимона), полученного царем вместе с сирийским письмом (26 сентября 1770 г.). Однако данное сирийское письмо не имеет ничего общего с другими грузинскими переводами сирийских писем, выполненных епископом Исаией. Письмо, написанное несторьянским патриархом Мар-Шамуном XIV в

²⁷ Atiya, *ib. id.*, გვ. 289.

своей резиденции (Кудчанес, Турецкий Курдистан), адресовано митрополиту Мар-Ишояву, наследнику патриарха несториан-униатов (т. н. халдеев) Элии XII (1722—1778; Алкош, Сев. Месопотамия), впоследствии патриарху, носившему имя Элия XIII Мар-Ишояв (1778—1804). (Он известен тем, что во время его патриаршества униаты вернулись к вере своих предков — несторианству).

В письме, являющемся ответом на послание Мар-Ишоява, автор (патриарх Мар-Шимон XIV) предлагает встретиться с адресатом, чтобы вновь подружиться, как это было раньше при их предках.

Письмо представляет собой определенный интерес с точки зрения истории восточной сирийской церкви и сирийцев, проживающих в Сев. Месопотамии и Иране, поскольку в то время несторианские патриархи являлись не только духовными, но и светскими лидерами своих прихожан.

Zur Wiedergabe des semitischen Lautes *q* im Georgischen

1. Die Beziehungen der semitischen Sprachen zum Georgischen haben eine lange Geschichte. Sie sind die Folge der politischen und kulturellen Beziehungen, die die Georgier zu den einzelnen semitischen Völkern (Aramäern, Juden, Arabern) unterhielten. Wie Schrift- und materielle Denkmäler bezeugen, nehmen die semitisch-georgischen Beziehungen bereits v. Chr., auf jeden Fall aber gleich zu Beginn unserer Zeitrechnung ihren Anfang (vgl. die Geschichte des aramäischen Schrifttums in Georgien¹). In den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung sind auf dem Territorium Georgiens (in Ostgeorgien) jüdische Siedlungen zu finden.² In der christlichen Periode unterhielt Georgien enge

Kontakte zu den syrischen kirchlichen und klösterlichen Zentren. Die gebildeten Georgier beherrschten neben Griechisch auch Syrisch, es entwickelten sich syrisch-georgische Literaturbeziehungen.³ Im 8. bis 10. Jh. brachte die historische Situation Georgier und Araber zusammen. Diese Begegnungen vollzogen sich einerseits außerhalb Georgiens (mit den christlichen Arabern) in den Klöstern Syriens und Palästinas – infolgedessen entwickelten sich intensive georgisch-arabische Literaturbeziehungen (neben den georgisch-griechischen und georgisch-syrischen Beziehungen) –, andererseits war es die Invasion der Araber in Georgien und ihre dortige Ansiedlung (Gründung des Emirats

Tbilissi). Und schließlich kam es im Verlauf der letzten beiden Jahrhunderte (vom letzten Viertel des 18. Jh.s bis zum ersten Viertel des 20. Jh.s) zur kompakten Ansiedlung von Aramäern (den sogenannten Assyryern) in Georgien (die Dörfer Kanda und Wasiljewka in den Kreisen von Mzcheta und Gardabani u. a.).⁴

2. Belege für diese Beziehungen sind lexikalische Entlehnungen und fremdsprachige Transkriptionen, die vor allem bei der Entlehnung und Wiedergabe von Eigennamen auftreten. Ihre Erforschung ist nicht nur für die Zusammenstellung eines etymologischen Wörterbuchs der georgischen Sprache, sondern auch für die Charakterisierung der Struktur, vor allem der phonologischen Struktur, sowohl der georgischen als auch jeder beliebigen semitischen Sprache von Bedeutung.

Zu diesem Zweck wird die Wiedergabe eines jeden einzelnen Lautes, einer Lautreihe bzw. ganzer Lautsysteme in einer anderen Sprache erforscht. Unser Anliegen ist es, ein Bild von der Wiedergabe des semitischen uvularen stimmlosen Explosivlautes anhand arabischen, hebräischen und aramäischen (resp. syrischen) Materials im Georgischen zu vermitteln.

3. Wie erwähnt, stand das Georgische in Beziehung zu drei semitischen Sprachen: der arabischen, aramäischen und hebräischen mit ihren Schriftdenkmälern und der gesprochenen Sprache, d. h. ihren verschiedenen Dialekten. Diese Kontakte umfassen, wie gesagt, mindestens zwanzig Jahrhunderte (freilich nicht alle semitischen Sprachen und Dialekte und nicht immer mit gleicher Intensität), wobei eine Entlehnung von Wörtern semitischer Herkunft über die Vermittlung anderer Sprachen zu berücksichtigen wäre.

4. Das uvulare q ist im Semitischen ein stimmloser abruptiver Explosivlaut, nach der Charakteristik einiger Wissenschaftler jedoch ein stimmlos emphatischer Explosivlaut, und ähnelt somit den anderen emphatischen Lauten des Semitischen wie ṣ, ṭ, ḏ, ḏ⁵ (die beiden letzteren kommen nur im Arabischen vor). Hinsichtlich der Artikulationsart steht q vereinzelt da, wenn man die stimmhafte Variante des q nicht be-

rücksichtigt, deren Existenz von einigen Semitologen vermutet wird.⁶ In enger Nachbarschaft steht das q zu den prävelaren Explosiva g und k und den postvelaren Spiranten ġ und ħ. Noch näher stehen bei q hinsichtlich der Artikulationsstelle die Pharyngale ʕ und h, die im Nordsemitischen anstelle des südsemitischen ġ und ħ auftreten (diese Frage bedarf einer gesonderten Untersuchung, wir begnügen uns hier mit dem Gesagten).

5.1. Wie wird das semitische q im Georgischen wiedergegeben? Zu diesem Aspekt bieten Wörter arabischer Herkunft, die ins Georgische nicht nur unmittelbar aus dem Arabischen, sondern öfter noch aus dem Persischen und Türkischen Eingang fanden, ziemlich umfangreiches Material. Ihr Eindringen ins Georgische auch über armenische Vermittlung ist nicht auszuschließen.⁷ Die Durchsicht entsprechenden arabischen Materials bestreift für den arabischen Konsonanten q mehrere Laute im georgischen Wortschatz. So ist in diesem Zusammenhang nicht nur der Entlehnungsweg (ob schriftlich oder mündlich) von Bedeutung, sondern auch die Position des Lautes (dies freilich im Falle der mündlichen Entlehnung); d.h., der dem arabischen q entsprechende Laut im Georgischen hängt davon ab, was er wiedergibt: einen arabischen Buchstaben oder einen Laut in dieser oder jener Position. Im letzteren Fall können „unterwegs“ die phonetischen Gesetze einer Mittlersprache wirken.

5.1.1. Arab. q > georg. ḳ: Das arabische q ist im Georgischen ziemlich oft als stimmlos abruptiver prävelarer Konsonant ḳ belegt, wobei sein Gebrauch im Wort nicht durch die Position determiniert wird: (a) im Anlaut des Wortes: arab. qurʿān > georg. ḳurani, ḳorani „Koran“; arab. qabāʾ > georg. ḳaba (pers. id.) „Kleid“; arab. qalʿat > georg. ḳala „Zinn“; arab. qasīdat „Gedicht, Poem“ > georg. ḳasida (pers. id.); (b) im Inlaut des Wortes: arab. niqriṣ (pers. id.) > georg. neḡreṣis kari „Gicht“; arab. ruqāʿ (Plur., Sing.: ruqʿ at) > georg. ruḡaʸ „Landkarte“; arab. ṣaḡiqat > georg. ṣaḡiḡi „Migräne“ (G. Z. 111) (neben ṣaḡiq); (c) im Auslaut des Wortes: arab. manḡaniq > georg. manḡaniḡi (G. Z. 68) „Wurf-

maschine, Katapult“; arab. *taḳ* „offen, frei“ > georg. *ṭāḳi* (*ṭāḳi* *biči*) „stattlich, wohlgeraten“; arab. *ḥandaq* georg. *xandaki* „Graben, Schützengraben“ (G. Z. 68); arab. *ʿablaq* „bunt (Pferd)“ > georg. *ablaki* (G. Z. 30); arab. *ʿašiq* > georg. *ašiqi* (G. Z. 150) (sowie *ašiqi* und *aršiqi* „Liebhaber, Verliebter“); arab. *šanduq* > georg. *zanduki* (vgl. armen. *snduk*)⁹ „Truhe“.

5.1.2. Arab. *q* > georg. *q*. Besonders häufig wird das arabische *q* als Konsonant *q* im Georgischen wiedergegeben. Dieser Laut kommt in allen Positionen des Wortes vor. So z.B.: (a) im Anlaut des Wortes: arab. *qafas* > georg. *qapazi* (vgl. pers. *qafas* „Regal, Käfig“; arab. *qālib* > georg. *qālibi* (pers. id., türk. *kālip*) „Form“; arab. *qiblat* > georg. *qibla* (pers. id., türk. *kiblə*) „Gebetsnische“; arab. *qadr* > georg. *qadri* (pers. id., türk. *kadir*) „Wert“; arab. *qurʿān* > georg. *qurani* „Koran“ (pers. id., türk. *kuran*) neben *kurani*, obwohl das letztere viel seltener vorzufinden ist; arab. *qisimat* > georg. *qismati* (pers. id., türk. *kismet*) „Glück, Schicksal“; arab. *qassab* (pers. id., türk. *kasap*) > georg. *qasabi* „Fleischer“; arab. *qalcat* (pers. id., türk. *kale*) > georg. *qala* neben *ḳala* „Festung“; arab. *qamar* „Mond“ (pers. id., türk. *kamer*) > georg. *qamar* „Eigename“ u. a.; (b) im Inlaut des Wortes: arab. *ḥalqa*: „Kreis, Ring“ (pers. id., türk. *halka*) > georg. *alqa* „Ring, Kreis, Umzingelung, Blockade“; arab. *naqš* (pers. id., türk. *nakiş*) > georg. *naqši* „bunte Linien, bunte Figuren“ u. a.; (c) im Auslaut des Wortes: arab. *šadaq* „Eigename“ > georg. *sadaq*; arab. *maṛiq* (pers. id., türk. *maşrik*) > georg. *maşriqi* „Osten“; arab. *caraq* (pers. id.) > georg. *araqi* „Schnaps“; arab. *waraq* „Blatt Papier, Blatt eines Baumes“ (G. Z. 282) (pers. id., türk. *warak*) > georg. *varaqi* „dünnschichtiger Metallüberzug, Blattgold“; arab. *ʿašiq* > georg. *ašiqi* „Liebhaber“ (G. Z. 150) (vgl. pers. id., türk. *aşik*); arab. *ʿirāq* > georg. *eraqi* „Irak“ (G. Z. 147) (pers. id., türk. *Irak*) u. a.¹⁰

5.1.3. Arab. *q* > georg. *x* (a) im Anlaut des Wortes kommt es nicht vor; (b) im Inlaut des Wortes: arab. *miṭqal* (türk. *miskal*) > georg. *misxali* „alte, kleine Gewichtseinheit“ (G. Z. 36) (vgl. armen. *mšal*); arab. *fuḳarāʾ* (Plur. < *faḳūr*) „arm“ (türk. *fukara*) > georg. *puxara* „arm, Ha-

benichts“ (G. Z. 186); arab. *bunduḳiyat* (< ital.) „Gewehr“ > georg. *pinxti* „große Kugel“ (G. Z. 31) u. a.; (c) im Auslaut des Wortes: arab. *ʿiši* „starke Liebe“ (pers. id.) > georg. *ešxi* „Liebreiz, Charme“ (G. Z. 150); arab. *ḥalq* „Schöpfung, Volk“ (türk. *halk*) > georg. *xalxi* „Volk“ (G. Z. 67); arab. *tabaq* (türk. *tabak*) > georg. *tabaxi* „großer Teller, Blatt Papier“ (wie im Türkischen) u. a.¹¹

5.1.4. Es ist zu beachten, daß in fast allen Fällen, in denen für das arabische *q* im Georgischen *q* steht, im Persischen die gleiche Entlehnung belegt ist (zudem in allen Positionen), wie es die oben angeführten Beispiele zeigen. Der persische Laut *q* ist ähnlich dem arabischen als uvularer Konsonant bekannt.¹² Deshalb haben wir es in beiden Fällen (ob das Wort unmittelbar aus dem Arabischen kommt oder über persische Vermittlung) mit der Wiedergabe des uvularen Konsonanten *q* tun (vgl. für das persische *q* den Buchstaben *q* in den mit georgischer Schrift geschriebenen persischen Texten: *mugaddas*, *qaabil*, *zanaadiqa*¹³). Im Türkischen, das eine Vielzahl von aus dem Arabischen stammenden Wörtern aufweist, darunter solche, die mit georgischen Entlehnungen identisch sind, ist die Lage etwas anders. Das Türkische besitzt keinen uvularen Konsonanten und transformiert das arabische uvulare *q* zum velaren *k*, das im Türkischen zwei positionelle Varianten besitzt: ein stimmlos aspiriertes *k* (georg. *k*), das auf eine bestimmte Weise palatalisiert ist, und ein stimmlos scharfes (nicht aspiriertes) *k* (georg. *ḳ*). Das erste kommt bei den Vokalen der vorderen Reihe (bei den palatalen und den palatalisierten Vokalen), das zweite bei den Vokalen der hinteren Reihe (bei den velaren und den velarisierten Vokalen) vor. In den meisten Fällen weist das Wort, das das arabische *q* enthält, velarisierte Vokale auf, aber auch die Nachbarschaft palatalisierter Vokale ist nicht auszuschließen. Auch der Konsonant *h*, der gewöhnlich drei arabische Konsonanten wiedergibt – *ḥ* (ĥ), *ḥ* (ĥ) und *h* (o) – und als aspirierter laryngaler Reibelaut artikuliert wird, (wie georg. *h*), kommt nicht für das arabische *q* vor. Deshalb steht für das arabische *ḥalq*

„Volk“ im Türkischen *halk*, und genauso klingt das andere arabische Wort, das *h* enthält: *ḥalq* „Ring“, türk. *halk*. Insofern konnte ein aus dem Arabischen entlehntes Wort, in dem das arabische *q* im Georgischen mit den Lauten *q* und *x* wiedergegeben wird, nicht über türkische Vermittlung eingedrungen sein. Die Betrachtung des arabischen stimmlosen velaren *q* im Armenischen von der gleichen Position zeigt, daß man hier zwei Fälle zu unterscheiden hat: *q* > *k'* und *q* > *h*. In dem einen Fall ist es ein stimmlos abruptiver velarer Konsonant (georg. *ḳ*), in dem anderen Fall ein stimmlos velarer Spirant (georg. *x*), wobei der erstere häufiger vorkommt und meist im Anlaut des Wortes auftritt, der letztere (*q* > *h*) dagegen im In- und Auslaut. So z.B.: arab. *qamīš* > armen. *k'amas* „Kleidung“¹⁴; arab. *bāqila* „Erbsen“ > armen. *bak'lay* (Hübschm. 163); arab. *zibaq* > armen. *zip'ak'* „Quecksilber“ (ebenda, 267); aber arab. *ḥarbaq* > armen. *ḥarbah* „Nieswurz“ (ebenda, 268). In dieser Hinsicht ist die Entlehnung ein und desselben Wortes ins Armenische und Georgische von Interesse, wenn sich die Wiedergabe der Wörter voneinander unterscheidet, z.B.: arab. „Seide“ > armen. *k'az* und georg. *qaçi*. In einem solchen Fall ist die Entlehnung des arabischen Wortes über armenische Vermittlung auszuschließen.

Demnach wird das arabische stimmlose uvulare *q* im Georgischen mit drei Lauten wiedergegeben: mit dem stimmlosen uvularen Explosivlaut *q*, dem velaren abruptiven *ḳ* und dem stimmlosen velaren Spiranten *x*. Der erste kommt besonders häufig vor, wobei sein Gebrauch positionell uneingeschränkt ist. Mit relativ geringerer Häufigkeit ist *ḳ* belegt, das auch in jeder Position anzutreffen ist. Was die Wiedergabe des arabischen *q* mit *x* anbelangt, so tritt sie in den meisten Fällen im Auslaut des Wortes auf, im Anlaut ist ein solcher Fall nicht zu beobachten.¹⁵ Bemerkenswert ist der parallele Gebrauch von *q* und *ḳ* in einigen arabischen Lehnwörtern. Diese Austauschbarkeit ist bereits bei Sulchan-Saba Orbeliani belegt: *aḥki* und *aḥqi*¹⁶ < arab. *ʿaḥiq*. Bei Orbeliani sind auch Wörter vorzufinden, die für das arabische

q nur *ḳ* aufweisen, z.B.: *barāḳ* „Glanz“ (Saba 57) < arab. *barraq* „glänzend“; *amlaḳ* „buntes Pferd“ (Saba 519) < arab. *ablaq*; *darāḳa* „Schild“ (Saba 148) < arab. *darāq* „Leder Schild“; *ḳinot* „Erwerb mit Gewinn“ (Saba 303) < arab. *qinwat*. In einem solchen Fall (arab. *q* > georg. *ḳ*) muß das arabische Wort vor allem über das Türkische (oder Armenische) oder auf schriftlichem Weg eingeflossen sein. Diese Ansicht wird durch die aus dem Arabischen übernommene medizinische Terminologie erhärtet, was in dem bekannten *ciḡni saakimoj*¹⁷ „Das Buch der Medizin“ belegt ist. Hier wird das arab. *q* fast überall mit dem Konsonanten *g* wiedergegeben: *bahaqi* (*ciḡni saakimoj* 8, 28; 48, 20; 52, 27) „Lepra“ < arab. *bahaq*; *diḡi* „Schwindsucht“ (ebenda 9, 12; 31, 5) < arab. *diqq*; *zala qalmida* „Magenkrankheit“ (ebenda 176, 5) < arab. *zalāqatu-l miʿ dā* (aus dem Beispiel ist zu ersehen, daß das Wort auf mündlichem Wege in die Sprache eingedrungen ist, denn es wurde als *zalāqā-l miʿ dā* ausgesprochen; das Suffix *-at* zur Kennzeichnung des Femininums wird als *ā* gesprochen, es wird im Georgischen auch das *ʿAin* nicht ausgesprochen, daher: *zalaqa-l-mida*); *iaraqani* „Gelbsucht“ (ebenda 7, 2; 39, 30) < arab. *yaraqān*; *petḡi* „Leistenbruch“ (ebenda 7, 33; 206, 33) < arab. *fatq* u. a.¹⁸ Mancher hier angeführte Terminus weist ein *q* auf, wo heute ein *ḳ* gebraucht wird: *ḥaḡiqaj* (ebenda 4, 7; 30, 3; 48, 1) und *aḡiḳi* < arab. *ḥaḡiqat* „Migräne“; *golinḡi* (ebenda 14, 17; 33, 37 u. a.) und *ḳolinḡi* < arab. *qūlanḡ*, „Kolitis“. Mit einem ähnlichen Bild haben wir es bisweilen zu tun, wenn wir die im „*ciḡni saakimoj*“ angeführten Termini mit denen aus anderen georgischen Quellen medizinischen Inhalts vergleichen. So z.B. die oben erwähnten *bahaqi* und *baaḳi*, *baqi* und *bahḳi*, *laqvaj* (*laqvi*) (*ciḡni saakimoj* 19, 14; 30, 3; 34, 25) und *laḳua*, *laḡua* „Lähmung des Gesichtsnervs“.¹⁹

5.1.5. Von Interesse wäre für uns die Wiedergabe des georgischen *q* und *ḳ* im Arabischen, d.h. der Laute, die ihrerseits vorwiegend das arabische *q* wiedergeben. Anhand der verhältnismäßig wenigen Beispiele, über die wir verfügen, ergibt sich, daß das georgische *q* im Arabischen

nur mit qaf (ق) wiedergegeben wird: qvareli „Dorf im Osten Georgiens“ > quwarilu (G. Z. 204); qbardoelebi > qābārī (G. Z. 189) „Karden“, während das georgische ḳ vorwiegend mit dem arabischen kaf (ك) wiedergegeben wird, seltener mit qaf: ḳlarḳeti > arab. qalarḡit (G. Z. 202) „Region im Südwesten Georgiens“, aber ḳaxeti > kāhātu (G. Z. 207) „Region im Osten Georgiens“, ḳaspia > arab. kāṣābī¹⁹ (G. Z. 207) „Kaspisches Meer“, ḳaraṭa > arab. karaṭa (G. Z. 212) „Name eines Dorfes“. In den arabischen Texten ist auch die Wiedergabe des georgischen ḳ mit dem arabischen ḥ (ح) belegt: neben kāhātu begegnet ḥaḥītu „Kachetien“ (G. Z. 60), ḥuxeti > arab. ḥūḥīṭ „Kuchetien“ (G. Z. 68), xerḳi „Ortsname“ > arab. ḥarḳ (G. Z. 62). Folglich wird mit dem arabischen qaf das georgische q wiedergegeben, der Laut ḳ jedoch kann im Arabischen mit drei verschiedenen Buchstaben wiedergegeben werden: q (ق), k (ك) und ḥ (ح).

5.2.1. Die Beziehungen zwischen dem Altaramäischen und dem Georgischen haben eine lange Geschichte.²⁰ Daher war zu erwarten, daß sie in den in Georgien anzutreffenden aramäischen Inschriften ihren Niederschlag gefunden haben. Davon sind in erster Linie die aramäischen Inschriften von Armasi an einer Stele zu erwähnen, die in das 1. bis 2. Jh. v. Chr. datiert werden (G. Z.) und die die damalige georgische Wirklichkeit widerspiegeln. Leider kommen hierbei der uns interessierende Laut und seine Entsprechungen im Georgischen nicht zum Ausdruck: In der aramäischen Wiedergabe der in den Inschriften enthaltenen Eigennamen ist der Laut q nicht belegt. Er kommt auch in den anderen bis heute bekannten aramäischen Inschriften nicht vor.

5.2.2. Zu den aramäisch-georgischen Sprachbeziehungen bietet das Syrische bestimmtes Material. Hier ließen sich sowohl das syrisch wiedergegebene Material des Georgischen (hauptsächlich Eigennamen) als auch syrische Wörter im Georgischen, deren Zahl im Vergleich zu den arabischen bei weitem geringer ist, untersuchen.

5.2.2.1. Syr. q > georg. ḳ. Hier könnten wir anführen: syr. qūqā „aus Ton gefertigtes Gefäß für Wein“ > georg. ḳoḳa; syr. ṣūqā „Platz, Basar“ > georg. uḳa „enge Straße, Dorfstraße

zwischen Zäunen“ (vgl. G. Z. 103), armen. ṣuk'ay „Basar“ (Hübschm. 314); georg. aḳan (Saba 11: „Enge, Bedrängnis“) < syr. ʿāqān „Not, Elend, Bedrängnis“ (in der Pluralform < Singular ʿāqā). Vielleicht könnte man hier das von S.-S. Orbeliani angeführte Wort bedeḳi (Saba 61: „Erneuerung“) nennen < syr. b ʿdāqā „Erneuerung, Reparatur“. (Dieses Wort betrachtet Schanidse als hebräisch.²¹ Tatsächlich gibt es im Hebräischen das Wort bedeḳ, und es kommt auch an der Stelle vor, auf die bei Saba Orbeliani verwiesen wird. Es bedeutet jedoch überall, wie Schanidse zu Recht bemerkt²², etwas „Veraltetes“ und kann auf ein Gebäude Bezug nehmen. In der russischen Bibel steht povreždennyj „beschädigt“ und nicht „Stockwerk“ oder „Erneuerung, Reparatur“. Diese Bedeutung hat das Wort ḥāzaq mit bedeḳ zusammen: „Verbesserung“.²⁴ Was „Erneuerung, Reparatur“ anbelangt, so hat diese Bedeutung, wie bereits gesagt, das Wort b ʿdāq im Syrischen.²⁵) Das ḳ ist auch im Neuen Testament in dem syrischen Wort ṣḥaḳānī „du hast mich verlassen“ (Mark. 15, 34) (eloi, eloi, lama ṣabaḳtani?, Evangelientexte von Urbnisi und Palästina²⁶) enthalten, obwohl das gleiche Wort in den anderen Redaktionen (Evangelientexte von Etschmiadsin, Wani und Gelati) ein k aufweist: ṣabaktani.²⁷ Dieses Beispiel führten wir an, um zu zeigen, wie ein syrisches Wort im georgischen Text erscheint, obschon hier von der Wiedergabe des syrischen q im Georgischen nicht die Rede sein kann, da es mit Sicherheit aus dem Griechischen übernommen wurde, das über keine anderen Möglichkeiten verfügt, als es mit k wiederzugeben. Es muß eine ziemlich große Zahl von aus dem Syrischen übersetzten Texten gegeben haben. Darauf deutet die Geschichte des georgischen Christentums und seiner Literatur hin. Allerdings ist hierzu noch wenig Material aufgedeckt worden. Außerdem sind die in der christlichen Literatur enthaltenen Eigennamen vorwiegend nichtsemitischer (griechischer) Herkunft und daher für unser Anliegen nicht geeignet. So ist auch „Das Leben Peters des Iberers“ syrisch verfaßt und dann ins Georgische übersetzt worden (Übersetzung von Makar Meskhi).

52.3.1. Von besonderem Interesse ist unseres Erachtens die Wiedergabe des aramäischen (syrischen) q-Lautes im Georgischen heute. Bekanntlich lebt eine gewisse Zahl von Aramäern, von sogenannten Assyryern, auf dem Territorium Georgiens. In dieser Hinsicht ist die georgische Transkription des aramäischen q zu beachten, die bei der Wiedergabe eines aramäischen muttersprachlichen Textes mit georgischen Buchstaben angewendet wird, da heute in Georgien nur noch wenige die syrische Schrift beherrschen, wohl aber die georgische, die viele unter ihnen schreiben und lesen können. Was die aramäische gesprochene Sprache anbelangt, so ist sie größtenteils erhalten geblieben.²⁸ Deshalb wird von den Aramäern für die Muttersprache die georgische Schrift verwendet. So werden heute Briefe ebenso wie assyrische Märchen, Lieder und Gedichte in georgischer Schrift geschrieben. Wir führen Beispiele aus Aufzeichnungen von Bewohnern des Dorfes Kanda (Kreis Mzcheta) an²⁹: quqa (= qūqā) „Krug“, qirqipta (= qirqipta) „Schädel“, gatu (= qātu) „ihm“ (ivili gatu „er gab ihm“), gimli (= qimli) „er stand auf“, riqli (= riqli) „er lief davon“, šīqa (= štiqa) „still geworden“, siqli (= siqli) „er stieg hinauf“, smūqa (= smuqa) „rot“ u. a. Also wird in all diesen Fällen das moderne aramäische q mit dem georgischen q wiedergegeben (vgl. den analogen Befund bei der Wiedergabe eines persischen Textes mit georgischen Buchstaben, wo als Entsprechung des persischen q in der georgischen Transkription q vorliegt).

52.3.2. In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, daß dem modernen Assyrischen der velare Abruptiv k', der im Altaramäischen (bzw. Semitischen) nicht belegt ist, nicht fremd ist. Die Assyryer artikulieren k' sowohl in fremden, entlehnten Wörtern (k'ara „taub“, k'ič'i „Mädchen“, k'urt'ila „Welpen“ < Kurdisch) als auch im eigenen Wortschatz (ak'inta „Messer“ < skinta, p'ik'ha < pik'ha „Blume“ u. a.). Besonders häufig erscheint der Laut k' in den aus dem Georgischen (bzw. durch georgische Vermittlung aus dem Russischen) stammenden Wörtern: k'ino „Kino“, k'ilo „Kilo“, mēšok' „Sack“ (russ. mēšok), k'olhoz „Landwirtschaft-

liche Produktionsgenossenschaft“ (russ. kolchoz) sowie in Eigennamen: k'öt'e, Nük'o (Қотә, Niko) u. ä. (obwohl der aramäische Eigennamen „Rebekka“ als rebqa bzw. rabqa artikuliert wird, wird er georgisch rebqa und nicht rebka geschrieben!). Diese Tatsache zeugt davon, daß die in Georgien lebenden Assyryer bei der Artikulation sehr wohl zwischen q und k' differenzieren und auch bei deren Wiedergabe mittels georgischer Schrift diese Laute unterscheiden, und zwar wird q mit q und k' mit k' (kiči, kurt'ila, pik'ha, skinta, k'ino, k'ilo, kolhoz u. a.) wiedergegeben.

5.3. Wörter hebräischer Herkunft sind im Georgischen weniger anzutreffen. Eine große Anzahl von ihnen sind Eigennamen (Personennamen, Toponyme), die in den georgischen biblischen Texten vorkommen und folglich auf dem Schriftweg Eingang in die Sprache fanden. Dabei muß berücksichtigt werden, daß die alttestamentarischen Bücher höchstwahrscheinlich nicht unmittelbar aus dem Hebräischen übertragen wurden, sondern durch verschiedene Übersetzungen vermittelt worden sind. Hauptsächlich waren es Übersetzungen aus dem Griechischen, weniger aus dem Syrischen oder Armenischen. Später (18.-19. Jh.) wurden an den georgischen biblischen Texten nach der russischen Übersetzung „Korrekturen“ vorgenommen. Zwar hat es die erste Ansiedlung von Juden in Georgien mit hoher Wahrscheinlichkeit bereits vor dem Christentum gegeben, doch die alttestamentlichen Bücher erhielt das georgische Volk zusammen mit dem Neuen Testament erst nach der Christianisierung. Hierbei spielte Byzanz eine bedeutende Rolle. Und selbst wenn die biblischen Texte unmittelbar aus dem Hebräischen ins Georgische übertragen worden wären, so handelt es sich dabei doch um den Schriftweg, auf dem Wörter ins Georgische gelangten, und nicht um die mündliche Sprache. Anders verhält es sich im Georgischen im Falle des Eindringens gesprochener hebräischer Wörter in den Jargon der georgischen Jugend, was auf das traditionelle Lesen muttersprachlicher Texte (der Bibel) durch georgische Juden zurückzuführen ist.

5.3.1. Wie bereits erwähnt, sind die Namen hebräischer Herkunft, die im Georgischen vorzu-

finden sind, gewöhnlich biblische Namen, die hauptsächlich über griechische Vermittlung Eingang ins Georgische fanden. Daher ist es verständlich, daß alle hebräischen Eigennamen, in denen im Original ein q zu vermuten ist, im Georgischen entsprechend den Konsonanten k aufweisen. So z.B. qeǧma „Männername“ (Genesis 25,15; 1 Chronik 1,31) > georg. qeǧmaǧedna (Mzcheta), qeǧdama (Oschki); hebr. q^o hāt „Männername“ (Genesis 46,11) > georg. kaat (Oschki, Mzcheta); hebr. yiṣḥāq „Männername“ (Genesis 21,6; 26,8) > georg. isaǧ (Oschki); hebr. qōp „Bezeichnung des Buchstabens פ“ (Psalm 118) > georg. kōp, vgl. armen. k'op³⁰ u. a. Durch den Einfluß des Griechischen ist der Konsonant k im Georgischen für das hebräische q zu erklären: q^o tūrā „Frauennamen“ (Genesis 25,1) > georg. keṭura (Mzcheta), keṭora (Oschki), vgl. griech. LXX: χῆτρούρα; hebr. yaqṣān „Männernamen“ (Genesis 25,2) > georg. ieksan (Oschki) neben iekṭan (Mzcheta). 5.3.2. In Zusammenhang mit dem Ausgeföhrt ist die Wiedergabe georgischer Wörter im Hebräischen von beträchtlichem Interesse. Dies kommt in der hebräischen Übersetzung des „Recken im Pantherfell“ zum Ausdruck (die Übersetzung wurde von Boris Gaponow ausgeführt und erschien 1969 in Tel Aviv). Wie die Erforschung der Eigennamen unter dem besagten Aspekt ergab³¹, wird georg. k im Anlaut des Wortes mit hebr. k wiedergegeben (kaeni > kā'en, kais > kayis), im Auslaut des Wortes nach Vokal jedoch mit dem hebräischen Uvular q: roṣaq (georg. roṣak), was dadurch zu erklären ist, daß im Hebräischen k nach Vokal als x gelesen wird.³² (Leider kann man keine Aussage bezüglich der Wiedergabe des georgischen q aus diesem Werk im Hebräischen treffen, da in den Eigennamen der Laut q nicht vorzufinden ist.) Dieser Umstand wird verständlich, wenn man daran denkt, daß im modernen Hebräischen (dem Israeli Hebrew) althebräisches k und q wie ein europäisches k artikuliert werden (als stimmloser Explosivlaut, der weder aspiriert ist wie georg. k noch abruptiv ist wie georg. k). Deshalb kommt es häufig zu ihrer Verwechslung in nichthebräischen Wörtern, bei

deren Schreibung die etymologische (historische) Schreibweise beibehalten wird, obwohl, wie zu sehen war, der Übersetzer Gaponow es bevorzugt, das georgische k mit dem hebräischen k wiederzugeben, und nur in den Fällen, wenn dem velaren Explosivlaut eine dem Spiranten gemäße Aussprache „droht“ (nach Vokal), dem hebräischen q den Vorrang gibt (d.h. dem historisch uvularen, jetzt jedoch velaren Explosivlaut).

Die in Georgien lebenden georgischen Juden selbst, für die, wie bereits erwähnt, Georgisch die Muttersprache ist, können das aspirierte velare k von dem abruptiven velaren k gut unterscheiden. In ihrer hebräischen Sprachweise sowie beim Lesen biblischer Texte ist aber keine uvulare Aussprache des q mehr zu beobachten, überall wird es durch den velaren Abruptiv k' wiedergegeben.³³

5.3.3. Oben war die Rede davon, daß eine Zeitalter in bestimmten Kreisen georgischer Jugendlicher ein Jargon verbreitet war, der hebräischen (althebräischen) Wortschatz enthielt. Bedauerlicherweise sind Wörter mit dem Laut q in dem uns zur Verfügung stehenden Material nicht belegt.³⁴

6. Aus den obigen Ausführungen kann man bezüglich der Wiedergabe des semitischen Lautes q im Georgischen bestimmte Schlüsse ziehen.

Der semitische Laut q ist, wie bereits erwähnt, ein stimmloser uvularer Explosivlaut. Im Georgischen findet sich für ihn keine genaue Entsprechung, allerdings stehen ihm hinsichtlich mancher Lautmerkmale bestimmte Laute nahe. In erster Linie wäre hier q zu erwähnen, das sich von dem semitischen q hauptsächlich durch die Artikulationsstelle unterscheidet: q ist ein uvularer Laut, q ein pharyngaler, d.h., daß q und q von den jeweils vier sie kennzeichnenden Merkmalen drei Merkmale gemeinsam haben: q ist ein stimmlos nichtaspirierter uvularer Explosivlaut, q ein stimmlos nichtaspirierter pharyngaler Explosivlaut.³⁵ Dem semitischen q steht auch der georgische Laut k nach denselben drei Merkmalen (stimmlos, nichtaspiriert, Explosivlaut) nahe. Auch hier besteht der Unterschied in der Artikula-

tonsstelle: semit. q ist ein uvularer, georg. ḵ ein velarer (genauer: prävelarer) Laut. Von Interesse ist die dritte Variante der Wiedergabe des q im Georgischen, die mit x. In diesem letzteren Fall haben wir es mit einem stimmlos aspirierten postvelaren Spiranten zu tun, der mit dem semitischen q die Stimmlosigkeit gemeinsam hat. Ferner liegt seine Artikulationsstelle der des q benachbart. (Die Artikulationsstelle des x liegt näher an der Uvula als die des ḵ. Möglicherweise ist die Wiedergabe des georgischen ḵ mit dem semitischen ḥ damit zu erklären.) Insofern ist es verständlich, daß sich die Wiedergabe des semitischen Lautes q im Georgischen zum größten Teil auf q und ḵ verteilt. Was nun q > x anbelangt, so tritt dies relativ selten auf und muß auf einem Umweg ins Georgische eingedrungen sein. Die Untersuchung entsprechender Beispiele überzeugte uns davon, daß in den meisten Fällen der semitische Laut q im Georgischen mit q wiedergegeben wird, besonders beim Eindringen auf dem mündlichen Wege, was sowohl durch die systematische Wiedergabe des georgischen q mit ʕ im Arabischen als auch durch die in georgischer Schrift abgefaß-

ten muttersprachlichen Texte der heutigen Assyrer, die das Georgische in erster Linie nach dem Gehör aufnehmen, erhärtet wird. Was die Wiedergabe des semitischen q mit dem Laut ḵ betrifft, so haben wir es hier vorwiegend mit dem Eindringen des entsprechenden Wortes auf dem schriftlichen Weg zu tun und vor allem mit der Entlehnung über Mittlersprachen, die zur Wiedergabe des q als einziges Mittel den Laut k' zur Verfügung haben (Türkisch, Griechisch, Armenisch).³⁶

Eine besondere Situation besteht bei der Entlehnung semitischer (arabischer) Wörter über das Persische, da im Persischen der entsprechende Laut ein uvularer Konsonant ist und ins Georgische auch in anderen Fällen (bei der Wiedergabe nichtarabischen Wortschatzes) in dieser Gestalt (als q) übertragen wird. (Vermutlich ist damit auch die Wiedergabe des q als q bei der Schreibung persischer Texte mit georgischen Buchstaben zu erklären.³⁷) Ihrerseits bietet die Erforschung der Wiedergabe des semitischen q bestimmtes Material auch zur Charakteristik des semitischen q selbst.

ANMERKUNGEN

- 1 Çereteli, K.: arameuli ena sakartveloši, „mnatobi“, Tbilisi 1976, Nr. 6, S. 150-151. Tsereteli, K.: Zur Frage der semitisch-georgischen Sprachbeziehungen, ZDMG, Supplement IV, Wiesbaden 1980, S. 311.
- 2 Çereteli, K.: ib., S. 312.
- 3 Çereteli, K.: op. cit., S. 153-154.
- 4 Çereteli, K.: op. cit., S. 155-156.
- 5 In der Transkription der nichtgeorgischen Lexik bezeichnet der Punkt unter dem Buchstaben die Pharyngalisierung (ʔ), der senkrechte Strich oben rechts neben dem Buchstaben die Glottalisierung (ʔ̰).
- 6 Çereteli, K. G.: K voprosu o fonetiko-fonologičeskom statute semitskogo q, „IV Vsesojuznaja konferencija arabistov (Erevan 15-17 maja 1985 g.). Tezisy dokladov i naučnych soobščenij“, Erevan 1985, S. 150-151.
- 7 Vgl. Androniķašvili, M.: arabuli siqgvebis sparsuli gzit šemosvliš šesaxeb kartuļsi, tsu šromebi, Bd. 105, 1965, S. 297; Fähnrich, H.: Arabische Lehnwörter in der georgischen Sprache, „Bedi Kartliša“ (Revue de kartvélogie), Bd. XVII-XVIII, Paris 1964, S. 155.
- 8 Çereteli, G.: arabul-kartuli lekaiķoni, Tbilisi 1951 (im weiteren als G. Z. abgekürzt), S. 85.
- 9 Androniķašvili, M.: op. cit., S. 302.
- 10 Ebenda.
- 11 Ebenda.
- 12 Gaprindašvili, Š. G., Giunašvili, Dž. Š.: Fonetika persidskogo jazyka, Tbilisi 1964, S. 153.

- 13 Sulaja, O.: kartuli asoebit šarulebuli sparsuli otxtavis zogierti grapikuli, ortografiuli da ponegiquri tavisebureba, „ševanmardi“, II, Tbilisi 1979, S. 42-43.
- 14 Hübschmann, H.: Armenische Grammatik, I. Theil, Armenische Etymologie, Leipzig 1897 (im weiteren abgekürzt als Hübschm.), S. 268.
- 15 Fähnrich, H.: op. cit., S. 158.
- 16 Orbeliani, S.-S.: sigis kna (a iordanašvilis redakciita da činasigvaobit), Tbilisi 1949 (im weiteren abgekürzt: Saba), S. 289.
- 17 Kočeššvili, L.: medicina žveli sakartveloš, XIII seušune, čigni saakimoj (im weiteren abgekürzt: čign. saak.), Tbilisi 1936.
- 18 Gociriše, M.: „čigni saakimoj“is arabuli leksikisatvis (patologiš germinebi), Tbilisi 1978 (sadiplomo šroma).
- 19 Ebenda.
- 20 Čereteli, K.: op. cit.
- 21 Šariše, M.: ori ebrauli siggva žveli aštkmis tekstši, sakartvelos šsr mecnierebata akademiš xelnačerta insigugis moambe, Bd. IV, Tbilisi 1962, S. 54-55.
- 22 Ebenda, S. 53.
- 23 Gesenius, W.: Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch, 14. Aufl., Leipzig 1905, S. 75.
- 24 Ebenda, S. 199.
- 25 Payne Smith, J.: A Compendious Syriac Dictionary, Oxford 1976, S. 36.
- 26 Kartuli otxtavis ori bolo redakcia, geksqi gamosca da gamošvleva daurto ivane imnaišvilma, Tbilisi 1979, S. 426, FG.
- 27 Ebenda, S. 426, HIK.
- 28 Čereteli, K. G.: Materialy po aramejskoj dialektologii, I, Tbilisi 1965, S. X-XI.
- 29 Čereteli, K.: narkvevi tanamedrove asuruli dialektbis šedarebiti ponegišisa, Tbilisi 1958, S. 58-59.
- 30 Šariše, M.: ebrauli anbanis gadmocemis šemtxvevebi žveli aštkmis kartul xelnačerebši, sakartvelos šsr mecnierebata akademiš enatmecnierebis insigugis šromebi, ašmosavlur enata seria II, Tbilisi 1957, S. 167.
- 31 Gociriše, M.: K voprosu o peredače sobstvennyh imen v evrejskom perevode „Vitjazja v barsovoj škure“, „semilogiuri žiebani“, 2, Tbilisi 1985, S. 15-18.
- 32 Ebenda, S. 18.
- 33 Babalikašvili, N.: Die hebräische Aussprache der Juden Georgiens, „Laschonenu“, Bd. 44, Jerusalem 1980, S. 69 (hebräisch).
- 34 Vgl. Dumbaje, K.: leksikuri ebraizmebi kartul kalakur žargonši, „ševanmardi“, 2, Tbilisi 1979.
- 35 Arvlediani, G.: zogadi ponegišis sapužlebi, Tbilisi 1949, S. 309-310.
- 36 Wir sind der Ansicht, daß unsere Überlegungen den Schlußfolgerungen von M. Andronikaschwili nicht widersprechen, nach denen die Wiedergabe des arabischen q durch k im Georgischen früheren Datums ist als die Wiedergabe des q durch q in den Wörtern, die die Verfasserin als spätere und über das Persische vermittelte Entlehnungen betrachtet (Andronikašvili, M.: op. cit., S. 328), allerdings mit der Präzisierung, daß die Wiedergabe des arabischen q durch k bzw. q nicht chronologisch, sondern durch die Entlehnungswege determiniert ist. Darüber hinaus ist nicht auszuschließen, daß die Entlehnung auf dem schriftlichen Wege bisweilen der auf dem mündlichen Wege vorausging. Dasselbe läßt sich von den lexikalischen Dubletten arabischer Herkunft sagen, die die Laute q und k enthalten.
- 37 H. Fähnrichs These – die Möglichkeit der Wiedergabe des arabischen q mit drei verschiedenen Lauten (q, k, x) macht deutlich, daß die Lautwerte des arabischen q und des georgischen q sich nicht decken (siehe: op. cit., S. 158) – bedarf der Präzisierung, wie aus den obigen Ausführungen ersichtlich ist. Es sind die Wege zu klären, über die ein arabisches Wort ins Georgische entlehnt wurde, und seine Aussprache in der Mitlersprache ist zu berücksichtigen.

„ქართველისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი ტერმინები
არამეულსა და ებრაულში

1. „ქართველისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი ტერმინები ძველ არამეულ წარწერებში არ გვხვდება, მათ შორის არც საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ეპიგრაფიულ ძეგლებში.

საყურადღებოა, რომ არმაზის ორენოვან წარწერაში (ბილინგვაში) (II ს.), რომელიც ბერძნულ და არამეულ ენებზეა მოცემული და სადაც იბერიის მეფეები (ფარსმან II, ქსეფარნუგი) და მათი მალაი რანგის პირები — პიტიახშები და ეზოისმოდერები (ზევას მცირე, იოდმანგანი, ავრიპა) არიან დასახელებული, „იბერია“ მხოლოდ ბერძნულ ტექსტში დასტურდება: Βασίλειος Ἰβηρας μεγαλοστρατηγιστὸν „იბერთა დიდი მეფე ქსეფარნუგ“¹. სამწუხაროდ, არამეულ ტექსტში, რომელიც ბერძნულზე უფრო ვრცელია, „იბერია“ (ან „იბერი“/„იბერები“) მოხსენიებული სულაც არ არის². არ გვხვდება ჩვენთვის საინტერესო ტერმინები არც არმაზის ერთენოვან არამეულ წარწერაში (მონოლინგვაში) (I ს.), თუმცა აქაც მოხსენიებულნი არიან იბერიის მეფეები (ფარსმან I, მიპრიდატი) და პიტიახშები (ზევას დიდი, შარგას)³.

2. საშუალო საუკუნეების არამეულში — სირიულში დადასტურებულა სიტყვები „იბერია“ და „იბერი, იბერიელი“ ჯერ კიდევ V საუკუნის თხზულებაში „ცხოვრება პეტრე იბერიისა“:

Patros 'ihrayā „პეტრე იბერი (იბერიელი)“⁴,

¹ გიორგი წერეთელი, არმაზის ბილინგვა. — ენიშის მოამბე, ტ. XIII, 1942, გვ. 17.

² იქვე, გვ. 15—16.

³ Franz Altheim, Ruth Stiehl. Die zweite (aramäische) Inschrift von Mebet'a.—Forschungen und Fortschritte, B. 35, Hf. 6, Juni, 1961, Berlin, გვ. 173.

⁴ „პეტრე იბერიის ცხოვრება“ (სირიულად). — ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი Add 12174, გვ. 1.

'atra dibrayē „იბერთა ქვეყანა, იბერია“, malkā dibrayē „მეფე იბერთა“, „იბერიის მეფე“.

სირიულში მიუთითებენ „საქართველოს“ აღმნიშვნელ სხვა ტერმინსაც — gurzān, რომელიც ზუსტი შესატყვისია არაბული gurzān/gurğān-ისა და სპარსული gurğān-ის, რაც ზოგიერთ მეცნიერს სომხურიდან საშუალო ირანული vrkan-ის გზით მიღებულად მიაჩნიათ (ი. მარკვარტი, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ვლ. მინორსკი და სხვ.)⁶. ვლ. მინორსკისათვის rz ~ rğ, რაც ხსენებულ ტერმინებში დასტურდება, დიალექტურ სხვაობას უნდა ასახავდეს⁷.

ივანე ჯავახიშვილი, რომელიც ძირითადად იზიარებს მოსაზრებას სომხური და ძველი სპარსული სახელწოდებების ურთიერთკავშირის შესახებ, აქვე ასახელებს მათ „შეკვეცილ“ ფორმებს, რომლებიც დასტურდება ახალ სპარსულში (gurğ), არაბულსა (gurz) და სირიულში (gurz)⁸. ამასვე აღნიშნავს ნიკო მარიც, რომელიც მათ ამოსავალ ფორმად სომხურ vir-k-ს მიიჩნევს⁹. სიმონ ჯანაშია, რომლისათვისაც კავშირი ხსენებულ ტერმინთა შორის (ძვ. სპ. ვრკ-ან, სირ. გურჯ-ან, არაბ. ჭურჯ. ახ. სპ. გურჯ...) ცხადია, მართებულად შენიშნავს, რომ სათანადო გადასვლების ფონეტიკური ისტორია ჯერ დადგენილი არ არის¹⁰. ამდენადვე, აღმოსავლურ ფორმებში მოცემული ფუძის ბოლოკიდური „კ“, „ჩ“, „გ“-ს ახსნა სომხური მრავლობითობის აღმნიშვნელი „ქ“-ს განვითარებად, მეტ დასაბუთებას მოითხოვს¹¹.

საყურადღებოა, რომ სირიული gurz-ის სრულ ანალოგიას წარმოადგენს ძველ რუსულ წყაროში (XVI ს.) დადასტურებული სახელ-

⁶ „პეტრე იბერის ცხოვრება“, გვ. 2.

⁷ J. Marquart, *Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorevaci—Abhandlungen der Königlich Gessellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. N. F. Bd III, № 2, 1901; Л. М. Меликсетбеков, *Новый взгляд на происхождения названия „Иверия“*.—*Известия Кавказского Отдела Русского Географического Общества*, т. XXIV, № 1, 1916, с. 36—40; V. Mi-norsky, *Hudūd al 'Alam*, London, 1937.

⁸ Mi-norsky, დასახ. ნაშრომი.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, I, ტფ., 1913, გვ. 24.

¹⁰ Н. Марр, *Крепленне армян, грузин, абхазов и аланов св. Георгия-ем*.—*Записки Вост. Отд. Росс. Археологического Общ.*, XVI, вып. 2—3, 1905, с. 167.

¹¹ ი. ს. ჯანაშია, *შრომები*, III, გვ. 51. შვ. 1.

¹² იქვე.

წოდება „საქართველო“-სათვის — „გურზა“ (Гурза)¹² (შდრ. რუს. груз-ин).

ჩვენთვის ერთი ცხადია, რომ სირიულში დადასტურებული ტერმინების წარმომავლობა gurz და gurzān (საიდანაც მიღებული უნდა იყოს რუსული ტერმინები Гурза, Грузия, грузин) უფრო ზუსტ ახსნას მოითხოვს, ვიდრე დღემდეა ცნობილი (< სომხ. vir-k თუ ირანული vrkan-ით გაშუამავლებული): ასახსნელია როგორც თავიკიდური გ~v, ასევე გ(k)~z. გიორგი წერეთლის მოსაზრება „ივერიის“ ირანულ სახელწოდებათა შესახებ (viršān/virčān, varučān, რომლებმაც შემდეგ მოგვეცეს gurčān, gurčān, gurg და სხვ.), ამ კითხვას ვერ ხსნის¹³.

საინტერესო ჩანს აბროჰომ ნუროს წიგნში „ჩემი მოგზაურობა სირიის ეკლესიის სამრევლოში სირიასა და ლიბანში“ სირიულ ტექსტში სიტყვა „საქართველოს“ გადმოცემა ḡīyurḡīyā. იქვე მოყვანილია არაბული შესატყვისი: جيورجيا (ḡīyurḡīyā)¹⁴.

3. თანამედროვე არამეულში, ე. წ. ასურულში გავრცელებულია სპარსული ფორმები: gurḡistan „საქართველო“ და gurḡāyā „ქართველი“¹⁵.

4. ძველ ებრაულ ტექსტში, მათ შორის ბიბლიაშიც, მოცემული ტერმინების ებრაული შესატყვისები არ გვხვდება (თუმცა ცალკეული ქართული ტომების სახელწოდებებზე ბიბლიაში ხშირად მიუთითებენ (ს. ჭანაშია, კ. წერეთელი)¹⁶. იოსებ ფლავიუსის (I ს.) თხზულებათა ბერძნულ თარგმანებში დასტურდება სიტყვა „იბერები“ (Ἰβηρες)¹⁷,

¹² В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, Ленинград, 1925, с. 175.

¹³ გიორგი წერეთელი, საქართველოს ირანულ სახელწოდებათა ისტორიისათვის (იბეჭდება).

¹⁴ A b r o h o m N o u r o, My Tour in the Parshes of the Syrian Church in Syria and Lebanon. Beirut, 1967, გვ. 88/349.

¹⁵ A. J. M a c l e a n, A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac. Oxford, 1901, გვ. 48; А. К а л а ш е в, Русско-аисорский и Аисорско-русский словарь, СМОМПК, вып. XX, Тифлис, 1894, გვ. 39 и 266.

¹⁶ ს ი მ о н ჭ ა ნ ა შ ი ა, თუბალ-თაბლი, ტიბარენი, იბერი. — შრომები, III, გვ. 1—74; კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე წ ე რ ე თ ე ლ ი, ქართული ეთნიკური ტერმინის „მესხის“ ისტორიისათვის. — სპამ, 15/2, 1954, გვ. 111—118.

¹⁷ იოსებ ფლავიუსი „იუდეველთა ომის“ წინასიტყვაობაში აღნიშნავს, რომ მან ეს თხზულება ებრაულად დაწერა და შემდეგ თარგმნა ბერძნულად. სამწუხაროდ, მისმა თხზულებებმა მხოლოდ ბერძნულ ენაზე მოაღწიეს (შდრ. თ. ყაუხჩი იშვილი, ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1982, გვ. 14).

მაგრამ თუ როგორ იყო ეს ტერმინი მოცემული ებრაულ ორიგინალში, სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობი დარჩა, თუმცა ალბათ აქაც „აბერები“ უნდა გვქონოდა, რაც მოგვიანებით სირიულში დადასტურებული ტერმინის შესაბამისია¹⁸. ხსენებული ტერმინები არ გვხვდება არც პალესტინის არამეულში, რომელმაც ძველი წელთაღრიცხვის დასაწყისში (პირველ საუკუნეებში) შეეცალა ებრაული ენა და ებრაელთა დედაენად იქცა.

5. რამდენადაც ებრაული ენა საუკუნეების მანძილზე ცოცხალი ხმარებიდან გასული იყო და მისი „გაცოცხლება“ მხოლოდ ოცი საუკუნის შემდეგ, ჩვენს სინამდვილეში მოხდა, ბუნებრივია, რომ ამ ხნის განმავლობაში „ქართველისა“ და „საქართველოს“ ებრაულად აღნიშვნის აუცილებლობა არ იყო. მხოლოდ დღეს, ისრაელის სახელმწიფოს აღდგენისა და მისი მკვიდრთა ენის — ებრაულის ფართოდ გამოყენების შესაძლებლობამ დასვა საკითხი ხსენებული ტერმინების ებრაულად გადმოცემისა. ამის საჭიროება განსაკუთრებით საგრძნობი გახდა საქართველოს ებრაელთა ისრაელში დასახლებასთან და ქართულ-ებრაული ურთიერთობის გაძლიერებასთან დაკავშირებით.

თანამედროვე ებრაულში გვხვდება ორგვარი სახელწოდება „საქართველოს“ გადმოსაცემად: גרזי (grwzyh=gruziya)¹⁹ და ג'ורג'ია (gy'wrgyh=giorgiya/georgiya)²⁰. პირველი მათგანი იმეორებს რუსულ ტერმინს „Грузия“-ს, მეორე (giorgia/georgia) კი ემყარება ლათინურ Georgia-ს, რომელიც შემდეგში დასავლეთ ევროპაში გავრცელდა (გერმან. Georgien, ინგლ. Georgia, ფრანგ. Géorgie). აქ, როგორც ჩანს, ორსავე შემთხვევაში დიდი როლი შეასრულა ევროპელ ებრაელთა მეტყველებამ, რომელიც „იდიშის“ (<გერმან. j'idsch) სახელწოდებითაა ცნობილი. ტერმინებიდან gruziya და georgiya ნაწარმოებია ეთნიკური სახელი „ქართველი“ — grūzī (ג'רזי), giorgī/georgī (ג'ורג'י, geurgī), რომელთა მდებარეობითი სქესია grūzīt და giorgīt. ეს უკანასკნელნი (grūzīt, giorgīt) „ქართულ ენასაც“ აღნიშნავენ. სწორედ grūzīt „ქართული ენის“ მნიშვნელობით აქვს გამოყენებული ბოროის გაპონოვის „ვეფხისტყაოსნის“ ებრაულ თარგმანში: „ესე ამბავი სპარსული ქართულად ნათარგმანები“ > ებრაულად: 'aggadat paras miqquadem bigrūzīt 'aatta mūseret²¹. აღნიშნული ქართული ტერმინების ებრაულად ამგვარად გადმოცემა,

¹⁸ შტრ., ზემოთ, გვ. 146—147.

¹⁹ იხ. მაცლითი, И. Керен, Русско-еврейский словарь, Иерусалим, 1958; ფ. Л. Шапиро, Иврит-русский словарь. Москва, 1963.

²⁰ იოსებ ნაკე და იესუკელ კუჩერი, ორენოვანი (ბერძნულ-არამეული) წარწერა არმაზიდან. — კრებ. „ლემონენუ“, ტ. 34, იერუსალიმი, 1970, გვ. 307 (ებრაულად).

²¹ „ვეფხისტყაოსნის“ ებრაული თარგმანი, იერუსალიმი, 1969, გვ. 2, სტრ. 9.

რაც ეფუძნება რუსული თუ დასავლეთ ევროპული ენების გადმოცემებს, ებრაული ენის ბუნების, მისი კანონების უგულვებელყოფის შედეგია (ე. ი. ებრაულისათვის უცხოდ ქლერს). ამდენად, ჩვენ შევეცადეთ ერთგვარი რეკონსტრუქცია. მოგვეხდინა ამ ტერმინების კეშმარიტად ებრაული გადმოცემისა, იმ ტრადიციისა, რომელიც სხვა აღმოსავლურ და, პირველად ყოვლისა, თვით ებრაულის მონათესავე ენებშია დადასტურებული. ეს ტერმინები გურგ ფუძიდან მომდინარეობენ: არაბული *ḡurḡīyā* (არაბულში „ḡ“ ḡ ცვლის „g“-ს) „საქართველო“. სპარსული *gurḡ* „ქართველი“ და *gurḡistan* „საქართველო“, თურქული *Gurcū* „ქართველი“ და *Gurcūstan* „საქართველო“. ამდენად მოსალოდნელი იყო, რომ ებრაულად ამ ტერმინების გადმოსაცემად გვექნებოდა *gurḡīyā* (גורגיא) „საქართველო“, *gurḡī* (גורי) „ქართველი“ (მდ. גורי), ხოლო *gurḡīt* (גורי) „ქართული ენა, ქართული“, რამაც, ვფიქრობთ, ებრაულში უნდა შეცვალოს ევროპული ტრადიცია ამ ტერმინთა ხმარებისა.

აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე ებრაულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გვხვდება „იბერიის“ შესატყვისი ებრაული ტერმინიც — *ḡurḡī* (גורי) „იბერიის“ ებრაულ ტრანსკრიფციას წარმოადგენს²². ამ სახითვე გვხვდება იგი სირიულშიც. ამდენად, მისი ხმარება ამგვარად სავსებით გამართლებულია. აქედან — „იბერიული“ *ḡurḡī* (גורי), მრ. რიცხვი *ḡurḡīn*.

ТЕРМИНЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ «ГРУЗИЮ» И «ГРУЗИНА» В АРАМЕЙСКОМ И ЕВРЕЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Термины, обозначающие «Грузию» и «грузина» в древнеарамейских надписях, в том числе и в арамейских эпиграфических памятниках Грузии, не встречаются.

В средневековом арамейском языке — сирийском, засвидетельствованы два термина для обозначения «Грузии»: *gurzān* (которому соответствуют араб. *ḡurzān/ḡurḡāl* и перс. *gurḡān*) и *ʾatrā d-ibrāyē* (букв. „страна иберов“). Первый из них имеет и „усеченную“ параллельную форму *gurz* (ср. также араб. *ḡurz*, перс.

²² ი. ნავე და ი. კუჩერი, ხს. შრ., გვ. 309.

gurğ), которую, видимо, следует считать источником русского на «Гурза», засвидетельствованного в документе XVI в. (отсюда позднее — «Грузия» и «грузин»). В современном арамейском, т. н. ассирийском языке, используется термин, заимствованный из персидского: gurğistan-

Что же касается этнического термина «грузин», в сирийском он передан словом 'ibrāyā (ср. груз. „ибер-и“ и греч. 'Ιβήρ); в современном ассирийском же — gurğāya (из того же персидского).

В древнееврейских текстах, в том числе и в библейских, соответствия данных терминов не засвидетельствованы (хотя названия отдельных грузинских племен в Библии встречаются).

В современном еврейском языке термин «Грузия» передается путем заимствования из русского и латинского языков: gurzīya и georgīya. Отсюда и этнические термины: grūzī и georgī «грузин» (ср. «грузинский язык» — grūzīt и georgīt). Исходя из восточной традиции передачи данного термина, а также из специфики самого еврейского языка, мы считаем, что еврейская передача термина «Грузия» должна звучать как gurgīya, отсюда «грузин» — gurgī, а «грузинский язык» — gurgīt.

TERMS DESIGNATING „GEORGIA“ AND „GEORGIAN“ IN ARAMAIC AND HEBREW

Summary

Terms designating „Georgia“ do not occur in ancient Aramaic inscriptions of Georgia, including Aramaic epigraphic monuments.

Two terms are attested in medieval Aramaic, i. e. Syriac, designating Georgia: gurzan (to which correspond the Arabic ġurzān/ġurġān and the Persian gurğān) and 'atrā-d-ibrāyē (literally, „the Country of the Iberians“). The former has also the truncated form gurz (cf. also Arabic ġurz, Persian gurğ), which should apparently be considered the source of the Russian Gurza, attested in a 16th cent. document (hence the later Gruzīya and gruzīn). Modern Aramaic —the so-called Assyrian—makes use of a term borrowed from Persian: gurğistan.

As for the ethnic term *guzin*, in Syriac it is rendered through the word „*ibraya*“ (cf. Georgian *iber-l* and Greek Ἰβήρη), and in modern Assyrian, through *gurġāya* (from Persian).

No correspondences of these terms are to be found in Hebrew texts, including biblical (though names of separate Georgian tribes do occur in the Bible).

In Modern Hebrew the term „Georgia“ is rendered through borrowings from Russian and Latin: *gruziya* and *georgiya*. Hence the ethnic terms: *grūzī* and *georgī* „Georgian“ (cf. *gruzit* and *georgit* „Georgian language“). Proceeding from the Oriental tradition of rendering this term, as well as from the specificity of the Hebrew language, the present writer assumes that the Hebrew rendering of the term „Georgia“ should sound *gurgīya*, hence *gurgī* „Georgian“, and *gurgit* „Georgian language“.

Aramaic Language in Georgia

1. For thousand years the Aramaic language, one of the most important Semitic languages with 30 centuries-old written history, served not only native carriers of this language, but also such big and powerful states as Assyrian and Persian Empires (the 7th-4th cent. B.C.). With extension of borders of the Achaemenid Empire the Aramaic language becomes more spread on the whole territory of the empire and is used as its official language. Little by little Aramaic covers whole Syria, Palestine and Mesopotamia and becomes, in fact, the native language of the peoples, inhabiting these regions (Jews, Arabians, Assyrians).

The Aramaic script was more widespread: it was used not only by the peoples kindred to Arameans, but also by the peoples of non-Semitic origin (Iranians, the Uigur, Mongolians, etc.).

2. The relation of the Aramaic language and its script with Georgia has rather long history. On the territory of Georgia both Old Aramaic epigraphic monuments and living speech are met.

The oldest Aramaic inscription found in Georgia, is the inscription on the silver bowl from the Kasbeg treasure (the 5th cent. B.C.). The bowl is a specimen of Achaemenid art, brought into Georgia, which was then a region (satrapia) of the Achaemenid empire, where Aramaic was known to be a written (official) language. Later the same script was used for Aramaic inscriptions, but already on the object of native origin - on the neck of pitchers from Uplistsikhe (Eastern Georgia) - the 3rd-2nd cent. B.C. They are followed by other Aramaic inscriptions till

4th-5th cents, when in Georgia the proper Georgian script and in Armenia - the proper Armenian script appeared. It seems, that approximately from the 3^d cent. B.C. the Aramaic script finds local application. Perhaps this fact allowed the Georgian chronicle "Kartlis Tskhovreba" to suggest that the Georgian script had been created under King Parnavax (the 3^d cent. B.C.). The language of these inscriptions is State (Official) Aramaic, though its norms were not always followed. For example, noun genders are sometimes confused; the attribute does not correspond to the noun gender. And this is natural, if it is remembered that the Aramaic text was written not by an Aramean, but by a Georgian whose language has no grammatical gender. Other examples of violation of grammar rules, characteristic for Aramaic could also be given.

3. Of special mention should be the golden plate, probably of the 5th cent. A.D., which is an amulet in Jewish Palestinian Aramaic, which points to existence of Jewish Diaspora in Georgia, dating back to the 6th cent. B. (during the reign Nebuchadnezzar the Second), according to the abovementioned Chronicle "Kartlis Tskhovreba". The plate (5.8 cm long, 2.8 cm wide and 0.9 mm thick) was rolled up and contained in a small jug, buried in the corner of a dwelling house, perhaps to protect the people living in the house against the evil spirit. (According to this inscription, the amulet belonged to Abraham, who got it from his relative - "the man of his house"). The amulet is a kind of a "Esafeguard" against the evil spirit forever. The discovery of this amulet in the dwelling house on the territory of the old capital of Georgia - Mtskheta is one more impressive evidence of residence of the Jewish community in the center of the Georgian state in the 4th-5th centuries.

4. Another literary Aramaic dialect - dialect of Edessa known as Syriac, was widely spread in the intellectual circles of Georgia, at least in the

9th-10th centuries. The Syriac language played a significant part in the development of literature of the peoples of the Christian East, including Georgian literature. It was a connecting link between the West (Greek-Bysantine) and East Christian World. It is worth noting here a number of Georgian literary monuments, having parallels in Syriac literature. On the one hand, this was due to monasteries, founded in Georgia in the 6th cent. (Shio Mgvime, Zedazeni, Garegi etc.), which were the important centres of Christian culture, and on the other hand, to the rush of Georgians to Syro-Palestine, where the Syriac language and literature were one of the most important sources of their activity. In the intellectual circles of Georgia special attention was attached to the Syriac language and literature as witnessed by the "Life of Grigori Khandteli" (8th-9th cent.), "Kartlis Tskhovreba" and other monuments. Georgian-Syrian historical and literary relations left their certain marks, and most of all they show up in Syrian versions or Syrian wordings preserved in the Georgian language of literary monuments ("Life of St. Nisima", "Life of St. Drosi", "On Repentance and Resignation" by Martirius Sabbait, and others).

5. The living Aramaic speech in Georgia is represented by several dialects, whose carriers called now Assyrians, began to migrate to Georgia since the 20-30-ies of the last century, and, perhaps, earlier, under Georgian king Irakli the Second (the second half of the 18th cent.). They use Eastern dialects of New Aramaic and are migrants from Iran and Turkey. Most of them are Christians, but there were also Jews among them, who were deported to Central Asia (Kazakhstan) and later many of them migrated to Israel, their historic motherland.

Our Assyrians preserved essentially all characteristic features of New Aramaic, peculiar to Modern East-Aramaic dialects. However, some influence of the Georgian and Russian languages is also observed, as they live among

their carriers. The spectrum of Aramaic dialects, represented in Georgia, is rather wide, though, as has been said above, they belong to the group of East-Aramaic dialects, namely: Urmia, Salamas (Iran), Botan, Jilu, Van vilayet (Turkey) dialects. The carriers of the abovementioned dialects are mainly Christians, of various confessions (Nestorians, Catholics, Orthodox), but in Georgia, as has been already mentioned, the Aramaic speech of Jews, particularly, of Urmia and Salamas ones as well as Bash-Qala, was represented, which differed clearly from the Aramaic speech of neighbour Christians.

For the first time Aramaic texts written in the Caucasus, were published in 1894 in "Collection of Materials for Description of Places and Tribes of the Caucasus", ed. XX, Tiflis. They are Urmia dialects of Christians and Jews.

The East-Aramaic dialects, used in the Caucasus and, particularly, in Georgia, represent the corresponding dialects met outside the Caucasus in the main regions of their use, where our Assyrians migrated from. It should be also mentioned that the existing difference between Aramaic dialects before migration of their carriers, still remains "by inertia" in the Caucasian conditions. Here it is worthy noting peculiarities of the sound System of these dialects, caused, perhaps, by a new language surrounding, and, first of all, ejective pronunciation of occlusive consonants along with aspirate and voiced correlates, which have a phonemic meaning (as in Georgian and Armenian): b, p, p' (= Georg. ბ, პ, პ'; Arm. բ, պ, պ'); d, t, t' (Georg. დ, თ, თ'; Arm. ճ, տ, տ'); g, k, k' (= Georg. გ, კ, კ'; Arm. գ, կ, կ'). Such occlusives are met in all our Aramaic dialects, essentially, in the language of Christian Arameans and sometimes of Jews: Christ. dīnā "faith", tīnā "fig", t'īnā "clay"; Jewish lip'p'a "heart" (Sal.), p'ēlit šult'āna (Urm.) "in house of Sultan", b^omask'iren (Sal.) "I shall perish" etc.

The first two members of the occlusive series (voiced and aspirate) are characteristic consonants for Semitic languages and, in particular, for Aramaic (at the phoneme level), and the third correlate - an ejective consonant (p', t', k') is secondary by origin. This happens mainly in the hard timbre, created by pharyngeal 'ayn and emphatic consonants, due to which occlusives change into ejective consonants (though 'ayn and emphasis are lost): Christ. sup'a "finger" (< šib^cā), t'ātā (< da'tā) "sweat", tup'ra "tail" (< tuprā), but tātā "fox" (< ta'lā).

In the speech of the Caucasian Assyrians uvular q is pronounced sometimes as k' and q̇, perhaps, not without the influence of local languages (Georgian and Armenian), which lack uvular q, but have consonants, acoustically close to it, e.g. k' (Georg. კ) and q̇ (Georg. ყ). This also explains the fact that those who do not know Syriac script, render q by k' or q̇ when transcribing Aramaic words: Christ. k'imli ~ qimli (instead of qimli) "stood up", tlik'la ~ tliqla (instead of tliqla) "she is lost"; Jewish mibriqla "shone" (< mibriqla), baqatta "tomorrow" (< baqattā).

In our dialects an entirely new series of occlusives is met: voiced ḡ, voiceless aspirate č and voiceless ejective č'; e.g. Jewish čölke "thorns" (< Kur.), qoyğa "old man" (< Kur.); Christ. čučǣǣǣ "flower" (< Kur.), and also in Semitic words - ḡumlā "camel" (< gumlā), kälbā ~ čälbā (< kalbā), č'ap'la "left-hander" (< Azer.), Urm. Crist. uč'a ~ 1/2 č'ā "nine" (< tiš^cā).

Unlike the Christian dialects, where instead of emphatic ṫ ejective t' is pronounced, it did not happen in the Jewish dialects used in Georgia; ṫ loses its emphatic character and appears as "simple" t: turá "mountain", but Christ. t'úra (< tūrā), Jewish temá "taste", but Christ. t'āmā (< tam^cā). However in Jewish dialects ejective t' is met, though not instead

of Semitic *t*, but in anlaut of some borrowed words instead of voiced d: *t'aa* "mother" (< Kurd. *daa*), *t'art* "sorrow" (< Pers. *dard*).

It should be mentioned that in Christian Aramaic dialects words, which historically contain emphatic consonants and pharyngeal *'ayn*, have hard timbre, but along with them there are words with soft timbre. As a result the timbre appears in the role of a suprasegmental phoneme: Urm. *táṭá* "fox" and *tāḵā* "trap", *tīḵā* "fig" and *t'īnā* "clay". The same phenomenon is observed in the Jewish dialects, where hard timbre usually appears in words with consonant *'ayn*: *árá* "earth" (< *ar'ā*) and *árá* "time", *sōṭá* "old woman" and *sōṭá* "hour" (< *sa'tā*).

The accent in New Aramaic usually falls on the second syllable from the end, but in the Jewish dialects the accent in nouns is met on the last syllable, as is known from Old Hebrew: *bēta* (Christ.) and *bētá* (Jewish). "house", *dāva* (Christ.) and *dehvá* "gold" (Jewish), but with so-called light suffixes (suff. *levia*) the accent falls on the second syllable from the end, again according to the Jewish specimen: *brōná* "son", but *bróni* "my son" (cf. Old Hebrew *dābār* and *d^ebārī* - "word" and "my word"). In verbs the accent falls on the penultima as in other New Aramaic dialects: *edyōle* "came" (Aram. Christ. *tīli*, ²-t-1), *mištihāloh* "you found" (Urm. *mučihluh*, *š-k-h*).

In morphology verb conjugation should be specially noted. As is well-known, in Modern East-Aramaic dialects the verb conjugation system is based on verbal nouns - participles and infinitive, which allows formation of a relatively wide spectrum of grammatical tenses (General Present and Concrete Present, General Imperfect and Concrete Imperfect, Perfect and Pluperfect, Preterite and Future). For this purpose participles of active and passive voice and infinitive are used. Here the difference between Christian and Jewish dialects is due to formation of General Present and Future tenses: to form the first of them (General Present) in the Christian dialects active participle with the particle *kī* is used, while in

Jewish dialects this participle is met without any particle (cf. Urm.Christ. kī āzil and Jewish Sal. ʕēzel "he goes", ʕ-ā-1). In Christian dialects for Future tense formation the particle bit is used (bit āzil "he will go"), and in Jewish Future is formed by two particles - b- (bēzel) and g- (gēzel), the first (bēzel) having a categorical character ("is sure to go"), and the second (gēzel) shows usual Future "will go". Here the formation of the Concrete Present Tense should be mentioned. For the East-Aramaic dialects formation of Concrete Present with the help of infinitive is characteristic. The difference is in the fact that in the latter infinitive is used without prepositions (ʕsal "is going", at this moment), and in the Christian dialects infinitive has a preposition bi- (bišāleli - id.). The difference between the abovementioned dialects is also observed, when the object is expressed by a corresponding suffix: it can be added to the verbal form at the end, as plih-le-la "he opened it (f)" (cf. Christ. ptiḥālī, though the similar formation is also observed in the Jewish dialects - piḥāle).

Passive participle of static verbs renders the form of the 3^d person without any affixion: mīl (m) "he is dead", mīla (f) "she is dead", mīlu "they are dead" (as in the case of Christian dialects, but here the active participle is used, while in the Christian dialects personal suffixes are added to passive particles: ptiḥ "open", and thus - ptiḥeli, ptiḥela, ptiḥeva).

In the Modern Aramaic dialects used on the territory of Georgia, there are many loan words from Turkish, Persian, Kurdish, Arabic, brought by our Assyrians migrated from the places their permanent residence. Here words from Georgian and Russian were also added, such as tōḥa (< Gerg.) "mattock", tavḡdomāre (< Georg.) "chairman", k'īno "cinema" (< Russ.), qalāndaš (< Russ.) "pencil", simāvar (< Russ.) "samovar", etc. In the Jewish dialects Jewish vocabulary is also witnessed, which is essentially

associated with the Bible and Jewish religion: nāvi "prophet", āvun "sin",
ōlan "world, universe", haqdeš "saint" etc.

6. The century-old history of spread of Aramaic (in one form or another) in Georgia, long -term Aramean-Georgian cultural contacts made it necessary to study Aramaic, and consequently, to develop the corresponding branch of Oriental Studies - Aramaic Studies in our Republic.

Die Assyrer in der Korrespondenz des Königs Irakli II von Georgien

I.

In Georgien ließen sich die Assyrer verhältnismäßig spät nieder (18./19. Jh.), wenn wir außer acht lassen, daß im 6. Jh. dreizehn syrische Väter nach Georgien kamen, um Klöster zu gründen. Diese Klöster und ihre Aktivitäten spielten eine bedeutende Rolle im geistlichen Leben des georgischen Volkes. Einige von ihnen bestehen bis zum heutigen Tag, und jetzt wird das klösterliche Leben erneuert, das unter dem kommunistischen Regime darniederlag.

Heute leben Assyrer, die hauptsächlich aus den türkisch-iranischen Gebieten ausgewandert sind, an vielen Stellen Georgiens, auch in größeren Gruppen. Darüber sollte ein eigener Aufsatz geschrieben werden. Hier wollen wir sechs Urkunden vorstellen, in denen Assyrer erwähnt werden. Es ist möglich, daß ihnen die erste Welle der assyrischen Einwanderung nach Georgien folgte. Drei dieser Urkunden wurden an König Irakli II. (1720-1798) von Georgien (Ostgeorgien) geschrieben. Einer, entstanden am Hof des georgischen Königs, ist an den russischen Grafen Nikita Panin gerichtet; darin ist von den Assyrern und ihrem Wunsch, sich auf georgischem Boden niederzulassen, die Rede. Einer der genannten Briefe ist offenbar zufällig in die Korrespondenz des georgischen Königs geraten (s. unten). Die Korrespondenz stammt aus den Jahren 1769 bis 1770. Die Briefe werden im Archiv für Ausländische Politik Rußlands, Fond der Diplomatischen Beziehungen zwischen Rußland und Georgien, 1768-1774, aufbewahrt.¹

¹ Einige dieser Urkunden wurden zuerst von Alexander Tsagareli, Professor an der Universität von St.-Petersburg, in georgischer bzw. russischer Sprache veröffentlicht: А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии. Томъ II. Выпуск I. Грузиянскіе тексты съ 1768 по 1801 годъ, Санктпетербургъ 1898; Выпускъ II. съ 1769 по 1801 годъ, С.-Петербургъ 1902. S. auch В. Мачарадзе, Грузинские документы по истории грузия-курдско-ассирийско-русскихъ взаимоотношений 60-70-ыхъ гг. ХУШ века, Тбилиси 1989.

Von den erwähnten Urkunden zieht die Beschreibung der Völker derjenigen Gebiete, die Georgien umgeben, unsere besondere Aufmerksamkeit an (Fond OP 110/2, D. 2, Blatt 118-123). Diese Urkunde umfaßt die Völker vieler Gebiete, aber die meisten Informationen betreffen die Assyrer (Blatt 122-123). Die Urkunde ist nicht datiert oder unterschrieben. Wie ihr Herausgeber, Professor V. Matscharadze vermutete, muß sie im Juni 1769 am Hof des georgischen Königs Irakli aufgezeichnet und von ihm herausgegeben worden sein. Es war beabsichtigt, sie nach Rußland an den Senator Nikita Panin zu schicken, weil das Interesse Rußlands gut bekannt war, die christlichen Völker Transkaukasien im Krieg gegen die Türken zu benutzen.

Natürlich waren die georgischen Könige (König Solomon I. von Imeretien, Westgeorgien, und König Irakli II. von Kartli und Kachetien, Ostgeorgien) an einer Niederlage der Türkei in diesem Krieg interessiert, damit die georgischen Territorien, die seinerzeit von der der Türkei besetzt waren, zum Mutterland zurückkehren konnten.

Im Folgenden wird eine deutsche Übersetzung dieser Urkunde aus dem Georgischen geboten.

Urkunde Nr. 1:

Juni 1769. – Beschreibung der Völker und Gegenden, die an Georgien angrenzen, angefertigt am Hof Iraklis II. und gesandt nach Rußland an Graf N. Panin.

Beschreibung der Assyrer.

Die Assyrer, die zwischen Persien und den Ottomanen wohnen, sind zahlreich, und sie besitzen bergige und flache Plätze. Sie sind alle Christen; es gibt Millionen davon und sie sind kriegserfahren. Schon seit einem Jahr haben sie wiederholt Geistliche, Bischöfe und Priester oder Fürsten mit Bittschriften geschickt; sie haben gebeten und bitten, in unser Land einwandern zu dürfen. Einige von ihnen sind weit von uns entfernt, und andere sind ganz nahe. Wir beabsichtigten, ins Feld zu rücken und Nachbar-Assyrer, die wir erreichen können, bei uns aufzunehmen, ebenso, so weit wie möglich, den entfernten Assyrern verschiedene Hilfe zu leisten. Und während wir das tun, erhielten wir eine Anordnung ihrer Majestät, der allergnädigsten Königin, allen Christen zu helfen, und wir fuhren fort, für Ihre Majestät zu arbeiten. Und wenn das Licht des Gesichtes der allergnädigsten Königin die Christen und unser Land erleuchtet und Ihre Majestät uns beschützt, werden wir hier zahlreiche Truppen dieser Assyrer versammeln. Wir nehmen benachbarte Assyrer, die in der Ebene leben, die wir selbst erreichen können, in unser Land auf und vereinigen sie mit unseren Truppen, ebenso jene von entfernten Orten, die sich si-

cher in Bergen und Befestigungen niedergelassen haben, die nicht unter den Muslimen sind, und wenden sie gegen die Feinde der Christenheit.

Nachschrift:

Wir glaubten, daß diese Unterrichtung wert ist, dem gnädigen Kanzler unterbreitet zu werden, um ihn über die örtlichen Angelegenheiten und Umstände zu unterrichten.

Wie wir sehen, wird in der Nachschrift der Zweck des Briefes angegeben: die Unterrichtung Rußlands.

Aus *Urkunde Nr. 2* ergibt sich, daß sich die Assyrer zu dem nächsten christlichen Volk hingezogen fühlen, in diesem Fall, sich mit den Georgiern zu vereinigen und in ihr Land einzuwandern. Bedrängt von der muslimischen Umgebung, drücken sie ihren Wunsch aus, nach Georgien zu kommen und zusammen mit ihnen in den Krieg zu ziehen. Das deckt sich mit den Zielen der Georgier.

Es muß erwähnt werden, daß die geistlichen und weltlichen Führer der Assyrer laut dieser Urkunde, die 1769 aufgezeichnet wurde, schon seit einem Jahr die Erlaubnis erbeten hatten, sich in Georgien niederzulassen. Offensichtlich entstand dieser Wunsch in den sechziger Jahren des 18. Jh. und wurde zuerst in dem Brief ausgedrückt, der 1768 an Irakli geschrieben wurde. Dabei muß berücksichtigt werden, daß dieses Ersuchen überredenden Charakter hat und nicht zufällig ist (es wurde viele Male wiederholt). Leider sind die dieses Ersuchen enthielten und vor 1769 geschrieben wurden, nicht erhalten.

In dieser Hinsicht ist die zweite Urkunde sehr interessant, nämlich der Brief⁴ des assyrischen Katholikos Simon (Mar Schimon) an Irakli II., der ein Jahr später, im Juli 1770, geschrieben wurde.

Brief des assyrischen Katholikos Simon (Mar Schimon) an den georgischen König Irakli II.

Möge der barmherzige Gott das Unglück des glücklichen Königs an den Erdstaub deiner Füße, an den Katholikos des assyrischen Volkes, Simon, senden. Mit Eurer Erlaubnis senden wir zahlreiche Gebete. Und dann berichten wir unserem glücklichen König, daß der Erzbischof und die Abgesandten unseres Volkes, denen von Euch ein Firman gewährt wurde, zu uns kamen. Wir sehen Euren gesegneten Firman. Wir danken Jesus Christus für das Wohlwollen des glücklichen Königs uns gegenüber. Er hat uns sehr glücklich gemacht. Wir können Euch sagen, daß zusammen sechs Stämme, ein Söldnerheer von zwanzigtausend, Euch zur Verfügung steht. Möge Gott Euch Sieg schenken! Schickt uns eine ermutigende Urkunde, die uns gegen die Osmanen schützt. Kommt näher zu uns, damit wir einander sehen können. Und dann geben wir unser Leben für Euch. Aus Furcht konnten wir Euch unseren Mann nicht

schicken, (um euch zu unterrichten,) daß wir von den Ungläubigen als Gefangene gehalten werden. Helft uns! Möge Jesus Christus Eure Regierung ewig segnen. Glaubt, wir schlagen die Fragen, um Euren Abgesandten (*wakil*) Bischof Isaiah zu fragen, ab. Und wir geben unser Leben für Eure Glückseligkeit, seitdem diese Nachrichten in unseren Sinn gedrungen sind. Tag und Nacht beten wir für Euren Sieg und für Euch, damit Ihr uns beschützt. Möge Gott gegen uns wohlthätig sein und uns die Gelegenheit geben, Euer geheiligtes Antlitz zu sehen! Wir wünschen, solange zu leben, bis wir Euch gehörig dienen können. Und dann laßt uns sterben, unser König.

Diese Bittschrift wurde Anfang Juli 1770 geschrieben.

Nachschrift Iraklis II. (auf der georgischen Übersetzung):

Dies ist die Kopie des Briefes, der uns vom assyrischen Katholikos geschickt wurde, dessen Bischof Isaiah uns besucht hat, und als er zurückkam, hatte er sie bei sich. Er erschien, um diesen Brief zu übersetzen, und aus Furcht vor den Muslimen sandte er ihn uns ohne Siegel, seine anderen Briefe waren ebenso wie dieser von ein und derselben Hand geschrieben. Wir erhielten diesen Brief am 26. September 1770. Irakli.

Nachschrift Iraklis II. (auf dem assyrischen Original):

Dieser Brief wurde vom assyrischen Katholikos an Bischof Isaiah geschrieben.

Dieser Brief ist auf Assyrisch und wir kennen seinen Inhalt nicht, aber der Mann, der ihn uns gebracht hat, sagte, daß der georgische Brief damit übereinstimme, laut dem Mann, der ihn gebracht hat. Nun werden Sie (Graf Panin) besser verstehen, wie die Angelegenheit steht, und ich glaube, Sie haben Leute, die ihn lesen können. Wir haben diesen Brief am 26. September 1770 erhalten.

Auf der Rückseite steht geschrieben: »1770, Irakli«. Unten ist ein Siegel.

Die Nachschrift des georgischen Königs entspricht dem Haupttext nicht, vgl. unseren Aufsatz »About one Syriac letter«, in: Sammelband zum Gedächtnis an Professor Tadeush Levitski, Warschau (im Druck).

Wie wir gesehen haben, redete Katholikos Mar Schimon Irakli II. mit großem Respekt an, so wie im Osten üblicherweise der Vasall seinen Patron anredete (der assyrische Patriarch redete ihn als »unser König« an). Es sieht deshalb so aus, als ob Irakli den Assyrern auf ihr Ersuchen hin den Firman geschickt hat, in dem er ihnen Hilfe versprach. In dem Brief an den georgischen König heben die Assyrer das Heer in einer Anzahl von 20000 hervor; sie bitten nur um sicheres Geleit für sich.

Im selben Brief werden auch sechs assyrische Stämme erwähnt. Leider ist uns unbekannt, welche Stämme hier gemeint sind.

Der erwähnte Brief ist eine georgische Übersetzung aus dem Assyrischen, die, wie es scheint, von dem assyrischen Bischof Isaiah angefertigt wurde. Der Original

naltex dieses Briefes ist nicht bekannt, und statt dessen wird irrtümlich ein ganz anderer assyrischer (syrischer) Brief genannt,² über den später zu sprechen ist.

Derselbe Isaiah verwendet sich in dem Brief, den er in georgischer Sprache geschrieben hat (*Urkunde Nr. 3*) beim König dafür, die leere Festung Choschab den Kurden (Jesiden) zu überlassen, die von Choban-agma befehligt werden (*Tsagareli I 59f., Nr. 42*):

Auf der Rückseite dieses Briefes schreibt Irakli II. an Graf Panin:

Dieser Brief wurde von dem assyrischen Bischof Isaiah geschrieben, Eure Hoheit wird ihn prüfen. Wenn die russischen Truppen, König Solomon und wir in diesem Sommer zusammen gewesen wären, hätten wir unsere Länder gegen den Feind verteidigen können, und alle Christen von jenem Teil hätten sich uns anschließen können und sie wären, im allgemeinen, stärker in ihrem Kampf gegen die Osmanen gewesen. Ich habe diesen Brief am 26. September 1770 erhalten. Irakli.

Dieser Bittschrift lag der Brief bei, den der Führer der Kurden Choban-agma selbst an Irakli II. geschrieben hatte (*Urkunde Nr. 4*). Darin wird bestätigt, daß Irakli dem Choban-agma auf dessen Ersuchen die gewünschten Papiere geschickt hatte (Reskript und entsprechender Brief), in denen der König die Bitte des Bischofs Isaiah erfüllt hatte. Am Ende des Briefes befindet sich ein Siegel mit dem Namen »Choban-agma« (Չոբան).

Der Brief, den Bischof Isaiah im August 1770 an König Irakli geschrieben hat (*Urkunde Nr. 5*) ist ebenfalls sehr interessant (*Tsagareli I 60f., Nr. 43; II 259f., Nr. 226*). Hier wird über die Schwierigkeiten gesprochen, die der Katholikos von Edschmiazin ihm und seiner Mission bereitet hat. Hier wird unsere Aufmerksamkeit auf das Ersuchen des Isaiah gelenkt, mit dem er den König bittet, ihm, den Jesiden und Katholikos Mar Schimon sicheres Geleit in georgischer Sprache zu gewähren, offenbar, um diese Urkunde wirksamer zu machen.

Brief des Bischofs Isaiah an König Irakli II.:

Sklave Jesu Christi, Staub unter Euren Füßen und gehorsam Euren Befehlen, immer im Gebet um Euren Sieg, Vartapet Isaiah, berichtet an unseren glücklichen König. Nachdem wir Euer glückliches Haus verlassen hatten, kamen wir erfolgreich in Erewan am 21. April an. Wir wollten Erewan heimlich verlassen, so wie nicht erkannt. Plötzlich schickte der Katholikos von Edschmiazin seine Leute, um uns zu verfolgen. Sie ergriffen uns und brachten uns nach Edschmiazin. Wir erlitten viel. Glücklicherweise kam durch Eure Freundlich-

2 V. Matscharadze, op. cit., S. 48, Fußnote.

keit rechtzeitig Chitchi-oghli und rettete uns. Auf der Reise fühlte ich mich krank wegen Depressionen. Ich war vierzig Tage lang krank und dann ging es mir glücklicherweise besser. Ich machte mich auf und sah sowohl die Jesiden wie den assyrischen Katholikos. Sie wären froh, Eure Sklaven zu werden, mein König; wir besprachen alle Eure Befehle. Solange ich lebe, werde ich, Euer Sklave, für Euch beten. Solange ich lebe, werde ich Euren Hof nicht aufgeben. Ich flehe nur um sicheres Geleit. Und ich bitte Euch auch, die Urkunde für diese Jesiden und diesen Katholikos Simon in georgischer Sprache zu geben, um ihren Geist fester zu machen. Dies wurde am 15. August 1770 geschrieben.

Auf der Rückseite des Briefes findet sich eine Nachschrift Iraklis II., gerichtet an Graf N. Panin:

Der assyrische Bischof Isaiah, der zu mir kam und sagte: Die Assyrer wollen sich uns anschließen, ist derjenige, der zu uns mit der Bittschrift jener Assyrer als ihr Bote kam, über den ich den Hohen Hof früher unterrichtet habe, daß sie sich uns anschließen wollten. Ich habe diesen Brief am 26. September 1770 erhalten. Irakli.

Urkunde Nr. 6

Was die Urkunde Nr. 6 anbelangt, die Irakli von Georgien zusammen mit den anderen Briefen durch Isaiah erhielt und die in der bei den Nestorianern üblichen (alt)syrischen Schrift geschrieben ist, so ist der König überhaupt nicht ihr Adressat. Der Brief war vielmehr für den Metropolitan Mar Ischoyaw gedacht, der am Anfang erwähnt ist. Der Brief geriet nur zufällig in die Korrespondenz, die Bischof Isaiah dem König am 26. September überbrachte. Der syrische Brief, den Isaiah ins Georgische übersetzte, ist nicht bekannt. Gleichwohl sagte Isaiah dem König, daß dieser Brief mit dem georgischen Text des Briefes identisch sei, den er vorher Irakli gebracht hatte. Aber leider ist uns der georgische Text, der dem syrischen Brief entspricht, unbekannt. Auf jeden Fall hat der syrische Brief nichts mit dem Inhalt der oben genannten Briefe zu tun, die der georgische König erhielt.³ Am Schluß des Briefes befand sich ein Siegel mit der syrischen Inschrift »Patriarch des Ostens Mar Schimon«.

Übersetzung:

Empfange meine Gebeten und den Segen
von der Patriarchalresidenz!

Wir kennen, unser Bruder, Eure gnädige Liebe, die zu uns herabkommt, dank
unserem geliebten Herrn und unserer Hoffnung, Jesus.

3 Konstantin Tsereteli, About one Syriac letter, a. a. O.

Wachsamer und unermüdlicher Hirte, Mar Ischo'yaw, Bischof und Metropolit!

Möge die Hand des Schöpfers des Weltalls und das Gebet des Lichtes der Arche [und] die Jungfrau Maria, die Mutter Jesu, unseres Herrn, Euch beschützen, Amen!

Nachdem wir Eure geistlichen Grüße erhalten und nach Eurer Gesundheit gefragt hatten, unterrichten wir Euch, o Geliebter, daß Euer gesegneter Brief uns erreicht hat. Wir haben ihn gelesen und alles verstanden, was er enthielt; und wir waren unendlich froh und erfreut, die Worte gelesen zu haben, die Ihr geschrieben habt. Wir wollen Frieden zwischen Euch und mir. Wir wollen auch dasselbe für eine lange Zeit von nun an. Glaubt uns, unser Bruder, wir schwören beim Schöpfer des Himmels und der Erde, daß wir immer freundlich über Euch gedacht haben. Aber Ihr glaubtet der Lüge meiner und Eurer Feinde, die uns gehaßt haben. Ihr habt geschrieben, daß Ihr mich sehen wollt, auch wir haben den großen Wunsch, Euch zu sehen. Und wir können uns überall treffen, wo Ihr es wünscht. Wir wünschen uns, daß Ihr hierher kommt und wir würden Freunde werden, wie es bei unseren Vorvätern zu sein pflegte, da die Liebe die Verwirklichung des Üblichen ist. Fragt Eure Boten über andere Dinge [die Euch interessieren]; selbst Hinweise sind genügend für Eure Weisheit.

Möge der Herr Euch Gesundheit geben, Eure Hoheit.

Nachschrift Iraklis II. an N. Panin:

Dieser Brief wurde vom assyrischen Katholikos geschrieben, und wir kennen seinen Inhalt nicht, aber der Mann, der uns diesen Brief brachte, sagte, daß er dem georgischen Brief entspricht, den er [auch] gebracht hat. Nun übergeben wir ihn Eurer Exzellenz, und Sie lesen ihn aufmerksam. Ich glaube, Sie werden einen Leser dafür finden. Ich habe diesen Brief am 26. September 1770 erhalten.

III.

Alle erwähnten Briefe (Nr. 2 bis 6) erhielt König Irakli zusammen am 26. September 1770, obwohl sie zu verschiedenen Zeiten geschrieben wurden: Urkunde Nr. 2, der Brief des assyrischen Katholikos Mar Schimon an Irakli II wurde Anfang Juli 1770 geschrieben, Urkunde Nr. 3 am 13. August 1770, Urkunde Nr. 4 (der Brief des Choban-agma an Irakli) am selben Tag, Urkunde Nr. 5 (der zweite Brief des Bischofs Isaiah ebenfalls an König Irakli) zwei Tage später, am 15. August 1770.

Einige Worte über die Personen, die in den Briefen erwähnt werden.

Wie oben gesagt, ist der Adressat der vier Briefe Nr. 2, 3, 5 König Irakli II. von Georgien (Ostgeorgien), den die Führer der Assyrer und Kurden (Jesiden) baten, ihnen bei der Verteidigung gegen die Osmanen zu helfen. Gleichzeitig versprachen sie ihm tätige Hilfe im Kampf gegen die Osmanen.

Auf allen Briefen, die König Irakli empfangt, befinden sich Nachschriften, in denen er sich an den russischen Grafen Nikita Panin wendet. Graf Panin (1718-1783), ein bekannter russischer Diplomat zur Zeit des russisch-türkischen Krieges 1768-1774, als die genannten Briefe geschrieben wurden, war der Leiter des »Auswärtigen Kollegiums« am Hof der russischen Zarin Katharina II.

Besondere Aufmerksamkeit muß dem Adressaten des syrischen Briefes gelten, dem Bischof und Metropoliten Mar Ischoyaw. Ischoyaw ist ein weitverbreiteter Name in der nestorianischen Kirche. (Das Wort ist syrischer Herkunft und bedeutet »Jesus hat gegeben.«) Der Brief könnte an den Neffen (Brudersohn)⁴ des Oberhauptes der chaldäischen Kirche, Mar Elias XII. gerichtet gewesen sein, der zu der betreffenden Zeit in Alqoš war und den Titel Metropolit hatte. Alqoš war auch der Sitz des chaldäischen Patriarchen Mar Elias XII.⁵ Später, von 1778 bis 1804, nach dem Tod Elias' XII. leitete er das chaldäische Patriarchat unter dem Namen Elias XIII. (bekannt als Elias XIII. Mar Ischoyaw).⁶

Die Absender der genannten Briefe sind: der assyrische Katholikos-Patriarch Simon (Mar Schimon), der assyrische Bischof Isaiah und der Führer der Kurden Choban-agma.

Der assyrische Patriarch Mar Schimon ist der Verfasser zweier Briefe in der Korrespondenz Iraklis II.: einer war an Irakli adressiert und wurde ihm in georgischer Übersetzung übersandt (Urkunde Nr. 2 vom Juni 1770), der zweite – in syrischer Sprache – betraf ihn zwar nicht, gelangte aber an ihn (Urkunde Nr. 6). Es handelt sich um Mar Schimon XIV. Vom 16. Jh. an trugen alle Patriarchen (= Katholikoi) der Bergnestorianer den Namen Mar Schimon und den Titel »Patriarch des Ostens«. 1770 hält sich Mar Schimon XIV. in Qudschanis am östlichen Ufer des Großen Zab in den Bergen Kurdistans (Türkei) auf. Gleichzeitig gab es eine zweite Residenz des nestorianischen Patriarchats in Alqoš (Nordiraq).⁷

Bischof Isaiah, ein Assyrer, übte offenbar die Funktion eines Übersetzers und Boten am Hof des georgischen Königs Irakli II. aus. Er übertrug die Korrespondenz Iraklis aus dem Assyrischen ins Georgische und umgekehrt. Gleichzeitig war er Vermittler zwischen dem georgischen Königshof und den Führern der Assyrer und Kurden.

Über die Herkunft des Isaiah wurden Zweifel geäußert. A. Ioannisyane meint,

4 Nach einigen Hinweisen: den Enkel des Bruders.

5 J. M. Fiey, *Assyrie chrétienne*, vol. II, Beyrouth 1965, S. 365, Fußnote 3.

6 B. Spuler, *Die nestorianische Kirche*, in: *Handbuch der Orientalistik*, I. Abt., Band I/2, Leiden 1961, S. 164.

7 Fiey, *op. cit.*, S. 390.

daß er Armenier war. Als Hauptargument nennt er den Umstand, daß beide Briefe, die Isaiah geschrieben hat (am 13. und 15. August) am Schluß ein Siegel mit einer armenischen Inschrift haben.⁸ Es ist klar, daß diese Briefe von Isaiah selbst stammen, während die Briefe, die er nur übersetzt hat, kein Siegel tragen. Eine Ausnahme macht nur der Brief des Choban-agma, der, wie ich glaube, auf Diktat des Absenders und in seiner Gegenwart geschrieben wurde. Darum enthält der Brief des Choban-agma dessen persönliches Siegel.

Die Ansicht A. Joannisyans über die armenische Herkunft des Bischofs Isaiah hat V. Matscharadze zu Recht abgelehnt. Er hat auch das Material in den Briefen, das seine assyrische Abkunft bestätigt, hervorgehoben.⁹ Ich füge hier ein Detail hinzu, welches das armenische Siegel in Isaiahs Briefen betrifft. In der Inschrift des Siegels lesen wir: ՅԻ ՔԻ ՄՌ . . . ՍԵԼՄԵՍՆԻՄ. A. Ioannisyans übersetzte das folgendermaßen: »Sklave Jesu Christi ... in Salmast«. Ein Teil der Inschrift (zwischen ՄՌ und ՍԵԼՄԵՍՆԻՄ) ist nicht lesbar. Es ist klar, daß hinter den Worten »Sklave Jesu Christi« ein Eigenname stehen müßte, aber es scheint hier nicht der Fall zu sein. Es fehlt auch die Präposition Ի »in« oder »von«. Und eine solche Übersetzung (»Sklave Jesu Christi ... in Salmast«) ist nicht ganz klar. Ich glaube, daß in dem armenischen Siegel eine Inschrift wie: ՅԻ ՔԻ ՄՌ . . . [] ՍԵԼՄԵՍՆԻՄ [] stehen muß, die wir wie folgt übersetzen können: »Sklave Jesu Christi [Isaiah] aus Salmast (Salamas)«. Wenn das richtig ist, was für ein persönliches Siegel ganz logisch erscheint, dann haben wir hier »Salmasian« (von Salamas), was ganz auf Isaiah paßt. Bekanntlich ist Salamas (Salmast) seit Jahrhunderten das assyrische Gebiet im Nordwesten des Urmiah-Sers. Vielleicht benutzte Isaiah, der sich in allen seinen Briefen »Sklave Jesu Christi nennt«, aber auch das armenische Siegel, das ihm zur Verfügung stand, weil er kein persönliches Siegel hatte (vgl. die Briefe mit den Siegeln des Mar Schimon und des Choban-agma).

König Irakli stellt die Person des Choban-agma in der Nachschrift auf dessen Brief vor: »Dieser Choban-Agha ist von Geburt her ein Jeside. Er ist weder Christ noch Muslim, obwohl er mehr den Christen zuneigt und gegen die Muslime ist.«¹⁰ Tatsächlich war er, wie es nach den genannten Briefen scheint, bereit, zusammen mit den christlichen Assyrern und den Georgiern gegen die Muslime in den Krieg zu ziehen. Er war dem assyrischen Bischof Isaiah gut bekannt, der in seinem Brief vom 13. August 1770 an Irakli schreibt, daß dem Choban-agma alle Jesiden bis Mosul gehorchen. Isaiah brachte die Briefe und Schriftstücke zu Choban-agma.

In der Korrespondenz des georgischen Königs Irakli II. werden also be-

⁸ Matscharadze, op. cit., S. 24.

⁹ А. Иоаннисян, Иосиф Эмлин, Ереван 1945, S. 287; vgl. V. Matscharadze, op. cit., S. 24.

¹⁰ Matscharadze, op. cit., S. 51-52, Fußnote.

stimmte Aspekte der assyrisch-georgischen Beziehungen beleuchtet. Die Briefe durchzieht deutlich die ständige Bitte der Assyrer, auf georgischem Boden siedeln zu dürfen. Wir wissen nicht genau, ob ihre Einwanderung in Ostgeorgien, wo Irakli herrschte, unmittelbar auf diesen Briefwechsel folgte, aber es ist sicher kein Zufall, daß wir die assyrischen Dörfer gerade in Ostgeorgien haben.

ქართულ-ებრაული ურთიერთობისათვის

1. საქართველო ბევრად უფრო ადრე გაეცნო თვით ებრაელებს, ვიდრე მათ ბრწყინვალე შემოქმედებას — ბიბლიურ თხზულებებს, რომელთაც ცივილიზაციის განვითარებაში განსაკუთრებული როლი შეასრულეს. ამას მოწმობს არა მარტო ქართული ისტორიული ქრონიკები, არამედ თვით ებრაულენოვანი თუ ებრაულგრაფიკული ძეგლები, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიაზეა ნაპოვნი, რომელთაგან უძველესი IV—V სს. უნდა განეკუთვნებოდეს. ძირითადად ეს არის საფლავის წარწერები (ეპიტაფიები), შესრულებული ებრაული დამწერლობით ე. წ. იუდეურ-არამეულ ენაზე, აღმოჩენილი იბერიის ძველი სატახტო ქალაქის — მცხეთის მახლობლად¹. ცხადია, მიცვალებულები ებრაელები არიან (ამას მათი სახელებიც ადასტურებენ), რომლებიც საქართველოს მკვიდრთ წარმოადგენენ. 1992 წელს მცხეთის ტერიტორიაზე წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების დროს ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა ოქროს ფირფიტა წარწერით — ამულეტი, რომელიც თიხის ჭურჭელში (სურაში) იყო მოთავსებული. ეს წარწერაც შესრულებულია ებრაული დამწერლობით არამეულ ენაზე, რომელიც იუდეურ-არამეული ენის სახელითაა ცნობილი. სამარხი არქეოლოგების ცნობით V ს. უნდა განეკუთვნებოდეს. ამავე ხანისაა, ვფიქრობთ, თვით მისი წარწერაც².

ასეთი წარწერები უტყუარი საბუთია იმ დროს საქართველოს მიწა-წყალზე ებრაელთა დასახლების არსებობის შესახებ. ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს საბეჭდადო მცირე ებრაული წარწერით, რომელიც უბრინისში აღმოჩნდა არქეოლოგიური გათხრების დროს (სამარხში თარიღდება III ს-ით), რაც ეგვიპტის მიუთითებს ებრაელთა განსახლებაზე მცხეთის ფარგლებს გარეთაც, უფრო დასავლეთით ქართლში³. ბევრად უფრო გვიანდელია წერილობითი ძეგლები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოში იქნა შემონახული. ასეთია სოფ. ლაილაშში (ღეჩხუში) დაცული მოსეს ხუთწიგნეული. (ამჟამად ინახება საქართველოს მუცნიერებათა აკადემიის კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში). იგი X—XI სს. უნიკალური ხელნაწერია და უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს ებრაული ბიბლიის აკადემიური გამოცემისათვის⁴. აქვე უნდა დავასახელოთ გაგრაში, შავი ზღვის პირას აღმოჩენილი ებრაულად დაწერილი გრამატიკული ტრაქტატი.

¹ გიორგი წერეთელი, მცხეთის ახლად აღმოჩენილი ებრაული წარწერა, ენის, ისტორიისა და პეტერბურგის კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის შრომა, ტ. V—VII, 1940, გვ. 419—425; კონსტანტინე წერეთელი, კიდევ ერთხელ მცხეთის ებრაული ეპიტაფიების შესახებ (იბეჭდება); А. Крихели, Стела с еврейской надписью, Труды еврейского историко-этнографического музея, т. II, 1941, гв. 111—133; Д. Хвольсон, Сборник еврейских надписей и другие надписи из иных мест, С.-Петербург, 1884, гв. 129—133.

² ქ. წერეთელი, მცხეთის არამეული აზულეტი, „მცხეთა“, ტ. VIII, თბ., 1996.

³ Н. И. Бабалаяшвили, Еврейские надписи в Грузии (XVIII—XIX вв.), Тб., 1971, гв. 3, შვ. 1.

⁴ ქ. წერეთელი, მოსეს ხუთი წიგნის თბილისური ებრაული ხელნაწერი, აღმოსავლური კრებული, I, თბ., 1969, გვ. 31—39.

1208 წლისა. მაგრამ ამ ძეგლების მიხედვით თქმა იმისა, რომ ხსენებულ ხელნაწერთა შექმნა თუ გადაწერა აღმოჩენის ადგილზე მოხდა, რაც დადასტურებდა იმ ხანებში (X—XI თუ XII ს.) ებრაელთა დასახლებას აღნიშნულ ტერიტორიაზე, ცხადია, გაუმართლებელია. არ არის გამორიცხული, რომ ებრაელებმა ეს ხელნაწერები გაგრასა თუ ლერხუმში ბევრად გვიან ჩაიტანეს, მაგრამ ებრაელთა იქ დამკვიდრება ადრე თუ გვიან უდავოა.

ებრაელთა საქართველოში დასახლების შესახებ საინტერესო ცნობებს, როგორც უკვე აღინიშნა, გვაწვდიან ქართული ქრონიკები, რომლებიც, მართალია, ბევრად გვიანდელია, ვიდრე მათში მითითებული დრო ებრაელთა საქართველოში შემოსახლებისა, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ ეს ცნობები ზეპირი (ან, ამაჟამად დაკარგულ წერილობით) ტრადიციებს ეყვარება. მე მხედველობაში მაქვს, პირველ რიგში, ლეონტი მროველის ქრონიკა (XI ს.), სადაც აღნიშნულია, რომ მცხეთაში ებრაელები დასახლდნენ ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორის (იგულისხმება ნაბუქოდონოსორ II) დროს, ე. ი. II ს-ში ძველი წელთაღრიცხვისა (როგორც ცნობილია, ნაბუქოდონოსორ II-მ აიღო იერუსალიმი ძვ. წ. 597 წელს და საბოლოოდ დაანგრა იმ ძვ. წ. 586 წელს, მოსახლეობა კი აყარა და გადაასახლა ბაბილონში, ე. წ. ბაბილონის ტყეობა). ამავე ხანებში ებრაელთა გარკვეული ნაწილი მთელს ქვეყანაზე მიმოიფანტა და, შესაძლებელია, რომ ემიგრანტთა გარკვეული რაოდენობა იბერიაშიც შემოვიდა და, როგორც მოწმობს ლეონტი მროველი, დამკვიდრდა მცხეთის ერთ უბანში — ზანაყე. სამწუხაროდ, პირდაპირი ცნობები ებრაელთა საქართველოში შემოსახლების შესახებ სხვა წყაროებში (მათ შორის არაქართულ წყაროებში) შემონახული არ არის. თუ ეს მართლაც ასეა და ამას მხარს უჭერს სხვა, არაპირდაპირი საბუთებიც, ებრაელთა საქართველოში დამკვიდრების დასაწყისად (თუნდაც მცირე უზგუფებად) უნდა პირობით ნაბუქოდონოსორ II-ის მიერ იერუსალიმის დანგრევის დრო, ე. ი. 586 წელი ვივარაუდოთ.

არსებობს სხვა ცნობაც იმავე „ქართლის ცხოვრებიდან“, რომლის თანახმად ებრაელები მცხეთის რაიონში ძვ. წ. II ს-ში დასახლდნენ⁵.

ფიქრობთ, უფრო დიდი და მნიშვნელოვანი შემოსვლა საქართველოში ებრაელებისა და მათი აქ დასახლება ახ. წ. I ს-ში უნდა მომხდარიყო რომის იმპერატორის ვესპასიანეს დროს, მისი ძის ტიტუსის მიერ იერუსალიმის აღებისა და ტაძრის დანგრევის (ახ. წ. 70 წ.) შედეგად.

2. ებრაელთა საქართველოში დასახლების ყველა ტალღის დაზუსტება ძნელი საქმეა, მაგრამ ერთი კი უდავოა, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ისინი მცხეთასა და ურბნისში (შეიძლება სხვაგანაც) უკვე დამკვიდრებულნი იყვნენ და საკუთარ უბნებს („უბანი ჰურიათა“) და სალოცაეებს („ბაგინი ჰურიათა“) კმნიდნენ⁶. იბერიაში ებრაელთა დასახლების პირველი კერებიდან ისინი თანდათან სხვაგანაც სახლდებოდნენ და, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით დასავლეთისაკენ მიიწვედნენ. სამართლიანად შეინიშნავენ წ. კიკნაძე და თ. მირზაშვილი, რომ ებრაელთა გაფანტვა მცხეთიდან გამომიწვია მათი სალოცაეების — ბაგინების გაქრისტეანებაში⁷. ყოველ შემთხვევაში, ეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიზეზი უნდა ყოფილიყო

⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილ ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 15—16.

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 15.

⁷ იქვე, გვ. 16. ამავე მოწმობს ბექელი ურბნისიდან ებრაული წარწერით (ახ. წ. III ს.).

⁸ ზურაბ კიკნაძე. თენგიზ მირზაშვილი, „კარსა ზედა ბაგინისასა“, ვაზ. „სახალხო განათლება“, 1989, 13. IX.

ებრაელთა ფართოდ განსახლებისა საქართველოში, მაგრამ აქ არ არის გამორიცხული სხვა — სოციალური მიზეზებიც. (საყურადღებოა, რომ ებრაელთა „უბნები“ დღეს არც მცხეთაშია და არც ურბნისში, მათი კომპაქტურად დასახლების ადგილები, ყოველ შემთხვევაში ისრაელში ემიგრაციამდე, არა მხოლოდ მცხეთის დასაყლებითი ქართლში გვხვდება, არამედ მტკვრლად დასაყლებით საქართველოში: ქუთაისისა და სამტრედიისში, ვანსა და პანძაში, სარხეთსა და რაჭა-ლეჩხუმის მთელ რიგ პუნქტებში). ებრაელთა კომპაქტურად განსახლების რეალურ სურათს გადმოგვცემს ებრაელთა ეპიტაფიები⁹. ამ ეპიტაფიების შესწავლა გვაძლევს საშუალებას გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ ურა მართო ებრაელთა განსახლების შესახებ, არამედ მათი ენისა და ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთობის, ასევე მათი დაცული ტრადიციების შესახებ.

3. საყურადღებოა, რომ საქართველოში დასახლებულ ებრაელებს საშუალება ჰქონდათ საკუთარი სალოცავი, ე. წ. ბაგინი პურითაა, რაც სინაგოგას ნიშნავს, შეექმნათ¹⁰. აქედან გამომდინარე, არ არის გამორიცხული, რომ ადგილს, რომელზეც ბაგინი (თუ ბაგინები) იყო აგებული, „ბაგინეთი“ ეწოდებოდა. ზოგიერთი მკვლევრის მიხედვით, „ბაგინეთი“ ეს იგივე არმაზის ციხეა (არმაზციხე) — ძველი მცხეთის შიდაციხე მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე¹¹. ლეონტი მროველის თქმით, იგი აღაშენა ქართლოსმა მთაზე არაგვისა და მტკვრის შესართავთან¹². ბაგინეთის ისტორიის შესწავლისათვის ინტერესს იწვევს ბაგინეთის არქეოლოგიური გათხრები და მათი შედეგები. არქეოლოგებმა აქ დაადასტურეს სხვადასხვა ხანის ფენა: (1) უძველესი — ძვ. წ. IV—III სს., (2) შუა — ძვ. წ. III—I სს. და (3) ზედა ფენა — ახ. წ. I—V სს.¹³ თუ გაეთვალისწინებთ იმას, რომ წმ. ნინოს საქართველოში მოსვლისას (IV ს.) ურბნისსა და მცხეთაში დახვდა ხსენებული ბაგინები, რომლებიც ამ დროისათვის ებრაელთა სალოცავებს წარმოადგენდნენ¹⁴, არ არის გამორიცხული მათი აგება ებრაელთა მძლავრ ტალღას დაუკავშიროთ. ზემოაღნიშნული არქეოლოგიური მონაცემების შესაბამისად, თუ ბაგინთა არსებობა ბაგინეთს უკავშირდება, არ შეიძლება ყოფილიყო ძვ. წ. IV ს-ზე ადრე (ყოველ შემთხვევაში მცხეთის მიდამოებში).

4. ცალკე მსჯელობას მოითხოვს საქართველოში მცხოვრები ებრაელების დედაენის საკითხი. მაგრამ ვიდრე ამ საკითხს უშუალოდ შევეხებოდეთ, ორივედ სიტყვა ებრაელთა გვარსახელების შესახებ.

როგორც ცნობილია, საქართველოს მკვიდრი ებრაელები ქართული ყადის გვარსახელს ატარებენ: ბაბალიკაშვილი, წიწუაშვილი, ციცაბაშვილი, ბინიაშვილი, ფირსაძე, კრიხელი, ხოტეველი და სხვ. ამ გვართა დიდი ნაწილი მსოფლიო ებრაულობა და ქართველს მათ მიხედვით ეროვნების დაზუსტება არ გაუჭირდება, მაგრამ არაქართველისათვის ეს გვარები „ქართულად“ ელერენ და მათი მატარებლები მათთვის ქართველებია. ამასთანავე, არის რიგი გვარსახელებისა, რომლებსაც ებრაელებიც ატარებენ და ქართველებიც: დავითაშვილი, მეგრელიშვილი, სეფიაშვილი, ჭილაშვილი და სხვ. ამ

⁹ იხ. ზემოთ, შენ. 1; ასევე, ნ. ბაბალიკაშვილი, ებრაული ეპიტაფიო ბორჯომიდან, კრებ. „დამოსავლური ფილოლოგია“, 11, თბ., 1972.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 16.

¹¹ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 1, გვ. 126.

¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 8.

¹³ მტკვრის, არქეოლოგიური აქლუვაქიების შედეგები, ტ. 1, თბილისი, 1955.

¹⁴ შტრ. ზ. კიკნისძე, თ. შირაზაშვილი, დასახ. შრ.

მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა საკუთარი სახელები, რომელთა შორის დამოწმებულია ებრაულში ქართულიდან შესული საკუთარი სახელები: ტორფა, გურამ და სხვ.¹⁵. თუ აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ საქართველოს მკვიდრი ებრაელების მშობლიური ენა დღესაც უჯრუჯერობით ქართულია (ყოველ შემთხვევაში ისრაელში ემიგრაციამდე). მაშინ გასაკვირი იქნება, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს განსაკუთრებულ ფენომენთან — ქართულად მეტყვევებ. ქართული გვარსახელის მქონე ებრაელთან. აქედან ის სახელწოდება, რაც საუკუნეების განმავლობაში დამკვიდრდა მან ჩვენში, — „ქართველი ებრაელი“.

5. მართალია, ქართველ ებრაელთა დედაენა ისრაელში ემიგრაციამდე ქართული იყო, მაგრამ საინტერესოა, როდის მიიღო ეს ფუნქცია ქართულმა ენამ და რა ენაზე მეტყველებდნენ ებრაელები საქართველოში დასახლებისას.

თუ ებრაელთა პირველ იმიგრაციას საქართველოში ვივარაუდებთ დაახლოებით ძვ. წ. VI ს-ში, როგორც ამას ქართული ქრონიკები აღნიშნავენ, მაშინ უნდა ვთვლიყოთ, რომ აქ ჩამოსახლებული ებრაელები ებრაულად მეტყველებდნენ, იმ ენაზე, რომელზეც შეიქმნა ბიბლია. უადგილოა ამ შემთხვევაში ტერმინის „ძველებრაულის“ ხმარება¹⁶. ჯერ ერთი, ტერმინი „ძველებრაული“ კალკია რუსული „древнееврейский“-ისა. ჩვენ არ ვხმარობთ ქართულად ტერმინებს „ძველქართული“ ან „ძველსომხური“ და მისთ., არამედ „ძველი ქართული“, „ძველი სომხური“ და, მაშასადამე, აქაც უნდა გვქონდეს „ძველი ებრაული“. მეორეც, აქ უნდა ვიხსაროთ მხოლოდ „ძველი ებრაული“ ყოველგვარი დაზუსტების გარეშე. ვინ იტყვის: „შუშანიკის წამება“ ძველქართულადაა დაწერილი, ხოლო „გლახის ნაამბობი“ ახალქართულადო. ტერმინების ასეთი ხმარება ალოგიურია. იგი გამომდინარეობს არა არსებული ვითარებიდან, არამედ შექმნილია რუსული ლიტერატურის საფუძველზე, სადაც, სამწუხაროდ, ნამდვილ ებრაულ ენას ხშირად „ძველი ებრაული“ ეწოდება (древнееврейский), თანამედროვეს — მისი ებრაული სახელწოდება „ივრით“ (иврит), რადგან მათთვის „ებრაული ენა“ (еврейский язык) — ევროპელ ებრაელთა მეტყველებაა, რომელიც გერმანული ენის ერთ-ერთ დიალექტს ეფუძნება და „იდიშის“ სახელითაა ცნობილი¹⁷. მეტადრე მიუღებელია „ივრითის“ ხმარება ებრაული ენისათვის ქართულად. სადაც საუკუნეთა განმავლობაში მხოლოდ „ებრაული“ იხმარებოდა (და თუ ამ გზას დაჟვადებით, მაშინ გერმანულ ენას „დოიჩი“, ხოლო ინგლისურს „ინგლისში“ უნდა ეუწოდოთ).

მართებულად სვამს კითხვას გ. ნადარეიშვილი: „საინტერესოა, ჰქონდათ თუ არა ქართველ ებრაელებს თავის უძველეს რელიგიასთან ერთად შენარჩუნებული ძველებრაული ენა“, და იქვე უპასუხებს: „ებრაელთა ნაწილმა დიდხანს შეინარჩუნა ძველებრაული ენა. მაგრამ დროთა ვითარებაში უმრავლესობამ ენა დაკარგა და ქართულად მეტყველება დაიწყო“¹⁸.

ისმის კითხვა: რა გზა გაიარა ქართველი ებრაელების დედაენამ? ზემოთ უკვე ითქვა, რომ საქართველოში ძვ. წ. VI ს-ში ჩამოსახლებული ებრაელები ებრაულად მეტყველებდნენ, იმ ენაზე, რომელზეც შეიქმნა ბიბლია (ამ დროისათვის უკვე არსებობს ბიბლიის ზოგიერთი წიგნი). ეს იყო ებრაული

¹⁵ სემიტოლოგიური ძიებანი, V, თბ., 1991.

¹⁶ გაზ. „კომუნისტ“, 1990 წ. 19. 1, გ. ნადარეიშვილის სტატია.

¹⁷ იხ. კ. წერეთელი, რა არის ივრითი? გაზ. „თბილისი“, 1989 წ. 12. IX. მისივე, ტერმინ „ივრითის“ ხმარების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში, კრებ. „სემიტოლოგიური ძიებანი“, I, თბ., 1983, გვ. 140—147.

¹⁸ გ. ნადარეიშვილი, დასახ. სტატია.

ენის კლასიკური ხანა. ებრაელთა სამშობლოში — პალესტინაში იმ დროს ებრაული წარმოდგენა დაგაბატონებულ ენას და, ამდენად, ქართველ ებრაელთა ემიგრაციის პირველი ტალღის წარმომადგენლებისათვის სამეტყველო ენა, ცხადია, მშობლიური ებრაული იყო. ბუნებრივია, ქართველთა გარემოცვაში მოხვედრილი ებრაელები მათ ენას ნელ-ნელა შეითვისებდნენ და საკონტაქტო ენა ადგილობრივ მოსახლეობასთან სხვა ენა, გარდა ქართლისა, ვერ იქნებოდა (ცალკეული შემთხვევები, გამოჩაყლისები მხედველობაში არ მიიღება).

ქართული ქრონიკა (იგივე ლეონტი მროველი) მეორე ებრაულ იმიგრაციას საქართველოში (იბერიაში), როგორც აღენიშნეთ, ძვ. წ. II ს-ში მიუთითებს. ეს ის ხანაა, როდესაც პალესტინაში უკვე არამეულია გავრცელებული და ხშირად იგი გვევლინება ებრაელთა დედაენის ფუნქციით. სწორედ ამის გამოა, რომ ამ ხანებში შექმნილი ბიბლიის წიგნების ნაწილი (დანელი, ესთერი) არამეულ ენაზეა და არა ებრაულზე დაწერილი. ეს უკვე ის ენაა, რომელიც პალესტინაში გავრცელებულ არამეულ მეტყველებას გულისხმობს და სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია როგორც „ბიბლიის არამეული“, რამდენადაც სწორედ ბიბლიის ტექსტებმა შემოინახეს იგი. აქედან მოყოლებული პალესტინელ ებრაელთა მშობლიურ ენას — ებრაულს ცვლის არამეული ენის პალესტინის დიალექტი, რომელიც ამ დროიდან ებრაელთა დედაენა ხდება. მხოლოდ სწავლულთა და კულტის მისახურთა წრეებში განაგრძობს არსებობას ებრაული ენა, რომელიც, ფაქტობრივად, როგორც საერთო-სახალხო ენა წყვეტს სიცოცხლეს (თითქმის ორი ათასი წლის განმავლობაში). ამდენად, ამ დროს საქართველოში შემოსული ებრაელები უცილობად მეტყველებდნენ არამეულად, რასაც შემოხსენებული არამეულენოვანი ამულეტი და ეპიტაფიები ადასტურებენ (თუმცა სავსებით დასაშვებია, რომ მათი ერთი ნაწილი ჯერ კიდევ ფლობდა ებრაულსაც). არ არის გამორიცხული, რომ საქართველოში დამხედურმა ებრაელებმა უკეთ იცოდა მათი წინაპრების ენა და მათ წრეში ჯერ კიდევ ცოცხლობდა იგი (უკვე, შესაძლებელია, ქართლის გვერდით)¹⁹. (შდრ. დღესაც შემორჩენილი უძველესი ებრაული წარმოთქმა: ტომ „კარგი“, განამ „ქურდი“ ტოგისა და განაგის ნაცულად)²⁰.

იესო ქრისტეს დაბადებისათვის არამეული ერთადერთი დედაენა (ე. ი. ძირითადი სამეტყველო ენა) იყო მთელი პალესტინის მოსახლეობისათვის, მათ შორის, ცხადია, გალილეაშიც. სწორედ ამიტომ პალესტინის არამეულს იესოს ენას (Jesusprache) უწოდებენ. აქედან გამომდინარე, საქართველოში ახ. წ. I ს-ში მოსული ებრაელები (მათ შორის ანდრია პირველწოდებულები და სიმონ კანანელი, ქრისტეს კვართის ჩამომტანი ელიოზ მეცხეთელი და სხვა ებრაელები მათთან ერთად, თუ ისინი არ განეკუთვნებოდნენ საქართველოში ადრე იმიგრირებულ ებრაელთა შთამომავლობას), ცხადია, მეტყველებდნენ იმ ენაზე, რომელიც იმ ხანებში გავრცელებული იყო პალესტინაში, ე. ი. არამეულზე. საფიქრებელია, რომ მათი ქადაგება ქრისტეს რჯულისა მიმდინარეობდა არა ბიბლიის, ე. ი. ებრაელთა ძველ ენაზე, არამედ იმ დროისათვის პალესტინაში ცოცხალ ნაღამარაყო ენაზე — არამეულზე, როგორც ეს დამახასიათებელი იყო ისეთი დემოკრატიული

¹⁹ კ. წერეთელი, ქართველ ებრაელთა ენის საკითხისათვის, გზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1995 წ., 30. VI—7. VII.

²⁰ კ. წერეთელი, ხულოთა სპირიტუალის საკითხისათვის თანამედროვე სემიტურ ენაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 180, 1976.

13. მ. ა. ციცი, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1998, № 1 — 4.

საწმუნოებისათვის, როგორცაა ქრისტიანობა (ან ბერძნულად). საყურადღებოა, რომ იმ ხანებში (I—II სს.) და შესაძლებელია, უფრო ადრეც საქართველოში არამეული უნა სყოდნოდათ, რაც საქართველოში აღმოჩენილი არამეული ეპიგრაფიკული ძეგლების მეშვეობით დასტურდება²¹.

და მიუხედავად ზემოთქმულისა, ებრაული უნა (ბიბლიის უნა) განაგრძობდა არსებობას სწავლულ ებრაელთა (რამინთა) წრეებში. ამ ენაზე სრულდებოდა ღვთისმისახურებაც ებრაულ სალოცაეებში, რაც დღემდე მოვიდა. ასეთივე ვითარება, როგორც ჩანს, იყო საქართველოშიც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—ში ნათქვამია, რომ „/წმ. ნინო/ მიიწია ქართლისასა ქალაქსა მას, რომელს ეწოდების ურბნისი... და შევიდა ბაგინსა ჰურიათასა ენისათეს ებრაულისა“²², და შემდეგ: „/წმ. ნინო./ მრავალგზის მოვიდის უბანსა ურიათასა ენისათეს ებრაულისა“²³.

ახ. წ. I საუკუნის შემდეგ ებრაელთა მასობრივი ჩამოსახლება საქართველოში არ ჩანს, ამის შესახებ არაფერს ამბობს არც „ქართლის ცხოვრება“. ამრიგად, ყველაზე ადრეული ტალღა ებრაელთა იმიგრაციისა საქართველოში 26 საუკუნის ითვლის, ხოლო ყველაზე გვიანდელი — 20 საუკუნის. არსებითად, საქართველოში დასახლებული ებრაელები სულ ცოტა ოცი საუკუნის მანძილზე მოწყვეტილნი იყვნენ თავის დედასამშობლოს — პალესტინას, სადაც ოდესღაც მათ მღალცივილიშეპული ისრაელისა და იუდას სამეფოები შექმნეს და „ქართულ იზოლაციაში“ აღმოჩნდნენ. ასეთ ვითარებაში მათ ადვილად გაითავისეს ქართული ენა, ქართული კულტურა და ქართველთა გვერდით აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ (და ამჟამადაც იღებენ) საერთო სახალხო ღირებულებათა შექმნაში²⁴.

6. ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე საქართველოში ერთადერთი მონოთეისტური მოძღვრება იუდაიზმია, რომელიც ებრაელთა თემში იყო გავრცელებული. ძველია ითქვას, ხომ არ მიიღო იუდაიზმი ებრაელთა გავლენით შვედარი მონასტელოში რომელიმე ნაწილმა, რამდენადაც ამის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება, თუმცა ეს გამორიცხული არ არის. პირიქით შემთხვევები კი, როდესაც საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ ებრაელები ქართველთა ამ საწმუნოების გაუღენის ქვეშ ექცეოდნენ და მამა-პაპის საწმუნოებას ჩვენში ახალი რელიგიით ცვლიდნენ. ქართულ წყაროებში დადასტურებულია (ქრონიკებში, იურიდიულ დოკუმენტებსა და ლიტერატურულ ძეგლებში). ხსენებულ წერილობით წყაროებში არცთუ ისე იშვიათად გვხვდება ტერმინი „ურიათყოფილი“ („ურიაყოფილი“)²⁵. ასეთი პირველი ურიაყოფილი იყო ებრაელთა მღვდელი აბიათარი, რომელმაც წმ. ნინოს გავლენით მიიღო ქრისტიანობა²⁶. საუკუნით მართებულად შეინაშნავენ ზ. კიკნაძე და თ. მირზაშვილი, რომ პირველი ქრისტიანები საქართველოში ებრაელები იყვნენ²⁷. ებრაელთა გაქრისტიანების შემთხვევები დასტურდება ბევრად გვიანაც, მაგალითად, XVIII ს. პირველ

²¹ შტრ. კ. წერეთელი, საქართველოს არამეული ეპიგრაფიკული ძეგლები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მატენ“, ისტორიის სერია, 1991, № 1.

²² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 87—88.

²³ იქვე, გვ. 95.

²⁴ კ. წერეთელი, ქართველ ებრაელთა ენის საკითხისათვის, გზ. „ლიტერატურულ საქართველო“, 1995 წ., 30. VI—VII. VII.

²⁵ ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, დასაბ. შრ.

²⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 94, შენ. 1.

²⁷ ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, დასაბ. შრ., იქვე.

ნახევარში („ურიაყოფილი ყობოია“ — 1733 წ. დოკუმენტი, დანიშნულია არონაშვილის გაჭირვებისთვის — 1746 წ. საბუთი და სხვ.²¹).

7. სამწესაროდ, ებრაულ წერილობით ძეგლებში, რომლებიც წინაქრისტიანულ ხანაში შეიქმნა, არ გვხვდება ქართველთა ეთნიკური სახელები და „საქართველოს“ ებრაული შესატყვისი. გამოწვევისად შეიძლება ჩაითვალოს ქართული ტომის მესხების ხსენება ებრაულ ბიბლიაში „მეშხისნი“ სახით, რომელიც სხვა ძველ წყაროებშიც (აქადური, ბერძნულში) დასტურდება (აქად. „მუშქი“, ბერძნ. „მოსხები“). არსებობს მოსაზრება, რომ ბიბლიის „თუბალ“ ძველ ქართულ ტომს „ტიბერებს“ (ბერძნულ „ტიბერენებს“) აღნიშნავს²². თვით საქართველოში, სადაც ებრაელები ძვ. წ. VI ს-იდან დაშვებიდან, მათი წერილობითი ძეგლები ნაკლებად გვხვდება და ძირითადად მოიცავს საფლავის წარწერებს, საბუნდავებსა და ამულეტს (მოსეს ხუთწიგნული და გრამატიკული ტრაქტატი, რომელიც თარგმანს წარმოადგენს, ცხადია, აქ არ იყარაუდება). დღესდღეობით ცნობილია ერთი ამულეტი (V—VI სს.), ორი საბუნდავი (ახ. წ. III ს.) და ეპიტაფიები, რომელთაგან ორი ადრეულია (V—VI სს.), ხოლო ყველა დანარჩენი ბევრად გვიანდელი (XVIII ს-დან)²³. ერთ-ერთ ადრეულ ეპიტაფიაში, რომელიც მცხეთელ იეჰუდას კუთვნიან, მოცემული სიტყვა გურგ უნდა ნიშნავდეს „ქართველს“ და იყოს იგივე გურგ, რაც ებრაული კანონზომიერი შესატყვისია აღმოსავლური ტრადიციის ტერმინისა (შდრ. არაბული ჯურჯ). ებრაულისა და იუდეური-არამეულის ცოცხალი ხმარებიდან გასვლის გამო „გურგ“ ტერმინის ხმარების საჭიროება დაიკარგა და მხოლოდ ჩვენს დროში, ისრაელის სახელმწიფოს აღდგენისა და მისი შევიდრთა ენის — ებრაულის ყველა უფლებებში აღდგენამ დასვა საკითხი რიგი ეთნიკური ტერმინების, მათ შორის ქართული ტერმინების „ქართველისა“ და „საქართველოს“ ებრაულად გადმოცემისა. ამ მიზნით, რამდენადაც ძველი ებრაული „გურგი“ ცნობილი არ იყო, იყენებდნენ ტერმინებს, რომლებიც ორ უცხოურ გადმოცემას ეყრდნობა: რუსულსა და ლათინურს, რომლებიც დასავლეთ ევროპის ენებში გავრცელდა.

რაც შეეხება „ებრაელის“ აღმნიშვნელ ტერმინებს ქართულში, ისინი დასტურდებიან როგორც სხვადასხვა ხანის ნათარგმნ თუ ორიგინალურ თხზულებებში, ისე ქართულ ზეპირ მეტყველებაშიც. „ებრაელის“ ქართულად გადმოცემას ორი წყაროც უმსახურებოდა: ლიტერატურული, არსებითად ბიბლია და „ცოცხალი“ — ქართველთა გვერდით დასახლებული ებრაელები. ასეთია: ებრაელი, ურია/პურია, იუდეანი, ისრაიტელი²⁴.

8. ისრაელის სახელმწიფოს აღდგენა და მისი შევიდრთა ენის — ებრაულის დღეს ფართოდ გამოყენება სვამს საკითხს მთელი რიგი ტერმინების, მათ შორის ეთნიკური ტერმინების ებრაულად მაქსიმალურად ზუსტიად გადმოცემის შესახებ. ეს ეხება ქართული ტერმინების „ქართველი“, „ქართული ენა“ და „საქართველოს“ ებრაულად გადმოცემასაც. ამის აუცილებლობა განსაკუთრებით იგრძნობა საქართველოდან ისრაელში ებრაელთა გადასახ-

²¹ ქართველ ებრაელთა ბუნების შრომები, III, თბ., 1945, გვ. 295, 297.

²² კ. წერეთელი, ქართული ეთნიკური ტერმინის „მესხის“ ისტორიისათვის, სმპ, ტ. 15, № 2, 1954. ს. ქაანაშვილი, შრომები, ტ. III, თბ., 1959, გვ. 1—74.

²³ Мисия Бабаликашвили, Еврейские надписи в Грузии, Тбилиси, 1971; Мисия Бабаликашвили, Еврейские надписи в Боржоме, აღმოსავლური ფილოლოგია, II, თბ., 1972, გვ. 55—57.

²⁴ კ. წერეთელი, „ებრაელის“ აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში, თსუ შრომები, ტ. 206, თბ., 1979.

ლუბანსთან დაკავშირებით, სადაც ქართველ ებრაულთა დედაენად ისევ შშობ-
ლიური ებრაული იქცევა (საქართველოში ყოფნისას ქართულად შეტყვევლი
ებრაელისათვის ეს პრობლემა არ იდგა).

უკანასკნელ ხანებამდე, როგორც ეს თანამედროვე ებრაული ლიტერა-
ტურიდან და პრესიდან ჩანს, შემოაღნიშნული ტერმინებისათვის არაქარ-
თველი ებრაელები იყენებდნენ რუსულ და ევროპულ შესატყვისებს. აქ-
დან — „საქართველო“ — გრუშია ან გიორგია, საიდანაც იწარმოება სი-
ტყვები „ქართველი“ — გრუში ან გიორგი³²; ეს ტერმინები დახვედით
ქართველ ებრაელებს ისრაელში და მათ სწორედ ეს რუსული წარმოშობის
ტერმინები გამოიყენეს, მიუხედავად იმისა, რომ რუსებზე და ევროპელებზე
ადრე თვით გაეცნენ ქართველებს საკმაოდ ახლოს და, ცხადია, საამისოდ
მათ უნდა პირობითი საკუთარი და არა ნასესხები ტერმინები. ეს უკანას-
კნელი კი უნდა იყოს ებრაული ენობრივი ტრადიციების შესაბამისი, რომ-
ლებიც სემიტური ენებისათვის დამახასიათებელი ბუნების ფარგლებში თავ-
სდება. ამ მიზნით ჩატარებული კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ებრა-
ულში უნდა ყოფილიყო არაბულის შესატყვისი ფორმა (როგორც ეს გვაქვს
მონათესავე ენებში) — გურგია „საქართველო“ (შდრ. არაბ. გურჯია, რაც
სავსებით კანონზომიერი შესატყვისია გურგია-სი). ყველა სხვა ტერმინი —
„ქართველი“, „ქართული ენა“ გურგ-იდან უნდა იყოს ნაწარმოები, როგორც
ეს ჩვეულებრივადაა ებრაულში: გურგი „ქართველი“ (და არა გრუში ან
გიორგი თუ გიორგი). გურგით — „ქართული ენა“ (და არა: გრუშით ან
გიორგით თუ გიორგით)³³. საყურადღებოა, რომ მცხეთაში აღმოჩენილ
ეპიტაფიაში (V ს.) ტერმინი გურკ (გურგ) დასტურდება „ქართველის“
მნიშვნელობით³⁴. (აღსანიშნავია, რომ ჩვენი მოსაზრება გაიზიარეს თვით
ებრაელებმა და ებრაულისათვის ბუნებრივი ტერმინები „საქართველოსა“
და „ქართველის“ აღსანიშნავად, ასევე „ქართული ენისათვის“ დღეს ისრა-
ელშიც გვხვდება).

9. ებრაული სამყარო, როგორც შემოაღნიშნულიდან ჩანდა, ორი გზით
დაუახლოვდა ქართულ სინამდვილეს. პირველი გზა — უძველესი, ებრაელ-
თა საქართველოში ჩამოსახლება და მის მიწა-წყალზე ცალკულ პუნქტებში
დასახლება იყო. აქ საქმე გვაქვს ქართველთა და ებრაელთა უშუალო შეხუ-
ბასთან, რაც ერთ ტერიტორიაზე ერთად ცხოვრების შედეგია. მეორე კი,
უკვე ქრისტიანულ ხანაში, ბიბლიური წიგნების თარგმნასა და გავრცელე-
ბასთანაა დაკავშირებული. სწორედ ამით აიხსნება ებრაული ენისათვის
დამახასიათებელი მოვლენების, ე. წ. ებრაიზმების შემოჭრა ქართულ ენაში,
რაც ძველ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებში აისახა. ცხადია, აქ პირველ
რიგში უნდა დავასახლოთ ბიბლიის ტექსტების ქართული თარგმანები,
სადაც გვხვდება როგორც ლექსიკური, ისე გრამატიკული ებრაიზმები. ებრა-
ული წარმოშობისაა ქართულ ბიბლიაში (თუ სხვა წერილობით ძეგლებში)
დამოწმებული ისეთი სიტყვები, როგორიცაა „ოხერი“ (ოშვი, IV მეფეთა
წიგნი, 11 : 12). „ბედეკი“ (იქვე, 12 : 5, 6, 7)³⁵.

³² იხ., მაგალითად, ი. ნაეისა და ი. კუჩერის სტატიი ებრაულ კრებულში „ელშონენ“,
ტ. 34, 83-307.

³³ ქ. წი რ თ ე ლ ი, ქართული ტერმინების „საქართველო“, „ქართველი“ და „ქართულ
ენა“ გადმოცემისათვის ებრაულში, სმპ, ტ. 142, № 3, 1991, გვ. 657-659.

³⁴ იხ. ზემოთ.

³⁵ შ. შ ი ნ ი ძ ე, ორი ებრაული სიტყვა ძველი აღთქმის ტექსტში, საქართველოს მეცნო-
ბრებათა აკადემიის ზელნიწერათა ინსტიტუტის შრომებ, 17, გვ. 53-55.

ებრაიზმების ხმარების თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა ბიბლიის ქართულ თარგმანებში დამოწმებული გრამატიკული ხასიათის ფაქტები, რომელთა სათანადო შესწავლა გარკვეულ სამსახურს უწყვეს ბიბლიის ქართულად თარგმნის მნიშვნელოვანი პრობლემის ამოხსნას. პირველ რიგში აქ უნდა დაეახსენოთ მოვლენები, რომლებიც ებრაული წყაროდან მომდინარეობენ და ქართულში ბოვეს თავისი შემდგომი განვითარება. ასეთად ვუჭერებთ ებრაული სათვლის დამახასიათებელი პარონომასია, როდესაც ერთი და იმავე ზმნური ძირიდან ნაწარმოებია პირიანი და უპირთ ფორმების შესიტყვებით გადმოიციემა ამ ზმნით გამოხატული შინაარსის კატეგორიულობა: „სიკვიდილით მოკუედინ“ (= „აუცილებლად მოკვდები“), „ჰამით ჰამეი“ (= „აუცილებლად ჰამეი“) და სხვ. ამასთანავე, ზოგჯერ, ქართულში პარონომასიის შემთხვევები გვხვდება იქაც, სადაც ებრაულ ორიგინალში იგი არ დასტურდება¹⁸. მხოლოდ ებრაული ორიგინალის გავლენით შეიძლება აიხსნას ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში წინდებულთა ქართული სათვლის უჩვეულო ხმარება (როგორცაა, მაგალითად, „შორის“ წინდებულის ორმაგი ხმარება: „შორის სინათლისა და შორის წყვიდადისა“).

10. ცალკე აღნიშნვის ღირსია ებრაიზმების ხმარება ცოცხალ ქართულ მეტყველებაში, რასაც ფარგონის ხასიათი აქვს და ერთ დროს საკმაოდ გავრცელებული იყო ქალაქის ახალგაზრდობის ერთ ნაწილში, დღეს კი გარკვევით ამჟღავნებს ხმარებიდან გასვლის ტენდენციას. მის წყაროს ქართველ ებრაელთა მეტყველება წარმოადგენს, რომლებმაც მათთვის უკვე მშობლიურ ქართულ მეტყველებაში შემოიტანეს ცალკეული ებრაული სიტყვები მათი ქართულად გასაგები შინაარსის დასაფარავად. როგორც ჩანს, ასეთი მეტყველება, როგორც ეს ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივ ხდება, გარკვეულ სოციალურ წრეებში იხმარებოდა და შემდეგ აქედან გავრცელდა ახალგაზრდებში (ამ მხრივ დამახასიათებელია ქართული მინიატურების თეატრის ცნობილი ხელოვანის თენგიზ ჩანტლაძის მიერ დადგმული „სტენა სასამართლოში“, სადაც ხსენებულ ფარგონზე ლაბარაკობს არა მარტო ახალგაზრდა მომჩივანი და მისი მოწმე, არამედ სასამართლოს მთელი შემადგენლობა). ასეთია: ტობე „ჰარგი“, (ებრ. ტობ), განაბ „ჰურდი“ (ებრ. განაბ), დაიდა „ხელთ იგლო“ (ებრაული სიტყვიდან აად „ხელი“) და სხვ. ყველგან ებრაული სიტყვები გამოყენებულია მოცემული სიტყვების ძირებზე, რომლებიც ქართულადაა გაფორმებული (დაიხრთავს სათანადო ქართულ აფიქსაციას)¹⁹.

რა თქმა უნდა, აღნიშნული სრულებით არ ნიშნავს ებრაული ენის გავლენას ქართული ენის განვითარებაზე. იგი ქართული ენის მატარებელთა გარკვეულ წრეებში შემოვიდა, უაღრესად შეზღუდულად იხმარება და უკვე იქაც კი „მოდიდან გადის“. მაგრამ ეს ფაქტი გარკვევით მეტყველებს ებრაულთა და ქართველთა მჭიდრო ურთიერთობაზე, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, იმაზე, რომ ბიბლიისეული ებრაული ენის ცოდნის გარკვეული ტრადიცია (თუნდაც აქაც შეზღუდული) დღემდე ჩვენამდე მოვიდა.

11. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ საქართველოში დასასაღებელი ებრაელობის დედაენას საუკუნეების განმავლობაში წარმოადგენდა არა ძველი მშობლიური ებრაული და არც ჯერ კიდევ პალესტინაში ებრაელებისათვის

¹⁸ უფრო დეტალურად იხ. კ. წერეთელი, პარონომასიის შემთხვევები ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, VI, თბ., 1956.

¹⁹ იხ. კ. დუშაძე, ლექსიკონი ებრაიზმები ქართულ ქალაქურ ფარგონში, კრებ. „ქვეყნარბი“, II, თბ., 1979, გვ. 28—37.

დედაენად ქვეული ებრაულის მონათესავე არამეული ენა, არამედ სრულიად სხვა სისტემის ქართული, ენა იმ ხალხისა, რომელმაც ოცდაექვსი საუკუნის მანძილზე შეიკვლდა. შეითვისა და იძმო სამშობლოდან ლტოლვილი ებრაელობა. და მიუხედავად ამისა, როგორც ეს ზემოთაც იყო შენიშნული, ბიბლიის ენა დღემდე შემორჩა საქართველოში მცხოვრებ ებრაელებს ღვის-მსახურების ენის ფუნქციით, როგორც ეს გვაქვს მთელი მსოფლიოს მასშტაბით. მაგრამ, ევროპელი ებრაელებისაგან განსხვავებით, ბიბლიის ადგილობრივი, ქართულ ებრაელთა კითხვის ტრადიციას არსებობად იმპორტებს ძველ, მე ვიტყვოდი, უძველეს ებრაულ ტრადიციას, რაც, ძირითადად, ბგერათა წარმოდგენაში გამოიხატება: ხშულთა წარმოდგენა დაცულია ხმოვნის შემდეგ. გარჩეულია ფშვინიერები მკვეთრებისაგან (ეს კარგად ჩანს ებრაულ სიტყვათა ეარგოვნად ხმარებაშიც). მაგალითად, ხშულთა წარმოდგენა ხმოვნის შემდეგ მაშინაც, როდესაც ევროპელი ებრაელები, ე. წ. აშქენაზები, ასეთ შემთხვევაში სათანადო სპირანტებს წარმოდგამენ: ბ და ვ (შდრ. ქართ. ებრ. ტობე და აშკენ, ტოვე „ქარგი“), ფ და ქ (შდრ. ქართ. ბბრ. სეფერ და აშკენ, სეჭერ „წიგნი“); გარჩეულია ყრუ-ფშვინიერები ყრუ-მკვეთრებისაგან (ქართ. ებრ. „თორა“ და იგივე ტობე, ევროპელი ებრაელი ორივე შემთხვევაში ერთ ბგერას ხმარობს); ქ და კ (ქართ. ებრ. ქოლ „ყოველი“ და კოლ „ხმა“, ევროპელი ებრაელისათვის ორივეჯერ k) და სხვ. ამჟამად ისრაელის ოფიციალური ენის (ე. წ. ისრაელის ებრაულის) გავლენით, რომელიც ევროპელი ებრაელების — აშქენაზების ძირითად წარმოდგენას ემყარება, ქართულ ებრაელთა მეტყველებაშიც (ძირითადად ისრაელში მცხოვრებთა შორის) ძველი ებრაული წარმოდგენა, ასე კარგად დაცული და დღემდე მოსული ქართველ ებრაელთა წყალობით, იკარგება. ამ დრომდე კი, შეიძლება თამამად ითქვას, საქართველოში ძველთაგანვე მცხოვრები ებრაელებისათვის არსებობს ორი სხვადასხვა წარმოდგენის დედაენა: ებრაული, დაცული ბიბლიის ტექსტების ტრადიციული კითხვისა და ღვისმსახურების გზით, და ქართული, ქართველ ებრაელთა სალაპარაკო და სამწერლობო ენა (ამ ენაზეა შექმნილი არაერთი შესანიშნავი მსატერული თხზულება ქართველი ებრაელების მიერ, არაერთი სამეცნიერო თუ სხვა ხასიათის ლიტერატურა).

12. ისრაელში ემიგრირებულ ქართველ ებრაელებს დედაენის ფუნქციით თან მიჰყვება ქართული ენა. მართალია, ამ ბოლო ხანებში მათ შორის არიან ცალკეული პირები, რომლებიც ენის ცოდნის თვალსაზრისით ერთგვარად მომზადებულნი არიან (საქართველოშივე დაიწვეს მათ ენის შესწავლა). მაგრამ, ჯერ ერთი, მათი ებრაულის ცოდნა არ სცილდება უცხო ენის შესწავლის ფარგლებს, როდესაც ძირითად, დედაენად რჩება ისევ ქართული; მეორეც, ასეთ პირთა რაოდენობა ემიგრირებულთა შორის ძალიან მცირეა. პირველ ემიგრანტთათვის ენის ცოდნა ქართულით ამოიწურებოდა. ისრაელში ჩასულებს უხდებათ ებრაული ენის ინტენსიურად შესწავლა, რაც, ცხადია, ახალგაზრდა თაობისათვის უფრო ადვილად მისაწვდომია. ებრაული დედაენად (ე. ო. ენად, რომელზეც მეტყველებენ ჩვეულებრივ და რომლის მეშვეობითაც აზროვნებენ) იქცევა მხოლოდ იმ თაობისათვის, რომელიც ისრაელში დაიბადა ან რომელთა წარმომადგენლებიც ადრეგაეშვობის ასაკში მოხვდნენ იქ. და მიუხედავად ამისა, ქართველ ებრაელთა ყველა ოჯახში ქართული ენა (ჯერჯერობით მაინც) „საშინაო“ ენას წარმოადგენს. ასეთ შემთხვევაში შეიძლება ვისაუბროთ ისრაელის ქართველ ებრაელთა ორიენტირებაზე, სადაც ქართული და ებრაული ენების ურთიერთშეფარდება თანდათან იცვლება: ჯერ ადგილი აქვს ქართულის მკვეთრ უპა-

რატკობას, შემდეგ ეტაპზე ამ ენათა ხმარება ერთგვარად გაწონასწორებულია და, ბოლოს, საქმე გვაქვს ებრაულის მნიშვნელოვან პრიმატთან ქართულთან შედარებით. პერსპექტივაში (და, შეიძლება, არც ისე შორეულში) ოდესღაც მშობლიური ქართული ენა მთლიანად შეინაცვლება ებრაულით და ქართველი ებრაელებისათვის იგი უცხო ენის სტატუსს მიიღებს. საქართველოდან ისრაელში გადასული ებრაელების შთამომავალთა შორის მსურველები ქართულ შვისწავლიან ისევე, როგორც ამკანადაც სწავლობენ, მაგალითად, დასავლეთეუროპულ ენებს. ამასთანავე, თვით ქართული ენაც, რომელიც დღესდღეობით შემონახულია ისრაელში, ბუნებრივია, ებრაულის გავლენას განიცდის. ეს პირველ რიგში, როგორც ეს ყოველთვის სდება, ჩანს ლექსიკაში: მათ ქართულ მეტყველებაში შემოღის ებრაული სიტყვები, ებრაული სიტყვებისა და გამოთქმების კალკები, ის, რასაც ტერმინი „ებრაიზმი“ მოიცავს. ეს კარგად ჩანს ისრაელში დაბეჭდილ ქართულენოვან ლიტერატურაში (მათ შორის, პირველ რიგში, ჟურნალ-გაზეთებში). ებრაიზმებს განეკუთვნება, აგრეთვე, ტოპონიმთა ქართულ ტრადიციულ სახელწოდებათა ებრაული წარმოთქმა, როგორცაა, მაგალითად, ტოპონიმი „იერუსალიმი“ ქართულში საუკუნეების მანძილზე ხმარებულ „იერუსალიმის“ („იერუსალიმის“) ნაცვლად. „იერუსალიმის“ ხმარებას ქართულისათვის ჩვეულებრივი „იერუსალიმის“ ნაცვლად ადგილი აქვს ჩვენშიც ისრაელის ქართველ ებრაელთა გავლენით, რაც ჩვენ მისაღებად არ მიგვაჩნია. საუკუნეების განმავლობაში დამკვიდრებული სახელის შეცვლა სხვა ენობრივი გავლენით, ისიც დღეს, როდესაც ქართულ ენობრივ ტრადიციებს განსაკუთრებულ ყურადღებითა და სიფაქიზით უნდა მოვეპყრათ, არასასურველია.

აქვე უნდა აღინიშნოს ის ღონისძიებანი, რომელთაც ახორციელებენ ისრაელში დამკვიდრებული ქართველი ებრაელები მათი ძველი „დედაენის“ — ქართულის დასაცავად და, ყოველ შემთხვევაში, მათში მისი სიცოცხლის გასახანგრძლივებლად. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იმპრობს ქართულ ენაზე ჟურნალ-გაზეთების გამოცემა და გავრცელება ქართველ ებრაელობაში. ასეთია „ახიდი“, „ალია საქართველოდან“, „დროშა“ და სხვა. აქვე უნდა დაეახსენოს ქართულ ენაზე დასტამბული მხატვრული და სამეცნიერო ხასიათის თხზულებანიც. ამ ლიტერატურაში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ბიბლიის ქართულად გამოცემას, რომლის ძირითადი მიზანია გაუადვილოს ქართულენოვან ებრაელებს ებრაული ტექსტის გაგება, რომელიც ქართული ტექსტის პარალელურადაა მოცემული. სწორედ ამ თვალსაზრისითაა იგი ებრაულიდან ქართულად თარგმნილი და, მაინც, მისი ქართულად გამოქვეყნება ისრაელში ქართული ენის პოზიციების განმტკიცებასაც ემსახურება³⁸. ქართული ენის დაცვას ემსახურება აგრეთვე ისრაელში შექმნილი ქართული სიმღერებისა და ეკუვის ანსამბლები და დრამატული დასები, რომლებიც სათანადო ნაწარმოებთა ქართულ ენაზე შესრულებას გულისხმობენ. ყოველივე ეს ნათლად მეტყველებს საქართველოდან ისრაელში წასულ ებრაელთა კეთილშობილურ მიზნებზე — არ დაივიწყონ და თავის შთამომავლობას გადასცენ იმ ენის ცოდნა (და სიყვარულიც), რომელიც ათეულ საუკუნეთა მანძილზე მათთვის დედაენის ფუნქციას ასრულებდა.

13. ებრაული ენის შესწავლისადმი ინტერესი საქართველოში ორმა გარემოებამ განსაზღვრა: პირველი — ეს არის ბიბლიის ორიგინალის ენის

³⁸ თორის ხუთწიგნეული, მთარგმნელები: აბრამ მაშისთვალაი, ამაირ მაშისთვალაი-გუზერაშვილი, გერმონ წიწყაშვილი (ბენ-ორენი), თელ-აივი, 1988—1989; თორის ხუთწიგნეული. მთარგმნელი და რედაქტორი შალომ დაიდი, თელ-აივი, 1996.

ცოდნის აუცილებლობა, გამომდინარე ამ თხზულების მნიშვნელობიდან, რაც მას ენიჭება მსოფლიო ცივილიზაციის განვითარების საქმეში, განსაკუთრებით ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებით, დიდია ბიბლიის როლი ქართული ენისა და ლიტერატურის ისტორიის თვალსაზრისითაც, რამდენადაც სწორედ ბიბლიური ტექსტების ძველ ქართულ თარგმანებში აისახა ქართული ენისა და ლიტერატურის განვითარების უძველესი საფეხური. მეორე განმსაზღვრელი გარემოება ჩვენში ებრაული ენის შესწავლისა არის საქართველოს მიწა-წყალზე ებრაელთა დასახლებების ხანგრძლივი ისტორია, თვის შედეგადაც აქ ებრაული წერილობითი ძეგლებიც გვხვდება, რაზეც ზემოთ იყო საუბარი.

ებრაული ენის სისტემატურ მეცნიერულ შესწავლას, რომელიც ითვალისწინებს „ქართულ“ ინტერესებს, თბილისის უნივერსიტეტი 1944 წელს ჩაუყარა საფუძველი. (პირველი ლექციის წაითხვა ებრაულ ენაში ამ სტრუქტურების ავტორს მოუხდა. საამისო მომზადებას ხელმძღვანელობდა აკადემიკოსი გიორგი წერეთელი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტურაში). საგანი „ებრაული ენა“ თავდაპირველად ვარაუდობდა მხოლოდ ბიბლიის ენის შესწავლას. იგი ისწავლებოდა ჯერ ფილოლოგიის ფაკულტეტის აღმოსავლურ-კავკასიურ ენათა განყოფილებაზე, ხოლო 1945 წლიდან, დღიდან აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის დაარსებისა, მისი ფილოლოგიის განყოფილების სემიტილოგიის სპეციალობაზე, რაც, ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, აუცილებელი ელემენტია სემიტილოგიური მომზადებისა. დღეს, როდესაც ჩვენს სინამდვილეში არსებობს ებრაელთა სახელმწიფო — ისრაელი, სადაც ებრაული ენა ოცი საუკუნის მეტი ხნის შემდეგ ისევ სახელმწიფო და სალაპარაკო ენად იქცა, როდესაც ქართველ ებრაელთა დიდი ნაწილი დაბრუნდა ძველ სამშობლოში, რომელიც 26 საუკუნის წინ (ნაწილმა უფრო გვიან) იძულებით დატოვა და ქართული ენის ადგილი მათ შეტყველებამო ისევ მშობლიურმა ებრაულმა დაიკავა, საჭირო გახდა ებრაული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის გაღრმავება-გაფართოება, ცოცხალი, თანამედროვე ებრაულის შემოტანა ჩვენს უნივერსიტეტში, რასაც საფუძველი ჩვენმა ახალგაზრდა კოლეგამ ნისან ბაბალიაშვილმა დაუდო. ყოველივე ამან მოითხოვა აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე ფილოლოგიის განყოფილებაზე წარმოდგენილი სპეციალობა ორად გაყოფილიყო და ორი სპეციალიზაცია ჩამოყალიბებულიყო: (1) არაბული ფილოლოგია და (2) ებრაულ-არამეული ფილოლოგია. ამ უკანასკნელის შექმნასთან დაკავშირებით გაიზარდა და გაფართოვდა ებრაისტიკის დარგში შემავალი კურსების რაოდენობა და მოცულობა. ბუნებრივია, რომ სასწავლო გეგმაში გარკვეული ადგილი ეთმობა ებრაულის ასლო მონათესავე არამეული ენის შესწავლასაც, რომელიც ერთ დროს, როგორც უკვე ითქვა, ებრაელთა დედაენის ფუნქციასაც ასრულებდა. ბოლო ხანებში დაიწყო ებრაულის, როგორც უცხო ენის, სწავლება საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში.

ებრაული ენის მეცნიერული შესწავლა და მასთან დაკავშირებული ქართულ-ებრაული ენობრივი თუ ლიტერატურული ურთიერთობების კვლევა წარმატებით მიმდინარეობს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობისა და ხელნაწერთა ინსტიტუტებში. აკად. გიორგი წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიტილოგიის განყოფილების სამუშაო გეგმაში ამ პრობლემატიკას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ამ მხრივ უურადლებას იმსახურებს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ებრაული წარწერების წაითხვა-გამოქვეყნება (გიორ-

გი წერეთელი, ნისან ბაბალიკაშვილი, კონსტანტინე წერეთელი), ასევე ჩვენში დაცული ბიბლიის ტექსტის, კერძოდ ზემოხსენებული მოსეს ხუთწიგნეულის, შესწავლა, რომელიც თავის დროზე განსვენებულმა გიორგი წერეთელმა დაიწყო. ებრაული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხებს მიეძღვნა ქართველ ებრაისტთა შრომები (კ. წერეთელი, მ. შანიძე, მ. გოცირიძე), მიმდინარეობს ინტენსიური მუშაობა ბიბლიის ებრაულ-ქართული და თანამედროვე ებრაულ-ქართული ლექსიკონების შედგენაზე.

ებრაულ-ქართული ურთიერთობის გარკვეული მაჩვენებელია ებრაული ლიტერატურის უშუალოდ ორიგინალიდან თარგმნა. ამ მხრივ, ყურადღებას იქცევს როგორც უძველესი ლიტერატურული ძეგლების (ბიბლიური ტექსტების), ასევე საშუალოსაუკუნოვანი ებრაული პოეზიის ნიმუშებისა და თანამედროვე მხატვრული ლიტერატურის ქართული თარგმანები (ნისან ბაბალიკაშვილი, ზურაბ კიკნაძე, ჯემალ აჯიაშვილი, მამუკა ბუცხრიკიძე). სალომე ფილფანი.

საქართველოში ფართოდ გაიშალა საქმიანობა, რომელიც მიზნად ისახავს ქართულ-ებრაული ისტორიულ-კულტურული ურთიერთობის შემდგომ გაღრმავებასა და განმტკიცებას. მას სათავეში უდგას ქართული ინტელექტუალური (მეცნიერები, მწერლები, კულტურის მოღვაწეები), რომლის ნაწილს, ბუნებრივია, საქართველოში მცხოვრები ქართველი ებრაელებიც შეადგენენ.

К ЕВРЕЙСКО-ГРУЗИНСКИМ ВЗАИМООТНОШЕНИЯМ

Резюме

1. Грузия познакомилась с евреями раньше, чем с их блестящим творчеством — библиескими книгами, которым принадлежит особая заслуга в развитии мировой цивилизации. По сведениям грузинских хроник «Қартлис цховреба» («Житие Грузии»), первая волна еврейских иммигрантов поселилась в Грузии в VI в. до н. э., во времена вавилонского царя Навуходоносора II (при пленении Иерусалима). Вторая волна еврейской иммиграции датируется II веком до н. э., а следующая — I в. н. э., когда Иерусалимский храм был еще раз разрушен, теперь уже полководцем Римского императора Веспасиана — Титом. В первые века н. э. в окрестностях древней столицы Иберии (Грузии) Мцхета—Занави существовало компактное еврейское население. На территории Грузии сохранились еврейские эпиграфические памятники, большинство которых представляет собой эпитафии. Древнейшими из них являются надписи II—V вв., найденные недалеко от Мцхета. Особо следует отметить уникальную рукопись Торы (Пятикнижие Моисея) X—XI вв., обнаруженную в горном регионе Западной Грузии — Лечхуми, в с. Лайлаши, а также еврейский грамматический трактат (1208 г.), найденный около курорта Гагра.

2. Евреи, проживающие в Грузии более 26 веков, известны как «грузинские евреи». Они носят фамилии, образованные по грузинскому образцу (Даварашвили, Крихели, Пичхадзе) и даже имена (Турфа, Гурам, Цисана), говорят и пишут исключительно на грузинском языке. Так было до возвращения грузинских евреев на исконные родные земли. Проживающие в Израиле грузинские евреи и сейчас сохраняют грузинский язык, который в течение долгого времени служил им в качестве родного языка. Наряду с грузинским языком евреи донесли до наших

дней и свой еврейский язык, хотя на нем свыше двух тысяч лет не говорили; он сохранился лишь в определенных кругах еврейского населения (духовенство и ученые), где из поколения в поколение передавалось пассивное знание древнееврейского языка. Следует отметить, что традиция чтения Библии у грузинских евреев сохранила древнее произношение. Сохранили грузинские евреи и свою древнюю религию, однако имеются случаи их обращения в христианскую веру, что засвидетельствовано в грузинских исторических и юридических документах, а также в художественной литературе.

3. С еврейской действительностью грузины познакомились и через грузинские переводы библейских текстов (в христианскую эпоху). Именно этим объясняется появление гебраизмов как лексического, так и грамматического характера в древнегрузинских литературных памятниках. Особо следует отметить употребление лексических гебраизмов в живой грузинской речи, что имеет характер жаргона и встречается у определенной части городской молодежи (ганаби «вор», даида «овладел» от евр. йад «рука» и др.), что указывает на тесное взаимоотношение грузин и евреев.

4. Интересно отметить, что эмигрировавшие в Израиль грузинские евреи в домашнем быту употребляют грузинский язык, хотя последний все больше насыщается гебраизмами. (См. грузиноязычную литературу, издаваемую в Израиле). Однако евреи, носители грузинского языка, стараются продлить жизнь языка, который когда-то, в бытность их в Грузии, служил им родным языком. С этой целью на грузинском языке публикуются газеты и журналы, создаются грузинские драматические кружки, организуются ансамбли грузинских песен и танцев.

5. Определенным показателем грузино-еврейских взаимоотношений является издание еврейской литературы, грузинский перевод которой сделан непосредственно с оригинала. Это касается в равной степени как библейских текстов и средневековой поэзии, так и современной художественной литературы (Н. Бабаликашвили, Дж. Аджиашвили, З. Кикнадзе, М. Буцхрикидзе, С. Пилпани).

6. В Грузии ведется планомерное исследование в области гебраистики, которое ставит себе целью изучение структуры еврейского языка, литературы и истории. Наряду с этим ведется плодотворная работа и по развитию и углублению грузино-еврейских историко-культурных взаимоотношений. Следует заметить, что данная работа успешно ведется в научных центрах Грузии: в Институте востоковедения Академии наук Грузии, где создан отдел семитологии, и Тбилиском государственном университете, где недавно организована специальная кафедра, занимающаяся изучением и исследованием еврейского языка и литературы (Кафедра еврейско-арамейской филологии).

IV

ქართველოლოგია

KARTVELOLOGY

პარონომაზია ქართულში

1. პარონომაზიის შემთხვევები ძველ ქართულ ტექსტებში

პარონომაზია სემიურ ენათათვის, განსაკუთრებით ებრაულსათვის, დამახასიათებელ მოვლენადაა მიჩნეული. იგი მდგომარეობს ერთი ვერბალი ცნების ორი ფორმით (ორი სიტყვით) გადმოცემაში. ამასთანავე, ეს სიტყვები ერთი და იმავე ზმნიდან არიან წარმოებული; ან, მოკლედ რომ ვთქვათ, პარონომაზია ერთი ზმნის ორი სახით (ფორმით) წარმოდგენაა, რომლებიც მკითხველში (resp. მსმენელში) ერთ ცნებას იწვევს. ამიტომაცაა, რომ ებრაული ბიბლიის ახალ თარგმანებში პარონომაზია, ზეუღლებრივ, ერთი სიტყვითაა გადმოცემული. ასე, მაგალითად, ბრიტანეთისა და უცხოეთის ბიბლიური საზოგადოების მიერ 1897 წელს ვენაში გამოცემულ ბიბლიაში, სადაც ებრაული ტექსტის პარალელურად რუსული თარგმანია მოთავსებული, ვკითხულობთ:

ומעו הריעת טוב ורע לא תאכל מפני כי פיום אכלך מפני
תמות מות (Gen 2₁₇),

მის პარალელურ რუსულ ტექსტში: „А от дерева познания добра и зла, не ешь от него; потому что в день, в котором ты вкусишь от него, умрешь“. תמות מות თარგმნილია ერთი სიტყვით — умрешь.

ან კიდევ: תמות-כל-את-אכר האכר (Dt 12₁), რუსულად: „Истребите все места...“.

იქ იქნება თარგმანის შეესატყვისება истребите-ს. ასეთივე მდგომარეობაა 1908 წელს Reuss-ის თარგმანის მიხედვით გამოცემულ გერმანულ ბიბლიაში. ასე, მაგალითად: *ש'ה'ש'כ' ל'ו' את-ה'ע'ב'ט' כ'ב'א' ה'ש'מ'...* (Dt 24₁₃) თარგმნილია გერმანულად: „... sondern ihm sein Pfand bei Sonnenuntergang zurückgeben (sollt ihr)...“¹.

ותן תתן להם אחות-נחלה בתוך אחי-אבירם והעכרת...

את-נחלת-אביכם לה (Nu 27₁),

გერმანულად: „Gieb ihnen Grundeigentum unter ihren väterlichen Verwandten und übertrage auf sie, was auf ihren Vater gekommen wäre“².

ანდა:

ויאמר בלק אל-בלעם מה עשית לי לקח איבי לקחתך והנה

כרך ברכתך (Nu 23₁₁),

გერმანულად: „Darauf sprach Balak zu Bileam: Was machst du mir da? Meine Feinde zu verfluchen habe ich dich holen lassen, und nun segnest du sie“³.

¹ Die Bücher der Bibel. Band 1. Überlieferung und Gesetz. Das Fünfbuch Mose und das Buch Josua. Nach der Übersetzung von Reuss. Braunschweig, 1908; gg. 454.

² ibid. gg. 383.

³ „ 88. 374.

აქ **וְהָיָה** = gib-ს, ხოლო მეორე მაგალითში: **וַיִּבְרָא** = *creavit* (du)-ს. ყველგან ამ მაგალითებში ებრაული ზმნის ორი ფორმა გადმოცემულია სათანადო ზმნის ერთი ფორმით.

ვინაიდან პარონომაზიას, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ებრაულისათვის დამახასიათებელ მოვლენად მიიჩნევენ, ამდენად მიზანშეწონილად მიგვიჩნია ებრაული პარონომაზიის მოკლე დახასიათება წარმოვადგინოთ.

ებრაული პარონომაზიის ერთი წევრი ზმნის ინფინიტური ფორმაა, ხოლო მეორე — ფინიტური. აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ პირველი (ინფინიტური) *statis absolutus*-ის საბითაა წარმოდგენილი. *Infinitivus absolutus*-ის ხმარება ზმნის ფინიტურ ფორმასთან ხაზს უსვამს ზმნით გამოხატულ მოქმედებას (თუ მდგომარეობას), მასზე ლოგიკურ მახვილს სვამს. ამგვარად წინ წამოწეულია მოქმედება მიუხედავად კილოსი, დროისა თუ პირისა. პარონომაზიით გამოხატული მოქმედება არ გულისხმობს (ჩვეულებრივ) გარკვეულ პირს, არ არის მიმართული გარკვეული პირისადმი, ის ზოგადია, ყველას შეიძლება ეხებოდეს გარკვეულ მდგომარეობაში თუ შემთხვევაში. ამის გამო W. Gesenius-ი წერს: „Der Infinitivus absolutus dient... zur Hervorhebung des Verbalbegriffs in abstracto, d. h. er benennt eine Handlung (resp. einen Zustand) ohne Rücksicht auf ihren oder ihre Urheber, sowie auf die Tempus- und Modus-Verhältnisse, unter denen sie stattfindet“¹.

პარონომაზიის ასეთი ბუნება განსაზღვრავს მის ხმარებასაც: პარონომაზია განსაკუთრებით ხშირად პირობით წინადადებებშია, სადაც ან პირობას გამოხატავს ან რაიმე პირობის შესრულების შედეგს.

ასე, მაგალითად:

... וְאִם-פָּשָׁה יִפְשָׁה הַגִּתָּק בְּעֵזר אַחֲרֵי כַּתְרָה (Lv 13₃₅),

וְאִם-גָּאֵל יִגְאֲלֶנָּה וְיִסֹּף חַמִּישָׁתָּ; עַל-עֶרְכָּךְ (Lv 27₁₃),

וְאִם-הִפְרַף יִפְרַף אַתָּם אִישׁ בְּיָוִם שָׂמְעוּ כֹּל-מוֹצֵא שִׁפְתָּיהָ... (Nu 30₁₃),

אִם-שָׁמְעוּ הַשְּׂמֵעַ בְּקֹלָ (Ex 23₃₁),

אִם-... הַלַּכְתָּ אַחֲרַי אֲלֵהֶם אַחֲרַי רַעֲבִיתֶם וְהוֹשַׁתְּחוּיָת לָהֶם

וְהָיָה כִּי אֲבֹד הָאֲבֹדָה (Dt 8₁₉).

პარონომაზიის შემთხვევები ხშირია მიზეზობრივ წინადადებებში და, სახელდობრ, მისი შედეგის გამოხატველ ნაწილში.

ასე, მაგალითად:

וְאִנִּי הִסְתַּר אִסְתִּיר פָּנַי בְּיוֹם הַהוּא עַל כֹּל-הָרַעָה אֲשֶׁר עָשָׂה כִּי

רָאִיתִי אֲלֵהֶם אַחֲרַי (Dt 31₁₈),

כִּי הִבְרַיְתִיהוּ, בּוֹה וְאֵת-מִצּוֹתוֹ הִפְרַף הַכֹּתֶר הַתְּפִלָּה הַנִּפְשָׁה הַהוּא

(Nu 15₃₁).

პარონომაზია ვცხვენება ბრძანებით წინადადებებშიც:

וְלֹא-תִחַחֵם עֵינֶיךָ עָלָיו ... כִּי הָרַגְתִּי אֶת-הָרֶגֶל

... כֹּל-הַמִּקְמוֹת (Dt 12₁).

პარონომაზია თბრობით წინადადებებშიცა და განსაკუთრებით წარსულში მომხდარი მოქმედებას გადმოსცემს; მაგალითად:

¹ Gesenius-Kautsch. Hebräische Grammatik, 27. Aufl., Leipzig, 1902; გვ. 341, § 113, 1.

כי-אמר יהוה להם מות ימותו במדבר ולא ינוחו מהם איש כי
· אִם-כֹּל כֵּן-יִפְנֶה וַיְהוּשֶׁע בֶּן-נֹון (Nu 26₁₁),

... וַיֹּאמְרוּ רְאוּ רֵאיוֹן כִּי-יְהִי יְהוָה עִמָּךְ. (Gn 26₁₁).

აღნიშნულ წინადადებებში გერბალი ცნების პარონომაზიული გადმოცემა ჯარკვეული ფუნქციების შემსრულებელია. იგი მიუთითებს: (1) ერთ შემთხვევაში მოქმედების ნამდვილად (კეშმარტად) შესრულებაზე (ასე იყო უკანასკნელად წარმოდგენილ თხრობით წინადადებებში: וַתֵּימַר מֶלֶךְ הַמִּלְכִּים „ნამდვილად დაიხოცენ“ ან וַיֹּאמְרוּ „ნამდვილად ვნახეთ“), (2) შეძლება-აუცილებლობაზე (ჩვეულებრივ პირობით თუ მიზეზობრივ წინადადებებში), (3) მოქმედების ინტენსივობაზე (განსაკუთრებით ბრძანებით წინადადებებში), (4) მოქმედების ხანგრძლივობა-განმეორებაზე (მაგ., ზევით აღნიშნულ მაგალითში וַיֵּימַר בְּרַחֲמֵי הַיְהוָה, რაც ნიშნავს — „აქუთსებ ბოლმე“). ამის შესახებ W. Gesenius-ის წერს: „Am Häufigsten steht der Infinitivus absolutus in unmittelbarer Verbindung mit dem Verbum finitum vom gleichen Stamm zum Behuf einer Näherbestimmung oder Vertärkung des Verbalbegriffs in mannigfaltigen Nuancierungen“¹. ამასვე შენიშნავს C. Brockelmann-იც, როდესაც ლაპარაკობს infinitivus absolutus-ის შესახებ ებრაულში².

ამადავარიად, ებრაულში პარონომაზია ზმნის მოდალურ მხარეს გამოხატავს, ზმნის შინაარსისადმი დამოკიდებულებაზე მიუთითებს. ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ბიბლიის ახალ თარგმანებში ხშირად ებრაული პარონომაზიის გადმოსაცემად ზმნის ძირითადი ცნების გამოხატველ სიტყვასთან ერთად ნახმარია ე. წ. მოდალური ზმნები (Modalverb) („უნდა“, „შესაძლოა“). ასე, მაგალითად, ზემოაღნიშნულ ბიბლიებში:

რუსულად ებრაული אַכַּל תֹּאכַל אֶת-עֵץ הַיָּדָע (Gn 2₁₆) თარგმნილია ასე: „От всякого дерева в саду ты можешь есть“, ხოლო გერმანულად იგივე პარონომაზია ასეა გადმოცემული: „Von allen Bäumen des Gartens darfst du essen...“³;

וַתֵּימַר מֶלֶךְ הַמִּלְכִּים (ואת הבהמה ואת האיה ואת האריו... (Lv 20₁₅) რუსულად ვკითხულობთ: „...то убиен женщину и скотину; они должны быть преданы смерти...“;

כִּי אִישׁ אֲשֶׁר יִקַּל אֶת-אָבִיו וְאֶת-אִמּוֹ מוֹת יוֹמָת (Lv 20₉),

რუსულად: „Каждый, кто будет злословить отца своего или мать свою, должен быть предан смерти...“,

გერმანულად: „Wer seinem Vater oder seiner Mutter flucht, soll getötet werden“⁴.

პარონომაზიის ხვდებით არასემიტურ ენებშიც: ძველ სპარსულში, მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ქართულში, ბერძნულში, ლათინურში, სომხურში, სლავურში.

სამწუხაროდ, პარონომაზიის შემთხვევები არასემიტურ ენებში სპეციალური კვლევის საგანი არ ყოფილა (თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ბერძ-

¹ Gesenius-Kautzsch, *ib.* შრ., გვ. 334, § 113, b.

² C. Brockelmann. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Band I, Berlin, 1908, გვ. 345, § 131, c.

³ Die Bücher der Bibel, B. I, გვ. 37.

⁴ *ibid.*, გვ. 292.

ნულსა და ლათინურს, სადაც პარონომაზია ბიბლიის ორიგინალის ზეგავლენით შემოსულად მიიჩნევა)¹ და, ამდენად, შესწავლილი არ არის პარონომაზიის ბუნება და ამ მოვლენის ხმაარების შემთხვევები არასემიტიურ ენებში.

ჩვენ მიზნად დავისახეთ პარონომაზიის შესწავლა ქართულში. ეს შესწავლა ჩვენ ბიბლიურ ტექსტებიდან დაიწყეთ. პარონომაზიის შესწავლას ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში და საერთოდ ქართულში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის ისტორიისათვის, ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის. საკითხის საფუძვლიანად შესწავლის მიზნით გამოყენებული იქნა ებრაული, სომხური, ბერძნული და სირიული ბიბლიები, როგორც შესა-ღარებელი მასალა ქართულ ტექსტთან. ასეთი შედარების დროს ვებლმდღვა-ნელობდით ამ გარემოებით, რომ აღნიშნულ ბიბლიებს შესაძლოა რაიმე ეკე-შირი ჰქონდეთ ქართულ ტექსტთან. პარონომაზიის ამგვარად (სხვა ბიბლიებ-თან შედარებით) შესწავლა ქართულში გაარკვევს ამ მნიშვნელოვანი ენობ-რივი მოვლენის ადგილსა და როლს ქართული ენის განვითარებაში. იგივე შესწავლა წვლილს შეიტანს ქართული ბიბლიის წარმომავლობის გარკვევის საქმეშიც.

აღნიშნული მიზნით საჭირო იქნებოდა ქართული ბიბლიური ტექსტების ყველა არსებული ვარიანტის განხილვა და შესწავლა, ქართული ლიტერატუ-რისა და დიალექტების შესწავლა.

ამ შრომაში წარმოდგენილია აღნიშნული მუშაობის მხოლოდ ერთი ნაწილი: პარონომაზია ქართული ბიბლიის ორ ვარიანტში: ე. წ. ოშკის ბიბ-ლიასა და მცხეთის ბიბლიაში. ბიბლიის სხვა ვარიანტების, სხვა ქართული ლიტერატურული ძეგლებისა და დიალექტების შესწავლა აღნიშნული თვალ-საზრისით მომავლის საქმეა. ამდენად ცხადია, რომ წინამდებარე შრომაში არაა მოცემული ყველა ის დებულებები და დასკვნები, რომლებიც ამ საკი-თხის შესწავლის დროს შეიძლება გაჩნდეს. ამავდ დროს, იმავე მიზეზით, აჭ წარმოდგენილ დებულებებსაც წინასწარი ხასიათი აქვთ.

მ ც ხ ე თ ი ს ბ ი ბ ლ ი ა ხელნაწერის სახით დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში A 51-ის შიფრით. ამ ხელნაწერის შესახებ კ. კეკელიძე წერს: „...გადაწერილია XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში. გადაწერილია ის უძველესი ხელნაწე-რიდან...“².

ე. წ. ო შ კ ი ს ბ ი ბ ლ ი ა შეიცავს ძველი აღთქმის წიგნებს და წარმო-ადგენს ოშკის ლაგრაში 978 წელს გადაწერილ ხელნაწერს. ეს უკანასკნელი დაცულია ათონის მთაზე. ჩვენ ვსარგებლობდით ხსენებული ბიბლიის კრიტი-კული გამოცემით, რომლის ავტორია ა. შანიძე. ჯერჯერობით გამოცემულია ორი ნაკვეთი: ნაკვეთი 1. დაბადებისა. გამოსვლათა. თბილისი, 1947 და ნაკვეთი 2. ლევიტელთა, მსაჯულთაჲ. რუთისი, იობისი. ესაიაჲსი. თბილისი, 1948. სომხური მასალებისათვის გამოყენებულია სომხური ბიბლიის 1805 წლის ვენეციის გამოცემა, ბერძნული სისათვის—1821 წლის მსკოვის გამოცემა, ხოლო სირიულისათვის—1826 წლის ლონდონის გამოცემა. ებრაული მასალები ამო-

¹ იბ. მაგალითად, G. R. Hauschild, Die Verbindung flaiter und laiflaiter Verbalformen desselben Stammes in einigen Bibelsprachen. Frankfurt a. M., 1893.

² იბ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I, თბილისი, 1941, გვ. 383.

კარფილია ბრიტანეთისა და უცხოეთის ბიბლიური საზოგადოების მიერ 1897 წელს ვენაში გამოცემული ბიბლიიდან.

1. ძირითადი პარონომასია

ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში ხმარებული პარონომასია ჩვეულებრივ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ძირითადი (მორფოლოგიური) პარონომასიაა, ე. ი. ერთი ვერბალი ცნება გადმოცემულია ერთი და იმავე ძირიდან ნაწარმოები ორი ზნურად სიტყვით. ასე, მაგალითად:

პრქუა უფალმან მოსეს: ხილვით ვიხილე მე ძარი ერისა ჩემისა, რომელ არს ეგვიპტის შინა (მცხ. Ex 3₇),

და პრქუა მას ანგელოზმან უფლისამან: განმრავლებით განვაშარავლო თესლი შენი და არა აღირაცხოლის სიმრავლისაგან (მცხ. Gn 16₁₀), არამედ მიცემით მისცე მას სამოსელი იგი მისი მიმწუხრი (მცხ.

Dt 24₁₃),

უკეთუ ქამით ქამოს ღლესა მას მესამესა კორცისა მისგან, არა შეიწირა იგი, რამეთუ შეგინება არს (მცხ. Lv 7₁₁),

და თქუა უკეთუ სმენით ისმინო კმისა უფლისა ღუთისა შენისა... (მცხ. Ex 15₂₆),

ამით გულის ხმაჲ ჰყოთ რამეთუ ღმერთი ცხოველი არს ჩუენ შორის და მოსრვით მოსრნეს პირისაგან თქუენისაჲ კინანელი და ქიტელნი... (მცხ. Jehos 3₁₀),

უწყებით უწყოდეთ რამეთუ არღარა შესძინოს უფალმან ნათესავი ესე მოსრვად პირისაგან თქუენისა... (მცხ. Jehos 23₁₃),

და თქუა საგსონ: დაწვითა ვირისაჲთა აღჯოციით აღჯკოცნე ივინი... (მცხ. Jud 15₁₄),

მივინმე უგო ერთმან ერისთავანმან და პრქუა მას: ფიცით აფუცა მამამან შენმან ერი იგი... (მცხ. I Sam 14₂₆),

და პრქუა დავით: უფალო ღმერთო ისრაჴლისაო, სმენით მესმა მონასა შენსა... (მცხ. I Sam 23₁₀),

... და თუ არს რამე შეცოდება ჩემთანა, სიკუდილით მომაკუდივინ მე (მცხ. II Sam 14₃₂),

და პრქუა ბალაკ ბალაამს ნუა წყევით სწყევე მას... (მცხ. Nu 23₂₆),

... წყევად მტერთა ჩემთა მოგხადე შენ და აჲ ესერა აკურთხე კურთხევით... (მცხ. Nu 23₁₁).

უკეთუ ესინით იქსნეს იგი, შესძინონ მეხუთე იგი სასყიდელსა მისსა... (მცხ. Lv 28₁₈),

არამედ აღგებთ აღაგო იგი საცხოვართა შენისაგან: და საწნახელისა შენისაგან მისცე მას (მცხ. Dt 15₁₁),

უკეთუ ვინმე შეცატუნოს ქალწული დაუწინდებელი და დაწვეს მის თანა, მიყვანებით მიიყვანოს იგი თავისა თვისისა ცოლად (მცხ. Ex 22₁₈),

ხოლო მათ პრქუმს: კითხუთ მკითხუდა ჩუენ კაცი იგი ნათესავსა ჩუენსა... (მცხ. Gn 43₇),

... არა ესე არსა რომლითა სუამნ უფალი ჩემი და იგი ზმნით იზმნინ მაგით (მცხ. Gn 44₂),

რამეთუ დაჯვეით დაჯშა უფალმინ გარეშე ყოველი საშოა სახლსა შინა აბიშელაქისასა საარას თჳს ცოლისა აბრაჰამისა (მცხ. Gn 20₁₈),

... დედაა იგი განტევებით განუტეო, ხოლო მართუენი იგი წარმოჰკრიბნენ... (მცხ. Dt 22₇),

... მხილებით ამხილო მოყუასაა შენსა და არა მიილო მისთჳს ცოლვაა (მცხ. Lv 19₁₇),

და ჰრქუა აბრაჰამს: უწყებით უწყოდე, რამეთუ მწირ იყოს ნათესავი შენი ქუეყანასა არა თჳსა და დაიშონენ იგინი და ბოროტსა უყოფდენ ოთხას ქელ (ოშჳ. Gn 15₂₂),

წინა-დაცუეთით წინა-დაიცუეთოს სახლის წულმან სახლისა შენისამან და ვეცხლით ფრდილმან... (ოშჳ. Gn 17₂₈),

... განმრავლებით განვაგმრავლო ნათესავი შენი ვითარცა ვარსკულაენი ცისანი და ვითარცა ქვშაა ზღუს კილისა... (ოშჳ. Gn 22₁₇),

ხოლო მათ ჰრქუეს: ხილვით ვიხილეთ, რამეთუ უფალი შენ თანა არს... (ოშჳ. Gn 26₂₈),

ჰრქუა მას იულა: წამებით მიწამებდა ჩუენ კაცი იგი და თქუა: ვერ იხილო პირი ჩემი, უკუეთუ არა ძმა იგი თქუენი უმრწემსი იყოს თქუენ თანა (ოშჳ. Gn 43₃),

ჰრქუა უფალმან მოსეს: ... და რაემს განვიტევნეს [ფარაო], ყოველი-თურთ განგახსნეს თქუენ განსხმით (ოშჳ. Ex 11₁),

გრწებით განიწრწენ შენ უთმინოებითა, შენცა და ერიცა ესე, რომელ არს შენ თანა (ოშჳ. Ex 18₁₈),

რომელმან სცეს მამასა თჳსსა და დელასა თჳსსა, სიკუდილით მოკუედინ (ოშჳ. Ex 21₁₅),

უკუეთუ იბრძოდიან კაცნი ორნი და სცენ დელაკაცსა მიდგომილსა და მოურყუნენ ყრმად მისი არაა გამოხატული, ზღვევით იზღვიოს, რაჲცა დასდეს ქმარმან მის დელაკაცისამან, მისცეს მას ვედრებით (ოშჳ. Ex 21₂₂),

არა თაყუანის-სცე ღმერთთა მათთა, არცა ჰმსახურებდე მათ. არა ჰქმნე საქმისა მათისაებრ, არამედ დარღვევით დაარღვენ... ძველნი იგი მათნი (ოშჳ. Ex 23₂₄),

და ესმა ერსა მას სიტყუად ესე ბოროტი და იგლოვდეს გლოვით (ოშჳ. Ex 33₃),

და ვაცსა მას ცოლვისასა ძიებით ეძიებდა მოსე და იგი დამწუარ იყო (ოშჳ. Lv 10₁₆),

ხოლო მთაჲ დაცემით დაეცეს და კლდჲ დაძუელდეს ადგილით თჳსით (ოშჳ. Job 14₁₂),

მიუგო მას ბოოს და ჰრქუა: თხრობით მიტხრეს მე, რავედნი უყავ დელამთილსა მას შენსა შემდგომად სიკუდილისა მის ქმრისა შენისა... (ოშჳ. Ruth 2₁₄),

არამედ თავსდებით თავს-ედევით ეგე და მისციო მას საჰმობ-საგან თქუენისა და უტევით იგი, ჰამდეს და კრებდეს თავსა და ნუ ჰრისხავს მაგას (ოშჳ. Ruth 2₁₆),

და გუემნეს უფალმან ეგვბტლნი წყლულებითა და განკურნნეს იგინი კურნებითა... (ოშჳ. Jcs 19₂₂),

... წყალობით შეგიწყალო შენ კმისაებრ ლაღდებინა შენისა, რაემს გიხილ[ა] შენ, ისმინა შენი (ოშჟ. Jes 30₁₉).

ებრიულ ტექსტში და სხვა ბიბლიებშიც, როგორც წესი, ძირეული პარონომასია გვხვდება. ასე, მაგალითად:

ა) ებრაულში:

ךָ ועתה הלך ה' נכסך נכספּתּהּ לְכִית אִכּוּ (Gen 31₂₆),

פּקֵר יִפְקֹר אֱלֹהִים אֶתְּכֶם וְהֵעֵלְתֶם אֶת־עֲצַמְתִּי מִוַּה אֶתְּכֶם (Ex 13₁₉),

וְאֵת שְׁעֵיר הַחַטָּאת רָרָשׁ רָרָשׁ מִשֵּׁה... (Lv 10₁₁),

וְלֹ שְׂקוּל יִשְׂקוּל בְּעֵשִׂי וְהוֹתִי בְּמֵאוֹנִים יִשְׂאוּ-יַחַד (Job 6₂),

הֲשֵׁב תִּשְׁיב לֹ אֶת-הָעֵבֹטִים כִּבּוֹא הַשֶּׁשׁ-שָׁ... (Dt 24₁₉),

...כִּי הִשְׁכַּחְתָּם הַגְּדוּלָּה הִתְּרָה לְאִשְׁרָה לְאֶ-עֲלָה אֶל-יְהוָה... (Jud 21₆);

ბ) სომხურში:

պահանջելով պահանջեսցես տ՛ր ա՛ծ քի 'ի քէն... (Dt 23₁₁),

Սև ասենցն ցնա իղբարքն իւր. միթէ թագաւորելով թագաւորեսցես 'ի վ՛ր մեր... (Gen 37₉),

Գիտելով դիտաստի ք, դի ոչ ես յասլըի տ՛ր սատակել զազգան զայնոսիկ յիրեսաց ձերոց... (Jehos 23₁₃),

Սև ասէ սամփսոն. ծնօտիւ իշոյ ջնջելով ջնջեսցից գն՛ս, դի ծնօտիւ իշոյ կոտորեսցի հազար այր (Jud 15₁₄);

გ) ბერძნულში:

...ἀποστολῆ ἀποστελεῖς τῆς μητέρας... (Dt 22₇),

Ἐὰν γὰρ ἀποσπορῶς ἀποσποραφῆς, καὶ προστεθῆς τοῖς ἑπολεφεμένοις ἔθνεσιν τοῦτοῖς τοῖς μετ' ἡμῶν... (Jehus 23₁₂),

...Ὡς θεοῦ μάγας ἦν τῷ μὴ ἀναβάντι πρὸς Κύριον εἰς Μασσηφά, λέγου-
τε:· θανατέτω ἀποθανεῖται: (Jud 21₉).

შდრ. აგრეთვე სირიულში: Gn 44₁₈, Jud 7₁₉, I Sam 20₁ და სხვა¹.

2. სიმასიოლოგიური პარონომასია

ქართულ ბიბლიაში ვხვდებით ისეთ შემთხვევებსაც, როდესაც ერთი ვერბალი ცნება გადმოცემულია ორი სინონიმური ძირიდან ნაწარმოები სიტყვებით. ასეთ შემთხვევაში შეიძლება ვილაპარაკოთ ე. წ. სემასიოლოგიურ (სემანტიკურ) პარონომასიაზე. ამ სახის პარონომასია ებრაულში, და საერთოდ სემიტურ ენებში, ორ გვხვდება. ქართულში ხმარებული სემასიოლოგიური პარონომასია შეესატყვისება ძირეულ (მორფოლოგიურ) პარონომასიას ებრაულში. ისე, მაგალითად:

¹ სირიული შრიფტის უქონლობის გამო, სათანადო აღივანებს სირიული ბიბლიიდან ვუთითებთ; გარკვეულ შემთხვევებში სირიული სიტყვები მოგვაქვს ებრაული ტრანსკრიფციით.

... ყოველი, რომელი შეეხოს მთასა მას, სიკუდილითა აღესრუ-
ლოს (ოშ. Ex 19₁₃). ასევეა მცხეთის ბიბლიაში:

... ყოველი რომელი შეეხოს მთასა, სიკუდილითა აღესრულოს,
შდრ. ებრაულში:

כל־הנהגה ברה מות יומת.

... აღსლვით აღვიდეთ და დავიმკვდროთ ქუშყანა იგი, რამეთუ
შეძლებით შეუძლოთ მათ (მცხ. Nu 13₃₁),

შდრ. ებრაულში:

על־על־נעלה וירשנו אותה בי־כול נוכל לה (Nu 13₃₀);

ხოლო ხისა მისგან ცნობადისა კეთილისა და ბოროტისა ირა შეპმოთ
მისგან, რამეთუ რომელსა დღესა შეპმოთ მისგან, სიკუდილითა მოსწყ-
დეთ (მცხ. Gn 2₁₁),

შდრ. ებრაულში:

ומען הרעת מוכ רוע לא תאכל מפרנו פי כיום
ואכלך מפרנו מות תמות (Gn 2₁₇);

... რა ირს ჩუშენება ესე, რომელ გეჩუშნა შენ. აჟ უკუშ მომგვიდეთა
მოსლვით მე და დედაა შენი და ძმანი შენნი თაყყანისცემელ შენდა ქუშ-
ყანასა ზედა (მცხ. Gn 37₁₀),

შდრ. הכוא הולמת אשר הזה מרה החלום הזה

נבוא אני ואפך ואחך להשתחוות לך ארצה.

რომელი დაწვეს წულისა თანა საწოლითა დედებრ, რამეთუ საძაგელი
ქმნეს, ორთავე სიკუდილით მოწყდენ... (მცხ. Lv 20₁₁),

შდრ. ებრაული:

ואיש אשר ישכב את־כל־בת־יומת־שניהם (Lv 20₁₁);

... ყოველი რომელი შეეხოს მთასა, სიკუდილითა აღესრულოს
(მცხ. Ex 9₁₂), შდრ. ებრა.:

כל־הנהגה ברה מות יומת.

უფალო, უფალო, უკეთუ ხილვით მომხედრო მწუხარებასა ამა
მგელისა შენისასა და მეც მე მკვდარი მამაკაცო... (მცხ. I Sam 1₁₁),

შდრ. ებრაულში:

... יהיה צבאות א־מ־ראאה תראה פעני אמתך וכתת־ני...

სემასიოლოგიური პარონომაზია სომხურ და ბერძნულ ბიბლიებში უაღ-
რესად იშვიათია, მაგრამ მანინც გვხვდებო:

სომხურში: ...դի ա՛մ որ մերձեսցի՛ ՚ի լեառն՝ մահու սասակեսցի
(Ex 19₁₃),

... სამ ჭათოც որ է դრახთიդ՝ ուսելով կերիցես (Gn 2₁₆),

եթէ ուსելով կერեսქერ աკიორ ძიողიქრესანს კასარէ թշնամես
ქერեսց... (I Sam 14₃₀);

ბერძნულში: ... πὰς δ ἀπάμεινος τὸν θρῶνα, θανατῶ τελευτήσῃ (Ex 19₁₃).

როგორც ვხედავთ, სემასიოლოგიური პარონომაზია მხოლოდ ნათარგმნი
ბიბლიებისათვის და, კერძოდ, ქართული ბიბლიისათვის დამახასიათებელი
მოვლენაა. სწორედ ქართულ ტექსტში ვხვდებით ყველაზე ხშირად სემასიო-
ლოგიურ პარონომაზიას, რასაც, ზოგჯერ, სომხური და ბერძნული ბიბლიები

უკერს მხარს. ქართულ ტექსტში სემასიოლოგიური პარონომაზიის ასეთი ფართო გამოყენების საფუძველი თვით ქართულში, განსაკუთრებით ქართულ დიალექტებში უნდა დაიდებნოს. ძირეული პარონომაზიის სემასიოლოგიური გადმოცემა მხოლოდ ქართული მასალის საფუძველზე შეიძლება აიხსნას. უკერ-ჯერობით, ვიდრე ამ მიზნით სხვა ქართული ძეგლები და დიალექტები შეს-წავლილი არ იქნება, გარკვეულის თქმა საძნელოა.

სემასიოლოგიური პარონომაზიის ხმარების თვალსაზრისით ოშკის და მცხეთის ბიბლიების ურთიერთშედარებამ ნათლად დაგვანახა, რომ სემასიო-ლოგიური პარონომაზიის შემთხვევები ბევრად უფრო ხშირია მცხეთის ბიბ-ლიაში, ვიდრე ოშკის ბიბლიაში. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ოშკის ბიბ-ლიაში ხმარებული სემასიოლოგიური პარონომაზია არ წარმოადგენს ორიგინალურს ოშკის ბიბლიისათვის, სათანადო ადგილას სემასიოლოგიური პარონომაზია გვაქვს მცხეთის ბიბლიაშიც (როგორც ეს ზემოთ ჩანდა). ერთ შემთხ-ვევაში სემასიოლოგიური პარონომაზია ბერძნულსა და სომხურშიც:

(1) ბერძნ. *πῆξ ἂν ἀπὸ μῆσος τοῦ θρύου, θῆσῆξ ἔλεσῆσῆξ* (Ex 19₁₈),

(2) სომხ.: *ჭի ա՛մ որ մերձեսցի 'ի լեռն մահու սաստկեսցի* (ib.).

საინტერესოა, რომ სომხურ ბიბლიაში ასეთი გამოთქმისათვის ჩვეულებ-რივ *մահու մեղցի* გვხვდება, ხოლო ბერძნულში *θῆσῆξ* *θῆσῆξ* *θῆσῆξ* *θῆσῆξ* *θῆσῆξ*. ამგვარად, ამ შემთხვევაში სემასიოლოგიური პარონომაზიის ხმარება საერთოა რამდენიმე ბიბლიისათვის. აღსანიშნავია, რომ ქართულ ტექსტში ხმარებული სიკუდილითა აღესრულოს ზუსტი შესატყვისია ბერძნული *θῆσῆξ* *θῆσῆξ* *θῆσῆξ* *θῆσῆξ* *θῆσῆξ*.

3. პარონომაზიის წიგნები

ქართულში პარონომაზია ორი წიგრისაგან შედგება, რომელთაგან ერთი მასდარია:

ზ მ ნ ი თ ი ზ მ ნ ის კ ა ც ი ჩ ე მ ი ვ ი თ ა რ ი (მცხ. Gn 44₁₁),

ხ ი ლ ვ ი თ ვ ი ბ ი ლ ე მ ე ძ რ ი ე რ ის ა ჩ ე მ ის ა ... (მცხ. Ex 37),

და ჰ რ ქ ე ბ ა ბ ა ლ ა კ ბ ა ლ ა ა მ ნ ე უ ა წ ყ ე ვ ი თ ს წ ყ ე მ ის, ნ ე უ ა კ უ რ თ ბ ე-ვ ი თ ა კ უ რ თ ბ ე ... (მცხ. Nu 23₂₈),

ა რ ა ჰ რ ი დ ო ს თ უ ა ლ მ ა ნ შ ე ნ მ ა ნ, ა რ ც ა ლ ა გ ე წ ა ლ ო დ ის ი გ ი, ა რ ც ა ლ ა და უ ფ ა რ ო მ ა ს: ა რ ა მ ე დ მ ხ ი ლ ე ბ ი თ ა მ ბ ი ლ ო მ ა ს ... (მცხ. Dt 13₉),

... უ ფ ლ ე ბ ი თ უ ფ ლ ე ბ დ ე ჩ უ შ ნ ზ ე და (მცხ. Gn 37₉),

... კ ი თ ხ ზ თ მ ე ი თ ხ ზ და ჩ უ შ ნ კ ა ც ი ი გ ი ნ ი თ ე ს ა ე ს ა ჩ უ შ ნ ს ა (მცხ. Gn 43₇),

ხ ი ლ ვ ი თ ვ ი ბ ი ლ ე თ, რ ა მ ე თ უ უ ფ ა ლ ი შ ე ნ თ ა ნ ა რ ს ... (ოშკ. Gn 26₂₈),

... ფ ი ც ი თ ა ფ უ ე ა ი ო ს ე ბ ძ ე თ ა ის რ ა შ ლ ის ი თ ა (ოშკ. Ex 13₂₈),

... წ ყ ა ლ ო ბ ი თ შ ე გ ი წ ყ ა ლ ო შ ე ნ კ მ ის ა ე ბ რ ლ ა ლ ა დ ე მ ის ა შ ე ნ ის ა ...

(ოშკ. Jes 30₉),

... ს ი ე ლ ტ ო ლ ი თ ი ე ლ ტ ი ა ნ წ ი ნ ა შ ე ჩ უ ე ნ ს ა ვ ი თ ა რ ც ა ი გ ი პ ი რ ვ ე ლ (ოშკ. Jnd 20₂₈) და მ რ ა ე ვ ა ლ ი ს ხ ე ვ ა (იბ. ზ.).

ზ მ ნ ა, ხ ი ლ ვ ა, წ ყ ე ვ ა, კ უ რ თ ბ ე ვ ა, მ ბ ი ლ ე ბ ა, უ ფ ლ ე ბ ა, კ ი თ ხ ვ ა, ფ ი ც ი, წ ყ ა ლ ო ბ ა, ს ი ე ლ ტ ო ლ ა მ ა ს დ ა რ ე ბ ი ა. პ არ ო ნ ო მ ა ზ ი ის ი ნ ფ ი ნ ი ტ უ რ ი ე ლ ე მ ე ნ ტ ის. ამ და გ ვ ა რ ი გა დ მო ც ე მ ა მ ა რ ტ ო ქ ა რ თ უ ლ ის ა თ ვ ის ა რ ა ა და მ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ე ლ ი: ას ე ა ჩ ე უ ე ლ ე ბ რ ი ვ ი მ ბ ი ბ ლ ი უ რ ტ ე ქ ს ტ ე ბ შ ი, სა და ც ე ბ რ ა უ ლ ი პ არ ო ნ ო მ ა ზ ი ა და ც უ ლ ა ა. ას ე, მ ა გ ა ლ ი თ ა დ, ს ო მ ხ უ რ შ ი:

ორბაძეციქოლ სარბაძესხენს ვამაქრნ... (Dt 22₁),
ყაანანუხციქოლ ყთანანუხსუგ თ'რ ა'ბ გო 'ჩ ეჭუ... (Dt 23₁),
ორინხციქოლ ორინხსუგ ეჭხე ა'რ ა'ბ გო ქერქერნ... (Dt 15₁),
...კამ ბათოგ ორ ე ერარათიქ' ილთციქოლ კერქერს (Gn 21₆),
ახანანხციქოლ თხსი ვარჯარანს ჭოვიქოლქანს ჩამოქ... (Ex₁),
...ეჩთხმ ხქქ ქხთ ქახანსჩ ჩამოქ ანორქინხციქოლ ანორქინხტგ... (Dt 31₂₉)
 და სხვა. *არბაძეცი, ყაანანუხცი, ორინხცი, ილთცი, თხსანხცი, ანორქინხცი* მასდა-
 რებია.

ბერძნულშიც აღნიშნული მიზნით (პარონომაზიის ინფინიტური წვერის
 ვადმოსაცემად) გამოყენებულია ნახმნარი სახელი (არსებობათ):

... πας δ ἀψάμενος τοῦ θρους, φαναταφ τελευτήσῃ. (Ex. 19₁₃),
... ἐν δαίτη εἰσακούσεται τῆς φωνῆς Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν... (Dt 28₁),
... ἀποστολῆ ἀποσταλένς τῆν ματῆρα (Dt 22₁),
... ἀπαλειφ ἀπολείτε πόντα τὰ ἔθνη.. (Dt 12₁).

სირიულში ებრაული პარონომაზიის ინფინიტურ წვერს აგრეთვე ინფი-
 ნიტივი შეესატყვისება; იხ. Gn. 3₁₁, Ex 22₂₃, Dt 31₂₉ და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ჩვეულებრივ, ებრაული ინფინიტივი აღნიშნულ ბიბ-
 ლიურ ტექსტებში იმავე მორფოლოგიური კატეგორიითაა ვადმოსაცემული. სომ-
 ხურში საკმაოდ ხშირია ისეთი შემთხვევები, როცა ებრაული პარონომაზიის
 ინფინიტური წვერი არ არის ვადმოსაცემული ზმნის სათანადო კატეგორიით
 (ე. ი. მასდაართ), მაშინ, როცა ამის შესატყვისად ქართულში ყოველთვის
 მასდადარია.

ასე, მაგალითად:

*...ილჩამ ძხე ქაკა აკაორ ვერქჩრს
 ხ ვერქჩრ, ვჩქორითხამ ე ლორჩიქეჭ.*

*შანანარჩნ თანაშანოე თანაქხა ელ
 ხ ა'მ ჭოვიქორე ორ ე რნე ეხე.*

*ხქქ იღნ ნუხსუგ რნე კნიქაროქქ'რ
 ახრამან. ხ ნა ჩეგ აქოქჩჩნ ყანხ-
 აქ თან, ხ ვერქანოე ქეგე ვერქხაქ...*

*...თეგეოქქ'რ აკა თორჩე ძხე ხ
 ორჩჩნ ანუგ თანეგნ რნე ძხე ქევექ-
 თან.*

*ჩაქ ხქქ იე ქანხსუგ ვლიქა ვიქ
 ქოხთქ' ხ ნუხსუგ რნე ნამა, ქარ-
 ბანოე ქარბხსუგ ვნა ქორ კნიხქ.*

ქართულ ტექსტში მასდადარი, როგორც პარონომაზიის წვერი, ყოველ-
 თვის მოქმედებით ბრუნვაშია.

ასე, მაგალითად:

*... ვწამებ მე თქუშნ წინაზე დღეს
 დღე, რამეთუ მოსრვიოთ მოისრნეთ
 (მცხ. Dt 8₁₉),*

*... ხ რ წ ი ლ ე ბ ი თ განიხრწნა შენ
 და ყოველი ერი, რომელ არს შენ თა-
 ნა... (მცხ. Ex 18₁₈),*

*და უკეთუ ვინმე დაწვეს დედაქა-
 ცისა თანა საწოლითა თესლისადათა
 და იგი იყოს მწვეალი თხოვილ კაცისა,
 და აწსნით არა ვსნილ იყოს... (მცხ.
 Lv 19₁₀),*

*მოხედვიოთ მოგხედო თქუშნ და
 რაოდენი შეგემთხვა თქუშნ ეგვპტეს...
 (მცხ. Ex 3₁₈),*

*უკეთუ ვინმე შეაცთუნოს ქალწული
 დაუწინდებელი და დაწვეს მის თანა,
 მიყვანებოთ მიყვანოს იგი თავისა
 თვისისა ცოლად... (მცხ. Ex 22₁₆).*

ხილვით: ხოლო მათ ჰრქეუს ხილვით ვიხილით უფალო, რამეთუ შენ თანა არს... (მცხ., ოშყ. Gn 26₉),

ჟან-ით: ...ჯსნით ფსნე ყოველი პირმშოა კაცთა... (მცხ. Nu 18₁),

სმენ-ით: და აწ უკეთუ სმენით ისმინოთ ვმისა ჩემისა...

(მცხ. Ex 19₅),

მოკოც-ით: ...მოკოცით მოიკოცოს სული იგი ერისაგან თვისისა... (მცხ. Ex 19₆),

ღაბრკოლებ-ით: უკეთუ ღაბრკოლებით ღაბრკოლოს იგი ქმარმან მან მისმან შემდგომად დღესა მას, რომელსა ესმა... (მცხ. Nu 30₁₄),

კამ-ით: და ცმელი მკუდრისა და ნამკეცავისაა არა ემსახუროს ყოველსა საქმესა, კამით არა იკამოს (მცხ. Lv 7₉),

ძიებ-ით: და ვაცსა მას ცოდვისასა ძიებთ ეძიებდა მოსე...

(მცხ. Lv 10₁₄),

მხილებ-ით: 'ამ ხილებით ამხილო მოყუასისა შენსა და არა მოილო მის-თვს ცოდვამ... (მცხ. Lv 19₁₇),

აღებ-ით: ...და აღებთ იღენ კაცად კაცადმან ქვაა ერთი ბკეთა ზედა თვისთა მსგავსად რიცხვისა მის ნათესავთაა ისრაელისთაა (მცხ. Jechos 4₄),

მოსლვ-ით: და ჰრქუა მას დებორა: მოსლვით მოვიდე შენ თანა... (მცხ. Jud 4₉),

ყოფ-ით: და ჰრქუა მათ სამსონ: უბრალმცა ვარ მე ამიერთვან უცხო თესლთაგან, რამეთუ ყოფით ვყო მათთანა ბოროტი (მცხ. Jud 15₉),

მეფობ-ით: და აწ ქეშმარტად უწვი, რამეთუ მეფობით მეფობდე შენ და მიიწიოს უფლება შენი ყოველსა ზედა ისრაელსა (მცხ. I Sam 24₁₄),

კამ-ით: და ცმელი მკუდრისა[და] ნამკეცავისა იმსახუროს ყოველსა საქმეს და კამით არა იკამოს (ოშყ. Lv 7₁₁),

უძღურებ-ით: და მოუძღურდენ უძღურებით ეთიოპელთა მიმართ, რომელთა იგი ესვიდეს მათ ეგპტელნი, რომელნი იყვნეს მათა დიდება (ოშყ. Jcs 20₉),

გლოვ-ით: და ესმა ერსა მას სიტყუაჲ ესე ბოროტი და იგლოვდეს გლოვით (ოშყ. Ex 33₃),

ქართულ ტექსტში ხმარებული მასდარი შეესატყვისება ებრაულ ინფინიტივს, ხოლო პარონომაზიის ფინიტური წვერი—ებრაულ პირიან ფორმას:

შდრ. კამით შკამო (Gn 2₁₆) და לָחַץ לָחַץ, მიყვანებით მიიყვანოს (Ex 22₁₆) და הָקַדְו הָקַדְו (Ex 22₁₆), განტევებით განუტეო (Dt 22₇) და חָנַף חָנַף, კურთხევით გაკურთხნა (Jechos 24₁₀) და קָרַח קָרַח, მიცემით მიეცეთ (Jud 8₁₆) და יָרַח יָרַח, წარსლვით წარვიდეს (Jud 9₆) და יָחַח יָחַח, გამოცხადებით გამოეცხადე (I Sam 2₁₇) და יָחַח יָחַח, სიკუდილით მოჰკუდო (I Sam 22₁₆) וָחַח וָחַח და სხვ.

ებრაული პარონომაზიის ინფინიტური წვერის შესატყვისად მასდარის ხმარება მართო ქართულისათვის არაა დამახასიათებელი: ასეა ჩვეულებრივ იმ ბიბლიურ ტექსტებში, სადაც ებრაული პარონომაზიის პარალელები დაიძებნება.

სომხურშიც პარონომაზიის ერთი წვერი მასდარია, რომელიც ქართულის მსგავსად მოქმედებით ბრუნვაშია:

հարցանելով: Եւ նոքա ասեն՝ հարցանելով հեարց զմէնք յայն, և զազ-
գէ մերմէ... (Gn 43₁),

անցանելով... ընդէր իսկ բնաւ անցանելով անցոյց ծոռայ զո զփող-
վուրդս զայս ընդ յորդանան... (Jehos 7₁),

դառնալով: Ապա թէ դառնալով դառնայցէք... (Jehos 23₁),

Թագաւորելով: Եւ ասեն ցնա եղբարքն իւր. միթէ Թագաւորելով Թա-
գաւորեացես 'ի վ'ի մեր... (Gn 37₁),

պահելով: Պահելով պահեսցես զպատուիրանս տ'ն ա'յ զոյ... (Dt 6₁₇),

յիշելով: ...յիշելով յիշեսցես՝ զորինչ արար տ'ր ա'ծ զո ընդ փարա-
ւոն, և ընդ ծառայս նորո, և ընդ ա'մ եգիպտացիսն (Dt 7₁₈),

գարչելով և պղծելով: ... գարչելով գարչեսցես, և պղծելով պղծեսցես
զն'ս զի նզովեալ է (Dt 7₁₉)

Նաճնահարկ սახելու Գարնոմաճնոսի ցրտ-ցրտ Մրցրն Զերժ-
նլլաճի, սաճոյ ց Մրցրն Մոյթմըճնոսի Զրնցնոսի Միսաճուցնոսի Միճնոսի Զրնց-
նոսի (Զերժնլլաճի Մոյթմըճնոսի Զրնցնոսի ար արնոսի և ար Մրցոյ ցնոսի Մոյթ-
մըճնոսի Զրնցնոսի Միճնոսի ցաճնոսի):

ձոյ: Καί ἔσται ἐξ ἐν ἁποσὶ τε πάσας τὰς ἐντολάς ταύτας...

(Dt 11₂₂),

Ֆանատ: Μὲν ἂν δὲ ἀπὸ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ ἀρχοῦν, φανάτω φανατοῦσθω...

(Lv 20₉),

օւնուսմ: ...սոք օճաթ Զու օւնուսմ օւնուէալ Զնժրաթոս, օւոս էչն?

(Gn 44₁₁),

՝անաճմաւ: ...ճանճմաւ անաճմաւէալ անոյ, և անճալ տճ ըն անոյ...

(Dt 13₁₈),

՝աօստրեթ: ὑπερβύς αὐτά, ἀποστροφῆ ἀποστρέψεις αὐτά τῶν δὲ δὲ δὲ δὲ
սոս (Dt 22₁),

Ֆանատ: Καί εἶπε Μαγὰς πρὸς τῆς γυναικᾶ αὐτοῦ, φανάτω ἀποθανούσθω,
Զու Թեճն էրաճաթն (Jud 13₂₂),

քլեմալեթ: Οὐκ ἔδωκ Ἄχων ὁ τοῦ Ζαρά πλεμμελεῖα ἐπληγμὲλησι ἀπὸ
τοῦ ἀναθήματος... (Jehos 22₂₀)

Իսկ Մրցնըճա սիրոյս, մաս Զրնցնըճի ար ցաճնոս և ցերալոսի մսցոյ-
սալ, մեղալ status-ըճի սթն.

ճարտլ Գրնսճի մասնարկ (ճարնոմաճնոսի Մրցրն) ճնիրալ ճրցրնոսի
ցնցնըճա. սմ մնրոս ար, Մրցնըճալ, ճարնոմաճնոսի մրար Մրցրն ցանըճ:
մասնարկ ճրցրնոսի, տլ ճարնոմաճնոսի ճնրան Մրցրն ճրցրնոսի.

սթ, մաց., մո-նըճոս: ...մոնըճոսի մոնըճոս ար ար Մրցնըճա ճրցրնոսի
Մրցնըճա և ար Մրցնըճա Գրնըճա (Մրց. Dt 23₂₁),

մո-նըճոս: ...մոնըճոսի մոնըճոսի սլլո ար ցրնոս ցան տնոս
(Մրց. Nu 15₃₁),

և-ճրկոլըճոս: Մրցրն և ճրկոլըճոս և ճրկոլըճոս ճնարման
ման մանման ևլլոս ման, րոմըճալ ցնըճ ցրցրն, րալըճնի անոսոյճա Զարնոս
տնոս... (Մրց. Nu 30₁₃),

և-ցրնըճոս: ...և ցրնըճոս և ցրնըճոս ճնարնա ման... (Մրց.
Nu 5₁₇),

ցամո-լըճոս: ...ցամոլըճոս ցամոլըճոսի տլլն Մրցրն ևլլոսի տլլ-
նոս (Մրց. Dt 13₃),

შე-მუსრვით: ... შემმუსრვით შემმუსრე სუშტნი მათნი

(მცხ. Ex 23₂₁),

აღ-გებით: ... აღგებით აღაგო იგი საცხოვართა შენისაგან...

(მცხ. Dt 15₁₄),

გან-მრავლებით: ჰრქუა მას ანგელოზმან უფლისამან: განმრავლებით განვაგმრავლო ნათესავი შენი... (ოშკ. Gn 16₁₀),

მო-ხედვით: ... [იონებ] ჰრქუა: მოხედით მოხედა-ყოს თქუენდა უფალ-მან, განიხუენით ძულნი ჩემნი თქუენ თანა (ოშკ. Ex 13₁₆),

ეს გასაგებიცაა, რადგან ამოსავალი აქ პირიანი ფორმაა, ეს უკანასკნელია ძირითადი, ხოლო მასდარი (თუ ინფინიტივი) ამ ძირითადის მიერ გამო-ხატული ცნების დამაზუსტებელია¹. მიუხედავად ამისა, არის შემთხვევები, როცა პარონომაზიის პირიანი წევრი პრევერბიანია, ხოლო მასდარი უპრე-ვერბო, ასე, მაგალითად:

წყევით და-სწყევნე: ... წყევით დასწყევნე იგინი: ქტელი იგი და ამორეველი და ქანანელი იგი... (მცხ. Dt 20₁₇),

ქენჯნით და-ჰქენჯნეთ: ხოლო უკეთუ ქენჯნით დაჰქენჯნით იგინი... (Ex 22₂₈),

ხრწნილებით გან-იხრწნა: ხრწნილებით განიხრწნა შენ და ყო-ველი ერი, რომელ არს შენ თანა (მცხ. Ex 18₁₉),

მარხვით და-იმარხნეთ: ... მარხვით დაიმარხნეთ მცნებანი უფ-ლისა ლუთისა თქუენისანი (მცხ. Dt 6₁₇),

პარვით წარმო-მიპარეს: რამეთუ პარვით წარმომიპარეს მე ქუეყანით ებრაელთაჲთ და აქაცა არაა ვქმენ ბოროტი და შემომავდეს მე სახლსა ამას ჯურღმულისასა (ოშკ. Gn 40₁₉),

ჯრწნით გან-იჯრწნე: ჯრწნით განიჯრწნე შენ უთმინოებითა, შენცა და ერიცა ესე, რომელ არს შენ თანა (ოშკ. Ex 18₁₈),

ქართულში პარონომაზიის მეორე წევრი ყოველთვის პირიანი ფორმაა ისევე, როგორც თვით ქართულშიც. ასე, მაგ.:

მიწამებდა: ჰრქუა მას იუდა წამებით მიწამებდა ჩუშნ კაცი იგი... (მცხ. Gn 43₃),

მოსპნე: მოსპოვით მოსპნე ყოველნი იგი ადგილნი... (მცხ. Dt 12₂),

გარდაიქცა: უკეთუ გარდაქცევით გარდაიქცა სასწაული იგი სხეუ-ლისაგან მისისა... (მცხ. Lv 13₇),

განსცვალო: ... უკეთუ განსცვალებით განსცვალო იგი საცხოვართი საცხოვრად (მცხ. Lv 28₁₀),

შესცვალო: ... უკეთუ შეცვალებით შესცვალო იგი ნაცვალიცა, იგი მისი იყოს... (მცხ. Lv 28₃₃),

მოიჯოცოს: ... და მოჯოცით მოიჯოცოს სული იგი ერისაგან თხი-სა... (მცხ. Nu 15₃₁),

მოკუშდინ: და კაცმან უკეთუ სცეს ყოველსაჲმ კაცსა და მოკუშდეს, სიკუდილით მოკუშდინ იგი... (მცხ. Lv 24₁₉),

იზმნის: ... ზმნით იზმნის კაცი ჩემი ვითარი (მცხ. Gn 44₁₈),

¹ ამის შესახებ იხ. აქვე, გვ. 462—463 და გვ. 483, სადაც ლაპარაკია ზმნის პარონომა-ზიულად გადმოცემის წინაშეგდობაზე.

იკამოს: უკეთესი ქაითთ იკამოს დღესა მას მესამესა ჯორცისა მის-
გან, არა შეიწირა იგი ... რამეთუ შეგიწება არს (ოშკ. Lv 7₉),
ტროდა: რამეთუ ერმან წმიდამან სიონს შინ დაიპყვროს და იერუსა-
ლემი ტროლით ტროდა... (ოშკ. Jes 30₁₉),
ისმინენ: უკეთეს სმენით ისმინენ სიტყუანი ჩემნი... (ოშკ. Ex 23₃₉),
ებრაული პარონომაზიის ფინიტური წვევრი სხვა ბიბლიებშიც პირიანთ
ფორმითაა გადმოცემული.

ასე, მაგალითად, სომხურში:

հայէր:... և նովաւ ինքն հայկելով հայէր (Gn 44₉),

ხարე:... հարցանելով ხարე զմէնջ այրն... (Gn 43₇),

ქახსაყ: Ջի ქახსելով ქახსაყ տ՛ր արտաքուստ զա՛մ արգանդ ՚ի
տան արխնիքայ:.. (Gn 20₁₈),

բազմացուցից:... բազմացուցանելով բაզմացուցից զարտուժի՛ր ք
և զհեռուժի՛ր ք... (Gn 3₁₈),

կերქება:... յա՛մ ծառոց որ է զբախտի՛ր ուտելով կերქեսա... (Gn 2₁₆)

ბერძნულში:

ἄπολετε: ἀπολείτε πάλιν τὰ ἔθνη... (Dt 12₉),

διαμαρτυρηται: ...διαμαρτυρα̅ διαμαρτυρηται ἡμῖν ἢ ἄνθρωπος

(Gn 43₂),

ἐκζητήσει: ...ὅτι ἐκζητῶν ἐκζητήσει ἀντὶ Κυρίου ὁ Θεός σου παρὰ σου...
(Dt 23₃₁),

სირიულში: იხ. Dt 31₃₉, Jehos 9₁₁, I Sam 10₁₆ და სხვ.

ზოგჯერ ქართული პარონომაზიის პირიან წვევრს მეშველი ზმნა წარ-
მოადგენს, რომელიც პარონომაზიის მისდარული წვევრის შესატყვისი მიმლეო-
ბას ან მასდარს ერთვის. ამდენად, ებრაული პარონომაზიის ფინიტური წვე-
რის შესატყვისად გვევლინება მოცემული ზმნიდან ნაწარმოები სახელი (მიმ-
ლეობა ან მასდარი) „ყოფნა“ ზმნის სათანადო პირის ფორმასთან ერთად.
ამდგავარად, ქართული პარონომაზიის წვევრთა შორის, ზოგჯერ, გვხვდება, თუ
შეიძლება ასე ითქვას, შედგენილი წვევრი (მიმლეობა ან მასდარი + „ყოფნა“
ზმნის პირიანი ფორმა): განდენილ იყოს (Lv 13₂₇)=ებრ. וְנִדְּנָה; ცოტა ქვე-
მოთ იგივე გამოთქმა ერთი სიტყვითაა გადმოცემული — განეფინოს (Lv
13₃₅), მოხვდვია ყოს=וָקַח (Gn 50₃₃), დიდებულ არს (Ex 15₁=וָרָאָה (აგრეთვე
Ex 15₁₁), შეგიწებულ ყოს (Lv 13₃₃)=וָנִחַמְךָ, უგულბებლ ჰყონ (Lv 20₄)=
וְדָלַע, შეურაცხ ცაყ (Nu 22₃₀)=וַיִּרְאֵהוּ, კსილ ყავ (Dt 15₁₂)=וָרָחַק,
ქაქონ=მოცემულ არიან (Nu 3₁₀, 18₉), რეყ=მშვეულ არიან (I Sam 14₃₀). ზოგჯერ
მიმლეობასთან ნახმარია მეშველ ზმნად „ქმნა“: დაუმორჩილებელ ექმენით (Dt 9₁),
ურჩ ექმენით (Dt 9₂). შესამჩნევია, რომ აღნიშნულ შემთხვევებში ხშირად
ებრაულშიც მიმლეობის ფორმებია, მაგრამ იქ პარონომაზიას ადგილი არა
აქვს, ხოლო ქართულში ეს მეშველზმნიანი სახელები პარონომაზიის წვევრებად
გვევლინებიან:

תאחזוּ הַיּוֹם הַזֶּה וְהַיּוֹם הַבָּא...
לְאֵרֶץ יִשְׂרָאֵל (Nu 3₉),

לְהַיָּרֵךְ אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל...
... (Nu 18₄),

... მოცემით მოცემულ არიან

ესენი ჩემდა ძეთაგან ისრაელისათა...
(მცხ. Nu 3₉),

... მოცემით მოცემულ არიან
უფალსა მსახურებად... (მცხ. Nu 18₄),

...אל-תשפח אֶשֶׁר-הַקִּצְפֹּת
אֶת-יְהוָה אֱלֹהֶיךָ... מִמָּרִים
הֵייתָ עִם יְהוָה

מִמָּרִים הֵייתָ עִם-יְהוָה מֵיּוֹם
רָעִיתִי אִתְּכֶם

...רָעִיתִי הָעַם מֵאֵד

...[יִזְכֹּר] לְאִמְרֵי פִקְדֹנֶיךָ
...אֱלֹהִים אִתְּכֶם

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל-אָחִיו אֲנִי מֵת
וְאֱלֹהִים פִּקְדוֹתַי יִפְקֹד אִתְּכֶם
וְהָעֵלָה אִתְּכֶם מִן-הָאָרֶץ הַזֹּאת

ქართულ ტექსტში არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც პარონომიის
ორივე წევრი შედგენილია. ასე, მაგალითად:

[ბოოს ჰრქუა]: არამედ თავს-ღებოთ თავს-იდევით ეგე და მისციო
შას საქმლისგან თქუენისა... (ოშქ. Ruth 2₁₈). ასევეა მცხეთის ბიბლიაში-
და თავის ღებოთ თავს იღევით ეგე და მისციო შიგას საქმელისაგან
თქუენისა...

შდრ. ებრაულში:

וְגַם שֵׁשׁ-לָשָׁלַח לְהַ מִן-הַצִּבְחוֹת וְעֹזְבוֹתָם לְקַטֹּף
וְלֹא תִגְעֹרֵנָה (Ruth 2₁₆);

და აწ უკუთუ წარმოსულ ხარ და გულის თქუმით გულმან
გითქუა წარსლვად საბიდ მამისა შენისა, რაისათჳ წარმომპარენ ღმერთ-
ნი ჩემნი? (ოშქ. Gn 31₅);

შდრ. ებრაულში:

וְעַתָּה הֲלֹךְ הֲלַכְתָּ כִּי נָכַסְתָּ נְכַסְפֹּתַי לְבֵית אֲבִיךָ (Gn 31₁₆);

უკუთუ ვინმე სცეს მონასი თჳსსა, გინა მკვეალსა თჳსსა კუერთითა-
და მოკუდეს ჳელსა ქუეშე მისსა, შურის გებოთ შური იძიენ მისგან.
(ოშქ. Ex 21₁₀);

შდრ. ებრაულში:

וְכִי-יָפַח אִישׁ אֶת-עַבְדוֹ אִם אֶת-אִמָּתוֹ! בְּשֹׁבֹתוֹ

וְנָקַם יְרֹ נָקַם יְנָקָם (Ex 21₁₀).

საინტერესოა, რომ ასეთ შემთხვევებში ზოგჯერ სომხურშიც პარონომი-
ისი შედგენილ წევრთან გვაქვს საქმე; ასე, მაგ.: ...*նքէ սփռնիլով սփռնիլ*
ի զն սրբանն ընդ միօրնն... (Ly 13₁₇), ...*օրհնեսցուք զա՛ր զի փառուք զի ու-*

... ნუ დაიფიქვებ რაედენ ეამ განა-
რისხე უფალი ღმერთი შენი... რამეთუ,
ურჩებოთ და უმოკრიღებოთ ექ-
მენით უფლისა... (მცხ. Dt 9₇),

არამედ ურჩებოთ ურ¹ ექმნენით-
უფალსა მიერ ღლითგანე ვინათგან-
ცა გამოგუცხადა თქუნს...

(მცხ. Dt 9₁₁).

... და აწ ესრე ყოველნი დაქსნილ
და მშეულ არაან შიმშილითა ერი-
ესე ფრიად (მცხ. I Sam 14₁₁),

... [იოსებ] ჰრქუა: მოხედვით მო-
ხედვა-ყო ს თქუენდა უფლმან
(ოშქ. Ex 13₁₁),

ეტყუოდა იოსებ ძმათა თჳსთა და
ჰრქუა: მე მოვეუდებო. მოხედვით მო-
ხედვა-ყო ს თქუენ ზედა უფლმან-
და განვიყვანნეს თქუენ ამიერ ქუეყა-
ნით (ოშქ. Gn 50₁₁).

აიხრთ (Ex 15₁₁), ...*არსხაილდ ვარ' ვჩ ქაიილდ ჳ ქაიილდ რხ*
... (Ex 15₁), *საიილდამს თიხსაქ ქჩეჩხ ზილდ კორღოღს ქჩ*
(Nu 3₉).

ბერძნულ და სირიულ ბიბლიებში პარონომაზიის შედგენილი წევრები არ გვხვდება.

ასეთიან ქართული პარონომაზიის წევრთა მორფოლოგიური რაობა.

სინტაქსურად პარონომაზია ერთი მთლიანია: იგი წინადადებაში შემასმენელს წარმოადგენს (იხ. ზეითი აღნიშნული მაგალითები). პარონომაზიიდან არც ერთი სიტყვის ცალკე სინტაქსურ ერთეულად გამოყოფა არ შეიძლება, წინააღმდეგ შემთხვევაში პარონომაზია კარგავს თავის სპეციფიკას და მოცემული მრავალსიტყვაობა გაუგებარი ხდება. პარონომაზია სინტაქსურად სხვა არაფერია, თუ არ შედგენილი შემასმენელი—ერთი ვერბალი ცნების გამომხატველი. ამაში პარონომაზიის თავისებურება. ამდენადვე, ქართული პარონომაზიის ცალკეულ წევრთა სინტაქსურ რაობაზე საუბარი შეუძლებელია.

პარონომაზიის წევრთა დალაგების მხრით ქართულ ტექსტში ასეთი მდგომარეობა შეიმჩნევა: ჩვეულებრივ მასდარი უსწრებს პარონომაზიის მეორე (ფინიტურ) წევრს. ასე, მაგ.: დაეიწყებით დაეიწყდა (Nu 5₇), აღსლვით აღვლეთ (Nu 13₃₁), განშორებით განიშორა (Dt 7₃₆), დაეიწყებით დაეიწყა (Dt 8₁₉), მოსპოლვით მოსპნე (Dt 12₉), სიკუდილით მოწყდელ (Lv 20₂₇), მხილებით ამხილა (Lv 19₁₇), უფლებით უფლებდე (Gn 37₉), აღებით აღინე (Jehos 4₁), კურთხევით გაკურთხნა (იქვე 24₁₀), სიკუდილით მოკუედინ (Jud 21₉), სლვით ვილოდა (I Sam 19₂₃), ხილვით იხილოს (I Sam 20₁₉), და სხვ.; ოშკის ბიბლიაში: უწყებით უწყოდე (Gn 15₁₃), კურთხევით გაკურთხო (Gn 22₁₇), წამებით მიწამებდა (Gn 43₉), ფიცით აფუცა (Ex 13₁₉), სიკუდილით მოკუედინ (Ex 21₁₉) და მისთ. ასეთი დალაგება ებრაულში წესადაა გაბატონებული (იხ. ზ. მოცემული მაგალითები, გვ. 461 — 462, 468), ზაგრამ გამოწავლისის სახით ებრაულში გვაქვს პირუქუ დალაგებაც, ე. ი. ზმნის ფინიტური ფორმა წინ უსწრებს ინფინიტურს:

פנפס-את-אכול-גם-אכל-וי מכרנו פי (Gn 31₁₉),

עמימם שלש-הו-ךך-תרכו-והו... (Nu 24₁₀),

ךך-תרכו-והו-ךך-תרו-אי-קבל... (Nu 23₁₁),

...גרו-נא-גרו-לי-ה-ע-את-פכה-וא- (Nu 11₁₉).

ამ უკანასკნელი შემთხვევების შესახებ W. Gesenius-ი წერს, რომ ზოგჯერ მოქმედების განმეორების ან ხანგრძლივობის გამოხატვისათვის infinitivus absolutus-ი მოსდევს ფინიტურ ფორმას¹. ქართული ტექსტი ასეთ დალაგებას იმეორებს (გარდა ერთი შემთხვევისა—Nu 24₁₀, სადაც ვკითხულობთ: „... ამა ესერა კურთხევით აკურთხე იგი ესე შესამედ“) და სხვა შემთხვევებზეც ავრცულეებს (განსაკუთრებით იქ, სადაც ქართულ ტექსტში არსებული პარონომაზია არ შეესატყვისება ებრაულ პარონომაზიას, ე. ი. სადაც ქართული ტექსტი ორიგინალით არ არის შეზღუდული):

¹ Gesenius-Kautsch, ხს. ზრ., გვ. 346, § 113, r.

... წყევად მტრთა ჩემთა მოგხადე შენ და ამა ესერა აკურთხებ-
კურთხევით... (მცხ. Nu 23₁₁),

გამოილო ბირისა მის ლომისაგან და ვილოდა სლვით და კამდა
(მცხ. Jud 14₉),

უკეთუ ესრეთ მიყოფ მე, მომკლა მე მოკლვით... (მცხ. Nu 11₁₁),

...რამეთუ განმყიდნა ჩუენ და შექამა შექმით ვეცლი ჩუენ... (მცხ-
Gn 31₁₁),

... და გლოვდეს გლოვით და არა აღიღეს კაცთა მათ გვანმა
(მცხ. Ex 33₄),

... კაცისა კაცისა, რომლისა გარდავდეს ცოლი მისი და უგულ-
ბელ ყოს ქმარი იგი თვის უგულვებლობით... (მცხ. Nu 5₁₁),

... უკეთუ არა თავს იღვას ქმარმან მან მისმან თავსდები თ... (მცხ-
Nu 30₉),

და პრქვა მათ: არა მოვკლათ იგი მოკლვით... (მცხ. Gn 37₂₁),

და ყოველივე, რომელი შეიწიროს კაცთაგან, არა იჯსნეს ქსნით...
(Lv 28₂₁),

აწ უკუ მომევიდეთა მოსლვით მე და დედა შენი და ძმანი
შენნი... (მცხ. Gn 37₁₆).

ასევეა ოშკის ბიბლიაშიც: შექამა შექმით (Gn 31₁₁), არა მოვკლათ...
მოკლვით (Gn 37₂₁), განგასხნეს.. განსხმით (Ex 11₁), იგლოვდეს გლოვით
(Ex 33₄) და სხვა.

სირიულში ამდაგვარი დალაგება პარონომაზიის წვერების მიშინ გვხვდე-
ბა, როდესაც ებრაულ ტექსტებშიც ასევეა. იხ., მაგალითად, Nu 11₁₁.

ბერძნული და სომხური ბიბლიები აღნიშნულ შემთხვევაში იმეორებენ
პარონომაზიის წვერთა ისეთ დალაგებას, როგორც ეს ებრაულ ტექსტშია.
მხოლოდ ზოგჯერ სომხური ტექსტი არღვევს ორიგინალში არსებულ დალა-
გებას და ქართულის მსგავსად ზმნის პირიან ფორმას. უპირის წინ იძლევა:
ხრქაჲრ ხრქაჲლი (I Sam 19₁₁); ასევეა საშუელის იმავე წიგნში 13₁, თუმცა.
იგივე პარონომაზია უმეტესად პირუკუ დალაგებული გვხვდება: *ხრქაჲლი*
ხრქაჲრ (Jud 4₁₁, 14₁₁₁).

ებრაული ტექსტის საწინააღმდეგოდ სომხურში ისეთი შემთხვევაც
გვაქვს, როდესაც პარონომაზიის ჯერ ინფინიტური წვერია ნახმარი, ხოლო.
შემდგომ ფინიტური: ... *ანჩხანხე ღქუჲამჩხ ქამ ღოჯეჩ ღჯეჲ, ზ ან-*
იქანხელი იქანხეღ ღჲაჲ აჲს ხრქჲს ანჲამ (Nu 24₁). აქ ისევე, როგორც
ქართულში, პარონომაზიის წვერთა ჩვეულებრივ დალაგებასთან გვაქვს საქმე
(ორიგინალი პირუკუ დალაგებას გვიჩვენებს).

როდესაც ვლაპარაკობთ პარონომაზიის წვერთა დალაგების შესახებ, არ
შეიძლება არ აღვნიშნოთ ერთი ფაქტიც: ებრაულში პარონომაზიის წვერები
ყოველთვის ერთმანეთს უშუალოდ მოსდევენ, როგორც თანმიმდევრობითაც
არ უნდა იყვნენ დალაგებული (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ
შემთხვევას მათი დაცილებისას ნეგაციური ნაწილაკ *לֹא*-ს გამო)¹. ქართულში.
(სხვა ბიბლიებში უფრო იშვიათად) ამ მხრივ მტკი თავისუფლებაა, თუმცა
უმეტესად ებრაულ ტექსტში არსებული წესი დაცული:

... და იყოს სმენით თუ ისმინნეთ მცნებანი უფლისა ღვთისა.
თქუნისანი... (მცხ. Dt 28₁),

¹ იხ. აქვე, გვ. 479.

... სმენით თუ ისმინო ქმა უფლისა ღვთისაა შენისა და ზვილო-
დი გზათა მისთა (მცხ. Dt 28₉),

და ჰრქუა მით არა მოვკლათ იგი მოკლევით... (მცხ. Gn 37₂₃),
ოშკის ბიბლიაში: არა მოვკლათ იგი მოკლევით,

უკეთუ არა თავს იღვას ქმარმან მან მისმან თავის დებით...
(მცხ. Nu 30₉),

... კაცისაა კაცისა, რომლისაა გარდაქდეს ცოლი მისი და უგულე-
ბელყოს ქმარი იგი თვის უგულებლობით (მცხ. Nu 5₁₃),

უკეთუ ყოფით ქმრის ცოლი იყოს იგი ბავითა თვისთა (მცხ.
Nu 30₇),

და ვიღოდა ქელი ძეთა ისრაჲლისათა სლევით... (მცხ. Jud 4₂),

და დადგა მზე და მთვარე და დგომით, ვიღრემდის სძლო უფალმან
მტერთა მათთა... (მცხ. Jehos 10₁₃),

და გუმენეს უფალმან ეგვპტელნი წყლულებითა და განკურნეს
იგინი კურნებითთ... (ოშკ. Jes 19₃₃); მცხეთის ბიბლიაში აქ პარონომაზია
არ გვაქვს: და დასცეს უფალმან მგვპტელთა წყლულება და განკურნ-
ნეს იგინი...,

ჰრქუა უფალმან მოსეს: ...და რაემს განგიტევენს [ფარაო], ყოვლი-
თურთ განგასხნეს თქუენ განსხმით (ოშკ. Ex 11₁),

და აწ სმენით თუ ისმინოთ ქმისა ჩემისა და დიმიარხოთ შჯული
ჩემი, იყუნეთ ერთად ჩემთა (ოშკ. Ex 19₁),

პარონომაზიის წვერთა შორის, მათი დაცილებიას, ქართულ ტექსტში
უმეტესად ნაცვალსახელებია ან ნაწილაკები (შდრ. ზემოაღნიშნული სმენით თუ
ისმინოთ, არა მოკლათ იგი მოკლევით, განკურნეს იგინი კურნებითა, განგას-
ხნეს თქუენ განსხმით). ამასთანავე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ნაცვალსა-
ხელთა ჩართვისას პარონომაზიის წვერებს შორის, პირველ ადგილზე ზნის
პირიანი ფორმაა, რომელსაც მოსდევს მისი პირდაპირი დამატება — ნაცვალ-
სახელი.

4. ნაწილაკების ხმარება პარონომაზიასთან

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს პირობის გამოზნატეელი ნაწილაკი „თუ“
(*resp.* „უკეთუ“, „უკუთუ“)–ს, ნეგაციური ნაწილაკების „არა“ და „ნუ“ და
კითხვითი ნაწილაკის „ა“–ს ხმარება.

ებრაულში პირობის ნაწილაკი **אם** ყოველთვის პარონომაზიული გა-
მოთქმის წინ გვხვდება: **עמדתי עומד-אם** (Lv 27₃₁), **השפי חשפ-אם**

(Lv 13₃₅), **לאג לאג-אם** (Lv 27₃₁), **רמי רמי-אם** (Lv 27₃₀),

לכא לכא-אם (Lv 7₁₈) და მისთ.

ასეა ყოველთვის სომხურ, ბერძნულ და სირიულ ტექსტებში: **եթէ**
լիւիլ ქიხաց (Nu 30₁₈), **Ապա թէ ուսուլիլ ուսիցի** (Lv 19₇), **եթէ**
միուսնալիլ միուսացիս (Dt 8₁₈), **եթէ լիւիլ ქիւլիցես** (Ex 32₂₃) და სხვ.;

ბერძნულში: **Ἐὰν δὲ ἀχθῆται** (Ex 23₃₁), **ἐὰν δὲ λυτρωθῆται** (Lv
27₃₁), **ἐὰν δὲ διεχθῆται** (Lv 13₃₅), **ἐὰν δὲ ἀλλεθῶσιν ἀλλεθῆεν** (Lv
27₃₁) და სხვ.

ქართულიც ჩვეულებრივ ამ წესს იცავს (პირობით ნაწილაკს ხმარობს
პარონომაზიული კონსტრუქციის წინ): უკეთუ ქამით იქამოს (მცხ. Lv 19₆),

უკეთუ განცვალებით განსცვალო (მცხ. Lv 28₁₀), უკეთუ კსნით იჲსნეს (მცხ. Lv 28₁₁), უკეთუ განფენით განფინოს (მცხ. Lv 13₁₁), უკეთუ დაბრკოლებით დაბარკოლოს (მცხ. Nu 30₁₆) და მისთ., მაგრამ გვგვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც აღნიშნული ნაწილაკი მასდარის შემდგევა დასმული უშუალოდ პირიანი წვერის წინ:

სმენით თუ ისმინო: ... სმენით თუ ისმინო კვაი უფლისაი ღვთისა შენისა... (მცხ. Dt 28₁),

სმენით თუ ისმინეთ: და იყოს სმენით თუ ისმინეთ მცენებანი უფლისა ღვთისა თქუნიისანი... (მცხ. Dt 28₁),

სმენით თუ ისმინოთ: და აწ სმენით თუ ისმინოთ კვისა ჩემისა... (ოშკ. Ex 19₈).

ასეთი კონსტრუქცია („თუ“ ნაწილაკის დასმა უშუალოდ ზმნის პირიანი ფორმის წინ) ქართულისათვის ბუნებრივი კონსტრუქციაა, რამდენადაც შემასმენლად მხოლოდ პირიანი ფორმაა გაგებული. ყოველ შემთხვევაში, აღნიშნული გარემოება ორიგინალით არ არის გამოწვეული; პირიქით, იქ სხვაგვარია წესია და იმ წესი ზოგჯერ ირღვევა ქართულ ნიადაგზე, წინადადების უცხო კონსტრუქციის ქართულისათვის უფრო ბუნებრივი კონსტრუქციით შეცვლით.

ამას მხარს უჭერს კითხვითი ნაწილაკის ხმარებაც. ეს ნაწილაკი ებრაულში (ו) მთელი გამოთქმის (პარონომაზიული გამოთქმის) წინ დანისმის და რადგანაც ეს გამოთქმა, როგორც წესი, ინფინიტივით იწყება, ამიტომ კითხვითი ნაწილაკი ებრაულში ყოველთვის პარონომაზიის ინფინიტიურ წვერს ერთვის:

וְיָשֶׁבְתְּ אִתְּךָ אֱלֹהֶיךָ (Gen. 37₈),

הָאֵלֹהִים אֲשֶׁר עִבְדָהְיָ (Gen. 37₁₀).

ქართულში ו ნაწილაკის შესატყვისი კითხვითი „ა“ პარონომაზიის მასდარულ წვერს კი არ ერთვის (როგორც ეს ებრაულშია), არამედ — პირიანი (ფინიტიურს). ასეა როგორც მცხეთის, ისე ოშკის ბიბლიაში.

მცხეთა: პრქუქს მას ძმათა თუსთა: აწ მეფობით ნუ მეფობდი ი ჩუენ ზედა... (Gen 37₈),

ოშკი: პრქუქს მას ძმათა მისთა: აწ მეფობით მმეფობდე ი ჩუენ ზედა...;

მცხეთა: აწ უკუქ მომევიდეთა მოსლვით მე და ღვთისა შენი და ძმანი შენი თაყუანისცემად შენდა ქუქუანასა ზედა (Gen 37₁₀),

ოშკი: აწ უკუქ მოსლვით მოვიდეთა მე და ღვთისა შენი და ძმანი შენი თაყუანისცემად შენდა ქუქუანასა ზედა?;

ოშკი: ... ანუ უფლებით უფლებდე ი ჩუენ ზედა.. (იქვე).

(სირიულსა, ბერძნულსა და სომხურში კითხვის მორფოლოგიურ გამოხატვას ადგილი არა აქვს; ამდენად შესატყვისი მავალითების მოტანა უაზროა).

აქაც, როგორც ვხედავთ, პარონომაზიის ინფინიტიური წვერი უგულუბელყოფილია.

რაც შეეხება ნეგაციურ ნაწილაკს ებრაულში, იგი, ჩვეულებრივ, ფინიტიური ფორმის წინაა:

וְהָיָה לָךְ אֵל... (Lv 7₁₁),

וְהָיָה לָךְ אֵל... (Nu 23₁₁).

ასეა ზოგჯერ ქართულშიც:

... მეფობით ნუ მეფობდი (მცხ. Gn 37₆), არა მოჰკლათ იგი მოკლეთ (Gn 37₂₃), კამით არა იქიამოს (მცხ. Lv 7₂₄, ოშქ. 7₁₄), დაჰსნით არა ქსნილ იყოს (მცხ. Lv 19₄₀), არა იქსნეს ქსნით (Lv 23₂₃). არა თავს იღვას ... თავისდებით (მცხ. Nu 30₆), თქუმითა არა მიგვიოს (ოშქ. Job 23₆), არა მოვკლათ იგი მოკლეთ (ოშქ. Gn 37₂₃), მოსრვით არა მოსრა (მცხ. Jud 1₂₈).

მაგრამ არის პირიქითაც, როდესაც ნეგაციური ნაწილაკი მასდარის წინაა: არა სიკუდილით მოჰკუდეთ (მცხ. Gn 3₄), ნუცა კურთხევით აკურთხევ (მცხ. ოშქ. Nu 23₂₁), ნუცა წყვით სწყევ (იქვე), არა განუფნით განუფნა (მცხ. Lv 14₄₄).

ქართული ბიბლიიდან მოტანილი მაგალითები გვიჩვენებენ, რომ ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ქართულ ტექსტში არსებულ პარონომაზიის შესატყვისად ებრაულში პარონომაზია არ არის, ნეგაციური ნაწილაკი, ჩვეულებრივ, პირიანი ფორმის წინაა (მაგალითად, „მეფობით ნუ მეფობდი“, ებრაულ ტექსტში აქ ნეგაციას ადგილი არა აქვს), ხოლო სომხურში, სადაც ამ გამოთქმასთან ნეგაციას ვხვდებით, ნეგაციური ნაწილაკი მასდარის წინაა: *აჩჰქ მადჰაორხიქიქ მადჰაორხუხუ* (Gn 37₆). არც სხვა ქართულ მაგალითებს უკერს მხარს სომხური, ბერძნული და სირიული ბიბლიები. ამ უკანასკნელებში, ებრაულის მსგავსად, აღნიშნულ მაგალითებში პარონომაზია არ არის.

მეორე შემთხვევის (ნეგაციური ნაწილაკი მასდარის წინაა) მაგალითებიდან ერთი (არა სიკუდილით მოჰკუდეთ) ებრაული ტექსტის ზუსტი შესატყვისია: *לֹא יָמוּת וְלֹא יִחַי* (Gn 3₄). ასეა სომხურშიც: *ոչ կքէ մահու մեռանիցիք* (Gn 3₄).

ქართულ ტექსტს უკერს მხარს ზემოაღნიშნულ ორ მაგალითში (ნუცა კურთხევით აკურთხევ, ნუცა წყევით სწყევ) სომხური და სირიული ტექსტები: *აჩ ანჩხანხიქიქ ანჩხანხერ, აჩ ირანხიქიქ ირანხუხუ* (Nu 23₂₃) და სირიული ტექსტის იგივე მუხლი.

როგორც ვხედავთ, ქართულ ტექსტში ნეგაციური ნაწილაკის ხმარების მხრით (ნეგაც. ნაწილაკის დასმის მხრით) მეტი თავისუფლებაა, ვიდრე ებრაულ ტექსტში¹: იგი კავდება როგორც მასდარის, ისე პირიანი ფორმის წინ. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ქართულ ტექსტში მასდარის წინ ნეგაციური ნაწილაკის დასმის უმეტესად სხვა ბიბლიებიც უკერს მხარს, ხოლო ისეთ შემთხვევაში, როდესაც პარონომაზია მხოლოდ ქართულ ტექსტშია, ნეგაციური ნაწილაკი პირიანი წყვილის წინაა დასმული.

ნ. პარონომაზიის უმცირესი წინადადებაში ქართულში

შესაველში მოკლედ აღნიშნული იყო იმ წინადადებათა რაგვარობა ებრაულში, რომლებიც პარონომაზიას შეიცავენ². სათანადო ქართული წინა-

¹ Gn 3₄-ში ებრაულ ტექსტში ნეგაც. ნაწილაკის დასმა მასდარის წინ გეუხენ უსმა გამოწვევის მიზნით და ამის შესახებ წერს: „... Ge 3₄ (wo es die Neigerung der 2₁₁ ausgeprochen Drohung nach ihrem Wortlaute gilt)“, in: Gesenius-Kautzsch, S. 28., S. 347, § 113, v.

² იხ. აქვე, გვ. 462-463.

დადებებიც, ცხადია, იმდაგვარივეა, როგორც ორიგინალშია (თხრობითს თხრობითი შეესატყვისებო ქართულში, კითხვითს კითხვით და მის...). აქ განხილვის ღირსად მიგვაჩნია პარონომაზიის შემცველი ისეთი წინადადებები ქართულში, რომელთა შესატყვისი წინადადებებში ებრაულში პარონომაზიას ადგილი არა აქვს. ვფიქრობთ, ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული ის, თუ რა სახის წინადადებებში ხმარობს ქართული ტექსტი პარონომაზიას ორიგინალის დამოუკიდებელიც.

ქვემოთ აღნიშნულია შემთხვევები, როდესაც ქართული პარონომაზია გადმოსცემს ებრაულ ცალკეულ ზმნას ან მიმღებობას¹. ამასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა: რა წინადადებებში აქვს ადგილი ამდაგვარ გადმოცემას?

ქართულ ტექსტში განსაკუთრებით ხშირად პარონომაზიას ვხვდებით პირობით წინადადებებში:

უკეთუ მოსრავით მოსრენს უფალმან ლმერთმან შენმან წარმათნი იგი... (მცხ. Dt 19₁),

უკეთუ სმენით ისმინე ყოყად ყოველთა ამათ მცნებათა ჩემთა. (მცხ. Dt 19₉),

უკეთუ განერცობით განივრცენს უფალმან ლმერთმან საზღვარნი შენნი... (მცხ. Dt 19₉),

სმენით თუ ისმინო კმაჲ უფლისა ღვთისა შენისა... (მცხ. Dt 28₉),

კაცმან უკეთუ ცოდოს და უგულებლობით უგულუებელს ყვნეს მცნებანი უფლისანი... (მცხ. Lv 6₂), ოჲკ: კაცმან უკეთუ ცოდოს და უგულებით უგულუებელს-ყვნეს მცნებანი უფლისანი... და სხვ.

ხშირია პარონომაზია ისეთ წინადადებებშიც, რომლებთაც პირობის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებები ახლავთ: ... თუ ეტყოდის სახელითა ღვთისათა უცხოთათა, სიკუდილით მოკუდეს იგი წინასწარმეტყუელი (მცხ. Dt 18₁₀),

იყოს თუ ვინემ კაცი და ამაპარტავენდეს... სიკუდილით მოკუდინ (მცხ. Dt 17₁₁) და სხვ.

თვით ორიგინალშიც პარონომაზიის შემთხვევათა უდიდესი რიცხვი ზემოაღნიშნული სახის წინადადებებზე მოდის (იხ. აქვე, გვ. 462 და შდრ. გვ. 484—486). გარდა იმისა, რომ ადგილი აქვს პარონომაზიის ხმარებას ანალოგიურ წინადადებებში, თვით პარონომაზიის ანალოგიებიც ბევრია ებრაულ ტექსტში. ებრაული ტექსტის შესატყვისი ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ:

მცხეთა: უკეთუ სმენით ისმინოთ ჳმისა ჩემისა... ოჲკ: 'და აწ სმენით თუ ისმინოთ ჳმისა ჩემისა... (Ex 19₆),

უკეთუ სმენით ისმინო. ჳმისა უფლისა ღვთისა შენისა... (მცხ. Ex 15₂₂).

გარდა ამისა, „უკეთუ სმენით ისმინოთ“ პირობით წინადადებებში გვხვდება: Ex 22₂₃, Ex 23₂₃, Dt 15; „უკეთუ სმენით ისმინეთ“—Dt 11₂₂. როგორც ვხედავთ, „სმენა“ ჳმნის პარონომაზიული გამოხატვა პირობით წინადადებებში თვით ორიგინალისათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა. იგივე შეიძლება ითქვას სხვა ჳმნებზეც, განსაკუთრებით „კვდომა“-ს შესახებ:

უკეთუ კაცმან კაცმან ბოროტი პრქუას ჳამისა თუასაა გინა ღვდასა თუასა, სიკუდილით მოკუდინ (მცხ. Lv 20₉),

¹ იხ. აქვე, გვ. 486—488; შდრ., აგრეთვე, გვ. 474—475.

და რკეთუ ვინმე დაწვეს მაშის ცოლისა თანა... სიკუდილით მოკუშდინ
ორნივე (მცხ. Lv 20₁₁) და სხვ.

შდრ. ზემოაღნიშნული წინადადება: „რკეთუ ვინმე სცეს კაცსა და მო-
კუდეს, სიკუდილით მოკუშდინ“ წინადადებას: „და კაცმან რკეთუ სცეს ყო-
ველსავე კაცსა და მოკუდეს, სიკუდილით მოკუშდინ იგი...“ (მცხ. Lv 24₁₉).

სათანადო შემთხვევების ანალოგიითვე უნდა აიხსნას ზმნის პარონომა-
ზიით გადმოცემა ქართულში ბრძანებით წინადადებებში:

... და ჰრქუმს: ცხოვნებით აცხოვნე სული შენა... (მცხ. Gn 19₁₇),

... მოსრავით მოსრნე იგინი... (მცხ. Dt 20₁₉),

... დაწვევით დასწვევენთ იგინი და რაჲცა იყოს ქალაქსა მას შინა
(მცხ. Dt 13₁₆),

და ყოველივე, რომელი შეიწიროს კაცთაგან, არა იყსნეს ესნით...
(მცხ. Lv 28₉₉),

შდრ. მიცემით მისცე მას რავდენიცა აკლდეს (მცხ. Dt 15₁₀),

დამჯობით დაამჯუნე იგინი (მცხ. Dt 7₉),

მომკალი მე მოკლეთ... (მცხ. Nu 11₁₁) და სხვ.

გარდა ამისა, აღნიშნული ზმნები პარონომაზიით ხშირადაა გადმოცემუ-
ლი. ასე, მაგ., ზმნა „მოსრვა“ პარონომაზიით გადმოცემული გვხვდება: Dt
7₁₉, 4₉, 8₁₉, 13₁₈, 19₁; „წყევა“—Dt 20₁₇, Nu 23₃₁; „ესნა“—Lv 19₂₉, 28₁₃, 29₁,
Nu 18₁, Dt 15₁₁.

ზმნის პარონომაზიით გადმოცემა ქართულში გვხვდება თბრობით და მი-
ზეზის გარემოებით წინადადებებშიც:

... და გლოვდეს გლოვით და არა აღიღეს კაცთა მათ გვამნი (მცხ.
Ex 33₄);

და მე მოვიყვანენ ძმანი შენნი ლევიტელნი შორის ძეთაგან ისრაჲლი-
სათა, მოცემით მოცემულ არიან უფალსა მსახურებად... (მცხ. Nu 18₆),

... ხოლო რომელნი ცოცხალა იყენენ, იგინი სიკუდილითა მოესრულ-
ნენ (ოშკ., მცხ. Job 27₁₄),

ხოლო მთად დაცემით დაეცეს და კლდჲ დაძულდეს ადგილით თვისით
(ოშკ., მცხ. Job 14₁₈),

და ყოველი მთად კნვით მოივნას (ოშკ., მცხ. Job 7₂₈),

და მოუძღურდენ უძღურებით ეთიოპელთა მიმართ... (ოშკ. Job 20₆),

შდრ. და კაცსა მას ცოდვისასა ძიებით ეძიებდა მოსე... (მცხ. Lv 10₆);

ხილვით იხილო ქუშყანაჲ იგი შორით, რამეთუ ვერ შეხუდე მუნ (მცხ.
Dt 32₉),

ნუ ისმენთ სიტყუათა მის წინასწარმეტყუელისათა, ნუცა მის ჩუენების
მხილველისათა, რამეთუ გამოცდით გამოცდის თქუშ უფალი ღმერთი თქუშ-
ნი (მცხ. Dt 13₃),

ნუ დაივიწყებ რავდენ ეამ განარისხე უფალი ღმერთი შენი... რამეთუ
ურჩებით დაუშორიხილებელ ექმენით უფალსა (მცხ. Dt 9₇),

შდრ. და განშორებით განიშორო იგი, რამეთუ წყეულ არს (მცხ.
Dt 7₁₆);

რათა მისთჳს კურთხევით გაკურთხოს შენ უფალმან ღმერთმან შენმან
ქუშყანასა ზედა... (მცხ. Dt 15₆),

უგალობდეთ უფალსა, რამეთუ დიდებით დიდებულ არს (მცხ. Ex
15₂₁) და მისთ.

როგორც ვხედავთ, ებრაული ზმნის ცალკეული ფორმის პარონომაზიით გადმოცემას ქართულში საფუძვლად უდევს თვით ორიგინალი; ჩვეულებრივ, ქართულში იმ სახის წინადადებებში გვხვდება, როგორც ეს ებრაულ ტექსტშია და იმ ზმნებისა, რომლებიც ხშირად (ან უკეთ, ჩვეულებრივ) პარონომაზიული კონსტრუქციით არიან წარმოდგენილი ორიგინალში. ამიტომაცაა, რომ პარონომაზიის შემთხვევებიდან, როდესაც ქართული პარონომაზიის შესატყვისად ებრაულში ასეთი კონსტრუქცია არ არის, დიდი ნაწილი «კვდომა» ზმნას უჭირავს, იმ ზმნას, რომლის პარონომაზიით გადმოცემა განსაკუთრებით ხშირია თვით ებრაულშიც. ებრაული ტექსტითაა განსაზღვრული ისიც, რომ ქართულ ტექსტში პარონომაზიის შემთხვევების დიდი ნაწილი პირობის გაგრძობებით დამოკიდებულ წინადადებებსა და ბრძანებით წინადადებებზე მოდის.

6. პარონომაზიის ფუნქციური ძალის მიხედვით

ქართული პარონომაზია, ჩვეულებრივ, გამოხატავს იმ პარონომაზიით გადმოცემული მოქმედების ინტენსივობას:

ამით გულის კმაჲ ჰყოთ, რამეთუ ღმერთი ცხოველი არს ჩუენ შორის და მოსრვიით მოსრენეს პირისაგან თქუენისაჲ ქანანენლი, და ქეტენლი... (მცხ. Jehos 3₁₀),

... თუ იყო ძისა ჩემისა შეცოდება ესე, სიკუდილითვე მოვაკუდი იგი იგი... (მცხ. I Sam 14₃₈),

უწყებით უწყოდე. რამეთუ მწირ იყოს ნათესავე შენი ქუეყანისა არა თჳსსა და დაიმონენ იგინი... ოთხას წელ (ოშკ. Gn 15₁₃).

პარონომაზია, ზოგჯერ, მოქმედების აუცილებლად შესრულებზე მიუთითებს:

... და აღებით აღენ კაცად კაცდმან ქეჲა ერთი ბქეთა ზედა თჳსთა მსგავსად რიცხუსა მის ნათესავთაჲ ისრაჲლისათაჲ (მცხ. Jehos 4₁),

და ჰრქუა მას დებორა: მოსლვით მოვიდე შენ თანა... (მცხ. Jud 4₉),

და აწ ქეშმარიტად უწყი, რამეთუ მეფობით მეფობდე შენ და მიიწიოს უფლება შენი ყოველსა ზედა ისრაჲლსა (მცხ. I Sam 24₃₁),

... განმრავლებით განვაძრავლო ნათესავე შენი ვითარცა ვარსკვლავნი ცისანი და ვითარცა ქვჳაჲ ზღუს კიდისაჲ (ოშკ. Gn 22₁₇),

გრწნით განიგრწნე შენ უთმინობითა, შენცა და ერიცა ესე, რომელ არს შენ თანა (ოშკ. Ex 18₁₂),

... წყალობით შეგიწყალო შენ ვმისაებრ დაღადებისა შენისა... (ოშკ. Jes 30₁₈) და მისთ.

პარონომაზია გამოხატავს მოქმედების გამეორება-ხანგრძლიობასაც: გამოიღო პირისა მის ლოშისაგან და ვიდოდა სლვით და ქამდა... (მცხ. Jud 14₉),

და ამისათჳს მდღელთა მათ... არა დაადგის ფერწნი ზღურბლთა ზედა, არამედ ბეჯებით გარდაბიჯონ ვიღრე მოაქმომდე (მცხ. I Sam 5₉).
წარსულში მომხდარო მოქმედების გამოხატველი პარონომაზია ხაზს უსვამს ამ მოქმედების ნამდვილად, ქეშმარიტად შესრულებას:

... და მორჩილ იყვნეს ქანანელნი, ხოლო მოსრევით არა მოსრენეს იგინი (მცხ. Jechos 17,3),

და დადგა მზე და მთვარე დადგომით, ვიდრემდის სძლო უფალმან მტერთა მათთა... (მცხ. Jechos 10,12),

... იმას იტყვს უფალი გამოცხადებით გამოვეცხადე სახლსა შამისა შენისასა... (მცხ. I Sam 2,7),

და გუემნეს უფალმან წყლულებითა და განკურნნეს იგინი კურნებითა (ოშკ. Jes 19,22),

თხოვებით მითხრეს შე, რავდენი უყავ დედამთილსა მას შენსა... (ოშკ. Ruth 2,14)

და ვაცსა მის ცოდვისასა ძიებით ეძიებდა მოსე... (ოშკ. Lv 10,16) — იმგვარად, როგორც ვხედავთ, ქართული პარონომაზიის ფუნქციები საეგზეთ იდენტურია ებრაული პარონომაზიის ფუნქციებთან¹.

7. ძაბთული პარონომაზიის პარალელური მბაბულ ხიზლიაზი

აღნიშნულის შემდეგ ჩვენს წინაშე ისმის კითხვა: რა მიმართებაშია ქართული ტექსტი ებრაულთან პარონომაზიის ხმარების მხრით. შედარების საფუძველზე ირკვევა, რომ უმეტეს შემთხვევაში ქართულ ტექსტში ხმარებულ პარონომაზიულ გამოთქმებს სათანადო პარალელები დაეძებნება ორიგინალში — ებრაულ ბაბლიაში.

სილიუსტრაციოდ ქვემოთ მოტანილია პარონომაზიის ყველა შემთხვევა ებრაულ ბიბლიაში და მისი სათანადო შესატყვისობა ქართულში (მცხეთის ვარიანტი) მოსეს მეორე წიგნის (გამოსლვათა—Exodus) მიხედვით.

ებრაული:

וכי-פחתה איש בְּחֹלֶה אִשׁ
לֹא-אֲרָשָׁה וְשָׂכַב עִמָּה סוּחַ
הָאִשָּׁה לֹא יִמְחָרָה (Ex 22,16)

את-עַנְיָה תִּעַנֶּה (Ex 22,21)

כִּי-אִם-צַעַק יִצַּעַק אֵלַי שְׁמַע
אֲשַׁמַּע צַעַקָּהּ (Ex 22,27)

וכי-יִצְאוּ אֲנָשִׁים וְגַם אִשָּׁה
הָרָה וְיִצְאוּ יָרְיָהּ וְלֹא יִהְיֶה
אִסּוֹן עִנְיָהּ (Ex 21,25)

ქართული:

უკეთუ ვინმე შეატუნოს ქალწული-
დაუწინდებელი და დაწვეს მის თანა,
მოყვანებით მიიყვანოს იგი-
თავისა თვისსა ცოლად (Ex 22,16),

ხოლო უკეთუ ქენჯნით და-
ჰქენჯნეთ იგინი... (Ex 22,21),

... და იწყონ ვმობად ჩემდამო,
სმენით ვისმინო ვმისა მათისაჲ
(Ex 22,27),

უკეთუ ვინმე იბრძოდინ-ორნი კაცნი-
და დასცეს დედაკაცი მუცელ ქუშული
და ვანვიდეს ყრმაჲ მისი დაუბატვლი-
ზღვევით იზღვეოს... (Ex 21,25),

¹ იბ. აქვე, სვ. 463.

ויאמר יהוה ראיתי את-עני
עמי אשר במצרים

პრეტუა უფალმან მოსენს: ხილვით
ვიხილეთ მე ძკრის ერისა ჩემისა რო-
მელ არს ეგვიპტენს შინა (Ex 37),

פקד פקדתי אתכם
ואת-העשוי לכם במצרי

მოხედვით მოგხედო თქვენ
და რაოდენი შეგებობუა თქვენ ეგვი-
პტენს (Ex 31),

ועתה; אם-שמוע השמעו
בקלי...

და აწ უკეთუ სმენით ისმინოთ
კმისა ჩემისა... (Ex 19),

ויקח משה את-עצמות יוסף
עמו כי השבע השביע את-בני
ישראל

და მიიხუნა მოსე ძუალნი იოსების-
ნი მის თანა რამეთუ ფიციოთ აფუ-
ცა იოსებ ძეთა ისრაშლისათჳ...
(Ex 13),

אשירה ליהוה כי-גאה גאה...

უგალობდეთ უფალსა რამეთუ დ-
ღებით დიდებულს არს (Ex
15),

שירה ליהוה כי-גאה גאה

უგალობდეთ უფალსა რამეთუ დ-
ღებით დიდებულს არს (Ex
15),

ויאמר אם-שמוע תשמעו
לקול יהוה אלהיך...

და თქუა უკეთუ სმენით ისმ-
ინო კმისა უფლისა ლუთისა შენისა...
(Ex 15),

נכל תפל גם-אתה גם-העם
הזה אשר עמך

ხრწნილებით განხრწნა
შენ და ყოველი ერი რომელ არს შენ
თანა... (Ex 18),

...ולא תעשה כמעשהיהם כי
הרם תהרסם

არა თავყანისცე ღმერთთა მათთა,
არამედ დამკობით დაამკუნენ
იგინო... (Ex 23),

כל-העשה מלאכה ביום:
השבת מות יומת

...ყოველმან რომელმან კმნეს საკმე
მას დღესა, სიკუდილითა მო-
კუცდინ (Ex 31),

ושמרתם את-השבת כי קדש
הוא לכם מחלליה מות יומת

დაიზარხოთ შაბათი ჩემი რამეთუ
წმიდაა არს უფლისაჲ მიერ თქვენ
შორის რომელმან შეაგინოს იგი სი-
კუდილითა მოკუდენს (Ex 31),

כל־שֶׁכַּח עַם־בְּחֵמָה מוֹת יוֹמָת (Ex 22₁₆)

ყოველი რომელი დაწვეს პირუტყვ-სა თანა, სიკუდილით მოკუტყდინ (Ex 22₁₆).

ומקלל אביו ואפו מוֹת יוֹמָת

ბოროტის მეტყუშლი მამისა ანუ დედისა, სიკუდილით მოკუტყდეს (Ex 21₁₇).

ונגב איש ומכרו ונמצא בירו מוֹת יוֹמָת

რომელმან მოჰპაროს ვისმე რაიმე ძეთა ისრაელისათაგანსა და ჰმძლავროს მას მიხუშვად და იპოოს მის-თანა, სიკუდილით მოკუტყდინ. (Ex 21₁₆).

ומפה אביו ואפו מוֹת יוֹמָת

რომელმან სცეს მამისა თჳსასა ანუ დედასა, სიკუდილით მოკუტყდეს (Ex 21₁₆).

כי אם־שָׁמוּעַ תִּשְׁמַע בְּקוֹלוֹ וְעָשִׂיתָ כֹּל אֲשֶׁר אָרְבֵּר...

უკეთუ სმენით ისმინოთ კმისა-ჩემისა და ჰყუნეთ რაოდენნიცა გრქუნე თქუნ... (Ex 23₂₂).

ויאמר יהוה אל־מֹשֶׁה פֶּתַח אֶת־זַבְרוֹן כִּסְפֵי וְשִׁים כֶּאֱזוֹת־הַיְהוּשָׁע בִּי־מֹרֶה אֲמַחֶה אֶת־זֶכֶר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם

და ჰრქუა უფალმან მოსეს: დაწერეთ ესე საქსენებელად წიგნსა შინა და მიეცე ყურთა ისოასთა, ვითარმედ აღ-კოცი[თ] აღგვოცო საქსენებელი ამაღლესისა ცის ქუშისაგან (Ex 17₁₄).

თითქმის ყველა ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში პარონომაზიაა ოშკის ბიბლიაშიც. თუმცა გამოწვევის სახით შეიძლება ისეთი შემთხვევაც, როდესაც: ოშკის ბიბლიაში არსებულ პარონომაზიას პარონომაზიავე შეესატყვისება ებრაულში, მცხეთის ბიბლიაში კი ზმნის პირიანი ფორმა:

ოშკი: წყალოებით შეგიწყალო შენ კმისაებრ ღალატებისა შენისა (Jes 30₁₈).

ასევე ებრაულშიც: ...קָחֵךְ וְיָחַד, ხოლო მცხეთის ბიბლიაში: შეგიწყალოს შენ კმისა ღალატებისა შენისა...

ასეთ შემთხვევაში (ქართულში ხზარებული პარონომაზიის შესატყვისად ებრაულ ტექსტშიც პარონომაზიაა ნახმარი), ჩვეულებრივ, ბიბლიის სხვი თარგმანებშიც პარონომაზიაა (იხ. ზემოდასახელებული მუხლები ბერძნულსა და სირიულ ბიბლიებში).

ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში იმდენად ფეხმოკიდებული და გავრცელებული ჩანს პარონომაზია საერთოდ, რომ არც ისე იშვიათია, როდესაც ებრაული ბიბლიის ერთ ზმნას, ან ერთ მიმღეობას ქართულში პარონომაზიულად გამოთქმა შეესატყვისება. ასე, მაგალითად:

ואם-כא יבא הכהן וראה
והנה לא פשור הנגע בבית
(Lv 14₁₀) אחרי חטת את-הבית

כי-יכירת יהוה אלהיך
את-הגוים...

ויהי כהוציאם אתם החוצה
ויאמר המלט על-גפך...

ומכה ארם יומת

כי-תשמך את-כל-המצוה
...הזאת...

ואם-ירחיב יהוה אלהיך
את-גבולך...

כל-חרם אשר יחרם מן
הארם לא יפרה מית יומת

...לא-תשחית את-עצוה לגר
עליו גרן כי מפנו תאכל...

...ויחתאכלו ולא-שתו איש
ערוז עליו

כי מנגד תראה את-הארץ
..ושפה לא תבוא..

...כל-אכל חמץ ונכרתה
הנפש ההוא...

უკეთუ მოვიდეს მღვდელი იგი და
იხილოს და აპყესერა არა განფე-
ნით განეფინა სახლსა მის შინს
შეხებად იგი შემდგომად განგოზისა
მის სახლსა... (მცხ. Lv 14₁₀),

უკეთუ მოსრვიოთ მოსრენს
უფალმან ღმერთმან შენმან წარპართ-
ნი იგი... (მცხ. Dt 19₁),

და იყო რაემს გამოიყუანეს იგინი
გარე და პრქუტს ცხოვნებით
აცხოვნესული შენი... (მცხ. Gn 19₁₁),

უკეთუ ვინმე სცეს კაცსა და მოკუ-
ლეს, სიკუდილით მოკუტუდინ
(მცხ. Lv 24₁₁),

უკეთუ სმენით ისმინნე ყოფად
ყოველთა იმათ მცნებათა ჩემთა (მცხ.
Dt 19₉),

უკეთუ განვრცობით განიერ-
ცნეს უფალმან ღმერთმან შენმან საზ-
ღვარნი შენნი... (მცხ. Dt 19₉),

და ყოველივე, რომელი შეიწიროს
კაცთაგან, არა იკსნეს კსნით, არა-
მედ სამკვდრებლით (?) მოკუდეს
(მცხ. Lv 28₁₅),

...ნუ დაჰკად შენ წერგსა მთასა
მახვილთა შენითა; არამედ კამით
შკამდე შენ მით... (მცხ. Dt 20₁₈),

...და გლოვდეს გლოვით და
არა ილიდეს კაცთა მით გვამნი (მცხ.
Ex 33₆),

ხილვით იხილო ქუტყანად იგი
შორით, რამეთუ ვერ შეხვდე მუნ
(მცხ. Dt 32₁₈),

...და ყოველმან, რომელმან ჰამოს
თბისაგან მფოვლისა, მოსპოლვით
მოისპოს იგი (მცხ. Ex 12₁₅),

ואני הנה לקחתי את-אחיכם
הלזים מתוך בני ישראל
לכם מתנה נתנים ליהוה
...עכר

და მე მოვიყვინენ ძმანი შენნი-
ვიტლნი შორის ძეთაგან ისრაელ-
სათა, მოცემით მოცემულ არაან
უფალსა მსახურებად... (მცხ. Nu 18),

...נתננים נתונים הנה לך מאת-
בני ישראל (Nu 3)

... მოცემით მოცემულ არა-
ან ესენი ჩემდა ძეთაგან ისრაელისა-
თა... (მცხ. Nu 3₁).

ებრაული მიმღეობა ქართულში პარონომაზიითაა გადმოცემული არა
შარტო ისეთ შემთხვევაში, როცა შემასმენელს მხოლოდ მიმღეობა წარმოად-
გენს, არამედ ზოგჯერ მაშინაც, როდესაც ებრაულ ტექსტში მიმღეობას
verbum substantivum-ი ახლავს:

ממרים הייתם עם-יהוה
מיום רעתו אתכם

არამედ ურჩებით ურჩ ექმნე-
ნით უფალსა მიერ ღლითაგან, ვი-
ნათაგანცა გამოგეცხადა თქულნი (მცხ.
Dt 9₁),

...אל-תשכח את אשר
...הצפית את-יהוה אלהיך
ממרים הייתם עם-יהוה

... ნუ დავიწყებ რავედენ ეამ გან-
რისებ უფალი ღმერთი შენი.. რამე-
თუ ურჩებთ დაუწორჩილე-
ბელ ექმენით უფალსა (მცხ.
Dt 9₇).

აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ მაგალითებში პარონომაზიის ფინიტურა
წვერიდ უმეტესად წარმოადგენილია მიმღეობა მეშველ ზმნისთან ერთად.

ებრაული მიმღეობის უპარონომაზიული კონსტრუქციით გადმოცემაშიც
ქართულს მხარს უჭერს სხვა ბიბლიები; ასე, მაგალითად, სირიული ტექსტი:
Dt 13, Nu 18, Nu 3.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ საკმაოდ ხშირად ქართულ ტექსტში ხმა-
რებულ პარონომაზიას ებრაულ ტექსტში, და ჩვეულებრივ არც სხვა ბიბ-
ლიებში, შესატყვისია არა აქვს. ასეთ შემთხვევაში ქართული პარონომაზიური
კონსტრუქციები ისეთი გამოთქმების გამოვლენას წარმოადგენს, რომლებთაც
ებრაულში შესატყვისები მოეპოვებათ. ასე, მაგ.:

უკეთუ მოვიდეს მღლელი იგი და იხილოს და ამა ესერა არა განფე-
ნით განფენა სახლსა მის შინა შეხებაჲ იგი შემდგომად განგონისა მის
სახლისა... (მცხ. Lv 14₁),

შდრ.: უკეთუ განფენით განფენოს დასჯინებებჲ იგი ტყავსა
მას ზედა შემდგომად განწმენდისა მისისა... (მცხ. Lv 13₃₃)

(ואם פשה יפשה הוה הנתק בעזר אהרי טהרה),

უკეთუ ვინმე სცეს კაცსა და მოკულეს, სიკვდილით მოკუץ დინ,

შდრ.: და კაცმა ჴეთუ სცეს ყოველსავე კაცსა და მოკუდეს, სიკუ-
დილით მოკუშდინ იგი... (მცხ. Lv 24₁₆)

(ואי יבה כל נפש אדם מות ימו),

და ჰრქუა მას იონათან: ხვალე დღესასწაული არს თთვის თავისა და
ხილვით იხილოს საჯდომელი შენი... (მცხ. I Sam 20_{18, 19}),

შდრ. ჰრქუა უფალმან მოსეს: ხილვით ვიხილე შე ძკრი ერისა ჩე-
მისა რომელ არს ეგვპტეს შინა... (მცხ. Ex 3₇)

(ואמר יהוה ראה ראיתי את-עני עמי אשר במצרים),

და თქუა საშუმონ: ლაწვითა ვირისაათა აღტოცით აღტოცენე იგინი
(მცხ. Jud 15₁₆),

შდრ. ... ვითარმედ აღტოცით აღტოცო საცხენებელი ამალეკისა
ცის ქუშისაგან... (მცხ. Ex 17₁₄)

(...כי-יבאו-הם-אל-הר-הזה-ואת-ההר-הזה-עמלק-מתח-ח-מ-י-ש-מ-י-מ).

ებრაულში ზმნის ერთ ფორმას შესატყვისებთან შემდეგი ქართული გა-
მოთქმები: ა) მცხეთის ბიბლიაში: მოსრავით მოსრანე (Dt 20₁₆), დაწყევით
დასწყევნეთ (Dt 13₁₆), არა ივსნეს ვსნით (Lv 26₂₁), ცხოვნებთ აცხოვნე
(Gn 19₁₇), გლოვდეს გლოვით (Ex 33₄), ძიებით ეძიებდა (Lv 10₁₆), სმენით
ისმინოთ (Ex 19₆), აღებით აიღენ (Jehos 4₆) და სხვ.; ბ) ოშკის ბიბლიაში:
არა მოკლათ მოკლვით (Gn 37₂₁), იგლოვდეს გლოვით (Ex 33₄),

ეს ზმნები პარონომაზიით ხშირადაა გადმოცემული სხვაგანაც, რომელ-
თაც შესატყვისებმა აქვთ ებრაულში. ასე, მაგ.: „მოსრვა“ პარონომაზიული
კონსტრუქციით გვხვდება: Dt 7_{1, 2}, 4₂; 8₁₈, 13₁₆, 19₇; წყვევა:—Dt 20₁₇,
Nu 23₂; „ვსნა“—Lv 19₂₀, 28₁₃, Nu 18₆, Dt 15₁₁.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ერთი ებრაული შესიტყვების ჴემ ჴემ-ის
გადმოცემა ქართულში. ეს შესიტყვება ებრაულში არ წარმოადგენს პარო-
ნომაზიას.

ლემ ნიშნავს „ლალატს“ და აქ დამატებას წარმოადგენს: „ულალატა
ლალატი“. პარონომაზიის შემთხვევაში ჴემ-ის ნაცვლად ჴემ ზმნის infini-
tivus absolutus-ი ჴემ ან ჴემ უნდა გვექნოდა. ჴემ არ წარმოადგენს ჴემ ზმნი-
დან ნაწარმოებ სახელს, თუმცა ძირეული თანხმოვნები აღნიშნულ ჴემსათან
საერთო აქვს (לָלַע). სახელისა და ჴემსათვის საერთო ძირეული თანხმო-
ვნების ქონება სრულებითაც არ მიუთითებს სახელის ჴემნიდან, ან, პირიქით,
ჴემს სახელიდან წარმოებაზე. ეს სემიტურისათვის სპეციფიკური მდგომარე-
ობაა. ასეთ დამატებას, როგორც მოცემულ შემთხვევაში ჴემ -ია, ში-
ნაგან (innere) ან აბსოლუტურ დამატებას (absolute Objekt) უწოდებენ.

ქართულ ტექსტში, ისევე როგორც სხვა ბიბლიებშიც, აღნიშნული ებრა-
ული შესიტყვება პარონომაზიად იქნა რა მიჩნეული (ერთი და იმავე შინაარსის
და ძირეულების მქონე სახელი და ჴმნი), გადმოცემა პარონომაზიული კონს-
ტრუქციით; ასე, მაგალითად:

השפ פ-מעל מעל הווא
כשגגה מרשה הווא.

კაცსა ჴეთუ დარაგ მევინწყუდა
და ვინწყუბით და ცოდა არა ნეფ-
სით სიწმიდეთა შინა ლეთისათა...

(მცხ. Lv 5₁),

הַשְׁמָחָה כִּי חָזַר
הוֹרָה לַעֲבָדָה (Lv 5₁)

კაცმან ჯეეთუ ცოდოს და უჯულებ-
ლობით უჯულებელს ყვინეს
მცნებანი უფლისანი...

(მცბ. Lv 6₃).

პარონომაზიას აქვს ადგილი, აღნიშნულ შემთხვევებში, სომხურასა და ბერძნულში:

בַּל הִתְחַיֵּת לַעֲבָדָה אֲשֶׁר לַעֲבָדָה לַעֲבָדָה לַעֲבָדָה לַעֲבָדָה
... (Nu 5₂₇);

... και ξσταει εδω μεν η μαμαμμιν, και ληθη λαθη τον θνδρα αυτη...
(Nu 5₂₇);

Անձն ոգ եթէ մեղիցէ, և արամ արհելով արամ արհեաց
զպատուիրանս արհ (Lv 6₃).

... ψαχη εδω εμαρτη, και παριδω η παριδω ταδ εντολαδ; Κυριου...
(Lv 6₃);

...այრ ღამ ღან, ირ ոგ არაყცე კამ მარღ ღანგან მხეაყ, և არამ
მარხელով არამ მარხიგე არღ և კანყანხიგე ანაზნ ან (Nu 5₂₇).

... ძაღიქ ზე ყუთი, მთავრ ედ პოიეთე ძაბ პაძთე თან ღმარეთე თან ღმარეთე-
პინთან, კაი პარიდთან პარიდთე ღე Κυრიჲ კაი პიკამესიეთე ზე ψაქი ღმარეთე
(Nu 5₂₇).

რაც შეეხება სირიულ ტექსტს, იგი მთლიანად ებრაულს გასდევს: ებრაულ შინაგან დამატებთან ზმნას ლუმი ლუმი-ს შინაგანი დამატებთან ზმნითვე თარგმნის: **לֹא יִשְׂחַח** (Lv 5_{1a}, 6₂), ან **לֹא יִשְׂחַח** (Nu 5_{1a}, 6₂).

სინტერესოა, თუ რა შეესატყვისება ქართული ტექსტის პარონომაზიას ებრაულში, როდესაც ამ უკანასკნელში შემასმენლის პარონომაზიული ვად-მოცემა არაა. აღნიშნულ შემთხვევებიდან ჩანს, რომ მოცემულ შესატყვისობათი ოთხ შემთხვევად დაყოფა შეიძლება:

(1) ლუმი ზმნა ლუმი-თან ერთად ყოველთვის პარონომაზიით ვადმოღის და არა მარტო ქართულში, არამედ სხვა ზიბლიებშიც. თუ რატომ უნდა მოეცა ებრაულ შესიტყვისას ლუმი ლუმი-ს პარონომაზია თარგმნით ტექსტებში, ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ¹.

(2) ქართული ტექსტის პარონომაზიული გამოთქმა ზოგჯერ შეესატყვისება ორ ზმნას ებრაულში. ასე, Jes 20: „მოუძღვრდენ უძღვრებით“ (ოშკი) = ებრ. **לֹא יִשְׂחַח** **לֹא יִשְׂחַח** (ნიშნავს „შეშინდნენ და შერცხვით“ < ზმნებია: **לֹא יִשְׂחַח** „სიციხე-ვილი“ და **לֹא יִשְׂחַח** „შინა“). ამ შემთხვევას პარალელური სხვა ზიბლიებში არა აქვს. რაც შეეხება მეორე ასეთ შემთხვევას (2 ზმნის ვადმოცემა პარონომაზიით), სადაც ებრაულში უკვე ერთი პირიანი ფორმაა, ხოლო მეორე კი აქტივის მიმღეობა, როგორცია **לֹא יִשְׂחַח** **לֹא יִשְׂחַח** (იობ 14₂) = ოშკისა და მცხეთის — „დაცემით დაცემს“, სხვა თარგმანებში არ გვხვდება. ებრაულში **לֹא יִשְׂחַח** აქტ. მიმღეობაა ზმნიდან **לֹא יִשְׂחַח** „დაცემა“, ხოლო **לֹא יִשְׂחַח** — კალის იმპერფექტივი **לֹא יִשְׂחַח** ზმნისა, რაც ავრთვე „დაცემის, დავარდნას“ ნიშნავს². ამგვარად, ებრაულშივე ვლემულობთ ორი თანაბარი შნიშვნილობის მქონე სიტყვის — „დაცემა, დავარდნა“, რომელნიც პარო-

¹ იხ. აქვე, გვ. 490.

² ჭადარბანთ. შისი ძირითადი შნიშვნილობა კი „დაცემა“ა. იხ. Gesenius, Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch, 14—Aul., Leipzig, 1905, გვ. 435.

ნომაზის ვერ ქმნიან (ებრაულში, როგორც ცნობილია, პარონომაზიის ინფინიტური წყვილი inf. absolutus-ია). ასეთ შემთხვევებში თარგმნისას ამ ორ სიტყვის შორის დაკავშირი იზიარება და ორივე ფორმა პირიანით თთარგმნება: „რომელიც დაეცა, დაეცა“ (ან უკეთ: დაიკარგება, დაიღუპება)“. სავიტრე-სია, რომ მხოლოდ ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში აღნიშნულმა გარემოებამ შექმნა საფუძველი პარონომაზია ეხმარათ—„დაცემით დაეცეს“. ამ შემთხვევაში ქართული ბიბლ. ტექსტები (ოშვი, მცხეთა) ბიბლიის სხვა თარგმანებთან განმარტებით დგანან.

(3) ოშკის პარონომაზიის შესატყვისად ებრაულში ზოგჯერ ზმნისთან ერთად მოცემულია სხელი (არანაზმნარი). ასე, მაგ.: „სიკუდილითა მოერსულენენ“ (იბ 27₁) = „რუკ“ „რუკ“. აქედან პირველი სიტყვა „რუკ“ ნიშნავს „სიკუდილს“, ხოლო მეორე — „რუკ“ — მრ. რ. იმპერფექტივი ნიფ.-ისა ზმნიდან „რუკ“ „დაფლვა, დამარხვა“. ებრაული შესიტყვების ზუსტი თარგმანი იქნებოდა— „სიკუდილით დაიბარხონ“. აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ ებრაულში ნაწილაკი უინსტრუმენტალის გადმოსცემს და, მაშასადამე, ქართული „სიკუდილით“ გაფორმებითაუ ზუსტი შესატყვისია „რუკ“-ისა. ოშკისა და მცხეთის ბიბლიის შესავსად აქ პარონომაზია ბერძნულ ბიბლიაში.

მცხეთის ბიბლიაში ვითხულობთ: „ხ“ რ“ნი ცოცხალა იყ“ნენ. მთი .ს იკ დ ილითა მოერსულენ... (იბ 27₁), ასევე ბერძნულშიც—„...οι εν παρισυεισ ανων (αμαρ) θανατω τελευτησωσι (იბ 27₁). სომხურში აქ ებრაულის შესავსად პარონომაზია არა გვაქვს. ებრაულში სიტყვა „სიკუდილის“ ინსტრუმენტალისში ზმარებამ „დამარხვა, დაფლვის“ წინ, რაც თავისი შინაარსით არ ცილდება ბიბლიაში ხშირად ზმარებულ პარონომაზიულ ფორმულას „სიკუდილით მოერსულენ“ ან „სიკუდილით ემოერსულენ“, თუ „სიკუდილით აღესრულენ“, შექმნა პირობა აქ ოთარგმნით ტექსტებში პარონომაზია ეხმარათ. ანალოგიური მდგომარეობაა ესაიას წიგნში (7₂), სადაც ოშკის პარონომაზიულ შესიტყვებას „წვეთ მოიგნას“ ებრაულში შესატყვისება „გუთნით მოიხნას“ (קוּוּעַ יוּעַד). სიტყვა „გუთანი“ „קוּוּעַ“ ნაწარმოებია „קוּ“ ხვნა“ ზმნიდან და ამ ზმნის კავშირის თემის მიმღობას წარმოადგენს—„რითაც ხნავენ“ = „სახენელი, გუთანი“. ამგვარად, ებრაულში ერთად (ერთმანეთის ვერადით) ნახმარია ორი სიტყვა, რომლებიც, თუთა შემასმენელს პარონომაზიულად არ გადმოსცემენ, მაგრამ ნაწარმოებნი არიან ერთი და იმავე ძირიდან. თ, საფუძველი აქ პარონომაზიის გაჩენისა, ოშკის შესავსად პარონომაზია აქ ნახმარი, როგორც ზემოაღნიშნულ პირველ შემთხვევაშიც („სიკუდილით მოერსულენ“), მცხეთისა და ბერძნულ ბიბლიაში: „დაყ“ მთა მოგნენით მოიგნას“ (Is 7₂), „Και πνευριος ძοειρευσταυου ძοειρευσταυου...“ სომხური აქაც ებრაულს მისდევს.

(4) ოშკისა და მცხეთის ბიბლიაში ზმარებული პარონომაზია შესატყვისება ერთ ებრაულ სიტყვას—ზმნის. Is 19₂: „განკურნეს იგინი კურნებით“ = קוּוּעַ და Job 23₄: „თქუმითა არა მივმოის მე“ = קוּוּעַ.

პირველ შემთხვევაში (ესაიას წიგნში) ებრაულში იგივე „კურნება“ გვაქვს, მხოლოდ წარმოდგენილი inf. absolutus-ით, რომელიც ქართულ ტექსტში, დუ შეიძლება ასე ითქვას, გაშლილი სახითაა წარმოდგენილი: „მასდართა და ფინიტური ფორმით. აქ უკვე ქართულის ზმარებუ აღმოჩნდა როგორც ბერძნული ბიბლია (δασεισ ανων δασει), ისე სომხური (բժշկելով բժշկեսցե).

მეორე შემთხვევაშიც ვკითხულობთ: ბერძნულში— „αμαξησ εν χιρποταει μει.“ ამგვარად, ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ებრაულში პარონომაზია არა გვაქვს, ხოლო თარგმანებში, კერძოდ მცხეთისა და ოშკის ბიბლიაში კი პარონომაზიაა, ამის ერთგვარი საფუძველი თვით ებრაული ტექსტშია მოცემული. ამდენად, უნდა ითქვას, რომ თარგმანებში პარონომაზიის წარმოქმნა სტიმულირებულია ორიგინალით—ებრაული ტექსტით. ასე რომ არ იყოს, მაშინ პარონომაზიული გამოთქმები უნდა შეგვხედროდა ზემოაღნიშნული 4 შემთხვევის. გარეშეც. მართალია, ქართული ბიბლიის ტექსტებში ჩვენ გვაქვს დადასტურებული ისეთი შემთხვევაც, როდესაც პარონომაზიას ქართულ ტექსტში შესატყვისებოდა ებრაულში ერთი ზმნა პირიანი ფორმით, მაგრამ აქ ყველგან როგორც ეს ჩვენ თავის დროზე აღვნიშნეთ, ისეთი რიგის კონტექსტში (წინადადებაში) იყო, როდესაც ებრაულში ჩვეულებრივ პარონომაზიაა და ამავე დროს ისეთი ზმნების გადმოცემა იყო პარონომაზიული, როგორც განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება ებრაულ ტექსტში პარონომაზიით (მაგ., „სიკუდილით მოკულებინ“, ან „სმენით ისმინოთ“).

8. მხარული პარონომაზიის გადმოცემა ზმნის მართი ფორმით ძაბთულში

ზემოთ აღნიშნული იყო ისეთი შემთხვევები, როდესაც ქართულ ტექსტში არსებული პარონომაზია შეესატყვისებოდა ებრაული ორიგინალის ერთპირიან ზმნას ან მიმღობას. ბიბლიის ქართულ თარგმანებში გვაქვს პირუკუ შემთხვევებიც: ებრაული პარონომაზიული გამოთქმა ქართულ ტექსტში ზმნის ერთი ფორმით (პირიანი) არის გადმოცემული. მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი:

וְיָבֹא אִתְּךָ
...וְהָיָה (Ex 22₁)

უკეთუ არა სათნო უჩნდეს, არცა ინებოს მამამან მის ქალისამან მიცემად მის იგი ცოლად...

(ოშკ. Ex 22₁),

ასევე მცხეთის ბიბლიაშიც „... და არა ენებოს მამასა მისსა მიცემა მისდაცოლად...“;

...וְהָיָה וְהָיָה

და აწ უკეთუ წარმოსულხარ...
(ოშკ. Ex 31₃),

אֲנִי וְאַתָּה וְהָעָם
...אֲנִי (Ex 22₂₁)

უკეთუ ბოროტი უყოთ და დალაღ-ყოთ და კმობდენ ჩემდამო...

(ოშკ. Ex 22₂₁),

აქ ებრაულში ორი პარონომაზიული გამოთქმაა, ოშკის ბიბლიის სათანადო მუხლში კი არც ერთი. მცხეთის ბიბლიაში ამ ადგილას ერთგან პარონომაზიაა, მეორეგან კი არა: „ხოლო უკეთუ ქენჯნით დაჰქენჯნეთ (— הָעָם וְהָעָם) იგინი და იწყონ კმობად ჩემდამო...“;

...וְהָיָה וְהָיָה

ესავენ თქუნდა დუმილი...
(ოშკ. Job 13₉),

...וְהָיָה וְהָיָה
...וְהָיָה

... არამედ მოქცევით მოაქციო იგი მისცე ძმისავე მას შენსა
(მცხ. Dt 22₁),

...וְהָיָה וְהָיָה (Lv 14₁₈)

უკეთუ მოვიდეს მღღელი იგი...
(მცხ. Lv 14₁₈),

מכה איש ומת מות יומת

ונקב שם-יהוה מות
...ימות רגום ירגמו-כו...

שמעו שמוע מלחי...

שמעו שמוע מלחי...

ויהי מכחר עמקך מלאו
רכב והפרשים שת שת
הצרעה

ამ მუხლში განსხვავებაა შინაარსით. ებრაულში სრულებით არ არის ჩიტყვა „გაგდება“. ამის ნაცვლად იქ გვაქვს: „შეგკრავს (პარონომაზიით) გორგალად ვრცელ (თუ განუზომელ) ქვეყანაში ვითარცა ბურთს“ და შემდეგ თითქმის ისე, როგორც ქართულშია.

חם יורק כי לא
...ונשו ירו אר אר

და პურსა თანა იქამოს, რამეთუ არა უქუნისამდე განვირისხნე თქუნენ... (ოშკ. Jes 22₂₈).

ამ მუხლებშიც განსხვავებაა ოშკსა და ებრ. ტექსტს შორის. ებრაულში: „პური (იფულისხმება პურის მარცვლი) იფუენება, მაგრამ მთლიანად არ ილუფება“ („ილუფება“ — პარონომაზიითა გადმოცემული) და შემდეგ არაფერი აქვს საერთო ქართულ ტექსტთან. ამგვარად, აქაც სიტყვა, რომელიც ებრაულში პარონომაზიითაა გადმოცემული, ოშკის ბიბლიაში სულ არ არის („ლუფვა“). ასევეა (ოშკის მსგავსად) თითქმის მცხეთის ბიბლიაში: „ხოლო ძირაკი პურისა თანა იქამოს, რამეთუ არა უქუე განვირისხნე თქუნენ“.

რას გვიჩვენებენ ამ მხრით სხვა ბიბლიები?
სომხურ ტექსტში ვკითხულობთ:

...*և ապա արձակեսցէ զձեզ աստի, այլ յորժամ արձակեսցէ զձեզ, ամհ-նևին հանցէ զձեզ աստի* (Ex 11₁).

יָדָם? יָדָם ზმნის ერთი ფორმითაა გადმოცემული სომხურშიც, ბერძნულშიც და სირიულშიც:

ես ხელქ იჯ თონთილი კანანს ჩაქრ ს'რ თათქ ღნას ნამა ქნითხ... (Ex 22₁₇),
... *μη βίσ λη τ ε: ε πατηρ άντης δεσναι άντην άντφ γυναϊα...* (Ex 22₁₇),
სირ: **אצב לא** (Ex 22₁₇).

ხოლო უკეთუ სცეს ვინმე ვისმე და მოკუდეს, იგიცა მოკუტდინ (მცხ. Ex 21₁₂),

რომელმან სახელსდგას სახელსა უფლისასა, აგრევე სიკუდილით მოკუტდინ, ქვითა განტჯნენ იგი (მცხ. Lv 24₁₆),

ისმინენით სიტყუანი ჩემნი, ისმინენით... (ოშკ., მცხ. Job 13₁₇),

ისმინეთ, ისმინეთ სიტყუათა ჩემთა... (ოშკ., მცხ. Job 21₃),

და რჩეული კვებები შენი აღივსოს ეტლებითა, ხოლო მკედართა დაჰქსნენ ბქენი [შენნი] (ოშკ. Jes 22₁),

და იყვნენ რჩეულნი კვებენნი შენი, აღივსნენ ეტლებითა, ხოლო ცხენთა აღმოყოვნენ ბქენი შენი (მცხ. Jes 22₁₆).

სიორული ბიბლია ქართულ „განმავისხნეს“ და სომხურ *հանգես* უკერს
შხარს (ბერძნული ებრაულს მიჰყვება): *ov. Ex 14: יוֹבֵל וַיִּשְׂרָע.*

ერთი სიტყვითაა ვადმოცემული ბერძნულში *ἰμῶν ὁ ἴμῳ* (როგორც ქარ-
თულში):

ὄνομαζων δὲ τὸ θῆμα Κυρίου, θανάτω θανατοῖσθαι, λῆθεις λιθοβολεῖται
αὐτόν... (Lv 24₁₄).

ქართულ ტექსტს უკერს მხარს სომხური *Ex 22₁₇*-ში:

ხღ ხქტ ოკ თონოღეოლ კანძან ზოქრ ზ'რ თოღ ღნა ზამ ღნიძ'...

სიორულ ტექსტში სხვა შემთხვევასაც ვხვდებით, რომლებიც ქართულ
ტექსტს უკერინ მხარს (ეს შემთხვევები სომხურ და ბერძნულ ტექსტებში არ
არის): *אֵיךְ לַעֲוֹן* (*Lv 14₄*), *יִשְׁצַד* (*Ex 22₁₉*).

לַעֲוֹן = „მოვიღეს“, ხოლო *יִשְׁצַד* = „იწყონ ემოზად“.

ოწყისა და მცხეთის ბიბლიას უკერს მხარს ბერძნული და სომხური ტექს-
ტები ბევრ სხვა შემთხვევაშიც. მოვიტინოთ საილუსტრაციოდ კიდევ რამდე-
ნიმე მაგალითი:

მცხ.

1) *აֶד* მსგავს არ აშთსა კეშმარიტისა სიტყნი. არა თუ თქუშნვან
ძალსა რასმე ვითხოვ“ (იობ 6₂₈).

ბერძნ.: *„'Αλλ', ὅς λῶτα, φαῖλα θνδρὸς ἀληθινὸν ἔρηματα, ὅδ γαρ παρ'
ἑμῶν (ἔρημα, ὀδὸν) ἰσχύει αἰτιομαί... (Job 6₂₈).*

სომხ.: *„Այլ ուրեմն խոտանք են բանք ճշմարտի. քանզի ոչ եքէ
ի ձէնք խընդրեմ գգորուძ'ի“ (Job 6₂₈);*

2) მცხ.: *იყვენ თქნდა ღუშილი... (იობ 13₆),*

ბერძნ.: *οὐκ ἔδ ἴμην κωφεύσασ... (Job 13₆),*

სომხ.: *Նդէիցի ձեզ համբանալ... (Job 13₆),*

3) მცხ.: *ირავე რაჲ ნაკლულად გამზილოს თქნ... (იობ 13₁₀),*

ბერძნ.: *...ὀδθῶν ἤττων ἔλκγξει ἴμας (Job 13₁₀);*

სომხ.: *ոչ ի'նչ սահաւ կշտամբեսցէ զձեզ... (Job 13₁₀);*

4) მცხ.: *... ისინინეთ სიტყუანი ჩ'ნი, ისინინეთ... (იობ 13₁₇),*

ბერძნ.: *'Ακούσατέ (μου) ἀκούσατε μου τὰ ἔρηματα... (Job 13₁₇),*

სომხ.: *լուսուղ՝ լուսուղք բանից իմոց... (Job 13₁₇);*

5) მცხ.: *ისინინეთ ისინინეთ სიტყვათა ჩ'თა... (იობ 21₆),*

ბერძნ.: *ἀκούσατέ (μου) ἀκούσατέ μου τὸν λόγον (Job 21₆).*

სომხ.: *լուսուղ՝ լուսուղք բանից իմոց (Job 21₆);*

6) მცხ.: *და იყვენ რჩეული კვენბნი შ'ნი. იღვავნენ ეტლებითა.*

ბ' ცხენთა, აბოყორნენ ბქენი შ'ნი (Jes 22₇),

ბერძნ.: *Καὶ λῶσονται αἱ ἐκλεκταὶ φάραγγές σου, πληθῆσονται ἀρούρανοι,*
αἱ δὲ ἰππεῖς ἐμπαρῶσονται τὰς πύλας σου... (Jes 22₇).

სომხ.: *Նւ ընտիր ընտիր ձորք քո ւցիւն կատրք. և հեծեալք երկվո-
րօք. խցցեն գրբունս քո... (Jes 22₇).*

7) მცხ.: *... და ვნ'გაგლოს შნ' სოფ'ლ დიდალ და ვ'ნუზომე'ლ*
მუნ მოჰკვდე... (Jes 22₁₈),

ბერძნ.: *καὶ ῥίψει σε εἰς χάραβιν μεγᾶλην καὶ ἀμέτρητον, καὶ ἐκεῖ ἀποθῶν... (Jes 22₁₈),*

სომხ.: *ხა ენსხყეტ ვტყე ქერქერნ მხო^ა ლ ქანსაჲ^ა ლ ანუქ მხოანს^ა—
გქო...* (Jes 22₁₆);

8) მც 16: ხ^ა ძირაჲ პურისა თ^ა იჲამოს, რ^ა არა უქ^ე განგორისხნე
თქ^ნ არცა ვამან სიმწარისა ჩემისამან დაგორგუნენს თქ^ნ (ეს. 28₂₆),

ბერძნ.: *Μετὰ ἄρτους βραμῆσται: οὐ γὰρ εἶς τὸν ἀδυνα ζῆν ἔμην ὑπερομῆ-*
σται, ὁδὸς φωνῆ τῆς πικρίας μου χαιναπᾶσται ბმად (Jes 28₂₆),

სომხ.: *ხა ჯამანს რაგქო იოთი. ვქ იქ ხქქ ქაქთხანს რარქანსაჲ—
ყხმ ჰხე. ლ იქ ჰაქს რანონიქხანს ქამე ჯოქიყეტ ვტყე* (Jes 28₂₆).

როგორც ვხედავთ, აღნიშნულ ბიბლიებში არა მარტო პარონომაზია არ
არის, როგორც ეს ქართულ ტექსტშია, არამედ ქართული ტექსტის ის მუხ-
ლებიც კი, რომლებიც ებრაული ტექსტისაგან შინაარსობრივად საგრძნობლად
განსხვავდება, მთლიანად ემთხვევა აქ მოტანილ მუხლებს. ამგვარად, ამ შემთხ-
ვევაში ერთ მხარეზე აღმოჩნდა ებრაული ტექსტი, ხოლო მეორე მხარეზე—
ყველა დანარჩენი.

აქვე გვინდა შევინშნოთ ერთი საინტერესო ფაქტი. ეს არის—ებრაულ-
ბიბლიაში არსებული კატეგორიული ბრძანების, რომელიც იქ პარონომაზიითაა
გამოხატული, გადმოცემა თარგმანებში ზმნის პირიანი ფორმის გამოვლენით.
ასე, ებრაული *וַיֹּאמֶר יְהוָה* „ისმინეთ!“, რომელიც კატეგორიულ მოთხოვნას
გამოხატავს, თარგმანებში პარონომაზიით გადმოცემის ნაცვლად, გადმოიცემა
„ისმინეთ“ სიტყვის გამოვლენით—„ისმინეთ, ისმინეთ!“ მასასადავს, ამ შემთხ-
ვევაში „ისმინეთ, ისმინეთ!“ ეკვივალენტია „სმენით ისმინეთ!“ გამოთქმისა.
ასეა: ოშკის ბიბლიაში, სადაც მეორე „ისმინენით“ წინადადების ბოლოს მე-
ორდება: „ისმინენ იმ სიტყვანი ჩემნი; ისმინეთ სო!“ (იოზ 13₁₇), „ისმი-
ნეთ, ისმინეთ...“ (იოზ 13₁₇), „ისმინეთ, ისმინეთ...“ (იოზ. 21₆), ბერძნულ
ტექსტში—*ἰσακουσατε τὸν ὁμιλῶντα* (Job 13₁₇), (Job 21₆): სომხურში—*լսառու՛ք
լսառու՛ք* (Job 13₁₇, 21₆). როგორც ვხედავთ, კატეგორიული ბრძანების პი-
რიანი ფორმის გამოვლენით გამოხატვა საერთოა თარგმანებისათვის. შესაძ-
ლებელია ეს გარემოება მიუთითებდეს ბრძანების კატეგორიულობის, ამ ენე-
ბისათვის უფრო ბუნებრივი ფორმით, გადმოცემაზე. ყოველ შემთხვევაში. ეს
ფაქტი ემატება იმ მოვლენებს, რომლებიც ჩვენ დავადასტურეთ როგორც
თარგმანებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები (სემასიოლოგიური პარონომა-
ზია, პარონომაზიის მასდარული წევრის მოქმედებით ბრუნვაში დასმით დაკავ-
შირება პირიან წევართან, პარონომაზიის წევრთა დალაგების შედარებითი-
თავისუფლება და ზოგი სხვა(ც)). ამგვარად, ვლებულობთ ერთგვარ განსხვავე-
ბას (თუ დამპირისპირებას) ორიგინალსა (ებრაულსა) და თარგმანებს შორის-
ბიბლიისათვის დამახასიათებელი ერთი გრამატიკული მოვლენის—პარონომა-
ზიის—გადმოცემის თვალსაზრისით. აღნიშნული განსაკუთრებულ ინტერესს
იწვევს მისი ახსნისათვის, რისგანაც ჩვენ თავს ვიკავებთ, ვიღრე არ იქნება
შესწავლილი მთლიანად ყველა ჩვენამდე მოღწეული ბიბლიური ტექსტი, ძველი
ქართული ენის სხვა ძეგლები და ლიალექტების მონაცემები.

**8. ოშკისა და მსხეთის გიბლიების უკითხავთმთხიანთადათა პარონომაზიის
ხმარების თვალსაზრისით**

უკანასკნელად აღნიშნული შემთხვევების (ებრაული ერთი ვერბალური
სიტყვის პარონომაზიით გადმოცემა და ებრაული პარონომაზიის ერთი სიტყ-

ვით გადმოცემა) თვალსაზრისით მცხეთისა და ოშკის ბიბლიების შედარება გარკვეულ განსხვავებას იძლევა.

ასე, 1. მცხეთის ბიბლიის პარონომოზულ გამოთქმის შეესატყვისება ოშკის ბიბლიაში ერთი სიტყვა:

(1) ხოლო უკეთეს ქენჯნით დაჰქენჯნეთ ივინი და იწყონ კრობად ზემ-
დამო... (მცხ. Ex 22₃₃),

ოშკი: უკეთეს ბოროტი უყოთ და ლაღალ-ყოთ და კრობდენ...
(Ex 22₃₃);

(2) მცხეთა: უკეთეს ვინმე შეატუნოს ქალწული დაუწინდებელი და დაწვეს მის თანა, მიიყვანებით მიიყვანოს იგი თავისა თვისისა ცოლად (Ex 22₁₆),

ოშკი: უკეთეს ვინმე ატუნოს ქალწული უთხოველი და დაწვეს მის თანა, მიიყვანენ იგი თავისა თვისისა ცოლად (Ex 22₁₆);

(3) მცხეთა: და იყო რაემს გამოიყუანეს ივინი გარე და ჰრქუს: ცხოვნებით აცხოვნე სული შენი... (Gn 19₁₇),

ოშკი: და ვანიყვანა ივინი გარე და ჰრქუს: განირინე თავი შენი...
(Gn 19₁₇);

(4) მცხეთა: ... და ყოველმან რომელმან ჰამოს თბისვან მფოვლისა, მოსპოლვით მოისპოს იგი... (Ex 12₁₆),

ოშკი: ... ყოველმან რომელმან ჰამოს ცომი, მოისპოს სული იგი...
(Ex 12₁₆).

აღნიშნული შემთხვევების უცხოურ ბიბლიებთან შედარება ასეთ სურათს იძლევა:

(1) ბერძნ.: *ἐὶν δὲ ἀαχίφ ἀαχάσσηε ἀθουίς, καὶ ἀαρχδῆσους ἀαα-
βήθησσι πέρς με...* (Ex 22₃₃),

სომხ.: *Ապա թէ չարչարելով չարչարիցէ ք զնսա. և բողք
բարձեալ աղաղակիցեն առիս...* (Ex 22₃₃),

სირ.: *יִרְוּד* (Ex 22₃₃),

ებრა.: *רַנְעָר רַנְעָ.*

იმგვარად, პირველ შემთხვევაში (ქენჯნით დაჰქენჯნეთ) მცხეთას მხარს უჭერს ბერძნული, სომხური და თვით ებრაული, ხოლო ოშკის—სირიული ბიბლია.

(2) ბერძნ.: *Ἐὶν δὲ ἀπαρτήση τὴ ἀπαρθίνον ἀμνησσεστον, καὶ ἀαμνηθῆ
μετ' ἀντῆς, φερσῆφε ρυίει ἀντῆ ἀντῆ εἰς γυαυα (Ex 22₁₆),*

სომხ.: *Իսկ եթէ ոք խաբեսցէ զկոյս զոչ խօսեալ և ննջեսցէ ընդ նա
վարձանս ք վարձեսցի զնա իւր կնուէ* (Ex 22₁₆),

სირ.: *ib. Ex 22₁₆.*

ებრა.: *רַנְעָר־וּ רַוּד* (Ex 22₁₆).

ამ შემთხვევაში ოშკის ბიბლიას არცერთი სხვა ბიბლია არ უჭერს მხარს, რადგან პარონომოზია ყველა ბიბლიებში ებრაულთან ერთად.

(3) ბერძნ.: *... πας θς ἄν φάγη ἄσμη, ἔξολεθρεσθῆσε αὐτῆ φσχη
ἐκείνη ἐξ Ἰσραηλ...* (Ex 12₁₆),

სომხ.: ...ამ იერ ილახეც ქამირსაღ' აათახსხეც ანაზან აქს
ქანქ... (Ex 12₁₅),

სირ.: אֲשַׁפֵּן רֹחֵאֲתוּ (Ex 12₁₅),

ებრ.: אֲשַׁפֵּן רֹחֵאֲתוּ (Ex 12₁₅).

ამ შემთხვევაში პარონომაზია მხოლოდ მცხეთის ბიბლიაშია, ხოლო ებრაულსი შესატყვისად უპარონომაზიო ფორმაა (ერთი ვერბალი სიტყვიანი) ოშკსა, ბერძნულსა, სომხურსა და სირიულში.

(4) ბერძნ.: Καὶ ἐγένετο ἦς(κα) ἐξήγαγον ἀντοῦς ἔξω, καὶ εἰπαυ. σὼζω σὼζε ἔσῃ σῶσασαι ψυχῆν... (Gn 19₁₇),

სომხ.: ხა ხიკ ქერც ჩანჩინ ონიას ართაღა, ასხინ ააქრხეც ოანაზან
ჟ... (Gn 19₁₇),

სირ.: იხ. Gn 19₁₇,

ებრ.: בָּרַח (ib.).

აქ უკვე მცხეთის ბიბლიის მხარეზეა მხოლოდ ბერძნული ბიბლია, ხოლო სომხური, სირიული ებრაულთან ერთად ოშკს უკერს მხარს.

2. მცხეთის ბიბლიის ერთ ვერბალ სიტყვას შეესატყვისება ოშკის ბიბლიაში პარონომაზია:

(1) მცხეთა: ხოლო უკეთუ სცეს ვინმე ვისმე და მოკუდეს, იგიცა მოკუტდინ (Ex 21₁₂),

ოშკი: უკეთუ ვინმე სცეს და მოკუდეს, სიკუდილით მოკუტდინ (Ex 21₁₂).

ამ უკანასკნელს (ოშკს) უკერს მხარს ბერძნული: Ἐὰν δὲ πᾶσῶν τῶν τῶν, καὶ ἀποθῶν, θᾶνατον θᾶνατον σθῶ (Ex 21₁₂),

სომხ.: ხა ხქც ჩარც იე ოიქ' კ ანოანჩეც, მანოლ მანოც კ ხა
(Ex 21₁₂),

ებრ.: תִּמּוּ תוֹמ,

სირ.: לִטְקַן וְלִטְקוֹ (Ex 21₁₂);

(2) მცხეთა: ...და მაშინლა თუ განმოგაეღინენს თქუენ არამელ რა-
ეამს განმოგაეღინებდეს თქუენ, ყოვლითურთ განმოგასხნეს თქუენ მაგი-
ერ (Ex 11₁),

ოშკი: ...და რაეამს გინგიტევენს [ფარაო], ყოვლითურთ განგასხ-
ნეს თქუენ განსხმით (Ex 11₁).

ამ შემთხვევაში მცხეთას სირიული და სომხური ბიბლიები უკერს მხარს, ხოლო ოშკს—ბერძნული.

ასე: სომხ.: ...აქ იორჰამ არბახსხეც ობხე, ამანსჩინ ჩანჩეც
ჟბხე ასატი,

სირ.: יוֹרְחָם;

მიგრამ ბერძნულში ეკითხულობთ: ...ἔσῃ δὲ ἀποστῆλῃ σὺν παυρι, ἐξῆσῃ ἐξ ἄβελει ἰμᾶς (Ex 11₁).

(ებრაულში იც პარონომაზიაა: בָּרַח בָּרַח).

(3) მცხეთა: უკეთუ ისმინენ სიტყუანი ჩემნი და ჰყენე ყოველნი
რაოდენთა გეტყოლე შენ, მტერ ვემენე მტერთა შენთა (Ex 23₂₂),

ოშკი: ...უკეთუ სმენით ისმინენთ სიტყუანი. ჩემნი და ჰყოთ
ყოველივე, რომელსა გეტყვ თქუენ, ვემტერო მტერთა თქუენთა... (Ex 23₂₂).

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ გამოთქმა „უკეთო ისმინენ სიტყუანი ჩემნი“ (მცხეთა) ან „უკუეთო სმენით ისმინენთ სიტყუანი ჩემნი“ (ოშკი), ქართულ ბიბლიაში ერთ მუხლში (Ex 23₂) ორჯერ გვხვდება სხვადასხვა კონტექსტში, მაშინ როცა სხვა ბიბლიებში, გარდა ზნრძნულისა, არც ერთში. ამავე დროს, ბერძნულ ბიბლიაში ორივეჯერ პარონომაზიაა, როგორც ოშკის ბიბლიაში:

...*Ἐὼν ἀκὸς τῆς φωνῆς μου, καὶ ποιήσῃς πάντα. ὅσα ἐνέω σοι, ἐχθρέσω τοῖς ἐχθροῖς σου...* (აქ მცხეთაში პარონომაზია არ არის) და იმავე მუხლში—*Ἐὼν ἀκὸς τῆς φωνῆς μου, καὶ ποιήσῃς πάντα ὅσα ἐνέλωμαί σοι...*

(4) მცხეთა: ხოლო უკეთო ვინმე სცეს მონასა თვისა ანუ მწვეალსა კუშრობითა და მოკუდეს ველთა შიერ მისთა, პატრიქი შიეკადოს (Ex 21₃₀).

ასევეა სომხურში:

Եթէ ոք հարցէ զժողով իւր կամ զսպախի իւր գաւազանս, և մեղքի ՚ի ձեռաց չորս, գատաստանս և վրէժխնդուք ՚ի լիցի.

ოშკი: უკუეთო ვინმე სცეს მონასა თვისა, გინა მწვეალსა თვისსა კუშრობითა და მოკუდეს ველსა ქუეშე მისსა, შურის გებით შური იძიენ მისგან (Ex 21₃₀).

ასევეა ბერძნულსა და სირიულში:

Ἐὼν δὲ τὸ πατάξῃ τὸν πατέρα αὐτοῦ ἢ τὴν μητέρα αὐτοῦ ἢ ἀδελφόν, καὶ ἀποθύῃ ἕως τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὁ δὲ ἄλλος ἀποθνήσκει (Ex 21₃₀),

სირ.: *׀ܘܪܝܢ ܘܪܝܢ* (Ex 21₃₀).

და ბოლოს, მინდა შეეჩერდე ერთ შემთხვევაზე: Ex 23₄ მუხლში როგორც მცხეთის, ისე ოშკის ბიბლიაში გვხვდება პარონომაზიული გამოთქმა, მაგრამ ამ გამოთქმისათვის სხვადასხვა ზმნა არის გამოყენებული: მცხეთის ბიბლიაში „დამვობა“, ხოლო ოშკიში—„დარლუევა“:

მცხეთა: არა თაყყანი სცე ღმერთთა მათთა, არამედ დამვობით დაამკუნე იგინი...

ოშკი: არა თაყყანის-სცე ღმერთთა მათთა, არცა მისახურებდე მათ. არა ჰქმნე საქმისა მათისაებრ, არამედ დარლუევით დაარღვიე...

ამ უკანასკნელის ზუსტი შესატყვისია ბერძნულ ტექსტში:

...*ὅς ποιήσῃς κατὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπαίρει αὐτὸν ἐκ αὐτοῦ...* (Ex 23₄).

ამგვარად, ოშკის ბიბლიაში ისევე, როგორც მცხეთის ბიბლიაში, საკმაოდ ხშირად გვხვდება ზმნების პარონომაზიული გადმოცემა. ამასთანავე, აქ ზმნების მეტი რაოდენობა (სხვადასხვა ზმნები) ღებულობს მონაწილეობას პარონომაზიაში, ვიდრე ეს მცხეთის ბიბლიაშია. ოშკის ბიბლიაში ხმარებულ პარონომაზიულ გამოთქმებს ზოგჯერ პარალელი არც ერთ ბიბლიაში არ დაეძინება; ისეთ შემთხვევებში კი, როცა სათანადო პარალელი უცხოუძ ბიბლიებშიცაა, ყველაზე მეტად ოშკის ბერძნული ბიბლია უკერს მხარს.

ПАРОНОМАЗИЯ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

1. СЛУЧАИ ПАРОНОМАЗИИ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ ТЕКСТАХ

Резюме

Парономазия—явление, характерное для семитских языков. Она заключается в передаче одного вербального понятия посредством глагола и соответствующего имени действия (לָמוּרָה לָמוּרָה 'умрешь', יָרַחְנוּ יָרַחְנוּ 'истребите', и т. д.).

В грузинской Библии (мы имеем в виду рукописи т. н. ошкской и мцхетской Библии) встречаются два вида парономазии: корневая ая, когда оба члена парономазии образованы от одного и того же корня (напр. „ხილვით ვიხილე“ *xilvit vixile*, буквально—«видением увидел» = «увидел»; „ქამით ქამოს“ *ḡamit ḡamos*, „ზღვევით იზღვიოს“ *zḡvevit izḡvios*) и семасиологическая, когда члены парономазии образованы от синонимных корней (напр. „სიკუდილითა აღესრულოს“ *sikwdilita aḡesrulos*, буквально—«смертью скончается» = «предан будет смерти»; „სიკუდილითა მსწყდეთ“ *sikwdilita mosqdet*, „ხილვით მოხედო“ *xilvit momxedo*). Первая (корневая парономазия)—единственный вид парономазии, имевший место в еврейском языке, вторая же (семасиологическая) встречается и в других переводах Библии (в армянском, греческом), хотя намного реже, чем в грузинском тексте. В последнем, с точки зрения употребления семасиологической парономазии, наблюдается разнობой: семасиологическая парономазия в мцхетской Библии встречается чаще, чем в ошкской. При этом, случаи семасиологической парономазии, встречающиеся в ошкском тексте, имеются и в мцхетской редакции Библии.

Членами парономазии являются: имя действия (масдар), стоящий в творительном падеже и личная (финитная) форма глагола, образованная от того же корня, или же глагола, синонимного имени действию („ზმნით იზმნის“ *zmnit izmnia*, „ქითხთ შეითხდა“ *ḡitxwīt mḡitxwida*, „ფიტით აფუტა“ *pī:it arpa*). Таким же образом переданы члены парономазии в других переводах Библии (в армянском, в греческом. В последнем имя действия стоит в дательном падеже, что обычно функционально соответствует творительному).

Иногда члены парономазии встречаются с приставками (особенно в личных формах), как „მიკდით მიეკდოს“ *miqdit mieqdos*, „წყევით დასწყევნი“ *sqevit dasqevne*, „წობით აღწობნა“ *ḡonit aḡḡonna* и др.

Финитные формы глагола бывают и составными: причастие или имя действия в сочетании с вспомогательным глаголом, обычно с глаголом «быть» („მშვეულ არაიან“ *mšeuł aḡian*, буквально—«проголодавшие суть» =

— «проголодались» и т. п.). В качестве вспомогательного глагола встречается, также, глагол «делать» («ჰება» kmba), как «ურჩ ექმნებო» urč ekmnenit и т. д.

В грузинской библии могут быть составными оба члена параномазии («თავის-ღებით თავს-იდევით» tavis-debit tavs-idevit, «გულის თქმით გულზეან ზოტქუა» gulis tkmit gulman gitkwa «захотел»). В соответствующих случаях; иногда, и в армянской библии встречаются составные члены параномазии.

Такова морфологическая сущность членов параномазии. С точки зрения синтаксиса, параномазия—одно целое. Она представляет собой сказуемое и относится к разряду составных сказуемых. В этом и выражается особая особенность параномазии.

В грузинских библейских текстах порядок следования членов в параномазии сравнительно с другими (особенно с еврейским) библиями—свободный: имя действия либо предшествует личной форме глагола (как это характерно для еврейской библии), либо наоборот—личная форма предшествует имени действия (ср. «განზორებით განზორა» gansorebit ganisoro, «უწყებით უწყოდე» ucqebit, ucqode и «ვიღოდა სღვით» vidoda slvit, «შეკმა შეკვით» šečama šečmit, «გლოვდეს გლოვით» glovdes glovit). Нужно подчеркнуть, что нарушение порядка следования упомянутых слов, характерного для еврейского текста, бывает обычно в тех случаях, когда соответствующий глагол в еврейском оригинале не выражен посредством параномазии. Так бывает не только в грузинском тексте, но и в других переводных текстах.

В еврейском языке члены параномазии непосредственно следуют друг за другом (исключение составляет разъединение членов отрицательной частицей לֹא). В грузинской библии (в других реже) с этой стороны больше свободы, хотя преимущественно соблюдается правило, действующее в еврейском тексте (напр., «უკეთუ არა თავს იღვას ქმარმან მან მისმან თავის ღებით» uketu ara tavs idvas kmarman man misman tavisdebit Nu 39; «უკეთუ ყოფიეთ ქმრის ცოლი თყოს» uketu qopit kmris coliqos; там же, 30,).

Свободно, также, употребление частиц с членами параномазии. Частицы могут встретиться равно и перед именем действия, и перед личной формой глагола (напр.: «უკეთუ ჰამით იჰმოს» uketu čamit ičamos, но «სმებოთ თუ ისმინოთ» smenit tu isminot; «ჰამით არა იჰმოს» čamit ara ičamos, но «არა სიკუდილით მოკუდეთ» ara sikwdilit mohkudet). Вопросительная частица «-ა» («-а») бывает всегда с финитной формой: «მეფობოთ ნუ მეფობდით?» merobit nu merobdia? Нужно отметить, что в еврейском языке частицы ставятся перед параномазией целиком, а поскольку эта конструкция, обычно, там начинается инфинитивом, то и частицы и предшествуют им.

Применяемая в грузинских библейских текстах параномазия, большей частью, имеет параллели в еврейском. Но бывает и такие случаи, когда одному глаголу или же одному причастию еврейского текста соответствует в грузинском параномазия (напр., לָמַסְרַת —«მოსრებთ მოსრენს» mosrvit mosrnes. мх. Dt 19,) и наоборот—еврейской параномазии соответствует в груз-

зинеком одна личная форма глагола (напр. $\text{הָלַךְ הַלֵּךְ} = \text{წამოხსენებდა}$ «*carמושлуг*», ошк. *Ex 31₁₀*). Примечательно, что в первом случае другие библии (армянская, греческая, сирийская), обычно, следуют еврейскому тексту, а в последнем случае (когда в еврейском налицо параномазия, а в грузинском таковой нет) ошкскую и мцхетскую библии часто поддерживают греческой и армянский тексты.

Когда параномазия встречается только в грузинском тексте, она, обычно, представляет собой повторение выражений, которые имеют соответствия в еврейском. Вообще, надо заметить, что в таком случае основание употребления параномазии дано в самом еврейском оригинале.

Сравнение ошкской и мцхетской библий друг с другом с точки зрения употребления параномазии выявляет определенную, хотя и не принципиальную разницу. Она, в основном, заключается в том, что: а) в ошкской библии глаголы чаще переданы посредством параномазии, б) в ошкской библии в параномазии вовлечено большее количество глаголов, чем, это мы имеем в мцхетской библии. Здесь же хотелось бы заметить, что из иноязычных библий к ошкской редакции ближе других стоит греческая.

В грузинском тексте, независимо от оригинала, параномазия встречается в следующих предложениях: в условных, повелительных, причинно-обстоятельственных и повествовательных предложениях.

Эти же предложения встречаются там, где параномазия имеет свое соответствие в еврейском.

В грузинских библейских текстах параномазия выражает: а) неизбежность действия, б) интенсивность, в) повторность или длительность действия, г) категоричность, д) достоверность действия в прошлом.

Эти функции параномазии в грузинском языке идентичны функциям параномазии в еврейском.

Сравнение грузинских библейских текстов с еврейским—с одной стороны, и с сирийским, армянским, греческим текстами—с другой, выяснило, что грузинские тексты (ошкская и мцхетская редакции) в основном следуют еврейскому оригиналу и постольку приближаются к греческой, армянской и сирийской библиям, а в деталях передачи показывают определенную разницу не только со всеми названными библиями, но и по отношению друг к другу.

Выяснилось и то, что переводные тексты библии характеризуются некоторыми общими чертами и, с точки зрения интересующего нас вопроса, противоплагаются оригиналу—еврейскому тексту. Так, для грузинской, а также других библий (армянской, греческой), в отличие от еврейского, характерны: а) семасиологическая параномазия, б) имя действия в творительном падеже и, таким образом, его увязка с финитивной формой глагола, в) сравнительная свобода порядка следования членов параномазии, г) усугубление категоричности в повелении путем повторения личной формы, напр. $\text{օճծոճո՞, օճծոճո՞!} = \text{izminet, izminet!}$ («слушайте, слушайте!»). К этому присовокупим, что эти своеобразия особенно рельефны в грузинских библейских текстах.

ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში ტერმინების „ჰინდო“ და „ჰინდოეთის“ ხმარების ერთი შემთხვევის შესახებ

1. ეთნიკური ტერმინი „ჰინდო“ და ჰინდოთა ქვეყანა „ჰინდოეთი“ ძველ ქართულ ტექსტებში, და პირველ რიგში „ძველი აღთქმის“ ტექსტებში, როგორც ცნობილია, ყოველთვის როდი აღნიშნავს დღევანდელ ინდოელსა და ინდოეთს. რა თქმა უნდა, მათი ერთ-ერთი (ძირითადი) შინაარსი სწორედ ამ უკანასკნელთ გულისხმობს. ებრაული ორიგინალის სიტყვა *hōddū* (შდრ. სირ. *hendū*), რაც „ინდოეთს“ ნიშნავს, ქართულშიც, როგორც სხვა ნათარგმნ ბიბლიაშიც, „ჰინდოეთითაა“ გადმოცემული. ებრაულ ტექსტში „ინდოეთი“ 2-ჯერ გვხვდება და ისიც ასეთ გამოთქმაში: *mēhōddū wə'āl-kūš* „ინდოეთიდან ქუშამდე“ (1, ესთ, 11, 89), ხოლო ტერმინი „ჰინდო“ (ინდოელი) — *hōddī* (რომელიც ცნობილია გვიანდელი ებრაული ტექსტებით), ბიბლიაში არ დასტურდება. მოცემულ შემთხვევაში „ქუშ“ (ებრ. *kūš*) ქართულ ტექსტში „ეთიოპიით“ („ეთიოპით“) არის გადმოცემული; „ჰინდოეთითგან ვიდრე ეთიოპამდე“, „ჰინდოეთითგან ვიდრე ეთიოპამდე“ [2]. იდენტური ვითარებაა ყველა თარგმნით ბიბლიაში, სადაც ინდოეთი მოხსენიებულია ეთიოპიის გვერდით (არაბულსა და სირიულში — ქუშის გვერდით).

2. ებრაული ორიგინალისაგან განსხვავებით ქართულ „ძველ აღთქმაში“ „ჰინდოეთი“ სხვა შემთხვევაშიც გვხვდება: დასტურ-

დება ტერმინი „ჰინდოც“ (ინდოელი). ასეა ორ შემთხვევაში: 1) „ჰინდოეთი“ და „ჰინდო“ ებრაული $k\bar{u}\bar{s}$ -ისა და აქედან ნაწარმოები $k\bar{u}\bar{s}\bar{i}$ -სათვის, თუმცა, ჩვეულებრივ, ქართულში მათ „ეთიოპია“ და „ეთიოპელი“ გადმოსცემს (ანალოგიური შემთხვევები დადასტურებულია სირიულ და სომხურ ბიბლიებში); 2) „ჰინდოეთი“ შეესატყვისება ებრაული ორიგინალის $\$iyim$ -ს. სწორედ ამ შემთხვევაზე გვექნება აქ საუბარი.

3. ებრაულ ბიბლიაში სიტყვა $\$iyim$ 6-ჯერ გვხვდება. იგი წარმოადგენს მრ. რიცხვის ფორმას სიტყვისა * $\$i$, რომელიც ამ სახით ბიბლიურ ტექსტებში დადასტურებული არ არის. იგი ნაწარმოები ჩანს სიტყვისაგან $\$iy\bar{a}$, რაც „უწყლოს, გამშრალ მიწას, უდაბნოს“ ნიშნავს. ასეთი მნიშვნელობით იგი დასტურდება ქართულ და სხვა ბიბლიურ თარგმანებშიც (შდრ. „ქუეყანა ურწყულ“, ისაია 51,43 „ქუეყანა წყურელი“, „ქუეყანა წყურიელ“, ისაია 41; 18, 53; 2[3] ≈ ებრ. 'eres $\$iy\bar{a}$; ასევე, იობ 30,3: „ურწყიელ“, [2]; „უდაბნო“, ფსალ. 62,2[4]. $\$iyi$ -დან სადაურობის მაწარმოებელი სუფიქსის i -ს მეშვეობით მივიღეთ: * $\$iy-i > \i , მრ. $\$iyim$, რაც „უწყლო, მშრალი ადგილის, უდაბნოს მკვიდრს“ (ცხოველს ან ადამიანს) უნდა აღნიშნავდეს. ებრაულ ბიბლიაში დადასტურებული ექვსი შემთხვევიდან სამჯერ ცხოველები, მხეცები ივარაუდება, რაც ქართულ ტექსტშიც (ისევე, როგორც სხვა თარგმანებშიც) სათანადოდ აისახა: (1) ებრ. $\bar{u}\bar{p}\bar{a}\bar{g}\bar{a}\bar{s}\bar{u}\bar{m}$ $\$iyim$ $\bar{a}\bar{e}\bar{t}$ - $\bar{y}iyim$, ისაია 34, 14.[1], შდრ. ქართ. „და შეემთხვნენ ეშმაკნი ვირკენტავროსთა“, [2]; (2) ებრ, $lk\bar{e}\bar{n}$ $y\bar{s}\bar{z}\bar{h}\bar{u}\bar{m}$ $\$iyim$ $\bar{a}\bar{e}\bar{t}$ - $\bar{y}iyim$, ერემია 50, 39 [1]; შდრ. ქართ. „ამისთვის დაემკვიდრნენ ურჩხულნი ჭალაკთა შინა...“ [2]; (3) ებრ. $w\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{z}\bar{u}\bar{m}$ - $\bar{s}\bar{a}\bar{m}$ $\$iyim$..., ისაია 13,21 [1], ქართ. „და განისუენებდენ მუნ მკეცნი“ [2]. დანარჩენ სამ შემთხვევაში $\$iyim$ გარკვეულ ხალხს, გარკვეულ ტომს უნდა აღნიშნავდეს, და კერძოდ, როგორც ეს ზემოთ ითქვა, უდაბნოს, უწყლო ადგილის მკვიდრთ: (4) ებრ. $\bar{l}\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{a}\bar{w}$ $yikr\bar{o}\bar{c}\bar{u}\bar{m}$ $\$iyim$, ფსალ. 72,9 [1], რაც ახალ რუსულ თარგმანში ზუსტადაა წარმოდგენილი: „Падут

перед ним жители пустынь...“, (5) ებრ. *tittōnū maʿakāl* *lʾām lʾšiyīm*, ფსალ. 74,14 [1], = „ты... отдал его в пищу лю-
 дям пустыни“; (6) ებრ. *ʾaššūr yʾsādāh lʾšiyīm*, ისაია
 23,13. [1] = „Ассур положил ему начало из обитателей пус-
 тынь“ [5].

ვინ არიან ეს „უდაბნოს მკვიდრნი“, ან რომელი უდაბნო იგუ-
 ლისხმება აქ. ბიბლიის ტექსტებიდან არ ჩანს. ანალოგიური ვი-
 თარება გვაქვს იმ შემთხვევაშიც, როდესაც *šiyīm* „უდაბნოს
 ცხოველებს“ აღნიშნავს. თუ რომელი ცხოველია ან რომელი ადამიანი (რა ტომისა) — ებრაული ორიგინალით ვერ ზუსტდება. რო-
 გორც ჩანს, ამ ტექსტის მთარგმნელებს საჭიროდ მიაჩნდათ მათი
 მნიშვნელობის დაკონკრეტება, ცდილობდნენ მათი სახით გარ-
 კვეული ცხოველები თუ ადამიანები წარმოედგინათ (ამაში ქვემო-
 თაც დაერწმუნდებით). აქედან — ქართულში: „ეშმაკნი“, „ურ-
 ჩხულნი“ და მარტივად — „მჭეცნი“. სირიულ ტექსტში [6] გვხვ-
 დება: *šēḏā* „ეშმაკი“ (ისაია 34,14), *širēnās* „სირინოზები“ (ერე-
 მია 50⁹⁹), *haywāṭā* „ცხოველები“, „მხეცები“ (ისაია 13,21); სომ-
 ხურში [7] *դէք* „ეშმაკნი“ (ისაია 34₁₄), *ժխաշք* „ურჩხულნი“
 (ერემია 50,39), *խաշսք* „მხეცები“ (ისაია 13,21); ბერძნულში:
δαίμονια „ეშმაკნი“ (ისაია 34,14), *θηρία* „მხეცნი“ (ისაია 13,
 21) [8].

ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში სიტყვის შინაარსის დაკონკრე-
 ტებას იმ შემთხვევაშიც აქვს ადგილი, როდესაც ებრ. *šiyīm* არა
 „უდაბნოს ცხოველებს“, არამედ „უდაბნოში მცხოვრებ ადამიანებს“
 გულისხმობს. აი, სწორედ აქ იჩენს თავს „ერი ჰინდოეთისა“ და
 „ჰინდონი“: (1) ფსალ. 71,9: „მის წინაშე პირველად ჰინდონი
 შეუერთდენ“ [4], „ჰინდონი შეუვარდენ“ (2); (2) ფსალ.
 73,14. „მიეც იგი საჰმელად ერსა მას ჰინდოეთისასა“ [2].
 ამრიგად, აქ პირველ შემთხვევაში ებრ. *šiyīm* -ისათვის „ჰინდო-
 ნი“ გვაქვს, მეორე შემთხვევაში კი ებრ. *ʿām šiyīm* გადმოცემუ-
 ლია სიტყვებით ერი ჰინდოეთისა“. მესამე შემთხვევაში (ისაია
 23, 13), სადაც *šiyīm* „უდაბნოს მკვიდრი მოსახლეობის“ მნიშვნე-

ლობით იხმარება, ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში იგი გამოტოვებულია და ტექსტი საერთოდ გამარტივებული: „ასური დაემკვიდრა და წარტყუწნეს იგი, რამეთუ ზღუდე დაეცა“ (2). ებრაულ ტექსტში „ასური დაემკვიდრა“-ს ნაცვლად გვაქვს „ასურმა დაემკვიდრა *šiyim*“ (*ʔaššūr yʔsādāh lʔsādāh lʔšiyim*). ქართულის ანალოგიური ვითარებაა სირიულში: *ʔatōrayē rabdeh lʔrūhā*, თუმცა შემდეგ სირიული ტექსტი ებრაულს გასდევს ქართულისაგან განსხვავებით. სომხურსა და ბერძნულშიც, როგორც ქართულში, ებრ. *šiyim*-ის შესატყვისი არ არის და სათანადო ტექსტი ახლოს დგას ქართულთან [7;8].

ებრაული ორიგინალისაგან განსხვავებული ვითარებაა, ქართულის მსგავსად, ბერძნული, სირიული და სომხური ბიბლიის თარგმანებშიც, როდესაც საქმე უდაბნოში მცხოვრებ ადამიანებს (ტომს, ხალხს) ეხება. ბერძნულ LXX-ში *šiyim*-ისათვის ყოველთვის „ეთიოპელებია“ (ფსალ. 72,9 *Αἰθῖοποι*, ფსალ. 74,14 *τοις Αἰθῖοσι* [8]), ხოლო სომხურში ქართულის მსგავსად ასევე „ინდოელებია“: *հնդկաց*, (ფსალ. 73,14) და *հնդիկ* (ფსალ. 71,9)-სრულიად სხვა სურათია სირიულში. აქ ფსალ. 72,9-ში ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ასე იკითხება *qʔdamāw nebrʔkān gazrātā* („მის წინაშე დაიჩოქებენ კუნძულები“). ამრიგად, ებრაული *šiyim*-ისათვის სირიულ ტექსტში „კუნძულებია“. ტექსტი გაუგებარია და აბსოლუტურად განსხვავდება როგორც ებრაული ორიგინალისაგან, ისე სხვა თარგმნითი ბიბლიებისაგან (მაგალითად, ქართულისაგან, სადაც „პინდონი“ გვაქვს და ბერძნულისაგან. სადაც „ეთიოპელებია“!). საყურადღებოა, რომ ებრაული ბიბლიის უკანასკნელ აკადემიურ გამოცემაში სათანადო ებრაულ ტექსტს ახლავს შენიშვნა, სადაც აღნიშნულია, რომ ებრ. *šiyim*-ისათვის აქ სირიულში *gzrit* (ე. ი. „კუნძულები“) არის, რაც ებრ. *šiyim*-ის შინაარსს შეესატყვისება [1]. მართლაც, ებრ. *šiyim* სწორედ „კუნძულებს“. „ხმელეთის სანაპირო ზოლს“ აღნიშნავს [11]. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ორიგინალში *šiyim* ზოგჯერ *šiyim*-თან ერთად გვხვდება (ისაია 34, 14, ერემია 50, 39), არ

არის აქ გამორიცხული ებრ. *šyīm*-ის ნაცვლად *šyīm*-ის გაგება და მისი შესაბამისად თარგმნა: „კუნძულები“. რაც შეეხება ფსალმუნის მეორე ადგილს, სადაც *šām šyīm* გვხვდება (ფსალ. 74, 14), რასაც LXX-ში ისევ „ეთიოპელები“, ხოლო ქართულში „ერი ჰინდოეთისა“ შეესატყვისება, სირიულში იგი გადმოცემულია გამოთქმით *šammā šāššīnā*, რაც „ძლიერ, ღონიერ ხალხს“ ნიშნავს. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*-ში *šyīm*-თან შენიშნულია: LXX: τινε̅ς ἄἰθρη̅σι, სირ: ḫynʾ (= *šāššīnā*) [1].

4. ამრიგად, ებრ. *šyīm*, რომელიც მიღებულია სიტყვისაგან *šyā* („უდაბნო, მშრალი ადგილი, უწყლო ადგილი“) და ნიშნავს „უდაბნოს მკვიდრთ“, შეიძლება ვარაუდობდეს როგორც ცხოველებს, ისე ადამიანებს („უდაბნოს ცხოველები“, „უდაბნოს მკვიდრი მოსახლეობა“). ვ. გეზენიუსის ეჭვი ადამიანთა მიმართ ასეთი გაგებისა [9], ვფიქრობთ, უსაფუძვლოა (შდრ. [10]. სწორად არის იგი გაგებული ბიბლიის ზოგიერთ თარგმანში (მაგალითად, რუსულში: „люди пустыни“, „обитатели пустыни“ [5]. რაც შეეხება „ძველი აღთქმის“ ჩვენთვის საინტერესო ძველ თარგმანებს, და, პირველ რიგში, ქართულს, როგორც ეს ზემოთ დავინახეთ, ებრაული სიტყვა *šyīm*, თუ იგი ცხოველებს ვარაუდობს, ასევეა გადმოცემული (მხოლოდ შინაარსის ერთგვარი დაკონკრეტებით), ხოლო თუ აქ ადამიანები იგულისხმებიან („უდაბნოს მკვიდრნი“), გადმოიცემა სიტყვებით „ჰინდონი“ და „ერი ჰინდოეთისა“. ანალოგიური ვითარებაა სომხურშიც, ხოლო ბერძნულში „ეთიოპელებია“, როგორც ეს შეინიშნება ყველა იმ შემთხვევაშიც, როდესაც ბერძნულად გადმოიცემა ებრ. *kūš* ან *kūšim*. საყურადღებოა, რომ ზემოაღნიშნული ტერმინებით ებრ. *šyīm*-ის გადმოცემა (სომხურთან ერთად) შეესაბამება ამ სიტყვის „ბერძნულ“ გაგებას, რამდენადაც ბერძნულ ტექსტში *šyīm kūš* და *kūšim*-ის მსგავსად „ეთიოპელებადაა“ თარგმნილი, ხოლო ბერძნული „ეთიოპელების“ შესატყვისად ქართულ ბიბლიაში (ასევე სომხურსა და სირიულში) „ჰინდონის“ ხმაურების შემთხვევები დადასტურებულია. მათი ახსნა ცალკე მსჯელობას მოითხოვს და მას აქ არ შეეხებით.

1. Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart, 1966—1977.
2. მცხეთური ხელნაწერი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელ. დოჩანაშვილმა), თბ., 1981 — 1985.
3. წიგნნი ძუელისა აღთქუმისანი, 978 წ. ხელნაწერის მიხედვით. ტ. I, ნაკვ. 2 (გამოსცა აკაკი შანიძემ), თბ., 1948.
4. ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები (გამოსცა მ. შანიძემ), თბ., 1960.
5. Библия, М., 1956.
6. *Kṭābā qaddīšā: dyāṭīqā ʿāṭīqā*, London, 1954.
7. *Աճ շղանդ գիրք, շահակոպետերորդ, 1817.*
8. *Septuaginta*, Stuttgart, 1965.
9. W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch*, Leipzig, 1905.
10. S. Mandelkern, *Veteris Testamenti Concordantiae hebraicae atque chaldaicae*, Tel-Aviv, 1971.

Об одном случае употребления терминов “Hindo” и “Hindoeti” в грузинских библейских текстах

Резюме

Этнический термин *hindo* и название страны *hindoeti* в древнегрузинских текстах не всегда обозначают индийцев и Индию. В статье речь идет о случае, когда в библейских текстах слову *šiyīm* («жители пустыни») (Псал. 71,9) еврейского оригинала соответствует *hindoni* («индийцы»), а словосочетание *ʿām šiyīm* (Псал. 73,14) передается словами *eri hindoetisa* («народ Индии»); то же самое в армянском: *հնդկաց հնդիկ*. В греческом евр. *šiyīm* как и *kūš*, *kūšīm* = «эфиопы», а в сирийском тексте евр. *ʿām šiyīm* = *ʿammā ʿāššīnā* («сильный народ»).

Передача евр. *šiyim* («люди пустыни») через груз. *hindo* (мн, *hindoni*) или *eri hindotisa* соответствует «греческому» пониманию этого слова, когда *šiyim* приравнивается по содержанию терминам *kūš*, *kūšim* и поэтому переводится как «эфиопы». Отсюда—грузинская (и армянская) передача слова *šiyim* как «индийцев», поскольку в грузинских библейских текстах (а также в армянских и сирийских) случаи употребления этнического термина «индийцы» вместо термина «эфиопы» известны.

სიტყვა „ხანბაშურის“ ეტიმოლოგიისათვის

ხანბაშური<ხანბაშ-ური. ხანბაშ უნდა უკავშირდებოდეს სემიტურ hbs-ძირს, რომელიც ჩრდ. სემიტურში hbs (ხბშ) სახითაა დაცული, ხოლო არაბულში hbs -ს სახითაა წარმოდგენილი.

სირიულად: hbs – „დაპატიმრება; ჩაკეტვა; შ ე ნ ა ხ ვ ა , დ ა ც ვ ა“ (Payne Smith, A Compendious Syriac Dictionary, Oxford, 1976, გვ. 125).

მანდეურად: HBŠ– იგივე. (E. S. D rower- R. Macuch, A Mandaic Dictionary, Oxford, 1963, გვ. 130).

არაბულად: hbs (კანონზომიერი შესატყვისი ჩრდ. სემიტური ძირისა) – „ჩაკეტვა, დაცვა“. აქედან maḥbis „დაცვის ადგილი, საცავი“.

(X. K. Баранов, Арабско-русский словарь. Москва, 1977, გვ. 153).

- სირიულში ცნობილია პროფესიის აღმნიშვნელი სახელების წარმოება qattāl ტიპისა (<qtI ძირიდან): ṭbh „დაკვლა“ > ṭabbāḥa „ყასაბი“, ḫyṯ „კერვა“ > ḫayyātā „მკერავი“. ამრიგად, ḫbs (ხბშ)

ძირიდან („დაცვა“) პროფესიის აღმნიშვნელი სახელი იქნებოდა **ḥabbāš-a** (ხაბბაშ-ა) „მცველი“. იმავე სირიულში გემინირებული თანხმოვანი **b** (**bb**) დისიმილაციის შედეგად > **nb: gabbārā** „გმირი“ > **ganbārā** (C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*, Leipzig, 1962, გვ. 41, შენ. 2). ამდენადვე სრულიად დასაშვებია, რომ სირიულში „მცველის“ მნიშვნელობით **ḥabbāšā** -ს ნაცვლად (ან გვერდით) იხმარებოდა **ḥanbāšā** (ხანბაშ-ა), საიდანაც მოდის ქართულში დადასტურებული **ხანბაშ-ური**.

ქ. წერეთელი
1996. 27. XI

P.S. შესაძლებელია, **ხანბაშ-ი**დან გვაქვს გვარსახელი **ღამბაშიძე**, სადაც ბ-ს წინ **ნ>ბ** (რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა) (= „მცველის ძე“).
შღრ. სირ. **gabbār-ā>ganbar-a** „გმირი“, აქედან **ღამბარ** (<**ganbar**) **ღამბარაშვილი** („გმირის შვილი“).

როგორც ვხედავთ, ტერმინი „ხანბაშური“ გვხვდება როგორც ათონის ალაპებში, ასევე აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს (რაჭა) მასალებში.

სამოხელეო ტერმინი „ხანბაშური“ დროთა განმავლობაში საკუთარ სახელად იქცა, შემდეგ კი – გვარსახელად. ამას დადასტურებს ექვთიმე თაყაიშვილის მოწოდებული ცნობები მთავარეპისკოპოს დავით ხამბაშიძის (ხემბაშიძის) შესახებ¹⁴. დავით ხამბაშიძე იხსენიება ბეროს თემის ღვთისმშობლის სვანური ჩჩვლელი, კარელი ხატის წარწერაში: „ქალწულო, გიხაროდენ (ან გვიოხენ!), მომიპოვე მაღლი წინაშე ჩემ და ყოველთა ღმრთისა, დედოფალო ზესკნელთა და ქუეყანისაო, უღირსი ბერი მიოხე, დავით მთავარეპისკოპოსი ხამბაშიძე (ანუ ხემბაშიძე), ძმით ქავთართურთ, შ სუანთა სასოო!“

როგორც ექვთიმე თაყაიშვილი აღნიშნავს, „მთავარეპისკოპოსი დავით ხამბაშიძე ანუ ხემბაშიძე ცნობილი არ არის“. მისი აზრით, აქედან უნდა მომდინარეობდეს ახლანდელი გვარი **ღამბაშიძე**, „რომელთა შორის მღვდლობა, როგორც ეტყობა, ძველთაგან ყოფილა“¹⁵.

¹⁴ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში – 1910 წ., პარიზი, 1937, გვ. 381.

¹⁵ იქვე, გვ. 382.

სიტყვა „სარკინოზის“ ეტიმოლოგიისათვის

არაბების აღსანიშნავად „ისმაიტელთა“ („ისმაილთა“) და „აგარიანთა“ შემდეგ ქართულში შემოდის იმავე შინაარსის მქონე ტერმინი „სარკინოზი“ (სარკინოზნი); შდრ. „... ისმაილისაგან, ძისა აბრამისა, შთამოვიდნენ ისმაიტელნი, რომელთა ეთქმის აგარიანნიცა და სარკინოზნი“ (ხელნაწ. H – 3084, შენ. 377:20). ასე, მაგალითად, „ესე (აბო) ნაშობი იყო აბრაამეანი, ძეთაგან ისმაილისათა, ჭომისაგან სარკინოზთასა“ („აბოს ნაშეება“)¹, „ესე იოვანე იყო ნათესავით სარკინოზი“,² და სხვ. „სარკინოზი“ გვხვდება თანამედროვე ქართულ ლიტერატურაშიც: „სარკინოზებთან ბრძოლაში ათასგზის ვხლებივარ ბაგრატ კურაპალატს“ (კ. გამსახურდია). „სარკინოზისათვის“ ქართულში გვხვდება მისი ვარიანტებიც: სარაცინი, სარაკიანი, სარაციანი. ასეთი ხმარება ჩვეულებრივია ანტონ ბაგრატიონის თხზულებაში „მარტირიკა“ (XVIII ს.): „ვითარმედ იყო ესე ნათესავით სარაკიანთაგან“, „...რამეთუ მაშინ აზიურთა ადგილთა მრავალთა კვლობდიან სარაციანნი“, „ხოლო თანამზრახნი იგი

¹ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I. შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ. თბილისი, 1946, 60.

² ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973, 368.

იყვნეს პალატისა შინანი მისნი და მთავარნი სარაციათაგანი“. გვხვდება „სარკინოზიდან“ ნაწარმოები სიტყვები: „სარკინოზობა“ და „სარკინოზეთი“. ასე, მაგალითად, „...სარკინოზეთის წაეიდა“ („სარკინოზეთი“ არაბეთის მნიშვნელობით), „დამაქცეველ იყენეს ყველანი მალნარნი სარკინოზობისანი“ (ქც, II. აქ „სარკინოზობა“ „ისლამის“ მნიშვნელობითაა ნახმარი).

სიტყვა „სარკინოზი“ ფართოდ გავრცელებული ტერმინია „არაბის“, ასევე „მუსლიმის“ მნიშვნელობით ფეჰაროსანთა ლაშქრობის ხანაში (XI-XIII სს.) და მის შემდგომაც გვხვდება. მიუხედავად ამისა, ამ სიტყვის ეტიმოლოგია დღემდე გაურკვეველია. საბას განმარტება „სარკინოზისა“ როგორც „სარას ძალისა“¹ მოდის ფუნდამენტალურად: „ივლტოდეთ, რამეთუ უფალმან მისცა აღმოსავლეთი და სამხრეთი სარკინოზთა, რომელ არს თარგმანი მისი სარას ძალელ“² ასეთი ახსნა „სარკინოზისა“ ბიბლიურ სარასთან დაკავშირებით, ერთ დროს, როგორც ჩანს, გავრცელებული იყო. ასე, მაგალითად, ბროკჰაუზისა და ეფრონის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში სიტყვასთან „сарацины“ ვკითხულობთ: „ეს სახელწოდება, რომელიც თავდაპირველად აღნიშნავდა მომთაბარე, ყაჩაღურ ტომს (არაბეთის ჩრდილოეთ ნაწილში), უკვე საშუალო საუკუნეების დასაწყისში ქრისტიანი მწერლების მიერ ვრცელდებოდა ყველა არაბზე, შემდეგ კი აღნიშნავდა მუსლიმებს საერთოდ. ამ სიტყვის წარმოშობა გაურკვეველი რჩება. სიტყვა „სარკინოზებს“ ყოველად უსაფუძვლოდ უკავშირებდნენ ბიბლიურ სახელს. სარას“³ აქ იგულისხმება, როგორც ჩანს, ისევე „სარას ძალელი“. ასეთი ეტიმოლოგია ეყრდნობა ბერძნულს, სადაც „სარკინოზი“ Σαρακηνός-ით (ზოგჯერ: Σαρακηνός) გადმოიქცემა, რომელშიც გამოყოფენ საკუთარ სახელს „სარას“ (Σαρα) და „ძალელს“ (κων, ნათ. ბრ. κωνος); აქედან Σαρα κωνός „სარას ძალელი“. ასეთი „ეტიმოლოგიის“ გავლენით უნდა იყოს შიღებული Σαρακηνός-ის პარალელური ფორმა Σαρακηνός (ორი რთი), როგორც ეს გვაქვს ბიბლიის ბერძნულ თარგმანში „სარასათვის“ (Σαρα). ამასთანავე, ასეთი შესიტყვება ბერძნულისათვის გამოირცხულია. ცხადია, მოცემული ტერმინის ასეთი ახსნა გაუგებრობა და მხოლოდ ე.წ. ხალხურ ეტიმოლოგიას წარმოადგენს. გაუმართლებელია, საერთოდ, ამ სიტყვის დაკავშირება საკუთარ სახელთან „სარა“.

ერთი კი უდავოა: „სარკინოზი“ აღნიშნავს არაბს, პირველ რიგში, და შემდგომ (განსაკუთრებით ფეჰაროსნული ლაშქრობის ხანაში) იძენს მნიშვნელობას „მუსლიმი“. მიუთითებენ, რომ თავდაპირველად „სარკინოზები“ აღნიშნავდა არაბების ერთ-ერთ ტომს, რომელიც ჩრდ. არაბეთში სახლობდა: „Сарацины – у античников – кочевое дикое племя в Аравии. В языке средневекового рыцарства и крестоносцев – мусульмане вообще“⁴.

¹ ს. ს. ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, ნიგნი II. თბილისი, 1973, 51.

² ქართლის ცხოვრება, I. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1955, 230: 3-5.

³ Энциклопедический словарь, изд. Брокгауза и Ефрона. т. 28/2. С.-Петербург. 1899, 420.

⁴ Д. Н. Ушаков. Толковый словарь русского языка, т. IV. Москва. 1940. 52.

ძველ ქართულში პარალელური ხმარება სიტყვებისა: ბარბაროსი და ბარბაროზი < βαρβαρος, ან „ანგელოსი“ და „ანგელოზი“ (βαγγελος). აქ ბერძნულ Σαρακηνός-ში გამოიყოფა ძირი saraq, რაც სემიტურში, კერძოდ, სირიულშიც დასტურდება: sarq-ay-ā, სადაურობის სახელის მანარმოებელი სუფიქსითა და ბოლოკიდური -ā არტიკლით (უარტიკლოდ – sarq-ay). ასევე გვაქვს ბერძნულ სათანადო სიტყვაში: sarak-en-os (შდრ. *agar-en-os და მდედრ. *agar-en-a).

საყურადღებოა, რომ „სარკინოზის“ განმარტებისას ინგლისურში Saracen მიჩნეულია გვიანბერძნულიდან შემოსულ სიტყვად (< Σαρακηνός), რომელიც სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს „ერთერთ აღმოსავლელ ხალხს“ („one of the eastern people“), და იქვე მითითებულია არაბ. Sarqiy „აღმოსავლური“. ¹ შენიშნულია, რომ სხენებული სიტყვის წარმომავლობა არაბ. Šaraq-დან („ამოვიდა მზე“) საეჭვოა. ვფიქრობთ, ეს ეჭვი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, სრულიად გამართლებულია. ამასთანავე, იმასაც უნდა გაენიოს ანგარიში, რომ არამ. sarqāyā აღნიშნავს როგორც „არაბს“, ისე „მუსლიმს“. არაბულში კი šarq-ს არა აქვს არც ერთი ეს მნიშვნელობა.

ბერძნულიდან მოცემული სიტყვა შევიდა ლათინურში – saracenus (მრ. saraceni) (ძველი ლათინური წარმოთქმით „სარაკენუს“, „სარაკენი“, გვიანდელ წარმოთქმაში – „სარაცენუს“, „სარაცენი“), საიდანაც მთელ ევროპაში გავრცელდა „არაბებისა“ და, ზოგჯერ, „მუსლიმების“ აღსანიშნავად (რუს. сарацины, გერმ. Sarazenen, ინგლ. saracen).

რუსულში „სარკინოზების“ გადმოსაცემად сарацины-ს გვერდით გვხვდება сарацины.² აქედან უნდა იყოს მიღებული „сарацинское пшено“, რომლის შესახებ ბროკჰაუზისა და ეფრონის სხენებულ ლექსიკონში ვკითხულობთ: „ბრინჯის უფრო ძველი რუსული სახელწოდება“, ³ ხოლო ვ. დალთან ამ სიტყვასთან მოცემულია განმარტება: „Сарацинское или сарацинское пшено. рис – хлебное растение теплых стран.“ ⁴ იგივეა დ. უშაკოვთან.⁵

როგორც ჩანს, ქართულში ხმარებული ტერმინები „სარაკიანი“, „სარაკიანი“, „სარაკინი“ ლათინური სამყაროდან უნდა მოდიოდეს, შესაძლებელია სხვადასხვა ხანაში (შდრ. „აგარიანი“, „აბრამიანი“ < აგარ, აბრამ).

ABOUT THE ETYMOLOGY OF THE WORD „SARACEN“

The word „Saracen“ is a widely used term to denote „an Arab“ and „an Muslim“ in the Middle Ages, especially during the Crusades. As it is alleged, the „Saracen“ is of Greek and Roman origin and entered in European languages through Late Greek, but its origin requires to define

¹ W. W. Skeel. Etymological Dictionary of the English Language. Oxford, 1991, 534.

² Д. Ушаков. Толковый словарь, т. IV, 52.

³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 28/2, 420.

⁴ В. Даль. Толковый словарь, т. IV, 138.

⁵ Д. Ушаков. Толковый словарь, т. IV, 52.

more precisely, as to from where it appeared in Greek and Latin. The source of the Georgian „სარკინოზი“ (*sarkinozi*) is also Greek.

We suppose that Greek Σαρακηνός is Syriac by origin: *sarqāyā* which along with „oriental“ denotes „Arab“ and „Musliman“ (cf. 'Αγαρηνός „an Agarian“, „an Arab“ < the proper name IAgar). From thence we've got syr. *liššana sarqāyā* „Arabic Language“, *sarqāyānā* „Islam“. The root of this word (*šrq*) is commonsemitic but with the meanings „Arab“ and „Musliman“ it meets only in Aramaic (Syriac, Palestinian Aramaic, Modern Aramaic dialects). From Greek this word trickled in Latin and thereafter through Latin to the whole of Europe. In Georgian along with „სარკინოზი“ (*sarkinozi*) exist also other terms in the same meaning: „სარაკიანი“ (*sarakiani*), „სარაკიანი“ (*saractani*), „სარაკინი“ (*saracini*) which are borrowed from Latin in various periods.

V

ქვიზრაჟიკა

EPIGRAPHY

ტერმინი BAR BAYTĀ
არამეულ და ირანულ ეპიგრაფიკაში

შესიტყვება bar baytā საკმაოდ ხშირად გვხვდება როგორც არამეულ, ისე ირანულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. bar baytā არამეული შესიტყვებაა, რომლის პირველი წევრი bar „ძე“ status constructus-ში გვევლინება, ხოლო მეორე წევრი—baytā—status emphaticus-შია (განსაზღვრულია სუფიქსალური არტიკლით) და ნიშნავს „სახლს“. აქედან bar baytā სიტყვა-სიტყვით—„სახლის ძე, სახლის შვილი (ვაჟი)“. არამეულში ეს შესიტყვება ტერმინად იქცა და ამ ენის ისტორიის მთელ მანძილზე გვხვდება.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ეს გამოთქმა ძველ არმეულში გვხვდება. ასე, მაგალითად, ჯერ კიდევ აქემენიანთა ხანის არამეულ ტექსტებში br byt-ს წოდების მნიშვნელობა აქვს და ნიშნავს „პრინცი; სამეფო ოჯახის წევრს“ [1; 2, გვ. 209]. ხსენებულ ტექსტებზე უფრო ადრეულ წარწერებში, რომლებიც სპარსეთის იმპერიის ხანას უსწრებს, კერძოდ, ზინჯირლისა და სეფრიეს წარწერებში (ძვ. წ. VIII ს.) byt—„მეფის სახლი“, „სამეფო სახლი, სამეფო ოჯახი“ და აქედან—„სამეფო ღირსება“ [3, გვ. 29, 223, 224; 4, გვ. 39, 44]. byt-ის ასეთ გაგებას საყრდენი შეესატყვისება შედარებით გვიანდელი (ძვ. წ. V ს.) ევეპტის არამეულ პაპირუსებში დამოწმებული br byt? ან bny byt? (bar baytā „ძე სახლისა“, აქედან მრ. რ. bnay baytā „ძენი სახლისა“ როგორც სამეფო ღირსების წარმომადგენლები—„სეფე-წულები“, უფლისწულები“) [5, 6]. br byt? ფალაურში გავრცელებული იდეოგრამა [11, გვ. 2] და იკითხება როგორც vispuhr, რაც სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს „ღირსების ძე; ოჯახის (ქლანის) ძე“, აქედან—„მეფის ოჯახის წევრი, პრინცი; მაღალი წოდების წარმომადგენელი“ [7, გვ. 214, 215]. ამრიგად, უკვე უძველეს არამეულში (სპარსეთის იმპერიამდე, ე. წ. სახელმწიფო არამეულამდე) br byt? უნდა ყოფილიყო აღმნიშვნელი „სამეფო სახლის, სამეფო ღირსების წარმომადგენლის“, ე. ი. „უფლისწულისა“ და „სეფე-წულისა“ (= „პრინცი“), რამაც სპარსეთის იმპერიის დროს ფართოდ კბოვა გავრცელება. ფრ. როზენტალს bar baytā-ს ხმარება სახელმწიფო არამეულში მიაჩნია ირანიზმად, მაგრამ იქვე შენიშნავს, რომ ძველი არამეული ტერმინი br byt? შემდგომ საშუალო ირანულში იდეოგრამად იქცა [8]. თუ ეს ასეა, და ამაში ეჭვის შეტანა ძნელია, მაშინ br byt?-ს სპარსულიდან წარმომავლობა დამაყრებლად არ გვეჩვენება. საყურადღებოა, რომ თვით საშ. ირანულში „მისათვის“ გამოყენებული იდეოგრამა y-ზე (პართ.) ან h-ზე (საშ. სპ.) ბოლოვდება: BR Y=პართ. puhr, BR H=საშ. სპ. pus, ხოლო რაც შეეხება BR BYT?-ს იდეოგრამას, აქ BR-ს ბოლო-კიდური y ან h არ ახლავს: BR BYT?, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ BR BYT? შესიტყვება ერთ მილიან სიტყვადაა გაგებული, ინმარება იმავე მნიშვნელობით რაც არამეულში, მხოლოდ, ცხანდა, იკითხება ირანულად. ყურადღებას იპყრობს ტერმინ bar baytā-ს გვერდით მეორე არამეული ტერმინის—bar malkā-ს ხმარება. პირველი, როგორც აღვნიშნეთ, არამეულად ზუსტად „სახლის ძეს“ აღნიშნავს, მეორე კი „მეფის ძეს“. ამდენად ისმის კითხვა, ხომ არ ნიშნავს ეს ფაქტი იმას, რომ bar malkā მხოლოდ „უფლისწულია“, ხოლო bar baytā, პირველ რიგში „სამეფო ოჯახის შვილი“, ე. ი. „პრინცი“ ზოგადად („სეფე-წული“). ასევე BR BYT?-ს რო-

გორც ილიფარამის მნიშვნელობა ფლაურში: „son of the house“ [7, გვ. 2]. br mlk² დამოწმებულია ძველ არამეულ წარწერებში [9] და მას „პრინცი“ თარგმნიან [2, გვ. 214]. თუ სხნებელი ტერმინების გარჩევა რეალურია, რამდენადაც სხვადასხვა თვით ტერმინები, მაშინ უფრო მოსალოდნელია, რომ bar baytā არის არა უშუალოდ „მეფის ძე“, არამედ „შვილი სამეფო სახლისა, სამეფო ოჯახისა“.

რამდენადაც საშ. არანულ ენებში არამეული სიტყვები ილიფარამებად გამოიყენებოდა, ანდნად, სხნებულ ტერმინთა არსებობა ირანულში მოსალოდნელი იყო, მაგრამ საშ. ირანული ტექსტების შესწავლით ირკვევა, რომ საციკლოლორი ტერმინი „უფლისწულისათვის“ ირანულში (პართულსა და საშ. სპარსულში) არ გვხვდება. არ ჩანს იგი არამეულ ილიფარამებშიც, რომლებიც სათანადო არამეულ ტერმინებს წარმოადგენენ. ვაქეს ილიფარამა „მეფე“ (არამ. MLK²), რომელიც ირანულში šāh-ად ითიხება, მაგრამ არ ვხვდებით BRMLK²-ს (შდრ. BR BYT²), რომელიც არამეულში მხოლოდ „უფლისწულს“ ნიშნავს [7, გვ. 2—3]. ასეთ შემთხვევაში პართულად იგი უნდა წაითხილიყო როგორც šāhpur (შდრ. vispuhr), რაც მხოლოდ საკუთარ სახელად გვხვდება (შაპურ). სასანურ-ფალაურად უნდა გვეჩინოდა šāhpūs, რაც არ არის დადასტურებული არც „უფლისწულის“ მნიშვნელობით და არც საკუთარ სახელად. საკუთრების შემთხვევაში „უფლისწული, მეფის ძე“ საშ. ირანულში იზაფეთით შეიძლება გამოხატულიყო სათანადო ნაწილაკის მეშვეობით; შდრ. pas ī vāspuhr „უფლისწული“ ფალაურ ტექსტში „Sur Saxvam“, ზუსტად: „ძე ვასპუქრის“. ეს უკანასკნელი (ვასპუქრ) აგრეთვე სამეფო ოჯახის წევრს ნიშნავს. აქ შედიან როგორც მეფის ძენი, ისე მისი ძმისწულები, შვილიშვილები, შთამომავლები (მხოლოდ ვაჟები) [10]. (ამრიგად, „ვასპუქრ“ თავის მნიშვნელობით უტოლდება „ვისპუქრს“). ეს ვითარება შეიძლება ვასაგებიც იყოს, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ პართისის სამეფოში (არშაკიდების დროს) სამეფო ტახტი მემკვიდრეობით არ გადადიოდა. მეფედ ირჩევდნენ სამეფო დინასტიის წარმომადგენელს, სამეფო ოჯახის წევრს—vispuhr-ს (რაც ზუსტად სამეფო სახლის ძეს ნიშნავს) [11]. „ვისპუქრის“ ზუსტი სემანტიკური შესატყვისია არამ. „ბარ ბაიათ“. სწორედ ეს უკანასკნელი (როგორც მისი პართული ეკვივალენტი „ვისპუქრი“) წარმოადგენს გარკვეულ ტიტულს (შეგასად ვეროპული „პრინცი“), წოდებას, რომელსაც სამეფო გვარის წევრები ატარებენ. არშაკიდებისათვის. არსებითი იყო წოდება bar baytā (resp. vispuhr) „სეფე-წული“ და არა უფლისწულობა ტახტზე ასვლისათვის. რამდენადაც ყველა ირანულ ოჯახში ვაჟიშვილები არიან მემკვიდრეები და ეს ასეა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ტერმინი vispuhr-ს („ძე ოჯახისა“), ასევე ტერმინი vāspuhr-საც (ის, ვინც განკუთვნილია ოჯახის ძეგს) შესაძლებელია ეყოსა „მემკვიდრის“ მნიშვნელობა—ასევე ის ა. ფერიხანბანი, რომელსაც ტერმინი vispuhr/vāspuhr-ის ხმარება „მემკვიდრის“ მნიშვნელობით სადავოდ არ მაინია [10]. ამრიგად, მომავალი მეფე არ იყო აუცილებელი ყოფილიყო უფლისწული, არამედ სეფე-წული (ე. ი. სამეფო ოჯახის მპარობითი წევრი)—bar baytā (= vispuhr). ამიტომაც, აღბოთ, პართულში არ არსებობდა ცალკე ტერმინი „უფლისწული“ (šāhpuhr). მაგრამ თუკი საკუთარ იყო ვინმეს მიმართ აღნიშნულიყო, რომ იგი მეფის ძეა (ან მეფის ასული), ეს აღწერით (იზაფეთით) გადმოიცემოდა (შდრ. puhrē puhr „შვილიშვილი“) [7, გვ. 162]. აქ უშუალოდ მეფის შვილისა და სამეფო გვარის (ოჯახის) წევრის აღნიშვნათა შორის სხვაობა არ არის. საყურადღებოა, რომ შაპურ I-ის წარწერაში (ტრილინგვაში), სადაც ტექსტი მოცემულია სამ ენაზე: პართულად, საშ. სპარსულად და ბერძნულად, ნერსეს შესახებ ვითხილობთ: პართ. Narsah² BRBYT² = საშ. სპ. Narsahē ZY BRBYT² = ბერძნ. Ναρσαίος τος ἐκ βασιλέων [7, გვ. 215] (ბერძნ. ტექსტი: „ნერსე, იმათგან ვინც მეფეს ეკუთვნის“, „ნერსე, სამეფო (გვარიდან, ოჯახიდან)“; βασιλείας „მეფური, სამეფო, მეფისული, აქედან—ἐξ

ბასილუსი). როგორც ვხედავთ, არც ბერძნულ ტექსტში გვაქვს ტერმინი „უფლისწული“.

ზემოთქმულიდან გამოდინარეობს, რომ *bar bayta* როგორც არამეულ, ისე ირანულ ეპიგრაფიკაში აღნიშნავს „სამეფო ოჯახის წევრს, სუფუწულს“ ზოგადად და არა „უფლისწულს“. საშუალო ირანულში არამეულისაგან გამსხვავებით არ გვხვდება სპეციალური ტერმინი „უფლისწულისათვის“ (არამ. *bar malkā*), რაც გამოწვეული უნდა იყოს სამეფო ოჯახის წევრთა თანასწორუფლებიანობით ტაბხის შემცირებობის თვალსაზრისით. ამდენად, ამ ხანაში სამეფო ოჯახის შემცირებულ წევრისათვის ცალკე გამოყოფა ტერმინისა აუცილებლობას არ წარმოადგენს. მოგვიანებით, როგორც ცნობილია, შეიქმნა ტერმინი *šāhzāde* „უფლისწული“ (ახალი სპარსული).

ТЕРМИН *BAR BAYTA* В АРАМЕЙСКОЙ И ИРАНСКОЙ ЭПИГРАФИКЕ

Резюме

Арамейское словосочетание *bar baytā* часто встречается как в арамейской, так и в иранской эпиграфике. Буквально оно в арамейском значит „сын дома“ и отсюда—„сын царского дома, царской семьи“, т. е. принц вообще, в отличие от термина *bar malkā*, обозначающего лишь сына царя—„царевич“. Оба термина встречаются еще в древнеарамейских надписях (с V в. до н. э.), а термин *but*³ в смысле „царского дома, царской династии“ и в надписях Энджирли и Сефире (VIII в. до н. э.). В среднеиранском *bar baytā* приобретает значение идеограммы и читается по-ирански (парф. *vispuhr*). Однако в среднеиранской эпиграфике нет термина *BRMLK*³ („царевич“), хотя арам. *MLK*³ является идеограммой для иранского термина „царь“ (*šāh*). Думается, это объясняется тем, что в то время все члены царского дома (муж. пола), т. е. *br but*³ являлись наследниками престола и поэтому выделение термина, обозначающего специально царского сына, не было необходимым. Позднее, как известно, был образован и специальный термин—*šāhzāde* „царевич“ (новоперс.).

THE TERM *BAR BAYTA* IN ARAMAIC AND IRANIAN EPIGRAPHY

Summary

The Aramaic word-combination *bar baytā*—both in Aramaic and in Iranian epigraphy—denotes „a member of the royal family“ in general. Unlike Aramaic, in Middle Iranian no special term is evidenced for „heir apparent“ (Aram. *bar malkā*); if needed, it is rendered descriptively by an *lza-*

fet-construction. The absence of a special term for "heir apparent" in Middle Iranian must have been due the equal rights enjoyed by the members of the royal family with respect to the succession to the throne. While in Aramaic usage *bar baylā* denoted an ordinary prince (a member of the royal family), and *bar malkā* "the heir apparent", in the Iranian world *bar baylā*, as "a member of the royal family", was a successor to the throne; hence there was no need at the time for having a special term to denote the member of royal family that was to succeed to the throne. As is known, later the term *šahzāde* "heir apparent" was coined (New Persian).

ՄԵՐՈՅԵՆԵՐԱՆ — ЛИТЕРАТУРА — REFERENCES

1. Aramaic Handbook, ed. by Fr. Rosenthal, Vol. I/2, Wiesbaden, 1967, p. 9.
2. И. Н. Винников. Словарь арамейских надписей, ЦС 4, 1959.
3. Н. Доннер, W. Röllig. Kanaanäische und aramäische Inschriften, B. II, Wiesbaden, 1969.
4. Н. Доннер, W. Röllig. Kanaanäische und aramäische Inschriften, B. I, Wiesbaden, 1962.
5. Aramaic Handbook, Vol. I/1, p. 10.
6. И. Н. Винников. Словарь арамейских надписей, ЦС 3, 1958, 212.
7. Н. Nyberg. A Manual of Pahlavi, II, Wiesbaden, 1974.
8. Fr. Rosenthal. Die aramäische Forschung seit Nöldeke's Veröffentlichungen, Leiden, 1964, s. 81.
9. CIS 38, p. 2, 39.
10. A. Périkhanian. Notes sur le lexique iranien et arménien,—REArm V, Paris, 1968, p. 18.
11. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.

არამეული წარწერა ურბნისიდან

ურბნისის ნაქალაქარში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების დროს ექსპედიცია (ხელ-ლი პროფ. ლ. ჭილაშვილი) წააწედა სამაროვანს, რომლის ტერიტორიაზე ან მის მახლობლად ოდესღაც იყო მცირე ნაგებობანი, საიდანაც ჩვენამდე შემონახა ალიზის ნახევრად გამომწვარი აგურების ნატეხები, ასევე ქვევრების ნატეხებიც [1, გვ. 54]. მათ შორის ექსპედიციის განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო პატარა ქვევრის პირ-გვერდის ნატეხმა, რომლის პირზე ამოკაწრულია ოთხი ასოსაგან შემდგარი სიტყვა. ლ. ჭილაშვილი იძლევა წარწერის მონახაზს და ხსენებული ქვევრის ნატეხის ფოტოს. იქვე სტატიის ავტორი შენიშნავს, რომ ეს წარწერა წაიკითხა აკად. გიორგი წერეთელმა და მისი თქმით იგი ნიშნავს „სამსხვერპლოს“, „შესაწირს“. აქედან კეთდება დასკვნა, რომ „წარწერის აზრი რელიგიურია“ და რომ ქვევრისა და ნაგებობის სახით საქმე უნდა გვეკონდეს ურბნისის წარმართული ღვთაების სამლოცველოსთან [1, გვ. 54]. არქეოლოგიური თვალსაზრისით, წარწერის ფენა ახ. წ. II—IV სს. განეკუთვნება. ამასვე ეთანხმება წარწერის პალეოგრაფიული თავისებურებანიც გ. წერეთლის აზრით (იქვე). საცხებთ მართებულად არის აღნიშნული, რომ მოცემული წარწერა შესრულებულია არამეულ დამწერლობით, ე. ი. არამეული დამწერლობის იმ სახეობით, რომლითაც შესრულებულია არამეული აღმოჩენილი წარწერები ქვის სტელაზე (მონოლინგვა, ბილინგვა) და რომელსაც გიორგი წერეთელმა „არამეული“ უწოდა.

1713

წარწერის პირველი ასო \aleph უდაოდ არამეული ძ არის. ასეთად გვხვდება იგი მონოლინგვასა და ბილინგვაში [2, გვ. 4]. მომდევნო ნიშანი \aleph ასევე კარგად თავსდება არამეულ ასოთა ცხრილში. იგი მთლიანად ემთხვევა არამეულ \aleph -ს [2, გვ. 4]). ასეთი ჩანს \aleph მონოლინგვაშიც [3, გვ. 173]. მესამე ასო უფრო ჰგავს ბილინგვისა და მონოლინგვის \aleph -ს, ამასთანვე აქ სხვა შესაძლებლობაც არ არის გამორიცხებული. მაგალითად, \aleph ასოსი, თუმცა \aleph -ს ვერტიკალური ბუნი უფრო გრძელია ბილინგვასა და მონოლინგვაში (7). რაც შეეხება ე. წ. ქუდს (ამ ასოს პორიზონტალურ ელემენტს), მართალია, ჩვეულებრივ იგი მოკლეა, მაგრამ მონოლინგვაში დასტურდება საკმაოდ განიერი ქუდი. ჩანს იგი ბილინგვაშიც (შდრ. მონოლინგვის ფოტო, [3, გვ. 173]). მეოთხე ასო თუმცა ჰგავს ბილინგვისა და მონოლინგვის \aleph -ს, მასაც არა აქვს გრძელი ფეხი (ე. ი. ვერტიკალური ხაზი სტრიქონს არ სცილდება), რაც დამახასიათებელია არამეული \aleph -სათვის (თუმცა აქ გასათვლისწინებელია ის, რომ სტელაზე ასოების წერა გაშლით უფრო შესაძლებელია: აქ კი ქურჭლის პირი შესაძლოა ამის საშუალებას არ იძლეოდეს, შდრ. ამავე წარწერაში \aleph -ს (?) შემთხვევაც). ამისთანვე, ხაზი უნდა გაეწყოს იმ გარემოებასაც, რომ ერთი შეხედვით ეს ნიშანი წარწერის მეორე ასოს ჰგავს, მაგრამ მისგან მარცხ განსხვავდება, რის გამოც მას \aleph -დ ვერ მივიჩნევთ.

ზემოთქმულის საფუძველზე აქ შეიძლება მივიღოთ ორი შესაძლებლობა: $dwrn$ და $dwkn$. ბოლო ასოს სხვა წაყიბვა (მაგალითად, $w-d$), ე. ი. $dwkw$ ან $dwrw$ სასურველ შედეგს არ იძლევა; ასეთი სიტყვები არამეულში არ ჩანს.

გ. წერეთელი, ლ. კილაშვილის თქმით, სიტყვას კითხულობდა როგორც $dyry$ და თარგმნიდა როგორც „სამსხვერპლო“, „შესაწირი“ (სამწუხაროდ, ე. წერეთელს ეს მოსაზრება არ გამოუქვეყნებია და იძულებული ვართ მის ზეპირ ახსნას დავეყრდნობ). მაგრამ მოცემული სიტყვის წაყიბვას როგორც $dyry$ გარკვეული წინააღმდეგობები ახლავს: (1) წარწერის მეორე ასო და მეოთხე ასო, როგორც ეს უკვე ითქვა, განსხვავებულია, არ არის იდენტური. მეორე ასო ზენტად გადმოსცემს ბილინგვისა და მონოლინგვის $w-s$. არმაზული y w -საგან განსხვავდება (შდრ. y და λ — w , [2, გვ. 4). (2) წარწერის მესამე ასო ახლოსაა არმაზულ r -სთან. ამდენად, გ. წერეთელის წაყიბვა ამ ასოს სავსებით დასაშვებია, მაგრამ სიტყვა $dyry$ სახელმწიფო არამეულსა და იუდეურ-არამეულში არ დასტურდება. იგი გვხვდება სირიულში ($dayrā$ — აქედან I ბ. კუთვნილებითი ნაცვალსახ. სუფიქსით — $dayr(y)$, ან რელაციურ სუფიქსთან — $dayri$). $dayrā$ „მონასტერი“, $dayri$ — „მონასტრისეული“. ასეთი მნიშვნელობა არ ემთხვევა გ. წერეთლის „სამსხვერპლოს“ ან „შესაწირს“.

ვფიქრობთ, აქ უნდა იყოს $dwrn$, რაც, შესაძლებელია, იგივეა რაც იუდეურ-არამეული $dōron$ ($dwrwn$), რაც „ძღვენს, საჩუქარს“, ასევე „შესაწირად მსხვერპლს“ ნიშნავს [4, გვ. 188]. ეს არის ნასესხები სიტყვა ბერძნულიდან ($<\text{δῶρον}$). სადაც იგივე მნიშვნელობა აქვს. რაც შეეხება იმას, რომ ჩვენს წარწერაში მესამე ასოს შემდეგ n -ს წინ w არ არის, ეს არ უნდა ქმნიდეს დიდ დაბრკოლებას. ჯერ ერთი, მოკლე o ბერძნულიდან შესაძლებელია არამეულში არ აისახოს (როგორც ცნობილია, ეოკალური ასოები w და y პირველ რიგში და ძირითადად გრძელ ხმოვნებს გადმოსცემენ: $ō$, $ū$ და $ē$. I ხმოვნებს). ამიტომაცაა, რომ ბერძნული $ω$ -სათვის აქ w გვაქვს ($=ō$), ხოლო o -მიკრონი აღარ გადმოსცეს; თუმცა იუდეურ-არამეულში აქაც w გვხვდება: $dwrwn$. მაშინ, ასეთი გაგება ემთხვევა გ. წერეთლის მოსაზრებას სიტყვის შინაარსის თვალსაზრისით.

შესაძლებელია მოცემული სიტყვის წაყიბვა k ასოთი (ნაცვლად r -სი): $dwkn$. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში იგი უნდა წაყიბოს როგორც $dñkān$. ასეთი სიტყვა დადასტურებულია იუდეურ-არამეულში და ნიშნავს „შემოსაზღვრულ ადგილს, გამოყოფილ ადგილს, ამაღლებულ ადგილს“, და შემდეგ — „ადგილი, განსაკუთრებით საკურთხეველის აღმოსავლეთ მხარეს ამაღლებული, შემოღობილი ესტრადა, რომელზეც დგებოდნენ ქურუმები კურთხევის წარმოსაქმენად, ან ლევიტები მსხვერპლთან გალობის დროს“ [4, გვ. 164—165]. საინტერესოა, რომ ამ მნიშვნელობით გვხვდება ეს სიტყვა იონათანის თარგუმში (იერუსალიმის თარგ.): ფსალ. 134,2 — $kñny$ $ʿl$ $dwkn$ qwd „ქურუმები წმინდა დუქანზე [იღვანე]“ [4, გვ. 165], შდრ. ქართ. „რომელნი სდგათ სახლისა უფლისასა“ [5, გვ. 372, C, ფსალ. 134,2]. ასევეა ებრაულ ორიგინალშიც: $bēḡ$ $ʾqdōnāy$ “. ამრიგად, ორიგინალის „უფლის სახლისათვის“ არამეულ თარგუმში გვაქვს $dñkān$, რომელიც, როგორც ჩანს, სალოცავ, კულტის დანიშნულების მქონე შენობას უკავშირდება, მის გარკვეულ ადგილზე მიუთითებს, რომელზეც მღვდლები (ქურუმები) თავის გარკვეულ რიტუალს ასრულებდნენ. იგი ნაწარმოებია — $מִן$ სიტყვიდან $dñk$, საინტერესოა, რომ ამ სიტყვას პალმორულ წარწერებში

აქეს მნიშვნელობა „წმინდა ადგილისა (ოთახში) [6, გვ. 44], ხოლო ჰათრის წარწერებში — „ადგილი, სადაც კლავენ“ [7, გვ. 57], ალბათ „სამსხვერპლო, სადაც მსხვერპლს სწირავენ ღმერთს“. შესაძლებელია ამან მისცა საფუძველი გ. წერეთელს მოცემული სიტყვა ეთარგმნა როგორც „სამსხვერპლო“ თუ „შესაწირი“, როგორც ამას ლ. კილაშვილი გვამცნობს. (არამეულში სიტყვები „სამსხვერპლო“ და „შესაწირი, მსხვერპლი“ შესაძლებელია იწარმოებოდეს ერთი ძირიდან, მაგრამ იგი — ძხვ — სულ სხვაა, ვიდრე ჩვენს წარწერაში მოცემული სიტყვა, როგორც ეს ზემოდან ჩანს: გარდა პირველი ასოსი — ძ, აქ ამ ძირს წარწერის მომდევნო სამ ასოსთან არაფერი აქვს საერთო). ის ფაქტი, რომ სახელი აქ st. emphaticus-ის -ა (?) დაბოლოების გარეშეა, მიუთითებს მის ენობრივ სიახლოვეზე ბილინგვის არამეულ ტექსტთან შედარებით, სადაც ხახელის ეს ფორმა არ გვხვდება, თუმცა არამეული ენის თვალსაზრისით ამის საპირობა არის. ყველა სათანდო შემთხვევაში არტიკლი -ა სახელს აკლია და იგი st. absolutus-ის ფორმის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

იმავე ნატეხზე შეინიშნება კიდევ ორი ნიშანი [> , რაც არამეულ დამწერლობაში რიცხვს 11-ს აღნიშნავს (> = 10, 1 = 1) (ამაზე ჩვენი ყურადღება გაამახვილა არქეოლოგმა იულონ გაგოშიძემ).

ამრიგად, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ურბნისის ქვეერის პირზე არსებული წარწერის წაკითხვის ორი შესაძლებლობა არსებობს: (1) dwrn [dōrn] ან [dōran] (ბერძნ. δῶρον) „ძღვენი (ღვთაებისათვის); მსხვერპლი (ღვთაებისათვის შესაწირი)“ და (2) dwn [dūkān] „მსხვერპლის შესაწირავე ადგილი, სამსხვერპლო; წმინდა ადგილი, საიტიულო ადგილი ტაძარში, სადაც ქურუმები ასრულებენ ძღვენისა თუ მსხვერპლის შეწირვას“. ორივე ეს შესაძლებლობა გვაუწყებს საკულტო ტერმინს, რომელთაგან ერთი dwrn (dōron/dōran) შესაწირის (ძღვენი, მსხვერპლს) ვარაუდობს, მეორე კი dwn (dūkān) — იმ ადგილს, სადაც ღვთაებისადმი ძღვნის მიართმევისა თუ მსხვერპლის შეწირვის რიტუალი სრულდებოდა. dūkān არ გამოირჩევა იმ „წმინდა ადგილის“ აღნიშვნასაც, რომელიც გამოყოფილია ქურუმებისათვის აღნიშნული რიტუალის შესასრულებლად (ან ლოცვის წარმოსათქმელად). წარწერის ასეთი გაგება საეგზეთ ემთხვევა გ. წერეთლის მიერ მოწოდებულ მნიშვნელობებსაც („შესაწირი“, „სამსხვერპლო“), მაგრამ თვით სიტყვის გიორგი წერეთლისეული წაკითხვა (dyry) განსხვავებულია ჩვენი წაკითხვისაგან (dwrn, ან dwn). განსხვავებულია dyry სიტყვის მნიშვნელობაც („ჩემი მონასტერი“, ან „მონასტრისეული“).

ისმის კითხვა: რასთან გვაქვს აქ საქმე, „შესაწირთან“, ე. ი. შეწირვის ობიექტთან, თუ შეწირვის ადგილთან („სამსხვერპლოსთან)? ან იქნებ აქ ივარაუდება „წმინდა ადგილი“ სამლოცველოში (ან თარი სამლოცველო)? ეს იმას ნიშნავს, რომ გასარკვევია ქვეერის წარწერის დანიშნულება: იგი მიუთითებდა იმაზე, რაც ამ ქურუმებში ინახებოდა (შესაწირავე), თუ იმაზე, ვის ან რას ეკუთვნოდა იგი („წმინდა ადგილი“, სამლოცველო).

წარწერის თარიღი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით, როგორც ეს შეუნიშნავს გ. წერეთელს, თავსდება არქეოლოგთა მიერ მოწოდებული თარიღის ფარგლებში II—IV სს. [1, გვ. 55]. ვფიქრობთ, იგი თავისუფლად შეიძლება მივაკუთვნოთ ახ. წ. II ს-ს (ე. ი. ბილინგვის დაწერის ხანას).

АРАМЕЙСКАЯ НАДПИСЬ ИЗ УРБНИСИ

Резюме

При раскопках городища Урбниси (Вост. Грузия) были обнаружены обломки кирпичей и черепки от винных кувшинов, среди которых особый интерес представляет черепок от винного кувшина с арамейской надписью. Последняя представляет собой слово из четырех букв, письмо которой, как это было замечено Г. В. Церетели, явно армазское и как по археологическим, так и по палеографическим данным следует отнести ко II в. н. э. Мы считаем возможным представить два варианта дешифровки надписи: *dwtn* «жертва; преподношение богу» (ср. иуд.-арам. *dwtn* < греч. *δῶρον*) и *dwkn* «место, где происходит жертвоприношение» (ср. иуд.-арам. *dwkn*). Таким образом, надпись указывает или на объект жертвоприношения (*dwtn*), который содержался в кувшине, или же на принадлежность кувшина ритуальному месту *dwkn*). На том же фрагменте кувшина имеются знаки, обозначающие число 11 (вес или «инвентарный» номер).

THE ARAMAIC INSCRIPTION FROM URBNISI

Summary

In the course of excavations at Urbnisi (eastern Georgia) a fragment of a pitcher was found with an Aramaic inscription (one word consisting of four letters) in Armazic Aramaic script. It can be attributed to the II century A. D. The inscription can be read in two ways: *dwrn* (sacrifice; present to the God), or *dwn* (place for the sacrifice). Thus, the inscription points either to the object of the sacrifice (*dwrn*), or to the pitcher being the accessory of the ritual place *dwn*.

ლიტერატურა — ЛИТЕРАТУРА — REFERENCES

1. ლ. ქილიაშვილი. ნაკლავარი ურბნისი. (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბილისი, 1964.
2. გ. შურაბედიანი. არმაზის ბილინგვა. ენმის მოამბე, XIII, 1942.
3. Franz Altheim, Ruth Stiehl. Die zweite (aramäische) Inschrift von Mchet'a. "Forschungen und Fortschritte", B. 35, Hf. 6, Juni 1961, Berlin.
4. J. Levy. Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim, B. I. Köln, 1959.
5. ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით. გამოსცა შუბქალა შანაძე შ. ტ. I. ტექსტი. თბილისი, 1960.
6. Aramaic Handbook, ed. by Fr. Rosenthal. Vol. I, fasc. 2, Wiesbaden, 1967.
7. Charles-F. Jean, Jacob Hoffjizer. Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest. Livr. I—II, Leiden, 1960.

უშლისისის არამეული წარწერები

1. არამეული დამწერლობისა და არამეული ენის როლი აღმოსავლეთის (და არა შარტო აღმოსავლეთის) ხალხთა კულტურის ისტორიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია. არამეულმა დამწერლობამ, როგორც ცნობილია, დასაბამი მისცა მრავალ დამწერლობას (ებრაულს, არაბულს, სირიულს, მანდეურს და სხვ.). მას იყენებდნენ ასურეთისა და ბაბილონის სახელმწიფოებში. განსაკუთრებული მნიშვნელობა არამეულმა მოიპოვა სპარსეთის იმპერიაში, როდესაც იგი ფართოდ იყო გავრცელებული ახლანდელ და შუა აღმოსავლეთში. ამ დროს (ძვ. წ. VII—V სს.) არამეული ოფიციალური ენა სპარსეთის იმპერიაში, ხოლო არამეული დამწერლობა იმპერიის კანცელარიაში მტკიცედ იკიდებს ფეხს. ამ ხანის არამეული დამწერლობა ძირითადად ერთგვაროვანია, თუმცა მისი ხმარების არეალი მოიცავს ტერიტორიას მდ. ნილოსიდან ვიდრე ჩინეთამდე. მოგვიანებით, სპარსეთის იმპერიის დამხრის შემდეგ ერთიანი დამწერლობის საფუძველზე იქმნება ადგილობრივი (ლოკალური) დამწერლობანი. ეს უკანასკნელნი გამოიყენებიან არა მხოლოდ არამეულ ენაზე წერის შემთხვევაში, არამედ საკუთარ, ადგილობრივ ენაზე შემნილი ტექსტის გადმოცემისათვისაც. არშაკიდების ხანაში (ძვ. წ. III — ახ. წ. III სს.) დადასტურებულია არამეული დამწერლობის მრავალი სახეობა, რომელთა კლასიფიკაცია რამდენიმე ტიპს ქმნის, რასაც კარგად გვიჩვენებს არამეულ წარწერათა საკმაოდ დიდი რაოდენობა, რაც ყოფილი სპარსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე გვხვდება. არამეული დამწერლობით შესრულებული წარწერები აღმოჩენილია საქართველოშიც, უმეტესად ძველი იბერიის ტერიტორიაზე.

დღემდე საქართველოში დადასტურებულია არამეული დამწერლობის ორი ტიპი: — ბართული და ჩრდილომესოპოტამიური. პირველი გარკვევით ირანული წარმოშობის ნივთებზეა დამოწმებული და საშუალო ირანულ ენაზე უნდა იყოს დაწერილი (თუმცა არ არის გამო-

რიცხული არამეული ენის გამოყენება)¹. მეორე, ჩრდილომესოპოტამიურ ტიპს განეკუთვნება ცნობილი არმაზული დამწერლობა, რომელიც გიორგი წერეთელმა დაადგინა არმაზში ზღმორჩინილი სტელების ტექსტის გაშიფვრისას². გაირკვა, რომ ამ დამწერლობით შესრულებულია სხვა წარწერებიც, რომლებიც საქართველოში გვხვდება (იმავე არმაზში, ბორში, ურბნისში და სხვ.)³.

2. 1963 წელს უფლისციხეში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების დროს (ექსპედიციის ხელმძღვანელი დ. ხახუტაიშვილი) აღმოჩენილ იქნა ორი ნატეხი ქვევრის პირისა, რომლებზეც გაკეთებულია არამეული წარწერები⁴. ამ ნატეხთა შედარებითიდან ცხადად ჩანს, რომ აქ სპეციფიკურად გვაქვს სხვადასხვა ქვევრის ნატეხებთან: ერთი მათგანი შესამჩნევად განიერია მეორეზე (განათხარი ადასტურებს აქ ქვევრთა დიდი რაოდენობის არსებობას).

წარწერები ერთი და იმავე დამწერლობით ამოკაწვრითაა შესრულებული, რაც, დ. ხახუტაიშვილის ვარაუდით, ჩვენთვის კარგად ცნობილი არმაზული დამწერლობაა, რომელიც ანალოგიური ქვევრის ნატეხზე ურბნისის ნაქალაქარზეც გვხვდება⁵. მაგრამ ერთი შეხედვითაც ცხადი ხდება, რომ უფლისციხის არამეულ წარწერათა დამწერლობა შეაფიოდ განსხვავდება არმაზულისაგან და, როგორც ამას ქვევრთა დავინახავთ, იგი ვერ უტოლდება ურბნისის დამწერლობასაც.

ქვევრის პირის ერთი ნატეხი (ნატ. I) უნდა შეიცავდეს 5 ან 6 ასოს, რომელთაგან მე-4 და მე-5 შეერთებულია, როგორც ეს გვაქვს ზოგჯერ სხვა შემთხვევაშიც ძველ არამეულ წარწერებში; მეორე კი (ნატ. II) 5 ასოსაგან შედგება და ყველა მათგანი განცალკევებით დგას.

ასოები ქვევრის ნატეხებზე კარგადაა გამოხატული (სამწუხაროდ, არ ჩანს იმავე ქვევრების პირის ნატეხები სრულად, რომელთაც, შესაძლებელია, ჰქონდათ ასეთივე წარწერები).

1 შტრ., მაგალითად, კ. წერეთელი, არამეული დამწერლობით შესრულებული ახალი წარწერა მცხეთა-სამთავროდან. — მაცნე- ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ., 1987, № 3.

2 გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა. — ვნიშკის შოამბე, ტ. XIII. თბ., 1942.

3 კ. წერეთელი, არმაზული დამწერლობა, — სძ, V, თბ., 1991.

4 დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე. I, თბ., 1964, გვ. 57.

5 იქვე, შტრ., აგრეთვე ლ. ქილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი. თბ., 1964, გვ. 54.

7 17 11 7

47715

ნატ. I ნატ. II
განვიხილოთ წარწერების ყოველი ნიშანი (ასო).

(1) ნიშანი 4 . ამლაგვარი ნიშანი გვხვდება უძველეს ლაპიდარულ წარწერებში და r ასოს გადმოსცემს. სწორედ ამგვარი კუთხოვანი დახურული თავი აქვს ამ ასოს იმ მონუმენტურ დამწერლობაში, რომლითაც შესრულებულია მოაბის მეფის მეშას სტელის ტექსტი (ძვ. წ. IX ს. შუა წლები)* და სეფირეს (სირია) სტელის წარწერები (ძვ. წ. VIII ს. შუა ხანა, DAS : Fig. 1/5)⁷. ამავე ხანაში ჩნდება იგივე ნიშანი მომრგვალებული დახურული თავით (q) და არა მარტო მონუმენტურ დამწერლობაში, როგორცაა ალექსის მახლობლად აფისში აღმოჩენილი მეფე ზაქირის წარწერები (DAS : Fig. 1, 3; KAI II: ტაბ. XIII), არამედ კურსივშიც (მაგ., ჰამათის გრაფიტი კრამიტზე, ძვ. წ. VIII ს. შუა წლები, DAS : Fig. 2, 1). არის შემთხვევები, როდესაც კუთხოვანი თავის მქონე r ასოს გვერდით მომრგვალებულთავიანი ნიშანიც გვხვდება 4 და q (ნინევეა, ლომისგამოსახულებიანი ზაწონები, DAS : Fig. 2, 2).

(2) ნატ. I-ზე წარმოდგენილი წარწერის მეორე ნიშანია 7¹⁾, რომლის ანალოგიური ნიშნები ძველ არამეულ წარწერებში რამდენიმე ასოს გამოხატავენ (h, q, s, t). პირველ რიგში აქ უნდა დავასახელოთ h-ასოს გამოხატველი ნიშნები, რომლებიც უმეტესად ძვ. წ. VIII ს.

* Naveh J. The Development of the Aramaic Script. Jerusalem, 1970. (შემდეგში შემოკლებით: DAS). ნახ. 1/1
⁷ ასევე იხ. Donner H., Röllig W. Kanaanäische und aramäische Inschriften. III. Wiesbaden, 1969, (შემდეგში: KAI). ტაბ. XV—XVIII, № 222—224.

შუა წლებიდან გვხვდება, ვიდრე ძვ. წ. II ს-მდე, მცირე ვარიაციით. ასეთია ნიშანი **𐌲** დამოწმებული პამათის (ს.არ.ა) წარწერებში, ძვ. წ. VIII ს. შუა წლები (DAS, Fig. 2/1), **𐌲** — ნინევეაში აღმოჩენილი საფონების წარწერები, იმავე ხანისა (იქვე, Fig. 2/2), **𐌲** — საკარის (ეგვიპტე) პაპ არუსი, ძვ. წ. VI ს. (იქვე, Fig. 3/1), **𐌲** ელფანტინის (ეგვიპტე) ოსტრაკონი, ძვ. წ. V ს. (DAS, Fig. 7/2; KAI III, ტაბ. XXV, № 270)⁸, **𐌲** — ბაპადირლის (კილიკია) წარწერა, ძვ. წ. IV ს. (DAS, Fig. 11/4), **𐌲** — ხევანის წარწერები, ძვ. წ. II ს. (KAI III, ტაბ. XVI № 224).

ერთადერთი, რაც ჩვენს ნიშანს **𐌲** -ს ასხვავებს ზემოაღნიშნული მსგავსი ნიშნებისაგან, ეს არის პორიზონტალური ბუნის დახრილობის მიმართულება: უფლისციხის წარწერაში იგი მარცხნიდან მარჯვნივ არის დახრილი **𐌲**, ხოლო ზემომოტანილ ნიშნებში პორიზონტალური ხაზი, უმეტეს შემთხვევაში, მარჯვნიდან მარცხნივ არის დახრილი (**𐌲** **𐌲**) ზოგჯერ ოდნავ (**𐌲**), ანდა ეს ხაზი სულაც არ არის დახრილი (მაგ., ბაპადირლის **𐌲**) საყურადღებოა, რომ ჰათრას წარწერებში ასეთი ნიშანი სხვა ბევრას — s-ს ვადმოსცემს (EHA: 139, 142; KAI II, ტაბ. XIV, № 239). მაგრამ სხვა ჩრდილომესოპოტამიურ დამწერ-

⁸ Naveh J. Early History of the Alphabet. Leiden, 1982 (შემდეგში შემოკლებითი EHA). გვ. 85—86.

ლობებში Ⴆ -ს მარჯვენა ბუნი გრძელდება და მოცემული ასო სულ სხვა სახეს იღებს (შდრ. EHA: 142).

ჩვენი ნიშნის მსგავსად ჰორიზონტალური ხაზი მარცხნიდან მარჯვნივ არის დახრილი მის იმ მსგავს ნიშნებში, რომლებიც ასო q-ს გადმოსცემენ ჩრდილომესოპოტამიური ტიპის დამწერლობით შესრულებულ ზოგიერთ წარწერაში (ჰათრა, სარი, ჰასან-ჭეფი), მაგრამ სამაგიეროდ ხაზების შეერთებბს კუთხეს სცილდება არა ვერტიკალური,

არამედ ჰორიზონტალური ხაზი: Ⴆ Ⴆ (EHA: 142, ნახ. 125, № 2, 3, 6, 7; შდრ. აქვე გვ. 139; KAI III, ტაბ. X-IV). ყველა ეს წარწერა ახ. წ. II—III საუკუნეებს განეკუთვნება⁹.

და კიდევ: უფლსციხის მოცემულ ნიშანთა (Ⴆ): ერთგვარ მსგავსებას იჩენს თეიმას ზოგიერთ წარწერაში (ძვ. წ. V—IV სს.) დადასტურებული t-ს აღმნიშვნელი ნიშანი Ⴆ , Ⴆ (DAS, ნახ. 10, № 2 და 3). ჩვეულებრივ, არამეულ წარწერებში t-ს მარცხენა ბუნი მარჯვენაზე ბევრად გრძელია: Ⴆ , Ⴆ Ⴆ და მისთ. (ასე ელეფანტინის პაპირუსებთან, ე. ი. ძვ. წ. V საუკუნიდან მოყოლებული, მათ შორის თვით თეიმას წარწერებშიც. —DAS, ნახ. 10, № 1—2, ძვ. წ. V ს.)

კიდევ ერთი ვარიანტი შეიძლება იყოს Ⴆ -ს წაკითხვისა — m, თუმცა ეს ყველაზე ნაკლებად შესაძლებელია, რამდენადაც მისი ორივე ხაზი კუთხის შექმნის შემდეგ გრძელდება, ზოგჯერ საკმაოდაც: Ⴆ მაგრამ ჰათრას ერთ-ერთ წარწერაში (KAI III: ტაბ. XIV, № 239), Ⴆ -ს გვერდით გვხვდება შეკვეცილყურებიანი Ⴆ , რაც უკვე ჩვენს ნიშანს წააგავს.

⁹ ჰათრას წარწერას, რომელიც ერთ-ერთ მარმარილოს ქანდაკებაზეა გაკეთებული, ი. ნავე ახ. წ. 238 წლით ათარიღებს (EHA: 139), ხოლო ჰ. დონერი და ვ. რელიგი კი 137 წლით (KAI, II: 300, № 249).

(3) ვერტიკალური ხაზი, რომელიც უფლისციხის ერთ წარწერაზე

(ნატ. I) ოდნავ მარჯვნიდან მარცხნივ დახრილია (/), მეორედმა მეო-

რე წარწერაშიც (ნატ. II) პერპენდიკულარული ხაზის სახით (|) .ეს ნიშანი გვხვდება ნატ. I-ის წარწერის მესამე და ნატ. II-ის წარწერის მეორე ადგილზე.

მოცემული ნიშნის ანალოგიები არამეულ წარწერებში მისი ოთხ-გვარი წაკითხვის შესაძლებლობას იძლევა: z, n, w, y.

ვერტიკალური ხაზი z ასოს გადმოსაცემად ჯერ კიდევ ძვ. წ. VII—V სს. პაპირუსებში გვხვდება, თუმცა ოდნავ მარცხნიდან მარჯვნივ გადახრილი (\) (DAS, ნახ. 9, № 4; EHA: 95, CIS II)¹⁰. გვხვდება

ეს ნიშანი აშოკას (ძვ. წ. III ს.)¹¹ და სევანის წარწერებშიც (ძვ. წ. II ს.). მოგვიანებით შეინიშნება ვერტიკალური ხაზის დახრილობის შემცირება (ელეფანტინის ოსტრაკონი, EHA: 86, ნახ. 79), ან სულაც პერპენდიკულარული მიმართულება, ანდა- ოდნავ საპირისპირო —

მარჯვნიდან მარცხნივ გადახრა (| , /) . ასეთი ნიშანი დასტურდება სევანის წარწერებში (EHA: 128, ნახ. 113) და უფრო გვიანდელ პალ-მირასა (EHA: 144, ნახ. 126) და ჰათრას (EHA: 144, ნახ. 121) წარწერებში.

ასეთივე პერპენდიკულარული სწორი ხაზი, ზოგჯერ შედარებით უფრო გრძელი, ზოგიერთ არამეულ დამწერლობაში n ასოს გადმოსცემს: ჰათრა (ახ. წ. I ს., EHA: 138, ნახ. 120), ასური (იქვე, გვ. 142, ნახ. 125, № 4), ჰასან ქეფი (იქვე, ნახ. 125/7). იმავე ჰათრასში

გვაქვს ხაზის ქვედა ბოლოს მარცხნივ მოხრაც (/) (იქვე: 139, ნახ. 121).

| ნიშანი გადმოსცემს w-ს ჰასან ქეფისა და არბათ-სალირას წარწერებში (EHA: 142, ნახ. 125, № 4, 5, და 7). იმავე ჰასან ქეფისა და

¹⁰ ამ ნიშნის (z) განვითარების შესახებ იხ. DAS: 19 და 27.

¹¹ EHA, გვ. 137, ნახ. 119.

ასურის წარწერებში მოკლე ვერტიკალური ხაზი (') y-ს გამოხატავს (EHA: 142, № 125, № 3, 4, 7). ასევეა პართულ წარწერებში (იქვე: 133, ნახ. 115).

(4) I ნატ. წარწერის მეოთხე ნიშანი Ⴀ მოგვაგონებს ასო z-ს გამომხატველ ნიშანს ჩრდილომესოპოტამიურ დამწერლობებში, როგორცაა Ⴁ (პასან ქეფი), Ⴂ (გარნი), Ⴃ (არმაზი) (შდრ. EHA: 142), Ⴄ (სისიანი); განსაკუთრებით ბორას წარწერის Ⴄ ნიშანი¹³. სხვა შესაძლებლობის დაშვება მხოლოდ მაშინაა მისაღები, თუ ნიშან Ⴃ -ს განვიხილავთ როგორც ლიგატურას: Ⴁ და Ⴂ . პირველი მათგანი ცნობილია როგორც ასო y ძვ. წ. III ს. არამეულ ძეგლებში (სპარსული მონეტები, აშოკასა და ეგვიპტის წარწერებში)¹⁴.

ასეთივე Ⴁ ნიშნით ელფანტინის პაპირუსებში (ძვ. წ. V ს.) და ხსენებულ სპარსულ მონეტებში გადმოიცემა ასო g¹⁴

რაც შეეხება ლიგატურის მეორე ელემენტს— Ⴄ -ს, იგი თავისი ფორმით შეესატყვისება n ნიშანს (მასზე საუბარია ქვემოთ). ამრიგად, ნიშანთა მოხაზულობის მიხედვით, აქ შეიძლება გვექონდეს y (g) + n (Ⴁ + Ⴂ > Ⴃ), ე. ი. yn (gn) (?).

(5) I ნატ. წარწერის ბოლო ასოს (Ⴄ) წაკითხვა ნაღებად უნდა იწვევდეს ექვს. ეს უნდა იყოს l, რომელიც გვხვდება ჩრდილომესო-

¹³ Церетели Г. В. Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита.—ЭВ. II. М.-Л., 1948, გვ. 100.

¹⁴ Дьяконов И. М., Дьяконов М. М., Лявшин В. А. Документы из Древней Нисы,—МЮТАЭ, вып. 2. М.-Л., 1951, გვ. 29.

¹⁴ იქვე.

პოტამიური დამწერლობის ყველა სახეობაში: ჰათრას, ღურა-ეგროპოსის, ასურის, სარის, ჰასან ქეფის, არმაზისა და გარნის წარწერებში (I—III სს.) (EHA: 142, ნახ. 125). მისი მსგავსი ნიშანი გვხვდება მერვისა (ახ. წ. II—III სს.) და ნისას (ძვ. წ. I ს.) წარწერებშიც —

⸗ და მასთან ერთგვარ სიახლოვეს იჩენს სევანის I ასოს გამოსახულებაც— ⸗

(6) ნატ. II-ის წარწერის პირველი ასო ⸗ -ს მსგავსი ნიშნები დასტურდება ჭერ კიდევ უძველეს არამეულ წარწერებში ძვ. წ. VIII ს.-დან, სადაც იგი ხ ასოს აღნიშნავს (DAS: 26, 46; ასევე, EHA: 92 და 91, ნახ. 82). ჩვენი წარწერის მოცემული ნიშნის თვალსაზრისით საყურადღებო ჩანს თიხის ფირფიტა ასურიდან (ძვ. წ. VII ს.):

(DAS, ნახ. 3, № 5) და ელეფანტინის პაპირუსების ⸗ (იქვე, ნახ 3, № 2, ნახ. 7, № 1), ⸗ -ს სახეს იღებს ხ თეიმასა (იქვე, ნახ. 10, № 3 და 4, ძვ. წ. V ს.) და ბაპადირლის (ძვ. წ. IV ს., DAS, ნახ. 11, № 4) ლაპიდარულ წარწერებში (შდრ. DAS: 54). გვხვდება ეს ნიშანი მოგვიანებითაც და აქ საყურადღებო ჩანს მისი ძირითადი ბუნის ქვედა ბოლოს გაგრძელება მარცხნივ, რომელიც სწორ ხაზში გადადის:

⸗ , ⸗ ასეა ძვ. წ. III ს. აშოკას წარწერებში და ძვ. წ. II ს. სევანის წარწერებში (EHA: 137; იქვე, გვ. 128, ნახ. 113). ასევეა პალმირულის ასო ხ: ⸗ ⸗ (ახ. წ. I—III სს., EHA: 144, ნახ. 126; 145, ნახ. 128)¹⁶. გვხვდება ეს ნიშანი ⸗ (b) ნისას წარწერებშიც (ძვ. წ. I ს., ВДИ, 1954, № 4, გვ. 171).

¹⁶ Lidzbarski M. Ephemeris für nordsemittische Epigraphik, Bd. III, Giessen, 1915, გვ. 132, A, B.

საყურადღებოა, რომ ხსენებული ნიშანი ან მისი მსგავსი ჩრდილო-მესოპოტამიურ დამწერლობებში არ გვხვდება (შდრ. EHA: 142). აქ ხ ნიშანი დაახლოებით ერთგვაროვანია, მაგრამ იგი მკვეთრად განსხვავდება ხ. ასოს ზემოთ მოცემულ გამოსახულებათაგან.

ამრიგად, სახელმწიფო არამეული ერთიანი დამწერლობის დაშლის შემდეგ წარმოქმნილ მის სხვადასხვა ტიპსა და სახეობებში ხ-ს

ყ ნიშნით (ყ) და მისთ.) გამოხატვა, პალმირულის გარდა, არსად დასტურდება. რაც შეეხება აშოკასა და ნისას წარწერებს, ისინი ჯერ კიდევ ერთგულნი რჩებიან სახელმწიფო არამეული დამწერლობისა, რომელიც სპარსეთის იმპერიაში იყო გავრცელებული.

(7) | ნიშნის შესახებ, რომელიც ნატ. II-ის წარწერის მეორე ადგილზე დგას, ზემოთ იყო საუბარი (3).

(8) ნატ. II-ის წარწერის მესამე ადგილზეა ნიშანი 7 იგი ემთხვევა ნიშანს, რომელიც ძვ. წ. VI ს. არამეულ დამწერლობაში w-ს გადმოსცემს (EHA: 94; ასევე, იქვე, ნახ. 84, № 9). მომდევნო V ს.-ში ამ ასოს თავი და მოხრის ადგილი: ოდნავ მომრგვალებულია — 7 (იქვე, ნახ. 84, № 10), რომელიც შემდეგ, ბევრად უფრო მოგვიანებით პალმირულში (ძვ. წ. I ს.—ახ. წ. III ს.) 7 ნიშანს იძლევა (EHA: 144, ნახ. 126), თუმცა თეიმაში (ძვ. წ. V ს.) ძველი სახითაა წარმოდგენილი — 7 (DAS, 10/1)¹⁶. ჩვენი ნიშნის ზუსტ შესატყვისად მიგვაჩნია სევანის წარწერების w — 7 (KAI III №№ 274 — 275)¹⁷. მოკლე თავით w დასტურდება სარის წარწერებში (EHA: 142).

ჩვენი წარწერის 7 შესაძლებელია გადმოსცემდეს r ან d ასოებს,

¹⁶ შდრ. პართული (EHA: 133, ნახ. 115).

¹⁷ შდრ. Документы..., გვ. 167.

შდრ. სისიანის რ — Ⴀ ან ჰათრასა და ასურის რ და d (EHA: 142. №№ 1—4).

(9) ნაჭ. II-ის წარწერის მეოთხე ასოდ მოცემულია ნიშანი Ⴀ ეს ასო სხვა ასოთაგან გამოირჩევა თავისი სიგრძით: მისი ტანი სტრიქონს ქვემოთ ჩამოდის. ვფიქრობთ, ეს ფაქტი ამ ნიშნის წაკითხვის ორი ვარიანტის საშუალებას იძლევა: n და k.

Ⴀ -ს ანალოგიური ნიშანი, რომელიც n-დ იკითხება, გვხვდება იშვიათად ელემენტარული პაპირუსებში (ძვ. წ. V ს., DAS, ნახ. 8/2), ჩვეულებრივ კი ამ ხანის წარწერებში n-ს ჰორიზონტალური ხაზი ბოლოში ვერტიკალურ მიმართულებას იღებს: Ⴀ Ⴀ (მაგალითად,

თეიმას წარწერებში, DAS: ნახ. 10/1 და 10/2). ასეთი n — Ⴀ (არქაული Ⴀ Ⴀ -ს გვირდით) დასტურდება სევეას წარწერებში (KAI

III, ტაბ. XVI, № 274; ტაბ. XVII, № 275). თავიანი n უცნობია ჩრდილომესოპოტამიურში, გარდა არმაზულისა, სადაც მას მოკლე ქული აქვს: Ⴀ Ⴀ (ბილინგვა). მაგრამ ზემოთ (3) განხილული იყო n ასოს სხვა ვარიანტი, რომელიც უფლისციხის მოცემულ წარწერაში შესაძლებელია სწორი ვერტიკალური ხაზით იყოს წარმოდგენილი (Ⴀ)

Ⴀ ნიშნის სრული ანალოგია ასო k სისიანის წარწერაში (ძვ. წ. I ს.): Ⴀ მისი მსგავსია არმაზის ბილინგვა: Ⴀ Ⴀ , ასევე დაწერილი გრძელი ფეხით¹⁸, ჰასან ქეფის, ჰათრას Ⴀ , ასურის Ⴀ გარნის Ⴀ (ე. ი: ყველა ჩრდილომესოპოტამიურ დამწერლობაში)¹⁹.

¹⁸ გ. წ ვ რ ე ე ლ ი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 4.

¹⁹ იქვე.

(10) სიტყვა, რომელიც მეორე ქვევრის პირს ნატეხზე წერია, მთავრდება **Ⲱ** ნიშნით. იგი მოგვაგონებს ნისას წარწერების **Ⲱ** ნიშანს, რომელიც **Ⲱ**-ს (აღეფს) გადმოსცემს (შდრ. პართული მონეტების **Ⲱ**, ახ. წ. I ს.)¹⁰ და ჰათრას წარწერების **Ⲱ** და **Ⲱ** ნიშნებს (EHA: 142, ნახ. 125/1—2), ასევე ღურა-ვეროპოსისა და ასურის **Ⲱ** (იქვე, გვ. 125/3—4), არმაზის მონოლინგვის **Ⲱ** (ახ. წ. I ს.), სისიანის **Ⲱ** ნიშნებს. სხვა შესაძლებლობა მოცემული ნიშნის წაკითხვისა არ არსებობს.

ასეთია უფლისციხის წარწერათა ნიშნების გრაფიკული სახე და მათი მეტ-ნაკლები ანალოგიები არამეულ დამწერლობაში.

მოტანილი მასალის განხილვიდან ნათელია, რომ უფლისციხის წარწერები პალეოგრაფიულად, მცირე გამონაკლისით, საკმაოდ განსხვავდება საქართველოში გავრცელებული არმაზული დამწერლობისაგან. მათი ანალოგიები არ ჩანს არც არამეული დამწერლობის სხვა სახეობებში, რომლითაც შესრულებულია წარწერები საქართველოში იმპორტირებულ ნივთებზე (პართული, სასანურ-ფალაპური) (ახ. წ. I—III ს.). უფლისციხის წარწერების დამწერლობა, მისი ნიშნების უმრავლესობა თავისი ფორმით, პირველ რიგში, მოგვაგონებს სევანის წარწერებს (ძვ. წ. II ს.). ამასთანავე, ზოგიერთი ასო ანალოგიებს პოულობს როგორც შედარებით უფრო გვიანდელ (სისიანი, ნისა — ძვ. წ. I ს.), ისე ბევრად უფრო ადრეულ არამეულ წარწერებში („ოფიციალურ“ არამეულ ენაზე დაწერილი დოკუმენტები, ძვ. წ. V—IV ს.ს.), და კიდევ უფრო ადრეულ წარწერებშიც (მაგ., სეფირე, ძვ. წ. VIII ს.).

უფლისციხის ორსავე წარწერაში უნდა გვქონდეს 10 ნიშანი, რომელთა უმრავლესობა სევანის წარწერებში გვხვდება: h, z, b, w, n.

ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ნიშანი **Ⲱ** (ნატ. I),

¹⁰ Перяханян А. Г. Арамейская надпись из Гарни.—ИФЖ. Ереван, 1964, № 3. გვ. 129.

რომლის ანალოგი შეიძლება იყოს მხოლოდ არმაზული z (მდრ. მონო-

ლინგვის [და] ; ბილ. [; ბორი [; გარნი []

(საინტერესოა, რომ სისიანის წარწერაში, რომელსაც ჩვენ პირობით „ადრეარმაზული“ ვუწოდეთ, ასო z სახელმწიფო არამეულთან შედარებით, სადაც სწორი ვერტიკალური ხაზია, როგორც სევანში,

მარჯვნივ გადახრილია — (). სხვა მისი პარალელები, როგორც ეს

ზემოთაც ითქვა, არამეულ წარწერებში არ იძებნება. და თუ ეს ასეა, მაშინ ამ არმაზული (ე. ი. ქართულ-სომხური რეგიონისათვის) სპეციფიკური ნიშნის მიხედვით წარწერა ჩვ. წ. პირველ საუკუნეებში (ყოველ შემთხვევაში, არაუადრეს ძვ. წ. I ს-ისა) უნდა თავსდებოდეს, რაც გათხრების არქეოლოგიურ ანალიზს ეთანხმება (ახ. წ. I—III სს.)²¹. მაგრამ ამის საშუალებას არ იძლევა ამავე წარწერის სხვა ასოები (მდრ. ზემოთ).

წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზისას თვალში საცემია ნატ. II-ზე მოცემული წარწერის პირველი ასო, რამდენადაც იგი დამახასიათებელია, როგორც ეს ზემოთაც ჩანს, უძველესი არამეული წარწერებისათვის ძვ. წ. VIII ს-დან მოყოლებული, განსაკუთრებით ძვ. წ. V—IV სს. ელფანტინისა და თეიმას წარწერებისათვის. ცნობილია ხ-ს გამომხატველი ასეთი ნიშანი სომხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ წარწერებშიც, კერძოდ, სევანის წარწერებშიც (ძვ. წ. II ს.). ამაზე გვიანდელ არამეულ წარწერებში ასეთი ტიპის ხ ასო შეინიშნება მხოლოდ პალმირას მონუმენტურ წარწერებში (ძვ. წ. I ს. — ახ. წ. III ს.), რომელიც სახელმწიფო არამეულის გავლენას დიდხანს ინარჩუნებს. მაგრამ პალმირული სხვა ასოები აქ წარმოდგენილი არ არის.

წარწერათა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ სევანის წარწერებში ჩვენი წარწერის სხვა ასოებიც პოულობენ ანალოგებს. უთუოდ ასეთი ჩანს

ასო [(w),] (n). აქ, შეიძლება ითქვას, სავსებით იდენტურ ნიშნებთან

გვაქვს საქმე (b, w, n). როგორც დავინახეთ, ამ უკანასკნელ ორ ნიშანს შესაძლებელია სხვა მნიშვნელობებიც ჰქონდეს, თუ მათ სხვა, უფრო გვიანდელ დამწერლობებში გადმოვიტანთ. მაგრამ მაშინ რა ვუ-

²¹ ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

ყოთ ზემოაღნიშნულ Ψ ნიშანს? ხოლო თუ მოცემულ წარწერას, რომელსაც პალმირულთან სხვა არაფერი აქვს საერთო, სევანის დონეზე განვიხილავთ, მაშინ ახსნა დასკირდება ზემომოტანილ Γ ნიშანს.

ამის ერთი შესაძლებლობა არსებობს: Γ ნიშანი ლიგატურაა და იგი ორი ელემენტისაგან უნდა შედგებოდეს, სადაც პირველი \wedge დასაშვებია იყოს ძვ. წ. III ს. არამეული წარწერების γ (იხ. ზემოთ).

მაშინ ეს ლიგატურა $\gamma\Pi$ -ად უნდა წაკითხვოდ. \wedge ნიშნის გ-დ წაკითხვა, რაც ჩვეულებრივია ძვ. წ. V ს. არამეულ ძეგლებში, აქ ნაკლებად დასაშვებია: Γ ნიშნის ასეთი ინტერპრეტაციის შედეგად Γ და Ψ

ნიშნების „ქრონოლოგია“ ერთმანეთს ხელს არ უშლის და ორივე თავისუფლად თავსდება ძვ. წ. III—II სს. არამეულ წარწერებში. ამრიგად, ასეთი ქრონოლოგია საშუალებას იძლევა ერთ ჩარჩოში მოვიტავისოთ ზემოაღნიშნული სხვა ნიშნებიც (Γ — w და Ψ — n):

b, w, n, γ . ლიგატურის შემთხვევაში Γ (n) სწორ ხაზს წარმოადგენს და წინამაველ ნიშანს გადაებმის. ამავე ხანის, კერძოდ, სევანის წარწერებში პოულობს ანალოგიას უფლისციხის ზოგიერთ სხვა ნიშანს, მცირე ვარიაციით: უფლ. Π და სევ. n — h, l და სევ. l —

z, უფლ. Ψ , რომელიც უდავოდ l ასოა, ზუსტ შესატყვისს სისიანისა და ნისას წარწერებში (ძვ. წ. I ს.) პოულობს: სის. — Ψ და ნის.

Ψ მასთან ახლოსაა მონოლინგვისა და ჰათრას l ასოს ზოგიერთი ვარიანტი: Ψ და Ψ ირ უნდა იყოს ამ ნიშნებისაგან შორს არც სე-

ენის I ასო, თუმცა აქ გარკვეული სხვაობაც ჩანს: \int სისიანსა და
 ნისაში პოულობს ანალოგიას ასო γ (უფლ. μ და სის. μ , ნის.
 μ), რომლის შემდგომი განვითარება უნდა იყოს მონოლინგიისა და
 ზღუდერის ვერცხლის კოლოფის არაჩეული წარწერის λ , განსაკუთ-
 რებით მონოლინგიის λ ასოს ერთ-ერთი ვარიანტი — λ (სტრ. 5).

ყველა აღნიშნული ნიშნის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ
 საქმე გვაქვს არამეულ წარწერასთან, რომელიც შესრულებულია არა-
 მეული დამწერლობით, რომელთა ცალკეული ასოები გვხვდება ძვ. წ.
 III ს. — ახ. წ. I ს. ამ ქრთნოლოგიურ ჩარჩოებს განსაზღვრავს ამ
 ასოთა ხმარება: მათ შორის \wedge , (y) ღღემღე ძვ. წ. III-ზე გვიან არ
 გვხვდება, ხილო ნიშანი ψ (b) — ძვ. წ. II ს-ზე გვიან (პალმირულის
 უამოკლებით). თუ ამას გავითვალისწინებთ, აღმოჩნდება, რომ ძვ. წ.
 III—II სს. ფარგლებში თავსდება თითქმის ყველა ნიშანი η , π , γ , ι , β , ω , κ ,
 ამოსავლად, ძირითადად, მივიჩნევთ სევანის წარწერებს, რამდენადაც
 როგორც გეოგრაფიულად, ასევე გრაფიკულად ასოთა უმრავლესობა
 (10-დან 8-მდე) ჩვენი წარწერების დამწერლობის ანალოგიურია.
 სხვაობას ქმნის ორი ნიშანი: ასო λ , რომელიც ძვ. წ. I ს. წარწერებ-
 ში გვხვდება, მათ შორის ამავე რეგიონისა (სისიანი), და უფრო გვიან-
 დელ ახ. წ. I ს. (მონოლინგეა); და ყველა მათგან ცალკე მდგომი ნი-
 შანი ϕ

საყურადღებოა, რომ ნიშანი ϕ წარწერაში (ნატ. I) საკმაოდ
 არის დაშორებული მომდევნო სიტყვას და შესაძლებელია ეს რაღაც
 ნიშანი (სიმბოლო) იყო დამლა და არა ასო. საქმე ისაა, რომ მსგავ-
 სი ასო გვხვდება მხოლოდ ძვ. წ. IX—VIII სს. ამასთანავე, ეს

ასო არ არის ასეთი გრძელი ფეხით (იგი ბევრად გრძელია წარწერის სხვა ასოებთან შედარებით, მათ შორის n-ს ფეხთან შედარებითაც; იგი ქვევრის პირის შიდა კიდეზე ჩამოდის). სხენებულ წარწერებში

მისი მსგავსი ნიშანია **q** 'რომელიც r ასოს გადმოსცემს (მაგ., სეფირე, ძვ. წ. VIII ს., KAI, III, ტაბ. XV; შდრ. იქვე გრძელფეხიანი n, k). არამეულ წარწერაში საცხებით შესაძლებელია საკუთარი სახელის წინ r ასო ცალკე იდგეს და აბრივიატურას წარმოადგენდეს. ასეთ შემთხვევაში იგი გადმოსცემს სიტყვას rab — „უფალი“. მაგრამ რამდენადაც ასეთი ასო-ნიშანი ქრონოლოგიურად შეუთავსებელია უფლისციხის წარწერების სხვა, ნამდვილად ასოების გამოხატველ ნიშნებთან, ამასთანავე აგი r-ს ძველი ნიშნისაგანაც განსხვავდება (ასოს შემთხვევაში

მოსალოდნელი იყო **q** და არა **q** ნიშანი), ამდენად, ვგებთ, უფრო მართებული იქნებოდა წარწერიდან იგი გამოგვერიცხა, რის შედეგადაც ორსავე წარწერაში მივიღებდით 5—5 ასოს.

ჩვენ ვარაუდით, პირველ რიგში აქ უნდა გვეჩინდეს საკუთარი სახელები, როგორც ეს ჩვეულებრივ ასეთ შემთხვევაში არის ხოლმე. ზემოხსენებული მასალის გათვალისწინებით, პირობითად, შეიძლება უფლისციხის წარწერები ასე გავშიფროთ (თუმცა დასაზუსტებელი ზოგი რამ კიდევ რჩება) — ნატ. I: (r—?) hzyn I.

არამეულ წარწერებში დადასტურებულია მამაკაცის საკუთარი სახელი hzyn (Hazyān — ?) (S — BH 2), შდრ. ბიბლიის Hazyān (მეფეთა I წიგნი, 15:18)²². თუ წარწერის პირველი ნიშანი r-ს აბრივიატურაა, შემორჩენილი უძველესი არამეულიდან, მაშინ გვექნებოდა rab Hazyān — „უფალი ხაზიან“. მაგრამ წარწერის უკანასკნელი სიტყვისაგან მოშორებით მდგომი l-ს ფუნქცია და მნიშვნელობა ჩვენთვის ჭერჭერობით გაურკვეველია.

თუ ამ წარწერაში h-ს ნაცვლად q-ს წავიკითხავთ, მივიღებთ qnyr, რაც არამეულში „საკუთრებას, ქონებას“ ნიშნავს (გვხვდება ეგვიპტის პაპირუსებში, ძვ. წ. V ს.)²³. მაშინ მოსალოდნელი იყო l-ს შემდეგ საკუთარი სახელი ყოფილიყო („საკუთრება . . . ისა“). წა-

²² В я н н и к о в И. Н. Словарь арамейских надписей.—ПС, вып. 7, М.—Л. 1962, გვ. 217.

²³ იქვე, ნაკვ. 13, გვ. 234.

კითხვის სხვა შესაძლებლობანი ნაკლებად დამაჯერებელი და გასაგებია.

ნატ. II: bẕwḵ (ან: bẕwḥ).²⁴

ესეც მამაკაცის საკუთარი სახელი უნდა იყოს. და, შესაძლებელია, ძველი ირანული წარმოშობისა: უდრ. ძვ. ირან. bāzūka — „ხელი, მკლავი“, ფალ. bāzūk და აქედან სომხური საკუთარი სახელი Bazuḵ — „ოვსთა მეფისა და სომეხი დიდებულის სახელი“²⁵. ეს სიტყვა BZW-ს სახით ხშირად გვხვდება კომპოზიტებში, რომლებიც საკუთარ სახელებს ქმნიან: Prnbzw, Tyrybzw²⁶. (საკუთარ სახელად იმ დამოუკიდებელი სიტყვის ხმარება, რომელიც ხშირად კომპოზიტის ერთ-ერთი წევრია, საკმაოდ გავრცელებულია ირანულში)²⁸. ამრიგად, ქვეყრის ერთ-ერთ ნატეხზე, ჩვენი ვარაუდით, მოცემულია ირანული წარმოშობის საკუთარი სახელი, ამასთანავე, ძვ. ირანული ფორმით. (ბოლოკიდური a-ს გადმოცემით ო-ით). სხვა შემთხვევაში მოხალოდნელია გეჟონოდა bẕwḵ. ეს უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ეს სახელი არამეულში შემოსულია ძველი ირანულიდან ჭერ კიდევ სპარსეთის აქემენიანთა იმპერიის დროს.

რაც შეეხება პირველ საკუთარ სახელს (hzyḥ), თუ ჩვენ მას სწორად ვკითხვლობთ, იგი სემიტური წარმოშობის უნდა იყოს და უკავშირდება ძიჩს—hzy—„დანახვა; წინასწარმეტყველება“.

ამრიგად, უფლისციხეში აღმოჩენილი ორი წარწერა, ყოველივე შემოთქმულის საფუძველზე, გვაძლევს საშუალებას გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ უფლისციხის არამეული წარწერების დამწერლობას შუალედი საფეხური უჭირავს კლასიკურ (სახელმწიფო არამეულ) დამწერლობასა და სისიანის წარწერების დამწერლობას შორის, რომელსაც ჩვენ არმაზულის უშუალო წინამორბედად ვთვლით²⁷; აქედან, უფლისციხის დამწერლობის დიდი სიახლოვე სევანის წარწერებთან (ნიშანთა

²⁴ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 424, 438. Justi-ს თავის „ირანულ საკუთარ სახელთა ლექსიკონში“ მოაქვს სახელი Bāzūk (Justi F. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895, გვ. 66).

²⁵ Kornfeld W. Onomastica aramaica aus Ägypten. Wien, 1971, გვ. 103.

²⁶ მ. ანდრონიკაშვილი. დასახ. შრ., გვ. 491.

²⁷ იხ. კ. წერეთელი, არმაზული დამწერლობა.

შეტი რაოდენობა ანალოგიას იქ პოულობს) და სისიანთან (ყველა სხვა ნიშანს აქ ეძებნება მსგავსი ვარიანტები); და სახელდობრ: ნიშნები — ო, z, n, b; w — სევანის დამწერლობაშია, ხოლო დანარჩენი — k, l, 2-სისიანში. ბევრი მათგანი იმეორებს სახელმწიფო არამეულის ნიშნებს.

ამათ ემატებათ ნიშანი \wedge (ლიგატურაში), რაც ასევე სახელმწიფო არამეულთან პოულობს კავშირს. თუ ჭავითვალისწინებთ ამ წარწერათა

ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს (ძვ. წ. II—I სს.) და \wedge (y)-ის ნიშანსაც, მაშინ უფლისციხის წარწერების თარიღი ერთი საუკუნით ადრეც შეიძლება გადაიწიოს: ძვ. წ. III—II სს.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, არამეული დამწერლობის განვითარება საქართველო-სომხეთის რეგიონში ასე წარმოგვიდგენია: უფლისციხე-სევანი → სისიანი → არმაზული (მონოლინგვა, ბილინგვა, გარნი, ბორი და სხვ.). ი. ნავეს მოსაზრება, რომ ძვ. წ. 300 — ახ. წ. 200 წწ. სხვადასხვა დიალექტი წარწერებსა და ხელნაწერებში თავისი განვითარების დასაწყის სტადიაზე სპეციფიკური ლოკალური ნიშნების გვერდით ოფიციალური არამეული დამწერლობის ელემენტებსაც გარკვევით ავლენდნენ (EHA: 126), ჩვენს შემთხვევაშიც დასტურდება.

ამრიგად, თვით საქართველოს ტერიტორიაზე არამეული დამწერლობის ხმარებას გარკვეული ტრადიცია აქვს. იგი იწყება დაახლოებით ძვ. წ. III—II სს-დან (ან, უგების, საერთოდ, ძვ. წ. III ს-დან) და გრძელდება ახ. წ. IV ს-მდე (ანალოგიური ვითარება ჩანს სომხეთშიც). ეს საკითხი ცალკე განხილვას მოითხოვს და მასზე აქ არ შეეჩერდებით, მხოლოდ ერთს აღვნიშნავთ: ამ წერილობითი ტრადიციის დასაწყისი ემთხვევა იმ ხანას, როდესაც, „ქართლის ცხოვრების“ მონათხრობის მიხედვით, მეფე ფარნავაზმა შექმნა „მწიგნობრობა ქართული“ (ძვ. წ. III ს.). ვფიქრობთ, ამ ფაქტს ქართული დამწერლობის ისტორიის კვლევისა და „ქართლის ცხოვრების“ სათანადო ადგილის ინტერპრეტაციის დროს ანგარიში უნდა გაეწიოს.

АРАМЕЙСКИЕ НАДПИСИ ИЗ УПЛИСЦИХЕ

Резюме

В 1963 г., во время археологических раскопок в г. Уплисцихе (Восточная Грузия) среди керамических обломков были обнаружены два куска от горлышка больших кувшинов (квев-

ри) с арамейскими надписями. Надписи выцарапаны одним и тем же видом письма, довольно ясно отличающегося от до того известных типов арамейского письма, употребляемых в Грузии (т. н. армазского и парфянского):

обл. I'

обл. II

Одна часть знаков (h, z, b, w, n) находит аналогии в севанских надписях (II в. до н. э.), другая же (l, n, k) — в надписи из Сисиана (I в. до н. э.) (Армения). Некоторые из тех же букв идентичны соответствующим знакам в надписях из Нисы (I в. н. э.) (I в. до н. э.) и армазским, в частности букве

в монолинге (I в. н. э.). Особо стоит знак который довольно отдален от последующего слова и, более предположительно, что является символом владельца или мастера данного кувшина. Этот знак в некоторой степени похож на древнеарамейскую букву 'q' встречающуюся только в надписях IX—

VIII вв. до н. э. — г, но последний с короткой ножкой, хотя там же имеются и знаки с длинной ножкой для передачи букв n и k.

Надписи предположительно читаются следующим образом: обл. I: (r?) hzup l, обл. II: hzup. hzup—имя собст. (hazyān), видимо, семитского происхождения (ср. hzy «видеть»; «пророчествовать»), известное в арамейских надписях (ср. И. Н. Винников, Словарь арамейских надписей,—Палестинский сборник, вып 7, с. 217). Значение последнего знака, буквы l, нам не известно. hzup—имя собст. (hazyān) иранского происхождения, ср. др. иран. hazyān—«рука», пехл. hazyān, арм. имя собст. hazyān.

Детальный палеографический анализ надписей из Уплицихе дает нам возможность высказать предположение, что

письмо упомянутых надписей занимает промежуточную степень между классическим (имперским) арамейским письмом и письмом надписи из Сисиана, которое мы считаем непосредственным предшественником армазского письма. Отсюда большая близость уплистских надписей с севанскими (большая часть букв наших надписей именно здесь находит аналогию) и сисианской надписями. Многие из них повторяют знаки импер-

ского арамейского письма. К ним следует добавить знак \wedge (в лигатуре), что также находит связь с имперским арамейским. Если учесть рамки хронологии этих надписей (II—I вв.

до н. э.), а также знака \wedge (y), то датировку надписей из Уплистикхе можно было сдвинуть на одно столетие глубже: III—II вв. до н. э.

Исходя из вышесказанного, развитие арамейского письма в регионе Грузия-Армения нам так представляется: Уплистикхе, Севан—Сисиан—армазское письмо. Таким образом, употребление арамейского письма на территории Грузии имеет определенную традицию, которая, видимо, зародилась приблизительно в III в. до н. э. и продолжалась вплоть до IV в. н. э. (аналогично и в Армении). Однако этот вопрос требует особого изучения.

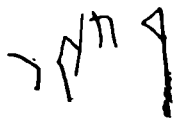
ARAMAIC INSCRIPTIONS FROM UPLISTSIKHE

Summary

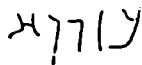
In 1963, during archaeological excavations in the village of Uplistsikhe (Eastern Georgia), two pieces of the mouths of wine jars (*kvevri*) were found among fragments of pottery, bearing Aramaic inscriptions. The inscriptions are scratched in the same kind of script, but clearly differing from the hitherto known types of Aramaic writing used in Georgia, i. e. Armazian and Parthian.

Some of the characters (h, z, b, w, n) have analogies with the Sevan inscriptions (2nd cent. B. C.), while others (l, ʔ, n,

k) are analogous to the inscription from Sisian (1st cent. B. C.) (Armenia). Some of the same letters are identical with the corresponding characters in the inscriptions from Nisa (1 and 2) (1st cent. B. C.) and with Armazian, in particular to the letter 3 in

Fragment I

Fragment II

the monolingual inscription (1st cent. A. D.). The character 4 stands apart, being separated from the following word, it is presumably the symbol of the owner or maker of the jar. This sign resembles to some extent the ancient Aramaic letter 4, which occurs only in inscriptions of the 9th-8th cent. B. C. — r, but the latter has a short leg, although there also are characters with a long leg to render the letters n and k.

Conjecturally, the inscriptions read thus: fragm. I: (r?) hzyn l; fragm. II: bzk>.

hzyn is a proper name (hazyān), apparently of Semitic origin (cf. hzy, „to see; prophesy“), known in Aramaic inscriptions (cf. I. N. Vinnikov. A Dictionary of Aramaic Inscriptions. — *Palestniskii sbornik*, issue 7, p. 217). The meaning of the last sign — the letter l — is unknown to the author of the present paper.

bzk> is a proper name (bāzūkā), of Iranian origin; cf. Old Iranian bāzūka 'hand', Pahlawi bāzūk, Armenian proper name Bazuk.

A detailed palaeographic analysis of the inscriptions from Uplis-tikhe warrants the assumption that the script of the inscriptions in question forms an intermediate stage between the Classical (Imperial) Aramaic script and that of the Sisian inscription which, in

the author's view, is an immediate predecessor of the Armazian script. Hence the considerable closeness of the Uplistsikhe inscriptions to their Sevan counterparts (the larger part of the letters of our inscriptions find analogies here) and with the Sisian inscription. Many of them repeat the characters of the Imperial Aramaic script. Bearing in mind the chronological limits of these inscriptions (2nd-1st cent. B. C.), as well as the character \wedge (y), the dating of the inscriptions from Uplistsikhe could be shifted back a century, to the 3rd—2nd cent. B. C.

Proceeding from the foregoing, the Aramaic script in the Georgian-Armenian region appears to have taken the following line of development: Uplistsikhe — Sevan → Sisian → Armazian script. Thus, the use of Aramaic writing on the territory of Georgia had a definite tradition which apparently arose in ca the 3rd cent. B. C. and continued up to the 4th cent. A. D. (analogously to the case in Armenia). However, this question is in need of a special study.

საქართველოში აღმოჩენილი არამეული წარწერები და მათი ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა

1. საქართველოში, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (იბერიაში) არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩნდა წარწერები, შესრულებული არამეული დამწერლობით. როგორც მათი შესწავლის შედეგად გაირკვა, წარწერთა ერთი ნაწილი არ არის არამეული (ასეთ შემთხვევაში საქმე გვაქვს არამეოგრაფიკულ ძეგლებთან), მათი მეორე ნაწილი კი ენობრივადაც არამეულია. არამეული გრაფიკის გამოყენება სხვა ენისათვის (არა-არამეულისათვის), კერძოდ, საშუალო ირანული ენებისათვის (პართულიისა და სასანურ-ფალაურისათვის) არშაკიდებისა და სასანიდების ხანაში (ძვ. წ. III—აბ. წ. VII სს.) ახლო და შუა აღმოსავლეთში, ასევე ამიერკავკასიაში (საქართველოსა და სომხეთში) ფართოდ გავრცელებული მოვლენა უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე, უნდა შეინიშნოს, რომ არამეული დამწერლობით შესრულებული ტექსტის ენის დადგენა, ამ დამწერლობის იდეოგრაფიკულად გამოყენების გამო, ყოველთვის მარტივი არ არის. ეს სირთულე თავს იჩენს საქართველოს არამეოგრაფიკული ტექსტების ენის გარკვევისასაც.

2. საქართველოს არამეული წარწერების (ასე ვხმარობთ პირობით როგორც არამეოგრაფიკული, ისე არამეულენოვანი წარწერის მიმართ ზოგადად) გამოვლენას კარგა ხნის ისტორია აქვს. ყველაზე ადრე ცნობილი გახდა ამიერვისტოს ბეჭედი ქალის პორტრეტული გამოსახულებით, რომელიც თბილისში შეიძინეს და პირველად 1873 წელს იყო აღწერილი¹ (ამჟამად დაცულია ლენინგრადში სახელმწიფო ერმიტაჟში). ძნელია ითქვას ამ ბეჭდის პოვნის ადგილი. მოსალოდნელია, რომ იგი საქართველოს ტერიტორიაზე ყოფილიყო აღმოჩენილი. 1877 წელს ყაზბეგის მახლობლად ეკლესიის ეზოში აღმოჩნდა მთელი განძი (დაახლ. 200 ნივთი), რომელსაც ძვ. წ. VI—V სს. განაკუთვებენ. მათ შორის იყო აქემენიდური ხელოვნების ნიმუშები, რომელთაგან ჩვენს ყურადღებას იქცევს ვერცხლის თასი არამეული წარწერით². 1902 წელს ხარაგაულის მახლობლად სოფ. ბორში იპოვნეს ცხენის გამოსახულებიანი პინაკი, რომელზეც არამეული დამწერლობით შესრულებული წარწერაა მოცე-

¹ Butkowski, Recueil spécial de grandes curiosités, inédites etc., Genève, 1873, p. 17.

² Я. И. Смирнов, Восточное серебро, С.—Пб. 1909, Альбом, табл. III, рис. 13; Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства, М. 1950, с. 73—74, табл. 20, 21.

.მულო³. მათ მოჰყვა სხვა არამეული წარწერების აღმოჩენა. მათ შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა 1940 წლის არქეოლოგიურ გათხრებს მცხეთა-არამუნში. აქ არქეოლოგები წააწყდნენ ორი ქვის სტელას, რომელთაგან ერთზე 14-სტრიქონიანი არამეული წარწერაა, ხოლო მეორე წარმოადგენს ორენოვან წარწერას — ბილინგვას: სტელის ზემო ნაწილში გაკეთებულია 9-სტრიქონიანი ბერძნული წარწერა, რომლის ქვემოთ მოთავსებულია 11-სტრიქონიანი არამეული წარწერა. ბერძნული წარწერა პირველად გამოისცეს სიმონ ყაუხჩიშვილმა⁴ და აკაკი შანიძემ⁵, ხოლო არამეული ნაწილი ბილინგვისა — გიორგი წერეთელმა⁶. არამეულად შესრულებული წარწერები ნაპოვნი იქნა როგორც არმაზის არქეოლოგიური გათხრების დროს, ისე შებენიან რუგორც მცხეთაში, ისე ქართლის (იბერიის) სხვა პუნქტებში (ზღუდეტი, უფლისციხე, ურბნისი, ე. წ. დედოფლის მინდორი ადამეთთან, ძალისი). მათ შორის არმაზის წარწერები ყველაზე დიდია, მაშინ, როდესაც სხვა წარწერები, გაკეთებული სხვადასხვა ნივთზე (ჭევერებზე, პინაკზე, სამაჭურზე და სხვ.) მცირე ზომისაა, ხოლო ძალისში აღმოჩენილი წარწერები ფრაგმენტულია.

როგორც ირკვევა, ამ საგნების ერთი ნაწილი შემოტანილია უცხოეთიდან, მეორე კი ადგილობრივი, ქართული წარმოშობის უნდა იყოს.

3. თუ ჩვენ არამეული წარწერების აღმოჩენების გეოგრაფიას დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ ყველა დღემდე ცნობილი წარწერიანი ძეგლი თუ ნივთი, მათ შორის შემოტანილიც, ქართლზე, ე. ო. ძველ იბერიაზე მოდის. (შესაძლებელია გამონაკლისს წარმოადგენდეს ვაში ნაპოვნი ოქროს ფირფიტა წარწერით, თუკი ის საერთოდ წარწერაა, მაგრამ მას ჭერ კიდევ დადგენა სჭირდება). წარწერების პალეოგრაფიული შესწავლა და ისტორიული თუ სხვა რეალიების გათვალისწინება საშუალებას იძლევა უმეტესად დავათარილოთ (თუნდაც დაახლოებით) წარწერები, ამასთანავე, და ეს მეტიღ მნიშვნელოვანია, დავადგინოთ ამ წარწერათა დამწერლობის ტიპი თუ სახეობა.

როგორც ითქვა, საქართველოს ტერიტორიაზე გვაქვს არამეოგრაფიკული წარწერებიც, რომლებიც ენობრივად აშკარად არააარამეულია, კერძოდ, ირანულია (თუმცა ისეთ შემთხვევაში, როდესაც წარწერა მხოლოდ საკუთარ სახელს შეიცავს, მის ენაზე საუბარი ძნელია. ამაში არ გვეხმარება ამ სახელთა ეტიმოლოგიაც, რადგან იმ ხანებში ირანული თუ ბერძნული წარმოშობის საკუთარი სახელები ფართოდ იხმარება). ასეთია ზემოაღნიშნული წარწერა ამეთისტოს გემმაზე, რომელზეც, როგორც ამ წარწერიდან ჩანს, „დედოფალთ დედოფლის“ დენაქის პორტრეტია გამოსახული, წარწერა, როგორც ითქვა, არამეული დამწერლობითაა შესრულებული და შეიცავს რამდენიმე არამეულ სიტყვას, რომლებიც აქ იდეოგრაფებს წარმოადგენენ (ZY — რელია. ნაწილა-

³ მისი ფოტო პირველად გამოაქვეყნა ექვთიმე თაყაიშვილმა 1904 წელს: „Известия Кавказского отделения Московского Археологического Общества“, Тифлис, 1904, вып. 1, გვ. 90-91. იგივე მასალა შემდეგში გამოაქვეყნა გ. სპირინოვა ილბოში, ტბ. XXI, სურ. 305.

⁴ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე (სსმამ), ტ. 2, № 1—2, გვ. 17'—175.
⁵ იქვე, გვ. 181—187.

⁶ Армянская Библия, Тбилиси, 1941; ქართულად და ინგლისურად დაბეჭდა კრებულში — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. XIII, თბ., 1942.

კი, MLKT „ღედოფალი“) და ირანულ კომპლემენტებს დაირთავენ (მრავლობაში რიცხვის დაბოლოება 'n = an). წარწერაში მოცემულია ირანული სიტყვებიც არამეული გრაფიკით. წარწერა რამდენიმეჯერ გამოიცა (ა. მორდტმანი, ჰ. ჰორნი, ე. ჰერცფელდი, ბ. კუფტინი, გ. წერეთელი). უკანასკნელად იგი გაშავებენა ე. ლუკონინმა⁷. წარწერა პართულია და განეკუთვნება ახ. წ. III ს-ს. ბ. კუფტინი ამ წარწერას ახ. წ. V ს-ით ათარიღებს (457 წ. ?)⁸, თუმცა, როგორც ე. ლუკონინი შენიშნავს, დამწერლობა pahlavik (=პართულს) III—IV საუკუნეების მიჯნაზე იკარგება. (ასეთი დამწერლობით შესრულებულ წარწერათა შორის უკანასკნელია პაიკულის წარწერა)⁹. ირანულია მცხეთის 1940 წლის არქეოლოგიური გათხრების დროს არმაზისხევში II სამარხში ნაპოვნი ვერცხლის ბინაკი¹⁰, რომლის გარეთა კიდეზე პუნქტირით გაკეთებულია არამეული ასოებით შესრულებული წარწერა, ე. წ. პაპაკ პიტიახშის წარწერა. ეს წარწერა მისი პირველი წაკითხვისთანავე ფალაურად (სასანურ-ფალაურად) იყო მიჩნეული და ახ. წ. III ს-ის ბოლო მეოთხედს განეკუთვნება (გ. წერეთელი, შ. ამირანაშვილი, გ. პენინგი). დავას მათ შორის ტექსტის ცალკეული ადგილების წაკითხვა იწყევს. ასე მაგალითად, პენინგის მიხედვით, წარწერაში rthštr სიტყვის წინ უნდა გექონოდა არა ხgy „ღვთიური“, როგორც ეს გორგი წერეთლისეული წაკითხვითაა, არამედ brh „ძე“. ამასთანავე, წარწერის ბოლო ნაწილი უნდა იყოს შემდეგგვარად წაკითხული: 'symy s XX XX X III ZWZNI, სადაც 'symy ფალაური სიტყვაა და „ვერცხლს“ აღნიშნავს, ზოლო „53“-ის აღმნიშვნელი ნიშნების წინ ასო s უნდა წარმოადგენდეს წონის ერთეულის შემოკლებას, ალბათ satšr-ისათვის (ბერძნ. σάτρε)¹¹. რაც შეეხება წარწერის ენას და მისი შესრულების თარიღს, ეს საკამათო არ ჩანს. ენის საკითხის ადვილად გადაწყვეტაში გვეხმარება ფალაური სიტყვა ხgy („ღვთიური“), რომელიც ამ წარწერაში 2-ჯერ გვხვდება საკუთარი სახელის წინ (ართახშთარ და პაპაკ სახელების წინ), ასევე, როგორც ჩანს, მეორე ფალაური სიტყვა 'symy „ვერცხლი“¹². შესაძლებელია, პართულ (და არა სასანურ-ფალაურ) ენაზე იყოს დაწერილი მცხეთა-სამთავროში ნაპოვნი ვერცხლის ლანგრის წარწერა, რომელიც შესრულებულია არამეული დამწერლობის ე. წ. პართული ტიპის ასოებით. ვამბობთ, შესაძლებელია, რამდენადაც წარწერის ყველა სიტყვა (4) არამეულია და არამეულად ადვილად იკითხება, მაგრამ თუ აქ არამეულ სიტყვებში პართულ იდეოგრაფებს ვივარაუდებთ, მაშინ მისი წაკითხვა პართულად უნდა მოხდეს.

7 В. Луковни, Резкой заметки с изображением царицы царя Денак. — «Исследования по истории культуры народов Востока», Ленинград, 1960, с. 383, 385.
8 Б. А. Куптин, О некоторых неразъясненных случаях иностранной этно- и топонимии в Грузии. — Сообщ. АН СССР, т. X, № 5, с. 316.
9 E. Herzfeld, Paikuli. Monument and inscription of the early history of the Sasanian Empire, vol. I, Berlin, 1924 გვ. 75.

¹⁰ კერძ. „მცხეთა“, I, გვ. 45—46, ტაბ. XIX.
¹¹ W. B. Henning, A sasanian silver bowl from Georgia, — Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Vol. 24/2, 1961.

¹² იქვე.

ყველა სხვა წარწერა ტექსტის ენის თვალსაზრისითაც არამეულად გვეჩვენება, თუმცა ზოგი რამ სადავო დღემდე შემორჩა. პირველ რიგში ეს ეხება არმაზისხევში აღმოჩენილ სტელეებს, რომელთაგან ერთი, ე. წ. ბილინგვა, შედარებით კარგადაა შესწავლილი. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა ვიორგი წერეთლის მიერ ჩატარებული მუშაობა არმაზის ბილინგვის არამეული ტექსტის გამოცემისათვის. მან არა მარტო წაიკითხა ტექსტი და სათანადო კომენტარებით გაათავსებინა, არამედ დაადგინა მანამდე უცნობი სახეობა არამეული დამწერლობისა, რომელსაც სტელის აღმოჩენის ადგილის მიხედვით „არმაზული დამწერლობა“ უწოდა¹³ („არმაზული დამწერლობა“, თავის მხრივ, ვანეკუთენება არამეული დამწერლობის ჩრდილო-მეზოპოტამიურ ტიპს, როგორც ეს მისმა შემდგომმა კვლევამაც დაადასტურა). დიდხანს გრძელდებოდა მსჯელობა ბილინგვის ენის შესახებ: იყო ეს არამეოგრაფიკული ტექსტი ირანულ (პართულ/ფალაურ) თუ ქართულ ენაზე, თუ ეს წარწერა არამეულ ენაზეა შესრულებული. ტექსტის ენის საკითხს შეეხო მრავალი მეცნიერი, ძირითადად სემიტოლოგები და ირანისტები. ჯერ კიდევ ვიორგი წერეთელი იხრებოდა ტექსტის ენის არამეულობის სასარგებლოდ, თუმცა იქვე მოჰყავდა ტექსტის არამეულობის საწინააღმდეგო არგუმენტები, ხოლო 1948 წელს იგი დაასკვნის, რომ არმაზის ბილინგვის ტექსტი დაწერილია ორ ენაზე: ბერძნულად და იმ ენაზე, რომლის ხასიათი საბოლოოდ არ არის დადგენილი¹⁴. ჩვენთვის აღნიშნული ტექსტის, როგორც ყველა სხვა არმაზული დამწერლობით შესრულებული ტექსტის ენა არამეულია (ამაზე სპეციალურად ქვემოთ).

4. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არამეული წარწერების დამწერლობა სამ განსხვავებულ ტიპს ავლენს: (1) ჩრდ. მესოპოტამიური, (2) პართული და (3) ძველი (სახელმწიფო) არამეული. ეს უკანასკნელი კურსივია, რომელიც ძირითადად ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ჩნდება, ხოლო სპარსეთის იმპერიის დაცემის შემდეგ (ძვ. წ. IV ს.) განიცდის „დაშლას“. იქმნება არამეული დამწერლობის ცალკეული ტიპები, მათ შორის ზემოაღნიშნული ჩრდ. მესოპოტამიური და პართული.

4.1. საქართველოში აღმოჩენილ წარწერათა უმრავლესობა შესრულებულია არამეული დამწერლობის იმ სახეობით, რომლითაც სარგებლობდნენ არმაზის სტელეების დაწერისას, და ადგილობრივი წარმოშობისა უნდა იყოს. დაახლოებით იდენტურია მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოებიც — ახ. წ. I—III სს. მათგან ყველაზე ადრეული ჩანს არმაზის მონოლინგვა — შარავას პიტაზშის წარწერა (ახ. წ. I ს.), ხოლო ყველაზე გვიანდელი — ბორის პინაის წარწერა (ახ. წ. III ს.). (ჯერ კიდევ შესასწავლია ზემოხსენებული ზოგიერთი წარწერა, რომელთაგან, შესაძლებელია, ზოგი III ს-ის დასასრულს ან IV ს-ის დასაწყისსაც განეკუთვნებოდეს). არმაზული დამწერლობათაა შესრულებული არა მარტო არმაზისხევში აღმოჩენილი წარწერები (მათ შორის მცირე საგნებზე), არამედ იბერიის სხვა პუნქტებშიც ნაპოვნი საგნების წარწერები, როგორცაა ქვეყრის პირის ნატეხებზე გაკეთებული წარწერები ურბნისის ნაქალაქარიდან, დედოფლის მინდორზე (არადეთთან) აღმოჩენილი ფირფიტები ნადირობის სცე-

¹³ გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 5; Г. В. Церетели, Эпиграфические находки в Мидхета, — Вестник Древней Истории (ВДИ), 1948/2, гв. 50.

¹⁴ Г. В. Церетели, Эпиграфические находки в Мидхета, იქვე.

ნებით, რომელთაც მარცხენა ზემო კიდეში; ზოგჯერ ქვემოთაც, აქვთ წარწერები, რომლებშიც ციფრების გამომატველ ნიშნებსაც უნდა შეიცავდეს, ზღუდრის ნივთებზე გაკეთებული წარწერები, წარწერები ძალისის ტაძრის კაპიტელზე, და ზოგიერთი სხვა.

არმაზული დამწერლობის სათავე, როგორც ყველა ჩრდ. მესოპოტამიური ტიპის დამწერლობისა, აქემენიანთა ხანის (ე. წ. სახელმწიფო არამეულის) დამწერლობაში ძვეს. იგი ადგილობრივ (საქართველოში ან საქართველო-სომხეთის რეგიონში) უნდა ყოფილიყო ფორმირებული, რაც აისახა საქართველოსა და სომხეთის I—III სს. არამეულ წარწერებში და ჰათრის, ასურის, პასან-ქეფისა და ზოგიერთ სხვა წარწერათა არამეულ დამწერლობასთან ერთად ერთ ტიპს (ჩრდ. მესოპოტამიურს) ქმნის. აქვე უნდა აღვნიშნოთ უაღრესად საინტერესო ფაქტი. სომხეთში, ქ. სისიანის სანახებში 1970 წელს გათხრილი იქნა სამარხი, რომელშიც სხვა მრავალ ნივთს შორის აღმოჩნდა ვერცხლის თასი არამეული წარწერით. სამარხში დაცული მონეტებისა და სხვა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ხსენებული თასი უნდა განეკუთვნოს არა უფვიანეს ძვ. წ. I ს-ისა¹⁵. წარწერაში 16 არამეული ასოა გამოყენებული და, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავს ა. ფერხხანიანი, მათი დიდი ნაწილი მოგვაგონებს არმაზულს და გარნის წარწერის ასოებს¹⁶. ზოგი მათგანი არმაზულისაგან განსხვავდება და ანალოგიებს პოულობს არამეული დამწერლობის სხვა სახეობებთან (პათრა, სარი, ასური). ამდენად, შესაძლებლად მიგვაჩნია სისიანის წარწერის დამწერლობა ჩავთვალოთ ზემოაღნიშნული არმაზული დამწერლობის წინა საფეხურად, „ადრეულ არმაზულად“, რომელიც არმაზულ დამწერლობას უკავშირებს არამეული დამწერლობის გარკვეული ტიპის (ე. წ. ჩრდილო-მესოპოტამიური ტიპის) სხვა სახეობებს¹⁷. საყურადღებოა, რომ თვით გიორგი წერეთელი არმაზულ დამწერლობას სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელ შტოთ თვლის და მას ისეთი დამწერლობების გვერდით განიხილავს, როგორცაა „პალმირული დამწერლობა“, „ნაბატეური დამწერლობა“ და ა. შ.¹⁸ მაგრამ არამეულ დამწერლობათა შედარებითმა შესწავლამ ცხადყო, რომ ისინი პალეოგრაფიულად გარკვეულ ტიპებად და სახეობებად ჭგუფდებიან. ამასთანავე, ცხადია, „არმაზული“ ვერ იქნება სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელი შტო. ასეთია თვით არამეული დამწერლობა, რომელიც შემდგომში მთელ რივ განშტოებას იძლევა. ჭერ კიდეც ირანისტი ა. ფერხხანიანი თავის ნაშრომში გარნის წარწერის შესახებ მართებულად აღნიშნავს, რომ არა-

15 А. Г. Периханян, Арамейская надпись на серебряной чаше из Сиссиана. — Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, 1971, № 3, с. 80.

16 იქვე, გვ. 76, შტრ. გვ. 81.

17 К. Г. Церетели, Армазское письмо (იხეველბა).

18 გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 5. თუმცა იქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უფრო მოგვიანებით გიორგი წერეთელი არმაზული დამწერლობის შესახებ მსჯელობისას წერს: „ბილინგვის გამოკვებისასვე აღინშნული იყო ჩვენი წარწერების დამახასიათებელი თავისებურებანი, რომლებიც ვეაძლევინ უძღვებას გამოყვით იგი როგორც სემიტური (არამეული) დამწერლობის განსაკუთრებული სახეობა, რომელსაც ჩვენ არმაზული ვუწოდეთ“ Г. В. Церетели, Армазская надпись эпохи Митридата Иверийского, — Труды XXV Международного конгресса востоковедов, М., 9—16 августа 1960 г., т. I, М., 1962, гв. 376) ამრიგად, იქ „სემიტურის“ გვერდით ფრჩხილებში მოცემულია „არამეული“, რითაც ავტორია ერთგვარად ახუსტებს ადრე გამოქვეყნულ მოსაზრებას.

მეული დამწერლობის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე არსებობდა არამეული წერითი კულტურის რამდენიმე კერა, რომელთაგან ერთ-ერთი ჩრდ.-მესოპოტამიაში იყო. აქედან განვითარდნენ: პალმირის კურსივი, სირიული ესტრანგელო, ჰათრის, ასურისა და ნიფურის მაგიკური თასების, ასევე მანიქეური, სარისა და ჰასანა-ქეფის, გარნისა და არმაზული დამწერლობანი¹⁹. ასეთივე აზრი მოგვიანებით გამოთქვეს ი. ელსნერმა და ი. ნაევმ. ამ უკანასკნელმა საკმაოდ საფუძვლიანად შეისწავლა არამეული დამწერლობით შესრულებული ძეგლები და ამ დამწერლობის განვითარების სურათი წარმოადგინა²⁰. ი. ნაევმ ვარაუდობს, რომ არამეული დამწერლობა ასურეთის, ბაბილონისა და სპარსეთის იმპერიების დროს ერთიანი იყო და მხოლოდ მოგვიანებით (დაახლოებით ძვ. წ. III ს-ის დასასრულიდან) იწყება მის საფუძველზე ადგილობრივი დამწერლობების შექმნა. ეს ლოკალური დამწერლობანი ოთხ მთავარ ტიპადა დალაგებული (სირიისა და ჩრდ.-დას. მესოპოტამიისა, ჩრდილო-მესოპოტამიური, სამხრეთ-მესოპოტამიური და პართული), რომლებიც, თავის მხრივ, წარმოადგენენ განვითარებას არამეული დამწერლობის ორი დარგის შტოდან: დასავლურიდან და აღმოსავლურიდან. ჩრდ. მესოპოტამიურ ტიპს განეკუთვნებს ი. ნაევმ ჰათრის, ასურის, სარისა და ჰასანა-ქეფის წარწერებს, ასევე გარნისა და არმაზის წარწერებს²¹. მსჯელობს რა არამეული დამწერლობის მოცემული ტიპის შესახებ, ი. ნაევმ აღნიშნავს, რომ იგი გავრცელდა მესოპოტამიიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით — სომხეთსა და საქართველოში²². აქვე დალაგებულია ამ ტიპის ყველა დამწერლობა იმის მიხედვით, თუ როგორია მისი დამორბედა პირველადი დამწერლობისაგან. განხილული შვიდი დამწერლობიდან არმაზული, როგორც ყველაზე დამორბეული მას, ბოლო ადგილზეა, თუმცა ეს წარწერები თანადროულია²³. მეცნიერი ცდილობს ახსნას არამეული დამწერლობის ლოკალური ვარიაციები: „ეს (პირველადი) დამწერლობა გადადიოდა ერთი ცენტრიდან მეორეში და მისი მიმღებნი უფლებას აძლევდნენ თავს მცირე ცვლილებებით შეეტანათ მასში, რათა განესხვავებინათ ერთმანეთისაგან მსგავსი ასოები“²⁴. მავრამ: ყოველთვის ასეთი ახსნა არ გამოგვადება. კერძოდ, იმ ასოთა ვარიაციის შემთხვევაში, რომლებიც სხვა იდენტური ნიშნებისაგან კარგად განსხვავდებიან²⁵. სავსებით მართებულია ი. ნაევმის დასკვნა: „მოუხედავად ლოკალური ვარიაციებისა, კანონზომიერია, ეს დამწერლობანი განვიხილოთ როგორც ერთი შტოს კუთვნილება, რადგან მათ ჯერ კიდევ აქვთ მრავალი საერთო ნიშანი. არ არსებობს სხვაობა შუა და ბოლოკიდურ ასოთა ფორმებს შორის, ამასთანავე, მრავალი ასო დამწერლობის ამ ტიპისთვისაა დამახასიათებელი“²⁶.

¹⁹ Арамейская надпись из Гарни. — Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, Ереван, 1964/3, с. 127.

²⁰ J. Naveh, The Development of the Aramaic Script. Jerusalem, 1970.

²¹ J. Naveh, The North-Mesopotamian Aramaic Script-type in the Late Parthian period, — Israel Oriental Studies, II, Tel-Aviv, 1972, გვ. 293—304.

²² იქვე, გვ. 297.

²³ იქვე, გვ. 298.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე, გვ. 299-ზე მოცემულია არამეული დამწერლობის ჩრდ. არამეული ტიპის 9 სახეობის შედარებითი ტაბულა.

²⁶ იქვე, გვ. 300.

არმაზის წარწერების საკითხს, დამწერლობის ისტორიის თვალსაზრისით, სპეციალურად შეეხო გერმანელი ორიენტალისტი ი. ელსნერი²⁸. იგი იზიარებს მოსაზრებას, რომ არმაზული დამწერლობა არამეული დამწერლობის ჩრდ. მესოპოტამიური ვარიანტიდან უნდა მოდიოდეს. ეს უკანასკნელი კი ჭერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის ბოლო ორ საუკუნეში შეიქმნა და შემდგომში მოიცვა ამიერკავკასიათ, სადაც ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში განვითარდა ადგილობრივი სახეობანი (მღრ. არმაზისა და გარნის წარწერები). აქედან გამომდინარე ი. ელსნერი ვარაუდობს დამოუკიდებელი დამწერლობის რეგიონის (Schriftprovinz) არსებობას ამიერკავკასიაში²⁹. შენიშნულია, რომ არმაზული დამწერლობის ჩამოყალიბებაში გარკვეულ როლს ასრულებდა არამეული დამწერლობის უფრო ახალგაზრდა — საშუალო ირანული ფორმები (პართული და სასანური), რომლებიც უფრო ძველი არამეული ფორმებიდან გამოიყვანება³⁰, მაგრამ, სამწუხაროდ, არაფერია ნათქვამი სისიანის წარწერის დამწერლობაზე, რომელიც უდავოდ არმაზულთან უნდა იქნეს განხილული.

4.2. არმაზულისაგან საქაოდ განსხვავდება მცხეთა-სამთავროში 1985 წელს ერთ-ერთ სამარხში ნაპოვნი ლანგრის წარწერა, რომელიც ოთხ სიტყვას მოიცავს და ეთარგმნება როგორც „თირიდათ სეფეწული. მისი საკუთარი (ლანგარი)“, ახ. წ. I ს-ისა. ნივთი ირანული (პართული) წარმოშობისაა და უნდა ეკუთვნოდეს პართიის მეფის ფრაატე IV-ის შვილიშვილს, რომელიც იბერთა დახმარებით ახ. წ. 36 წელს პართიაში გამეფდა არშაკ XVIII-ის (თირიდათ III) სახელით. ამ წარწერის დამწერლობა არამეული დამწერლობის იმ ტიპისაა, რომელიც პართიის სამეფოში იყო გავრცელებული³¹.

4.3. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს არამეული წარწერა თასზე ყაზბეგის რაიონიდან და წარწერები ქვევრის პირის ნატეხებზე უფლისციხიდან. ყაზბეგის თასის წარწერის წაკითხვა და მისი პალეოგრაფიული ანალიზი ჯერჯერობით არაა შესრულებული. რაც შეეხება ქვევრის პირის ნატეხებს უფლისციხიდან, როგორც არქეოლოგები აღნიშნავენ, ისინი აღმოჩნდნენ გვიანანტიკური ხანის მეორე პერიოდში, რომელსაც ახ. წ. I—III სს-ს მიეკუთვნებენ³². წარწერათა პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ ორივე ნატეხზე წარმოდგენილი წარწერები (თითო ნატეხზე თითო სიტყვა ჩანს, თუმცა ერთ-ერთ მათგანზე შესაძლებელია ერთზე მეტი სიტყვა იყოს თითო ასოთი დაქარაგმული) ერთი დამწერლობითაა შესრულებული და მკვეთრად განსხვავდება არამეული დამწერლობის ზემოხსენებული ტიპებისაგან — ჩრდ. მესოპოტამიურისაგან (ყერძოდ, არმაზულისაგან) და პართულისაგან. ამდენად, ამ წარწერათა მიკუთვნება არმაზული ტიპისათვის შეცდომაა. ასევე, მისი ანალოგია ვერ იქნება ურბნისის გათხრების დროს აღმოჩენილი არამეული წარწერა ქვევრის პირის ნატეხზე, სადაც გარკვევით არმაზულ წარწერასთან გვაქვს

²⁸ J. Oelsner, Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Inschriften aus Armazi, — Wiss. Zeitschrift der Fr.-Schiller-Universität, Jena, Gesch.- und Sprachwiss., R. 22, 1973, გვ. 429—438.

²⁹ იქვე, გვ. 434.

³⁰ იქვე, გვ. 429—430.

³¹ ქ. წერეთელი, არამეული დამწერლობით შესრულებული წარწერა მცხეთა-სამთავროდან, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1987, № 3, გვ. 155—178.

³² დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, 1, თბ., 1964, გვ. 57.

საქმე³³. უფლისციხის არამეული წარწერები ბევრად უფრო ძველი ჩანს, ვიდრე არმაზული და ანალოგიებს პოულობს ე. წ. სახელმწიფო არამეულის წერილობით ძეგლებში (აქემენიანთა ხანა, ძვ. წ. V ს.). ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა სევანისა და თელუტის (სომხეთი) წარწერები, რომლებიც ძვ. წ. II ს-ს განეკუთვნებიან. უფლისციხის წარწერების პალეოგრაფიული ანალიზი სრულ საფუძველს გვაძლევს აქაც, იბერიაში, დავადასტუროთ არამეული დამწერლობის (და, ალბათ, ენის) გამოყენების შემთხვევები, მსგავსი მეზობელი სომხეთისა და იგი, მოსალოდნელია, დაახლოებით სევანისა და თელუტის ხსენებულ წარწერათა ხანას განეკუთვნოს (დაახლ. ძვ. წ. II ს. ან ძვ. წ. III ს.). ა. ბორისოვმა, რომელმაც შეისწავლა სევანის წარწერები, მისი დამწერლობა დაახასიათა როგორც ძველი არამეული, რომლის ფორმა დამახასიათებელია აქემენიანთა და ელინისტური ხანის ძეგლებისათვის და პალეოგრაფიული თუ შინაარსეული ანალიზის შედეგად (წარწერებში მოხსენიებულია სომხეთის მეფე არტაქსერქსი — არტაშესი) წარწერები დათარიღებულია ძვ. წ. II ს-ით³⁴. ამასთანავე, შენიშნულია, რომ გრაფიკულად სევანის წარწერები იმავე სპეციფიკას ამჟღავნებენ, რასაც მცირე აზიის წარწერები³⁵, რომლებიც ძირითადად აქემენიანთა ხანის არამეულ დამწერლობას იმეორებენ. უფლისციხის წარწერების პალეოგრაფიული შესწავლის შედეგად ირკვევა დიდი სიახლოვე არა მხოლოდ სევანის წარწერებთან (9 ასოდან 5 სრულიად ანალოგიურია), არამედ სხვა უფრო ადრეულ არამეულ წარწერებთანაც, როგორცაა ეგვიპტის პაპირუსები (ძვ. წ. V ს.), ელენანტინის ოსტრაქა (ძვ. წ. V ს.), სეფირეს წარწერები (ძვ. წ. II ს.), წარწერები თაიშიდან (ძვ. წ. V—IV სს.). მსგავსი ასოები გვხვდება შედარებით გვიანდელ ნისას წარწერებში (ძვ. წ. I ს.) და კიდევ უფრო გვიანდელ პათრას წარწერებში (ახ. წ. II ს.)³⁶.

5. ამრიგად, საქართველოში წარმოდგენილი არამეული მასალა არამეული დამწერლობის სამ ტიპს ასახავს: უფრო ძველი პერიოდისა, კერძოდ, ელინისტური ხანისა (ძვ. წ. III—II სს.), როდესაც გამოიყენება სახელმწიფო არამეული დამწერლობა, და უფრო გვიანდელი (ახ. წ. I—III სს.), როდესაც ამ მიზნით იყენებდნენ ხსენებული არამეული დამწერლობის საფუძველზე განვითარებულ ადგილობრივ სახეობას, ე. წ. არმაზულს და იმავე ძველი არამეული დამწერლობის ბაზაზე შექმნილი დამწერლობის ე. წ. პართული ტიპს. ამრიგად, არმაზული და პართული ერთი ხანის დამწერლობანია, რომლებიც ერთი პროტოგრაფიდან მომდინარეობენ და ძველი (სახელმწიფო) არამეული დამწერლობის განვითარებას წარმოადგენენ, მხოლოდ ეს განვითარება ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოხდა: არმაზულისა — იბერია-სომხეთის რეგიონში (ჩრდ. მესოპოტამიის გავლით), ხოლო პართულისა — პართიის ვრცელ სამეფოში. აქედან აიხსნება როგორც პართული და არმაზული ასოების მსგავსება, ისე მათ შორის არსებული სხვაობა; ამითივე აიხსნება მათი ვარკვეული მსგავსებაც ძველ არამეულ დამწერლობასთან (სახელმწიფო არამეულთან). ამ

³³ კ. წერეთელი, ურხნისის არამეული წარწერა, სმპ, ტ. 132, № 3, 1988.

³⁴ А. Борисов, Надпись Арташеса (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1948/2, с. 98.

³⁵ იქვე.

³⁶ კ. წერეთელი, უფლისციხის არამეული წარწერები და მათი მნიშვნელობა, — კრებ. „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“, თბ., (იბეჭდება).

მსგავსებაზე არა ერთი მეცნიერი მიუთითებდა (გ. წერეთელი, ა. ფერხანანი, ი. კუჩერი, ი. ნავე, ი. ელსნერი და სხვ.).

6. უწარაღლებას იპყრობს ერთი ვარემოებაც. ეს არის არამეული დამწერლობის ხმაარებისა და განვითარების საერთო სურათი სომხეთსა და იბერიაში. სახელდობრ: (1) სომხეთის არამეულ წარწერათა შორის უძველესია სევანისა და თელურის წარწერები, რომლებიც, როგორც ითქვა, ძვ. წ. II ს-ს განეკუთვნებიან და ძველი არამეული დამწერლობით არიან შესრულებული. იგივე ვითარებაა საქართველოში. აქამდე აღმოჩენილ არამეულ წარწერათა შორის უძველესია უფლისციხის ქვევრის ნატეხებზე დაწერილი არამეული სიტყვები და ესეც იმავე ხანასა და დამწერლობის იმავე ტიპს განეკუთვნება (ძვ. წ. III—II სს.). უფრო ძველი ჩანს არამეული წარწერა (ერთი სიტყვა) ვერცხლის თასზე ე. წ. ყაზბეგის განძიდან, რომელსაც არქეოლოგები და ხელოვნებათმცოდნეები აქემენიანთა იმპერიის ხანას (ძვ. წ. VI—V სს.) მიაკუთვნებენ. მაგრამ, როგორც ვარაუდობენ სპეციალისტები, ეს თასი არ უნდა იყოს ადგილობრივი წარმოშობისა, იგი შემოტანილია საქართველოში და, ამდენად, ამ დებულებას არ არღვევს²⁷; (2) არმაზული დამწერლობით შესრულებული წარწერები გვხვდება როგორც სომხეთში, ისე იბერიაში და ორივეგან ეს წარწერები ძირითადად ერთ ხანას უნდა განეკუთვნოს (ახ. წ. I—III სს.), აქ თავსდება როგორც სომხეთში აღმოჩენილი გარნის წარწერა (ახ. წ. II ს.), ისე საქართველოში ნაპოვნი არმაზის სტელები (I—II სს.), ბორის წარწერა (II ს.) და მთელი რიგი მცირე წარწერებისა (II—III სს.). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ყოველი ძველის დამწერლობა ხასიათდება გარკვეული პალეოგრაფიკული თავისებურებებით. აბსოლუტურად იდენტური გრაფიკა ერთი და იმავე ასოებისა არა მარტო სხვადასხვა არმაზულ ტექსტში არ გვხვდება, ზოგჯერ იგი ერთსა და იმავე ტექსტშიც არ დასტურდება. იდენტური ასოების გარკვეული ვარიაციები არმაზული დამწერლობით შესრულებულ სხვადასხვა ძეგლში საკვებით დასაშვებია, მაგრამ ისინი მინიმალურია და დამწერლობის საერთო ხასიათის ჩარჩოში თავსდება (შდრ., მაგალითად, ბილინგვისა და ბორის პინაკის ასო ალფი — ა ლ და II)²⁸.

აღნიშნულთან დაკავშირებით შეიძლება გავიხსენოთ სომხური და ქართული დამწერლობების ისტორიის საკითხი. როგორც ცნობილია, სადღესოდ ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, სომხეთშიც და საქართველოშიც სომხური და ქართული წერალობითი ძეგლები ახ. წ. V ს-ზე ადრე ჭარჭარობით არ გვხვდება. ის დამწერლობანი, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწიეს, შექმნილი უნდა იყვნენ სომხეთისა და საქართველოს მოქცევის შემდეგ (დამწერლობათა შექმნა ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ ცნობილია მრავალ ქვეყანაში), ე. ი. არა უადრეს ახ. წ. IV ს-ისა²⁹. საინტერესოა, რომ ზემოხსენებული წარწერები სომხეთსა და იბერიაში ყველა მის წინა ხანას განეკუთვნება. არ შეიძლება ისიც არ გავითვალისწინოთ, რომ ამ ბოლო ხანებში არქეოლოგიური გათხრების ინტენსიურად წარმოების შედეგად აღმოჩენილი წარწერები,

²⁷ შდრ. Ш. Я. Амшранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 74—75.

²⁸ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 7.

²⁹ შდრ. თამაზ გამყრელიძე, „მწიგნობრობა ქართლში“, ვახ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1987 წ. 20 ნომერი (№ 47), გვ. 3; მისივე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1989, გვ. 196—198.

რომლებიც ახ. წ. IV ს-ზე აღრეული ხანისაა, მხოლოდ არამეული ან ბერძნულია, როგორც ამის დ. გამყარლიძეც შენიშნავს. ყველაზე აღრეული ადგილობრივი წარმოშობის არამეული წარწერა ხსენებულ რეგიონში (საქართველოსონში) ძვ. წ. III—II სს-ისა უნდა იყოს. ამრიგად, არამეული წარწერები საქართველოსა და სომხეთში თავსდება იმ პერიოდის ფარგლებში; რომელიც მოიცავს ძვ. წ. III ს. — ახ. წ. III ს., ე. ი. პართიის სამეფოს (არშაკიდების) ხანას. საყურადღებოა, რომ ამ პერიოდში ოფიციალური საკანცელარიო ენა ირანულენოვან პართიაში ბერძნული და არამეულია (ყოველ შემთხვევაში, არაუოგარაფიკული დამწერლობით), აქედან ბერძნული პირველ ადგილზეა. ასევე უნდა იყოს ამ ხანაში იბერიაშიც, სადაც არამეული ბერძნული გვერდით გვხვდება. ამასთანავე, იქ, სადაც წარწერა ორ ენაზეა წარმოდგენილი (არმაზის ბილინგვა, ზღუდერის პინაკი), ჯერ ბერძნულია და შემდეგ არამეული ტექსტი⁴⁰. არმაზის ბილინგვამ დაადასტურა, რომ ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ოფიციალურ წრეებში ბერძნულთან ერთად იყენებდნენ არამეულსაც (როგორც ეს დამახასიათებელია უფრო აღრეც სხვა რეგიონებშიც. შდრ., მაგალითად, აგაჩა-კალეს, მცირე აზია, ბერძნულ-არამეული ბილინგვა)⁴¹. ვფიქრობთ, ბერძნული ტექსტის პირველ ადგილზე დასმა უნდა მიუთითებდეს ელინურ-რომაულ ხანაში ბერძნული ენის განსაკუთრებულ პრესტიჟზე საერთაშორისო მასშტაბით. ერთი საინტერესო დეტალიც. არმაზის ბერძნულ-არამეულ ბილინგვაში ბერძნული ტექსტი სტელაზე თუმცა პირველ ადგილზეა მოთავსებული, მაგრამ იგი უფრო მოკლეა არამეულ ტექსტზე, რომელიც ბერძნულთან შედარებით დამატებით „მეორეხარისხოვან“ დეტალებს შეიცავს: მოცეულის ცნობა ზეგან მცირე პიტიაზის საქმიანობის შესახებ; დასახლებულია მისი პატრონი ფარსმან მეფე, რომლის გმირობასთან დაკავშირებით მოხსენიებული უნდა იყოს ფარნაეზიცი (მეფე?), მოწოდებულია სერაფიტის დახასიათებაც („კეთილი“, „მშვენიერი“). ამასთანავე, ბერძნული ეპიტაფია დაწერილია მესამე პირით, არამეული — პირველი პირით. ეს გვაფიქრებინებს, რომ აქ არსებული არამეული ტექსტი იყო, ხოლო ბერძნული მის ერთგვარ „რეზიუმეს“ წარმოადგენდა და „საგარეოდ“ იყო გათავალისწინებული, არამეული კი „შიდა სამსახურისათვის“ — ადგილობრივი მოსახლეობისათვის, ამდენად უფრო დეტალური.

7. საქართველოში არსებული არამეული წარწერების ენის საკითხი კარგა ხანია მეცნიერთა ინტერესს იწვევს. ცხადია, აქ ძნელია რაიმე ითქვას მცირე წარწერების შემთხვევაში: თითო-ორილა სიტყვა ამის საშუალებას ყოველთვის არ იძლევა და ამ მხრივაც განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს არმაზის სტელაზე, რომელთაგან ერთი. 11-სტრიქონიანია; ხოლო მეორე — 14-სტრიქონიანი. ხსენებულ სტელათაგან დღემდე ყველაზე კარგად შესწავლილია ბილინგვა, რომლის არამეული ტექსტის ენის საკითხი მისი პირველ წაკითხვისთანავე სადავო გახდა. თვით გიორგი წერეთელი, რომელმაც საკმაოდ დეტალურად შეისწავლა ბილინგვის არამეული ტექსტის ენა, არ თვლიდა შესაძლებლად მისი ენა გარკვევით არამეულად გამოეცხადებინა, თუმცა საკუთარი სახელუბისა და განმეორებული სიტყვების ჩაუთვლელად, მისი თქმით, ტექსტის 32

⁴⁰ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ტაბ. I; შ. ქელიძე, ზღუდერის არამეული წარწერები, სემიტოლოგიური ძიებანი, V, თბ., 1990.

⁴¹ M. L. I d z b a r s k i, Ephemeris, II, Giessen, 1908, გვ. 249—250.

სიტყვიდან 29 არამეულია⁴². იგი აღნიშნავდა ტექსტის ენის არამეულობის საწინააღმდეგო ფაქტებს, რომელთაც ძირითადად საშუალო ირანულისათვის დამახასიათებელ მოვლენად თვლიდა. იღვა საკითხი: ხომ არა გვაქვს აქ საქმე საშუალო ირანულ ენასთან, რომელმაც გამოიყენა არამეული იდეოგრაფები? ასე ფაქტობდა ირანისტთა დიდი ნაწილი (ვ. ჰენინგი, ფ. ენისი, და სხვ.), თუმცა მათ შორის არიან ისეთებიც, რომლებიც სემიტოლოგებთან ერთად, ტექსტის ენად არამეულს აცხადებენ (ა. ფერიხანიანი, მ. ბოგოლიუბოვი). მაგრამ ტექსტის ენის ირანულად გამოცხადებას ბევრი ხელისშემშლელი მიზეზი აქვს, რაც სწორად არის აღნიშნული გიორგი წერეთლის მიერ («ვიდრე წარწერაში არ არის გამომჯღავებული აშკარად სპარსული ფორმა, ჩვენ არ შეგვიძლია დარწმუნებული ვიყოთ მისი ენის სპარსულობაში»⁴³). რაც შეეხება „ირანიზმებს“ (მათში იველიზმებმა არამეული სიტყვების იდეოგრაფიული ფუნქციაც), არამეულ ტექსტშიც შეიძლება გვექონდეს და ეს იმ ხანისათვის იბერიაში ბუნებრივია (იგი ხომ ირანულის პოლიტიკური გავლენის ზონაშია მოქცეული), მეტადრე ბუნებრივია არამეულისათვის, რომელიც აქემენიანთა დროიდან მოყოლებული ირანულის გარკვეულ გავლენას განიცდის (ძირითადად ლექსიკური სესხებანი). მეცნიერთა ერთი ჯგუფი (ვ. აბაევო, რ. ფრაი, ა. ფრეიმანი) შესაძლებლად თვლიდნენ არმაზის წარწერებში დაგვიანება ქართული ენის პეტროგრაფიული ვადნოცემა (მოვლიანებით რ. ფრაი) აქ ქართული შეცვალა საშ. სპარსულით). მაგრამ ბილინგვის ტექსტის გულდასმით შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ „ირანიზმების“ რაოდენობა ბევრად მცირეა, ვიდრე ეს გიორგი წერეთელს ჰქონდა აღნიშნული. იხსნება ზოგიერთი „ენობრივი შეუსაბამობა“ კლასიკური არამეულის თვალსაზრისითაც⁴⁴.

ყურადღებას იპყრობს სტანდარტული არამეულის გრამატიკის თვალსაზრისით ზოგიერთი დეტალიც, რომლებიც ჩვენ წარწერებს საერთო აქვთ სომხეთის არამეულ წარწერებთან, მათ შორის ყველაზე ძველ — სევანის წარწერებთან⁴⁵. ასეთია, მაგალითად, სახელის განსაზღვრული ფორმის, ე. წ. *status emphaticus*-ის ნაცვლად უარტიკლო ფორმის ხმარება (როგორც ეს განუსაზღვრელ მდგომარეობაში — *status absolutus*-შია): ბილინგვა — *prsmn mlk* „ფარსმან მეფე“, მონოლინგვა — *mhrđ mlk rb* „მიპრიდატ მეფე დიდი“, სისიანი — *mtql ksp* „ვერცხლის წონა“⁴⁶, სევანი — *rtḫsst mlk* „ართახსასთ (არტაქსერქს) მეფე“ და მისთ. ყველგან აქ მოსალოდნელი იყო *mlk'*. ცხადია, ასეთ შემთხვევაში *mlk* არც განუსაზღვრელი ფორმა (*st. abs.*) და არც ჯენტიური კონსტრუქცია (*s. cstr.*), როგორც ამას მართებულად შენიშნავს ა. ბორისოვი და იქვე აღნიშნავს, რომ არამეული გრამატიკიდან ასეთივე გადახვევა გვაქვს მცხეთის რიგივ არამეულ წარწერაში⁴⁷. ამავე რიგისაა კუთვნილების გამომხატველ კონსტრუქციაში (*st. cstr.* მდგომი სახელის შემდეგ რელაციური ნაწილაკის *zy-*ს დასმა საკუთარი სახელის წინ მაშინ, როცა ამ ნაწილაკის ხმარება დასა-

⁴² გ. წერეთელი, არმაზის ბელინგვა, გვ. 27.

⁴³ იქვე, გვ. 29—30.

⁴⁴ კონსტანტინე წერეთელი, შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე (იბეპედა).

⁴⁵ А. Борисов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

⁴⁶ А. Перханийн, Армянская надпись из Сисяна, გვ. 80.

⁴⁷ А. Борисов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

შეგბა. მხოლოდ არტიკლიანი ფორმის (st. emph.-ის) შემდეგ, აქ კი იგი ზედმეტია: შდრ.: 'ntt zy ywdungin „მეუღლე იოდმანგანისა“ (ბილინგვა), mhrdt mlk rb brh zy prsmn mlk rb „მიპრიდატ მეფე დლი ძე ფარსმან მეფისა დლისა“ (მონოლინგვა), 'rthst mlk br zy zrytr „ართაჰმასთ მეფე ძე ზარიათისა“ (სეგანიო)ᄂ.

ხსენებული დარღვევები, ა. ბორისოვის აზრით, მხარს უჭერს მოსაზრებას: „რომ შესაძლებელია სევანის წარწერების ენა იყოს სპარსული ან ადგილობრივი — სომხური. საერთოდ კი ამ წარწერების ენა მისთვის გაურკვეველია; ჩამდენადაც, შემოსხენებულის გარდა, წარწერის მეოთხე სტრიქონი „არაარამეული ხასითისა“ᄃ. აქვე შენიშნულია, რომ სევანის წარწერების ყველა სიტყვა გამორყევილია ფალაურ იდეოგრაფიად. დაახლოებით ანალოგიური აზრისაა მ. ლიძბარსკი აგაჩა-კალის არამეულ ნაწილზე, რაც, სამწუხაროდ, მეტად დაზიანებულია: წარწერა შეიძლება დაწერილი ყოფილიყო როგორც არამეულ, ისე სპარსულ ან სომხურ ენაზეᄄ.

მ. საქართველოში ნაპოვნი არამეული წარწერების შესწავლას განსაკუთრებული ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა აქვს ქართველი ხალხისათვის. წარწერებში ნახსენები ისტორიული პირებისა და ფაქტების მეშვეობით შესაძლებელი ხდება საქართველოს ისტორიის იმ მონაკვეთის გარკვევა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქართული ისტორიული წყაროების დაწერამდე. ასე მაგალითად, არმაზის არამეული სტელები გვაუწყებენ, რომ იბერიასი ახ. წ. I—II სს-ში იყო პიტიახშის სტატუსი, რომელიც სხვადასხვა დროს ჰქონდათ ზევახ დიდი, ზევახ მცირეს, შარგასს (თუ შარაგასს). ამავე წარწერებში დასტურდება ეზოისმოდერის (სამეფო კარის გამგებლის)ᄅ თანამდებობაც, რომელიც ეკავათ აგრიაპა და იოდმანგანს. არმაზის ტექსტებში მოხსენიებულია იბერიის მეფეები: მიპრიდატ, ხეფარნუგ, ორი ფარსმანი (მონოლინგვა: „ფარსმან მეფე დიდი“, ბილინგვა: „ფარსმან მეფე“), ფარნავაზი (?). მოცემულია ცნობები ხსენებული ისტორიული პირების (მეფეების, პიტიახშების, ეზოისმოდერების) შესახებ. არმაზის ტექსტების მიხედვით იბერიის სამეფო კარის სტრუქტურა I—II საუკუნეებში ასეთ სახეს იღებს: ფარსმან მეფე დიდი, მისი პიტიახში ზევახ დიდი, მიპრიდატ მეფე დიდი, მისი პიტიახში შარგას, ფარსმან მეფე, მისი პიტიახში ზევახ მცირე, უზოისმოდერია აგრიაპა, ხეფარნუგ მეფე, მისი ეზოისმოდერია იოდმანგანი (ფარსმან დიდი = ფარსმან I, I ს. 40—60-იანი წლები; ფარსმან მეფე = ფარსმან II, II ს. 30—50-იანი წლები)ᄆ.

ამასთანავე, არმაზის მონოლინგვაში (შარგასის წარწერაში) მოცემულია ცნობა ამ პირთა ნათესაური კავშირის შესახებ. ჩვენ ვიჯობთ, რომ ფარსმან მეფე დიდი იყო მამა მიპრიდატ დიდი მეფისა, ხოლო პირველის პიტიახში ზევახ დიდი — მამა მომდევნო პიტიახშის შარგასისა. ეს ცნობა (მეფეთა მიმართ) დასტურდება მცხეთაშივე 1867 წელს აღმოჩენილი ბერძნული წარწე-

ᄂ А. Борисяков, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 102.

ᄃ იქვე, გვ. 103.

ᄄ L. I. Dzbarsky, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 250.

ᄅ შდრ. გ. წერეთელი, *არმაზის ბილინგვა*, გვ. 44—45.

ᄆ შდრ. იქვე, გვ. 33—34, ასევე ქსე I, გვ. 576.

რიჭი. ბილინგვაში თანამდებობის პირთა მხოლოდ ერთ ნათესაობით კავშირზეა საუბარი: ხსენებულ მეფის ეზოისმოდგარი იოლმანგანი არის ძე ფარსმან მეფის ეზოისმოდგარის აგრიპასი.

ზოგი არამეული წარწერა მიუთითებს ქართველთა და პართელთა ურთიერთობაზე და საქართველოს გარკვეულ გავლენაზე ამ რეგიონის პოლიტიკურ ცხოვრებაში (მცხეთა-სამთავროს ლანგარი).

9. საქართველოში აღმოჩენილმა არამეულმა წარწერებმა მოგვცეს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ დაახლ. ძვ. წ. III — ახ. წ. III სს-ში იბერიაში გამოიყენებოდა არამეული და ბერძნული ენები სათანადო დამწერლობებით, როგორც მათთვის საჭირო შემთხვევაში (კანცელარიასა თუ სხვაგან) იყენებდნენ ქართველები, როგორც ამას აცხადებდნენ პართიაში, სადაც არშაკიდების ხანაში ასევე გამოიყენებოდა ბერძნული და არამეული. ანალოგიური ვითარება უნდა ყოფილიყო სომხეთში.

ამრიგად, ხსენებულ ხანაში (ძვ. წ. III — ახ. წ. III სს.) არამეული წარმოდგენდა „საკანცელარიო“ (სამწერლობო) ენას იბერია-სომხეთის რეგიონში, ენას, რომელსაც იყენებდნენ ამ რეგიონის მკვიდრი ტექსტის წერას ყველა შემთხვევაში (ზღრ. მონოლინგვა — გამარჯვების სტელა და ბილინგვა — ეპიტაფია). ხსენებულ დრომდე, შესაძლებელია, ქართველებს არც ჰქონდათ წერის სხვა საშუალება, რამდენადაც ამ ხნის განმავლობაში საქართველოში (და არც სომხეთში) ასეთი რამ არ ჩანს. აღნიშნულთან დაკავშირებით ჩვენ შესაძლებლად ვცნობთ ასეთი პიპოთეზა წარმოვადგინოთ: ძვ. წ. III ს-მდე იბერიაში (ასევე სომხეთში) ადგილი ჰქონდა მხოლოდ ზეპირსიტყვიერებას, ყოველგვარი ამბისა თუ თხზულების ზეპირად თხზვას და მის გადაცემას თაობიდან თაობაში (როგორც ეს ცნობილია, მაგალითად, ძველ საბერძნეთსა თუ ძველ პალესტინაში)⁶⁴. ამით აიხსნება ის მდიდარი ზეპირსიტყვიერება, რომელმაც დღემდე მოაღწია ჩვენში და რომლის ფესვები, როგორც ცნობილია, ძალიან შორს, საუკუნეთა სიღრმეშია გადგმული. სწორედ ამ ზეპირსიტყვიერებამ შემოგვინახა იმდროინდელი აზროვნებისა და კულტურის მაღალი დონე. იგივე ითქმის სომხურის მიმართაც. დაახლ. ძვ. წ. III—II სს-ში ჩვენს კულტურულ ცხოვრებაში ხდება დიდი გარდატეხა: ხმარებაში შემოდის გარკვეული დამწერლობა. და ამის შემდეგ ჩნდება შესაძლებლობა ზოგი რამ მიინც და იწეროს და არა მხოლოდ ზეპირად ითქვას. ერთხანს ეს არის არაქართული დამწერლობა, არამედ ის, რასაც დიდი ტრადიცია ჰქონდა ახლო და შუა აღმოსავლეთში — არამეული, რომელსაც ფართოდ იყენებდნენ ჭერ კიდევ აქემენიანთა იმპერიაში. საჭირო ქართული (თუ სომხური) ტექსტი არამეულად არამეულ ენაზე იწერებოდა და ამით ხდებოდა მისი გრაფიკული ფიქსაცია. პირველად ეს იყო ის დამწერლობა, რომელიც იხმარებოდა სპარსეთის იმპერიაში აქემენიანთა ხანაში (ძვ. წ. VI—IV სს.). მოგვიანებით (ძვ. წ. I ს-დან) (ან ეგვიპტის უფრო ადრეც) საქართველო-სომხეთის რეგიონში ვითარდება ამ დამწერლობის ადგილობრივი სახეობა — არმაზული, რომელზეც წარმოდგენილია ამ რეგიონის არამეული ძეგლები I—III საუკუნეებისა. ამავე ხანისაა პართული ტიპის დამწერლობით შესრულებული წარწერები, რომლებიც მხო-

⁶⁴ Г. В. Церетели, ВДИ, 1948/2, с. 49—50.

⁶⁴ ზღრ. თ. გაბყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა..., გვ. 199—201.

ლოდ იმპორტულ საგნებზე გვხვდება. ამრიგად, საქართველოში (იბერიაში) ძვ. წ. III ს.-დან (დაახლ.) არამეული სამწერლობო ენის ფუნქციით გვევლნება.

10. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ არამეულ წარწერებს, როგორც დადინახეთ, აქვე დიდი ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა. წარწერებში მოხსენიებული პირები და აქ მოცემული ცნობები უპირველად საინტერესო მასალაა ქრისტიანობამდელი საქართველოს ისტორიისათვის (როგორც შიდასახელმწიფოებრივი, ისე საგარეო-პოლიტიკური თვალსაზრისით). ამასთანავე, წარწერები მიუთითებენ იმ გარკვეულ წერილობით ტრადიციაზე, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საქართველოში ჩვენამდე მოღწეული ქართული ანბანის შექმნამდე. ეს ტრადიცია დასაწყისს უნდა იღებდეს იმ ხანაში, რომელზეც, ქართველი მემატიანის მიხედვით, მოდის ფარნავაზის მეფობა იბერიაში. ამდენად, არ არის გამორიცხული, რომ არამეული დამწერლობის (და ენის) ქართველთა მიერ სამწერლობოდ გამოყენება მოგვიანებით, შუა საუკუნეებში, როცა თვით ქართული დამწერლობის ხმარება მტკიცედ იყო შემოსული, გაგებული იყო როგორც „ქართული მწიგნობრობის“ დასაწყისი. მართალია, ლენინტი მროველთან (XI ს.) ნათქვამია, რომ „ფარნავაზმა“ განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზრადიბოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართული-სა“, მაგრამ ძალიან საეჭვოა, რომ ეს სიტყვები ვრცელდებოდეს „საკანტე-ლარიო“ (სამწერლობო) ენაზეც. ადვილი წარმოსადგენია, რომ სპარსეთის იმპერიის დაცემის შემდეგ, ე. ი. ფარნავაზის დროისათვის, სპარსული ენის ხმარება საქართველოში შეიზღუდა, მაგრამ ჯერ კიდევ იხმარება კლასიკური არამეული თავისი დამწერლობით (მხოლოდ როგორც სამწერლობო ენა). მოგვიანებით კი ამ ძველ არამეულ დამწერლობას ცვლენ ადგილობრივი სახეობა არამეული დამწერლობისა, ე. წ. არმაზული (I—III სს.).

არ არის გამორიცხული საქართველოში ენისა და დამწერლობის გამოყენება ქართული ტექსტის გადმოცემისათვის ე. წ. ალოგოტოგრაფიული წესით, რის ვიზუალური თამაზ გამყრელიძემ წარმოადგინა⁸⁵. იგი, როგორც ცნობილია, გულისხმობს ქართული ტექსტის არამეული თარგმანის არამეულადვე ჩაწერას და ქართულად წაკითხვას. სწორედ ასეთი წესით ქართული ტექსტის ჩაწერა საფუძველს აძლევს თამაზ გამყრელიძეს გაშიფროს ლენინტისეული გამოთქმა „ქართული მწიგნობრობა“.

საინტერესოა, რომ ზემოხსენებული სევანის წარწერების წაკითხვასთან დაკავშირებით ვლადიმერ ლიევიცმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ შესაძლებელია არამეული ტექსტები გათვალისწინებული ყოფილიყო მათი ზეპირად გადმოცემისათვის. მას მხარი დაუჭირეს იგორ დიაკონოვმა და კლავდია სტარკოვამ⁸⁶. მათი თვალსაზრისით დასაშვებია, რომ სევანის ტექსტები დაწერილია ძლიერ შერყენილ არამეულ ენაზე, რომელიც არ გამოიყენებოდა იდუგინად კულად. მაგრამ ამავე დროს მათთვის ისიც შესაძლებელია, რომ ტექსტი ვიზუალდობდეს მის სპარსულად თარგმანს ზეპირად. აქვე მინდა გავიხსენო გერმანელი მეცნიერის პ. შედერის მოსაზრება, გამოთქმული აქემენიანთა ხანის არამეულ ტექსტებზე ჯერ კიდევ 1930 წელს: „...აქემენიანთა ხანის წმინდა არა-

⁸⁵ თამაზ გამყრელიძე, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1987 წლის 20 ნომბერი, გვ. 3; მისივე წერის ანბანური სისტემა..., გვ. 200.

⁸⁶ И. М. Дьякова, К. В. Старкова, Надпись Артаксия (Арташеса I), царя Арменян, — ВДИ, 1956, № 2.

მეფული ტექსტები ვარაუდობენ მათ ზეპირ „განმარტებას“ სპარსულ ენაზე მიღლი რანვის სპარსელი ჩინოვნიკებისათვის⁶⁷.

ვფიქრობთ, საქართველოს არამეული წარწერების მიმართ შეიძლება იგივე ითქვას, რაც ითქვა სევანის წარწერების მიმართ, და სახელდობრ: (1) ეს წარწერები არამეულადაა დაწერილი და არამეულადვე იკითხებოდა, ან (2) ქართული ტექსტი არამეულის მეშვეობით ალოგოტოგრაფიულად გადმოცემულია ქართულადვე წასაკითხად. ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, არამეულ წარწერებთან დაკავშირებით, დღესდღეობით სხვა მოსაზრებათა არგუმენტაცია, ვფიქრობთ, გაძნელებია.

საქართველოს არამეულ წარწერებზე შეშაობისას მრავალი საინტერესო საკითხი დგება, რაც ცალკე კვლევასა და მსჯელობას მოითხოვს. აქ ჩვენ გვინდოდა მხოლოდ ზოგადად წარმოგვედგინა სურათი საქართველოში მოპოვებული არამეული წარწერების შესახებ და ხაზი გავგესვა მათი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობისათვის ქართველოლოგიის თვალსაზრისით.

АРАМЕЙСКИЕ НАДПИСИ ГРУЗИИ И ИХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

На территории Грузии, особенно в Восточной Грузии (Иберии) в разное время были найдены надписи, выполненные арамейским письмом, часть которых по своему языку является также арамейским. Большинство арамейских надписей, включая и арамеографические иноязычные, сделано на предметах из металла и глины (чаши, блюда, кувшины...). В этом отношении особый интерес представляют арамейские стелы из Мидхета — Армави (одна из них греко-арамейская билингва, вторая — арамейская монолингва), содержащие сравнительно большие тексты. Графически эти надписи следуют отнести к трем разным типам арамейского письма: северо-месопотамскому, парфянскому и имперскому (официальному) арамейскому. Большая часть арамейских надписей выполнена особым видом арамейского письма, которым пользовались при написании текстов на армавских стелах — «армавское письмо» (Г. В. Церетели). Оно представляет собой один из видов северо-месопотамского типа арамейского письма, который широко применялся не только в Грузии, но и в Армении. Самой ранней из них является армавская монолингва (I в. н. э.), а самой поздней — надпись из с. Боря (III в.). Примерно к этому времени (I—III вв.) следует отнести и другие надписи, выполненные армавским письмом. В отличие от армавских надписей, надписи на обломках глиняного кувшина из Уплисхиде выполнены арамейским письмом, характерным для памятников периода ахеменидов. Палеографический анализ дает нам основание отнести их примерно к III—II вв. до н. э., чему соответствуют и археологические данные. Письмо надписи на блюде из Мидхета-Самтавро относится к парфянскому типу арамейского письма, широко распространенного в Парфянском царстве. Датируется I в-ом н. э.

⁶⁷ И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, *დასახ. ნაშრობი*.

В Грузии и Армении в дохристианской эпохе в качестве письменного языка применяли арамейский, употребление которого, видимо, началось прибл. в III—II вв. до н. э. и продолжалось до христианизации этих стран (IV в. н. э.). Однако арамейское письмо в данном регионе проявляется в разных видах: вначале употребляется тот тип арамейского письма, который был широко распространен в Персидской империи (Имперский арамейский), позднее же развилось местное арамейское письмо, т. н. армазское, на котором представлены памятники I—III вв., в парфянский тип письма, которым выполнены надписи на импортированных предметах.

Арамейские надписи, найденные в Грузии, имеют большое культурно-историческое значение. Упомянутые в надписях лица и приведенные в них сведения представляют собой интересный материал для истории дохристианской Грузии (как внутрисубъективного, так и внешнеполитического характера). К тому же, они указывают на определенную письменную традицию в Грузии до появления (или широкого распространения) грузинского алфавита.

ARAMAIC INSCRIPTIONS FROM GEORGIA AND THEIR HISTORICAL AND CULTURAL IMPORTANCE

Summary

In the territory of Georgia, especially in East Georgia (Iberia) inscriptions in Aramaic script were found in different times, part of them being also Aramaic in language. Most of Aramaic inscriptions, including Aramaicographical foreign inscriptions are executed on metal and clay objects (bowls, dishes, pitchers...). Here of the most interest are Aramaic stelae from Mtskheta-Armazi (one of them is the bilingual Greek-Aramaic inscription, while the other is the monolingual Aramaic inscription), containing relatively long texts. Graphically these inscriptions can be ascribed to three different varieties of Aramaic Script: North-Mesopotamian, Parthian and Imperial (official) Aramaic. The majority of Aramaic inscriptions is executed in a special variety of the Aramaic script, used for texts on Armazian stelae and known today as „Armazian writing“ (G. Tsereteli). It is one of the North-Mesopotamian varieties of Aramaic script, widely used both in Georgia and Armenia. The earliest of them is the Armazian monolingual inscription (1st cent. A. D.) and the latest is the inscription from Bori (3rd cent A. D.). Approximately from this time (1st—3rd cents.) other inscriptions in Aramaic script should be dated. Unlike the Armazian inscriptions the inscription on the pitcher fragment from Uplistsikhe is made in Aramaic script, typical for monuments of Achaemenid times. A graphical analysis dates them from the third-second centuries B. C., which agrees with archeological data. The script of inscription on the dish from Mtskheta-Samtavro is a Parthian variety of Aramaic script widely used in the Parthian Kingdom and dates from the 1st cent. A. D.

In Georgia and Armenia in the pre-Christian period Aramaic was used as a written language, whose usage may have begun approximately from 3rd—2nd cent. B. C. up to the adoption of Christianity in these countries (4th cent. A. D.). In this region, however, different varieties of Aramaic script were used: first, the Aramaic script, which was widespread in the Persian empire (Imperial Aramaic) and later the local Aramaic script was developed, i. e. the Armazian script typical for monuments of 1st—3rd cent. and the Parthian variety in which inscriptions on imported objects were made.

The Aramaic inscriptions found in Georgia are of great historical and cultural significance. Names and data mentioned in these inscriptions represent an interesting material for pre-Christian Georgian history (both from home and foreign policy viewpoint). Besides, they are indicative of a particular written tradition which existed in Georgia before appearance (or widespread) of the Georgian alphabet.

ორი მხირე არამეული წარწერა ლელოფლის გორიდან

1. დედოფლის გორაზე წარმოებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა (1989 წ.) გამოავლინეს შარანი, სადაც ოთხი ქვევრიდან სამს ქვევრის პირზე ჰქონდა არამეული წარწერა. მეოთხე ქვევრის პირი არ იყო შენახული და, ამდენად, ძნელია ითქვას, იყო თუ არა მასზე წარწერაც, რაც აღნიშნული ვითარების გამო სავსებით მოსალოდნელი იყო (ცნობები და წარწერები მოგვაწოდა არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ი. გაგოშიძემ). პირველად გამოვლენილი ქვევრის პირის წარწერა ხსენებული მარნიდან ჩვენ აღრე გამოვქვეყნეთ¹. იგი შვიტავს ერთ სიტყვას და შესრულებულია, ჩვენი აზრით, არმაზული დამწერლობით ძვ. წ. I ს-ში. იმავე დამწერლობითაა, ცხადია, შესრულებული დანარჩენი ქვევრების წარწერებიც.

2. მეორე ქვევრის (პირობით ქვევრი № 2) პირზეც, მსგავსად პირველი ქვევრისა (ქვევრი № 1), ერთი სიტყვაა ამოკაწრული:

𐌕𐌗𐌕

აღნიშნული სიტყვა სამი ასოსაგან შედგება, რომელთაგან პირველი ორი იდენტურია № 1 ქვევრის წარწერის I და III ასოსი.

შდრ.: № 1— 𐌕𐌗𐌕 და № 2— 𐌕𐌗𐌕

განსახილველი წარწერის I ასო 𐌕: გარკვევით II-ბგერას გაღმოსცემს.

ხოლო II ნიშანი 𐌗 — აღეფია > განსხვავებულია III ნიშანი, რომელიც I წარწერაში არ გვხვდება — 𐌗

ნიშანი 𐌗 ანალოგებს პოულობს თვით არმაზულ დამწერლობაშიც, მაგრამ

გარკვეული ვარიაციით: არმაზულ დამწერლობაში, მათ შორის სისიანის (სომხეთი) წარწერაშიც (ძვ. წ. I ს.), სადაც სავსებით იდენტურია I და II ასო (II და 𐌗), მოცემული ნიშანი გრძელი ფეხითაა — სის. 𐌗

გვა— 𐌗 𐌗, ასევე არმაზის ბილანგვა— 𐌗, 𐌗, რაც t ასოს წარმოადგენს.

„ფეხმოკვეცილი“ t გვხვდება მცირე უზენისა და ნისას საბეჭდავების წარწერებში (I—II სს.), ასევე ნისას წარწერებში, რომლებიც ანალოგიურ ქურტულ-

ზეა გაკეთებული (ძვ. წ. I ს.). ამრიგად, მოცემული სიტყვის 𐌕𐌗𐌕 ყველა ასო

¹ ჟ. წარე თ ი ლ. უძველესი არმაზული წარწერა საქართველოში, სმპ, 146/1, 1993.

ანალოგიური მოხაზულობით გვხვდება ნისას ჭურჭლის წარწერებში და სისია-
ნის წარწერაში. ყველა ეს წარწერა განეკუთვნება ძვ. წ. I ს.-ს.

3. ზემოთქმულის საფუძველზე, ვფიქრობთ, № 2 ქვეერის წარწერა ასე
უნდა იკითხებოდეს: n't.

ასეთი სიტყვა არც არამეულში და არც ირანულში დადასტურებული არ
ჩანს. თუ გავითვალისწინებთ ჭურჭელზე წაწერილ სიტყვათა შინაარსს ანალო-
გიურ შემთხვევაში, იგი უნდა აღნიშნავდეს ან მას, რისთვისაც ეს ჭურ-
ჭელი იყო გათვალისწინებული, ან ზომის ერთეულს, ანდა საკუთარ სახელს.
ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ეს უნდა იყოს ან ჭურჭლის პატრონის სახელი,
ანდა მისი გამკეთებლისა. პირობითად ეს წარწერა შეიძლება წავიკითხოთ რო-
გორც nat, საინტერესოა, რომ ირანულ საკუთარ სახელთა შორის, რომლებიც
კომპოზიტებს წარმოადგენენ, გვხვდება სახელი n'at (natā—?) abla-nata-
nabla (არამეულ ამულეტზე, V ს.)². ირანულ საკუთარ სახელად დადასტურებულია
nwt (სასან. Nōd)³.

4. № 3 ქვეერზე ერთი ნიშანია ამოკაწრული — 3. ანალოგიური ნიშანი —

გვხვდება საშუალო სპარსულ წარწერებში⁴. იგივე ნიშანი „დატეხილი ხაზით“
დასტურდება არმაზული დამწერლობით შესრულებულ წარწერებში (ურბნი-
გა — ახ. წ. I ს., მცხეთა-არმაზის მონოლინგვა — ახ. წ. I ს., არმაზის ბილინ-
გვა — II ს.) და აქაც აღნიშნავს d-ასოს. სამწუხაროდ, არ ვიცით, როგორ
აღინიშნებოდა d სხვა, არმაზული დამწერლობით შესრულებულ, წარწერებში
(სისიანი, გარნი, ბორი), მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ სხვა ასოთა იდენტუ-
რობას თითქმის ყველა წარწერისას, რომლებიც არმაზული დამწერლობითაა
შესრულებული, აქაც d-სათვის 3 ნიშნები უნდა ვივარაუდოთ. აღსანიშნავია,

რომ d ასოს ვაღმოცემა ამგვარად არამეულ დამწერლობათა შორის სხვაგან არ
გვხვდება (გარდა საშ. სპ. ნიშნისა იმავე d-სათვის), მათ შორის არც ერთ

ჩრდილო-მესოპოტამიურ დამწერლობაში, რომელთა ტიპსაც განეკუთვნება არ-
მაზული დამწერლობა⁵.

5. რას შეიძლება ნიშნავდეს ქვეერზე ამოკაწრული ერთი ასო? როგორც
ცნობილია, ასოები სემიტურ ენებშიც ხშირად აღნიშნავდნენ რაიმე რიცხვს.
სემიტურში d ასოს რიცხვითი მნიშვნელობა არის „4“, მაგრამ ჩვენთვის საინ-
ტერესო ხანაში ძველითგანვე მოყოლებული რიცხვი გამოიხატებოდა არა ასო-
ებით, არამედ სპეციალური ნიშნებით. ამდენად, აქ d-ს რიცხვით მნიშვნელო-
ბაზე საუბარი გაუმართლებელია და იგი სწორედ d ასოს გამოხატავს.

² J. Naveh—Sh. Shaked, Amulets and Magic Bowls. Aramaic Incantations of
Late Antiquity. Jerusalem—Leiden, 1985, გვ. 57-²⁸, 59.

³ Ph. Gignoux, Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique. Wien,
1986, გვ. 136, № 691.

⁴ J. Naveh, Early History of the Alphabet. Leiden, 1982, გვ. 133.

⁵ გ. წერეთელი, არმაზული დამწერლობა, სემიტოლოგიური ძიებანი, V, თბილ-
სი, 1991, გვ. 60—70.

წინამდებარე შემთხვევაში ორი რამ შეიძლება იყოს: (1) იგი გადმოსცემს შემოკლებულ აღნიშვნას რაიმე სიტყვისა, ან (2) სიმბოლური ნიშანი ხელოსნისა (დამლა). ეს უკანასკნელი ყოველთვის ერთი (ცალკე მდგომი) ასოთა გადმოცემულია. რაც შეეხება d ასოთი სიტყვის აღნიშვნას, ამ მხრივ ცნობილია ასეთი ასო d მონეტებზე როგორც შემოკლება ფულის ერთეულის სახელწოდებისა dnr „დინარი“ (denar)^{7,8}. ცხადია, ქვევარზე ფულის ერთეულს არ დააწერდნენ. აქვე უნდა გავიხსენოთ ასევე ცალკე მდგომი ასო ζ (r) ქვევარის პირზე უფლისციხიდან.

ხსენებული d ასო შესაძლებელია ქვევარში მოთავსებული სურსათის სახელწოდების შემოკლება იყოს. ასეთი შესაძლებელია ყოფილიყო dhn „ჰონი“, თუმცა ასეთ შემთხვევაში ასეთი შემოკლებანი ცნობილი არ არის. უფრო საფიქრებელია აქ d-ს ნიშანი ქვევარის ხელოსნის დამლა იყოს, მაგრამ მაშინ მოსალოდნელი იყო იგივე ნიშანი იქვე მოთავსებულ სხვა ქვევარებსაც ჰქონოდათ, რაც არ შეინიშნება.

6. დამწერლობა, რომლითაც შესრულებულია დედოფლის გორაზე აღმოჩენილი ქვევარების წარწერები, როგორც უკვე ითქვა, არამეული დამწერლობის ადგილობრივი სახეობაა, რომელიც არამაზულის სახელწოდებითაა ცნობილი. ამასთანავე, ამ ორი წარწერის განხილვა და ანალიზი კიდევ ერთხელ აღიქმება იმ მოსაზრებას, რომელიც № 1 ქვევარის წარწერის პუბლიკაციის დროს გამოითქვა: წარწერები შესრულებულია დაახლ. ძვ. წ. I ს-ში, რაც ეყრდნობოდა I წარწერის ოთხი ასოს პალეოგრაფიულ ანალიზს. № 2 და № 3 ქვევარის წარწერებში: χ ζ (და ი(ζ (მათ ემატება ζ ხვა

ასო: ζ (h) და d ζ რომლებიც აგრეთვე, ადრე ცნობილ არამაზულ წარწერებში

პოულობენ ანალოგებს. საყურადღებოა, რომ იმავე დედოფლის გორაზე აღმოჩენილი ფირფიტების არამეული წარწერებში იდენტურ ნიშნებს თითქმის ვერ გვხვავთ (ერთადერთი გამონაკლისია y-ის აღმნიშვნელი ასო γ). ამრიგად, დედოფლის გორის ქვევარების არამეული წარწერებიდან 6 ასოა ცნობილი

დღეს: χ (ζ (τ), d(ζ), y(γ), n(ζ), t(h)

ამასთანავე, მათი მოხაზულობა, არსებითად, თანხვედრა ძვ. წ. I ს-ის ახლომონათესავე წარწერებს, როგორცაა სისიანისა და სინას წარწერები და, ამდენად, ეს დამწერლობა ადრეულ არამაზულ დამწერლობად უნდა მივიჩნიოთ. ამრიგად, სისიანის წარწერა სომხეთში, ხოლო დედოფლის გორის არამეული წარწერები საქართველოში უძველეს არამაზულ დამწერლობას წარმოგვიდგენენ⁹.

⁶ M. L i d z b a r s k i. Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, I. Hildesheim, 1962, გვ. 172.

⁷ И. Н. В я н н и к о в. Словарь арамейских надписей.—Палестинская сборник, вып. 5, გვ. 230.

⁸ Ch.-F. J e a n, J. H o f f i z e r. Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest. Leiden, 1965, გვ. 69.

⁹ შტრ. კ. წ ი რ ე თ ე ლ ი, არამაზული დამწერლობა.

АРАМЕЙСКИЕ НАДПИСИ С ХОЛМА «ДЕДОПЛИС ГОРА»

Резюме

Археологические раскопки на холме «Дедоплис гора» («Холм царицы») у с. Арадети (Вост. Грузия) в 1989 г. (руководитель экспедиции Ю. Гагошидзе) выявили четыре винных кувшина (квеври), из которых три имеют арамейские надписи на горлышке квеври. Одну из них (квеври № 1), выполненную т. н. армазским письмом (местная разновидность арамейского письма), мы опубликовали раньше¹⁰. Тем же письмом выполнены и надписи на остальных кувшинах (квеври № 2 и квеври № 3):

№ 2: (n't) № 3: (d).

Сравнивая эти надписи с надписью квеври № 1, мы получаем 6 букв данного письма: ʔ (), g (), d (), y (), p (), t (), которые находят аналоги в известных армазских надписях.

Однако их очертания в основном совпадают с очертаниями букв близкостоящих к ним надписей, относящихся к I в. до н. э., какими являются надписи из Сисиана и Нисы. Поэтому письмо, используемое в надписях с холма «Дедоплис гора», как и письмо сисианской надписи, следует считать раннеармазским письмом, а названные надписи — старейшими памятниками армазского письма.

В отношении содержания данных надписей сказать что-либо определенное трудно. Возможно, n't — собственное имя хозяина или мастера квеври, а буква d является либо сокращением слова, либо знаком мастера.

¹⁰ К. Церетели, Древнейшая армазская надпись в Грузии. — Сообщ. АН Грузии.

Die alte aramäische Inschrift in Georgia

1877 fand G. Filimonow im Dorf Stephanzinda (heute Kasbegi) in der Mauer der Kirche einen Schatz (Filimonow 1878, 40). Der "Schatz aus Kasbegi" besteht aus fast 200 Gegenständen verschiedener Epochen und Kulturen. Man nimmt an, daß zwischen diesem Schatz und dem religiösen Kult der alten Stämme des Kaukasus ein Zusammenhang besteht (Amiranaschwili 1950, 73). Ein großer Teil des Schatzes wird im staatlichen Geschichtsmuseum Moskau aufbewahrt, ein kleiner Teil im staatlichen Simon-Dshanaschia-Museum Tbilisi und ein silberner Becher in der Ermitage in Sankt Petersburg. Es geht hier um einen silbernen Becher, dessen oberer Teil beschriftet ist. Das Foto des Bechers und die handschriftliche Abbildung der Inschrift wurden zum ersten Mal von Schlottmann veröffentlicht (ZDMG, XXXIII, 292); später wurden die Inschrift und das Foto des Bechers in den zweiten Teil (Pars Secunda) des CIS Corpus Inscriptionum Semiticarum aufgenommen (CIS, P. II, T.I, Paris, MDCCLXXXIX/1889, Taf. 110, 110a). Noch später veröffentlichte I. Smirnow zwei Fotos vom Becher (Smirnow 1909, Taf. III, 13). Er gab auch die Parameter des Bechers an (Höhe 18,5 cm, Durchmesser 5,5 cm) und konkretisierte die Herkunft der Inschrift (aramäisch). Für aramäisch hielten die Inschrift auch die beiden ersten Herausgeber.

"Der orientalische Charakter der dekorativen Verteilung weist mehr darauf hin, daß ein achemenidisches Kunstwerk allerdings bereits mit den Merkmalen des griechischen Einflusses - vor uns liegt", bemerkt Sch. Amiranaschwili zum "Becher aus Kasbegi" (Amiranaschwili 1950, 74-75). Eine ähnliche Sicht wurde bereits im CIS vertreten; dort heißt es, daß der größte Teil des in Kasbegi gefundenen Geschirrs von der ansässigen Bevölkerung hergestellt worden sei, der silberne Becher aber

iranischer oder assyrischer Herkunft sein müsse (CIS, 1889, 103).

A. Kaltinski hält die Inschrift für semitisch und ist deshalb der Meinung, daß der Becher in einer syrischen Werkstatt der hellenistischen Zeit hergestellt wurde (Kaltinski 1926, 54).

Für I. Smirnow ist der Becher eindeutig iranischer Herkunft und gehört zur Epoche der Achemeniden. Was die Inschrift angeht, so ist sie seiner Meinung nach "nutzlos" zur Datierung und Feststellung der Herkunft des Bechers (Smirnow 1909, 6).

Eine letzte Äußerung über den Schatz von Kasbegi findet sich in der georgischen Enzyklopädie (Enzyklopädie, 617) wo er auf das 6.-5. Jh. v. Chr., der silberne Becher aber auf das 5. Jh. v. Chr. datiert wird.

Die Inschrift auf dem Becher ist folgendermaßen:

4 2 3 4 4

Wollen wir die Schrift, die eindeutig aramäisch ist, paläographisch untersuchen.

Das erste Zeichen (4) sieht dem zweiten (4) und dem fünften (4) sehr ähnlich, wobei die beiden letzten faktisch absolut identisch sind. Entweder ist hier überall ein und derselbe Laut ausgedrückt (d.h. es wiederholt sich ein und derselbe Buchstabe) oder zwei verschiedene Laute sind mit zwei fast identisch gestalteten Buchstaben ausgedrückt. Eine solche Ähnlichkeit besteht bei den Buchstaben "d" und "r" der offiziellen aramäischen Schrift. Diese Schrift wurde im iranischen Reich in der Zeit der Achemeniden (6.-5. Jh. v. Chr.) verwendet (Naveh 1970, 26). Darüber hinaus ist das Zusammenfallen dieser Zeichen auch für die späteren aramäischen Schriftarten, d.i. für die nordmesopotamischen (Hathra, Assy, Sari, Hassan-Kep im 1.-3. Jh.), charakteristisch: 7 = d, r (Naveh 1982, 142). Sogar in den syrischen Schriften, wo die Buchstaben "d" und "r" identisch sind, bildet nur ein Punkt unter oder über dem Buchstaben den Unterschied (3 oder 9 = d, 3 oder 9 = r; Naveh

1982, -146). (Vgl. die analoge Situation in den parthischen Inschriften: 𐎠=d, 𐎡=r; Naveh 1982, 133).

Mit dem Zeichen "4" in unserer Inschrift sind folgende Zeichen identisch: das "4" der Elephantine-Papyri (Ägypten), besonders das "4" der Lapidarien aus Thaima (5. Jh. v. Chr.) und aus Bahadirli (4. Jh. v. Chr.) (Naveh 1970, Taf. 10-11), sowie das "4" der Aschoka-Inschriften (Indien, 3. Jh. v. Chr.) (Naveh 1982, 137). Überall dort drückt dieses Zeichen sowohl "d" als auch "r" aus.

Den Zeichen für "d" und "r" ähneln die Buchstaben der aramäischen Texte aus Ägypten (6.-5. Jh. v. Chr.), die "k" bezeichnen. Das "Bein" von "k" ist nur etwas länger: 𐤊 (Naveh 1970, 47). Auch in den späteren Inschriften unterscheidet sich "k" von "d/r" hauptsächlich nur durch die Länge des "Beines" (vgl. 𐤊=d/r 𐤋=k, 𐤌=d/r 𐤍=k) (Naveh 1970, 47; Naveh 1982, 142)

Der 3. Buchstabe unserer Inschrift ist nichts anderes als ein oben offenes "b" -𐤁. I. Naveh gibt verschiedene Schreibweisen von "b" an: "geschlossene" (𐤁, 𐤁, 𐤁, 𐤁) und "offene" (𐤁, 𐤁, 𐤁). Letztere sind ab dem 8. Jh. v. Chr. belegt (Naveh 1982, 91-92; Naveh 1970, 19). Darunter sind besonders das "b" der Lapidarien aus Thaima (𐤁, 𐤁) und das Kursiv "b" der Elephantine-Papyri (𐤁, 𐤁, 𐤁) beachtenswert (Naveh 1970, Taf. 4,8), sowie derselbe Buchstabe der Inschriften aus Sewan und Uplisziche (𐤁, 𐤁) (K. Zereteli, Uplisziche 1991).

Ernste Schwierigkeiten bereitet der vierte Buchstabe 𐤄; ein identisches Zeichen ist nirgendwo zu finden. Man könnte eine gewisse Ähnlichkeit mit dem Buchstaben 𐤅 (= "y") feststellen, der in den aramäischen Lapidarien des 5. Jh. v. Chr. belegt ist (Naveh 1970, Taf. 10/2-3, 11). Dabei könnte man auch an das "y" in der noch älteren Sefire-Inschrift (7. Jh. v. Chr.) denken (Donner-Röllig 1965, Taf. XV-XXIII). Das vierte Zeichen unserer Inschrift für ein "y" zu halten, scheint möglich. Es ist bemerkenswert, daß in der Abbildung des uns interessierenden Wortes im CIS anstatt des Buchstaben 𐤄 das "y"-Zeichen

angegeben ist (CIS, 103). Das entspricht der Schlottmannschen Lesart des Zeichens, nicht aber der Gestalt desselben (vgl. CIS, VIII, 110, 110a); offensichtlich hat Schlottmann das Zeichen als Z interpretiert und die Inschrift dementsprechend "korrigiert".

Soviel zum paläographischen Aspekt der Inschrift. Was nun die Bedeutung des Wortes angeht, so ist hier in erster Linie der Eigenname (des Becherbesitzers) zu erwarten. M. Lidzbarski hält das Wort drbyr/ddbyr für einen aramäischen Eigennamen (Lidzbarski 1962, 257); die gleiche Lesart findet sich bei I. Winnikow (Winnikow, 239). In beiden Fällen ist CIS als Quelle genannt.

Schlottmann gibt eine andere Lesart: dkbyr , und fügt hinzu, daß dies ein Eigenname mit unklarer Bedeutung sei. Dennoch versucht er, eine Erklärung für die Inschrift zu finden und entziffert die Inschrift als: d-kbyr (des Kabbirs, dem Kabbir gehörend). Der Eigenname ist also kbyr , dem ein Possessivpartikel d (=dy) vorangeht. Es ist jedoch darauf hingewiesen worden, daß sonst in solchen Fällen der Name des Besitzers mit einem Präfix "l-" oder ganz ohne Präfix steht. Zudem wird an gleicher Stelle bemerkt, daß der zweite Buchstabe der Inschrift mit dem ersten identisch zu sein scheint und das Wort somit als "ddbyr" gelesen werden müsse (CIS, 103). Leider ist der Name "drbyr" oder "ddbyr" aus keiner anderen Quelle bekannt. Meiner Meinung nach handelt es sich hier eher um einen Eigennamen iranischer Herkunft. Iranische Namen sind für diese Epoche charakteristisch. Beachtenswert ist, daß das alte iranische Onomastikon eine ganze Reihe zusammengesetzter Eigennamen kennt, deren erste Komponente wie 'dad' gelesen wird (Gignouz 1986, II/68-II/70). Zwar wird die Silbe in der iranischen Epigraphik durch d'd wiedergegeben, aber in den aramäischen Inschriften an magischen Bechern wird dad als Komponente des Eigennamens ohne ' geschrieben "dd". (Vgl. ddgwsnsp und gwsnsp , ohne dd ; Naveh/Shaked 1985, 283). Außerdem sind in den aramäischen Inschriften Eigennamen mit den Anfangsbuchstaben "dd" bezeugt: dd'l , ddrs , ddbn (der

letzte soll laut einer Annahme aus Adad-ibni entstanden sein [Winnikow, 233]). In CIS finden wir noch eine weitere Lesart des Wortes, nach der der erste und der zweite und der fünfte Buchstabe identisch sind: ddbyd. Dabei werden zwei Komponenten auseinandergelassen: dd-byd. Als Vergleich für die zweite Komponente ist der palmyrische Eigenname byd' (*Beida*) angegeben, was zur Lesart "Dabir" oder Dadbeid" führt und in das 6.-5. Jh. v. Chr. datiert wird (CIS).

Der bekannte Erforscher der semitischen Epigraphik, W. Relig, hält die Annahme eines Eigennamens für möglich, wobei seiner Meinung nach der Inhalt unklar und Parallelen unbekannt sind.¹

Nach dem oben Gesagten können wir nun die Inschrift am Becher aus Kasbegi als einen Eigennamen verstehen und sie als "ddbyd" oder "drbyr" lesen (andere Lesarten entbehren der Grundlage).

Diese Inschrift am silbernen Becher aus Kasbegi ist die älteste aramäische Inschrift, die bisher auf dem Territorium Georgiens gefunden wurde. Andere Becher aus späteren Epochen, die in Georgien gefunden wurden und auch aramäographische Inschriften haben, liefern Beispiele für bestimmte Schrifttypen. So gehört z. B. die Inschrift an dem in Mzcheta-Samtawro gefundenen Becher (1. Jh. n. Chr.) zum sog. parthischen Typus (K. Zereteli 1987, 155-178), die Inschrift am Becher aus Bori (3. Jh. n. Chr.) zum armasischen Typus (G. Zereteli 1948, 52; G. Zereteli o. J., 92-93).

Die auf dem georgischen Territorium gefunden aramäographischen Inschriften umfassen also die Zeit zwischen dem 5. Jh. v. Chr. und dem Ende des 3. Jh. n. Chr. Einige sind dabei ausländischer (iranischer) Herkunft. Aus dem Ausland ist auch der beschriftete Becher aus Kasbegi eingeführt worden. Was die örtlichen aramäischen Inschriften angeht, so entstanden

1 Diese Meinung hat W. Relig in einem persönlichen Brief, für den ich ihm danken möchte, zum Ausdruck gebracht.

sie in Georgien ab dem 3. Jh. v. Chr. (K. Zereteli, Schrift 1991; K. Zereteli, Inschriften, 1991).

Literatur

- Amiranaschwili, Sch., Geschichte der georgischen Kunst I, Moskau 1950 (in russischer Sprache).
- CIS, P. II, T. I, Paris, MDCCCLXXXIX/1889.
- Donner-Röllig, Kanaanäische und aramäische Inschriften Bd. III, Wiesbaden 1969.
- Filimonov, G., Über die prähistorische Kultur Ossetiens, Moskau 1878 (in russischer Sprache).
- Die Georgische Enzyklopädie Bd. 10 (in georgischer Sprache).
- Gignouz, Ph., Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique. Wien 1986
- Kaltinski, A., Aus der Geschichte der Fibeln im Kaukasus, in: Sammelband zum Andenken an N. P. Kondakow, Praha 1926 (in russischer Sprache).
- Lidzbarski, M., Handbuch der semitischen Epigraphik, Teil I, Hildesheim 1962 (Wien 1898).
- Naveh, J., The Development of the Aramaic Script, Jerusalem 1970.
- Naveh, J., Early History of the Alphabet, Leiden 1982.
- Naveh, J./Shaked, Sh., Amulets and Magic Bowls. Aramaic Incantations of Late Antiquity, Jerusalem, Leiden 1970.
- Smirnow, J., Das orientalische Silber, Sankt Petersburg 1909 (in russischer Sprache).
- Winnikow, J., Das Wörterbuch, MC 4 (in russischer Sprache).
- Zereteli, G., Die aramäische Schrift und das Problem der Herkunft des georgischen Alphabets I (in russischer Sprache).
- Zereteli, G., Epigraphische Befunde in Mzcheta, in: WD I, Nr. 2, 1948 (in russischer Sprache).

- Zereteli, K., Eine neue aramäographische Inschrift aus Mzcheta-Samtawro, in: Mazne, Nr 3, 1987, S. 155-178 (in georgischer Sprache).
- Zereteli, K., Aramäische Inschriften in Uplisziche, in: Der Nahe Osten und Georgien, Tbilisi 1991 (in georgischer Sprache).
- Zereteli, K., Die aramäischen Inschriften in Georgien und ihre geschichtlich-kulturelle Bedeutung, in: Mazne, Nr. 1, 1991 (in georgischer Sprache).
- Zereteli, K., Die aramasische Schrift, in: Semitologische Forschung V, Tbilisi 1991 (in georgischer Sprache).
- ZDMG, XXXIII.

The Oldest Armazian Inscription in Georgia

1. In September 1989 a fragment of a wine pitcher with Aramaic inscription was found in the Dedoplis Mindori (East Georgia) during the archaeological expedition (directed by I. Gagoshidze). In Georgia it is the third occasion when the Aramaic inscription is met on a wine pitcher (Urbnisi, Uplistsikhe) (K. Tsereteli 1989, K. Tsereteli 1991).

This inscription consists of one word with four letters:

⤵ ⤴ ⤵ ⤵

1.1. The sign ⤵ must denote the alep (ʾ), whose exact analogy is met in the Sisian inscription. It should be mentioned, that the alep of exactly this outline has not been evidenced in other Aramaic inscriptions. The Sisian inscription was found in 1970 not far from Sisian (old Sisakan, Armenia) burial. It is executed in dots on a silver bowl. According to numismatical material found in this burial (including the oldest coin of Orod II. dated to the 1st cent. B.C.) the inscription must be not older than the 1st cent. B.C. (Perikhanyan 1971: 78-80).

Thus, among the arameographic inscriptions well-known to us the sign ⤵ for the alep is met only in two inscriptions: on the Sisian silver bowl (Armenia) and on the fragment of a wine pitcher from Dedoplis Mindori (Georgia). Though, no alep of exactly this outline is found in other inscriptions, executed in Armazian script, its similar form can be still found, e.g. on the plates from Dedoplis Mindori (⤵) (Gagoshidze-Tsotsolia 1991: 69, pl.20) and in Armazian monolingual inscription (⤵) (K. Tsereteli 1991: 100). The alep ⤵ of Nisa inscriptions shows greater similarity to the alep of the given inscription (M. Dyakonov 1954: 171, cf. K. Tsereteli 1991: 100).

The sign ⤵ is not found in any other Aramaic inscription, including the North-Mesopotamian type of Aramaic scripts (Naveh 1970, Naveh 1982: 142).

1.2. I think, that ⤴ sign may be the letter g, as it is in Armazian monolingual inscription (⤴) and in bilingual inscription (⤴) (g is not met in Sisian inscription). In Old Aramaic quite a different sign exists for g: ⤴, ⤴ (9-3th cent. B.C.). Among the Aramaic scripts of Old-Mesopotamian type this sign is met only in the Armazian script (Naveh

1982: 142). Thus, this second letter, which among the Aramaic inscriptions is met only in Armazian stelae (it might be also found in Sisian-type script, but unfortunately we have not texts containing *g* letter).

1.3. The third letter, represented by the sign \int , is the letter *n*, though *w* can also have a similar outline.

Such \int (*n*) is met in Armazian bilingual inscription (G. Tsereteli 1942: 4 and tab. II), as well as in Dedoplis Mindori plates (plate Nu 13). Its exact copy is *n* - \int in the Sisian script (Perikhanyan 1971: 80). Close to this outline is *n* (\int) of the Nisa script and the corresponding letter - \int of Kumis ostracon, whose early predecessor is *n* of the Elephantine (Egypt) papyri - \int (Naveh 1970: Fig. 4).

1.4. The last letter of the given word is *y* (\int). It is met in all inscriptions executed in Armazian script (Armazian monolingual and bilingual, Garni and Bori inscriptions). Similar is also the letter *y* of Nisa, Merv, Avroman as well as Nippur ostraca (\int , \int , \int , \int , \int , cf. K. Tsereteli 1990: Tab. of Aramaic letters).

2. Thus, the word inscribed on the pitcher found in Dedoplis Mindori is read in Aramaic as *'gny* (*'g-n*).

The word, consisting of the abovementioned consonants, is widely spread in Aramaic: it had been met as far back as the so-called Imperial (Official) Aramaic before it appeared in Modern Aramaic dialects. Namely in Imperial Aramaic in texts executed both in cuneiform and Aramaic scripts, in Warka cuneiform text: *ag-gan-nu*, in texts, executed in Aramaic scripts - *'gnn* (pl. status absolutus) - "bowl" (Jean-Hoftijzer 1965: 3), Palmyrene Aramaic - *'gn'* (pl. status emphaticus) "bowl" (Vinnikov 1959: 188), in Targumic Aramaic - *'aggānā* (Levy 1969: 8) "bowl; round dish; water pool", pl. *'aggānē*, in Syriac - *'aggānā* "a large bowl or wine vessel" (Payne Smith 1976: 3), in Mandaic - *agania* "bowls; wine-pots" (also *agania hamra* "bowls of wine") (Drower-Macuch 1963: 5), in Modern Aramaic - *agāna*, *aganta* "a large pot, bowl, through" (MacLean 1901: 3). The same word is found in magic Aramaic bowls (the 4th-6th cent.) - *'gny*, *'gnhw* (Naveh-Shaked 1985: 200, 202), in the meaning of religious bowls (Naveh-Shaked 1985: 265).

As is seen from the foregoing, the word *'GN* is common Aramaic and means "bowl" or "wine pitcher, wine pot". (The same word in the same meaning is also found in other Semitic languages, Cohen 1970: 7).

If we take into account that our inscription is executed on a fragment of a wine pitcher, its meaning should be obvious: "wine pitcher". Since the word's ending *y* has the meaning "my" (possessive pronoun, 1st person), we obtain: *'gny* (= *'aggānī*) "my wine pitcher". (Cf. the inscription on the silver bowl from Zghuderi *qytny* "my bowl" (Chelidze 1991: 73-74).

3. According to the archaeological data the material from Dedoplis Mindori excavations is dated to the 1st cent. B.C. - 1st cent. A.D. Naturally a question arises: in what relation with this dating is our inscription and what gives the paleographical analysis of the inscription from this viewpoint.

The script, in which this inscription is executed, is obviously Armazian. This is supported by the fact, that its all four letters find analogy in Armazian script. Three of them (*g*, *n*, *y*) are absolutely identical by their outline to the corresponding signs of Aramazian bilingual or monolingual inscriptions. At the same time, it should be noted, that the sign ζ for the letter *g* is characteristic only for the abovementioned Armazian stelae. If we take into account that these inscriptions are made in the 1st (monolingual inscription) and the 2nd (bilingual inscription) centuries, the inscription should be dated to this period, according to the letters *g*, *n*, *y*. However, the fourth letter with which the word begins - 𐌂 (') attracts our attention. As has been mentioned above, its exact analogy is met in Sisian inscription, belonging to the first half of the 1st cent. B.C. (or, may be, to the beginning of the 2nd cent. B.C.). In the Armazian inscriptions the sign 𐌂 of monolingual inscription among the letters denoting ' is most close to our sign 𐌂 (cf. 𐌂 and 𐌂), whereas the Armazian monolingual inscription is assumed to be the earliest of Georgian Armazian inscriptions (the 1st cent. A. D.). Therefore, the sign, which in the Sisian inscription is 𐌂 (the 1st cent. B.C.), in the 1st cent. A.D. takes the form 𐌂 . Among other inscriptions most close to it (nearly identical) is the sign ' (𐌂) of Nisa inscriptions, which also belongs to the 1st cent. B.C. Since the rest letters of the given word (*n* and *y*) are also met in early inscriptions of the 1st cent. A.D., they do not hinder the dating of our inscription according to the sign 𐌂 . As to the sign ζ (*g*) peculiar to Armazian, since the letter *g* is not found in the Sisian inscription, it is not excluded, that there the sign ζ was also used for the letter *g*.

Thus, the dating of our inscription to the 1st cent. B.C. according to paleographic analysis verified by the archaeological data, seems quite possible. Therefore, the present inscription is the oldest of the Armazian inscriptions found in Georgia.

Bibliography

- Chelidze, M.: Epigraphikuli šenišvnebi. In: *Studia Semitica V* (1991).
Cohen, D.: *Dictionnaire des racines sémitiques*. Fasc. 1. Paris 1970.
Drower, E.S./Macuch, R.: *A Mandaic Dictionary*. Oxford 1963.

- Dyakonov, M.: *Nadpisi na parfyanskikh pechatkakh iz Drevney Nisy. Vestnik Drevney Istorii*, 1954/4.
- Gagoshidze, I./Tsotselia, M.: *Arameuli qarqeriani pirpıtebi Dedoplis Goridan. In: Amierkavkasiis istoriis problemebi. Tbilisi 1991.*
- Jean, Ch.-F./Hofijzer, J.: *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Uest. Leiden 1965.*
- Levy, J.: *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim. Köln 1959.*
- MacLean, J. A.: *Dictionary of Vernacular Syriac. Oxford 1901.*
- Naveh, J.: *Early History of the Alphabet. Leiden 1982.*
- Naveh, J.: *The Development of the Aramaic Script. Jerusalem 1970.*
- Naveh, J./Shaked, Sh.: *Amulets and Magic Bowls. Aramaic Inscriptions of Late Antiquity. Jerusalem/Leiden 1985.*
- Payne Smith, J.: *A Compendious Syriac Dictionary. Oxford 1976.*
- Perikhanyan, A. G.: *Arameyskaya nadpis na serebryanoy chashe iz Sisiana. Istoriko-filologicheski zhurnal AN ArmSSR. Yerevan 1971, 1971/3.*
- Tseretheli, G.: *The Bilingual Inscription from Armazi near Mcheta in Georgia. Bulletin de l'Institut Marr de langues, d'histoire et de culture matérielle. Tbilisi 1942.*
- Tsereteli, K.: *A New Inscription in Aramaic Script from Mtskheta-Samtavro. Tbilisi 1990.*
- : *Aramaic Inscription from Urbnisi (Georgia). Bulletin of the Georgian Academy of Sciences, 133/1. Tbilisi 1989.*
- : *Aramaic Inscriptions from Uplistsikhe (Georgia). Akhlo Agmosavleti da Sakartvelo. Tbilisi 1991.*
- Vinnikov, I. N.: *Slovar arameyskikh nadpisey. Palestinskiy Sbornik 4, Moskva/Leningrad 1959.*

An Aramaic Amulet from Mtskheta

In Mtskheta, near Svetitskhoveli, archaeologists excavated a settlement where dwelling houses or economic buildings might have existed. (The expedition was directed by Acad. A. Apakidze, field works by V. Nikolaishvili). On July 24, 1992 in one of the houses, in the corner of one of the rooms buried on the 2nd building level, an earthenware pitcher was found which contained a rolled-up gold sheet. The sheet (plate) weighs 0.835 g., is 5.8 cm. high and 2.8 cm. wide (V. Nikolaishvili, "New Information on Antiquities," Newspaper "Tbilisi," December 21, 1992, p. 4; "Field Archaeological Investigation," Tbilisi, 1992, in Russian).

The above-mentioned plate contained a 29-line inscription incised with the aid of a sharp instrument in the Hebrew script used by Jews in late antiquity (4th-7th cent.).

It is noteworthy, that though the Jewish settlement in Georgia has been known since the pre-Christian time, Hebrew written monuments are essentially attested in the 2nd-5th cent. A.D. (Babalikashvili: 4; G. Tsereteli: 419-425; Krikheli: 111-133). At the same time it should be mentioned that a monument of this kind (gold plate with inscription) made in Hebrew script, is the first one found in the territory of Georgia.

From the text incised on the plate it became clear that we here have an amulet, which was widely used by Jews in the period mentioned to protect its owner from the evil eye and harm. The amulet protected its owner from any kind of witchcraft: it "bound" and "sealed" evil spirits or harmful demons in order that they should not enforce and have dominance over the owner of the amulet and bewitch him. These are the functions of one group of amulets. There are amulets designated to protect their owners from diseases, or to arouse love.

Amulets designed to be worn on the owner's body consisted of metal sheets with corresponding magic texts. The plate could be made of gold, silver, copper or lead. Most often gold and silver plates are found. This is a thin metal sheet, small in size, which was engraved and inserted into a setting to be worn mostly round the owner's neck. At the same time, for reasons mentioned above (protection from the evil eye and evil spirit), these amulets were placed in private houses or synagogues (Amulets: 13-14).

In this case the amulet was found in a private house and an earthenware pitcher was used as its container.

Before proceeding to the origin of the amulet from Mtskheta and its text, let us present the text itself (original, transliteration and translation).

קמנו מן לאברהם בר ש
יה לאנש ביחיה חזמא
דין יחזם שלמח מלכא
דלחיה מק אברחם בר שרה
ולא כל אנשי ביחיה בנא ו
כקמי אל אדר [מלא] מלא
לאברהם
יהיה אל סדר בטול יומא
אנה נכיס פלס וסוס
מיכו יברו יד סוס אליה
וילקח צב מדיניה בשדם
אלין מלאכיה אנה חזום]
וקמט דלא ישלום
כאברהם בר שרה לא
חזקין ולא עובר ביש
ולא אסירין ולא כהובין
ולא סיר ולא שדני ולא
כל מויק ביש לא ישלמן
כאברהם בר שרה מן
יומא דין ועד לעלם
אמן אמן סלה קים יקים [וקים]
מעשי די רחם ואין כחם
ממט אלף בית נימל דלח
די וא יין היח סיה יוד
קף למד מם נין סמך ע
פי צדי קף רש שין
יו ייאסר יעקב כאשר
ראם מתנה אלהים זה
ויקרא שם המקום
והוא מתנים

Transliteration of the text

1. qmy' t̄b l'br̄hm br ś
2. rh l'nś bytyh h̄tm'
3. dyn dh̄tm̄ ślmh mlk'
4. /d/lyt n̄zq 'b/r/hm br śrh
5. wl' kl 'nśy bytyh bn' w
6. kqmy 'l 'dr ml' /ml'/ l'br̄hm
7. dyhy 'l smr bkwl-ywm'
8. 'nt nsys pl̄t wswm
9. t̄ybw wbrz yd swm 'lyh
10. /w/ysp śb mry nyh̄ bśwm
11. 'lyn ml'kyh 'nh h̄ty/m/
12. wq̄m' dl' yśl̄wt̄
13. b'br̄hm br śrh l'
14. hr̄śyn wl' 'wbd byś
15. wl' 'syr̄yn wl' k̄rwbyn
16. wl' śyd wl' śdny wl'
17. kl mzyq byś l' yśl̄tn
18. b'br̄hm br śrh mn
19. ywm' dnn w'd l'lm
20. 'mn 'mn slh qwm yqwm (yqym/wqym)
21. m'sy yd r̄hm w'yn bhm
22. mmś 'lp byt gyml dlt
23. hy w' zyn h̄yt tyt ywd
24. kp lmd mm nwn smk '/yn/
25. py śdy qwp r̄ś śyn
26. rw wy'mr y'qb k'śr
27. r'm m̄hnh 'lhym zh
28. wyqr' śm hm̄qwm
29. hhw' m̄hnȳm.

Translation of the text

1. /This is/ a good amulet for Abraham, the son of Sarah,
2. /and/ for his household (family). This /is/ a seal
3. by whom sealed the king Solomon /the evil spirits/,
4. that /they/ do not harm Abraham, the son of Sarah
5. and nobody from his household (family) before us and
6. as before God Mighty fulfilled /his word/ to Abraham,
7. that (He) will be always /his/ Guardian God.
8. You are troubled. Drive out /the evil spirits/, do
9. good and secretly put a hand on him,
10. /and/ once more firm the just act!
11. In the name of these angels I seal
12. and bound /the evil spirit/, that /he/ does not dominate /over them/,
13. that would not be over Abraham, the son of Sarah,
14. neither sorcery nor the evil spirit,
15. neither devil nor devilish,
16. neither the bounded nor cherubims,
17. no evil demon. And /they/ will not have a power
18. over Abraham, the son of Sarah,
19. from this day to eternity.
20. Amen, Amen, Selah! Rise up /and/ fulfil
21. the mercy. And in them is not
22. substance. Alef, bet, gimel, dalet,
23. he, wa, zayln, het, tet, yod,
24. kaf, lamed, mem, nun, samek, ' ('ayin),
25. pe, sade, qof, reš, šin,
26. taw. And when Jacob saw them, he said:
27. this is God's camp.
28. And he called the name of that place
29. Mahanayim.

Notes on the text

1. *qmy'* (l. 1)—“amulet.” With this word the inscriptions on the amulets often begin (cp. A1:20; A2:1, 14; A4:1; A13:2).

2. *ṭb* (l. 1)—“good.” It often follows after the word *qmy'*: *qmy' ṭb* “a good (proper) amulet” (cp. Pal. Am.: 85, Amulets: 47, n. 1).

3. *'brhm br śrh*—“Abraham son of Sarah.” *qmy' ṭb l'brhm br śrh*—“a good amulet for Abraham son of Sarah” (or: “a good amulet belongs to Abraham bar Sarah”). (Cp. *qmy' ṭb l'str* “a good amulet proper for Esther,” A13:2). In Jewish texts (including amulets) the persons are named together with their mother's name: *'brhm br śrh* “Abraham son of Sarah,” *y'yth brt dmyryn* “Yaitha daughter of Maryan” (Pal. Am.: 83).

4. *'nš* (l. 2)—“a person; man.” Is used sometimes in a collective sense—“a people” (cp. Segert: 183).

5. *byt* (l. 2)—“house; family” (cp. *byth* A1:17); *'nš bytyh* “a member (or: members) of his house (family).” (Cp. Sok. 67: *'nšy bytyh* “members of household”).

6. *ḥtm'* (l. 2)—“seal,” often seen in magic texts (cp. n. 8).

7. *dyn* (l. 3)—demonstrative pronoun “this” (cp. *dn* A1:11, A13:14; *hdyn* B1:4, 6; *hdn* A4:1).

8. *ḥtm* (l. 3)—“he sealed, bound” /the evil spirits, demons/. (Cp. *'syryn wyhtymyn kwl šydyn* “bound and sealed are all demons,” B2:8).

9. *d* (l. 3)—relative particle and conjunction. *ḥtm' dḥtm* “a seal by which he sealed /the demons/.”

10. *šlmh* (l. 3)—proper name Solomon.

11. *mlk'* (l. 3)—“king.” *šlmh mlk'* “king Solomon.” It must be noted that King Solomon is often represented on Palestinian amulets (usually as a rider) with the Greek transcription of his name, Σολομών (Bonner: 209). On one of these amulets, made of stone, Solomon's function in the magic world is clearly seen. On the other side of the stone Greek words are incised: “Σφραγίς Θεοῦ” (“God's seal”). On the reverse inscription are represented a key, three wards and a bow—“a symbol which emphasizes the power given to Solomon by the seal of God to bind and loose the demons” (Bonner: 209).

12. *lyt* (l. 4)—negation “it is not, it does not exist” (cp. B12a:IV—*lyt 'nh pth' lkwn* “I shall not open /it/ for you.” *d-lyt*—“that it would be not” (cp. *wyd' rby dlyt kw' mskm' 'ymyh*—“Rabbi knew that he would not agree with him” (Sok.: 283).

13. *nzq* (l. 4)—“harm.” In the same meaning it is attested in the later amulets from Iran—18th-19th century, Pal. Am.: 88). *dlyt nzq* “that would not be a harm” (“that would not harm”).

14. *wl'* (l. 5)—“and not.”

15. *kl* (l. 5)—“every; all,” *l'kl* “nobody.”

16. *'nšy* (l. 5)—pl., st.cstr. < *'nš* (see n. 4). *kl 'nšy bytyh* “all the members of his house (family).”

17. *bn'* (l. 5). prep. *b* + pron. suff. I p., pl. *n'* (*nā*)—“before us, through us.”

18. *w* (l. 5)—conj. “and.”

19. *kqmy* (l. 6) < prep. *k* (“as”) + adv. *qmy* (= *qdm̄y*) “before” (cp. *qdm̄y*, *qmy*, *qmyy*, Sok.: 476). *kqmy* “as before” (cp. KAI III: 21).

20. *ʾl* (l. 6)—“God.” In this form it is used in magic texts, especially when it follows a corresponding epithet: *ʾl šdy* “Mighty God” (A4:7), *ʾl hy* “Living God” (A4:5). Such combinations of words are wholly borrowed from Hebrew (cp. Ges. 32).

21. *ʾdr* (l. 6)—epithet of God—“mighty,” which is often seen in the Canaanite inscriptions (KAI III: 1, cp. Lidz. 209). In Hebrew the word *ʾdyr*, derived from the root *ʾdr*, in this meaning (“mighty”) is seen in Psalms (Ps. 8:1, 10; cp. also Ges. 10). *ʾl ʾdr* “Mighty God.” This combination of words also comes from the Hebrew, as the combinations *ʾl rḥwm* “Merciful God,” *ʾl qym* “Living God,” *ʾl wlm* “Eternal God” (see n. 20).

22. *mlʾ* (l. 6). If one reads this word as *millā*, its meaning is “word,” if as *millē*—“words” (pl.). Also the verbs “to fill” and “to speak” (*mlʾ*) are given. In Judeo-Aramaic in the intensive stem (pa) the verb *mly* means “to fill” and “to fulfil” (Levy II: 42). But it must be mentioned, that in one of the inscriptions (8th cent. B.C. the same meaning is used *mlʾ* (Pe) (KAI II: 293, No. 225). *mlʾ* is used also as plural—“words” (*millē*): *mlʾ rzʾ* “the mystery words” (B1:7). Maybe in our texts the other word in the same meaning “word” (or “words”) is implied: *mlʾ mlʾ*, but because there was a repetition of writing this word, one of them was omitted or implied.

23. *l-ʾbrhm* (l. 6)—“to Abraham, as regards Abraham” (nota dativi *l* + proper noun Abraham).

24. *d-yhy* (l. 7) relat. part. *d* + imperfective form of the verb *hwy* (“to be”)—*yhy* “will be,” *d-yhy* “which will be.” (Cp. B5:1—*d-yhy*).

25. *smr* (l. 7). It can be the basic stem (Pe)—*sʾmar* “he guarded,” or the act. participle *sāmer* (*sāmīr*) “guardian, keeper” (although in the basic stem the verb *smr* is replaced by the verb *nṣr*, Levy: ib.). This verb corresponds to hebr. *šmr*, which in the Aramaic dialect of Palestine is not attested (cp. hebr. Bible: Ps. 121:5, where *šmr* is used for God in the above-mentioned meaning: *yhwḥ šmrk* “The Lord is thy keeper” (cp. n. 20).

26. *kl*, *kwl* (l. 7)—“every, each; all,” “whole” (cp. n. 15). The writing of *kwl* in the Hebrew Bible is exceptional (Jer. 33:8, cp. Ges. 310), while in Palestinian Aramaic it is often found (side by side with *kl*). The same picture is observed in the texts of late antique amulets (Amulets: 271).

27. *ywm* (l. 7)—“day.” *b-kwl-ywm* “every day, always” (cp. Sok. 237: *b-kwl-ywm*).

28. *ʾnt* (l. 8)—“you (thou)” (m). Pseudo-Aramaic form of 2nd personal pronoun (m), as this writing reproduced the historic pronunciation of this word (*ʾnt*). Later, in the pronunciation the consonant *n* was omitted (*ʾat*). Usually *n* does not seem in graphic also—*ʾt*. (Cp. Qumran-Aram. *ʾnth*, QA:98), but in Syriac graphic *n*

always meets: *'nt*. The last form is also attested in magic texts (B12b:1—*'syryt whrymt 'nty* “bound and sealed are you,” but such spelling of the above-mentioned word is more exceptional than wide-spread reproduction of the pronoun—*'nry*. (Cp. Dalman: 106, Sok.: 79).

29. *nsys* (l. 8)—“weak, sad” (Levy II: 116, Sok. 354; cp. also syr. *n'sisā*).

30. *plṭ* (l. 8)—imperative form of the verb *plṭ*, which in intensive stem means: “to drive out, take out, to discharge; to save,” imp. *palleṭ* (*pallit*) “drive out! (the evil spirits),” or “save (him from the evil spirits)!” (Cp. A13:4).

31. *wswm* (l. 9). *swm*—“to do (= hebr. *swm*, Levy II: 150), imp. *swm* “do!,” *wswm* “and do!”

32. *ṭybw* (l. 9)—“good deed, goodness, kindness, favor” (cp. Sok. 223: *ṭybw rbh 'nh šlym lyh* “I owe him a great favor,” *wswm ṭybw* “and do goodness!” (cp. *wdyn 'bd hd' ṭybw*, Sok. 223: “this one did one good deed”).

33. *wbrz* (l. 9) < *w-b-rz. rz* “secret” (Levy II: 415), *b-rz* “secretly” (Cp. B1:3, 7; B6:1; *brwz*—id., A9:3).

34. *yd* (l. 9)—“hand.”

35. *swm* (l. 9)—“put on!,” imp. < verb *swm* “to put on” (cp. n. 31: *swm* “do!”). *wbrz yd swm 'lyh* “and secretly put the hand on him!” (cp. QA:95—*wsmkt ydy 'l r'yšh* “I put my hands on his head”).

36. *lyh* (l. 9) = *l-yh* “on him, for him.” Here *'l* has the function of prep. *l* (nota dativi) as in Mandaic (Mand. Dict.: 18, cp. ib. I, p. 226) and corresponds to Hebrew *'el*, which is also used for this purpose, and by adding pronominal suffixes, it takes the form *'ly*. Analogous cases are observed in Modern Aramaic dialects too (cp. Mcl. Dict.: 143).

37. *ysp* (l. 10)—causative stem (Af) < v. *ysp* “to add, to continue,” perf. *'ōsepē*, imperf. *yōsepē* (*ywsyp* or *ywsp*) (Dalman: 312; cp. also *'wṭb* and *'wṭyb*, ib., p. 311). *ysp* must be considered here as defective writing of the form *ywsyp*, which is well-known in Old Aramaic (Segert: 272-273, §5.7.2.1) and means “will continue.” It must be noted that before the infinitive it also means “again, more” (Sok. 243). We think that this word must have the same function as in the above-mentioned case, i.e. the verb *ysp* takes the meaning “again, more” not only before the infinitive, but also beside the finitive forms of the verb (see above).

38. *šb* (l. 10)—imp. form (II. p., m., sing.) of the verb *yšb* or *nšb* which in the intensive stem (Pa) means “to affirm” (Levy II: 124). In the basic stem (Pe) such clipped imperative form of the verbs of this type is well-known: *qš* “kiss!” < *nqš* “to kiss,” *da'* “know!” < *yd'* “to know” (Dalman: 294, 310). It is no exception, that here the basic form takes the intensive meaning (Pe = Pa). Therefore the combination *ysp šb* is translated as affirm once more!”

39. *mry* (l. 10)—“master, owner, possessor.”

40. *nyh* (l. 10)—“rest; peace.” *mry nyh* “possessor of rest” > “calm; peaceful,” and also “just; the best.” *mry* is often seen as part of the adjective compound word: *mry šqr* “possessor of lie” > “liar,” *mry šlm* “possessor of peace” > “peaceful.”

41. *bšwm* (l. 10) < *šwm//šm* "name" (Levy II: 462, Amulets: 278) + prep. *b*: *bšwm//bšm* "in the name" (cp. n. 43).

42. *'lyn* (l. 11)—demonstrative pronoun, pl. "these."

43. *ml'kyh* (l. 11)—"angels" (It is also seen as *ml'kyyh*, cp. A3:21, A7:4, A10:3), sing.—*ml'k'*, *ml'kh*, *bšwn 'lyn ml'kyh* "in the name of these angels" (cp. *bšm kry'l* "in the name of Kariel," *bšm myk'l* "in the name of Myk'l" (A2:13, 15), *bšm yhw'l* (B5:8) "in the name of Yhw'l." (Kariel, Yehoel, Mikael are names of angels).

44. *'nh* (l. 11)—personal pronoun I. p., sing. "I" (= 'n'). (Cp. A1:12, A8:3, A9:4).

45. *ħtym* (l. 11)—participle form of the verb *ħtm* (see n. 8), but what participle this is, passive or active, depends on the vocalization of the word *ħtym*. If we read it as *ħ^otīm*, which is often seen in magic texts (cp. B2:5, 8, etc.), we have the passive participle—"sealed; bound," but if this word is read as *ħātem*, then it is the active participle "sealer, binder" (i.e. "he who seals, binds"). Proceeding from the above-mentioned, the combination *'nh ħtym* can be translated in two ways: (1) "I-sealed, I bound," (2) "I seal, I bind." According to the context it must be the latter.

46. *wqm'* (l. 12)—conj. *w* + *qm'* "to bind, to seal" (Sok. 496), but in Old Aramaic, and also in Palestinian Aramaic only one word is known, derived from the same root in the meaning "amulet" (see n. 1). In Syriac this root is seen in several words: *qmy'* "amulet," the verb *qm'* "to bind" and ptc. *qāme'* "who binds" (P.-S. 509). We think, that in our amulet *qm'* must also be considered as active participle (*qāme'*) and then the entire passage *'nh ħtym wqm'* must be translated as "I seal and bind." The use of words with synomic contents in magic texts for their intensification, is common usage. Cp., for instance, *'syr yn wħtymyn kwly šydyn* (B2:8) "bound and sealed are all demons," etc.

47. *dl' yšlwṭ* (l. 12). *dl'* "that not" (< relat. part. *d* + negat. part. *l'*), cp. *dlyt* (n. 12). *yšlwṭ*—imperf. < v. *šlṭ* "to dominate; to have a power on smb." *dl' yšlwṭ b'brhm br šrh* (l. 12-13) "that does not have power over Abraham bar Sarah" (or: "... should not dominate over Abraham...").

48. *ħršyn* (l. 14)—pl., sing. *ħrš* "sorcery" (cp. B12a:III, B13:15).

49. *'wbd* (l. 14)—"work; act," *'wbd byš* "evil work; sorcery" (cp. B10:12, B3:4, B12:III).

50. *'syr yn* (l. 15)—pl., sing. *'syr* "bound, bewitched," pass. participle from the verb *'sr* "to bind" (cp. B12:9, B2:5, B12:XI).

51. *krwbyn* (l. 15)—pl., sing. *krwb* "cherub," but in Levy's Dictionary (Levy I: 384)—"Himmelsfeuer."

52. *šyd* (l. 16)—"devil, demon" (cp. A13:7, A7:6, B1:12, B2:8, etc.).

53. *šydy* (l. 16)—"demonic" (< *šyd*).

54. *kl* (l. 17)—see n. 5.

55. *mzyq* (l. 17)—act. participle < v. *nzq* in the causative stem (Af) (see n. 13):

"to hurt" (Sok. 345); act. ptc. *manziq mazziq (mzyq)* "he who hurts" > "demon." (Cp. A7:13, A7:2, A11:8, B5:3). *mnyq byš* "evil demon" (Cp. B12:XI).

56. *P y'ltm* (l. 17)—pl., sing. *yšlwš* is given in the 9th line of the amulet (see n. 47).

57. *mn* (l. 18)—prep. "from."

58. *ywm'* (l. 19)—"day" (status emphaticus). (Cp. B6:1, B8:II, IV, B12:IX). *ywm' dnn* "today, this day," *mn ywm' dnn* "from this day, from today."

59. *dnn* (l. 19)—demonstrative pronoun "this."

60. *'d* (l. 19)—prep. "to, up to." (Cp. A1:12, A4:12, B5:3, 4, etc.).

61. *l'im* (l. 19)—prep. *l* + *'lm* ("eternity") > "eternally." *mn ywm' dnn 'd l'im* "from this day (today) to eternity." (Cp. A1:12; B8:11, B8:IV). This formula is often seen in amulets.

62. *'mn* (l. 20)—"Amen!" (< hebr.). (Cp. G1:4). Usually this word is repeated in magic texts one after the other (*'mn 'mn*), followed by the proper noun.

63. *slh* (l. 20)—"Selah," which we often see in magic texts: *'mn 'mn slh* "amen, amen, Selah!" (Cp. A1:12, 19, A2:11, Pal. Am.: 84, etc.). It must be mentioned, that *slh*, which always follows *'mn*, presents the magic formula. *slh* (סלח) is seen in biblical texts too, especially in the Psalms (71-times) and, as a rule, at the end of a paragraph. Its etymology is not clear (Ges.: 495); the word has not been deciphered either by the editors of the magic texts J. Naveh and Sh. Shaked (Amulets: 274).

64. *qwm* (l. 20)—"stand up!," imp. < v. *qwm* "to stand up." This verb also means "to fulfil," > imp. "fulfil!" So is also in Hebrew.

65. *wqwm* (*yqwm, yqym, wqym*) (l. 20). Here, evidently, we have the same word (*qwm*). According to the text here we have the meaning "to fulfil," *wqwm* "and fulfil!" *qwm wqwm* "stand up and fulfil!" Maybe in this word the initial letter is y, then we have the word *yqwm* (imperf. from v. *qwm*), which means "it will be fulfilled." (But if this is a Hebrew word, it must be read as *yqym* or *wqym*).

66. *m'sy* (l. 21) < hebr. *m'sy* "work." It is not seen in Aramaic magic texts, however the Hebrew word *m'sy* as the active participle from the verb *'sy*, is attested (B5:1).

67. *yd* (l. 21)—"hand." *m'sy yd* "work of hand; work." This combination is seen in Hebrew biblical texts: *kl-m'sy ydykm* "all the labours of your hands" (Hagg. 2:17, cp. also Ps. 19:2). Here we have just a biblical expression.

68. *rhm* (l. 21) < hebr. "mercy" (cp. Hebr. *'šr/ywhw/gmlm krhmyw*, Jes. 63:7: "which he has bestowed on them according to his mercies," *m'sy yd-hrš*, Jer. 10:3—"the work of the hands of the carpenter").

69. *w'yn* (l. 21) (< hebr.) "and not." *'yn*—"not, not exist."

70. *bhm* (21) (< hebr.)—"in them" (< prep. *b* + pron. suff. III p. pl. *hm*).

71. *mmš* (l. 22) (< hebr.)—"essence, substance." *w'yn bhm mmš*—"and is not a substance in them." (Cp.: . . . *dlyt bhwm mmš*- "which have no substance," Sok. 312).

72. *'lp* (l. 22)—letter ' (hebr.).

73. *byt* (l. 22)—letter *b* (hebr.).
74. *gyml* (l. 22)—letter *g* (hebr.).
75. *dlyt* (l. 22)—letter *d* (hebr.).
76. *hy* (l. 23)—letter *h* (hebr.).
77. *w'* (l. 23)—letter *w* (hebr. *ww*).
78. *zyn* (l. 23)—letter *z* (hebr.).
79. *h'yt* (l. 23)—letter *h'* (hebr.).
80. *tyt* (l. 23)—letter *t* (hebr.).
81. *ywd* (l. 23)—letter *y* (hebr.).
82. *kp* (l. 24)—letter *k* (hebr.).
83. *lmd* (l. 24)—letter *l* (hebr.).
84. *mm* (l. 24)—letter *m* (hebr. *mym*).
85. *nwn* (l. 24)—letter *n* (hebr.).
86. *smk* (l. 24)—letter *s* (hebr.).
87. ' (l. 24)—letter ' (hebr. 'yn).
88. *py* (l. 25)—letter *p* (hebr. *p'*).
89. *šdy* (l. 25)—letter *š* (hebr.).
90. *qwp* (l. 25)—letter *q* (hebr.).
91. *rš* (l. 25)—letter *r* (hebr. *rys*).
92. *šyn* (l. 25)—letter *š/s* (hebr.).
93. *rw* (l. 26)—letter *t* (hebr.).
94. *wy'mr* (l. 26)—(hebr.)—"and said," v. 'mr "to say, to speak."
95. *y'qb* (l. 26) (hebr.)—Jakob.
96. *k'šr* (26) (hebr.)—"when."
97. *r'm* (l. 27) (hebr.)—"he saw them," v. *r'h* "to see" (cp. n. 86).
98. 'lhym (l. 27) (hebr.)—God.
99. *zh* (l. 25) (hebr.)—demonstr. pronoun "this."
100. *m'nh* (l. 27) (hebr.)—"camp."
101. *wyqr'* (l. 28) (hebr.)—"and he called," v. *qr'* "to call."
102. *šm* (l. 28) (hebr.)—"name." (Cp. n. 41).
103. *hmqwm* (l. 28) (hebr.)—*mqwm* "place," with the article *ha*: *hammaqôm* (cp. n. 64).
104. *hhw'* (l. 29) (hebr.)—demonstr. pronoun *hw'* ("that") with art. *ha*: *hâhû*.
105. *m'hnym* (l. 29)—Makhanaim (name of place from the word *m'nh*, see n. 100).
106. *wy'mr y'qwb k'šr r'm m'nh 'lhym zh wyqr' šm -hmqwm hhw' m'hnym*.

(l. 26-29)—citation from hebr. Bible (Gn. 32:3): "And when Jacob saw them, he said: this is God's camp. And he called the name of that place Mahanayim." Only this verse from the Bible is cited in the magic book (G5, p. 2:2-4), in the translation after the word "them" in brackets is given its interpretation—"angels" (Amulets: 226-227).

In the text of Mtskheta amulet all the letters of the Hebrew script are represented which are grouped together at the end of the text (lines 22-26), where the names of the letters of the Hebrew alphabet are given. It should be mentioned here that some of the letters, which will be clear from their analysis, are represented by different graphic variants, especially those letters which are often met (*y, w, d, b, l* etc.).

Let us consider each letter-sign from the paleographic point of view.

1) *ק* (*q*) is the letter which is quite often seen in the text (it occurs 42 times in four variants, three of them displaying close similarity: *ק, ק, ק*). As to the fourth variant, it seemed to be "unfinished"—*ק* (line 28) in the word *קִרָּה* (*qr'*) "he called." Similar to it seems the sign *ק* in the amulet which was found in Israel on the Golan, near the north-eastern shore of the Sea of Galilee and dated to the 6th-7th century (A 2, Amulets: 46). Other variants of *ק* are usual (cf. for example, A 9).

2) *ב* (*b*). It occurs 27 times: *ב, ב, ב, ב*. All of them are known from other amulets, especially the first *ב* and the second *ב* variants which occur in Hebrew square writing: *ב*. The variant *ב* (with broken stroke) seems more typical for our amulet and often occurs in Amulet 2 (along with the wide-spread *ב*) + A2:1; at the same time this sign is not so much "broken" as sign *b* of the Mtskheta amulet (*ב*). The graphic variant of *ב* of our amulet is testified in A4.

3) *ג* (*g*). *ג* of the Mtskheta amulet finds analogy in A7 and A9. Somewhat different are its other variants which are wide-spread and approach modern standard writing—*ג* (e.g. A15), *ג* (A4), cf. standard *ג*.

4) For the letter *ד* (*d*) in our amulet there are some rather diversified variants which find analogy in other amulets: *ד* (cf. *ד* A2 and *ד* A4), (*ד* A7). Here we have the *ד* sign which resembles a cross (lines 12, 22). In one case this sign seems to be doubled *דד*, though it represents only one *d*, which is incontestable, since it occurs in the name of the letter *y*—*ד* (*ywd*), line 23. The same "cross-like" *ד* occurs in the ligature with the following *ל*: *דל* (line 22). Such reading is incontestable, since it occurs in the name of the same letter *ל* *דל* (*dlr*)—"dalet."

The sign *ד* for *d* seems rather unusual (line 14). Here, also, reading this letter should not cause any doubts. It occurs in the word *עֹשֶׂה* "maker" (*wbd*).

5) *ה* (*h*). This letter occurs in three graphic variants: the open upper part *ה, ה*, the closed upper part *ה* and in one case—a small upper stroke *ה* (line 23). In usual Jewish amulets the above-mentioned letter mostly has a closed upper part—*ה* (cf. e.g. A7, A2, A9, though in the letter the left end of the "cape" is elevated (*ה*)). As for the letter with the upper stroke (*ה*) it also finds analogy in A7 (*ה*) and A9 (*ה*). At the same time worthy of note is the sign at the end of line 9 which is not distinctly read, and, as we think, must be *ה*, whose exact analogy is found in A7. The thing is that the sign written in this way usually renders the letter *ה*.

6) *ו* (*w*)-sign represented in our amulet is diversified, if it can be said so, and

often, as is usually the case in the North-Semitic script, also coincides with *y*. Their difference is mostly in the length: *w*'s vertical line is long (װ or װ), while that of *y* is short (ױ, ױ). But their confusion in graphics is rather frequent. In our amulet *w* occurs in the following form: װ, װ, װ, װ, װ are also testified in other amulets (A4, A7, A8 etc.) as well as װ, װ (A7, A9). Here noteworthy is the diversity of one and the same letter in one and the same text, which, as will be seen below, also takes place in other graphics.

7) ױ (z). Four cases of this letter are testified in the text: ױ (line 23), ױ (line 17), ױ (line 9), ױ (line 27) and, as we see, differ, in one way or another, from each other, but all of them have parallels, though this variation of the letter is not observed anywhere: essentially only one of these forms is predominant. So, e.g., the outline of ױ is characteristic for A7, while ױ—for A15 (cf. ױ and ױ of Mtskheta amulet). As for the ױ and ױ signs, their identical forms are not seen in available amulets, though the variants approaching them are testified: ױ (A4, A11), ױ (A15).

8) ה (h). Graphical signs representing this letter occur 8 times in the text: ה, ה, ה, ה, ה, ה, ה, ה; here one can distinguish two main variants: ה, identical to standard Hebrew ה and often seen in Jewish amulets (A2, A1, A7), and the second variant with the left upper stroke which goes beyond the "cap" ה (ה, ה, ה, ה). Such ה is spread essentially in the texts of the above-mentioned amulets (ה—A1, ה—A9, ה—A1, A3). It should be noted that the graphical signs of ה and ה often seem to be identical with the only difference in the "cap": in the ה-signs it extends beyond the left vertical line (ה), while in the case of ה the left vertical line goes beyond the cap, extending above it (ה) (cf. ה and ה A4:4, or A7:6), but there are cases when the sign characteristic for ה renders ה (ה). This happens in the word םה (rhm)—ה. A similar situation is observed in A2 (ה=ה along with ה) (cf. also הA3).

9) The װ (f) letter occurs 5 times in the text. In two cases it is represented by װ (l.1 and 9) (it should be װ!). If this sign is nothing else but װ (f), it is clear that it occurs in the word װ "kind," which follows the word qmy' "amulet" in the amulet (ibid., below). Its analog seems to be װ of A13 and װ of A7; the difference is in the fact that the line bent inside the letter and going from the top of the right line does not join the left line. At the same time it hardly refers to the right line of the last letter and hence resembles the letter װ (f) װ. The wide-spread writing of װ of the Mtskheta amulet (line 12) is the letter װ (f) (cf. A1, A4, A7, A12 etc.). One should mark out separately the sign װ (line 23) which occurs in the name of this letter (fyf). Its analog must be the sign װ (A13).

10) The occurrence of the letter ױ (y) in the text is especially high. So, in our text which has 29 lines (129 words) this letter occurs 52 times. Its shape is also diverse, but among the shapes only two are predominant: ױ and ױ. All other shapes differ in their position: ױ, ױ, in the slope of the straight short line (in different directions): ױ, ױ, —. In one case *y* like *w* renders a long vowel: ױ (line 7), where the first and third (last) sign also represents the letter ױ (y) (cf. here, §8, the letter

same outline: D or D . The same situation is observed elsewhere. The only difference is caused by its similarity (or coincidence) to the shape of the final m , and here the only way out may be the definition of the word (cf. above, §13).

16) The letter ν (ν) is used 7 times in the text and has essentially one graphical shape: ν ν , ν . The same situation is observed in the amulets written in the Hebrew script of that time (A1, A2, A9, etc.).

17) The letter B (p) occurs only 5 times: 2 times at the beginning and in the middle of the word: B , B and 3 times at the end of the word: B (line 10), B (line 22), B (line 25) (cf. B A9, B A1, B A2).

18) The writing of this letter Z (s) is positionally different: at the beginning and in the middle of the word— Z and at the end— Z . In our amulet only the first positional variant occurs: Z (line 25), as is common in other similar texts of that period. (Cf. A2, A7, A4, etc.). It is somewhat different from the sign which is found in line 10— Z . We tried to read this sign otherwise and to assume two signs (y and n) in it, but the word obtained (ynb or $ynkmr$) says nothing. (This point will be discussed below). Therefore we prefer to read this sign as Z (s) which seems to fit the text well.

19) The letter p (q) also has only one shape: p (p , p , p) and occurs 11 times in the text. In the above-mentioned amulet this letter is mostly closed-capped and only in some cases it occurs in the form of p , p (A2, A9).

20) The letter r (r) which quite often occurs in the text of our amulet (25 times) has the shape common for the Hebrew square script: r —sometimes it is of small size (r r lines 1, 15, 21) and then resembles certain variants of y . The same r , sometimes with a small stroke at the end of the upper part r occurs in all amulets (A1, A2, A4, A9, etc.).

21) The letter W (s) occurs 18 times in the amulet, among them 4 times to render the Hebrew W (s) and only in the Hebrew words: among them 3 times—in the Hebrew proper name “Sarah” (W) and once in the Hebrew word-combination W W ($m'sy yd$) “made by hand” (see Notes below). In all cases W represents the letter s . In our text this letter has two variants: W (in most cases) (cf. A1, A7) and W (lines 14, 28), W (line 25), which seems to correspond exactly to W of A1 (along with W as is observed in the Mtskheta amulet).

22) The letter N (t), the last letter of the Hebrew alphabet, occurs 9 times in the text with a slight variation: N N , N , N (line 22), but there, in the same line— N . Similar are the signs representing this letter in amulets A2, A9, A4, etc. In our amulet noteworthy is the sign N (?) which is followed by the sign w (t). The entire word must mean the same of the last letter of the Hebrew alphabet N — N (tw). But here the names of the letters of the complete Hebrew alphabet are given and it is clear that here it must be N (tw).

Composition of magic texts (written on bowls, metal sheets or other material) is based on a particular tradition. This refers both to the text structure and its content, where we deal with conventional expressions which often take the form of magic formulae (acquire a magic meaning).

The text of the amulet usually begins with the statement that this is a kind amulet and does magic in the name of the God or his angels, seals evil spirits, demons in order to protect a certain person whose name (usually together with his mother's name) is also given there. Thus, e.g. *bšm 'lh dyšr'l* "In the name of the God of Israel" (A14:3), *bšm 'brsks* "in the name of Abrasax" (Abrasax is the angel's name) etc. Sometimes the God is named by the formula "I am who I am (exist)" (cf. Ex. 3:14: *wy'mr 'lhym 'l Mšh: 'hyh 'šr 'hyh* "and the God said to Moses: I am who I am." So, e.g. "In the name of I-am-who-I-am," where the expression "I-am-who-I-am" means the God (i.e. in the name of the God). Thus, the amulet acts in the name of the God or his angel.

The same situation is observed in our amulet, where at the very beginning after the statement the amulet is kind (*qmy' 'tb*) the name of the object of the amulet's action is given (Abraham, the son of Sarah) and the action aimed to protect the owner of the amulet from evil spirits (demons) is mentioned. It is noted that the amulet bounds and seals evil spirits (demons) in the name of angels (*bšm 'lym ml'kyh*). This wholesome effect of the amulet is eternal, which is described by the formula "from this day to eternity." Such is the case in amulets in general and in our amulet in particular. Thus, the amulet insures its owner—the object of the amulet against any harm and witchcraft for eternity.

Noteworthy is the formula "Amen, Amen, Selah" with which the text of the amulet or its particular (completed) part often ends. It is interesting to note that "Selah" occurs together with the word "Amen." It is clear that it plays a certain role in magic texts: it enhances the power of the amulet and imparts it an affirmative character. ("Amen," as is well-known, means "truly." Cf. the use of this word in prayers, Jewish and Christian liturgy). It should be mentioned that "Amen" occurs at the end of the text or its part to confirm the fulfilment of the promise given in the text. And so, in this context the word "Selah" indicates its functional load. It is not excluded that in our text after the words "Amen, Amen, Selah" the whole text is written in Hebrew, since all the following words might be written in Hebrew (see above, notes 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71). Among them the words given in notes 66, 68, 69, 70 and 71 are obviously Hebrew, however, the words *qwm* (*qym*) and *yd* (notes 64, 65, 67) in this outline also occur in Hebrew. In fact, *qwm* in the meaning of "fulfilment" is not attested in Biblical Hebrew, but its variation *qym* is found in Modern Hebrew in the given meaning: *qym* (*qiyem*) "realized, performed" (Dagut). It is quite possible that the verb *qwm* (*qym*) (cf. Hebr. *šwm* and *šym* in identical meaning) entered Hebrew and remained there, when this language

was widely used by Jews. Therefore it is not excluded that in our text we have a meaning of the word borrowed by Postbiblical Hebrew from Aramaic.

These formulae and some other magic elements (various signs and pictures) found in Jewish magic texts are also attested in corresponding texts of other (non-Jewish) people. Such is, e.g. the expression "Amen, Amen, Selah," which is used in the Mtskheta amulet, certainly, in its usual function (cf. Amulets: 36).

A magic meaning is given to biblical expressions, separate letters given in the Aramaic texts of the amulets. Such seems to be the Hebrew alphabet completely represented with the names of the letters in the Mtskheta amulet. It should be mentioned here, that such representation of the Hebrew alphabet in the magic texts has not been found anywhere, and this fact seems typical for the Mtskheta amulet. There are cases of repeated usage of certain Hebrew letters. In one of the amulets each of the three letters (פ, צ, נ) occurs 10 times (A2:4, 5), the letter *n* is used 9 times in one of the magic book (G2, p. 2:6), in the same place the letter *h* occurs 7 times (G2, p. 2:8).

As we have seen (above, p. 14-15) in the Mtskheta amulet the entire passage which, as has been already mentioned, gives magic power to the amulet, is taken from the Hebrew Bible. And there are a lot of such cases in Aramaic amulets. Most often separate fragments and sentences from Moses Pentateuch occur. It can be said that nearly all of the Books of the Bible are used for this purpose. (Cf. e.g. A13:12-22—Ex. 15:26, B3:5—Nu. 10:35, B11:6—Deut. 6:4, G5:2-4—Gn. 32:3, G7:38—Lev. 1:6, A12:17-18—Ps. 94:1 and other fragments from the Books of Zechariah, Jeremiah, Job, Isaiah, Kings, Micah, as well as from the "Song of Songs of Solomon," see Amulets: 284). According to Naveh and Shaked this use of the Hebrew Bible in magic texts suggests that the latter were composed in those circles, where the Bible was a sacred scripture and quoting it was considered to invoke magic power (Amulets: 36).

The subject of magic action submits to God though he may not appear in the text (Amulets: 36). This power (the subject of the amulet) is often described in the text by the personal pronoun (I) which is the author of the amulet ("I wrote /amulet/," A1:12; "I make the amulet," B5:1). The same subject says exorcisms always acts in the name of God and His angels.

The same situation is also observed in our amulet. The subject is the first person, who acts in the name of angels: "In the name of these angels I bound and seal/evil spirits, demons/" (see the text, lines 11-12).

Noteworthy is the relation of the subject of the amulet to the object—the person who should be protected by the amulet. In one part of the text the object of the amulet (Abraham, the son of Sarah) is the 3rd person who is protected by the subject's action. Such is the case in lines 1-7 and 11-19 ("... It is a kind amulet for Abraham, the son of Sarah . . . , it /is/ a seal with which the king Solomon sealed /evil spirits/ not to harm Abraham, son of Sarah . . ." etc. But there are cases when the subject addresses the object of the amulet directly: "You are in grief,

drive out the demon, make good and put your hand on him secretly /and/ once again strengthen the right /cause/" (lines 8-10). This is also followed by the story of what the magic power of the amulet does (or will do). The object of this amulet is again presented by the third person (lines 11-19). And again the subject addresses his object: "rise and do mercy!" (lines 20-21). It is not ruled out that the subject of the amulet asks the angel-protector of Abraham (to touch Abraham secretly thereby doing good and affirming justice, to rise and execute mercy). In the given text there are cases, when the magic power addresses imperatively in the 2nd person ("drive out!," "do!," "firm!," "rise!," "execute!"). We think it is more justified to take as the 2nd person the angel protecting Abraham, who is in grief (because of Abraham) and who is asked to drive out demons, do good and protect Abraham from evil spirits. The address of the subject of the amulet to the angels to drive out evil spirits and demons occurs in other amulets (A7:4, A10:3, etc.).

Language of the Amulet

The amulet found in Mtskheta, as is clear from the text, belonged to Abraham, son of Sarah, and was designated to protect the family from evil spirits and demons. The amulet is written in the language used by Jews in late antiquity, the so-called Jewish-Aramaic language. Exactly this language must have been common at that time in Georgia among Jews (quite probably, along with Georgian). True, the last part of the text of the amulet is written in Hebrew, but since this biblical passage and the names of the letters of the Hebrew alphabet have a magic power, as has been mentioned above, we do not regard the amulet as bilingual (Aramaic-Hebrew). It should be noted here, that where Hebrew letters have Hebrew names they also occur with Aramaic names. Such, e.g. is the letter *w* which in Hebrew is called *waw* (ו וַ), while in Aramaic *w'* (ܘܘܐ), is pronounced *wā*. The same situation is in one of the Middle Aramaic dialects, Mandaic: *wā* (Mand.: 9). (In Palestinian Aramaic the name of *w* is identical to Hebrew, Sok.: 169—ו *haww*). The same can be said about the name of ' (*y*): in Hebrew it is ' *yn'ayn*, but in the Mtskheta amulet we have ' , and it must have been ' *yn*. A similar situation is in Mandaic, where ' is pronounced as ' *ē* (Mand., *ibid.*), in Syriac—' (ܘܘܐ) and in Modern Aramaic *ē* (Br. Syr.: 5, K. Tsereteli: 24). From this point of view there also exists a graphical difference: in Hebrew *mym*, but in Jud.-Aram. *mm* (Dalman: 52, Sok.: 311), and not *mym*. In our amulet the name of the letter *r* does not contain the letter *y*: *rš*, which displays similarity in Syriac: *rš* along *ryš* (Br. Syr.: *ibid.*). These are already Aramaisms in the Hebrew text! And still, the main text of the amulet is written in Aramaic, hence it must be considered an Aramaic amulet (as happens in other cases; cf. the amulets given in the book by Naveh and Shaked; this is indicated by its subtitle: Aramaic Incantations of Late Antiquity). However, it should be also noted that together with the linguistic facts typical of

Aramaic, as determined by the language of the amulets, hebraisms are also found, which is typical of Palestinian Aramaic (cf. Pal. Aram.: 83).

The text, as noted above, is written in Aramaic: (1) forms of status emphaticus with the ending ' (š): *mlk'* "king," *ḥtm'* "seal," *ywm'* "day"; (2) Noun ending in plural—*ynl-in/*: *ḥršyn* "witchcraft" (< *ḥrš-yn*), *'syryn* "boundeds" (< *'syr-yn*), *krwbyn* "cherubs" (< *krwb-yn*, and not *krwb-ym!*); (3) relative particle *d:* *dyhy* "which is" (< *d-yhy*), *dḥm* "who sealed" (< *d-ḥtm*); (4) substantive *br* "son" (instead of Hebr. *bn*); (5) adjective derived with the help of the noun *mry*, which is typical for Aramaic (not found in Hebrew): *mry nyh* "peaceful, quiet" (< *mry* "master; owner" + *nyh* "peace," "kindness").

Let us dwell on some orthographic, phonetic and grammatical facts.

1. In orthography noteworthy is the rendering of vowels in the text. As is well-known, in Aramaic (and generally in Semitic) long vowels are rendered by a corresponding letter, the so-called rendering by vocal letters (*ū, ō = w* and *i, ē = y*). But quite often the same letters also express the corresponding short vowels (*u* and *i*). Most often rendering of the short vowels *i* or *e* by the letter *y* in a closed syllable is observed in Jewish-Aramaic (cf. Dalman: 71). Such cases can be found in the deverbative noun—Participle (of the basic stem) and in Imperative of the Intensive stem. Thus, e.g. *ktyb* can render three forms: (1) Active participle of the basic stem (Pe) and then it must be vocalized as *kātib* (*kāteb*), (2) Passive participle of the same stem—*ktīb*, (3) Imperative of the Intensive stem—*kattib*. In all these cases in Jewish-Aramaic, as has been already mentioned, *y* is written with the second consonant. In Biblical Aramaic where the three mentioned forms (*kātib*, *ktīb*, *kattib*) have the same pronunciation, in their writing *y* appears only in one of them, when we deal with the expression of *i* in Passive Participle (*ktyb = k'ṯīb*). In the Mtskheta amulet long vowels are always rendered, including basic stems in Passive Participle: *nsys = nsīs* ("worried, troubled"). The exception is one case of Active Participle, when a short vowel in the basic stem is rendered by *y*: *ḥātim* (*ḥtym*) "who seals." In all other cases the mentioned form of Active Participle has no *y*: *smr* (= *sāmūr*) (line 7), *qm'* (= *qāmi'*) "binder" (though here *smyr* and *qmy'* writing could be expected). The same situation must be in the case of Imperative of the Infinitive: *pl'* (= *pallif*) "drive out," where *y*, usual for Jewish-Aramaic, is not used. However, similar facts are well-known in New and Old Aramaic dialects (cf. e.g. Jewish-Aramaic *msr* "who delivers up" and not *msyr*, *šq'* "who drowns," *šlh* "pulled" (Dalman: 284-285).

Interesting enough that *y* which renders mainly long vowels *ē/ī* sometimes is not present in the writing of words with these vowels—the so-called defective writing (*scriptio defectiva*). Thus, e.g. *dēn* ("this") which is usually given in the text as *dyn* (line 3), in some amulets appears without *y*: *dn* (A1:11, A3:14) also together with *hdyn/hādēn/* beside *hdn* (B1:4, 6). In our text *y* as a long vowel indicator (for *ī*) occurs in Passive Participle and in the Plural of nouns (in the *in*-ending) (cf. above, p. 10-11. Instead, *y* renders systematically the short vowel *e* in the pronominal

suffix of 3rd, masculine, singular—*yh* (= *eh*): *bytyh/bayteh/* “his house” (lines 2, 5) instead of writing *byth*. It is different with the preposition *’l l’el/* (nota dativi), which takes the form of *’ly* by adding the mentioned suffixes and thus—*’lyh* (line 9) “him, about him.” Such is also the case in Hebrew: *’ly*. The same situation is observed with the preposition *’l—’lyh* “upon, on him,” but *’ly* for nota dativi is also known in Aramaic (Segert: 230, §5.5.4.2.1) and here *y* has nothing to do with the expression of the vowel.

The use of *w* for rendering short vowels *u/o* is also testified in our amulet. Such is the case in the word *šwm /šum/* (see above, notes 26, 41). Short *u* must be used in the word *yšlw/ /yišlut/*, which represents 3rd person of the verb *šlṭ* in Imperfect, masculine, singular (cf. Bibl. Aram. *yiktub*, etc.). In all other cases *w*, if it is not initial, renders *ū*: *fybw /fībū/* “goodness,” *swm /sūm/* “put, make” (see above, notes 31, 32, 35, 65), *qwm /qūm/* “to stand.” *ō* must be rendered by *w* in the word *ywm/yōm/*, where *ō* is derived by *aw* diphthong contraction as is usually the case in North Semitic. *ō* and *ū* vowels are rendered by the letter *w* in the text taken from the Hebrew Bible: *ywd /yōd/*, *nwn /nūn/*, *qwp /qōp/*, *hwqwm /hamaqōm/*. At the same time a verbal form is found in the text, where the last syllable *ū* should be assumed, but *w* which renders it, is not present here: *yšlṭn* (instead of *yšlṭwn*) *yīšlṭūn/*.

2. Pronoun. Here we have pronouns of the 1st and 2nd person, pronominal suffixes of the 1st person plural and of the 3rd person singular, demonstrative pronouns of both numbers.

The pronoun of 1st person *’anā* is expressed in the form of *’nh* (line 11), which along with *’n* is often attested in Aramaic written monuments of that time.

Note should be taken of the pronoun *’nt*, 2nd person (singular), masculine (line 8), instead of the expected *’t*, which is an archaism (see above, note 28).

h is used instead of *’* in plural in the determinative state (status emphaticus): *mlkyh /malkayyā/* (line 11), instead of *mlky*.

Demonstrative pronouns and pronominal suffixes are of pure Aramaic form. In this series the exception is the demonstrative pronoun *hhw’* (line 29) in the Hebrew quotation from the Bible, where the pronoun *hw’* is used with the Hebrew article: *hāhū*. The demonstrative pronouns in singular are *dyn*, *dnn* “this,” in plural—*’lyn* “these.” Possessive pronominal suffixes, 1st pers. plural are *-n’/’nā/* and 3rd pers. singular, masculine—*yh /-eh/* (see *ibid.*, above, note 5).

In the text the indefinite pronoun *kwl*, *kl /kul/* “everybody, every” is also found: *bkwl-ywm* “every day, forever” (note 26). The negative form of this word is also testified: *l’kl* “nobody, nothing,” *l’kl mzyq byš* “no evil demon” (lines 16-17. Cf. also note 15).

3. Noun. In our amulet the noun is represented in three states: status emphaticus, status constructus and status absolutus in both numbers—singular and plural. Everywhere here standard Aramaic forms are followed: sing. st.emph. *mlk’ /malkā/* “king,” pl. st.emph.—*ml’kyh /malākāyā/* “angels.” In st.abs. abstract nouns are

testified, among them infinitives: *rz* "mystery," *nzq* "do harm," *tybw /libūl* "goodness," concrete nouns: *yd /yad/* "hand," *šyd /šid/* "devil," "demon." In status absolutus the noun occurs also in those cases where it expresses the predicate with adjectives and participles: *qmy' t̄b* "it is/ a good amulet," *'nt nsys* "you are/ in grief." (The use of nouns in this state is given below when discussing the verb).

In the amulet the form of status constructus is also testified: *br /bar/* "son" in *b̄f šrh* "son of Sarah," *'nš byryh* "the member of his house," *mry nyh* "possessor of peace" > "quiet, just."

Plural of nouns is presented in all the states and their form is usual for Aramaic: st.abs. with the ending *-yn /-in/*: *'syryn, krwbyn*; st.cstr. with the ending *-y /-ay/*: *'nšy byryh* "the members of his house" (cf. here the singular form: *'nš byryh*, though here *'nš* is plural by meaning (cf. above, note 4); st.emph.—with the ending *-yh /-ayyā/*: *m'kyh* "angels."

4. Verb. In the text the personal form of the verb occurs in two stems: in the basic stem (Pe) and in the Intensive (Pa). It is represented both in Perfect (*h̄tm /h̄tam/* "bounded, sealed") and in Imperfect (*yhy /-y'hē/* "will be," *yšlw̄t̄ /yšlwt̄/* "will have domination"). The same form renders Subjunctive mood (*yhy* "should have been"), but Active Participle is used to express the Present, as is typical for Middle Aramaic, particularly, for Syriac and Modern Aramaic it is the only means for expressing the Present.

Imperative forms in both mentioned stems (basic and intensive) are testified: *swm /sūm/* (Pe) "do!," "put!," *pl̄ /palli/* (Pa) "drive out!" (< verbs *swm* and *pl̄*). In the latter—without *y* after the second radical (cf. Jewish-Aramaic and Biblical Aramaic *kr̄yb /katteb, kattib/* usually with *y*, but at the same time in Jewish-Aramaic in the Imperative form of the Intensive stem *y* sometimes is not present (cf. *qbl* "get!" and *plyg* "dividel," *'lm* "pay!" and *bryk* "bless!") (Dalman: 276). Imperative of the verb *nšb* is *šb /šab/* "firm!" (see above, note 38). Imperative of the weak verb *swm* in the basic stem is *swm /sūm/* "do!," "put!" (see above, notes 31, 35).

Particles also occur in their usual adjective meaning. These are: Active Participle of the basic stem *smr /sämer/* "protector" in the word-combination *'l smr* "God protector," Passive Participle of the same stem *nsys /nsis/* "in grief," *'syryn /'sirin/*, Plural < Sing. *'syr /'sir/* "bounded, bewitched" (see above, note 50), *mzyq /mazziq/* "doing harm, demon"—Active Participle of Causative derived from In—verb *nzq* (see above, note 55).

Participles. Here, according to the semitologic tradition, parts of speech with invariable forms are given, such as prepositions, conjunctions, proper particles.

In the text of the Mtskheta amulet we find proclitic and independent particles derived from Common Aramaic (Common Semitic).

Preposition *b* corresponds to: (1) preposition "in": *brz* "in secret, secretly" (above, note 33), (2) preposition "on": *b'brhm* "on Abraham" (note 47), preposition "with, by" (Instrumentals): *bšwm* "in the name" (note 41), *bn'* "by us" (note 17).

Prep. *k*—"as": *kqmy* "as before" (note 19).

Prep. *l*—"for"; "with." Hence it is used to express possession: *l'brhm* "for Abraham," "belongs to Abraham." The spread form of this preposition is *'l'el'* (note 36).

Prep. *mn* [*min*] "from": *mn ywm'* dnn "from this day (from today)" (line 19).

Prep. *'d* [*'ad*] "up to": *'d l'im* "up to eternity" (line 19).

The particle *d* plays the role of the relative particle (conjunction): *hym' dhym* "seal by which /king Solomon/ sealed" (note 9), *dyhy* "which will be" (note 24).

In the text there occurs a negative particle *l'la'* [*l'la'*] *l' hršyn l' krwbyn wl' 'syrn wl' šyd* (lines 13-17). The same particle together with the relative particle *d*—*dl'* [*dlā'*] expresses the negative conjunction "not to": *dl' yšlw'* "not to have dominion" (note 47), *dlyt* "not to."

Conjunction *w* [*w'*, *u*] expresses the conjunction "and." We should mention here the so-called particle-verb which is used only in one person (3rd person) and does not vary in form. It is *'yt l'ayt'* whose negative form *lyt l'ayt'* ("is not, does not exist") is attested in our text: *ldlyt nza* "to avoid harm, not to do harm" (note 12). It should be mentioned that in the Hebrew part of the text given its Hebrew equivalent *'yn l'en* occurs.

Conclusion

The Mtskheta amulet which in our opinion belonged to the owner of the house where it was found, Abraham, son of Sarah, is indicative of the existence of a Jewish settlement in the capital of Iberia (Georgia). Other written and epigraphic materials also point to the existence of a Jewish settlement in Mtskheta and its vicinity in the 1st cent. A.D. In particular, of special note here is the Hebrew (more precisely, Jewish) material: inscriptions on tombstones of those persons who seemed to live in the above-mentioned region at that time.

One of them represents an epitaph of a certain Joseph Bar Hazan (*ywsp br h'zn*) which, like our amulet, was written in the Hebrew square script and, as we think, in Aramaic. This epitaph is variously dated: 2nd-3rd cent. (Krikheli: 133) or 4th-5th cent. (G. Tsereteli: 424-425). It should be mentioned that Daniel Khvolson who studied the second epitaph in Hebrew script from the same region dated it to 4th-5th cent. A.D. Thus, if D. Khvolson and G. Tsereteli are right, both inscriptions found on the tombstones in Mtskheta must be dated to the 4th-5th cent. A.D., or in any case they cover the period of the 2nd-5th cent. A.D.

The amulets written in Palestinian Aramaic are dated by scientists to the following period (5th-7th cent. A.D.) So, e.g. the amulet from Khorvat Rimon (A10) is dated to the 5th-6th cent. A.D., while other amulets found in Israel (A2, A11-A13) are dated to the 6th-7th cent. A.D. From the paleographic point of view, as is clear from the corresponding analysis, our amulet is most close to the copper sheet from Khorvat Kanaf (Israel), 6th-7th cent. A.D. as well as to the silver sheet from Aleppo (Syria) and Agabeyly (Turkey, at the border with Syria) and lead

sheet from Egypt (A4, A7, A9). These are regions where in the 2nd-7th cent. A.D. Jewish-Aramaic was wide spread.

Thus, the Mtskheta amulet is written in the Hebrew script in the Palestinian Aramaic dialect, the so-called Jewish-Aramaic, and both chronologically and paleographically follows the standards of Aramaic magic amulets of Jews.

It is hard to tell exactly where the amulet was made: in Georgia or outside it (e.g., in Syria-Palestine). In any case the amulet of the kind found in Georgia (with text in Aramaic) is so far unique. By its shape, text, paleographic and linguistic features and allowing for corresponding archaeological data (Nikolaishvili, *New Information on Antiquity*) it falls into the chronological limits which must be typical for the above-mentioned text, the 5th-6th centuries.

1. References

- Amulets = Joseph Naveh and Shaul Shaked, *Amulets and Magic Bowls. Aramaic Incantations of Late Antiquity* (Jerusalem: 1985).
- Babalikashvili = N.I. Babalikashvili, *Hebrew Inscriptions in Georgia 18th-19th cent.* (Tbilisi: 1971) (in Russian).
- Bonner = C. Bonner, *Studies in Magical Amulets* (Ann Arbor: 1950).
- Br. Syr. = C. Brockelmann, *Syrische Grammatik* (Leipzig: 1962).
- Dalman = Gustaf Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch* (Leipzig: 1927—Darmstadt: 1960).
- Ges. = Wilhelm Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament* (Leipzig: 1905).
- KAI = H. Donner-W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, B. II (Wiesbaden: 1968); B. III (Wiesbaden: 1969).
- Krikhell = A. Krikhell, *Stela with Hebrew Inscriptions Found in Mtskheta (Mcheta)*. Proceedings of the Historical-Ethnographical Museum of the Jews of Georgia, Vol. II (Tbilisi) (in Russian).
- Levy = J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, B. I-B. II (Köln: 1959).
- Lidz. = Mark Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, T. I. (Weimar: 1898—Hildesheim: 1962).
- Mand. = Rudolf Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic* (Berlin: 1965).
- Mand. Dict. = E.S. Drower, R. Macuch, *A Mandaic Dictionary* (Oxford: 1963).
- Mcl. Dict. = A.J. Maclean, *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac* (Oxford: 1901).
- Nikolaishvili = V.V. Nikolaishvili, *The Field Archaeological Investigations. 1989-1992* (Tbilisi: 1995).
- Pal. Am. = Joseph Naveh, "A recently discovered Palestinian Jewish Aramaic amulet," in: M. Sokoloff (ed.), *AAALT* (Ramat-Gan: 1983).
- QA = J.C. Greenfield, M. Sokoloff, "Studies in Qumran Aramaic," *Abr-Nahrain*, Suppl. 3, 1992.
- Sok. = Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic* (Jerusalem: 1992).
- Segert = Stanislav Segert, *Altaramäische Grammatik* (Leipzig: 1975).
- Tsereteli G. = G. Tsereteli, *A Recently Discovered Inscription from Mcheta*. Proceedings

of the Institute of Language, History and Material Culture, B. V-VI (Tbilisi: 1940) (in Georgian).

Tsereteli K. = K.G. Tsereteli, *The Modern Assyrian Language* (Moscow: 1978).

2. Abbreviations of the titles of biblical texts

Ex.	Exodus
Deut.	Deuteronomium
Gn.	Genesis
Hagg.	Haggai
Jer.	Jeremia
Jes.	Jesaja
Lev.	Leviticus
Nu.	Numeri
Ps.	Psalmi

3. Conditional indications for the magic texts

(After the J. Naveh's and Sh. Shaked's book)

A = Amulet B = Bowl G = Geniza.

Armazian Script

1. In 1940 during the archaeological excavations in the district of Armazi, not far from Mtskheta, the old capital of Georgia, two tomb-stelae with inscriptions were found. One of them is the monolingual Aramaic inscription, while the second one is the bilingual Greek-Aramaic inscription. Aramaic inscriptions were studied by G. TSERETELI, who established a previously unknown type of Aramaic script, which he called "Armazian" after the place the stelae had been found (G. TSERETELI 1943:51). Though, according to G. TSERETELI, inscriptions with this script are also found outside Armazi (namely in the village of Bori, West Georgia), "...but inasmuch as Armazi is the centre of the ancient Iberian culture... it is convenient to call the peculiar Georgian-Aramaic writing, disclosed by these monuments, by this name" (G. TSERETELI 1943:51, note 1). In the same work we read about the Aramaic writing: "... we have full grounds for separating it off as an independent branch of Semitic writing and to add to the terms "Palmyrene writing", "Nabatean writing" etc., used in science, the new name "Armazian writing" (G. TSERETELI 1943:51).

G. TSERETELI describes in detail the Aramaic signs of the bilingual inscription, comparing it with similar signs of other inscriptions and establishes peculiarities of the Armazian writing (G. TSERETELI 1943:53-55). In the same work exact stelae dating is given: the Armazian monolingual inscription is dated from the first century, while the bilingual inscription - from the second century A.D. (G. TSERETELI 1943:56-57). It was found out that the inscription on a silver dish from the village of Bori was written also with Armazian characters. This allows the scientist to use the terms "Georgian-Aramaic" or "Ibero-Aramaic" along with "Armazian" (G. TSERETELI 1943:51, note 2), but as is noted by the author, "the first, although convenient, may cause a somewhat incorrect idea of the Armazian writing" (ibid.).

For description of the Armazian script the Aramaic inscriptions found in Garni and Sisian (Armenia) are of particular importance. Garni inscription was found in 1961 and like the Armazian bilingual inscription was attributed to the second century A.D. (PERIKHANYAN 1964:126). Another Aramaic inscription, made on a silver bowl, was found later, in 1970, not far from Sisian, and may be attributed to the first century B.C. (NAVEH 1982:80). In Armenia Aramaic inscriptions of the earlier period were also found (the second century B.C.), but it is impossible to consider them as the source of the inscription from Garni (PERI-

KHANYAN 1964:126). The same should be said about the Sisian inscriptions. Besides, the writing of the inscription from Garni is paleographically the most similar of all Aramaic scripts to that of the Armazian inscription. Moreover, inspite of some distinctions between certain letters of these scripts (*g*, *s*, *r*) it should be regarded as the same, i.e. Armazian script. A.G. PERIKHANYAN was the first to establish this similarity. It should be noted that later the Armazian origin of this inscription was never open to question. And this is quite reasonable. And the fact that 3 of 12 letters of the Garni inscription differ from the corresponding Armazian letters is not striking at all. Two of them display a similarity to signs (e.g. *s* is similar to *s* from Sari and Hassan-Kef, and *r* with a point is similar to that of Palmyrene inscriptions. Besides just the same sign, but without point exists in the Palmyrene and other abovementioned inscriptions from Sari and Hassan-Kef). It should be noted that the languages of the texts, written on stelae from Armazi and Garni are also very similar.

After the discovery of the Aramaic inscription in Garni it became clear that the Armazian script is characteristic not only of Georgian reality. It is also met in neighbour Armenia. This suggests that the inscriptions on the Armazian stelae and the dish from Bori as well as the Garni inscription are written in the same script, i.e. Armazian. These monuments show chronological limits of Armazian script usage: the first-third centuries (the Armazian monolingual inscription - the first cent. A.D., the Armazian bilingual and Garni inscriptions - the second cent. A.D., the inscription from Bori - the third cent. A.D.). The same holds true for other scripts related to Armazian. In this connection NAVEH writes, that in the second half of the third century (and naturally later) the North-Mesopotamian type of writing has already disappeared (cf. NAVEH 1982:141). But NAVEH might have not taken into account the Armazian monolingual inscription: "all these inscriptions (from Hatra, Sari, Hassan-Kef, Armazi, Garni - K.Ts.) belong to the second half of the second century and the first half of the third century A.D." (ibid.). A definite resemblance to the Armazian writing is observed in the writing from Sisian (PERIKHANYAN 1971), whose script can be conventionally referred to as "Early Armazian" (see below). Here the so-called "Late Armazian" script (spätarmazisch) can be mentioned, the term used by FR. ALTHEIM and R. STIEHL for the inscriptions on the bowls, found in Mazenderan (Iran). The inscriptions are made in Middle-Persian and according to the abovementioned scientists belong to the eight-ninth centuries (ALTHEIM & STIEHL 1968:89). But these inscriptions do not reflect the Armazian script as a whole, since along with letters, peculiar to Middle-Persian, there are letters, which display a certain relation to those of the Mtskheta-Armazi inscriptions.

2. G. TSERETELI noticed the resemblance of the Armazian script with other types of the Aramaic writing ("Some signs bring it near to Pahlavic, others to Parsic and to Palmyrene" - G. TSERETELI 1943:56). But establishing the interrelations between different types of the script better accuracy is required. Pahlavic (or rather Parthian) and Parsic (Middle-Persian) are not similar to Palmyrene from the paleographic standpoint. Therefore G. TSERETELI's statement that "the general character of the writing is original to such an extent, that we have a right to separate it off as an independent branch of Semitic writing" (G. TSERETELI 1943:56) requires refinement. The scientist is quite right when he uses the term "Armazian writing" together with "Palmyrene writing" or "Nabatean writing" (G. TSERETELI 1943:51), but none of them can be treated as an independent branch of Semitic writing, as is noted by A. PERIKHANYAN (1964:127, note 11). Though later (G. TSERETELI 1948a: 95, 1948b:53), TSERETELI speaks about the origination of the Armazian writing from Aramaic, he nevertheless separates it off as an independent branch of the Semitic writing (G. TSERETELI 1948b:53). In fact, the Aramaic writing is a branch of Semitic writing, which in its turn divides into separate varieties grouped on the basis of their interrelations. A. PERIKHANYAN, while analysing the Garni inscriptions, indicates the similarity of the inscriptions from Garni and Armazi to Syriac Estrangella, Hatra, Assur and Hassan-Kef inscriptions as well as to Palmyrene script, to the script of Manichaean documents and inscriptions on magic bowls from Nippur. North Mesopotamia was recognized to be the origin of these writings (PERIKHANYAN 1964: 127). It is very difficult to agree with G. TSERETELI (1948a:99-100) that the Armazian alphabet is "mixed" since "... one part of Armazian signs is attributed to Pahlavic and the other one - to Parsic". (Though he notes that by the term "mixed" a really existing situation rather than genetic aspects is meant [1948a:101]). But in these cases it cannot be regarded as a "mixture" of both Aramaic writings, used for Iranian languages only due to the fact that some letters of the Armazian writing display resemblance to letters in the Aramaic script of Parthian type or to the later Parsic writing.

In 1972 NAVEH specially discusses this problem in the paper "The North-Mesopotamian Aramaic script-type in the Late Parthian period" (1972). The author notes that the Aramaic writing, used in Assyria, Babylon and Persian empire was the official writing and did not represent a group of local writings, developed later in remote provinces, part of which was created only in the first century B.C. (NAVEH 1972:293). Basing on the available material NAVEH gives the classification of Aramaic scripts. In the West 2 scripts were created: Jewish and Nabatean, while the East Aramaic script was more developed, forming 4 principal types of writing: (1) Palmyrene and Syriac, which were spread in Syria and North Mesopotamia. The scientist attributes the writing on magic bowl from Nippur to these scripts, treating it as an ancestor of Manichaean writing; (2) North-

Mesopotamian branch, involving the scripts of the inscriptions found in Hatra, Assur, Sari and Hassan-Kef, as well as in some regions of the Upper Tigris. This (Armazian) type of script was witnessed in Armenia and Georgia; (3) South-Mesopotamian branch, including the scripts, used in Elymais and Khuzistan as well as by the Mandaeans; (4) Parthyan type (the ostraca from Nissa) (NAVEH 1972: 294). Thus the Armazian script of interest, according to NAVEH'S classification, forms one type of writing - North-Mesopotamian (A. PERIKHANYAN joins the Palmyrene and Syriac scripts to them, grouping them as "North-Mesopotamian" (cf. NAVEH 1972:294, note 151).

NAVEH compared North-Mesopotamian writings with the unified Old Aramaic writing and arranged them according to the degree of their distinction from the latter. Hence in the top of the table there are the inscriptions from Hatra and in the bottom - those from Armazi (including the inscription from Bori). Thus the script of the Armazian inscriptions shows the greatest deviation from Old Aramaic among the members of this group. In the table the Armazian inscription is preceded by the inscription from Garni. The author tries to explain the local variations in the script: the script migrated from one region to another, and those, who adopted it, used to make some alterations to distinguish between similar letters (NAVEH 1972: 298). Basically, these alterations include the addition of two or three bars to a letter on the right (NAVEH 1972:300). The Armazian script prefers Parthian letters *š* and *p*, rather than North-Mesopotamian forms of these signs (NAVEH 1972:300, note 30). And here the author notes that after adoption of this type of script in Armenia and particularly in Georgia dissimilar forms were created. E.g. the letters *r* and *d* were distinguished by a diacritic point (evidently under the influence of Syriac): in Armazian inscriptions *d* has another form, while in North-Mesopotamian the both signs - *d* and *r* have one and the same form (NAVEH 1972:300). And further he writes that in spite of local variations, as far as the majority of letters of North-Mesopotamian inscriptions are of the form peculiar to this type, they should be considered to belong to one and the same branch (ibid.). Later NAVEH recurred to the same problem and described the process of development of North-Mesopotamian type of the Aramaic script (NAVEH 1982:138-143).

This interpretation of the Armazian script's development (← the North-Mesopotamian branch, group) is supported by J. OELSNER (1973), the German Semitist, who states that a single type of writing was used in all the provincial offices of the Persian Empire alongside with the cursive. After abolishment of these offices cursive forms with their writing traditions prevailed. For development of local forms some time is needed, and it begins approximately in 250 B.C. (OELSNER 1973:9). According to NAVEH the script of Ashoka inscriptions (the third century B.C.) might have been the early ancestor of North-Mesopotamian type from the

viewpoint of its development (1982:143). As far as the history of the writing is concerned, the period from this time on up to 150, according to OELSNER, can be regarded as a transitional one (OELSNER 1973:9). Unfortunately, as stated by PERIKHANYAN (1964:127), very few Aramaic monuments of that time are left, and it is very difficult to find the Armazian script in the available material.

3. The general paleographic review of the Armazian monolingual inscription is given in G. TSERETELI's report at the 25th International Congress of Orientalists (G. TSERETELI 1962). He noted that "... an engraver did not try to give to every letter its peculiar form or to follow size proportions" (1962: 375). Some letters unlike the bilingual inscription have little (if any) distinction from each other: cf. *k*, *n* and *r*; *b*, *n* and *y*; ' and *š*; *m*, *q* and *s*; *t* and *y*; *h*, *h* etc. (ibid.). These are not the only peculiarities of the monolingual inscription in contrast to the bilingual one, where almost every letter has its definite form, dissimilar to other letters. The matter is that in the monolingual inscription each letter undergoes stronger variations compared to letters of the bilingual inscription of an Aramaic text. E.g. the letter א (alef) in the monolingual inscription has 5 versions: א, א, א, א, א, only one of which is found in the bilingual inscription (א). Sometimes the same happens with other letters (cf. *w*: in the monolingual inscription ו, ו, ו and the bilingual one - ו). There is a clear distinction between *s* and *p* of the monolingual and bilingual inscriptions (*p*: mon. פ, bil. פ; *s*: mon. ש, ש, ש and bil. ש). But all these distinctions are observed within a unified writing system and do not affect the identity of scripts of monolingual and bilingual inscriptions. This suggests that the Aramaic bilingual inscription has more perfect writing than that of monolingual, and besides there are almost no cases of letter mixing. As G. TSERETELI states the script of monolingual inscription is likely to be more archaic than that of the bilingual inscription, whose script presents the next step in the Armazian script development.

4. The inscriptions on the dish from Bori and on the Armazian stelae differ mainly in the script style. "The inscription from Bori shows a certain tendency to mannerism and stylization. The lines are broken and in the break places sharp angles are formed..." (G. TSERETELI 1948a:93). It should be noted that this graphic style of inscriptions is met on other objects as well, which is also due to material (metal) of which these inscriptions are made. E.g. according to G. TSERETELI the letters of the inscription made on a gold bracelet tend to cursive. The lines are broken, in the junction of horizontal and vertical lines sharp angles are formed beyond which the lines are sometimes prolonged (*s*, *š*, *š*; ibid); cf., e.g., ש.

5. In Georgia many objects (bowls, dishes, decorations, fragments of pitchers, fragments of temple capitals) with Aramaic inscriptions were found at different times. It should be noted that most of them were written in Armazian script (cf. G.

TSERETELI 1948b:54). Unfortunately up to now not all of these inscriptions have been published (some information about them can be met in reports of archaeological expeditions and in archaeological investigations), except for a dish with Aramaic graphical inscription found in Mtskheta-Samtavro in 1985 (K. TSERETELI 1990) and the inscription on a pitcher fragment from Urnisi (K. TSERETELI 1989), Uplistsikhe (K. TSERETELI 1991), and Dedoplist Mindori (K. TSERETELI 1993) and 3 inscriptions from Zguderi (East Georgia) (CHELIDZE 1991). Reading and publication of Aramaic inscriptions presented a problem due to their fragmentariness, scarcity and damaged state. Often these inscriptions were represented only by one word, making reading and understanding of the text more difficult. Nevertheless, the study of the script of these inscriptions suggests that this is a script of the same type, i.e. Armazian script, which up to now has been known only through the inscriptions on the Armazian stela, the dish from Bori and the stela from Garni.

5.1. The longest of the abovementioned inscriptions is the inscription scabbled on a gold bracelet (except for Aramaic inscriptions on the temple capital in Dzalisi, East Georgia, preserved in fragments, but yet no conclusion can be made). The bracelet was found in one of the tombs in Armaziskhevi (Armazi), which is dated by archaeologists from the sixth century A.D. (MTSKHETA 1955:119-120). It was shown to G. TSERETELI, who revealed that the words on the bracelet were scabbled in Armazian script (ibid, cf. also 1948a:941). In the inscription there should be 48(?) signs including 15 different letters, but until complete deciphering this assumption is open to question. Most letters are similar to the Armazian and Bori inscriptions (e.g. cf. η , mon. η - *m*; α , bil. α - *s*; γ mon. γ , bil. γ - *l*; δ , mon. δ , bil. δ - *z*; ϵ , mon. ϵ - etc.). However, there are characters, whose identification is still difficult. But on the whole, the general character of the script is beyond any doubt - this is the Armazian script. Dating of the inscriptions on paleogeographical basis will be possible only after its complete deciphering, but still it seems that the inscription might have been made not later than in the third century A.D.

5.2. According to G. TSERETELI the inscription scabbled on the fragment of a pitcher was written in Armazian bilingual script. It was discovered during the archaeological excavation near the village of Urnisi (East Georgia). The information on this fact was published by the chief of the expedition L. CHILASHVILI (1964). Thus this inscription is also written in Armazian script and comes closer to the bilingual inscription than other "Armazian" monuments (cf. *d*: Urb. δ and bil. δ ; *r*: Urb. γ and bil. γ ; *w*: Urb. η and bil. η). This suggests that the inscription is written in the second century A.D. (perhaps, by one and the same person - K. TSERETELI 1989).

5.3. Among the latest discoveries of Aramaic graphical inscriptions the abovementioned inscriptions on the temple capital in Dsalisi and the "playing plates" with hunting scenes and animals found in Dedoplis Mindori (Field of King's Daughter) in Kartli, as well as in West Georgia, should be noted. On seven plates in the top left angle and sometimes in the bottom above and under the mentioned pictures there are inscriptions, whose script is similar to the Armazian writing (cf. ⚡ and bil. ⚡ - ' ; ⚡ and ⚡ - b ; ⚡ and mon. ⚡ - h ; ⚡ and mon. ⚡ - s ; ⚡ and bil. ⚡ - ' etc.). It should be also noted that the script of the inscriptions has some distinction from that of other "Armazian" inscriptions, which can be definitely stated after their complete deciphering.

6. The Armazian script experienced rather a long process of development. Like all North-Mesopotamian scripts it originates from the Aramaic writing of the Achaemenid epoch (so-called Official or Imperial Aramaic). Later on, after the fall of the Persian Empire the local scripts are created, which develop into different types of writing during the Hellenic-Rome period. One of them might have been formed in the Georgian-Armenian region on the local basis, which was most clearly reflected in the Armazian inscriptions and together with the scripts of the inscriptions from Hatra, Assur, Hassan-Kef and some others, formed a North-Mesopotamian type of script, which is the most similar to so-called Parthian type of the Aramaic writing used during Arsacides and Sassanian epoch (the third cent. B.C. - fifth cent. A.D.) for Middle-Iranian languages. Proceeding from the peculiarities of the Armazian script the scientist states that it is a script, which experienced a long and specific process of development (KUTSCHER & NAVEH 1970:307, cf. OELSNER 1973:429).

From the viewpoint of history of Aramaic script the most attention should be paid to the inscription from Sisian, which is dated by A. PERIKHANYAN from the first cent. B.C. (1971:80). The inscription contains 16 letters, half of which is completely similar to the Armazian script (⚡ - ' ; ⚡ - b ; ⚡ - l ; ⚡ - m ; ⚡ - n ; ⚡ - s ; ⚡ - q ; ⚡ - r) and part of the rest is similar to other types of North-Mesopotamian script; some of them (k, p, r, h) are of older (archaic) type (cf. MTSKHETA 1955:811). The inscription from Sisian represents mainly the signs peculiar for the Armazian script. Its genetical relation with other scripts of North-Mesopotamian type and their common "ancestor" - the Old Aramaic script, represented in the writing monuments of the Achaemenid period (the fifth-fourth cens. B.C.) is also evident. Here we think that the script of the Sisian inscription as well as the script of the inscription on a pitcher from Dedoplis Mindori (K. TSERETELI 1993) can be regarded as a previous stage in the development of the Armazian script in the Georgian-Armenian region, namely as "Early Armazian script". Therefore the time of formation of the Armazian script in this region which according to OELS-

NER is the first centuries A.D. should be shifted backwards. Hence the Armazian script is a variety of North-Mesopotamian type of Aramaic writing, whose formation started in the first century B.C. (and perhaps earlier) and might have been completely finished in the first century A.D. (the Armazian monolingual inscription).

In Georgia as well as in Armenia, the Armazian script had been used before their own scripts were introduced (the fourth cent. A.D.), which must be due to the official approval of Christianity in these states. This script also might have been originated from Mtskheta, the capital of Iberia, from which it spread to other regions (including, perhaps, West Georgia and a part of Armenia). (According to R. STIEHL 1964:78 "the Armazian alphabet might have been created in Old Iberia"). This explains, perhaps, the fact that greater number of inscriptions in Armazian script was found in Georgia. Only new discoveries of Armazian inscriptions in Georgia and Armenia can either argue against this statement or introduce some corrections.

References:

- ALTHEIM, F. & STIEHL, R., 1968: Zwei Inschriften in spätarmazischen Alphabet. In: Die Araber in der Alten Welt, Bd. Y, I Teil. Berlin.
- CHELIDZE, M. 1991: The Aramaic inscriptions from Zguderi (Georgia). *Studia Semitica*, V, Tbilisi.
- CHILASHVILI 1964: Urbnisi site. Tbilisi.
- KUTSCHER, I. & NAVEH, J. 1970: The bilingual inscription (Greek-Aramaic) from Armazi. *Lešönēnū* 34, Jerusalem 1970 (in Hebrew).
- MTSKHETA 1955: = Mtskheta. The results of archaeological investigations, v.I. Tbilisi.
- NAVEH, J. 1972: The North-Mesopotamian Aramaic script type in late Partian period. *Israel Oriental Studies II*, Tell-Aviv.
- NAVEH, J. 1982: Early history of the alphabet. Leiden.
- OELSNER, J. 1973: Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Inschriften aus Armazi. *Wiss. Z. der Fr.-Schiller-Uni-Jena. Ges.-u.Sprachwiss.* R.22.
- PERIKHANYAN, A. 1964: The Armazian inscription from Garni. *Historical-Geographical Jr. of the Academy of Sciences of ASSR*, 1964, 3.
- PERIKHANYAN, J. The Aramaic inscription on a silver dish from Sisian. *Historical Geographical Jr. of the Academy of Sciences of ASSR*, 1971, 3.
- STIEHL, R. 1964: *Aramäisch als Weltsprache. Neue Beiträge zur der Alten Welt.* Bd. I. Berlin.

- TSERETELI, G. 1943:** The Bilingual inscription from Armazi near Mtskheta in Georgia. Bulletin de l'Institut Marr de langues d'histoire et de culture materielle. Tbilisi.
- TSERETELI, G. 1948a:** Epigraphical discoveries in Mtskheta. Epigraphica Vostoka. Leningrad.
- TSERETELI, G. 1948b:** Epigraphical discoveries in Mtskheta - the old capital of Georgia. VDI.
- TSERETELI, G. 1962:** The Armazian inscription of the Mithridates Iberian period. The 25th International Congress of Orientalists. Reports. Moscow.
- TSERETELI, K. 1989:** The Aramaic inscription from Urbnisi (Georgia). Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, v. 133/1. Tbilisi.
- TSERETELI, K. 1990:** A new inscription in Aramaic script from Mtskheta-Samtavro. Tbilisi.
- TSERETELI, K. 1991:** Aramaic inscription from Uplistsikhe. Near East and Georgia. Tbilisi.
- TSERETELI, K. 1993:** The Oldest Armazian Inscription in Georgia. Bulletin of the Academy of Sciences of Georgia, v. 146/1. Tbilisi.

Les Inscriptions Araméennes de Géorgie*

Résumé : A whole and new presentation of Aramaic inscriptions found in Georgia which emphasizes their cultural and historical importance from the standpoint of kartvelology too.

1. Sur le territoire de la Géorgie, particulièrement dans sa partie orientale, l'Ibérie, ont été découvertes des inscriptions araméennes à différentes époques. Certaines d'entre elles sont en araméen, d'autres en persan, parthe et pehlevi-sassanide. Des inscriptions araméennes présentant une graphie hébraïque ont été également mises au jour en Géorgie. Nous avons, par conséquent, trois types d'utilisation de la langue et de l'écriture araméennes : d'abord, les inscriptions araméennes en graphie araméenne, ensuite les inscriptions persanes en graphie araméenne, enfin les inscriptions araméennes en graphie hébraïque.

2. C'est à partir du XIXe siècle que furent découvertes des inscriptions araméennes en Géorgie. En 1873, une bague en améthyste, décorée d'un portrait de femme, fut présentée¹. On ignore où fut trouvée exactement cette bague, mais elle le fut très vraisemblablement sur le territoire de la Géorgie. En 1877, on

* Cet article a fait l'objet d'une conférence, en anglais, du Professeur Konstantin Tsereteli, membre de la Présidence de l'Académie des Sciences de Géorgie, invité par l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, Sciences historiques et philologiques. La communication a été prononcée au Collège de France, au Centre d'Histoire et de Civilisation de Byzance, le 29 avril 1997. Le texte anglais de celle-ci a été traduit par Hélène Lozachmeur, qui avait eu l'honneur d'y assister. L'auteur l'en remercie.

1. Butkowski, *Recueil spécial de grandes curiosités, inédites etc.*, Genève, 1873, p. 17.

exhuma le trésor enfoui sous la cour de l'église près de Kazbegi. Celui-ci comprenait des objets d'art de l'époque achéménide. L'un d'eux, un bol d'argent portait une inscription araméenne². En 1902, un autre bol d'argent présentant l'image d'un cheval et une inscription en graphie araméenne fut découvert près de Kharagauli, en Géorgie occidentale³. Les années suivantes furent découvertes diverses autres inscriptions araméennes. En 1940, deux stèles de pierre furent exhumées aux cours de fouilles archéologiques. L'une des deux présente quatorze lignes d'araméen. L'autre porte une inscription bilingue gréco-araméenne. Le texte araméen comporte onze lignes (fig. 1), tandis que le texte grec n'a que neuf lignes⁴. D'autres inscriptions araméennes ont été trouvées non seulement au cours de fouilles archéologiques dans la région d'Armazi, mais, ultérieurement, dans la région de Mcheta et en d'autres sites de l'Ibérie (à Zguderi, Uplistsikhe, Urbnisi, Dzalisi, Dedoplis Mindori).

Une étude paléographique des inscriptions et une analyse de leurs données historiques nous permettent de dater au moins approximativement la plupart de celles-ci et de fixer le type d'écriture araméenne qu'elles présentent.

L'améthyste, qui offre le portrait de la reine Dēnak, porte une inscription en graphie araméenne. Cette dernière présente plusieurs mots araméens utilisés comme idéogrammes, à savoir : zy — le pronom relatif —, *mlkt*, « reine ». Des compléments iraniens sont ajoutés aux mots cités ci-avant, par exemple, le nombre pluriel se terminant par - 'n = -ān. Nous rencontrons dans l'inscription des mots iraniens écrits en graphie araméenne. L'inscription est parthe et remonte au IIIe siècle de notre ère⁵. En 1940, un bol d'argent iranien a été découvert dans

2. I. Smirnov, *Vostocnoe serebro, Oriental Silver, Album*, pl. III, fig. 13, St. Petersburg, s.d. (en russe) ; Sh. Amiranashvili, *The History of Georgian Art*, Moscou, 1950, p. 73-74, pl. 20-21 (en russe).

3. La photographie en fut publiée en 1904 par E. Takaishvili dans les *Proceedings of the Caucasian Department of the Moscow Archaeological Society*, Liv. 1, p. 90-91. Le même fut publié par I. Smirnov, dans son *Album*, cité n. 2, pl. XXI, fig. 305 (en russe).

4. S. Kawkchishvili, « The Greek Inscriptions Discovered in Armazi », *Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR*, vol. 2, n° 1-2, 1941 ; G. Tsereteli, « The Bilingual Inscription from Armazi, near Mcheta in Georgia », *Bulletin de l'Institut Marr de Langues, d'Histoire et de Culture matérielle* 13, Tbilisi, 1942, p. 1-48. Cf. H. Donner et W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden, 1964, n°276.

5. V. Lukonin, « The Carved Amethystine with the Picture of the Queen of Queens Denak », *Researchs on the History of the Culture of the Oriental Peoples*, Moscou, 1960, p. 383, 385 (en russe).

Les inscriptions araméennes trouvées en Géorgie sont gravées dans les différents types d'écriture araméenne suivants : celui de Mésopotamie septentrionale, l'araméen parthe et enfin l'araméen d'empire. L'écriture de l'araméen d'empire est cursive. Elle s'est développée dans la seconde moitié du VIIIe siècle avant J.-C. Les deux autres types d'écriture araméenne ont évolué à partir de la cursive de l'araméen d'empire.

La majorité des inscriptions araméennes exhumées en Géorgie relève d'une variété particulière d'écriture araméenne, de celle qui a été utilisée pour les inscriptions des stèles d'Armazi. Ce type d'écriture araméenne atteste une origine locale. Les inscriptions exécutées en écriture d'Armazi n'ont pas été découvertes seulement dans la région d'Armazi, mais également dans d'autres sites de l'Ibérie. L'inscription monolingue d'Armazi dite de Sharagas Pitiakhsh était considérée comme la plus ancienne d'entre elles (Ier siècle de notre ère) et l'inscription de Bori comme la plus récente (IIIe siècle de notre ère) ; des découvertes archéologiques, cependant, ont élargi le cadre chronologique relatif aux inscriptions araméennes. En 1989, à Dedoplis Mindori (Géorgie orientale), des archéologues ont mis au jour les fragments d'une cruche à vin présentant des inscriptions araméennes. Deux fragments portent un mot chacun et le troisième seulement une lettre, mais ces inscriptions sont considérées comme les plus anciens exemples d'écriture araméenne et sont datés du Ier siècle avant J.-C.

Les inscriptions araméennes utilisant l'écriture d'Armazi n'ont pas été découvertes qu'en Géorgie uniquement mais également en Arménie (Sisian, Garni). Nous pouvons donc en conclure que cette écriture s'est développée dans cette région de la Géorgie-Arménie. L'écriture d'Armazi (avec l'écriture des monuments épigraphiques de Hatra, d'Assur et de Hassan-Kef) est l'un des types d'écriture araméenne de Mésopotamie du Nord. L'inscription de Garni, ainsi que le texte araméen de l'inscription bilingue d'Armazi, ont été gravés dans le même type d'écriture araméenne (IIe siècle de notre ère), quant à l'inscription de Sisian, elle témoigne d'une forte affinité avec l'inscription de Dedoplis Mindori (fig. 2). Ces inscriptions sont toutes deux datées du Ier siècle avant J.-C.⁷ Nous pouvons, par conséquent, en conclure que les inscriptions de Sisian et de Dedoplis Mindori ont été gravées dans l'écriture d'Armazi la plus ancienne. Elles reflètent le stade le

7. A. G. Perikhanian, « The Aramaic Inscription on the Silver Bowl from Sisian », *Historical-Philological Journal of the Academy of Sciences of the Armenian SSR*, 1971, n°3, p. 80 (en russe).

plus reculé de l'évolution de l'écriture d'Armazi qui est l'un des types de l'écriture

Fig. 2. — Facsimilé de l'inscription de Dedoplis Mindori.

araméenne de la Mésopotamie du Nord⁸. L'iranisant A. Perikhanian écrit dans son étude de l'inscription de Garni qu'à un certain stade de l'évolution de l'écriture araméenne il y avait plusieurs centres de tradition de cette écriture. L'un d'eux était situé en Mésopotamie septentrionale. J. Naveh et J. Oelsner sont parvenus ultérieurement à la même conclusion⁹. J. Naveh pensait que le type d'écriture araméenne de Mésopotamie du Nord s'était étendu en partant de Mésopotamie du Nord à la Géorgie et à l'Arménie¹⁰.

J. Oelsner, un orientaliste allemand, souleva également le problème de l'écriture d'Armazi¹¹. Le type d'écriture araméenne de Mésopotamie du Nord commença à évoluer dès le IIe siècle avant J.-C. et s'étendit alors en Trans-Caucasie. Plus tard, dans cette région, un type local d'écriture araméenne s'y développa (cf. les inscriptions de Garni et d'Armazi). J. Oelsner supposait que la Trans-Caucasie était l'une des régions où un type particulier d'écriture araméenne s'était propagé (Schriftprovinz)¹².

Les inscriptions de Dedoplis Mindori sont particulièrement intéressantes du point de vue de la graphie. L'analyse paléographique de celles-ci, ainsi que la comparaison avec d'autres inscriptions araméennes, nous montrent que les inscriptions de Dedoplis Mindori et les inscriptions d'Armazi, dont il a été question plus haut, sont gravées dans la même écriture, bien que les inscriptions de Dedoplis Mindori soient plus anciennes. Ceci apparaît clairement lorsqu'on les

8. K. Tsereteli, « Armazian Script », Coll. , *Historical Linguistics and Typology*, Moscou, 1991, p. 165-172 (en russe).

9. J. Naveh, *The Development of the Aramaic Script*, Jerusalem, 1970.

10. J. Naveh, « The North-Mesopotamian Aramaic Script-Type in the Late Parthian Period », *Israel Oriental Studies II*, Tel-Aviv, 1972, p. 293-304.

11. J. Oelsner, « Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Inschriften aus Armazi », *Wiss. Zeitschrift d. Fr.- Schiller-Universität Jena, Gesch. - und Sprachwiss. R. 22*, 1973, p. 429-438.

12. J. Oelsner, *ibid.*

compare avec les inscriptions de Sisian datées du Ier siècle avant J.-C.¹³. Nous avons des formes de lettres qui ne sont caractéristiques que des inscriptions de Sisian et de Dedoplis Mindori (par exemple, la lettre 'alef 𐌀). L'une des lettres (le gimel) de l'inscription de Dedoplis Mindori a sa réplique exacte dans l'inscription monolingue de la stèle d'Armazi (Ier siècle de notre ère)¹⁴. L'étude des inscriptions d'Armazi, de Sisian et de Dedoplis Mindori nous fait constater qu'elles sont les plus anciennes et qu'elles reflètent un stade ancien de l'évolution de l'écriture d'Armazi (écriture d'Armazi ancienne).

G. Tsereteli procéda à l'examen paléographique de l'inscription monolingue de la stèle d'Armazi¹⁵. Les lettres de l'inscription monolingue offrent davantage de variantes que celles de l'inscription bilingue. Par exemple, le 'alef a cinq variantes (𐌀, 𐌁, 𐌂, 𐌃, 𐌄) dans l'inscription monolingue, tandis qu'il n'a qu'une seule forme (𐌀) dans l'inscription bilingue. Ceci nous indique que l'écriture de l'inscription bilingue est plus évoluée. Dans l'inscription monolingue les lettres sont souvent confuses. Cette confusion n'existe pas dans l'inscription bilingue. G. Tsereteli considère que l'écriture de l'inscription monolingue est plus archaïque que celle de l'inscription bilingue.

Au cours des fouilles à Urnisi (Géorgie orientale), un fragment de cruche à vin a été découvert ; celui-ci portait une inscription araméenne en écriture d'Armazi¹⁶. L'inscription comprend un mot. Du point de vue graphique elle présente une parenté très étroite avec le texte araméen de l'inscription bilingue d'Armazi. Le mot inscrit sur la cruche d'Urnisi est DWRN, « sacrifice, présent au dieu ». Les quatre lettres de ce mot (D, W, R, N) trouvent leurs analogies dans l'inscription bilingue que nous venons de mentionner. Ce fait indique que l'inscription d'Urnisi et l'inscription bilingue d'Armazi ont été exécutées à la même époque (IIe siècle de notre ère)¹⁷.

13. A. G. Perikhanian, *ibid*.

14. K. Tsereteli, « Armazian Script », *Studia semitica* V, Tbilisi, 1991, p. 10 (en géorgien).

15. G. Tsereteli, « Armazian Inscription from Epoch of Mitridat of Iberia », *Proceedings of XXVth International Congress of Orientalists*, vol. I, Moscou, 1968, p. 376 (en russe).

16. L. Chlilasvili, *Urnisi*, Tbilisi, 1964 (en géorgien).

17. K. Tsereteli, « The Aramaic Inscription from Urnisi », *Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR*, Tbilisi, 1989, vol. 133, p. 196-200 (en géorgien, résumés en russe et en anglais).

Des objets en argent, une assiette, une jatte, un bol et une cuiller, portant des inscriptions gravées aux IIe - IIIe siècles de notre ère ont été trouvés dans le village de Zguderi (région de Kareli)¹⁸. Deux de ces inscriptions sont bilingues grec-araméen. L'analyse paléographique des inscriptions montre qu'elles sont gravées en écriture d'Armazi.

L'inscription du bol, exhumé au village de Bori (région de Zestaponi, Géorgie occidentale), est datée du IIIe siècle de notre ère¹⁹. Le style de cette inscription diffère de celui des inscriptions des stèles d'Armazi. Dans l'inscription de Bori, les lignes des lettres sont incurvées et forment des angles aigus. A ce sujet l'inscription, mentionnée plus haut, sur une assiette d'argent, est similaire à l'inscription de Bori. D'autres inscriptions araméennes encore, trouvées en Géorgie, ont le même style de graphie. Le support matériel, du métal, sur lequel sont gravées les inscriptions a eu une influence sur la formation du style d'écriture que nous venons d'évoquer.

La plus longue inscription découverte en Géorgie, celle qui provient de la région d'Armazi, est gravée sur un bracelet en or trouvé dans une tombe. L'inscription est datée du IVe siècle de notre ère. L'inscription compte quinze lettres différentes. La majorité d'entre elles présente des analogies avec les inscriptions d'Armazi et de Bori.

Pendant les fouilles archéologiques à Dédoplis Mindori ont été trouvées des « tablettes de jeu » (fig. 3). Elles offrent des représentations d'animaux et de scènes de chasse. Sept tablettes comportent des inscriptions exécutées dans une écriture similaire à celle de l'inscription monolingue d'Armazi (cf. - ' , ici : √ , et dans l'inscription monolingue : √ ; de même, - B, ici :) , et dans le monolingue : √ etc.). On doit faire remarquer que les lettres des tablettes de Dédoplis Mindori présentent une analogie parfaite avec celles l'inscription de Sisian. La lettre S dans l'inscription monolingue a une forme plus récente que celle des tablettes. Cette forme plus récente se trouve dans l'inscription de Sisian. C'est ainsi que nous parvenons à la conclusion que les inscriptions des tablettes, dont on vient de

18. M. Chelidze, « The Small Aramaic Inscriptions from the Village Zguderi », *Semitica. Serta philologica Constantino Tsereteli dicata*, Torino, 1993, p. 15-22.

19. A. Borisov, « Inscriptions on the Silver Bowl from Bori », *Bulletin of the State Ermitage*, IV, Leningrad, 1947 (en russe).

parler, et les inscriptions gravées sur les fragments de la cruche à vin trouvés également à Dedoplis Mindori sont contemporaines (Ier siècle av. J.-C.)²⁰.

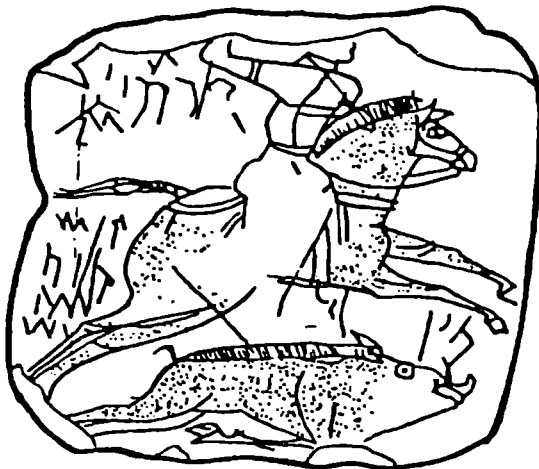

Fig. 3. — Facsimilé d'une « tablette de jeu » de Dedoplis Mindori.

L'écriture de l'inscription sur un plat en argent trouvé dans l'une des sépultures de Mtskheta-Samtavro en 1985 diffère du type de l'écriture d'Armazi au sein de l'écriture arméenne (fig. 4). L'inscription de Mtskheta-Samtavro consiste en quatre mots : TYRDT BR BYT NPŠH, « Tiridate le prince. (Ce plat) est le sien », ou « Tiridate le prince, son propre (plat) ». Le plat est iranien (parthe). Il appartenait vraisemblablement au petit-fils du roi parthe Phraate IV, Tiridate.

Tiridate accéda au trône parthe grâce à l'aide ibérienne en 36 de notre ère sous le nom royal d'Arsace XVIII. L'historiographie le connaît en tant que roi parthe Tiridate III ²¹. L'écriture de l'inscription du plat de Mtskheta-Samtavro relève d'un type parthe de l'écriture arméenne largement répandu dans le royaume parthe. Une analyse de la graphie de l'inscription montre sa ressemblance frappante avec certains des exemples bien connus de l'écriture parthe tels que les documents de Nisa (Ier siècle avant J.-C.) et le parchemin d'Avroman III (Ier

20. *Mzkheta*, I, p. 119-120.

21. K. Tsereteli, *A New Inscription in Aramaic Script from Mzkheta-Samtavro*, Tbilisi, 1990.

siècle de notre ère). Le parchemin d'Avroman est celui qui est le plus proche de l'inscription de Mtskheta-Samtavro (neuf lettres sur dix présentent des signes analogues). Une raison qui nous permet de présumer que l'inscription de Mtskheta-Samtavro est contemporaine d'Avroman III, c'est-à-dire qu'elle date du 1er siècle de notre ère. Ce point de vue se fonde également sur des données archéologiques et historiques²².

Fig. 4. — Photographie de l'inscription du plat d'argent de Mtskheta-Samtavro.

Les inscriptions sur deux fragments de la cruche d'Uplistsikhe sont particulièrement intéressantes (fig. 5). L'analyse de la graphie de celles-ci montre qu'elles relèvent toutes deux du même type d'écriture arméénne qui diffère tant du type de Mésopotamie du Nord (à savoir du type d'Armazi) que du type parthe. Les inscriptions d'Uplistsikhe sont proches des monuments inscrits en arméén

22. *Ibid.*

d'empire (Ve siècle avant J.-C.) et des inscriptions de Sevan et de Tegut (Arménie, II-IIIe siècles avant J.-C.)²³.

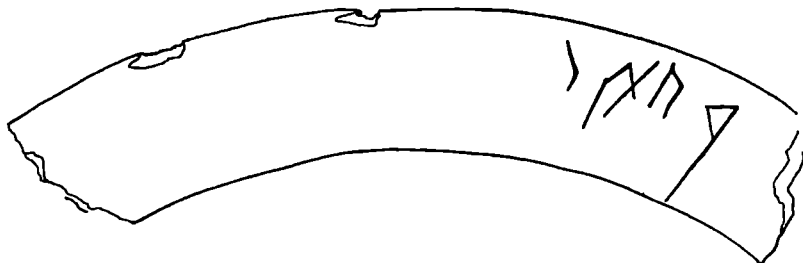

Fig. 5. — Facsimilé de l'inscription de la cruche d'Uplistsikhe.

Les inscriptions araméennes trouvées sur le territoire de la Géorgie présentent trois types d'écriture araméenne. D'abord, l'écriture de l'araméen d'empire qui était répandue dans tout l'Empire perse aux IIIe-IIe siècles avant J.-C. ; plus tard, du Ier siècle avant J.-C. au IIIe siècle de notre ère, le type local d'écriture araméenne (c'est-à-dire l'écriture d'Armazi), puis l'écriture parthe se développèrent. Ces deux derniers types d'écriture, celui d'Armazi et le type parthe, sont contemporains, mais ils ont évolué chacun indépendamment : l'écriture d'Armazi en Ibérie et en Arménie (à travers la Mésopotamie septentrionale) et l'écriture parthe dans le royaume parthe. Ceci explique les similarités et les différences entre les lettres parthes et les lettres d'Armazi et leur ressemblance incontestable avec les lettres de l'ancienne écriture araméenne.

6. L'évolution et l'usage de l'écriture araméenne en Géorgie et en Arménie présentent un problème intéressant. Les plus anciennes inscriptions en écriture araméenne ont été trouvées à Sevan et à Tegut en Arménie. En Géorgie, les plus anciennes inscriptions ont été exécutées dans le même type d'écriture araméenne et datent du IIIe siècle au IIe siècle avant J.-C. L'inscription de Kazbegi est plus ancienne que toutes les autres, cependant les spécialistes pensent que cela ne

23. K. Tsereteli, « Aramaic Inscriptions from Uplistsikhe », Coll., *Near East and Georgia*, Tbilisi, 1991, p. 90-110 (en géorgien, avec résumés en russe et en anglais).

rentre pas en contradiction avec ce que l'on vient d'affirmer²⁴. Toutes les inscriptions rédigées en écriture d'Armazi provenant de Géorgie et d'Arménie sont contemporaines (Ier siècle avant au IIIe siècle après J.-C.). Y sont comprises : l'inscription de Sisian (Ier siècle avant J.-C.), l'inscription de Garni (IIe siècle de notre ère), les inscriptions de Dedoplis Mindori (Ier siècle avant J.-C.), les stèles d'Armazi (Ier-IIe siècles de notre ère), l'inscription de Bori (IIIe siècle de notre ère), ainsi que d'autres plus petites inscriptions (IIe-IIIe siècles de notre ère).

En relation avec ce qui vient d'être exposé, nous pouvons aborder le problème du développement des alphabets géorgien et arménien. En nous appuyant sur les données actuelles, les premiers monuments inscrits à l'aide d'écritures géorgienne et arménienne remontent au Ve siècle de notre ère. Les alphabets géorgien et arménien ont dû être créés après l'adoption du christianisme dans ces pays, à savoir pas avant le IVe siècle de notre ère²⁵. Les inscriptions en graphie araméenne, évoquées plus haut, ont été exécutées à la période pré-chrétienne (au temps du royaume parthe, sous les Arsacides). A cette époque, le grec et l'araméen étaient langues officielles du royaume parthe.

7. Les inscriptions araméennes trouvées en Géorgie mentionnent quelques personnages et faits historiques. Ceci contribue à l'étude de cette période de l'histoire de notre pays, en un temps où les sources de l'histoire de la Géorgie n'étaient pas encore écrites. Les inscriptions des stèles d'Armazi, par exemple, nous indiquent que le titre de « Pitiakhsh » (en grec : Πιτιάχης) n'existait pas encore en Ibérie aux Ier-IIe siècles de notre ère. A des époques différentes Zevakh le Grand, Zevakh le Jeune, Shargas portèrent ce titre. Dans la même inscription il est question d'une charge de « Ezosmodzgvari » (Intendant de la cour royale)²⁶. Ce poste fut occupé par Agrippa et par Yodmangan. Dans les inscriptions d'Armazi nous rencontrons les noms des rois Mihridate, Khseparnung, deux Parsman (dans l'inscription monolingue : « Parsman le Grand » ; dans l'inscription bilingue : « le roi Parsman »), Parnavaz. Les inscriptions nous fournissent des informations sur des personnages historiques (rois, pitiakhshs, ezosmodzgaris). D'après les inscriptions d'Armazi l'organisation de la cour royale en Ibérie aux

24. Ch. Amiranachvili, *Histoire de l'art géorgien*, Moscou, 1950, p. 74-75 (en russe).

25. Th. Gamkrelidze, *Alphabetic Writing and the Old Georgian Script*, Tbilisi, 1989, p. 196-198 (en géorgien, résumé en russe).

26. Cf. G. Tsereteli, « The Bilingual Inscription ... », p. 79-80.

Ier-IIe siècles de notre ère était la suivante : le roi Parsman le Grand, son Pitiakhsh Zevakh le Grand ; Le roi Mihridate le Grand, son Pitiakhsh Shargas ; le roi Parsman, son Pitiakhsh Zevakh le Jeune, son intendant Agrippa ; le roi Khseparnug, son intendant, Yodmangan. Parsman le Grand = Parsman Ier, en 40-60, au Ier siècle de notre ère, Parsman le Jeune = Parsman II, en 30-50 du IIe siècle de notre ère²⁷.

L'inscription de la stèle d'Armazi nous informe des liens familiaux existant entre les personnages historiques qu'on vient d'évoquer. Nous apprenons par l'inscription que Parsman le Grand était le père de Mihridate le Grand, que Zevakh le Grand, Pitiakhsh, était le père de Shargas, qui lui a succédé en tant que Pitiakhsh. L'inscription grecque trouvée à Mtskheta en 1967 vient confirmer les informations relatives aux rois citées ci-avant. Grâce à l'inscription bilingue de la stèle d'Armazi nous savons que l'intendant du roi Khseparnug était fils de l'intendant Agrippa²⁸.

Quelques inscriptions nous renseignent sur les relations entre les Géorgiens et les Parthes, ainsi que sur l'influence de la Géorgie sur la situation politique de la région (inscription du plat de Mtskheta-Samtavro).

8. En nous fondant sur les inscriptions découvertes en Géorgie, nous concluerons qu'on usa des langues et des écritures grecques et arméniennes en Ibérie entre le IIIe siècle avant J.-C. et le IIIe siècle de notre ère et que la même situation régna en Arménie et en Parthie. L'arméen fut utilisé pour toutes sortes de textes ; en effet, l'inscription monolingue commémore une victoire, la bilingue est une épitaphe. Les Géorgiens n'eurent vraisemblablement pas d'autres moyens d'écrire avant le IIIe siècle de notre ère. Nous pouvons supposer qu'avant cette époque précisément, en Géorgie comme en Arménie, les traditions orales se transmettaient de générations en générations (comme ce fut le cas en Grèce et en Palestine). Ceci explique comment nos riches traditions orales nous viennent de ces temps reculés. Elles témoignent du haut niveau de pensée et de culture de cette époque. Aux IIIe et IIe siècles avant J.-C. , un grand bouleversement eut lieu

27. K. Tsereteli, « Observations on the Aramaic Text of Bilingual Inscription from Armazi », Tbilisi, 1992, p. 71-72 (en russe) ; G. Tsereteli, « The Bilingual Inscription ... », p. 68-70 ; *Georgian Soviet Encyclopedia*, I, p. 576 (en géorgien).

28. G. Tsereteli, « Epigraphical Finds in Mtskheta », *Vestnik Drevnej Istorii*, 1948/2, p. 49-50 (en russe).

dans la vie culturelle de notre pays. Les Géorgiens commencèrent à user d'une écriture. Il ne s'agissait pas d'un alphabet géorgien mais d'une écriture araméenne largement répandue au Proche et Moyen Orient à l'époque achéménide. Les textes géorgiens et arméniens furent écrits en langue araméenne et à l'aide de l'écriture araméenne. Au début, aux IIIe-IIe siècles avant J.-C., on se servit de l'écriture largement utilisée dans l'empire perse, à savoir l'araméen d'empire. Ultérieurement, en Géorgie et en Arménie, une variante locale d'écriture araméenne se développa, il s'agit de l'écriture d'Armazi, typique des monuments du Ier siècle avant J.-C. au IVe siècle de notre ère. Le type parthe d'écriture dont sont les inscriptions, qui sont gravées sur les objets importés, est contemporain du type de l'écriture d'Armazi. Par conséquent, depuis le IIIe siècle avant notre ère on usait, en Géorgie, de l'araméen en tant que langue écrite.

9. Les inscriptions en graphie araméenne trouvées en Géorgie sont d'un grand intérêt historique et culturel. Les noms et les données mentionnés dans ces inscriptions représentent des matériaux intéressants pour les époques pré-chrétiennes de l'histoire de la Géorgie, tant du point de vue de la politique intérieure qu'extérieure. En outre, elles dénotent une tradition écrite particulière qui existait en Géorgie avant que celle-ci n'adopte le christianisme comme religion d'état. Cette tradition écrite débute lorsque, selon le chroniqueur géorgien, le roi Parnavaz règne sur l'Ibérie. Nous ne pouvons donc pas en déduire que l'adoption d'une écriture araméenne et qu'un usage de l'araméen comme langue écrite aient pu être interprétés au Moyen Age comme les débuts de l'écriture géorgienne. A l'époque du règne de Parnavaz, l'usage de la langue persane était limité en raison de la chute de l'empire perse, tandis que l'araméen classique, en même temps que son écriture, était encore utilisé en tant que langue écrite dans certaines régions. Plus tard, la variante locale d'écriture araméenne, c'est-à-dire l'écriture d'Armazi, remplaça l'écriture araméenne d'empire (Ier siècle avant J.-C. au IIIe siècle après J.-C.).

On ne saurait en conclure que la langue et l'écriture araméennes de Géorgie furent utilisées pour transmettre des textes géorgiens en utilisant le procédé alloglottographique. Cette hypothèse a été émise par Th. Gamkrelidze²⁹. La méthode alloglottographique consiste en ce que les traductions araméennes des textes géorgiens étaient écrites en écriture araméenne mais lues en géorgien.

29. *Ibid.*, p. 200.

Th. Gambrelidze interprète l'expression « écriture géorgienne » de l'historien du XIe siècle Leonti Mroveli comme étant celle de l'usage de cette méthode alloglottographique, ci-dessus mentionnée.

En ce qui concerne les inscriptions arméennes de Sevan, V. Livshitz pensait que ces textes arméens étaient destinés à être lus oralement. I. Diakonov et K. Starkova ont accepté cette supposition³⁰. Ils considèrent que les inscriptions de Sevan sont rédigées dans une langue arméenne déformée qui n'était pas utilisée idéographiquement mais supposent également que ces textes étaient destinés à être lus oralement en persan. Je désirerais ici invoquer l'opinion du savant allemand H. Schäder relative aux textes arméens de l'époque achéménide. H. Schäder écrivait en 1930 : « Les textes arméens de l'époque achéménide sont destinés à être traduits en persan à l'intention des fonctionnaires perses d'un rang élevé »³¹.

Je pense que cela n'est pas seulement vrai des inscriptions de Sevan mais aussi des inscriptions arméennes trouvées sur le territoire de Géorgie. Nous pouvons imaginer d'abord que ces inscriptions étaient écrites et lues en arméen, ou bien encore qu'il s'agit de textes géorgiens interprétés alloglottographiquement au moyen de l'arméen et destinés à être lus en géorgien. Il est difficile d'avancer d'autres hypothèses en se basant sur la documentation arméenne disponible.

Des questions et des problèmes nombreux se font jour encore au cours de cette étude des inscriptions arméennes de Géorgie, mais nous ne voulions, ici, que décrire ces inscriptions à grands traits et mettre en relief également leur importance culturelle et historique du point de vue de la kartvélogie.

30. I. M. Diakonov et K. B. Starkova, « Inscriptions of Artaxi (Artashes Ist), King of Armenia », *Vestnik Drevney Istorii*, 1955, n°2 (en russe).

31. H. H. Schäder, « Iranische Beiträge, I », *Schriften der Königsberger gelehrten Gesellschaft*, Geisrwiss. Kl., 1930/5, p. 6.

Das Epitaph des Iehuda-Gurķ aus Mcxeta

In Mcxeta (Samtavro) stieß man im Jahre 1870 bei archäologischen Ausgrabungen auf Steinkistengräber, wobei in einem von ihnen ein Grabstein mit einer in hebräischer Schrift ausgeführten Inschrift zum Vorschein kam. In dem Grab befand sich außer diesem Stein nichts anderes. Die Inschrift publizierte als erster der Leiter der damaligen Ausgrabungen, F. Bayern.¹ Etwas später befaßte sich D. Chvol'son mit der Inschrift.² Er nutzte eine Fotografie der Inschrift, die 1875 in dem Sammelwerk »Zapiski obščestva ljubitelej kavkazskich drevnostej« veröffentlicht worden war.

Daniel Chvol'son las und übersetzte das Epitaph, mit dem wir uns im weiteren beschäftigen wollen, und versah es mit Kommentaren. Er las die Inschrift folgendermaßen:

hdyn qbr'	הדין קברא	(1)
d'b' yqyr'	דאבא יק[ירא]	(2)
yhwdh dmtqry	יהודה דמתקרי	(3)
gwrq mškbh	גורק מ כבה	(4)
'ym dšdyqym	עים דצשיקים	(5)
'mydth 'ym	עמידתה עים	(6)
hkšyrym	הכ ירים	(7)

D. Chvol'son vermerkte, daß einige Stellen der Inschrift wegen der Beschädigung des Grabsteins schwer lesbar sind (die rekonstruierte und unsichere Lesung merkte er mit einem Punkt oberhalb des Buchstabens an). Er übersetzte die Inschrift, wie folgt: »Dies ist das Grab des teuren (verehrten?) Vaters Iehuda, genannt Gurķ. Seine Ruhestätte sei mit den Frommen, seine Auferstehung (in der Gemeinschaft mit) den Gerechten.«

D. Chvol'sons Lesung steht im wesentlichen außer Zweifel. Wir gehen auf einige Einzelheiten ein.

Völlig richtig stellte Chvol'son fest, daß die Sprache dieser Inschrift das Rabbinische oder Aramäische ist, das für den Talmud verwendet wurde, d.h. das Jüdisch-Aramäi-

1. Bayern, F.: Ausgrabungen der alten Gräber bei Mzchet, Zeitschrift für Ethnographie 4, 1872.
2. Chvol'son, D.: Sbornik evrejskich nadpisej i drugie nadpisi, soderžaščij nadgrobnnye nadpisi iz Kryma i nadgrobnnye nadpisi i drugie nadpisi iz inych mest (S.-Peterburg 1884).

sche; nur die religiös-technischen Begriffe würden durch hebräische Wörter ausgedrückt. Als Beispiele dafür nannte er *mškb* und *šdyqym*. Diese beiden Wörter sind aus dem Judäisch-Aramäischen bekannt. Das erstere (*mškb*) bedeutet im Hebräischen das ›Bett‹ (vgl. das Verb *škb* ›sich hinlegen‹), ebenso im Bibel-Aramäischen. Im Judäisch-Aramäischen ist *mškb* der ›Bestattungsort‹, das ›Grab‹,³ was dem Inhalt der Inschrift besser entspricht: ›sein Bestattungsort/Grab. In der Bedeutung des ›Grabes‹ ist es auch bei den Phönikern belegt, und in dieser Bedeutung ist es auch in hebräischen Inschriften anzutreffen.⁴ Was das oben angeführte Wort *šdyqym* betrifft, so ist der Stamm des Nomens eine aramäische Bildung (ein Passivpartizip mit adjektivischer Bedeutung) vom Typ *qattil*. Es handelt sich um eine weit verbreitete Bildung, die in dieser Inschrift auch an anderer Stelle anzutreffen ist: *mydh*, *kšyr*, *yqyr*. Zwei Nomina dieses Typs fügen das Pluralformans und den Artikel des Hebräischen an: *ha-šaddiq-īm* und *ha-kaššir-īm*, doch die beiden anderen Adjektive von gleicher Struktur (*yaqqir* und *'ammid*) sind grammatisch nach aramäischer Art geformt: *yqyr* mit der für das Aramäische charakteristischen Endung *ā* im bestimmten Status und *mydth* mit Anfügung des aramäischen Suffixes der 3. Person (männl.) des Passivpronomens (im Hebräischen hätte hier *ō* vorliegen müssen). Die Form *'ammid* ist allerdings im Althebräischen nicht belegt. Sie begegnet auch nicht im späteren Aramäischen, obwohl die Bildung *'ammid* von der Wurzel *'md* ganz natürlich ist. Im Zusammenhang mit diesem Wort erklärte Chvol'son, daß *mydh* von *'md* kommt, die Wortbildung aber sei aramäisch⁵, was völlig richtig ist. Die Wurzel wird gewöhnlich in der Bedeutung des ›Stehens, Aufstehens‹ gebraucht. Chvol'son zufolge handelt es sich bei *mydh* nicht um die Verwendung der Bedeutung ›Auferstehung‹ (in dieser Bedeutung findet es sich nur bei dem Rabbi Natronai, 10. Jh.), und diese Tatsache wertete er als merkwürdige Erscheinung, die sich später vielleicht klären lasse.⁶ Doch schon in der Bibel ist auch die daraus gewonnene Bedeutung ›Auferstehung, Lebendigwerden‹ bezeugt (Daniel 12,13: *wtnwh wt 'md lgrlk lqš hymyn* »Du wirst ruhen und aufstehen, um dein Erbteil zu empfangen am Ende der Tage.«). Und noch eins: Die hiervon abgeleitete Form *'ammidā* ist ein feminines Adjektiv und muß ›aufgestanden, wiederbelebt‹ bedeuten. Chvol'son aber übersetzte dieses Wort als Verbalsubstantiv: ›Auferstehung‹ (*voskresenie*). Das wäre gerechtfertigt, wenn das feminine Adjektiv (Partizip) ein abstraktes Nomen (Verbalsubstantiv) zum Ausdruck brächte. In solcher Bedeutung wäre der Gebrauch dieses Wortes logisch, obgleich die Nomina des Typs *qattil* Adjektive sind und die Wiedergabe eines Verbalsubstantivs mit dieser Form im Semitischen generell unbekannt ist. Die Bildung vom Typ *qattil* ist besonders im Aramäischen verbreitet, aber sie wird nur in adäquater Bedeutung verwendet, wie oben vermerkt wurde.

Aufmerksamkeit erregen die Nomina mit Suffixen des Possessivpronomens: *mškbh* und *mydth*. Chvol'son vokalisierte diese Suffixe folgendermaßen: *mškbēh* (*mškbēh*) und *mydteh* (*'ammidteh*). Solche Suffixe gibt es im Hebräischen nicht; für die männliche 3. Person im Singular wird hier das Suffix *w/ō* gebraucht. Folglich wäre ›der Ort seiner Ruhe‹ hebräisch *mškbw* und ›seine Auferstehung‹ *mydnw*. Das Suffix *-eh* tritt nur im Aramäischen auf. Zu diesem Suffix ist folgendes zu vermerken: Im Judäisch-

3. Sokoloff, M.: A dictionary of Jewish Palestinian Aramaic (Ramat-Gan 1992) S. 334.

4. Chvol'son a. O., Inschriften Nr. 9, 27–31, 70–71.

5. Ebenda S. 132.

6. Ebenda.

Aramäischen ist es durch *yh* wiedergegeben. So begegnet beispielsweise das gleiche *mškb* mit dem Suffix der männlichen 3. Person im Singular in Gestalt von *mškbbyh* »sein Grab.«⁷ So verhält es sich auch in anderen Fällen: *bytyh* »sein Haus« u.a.⁸ Ohne das *y* bringt im Graphischen die Endung *h* allein das Suffix der weiblichen 3. Person zum Ausdruck: *byth* (*baytah*) »ihr Haus«, aber mit dem gleichen *h* wird im altaramäischen Dialekt von Palästina, der sich in der Bibel widerspiegelt, auch das Suffix der männlichen 3. Person wiedergegeben: *bayteh*, *mškbāḥeh*. Eine derart defektive Schreibung, bei der das *y* ausgelassen wurde, finden wir in diesem Text auch an anderer Stelle.

Ein paar Worte zur Orthographie der Inschrift. D. Chvol'son meinte, daß die Schreibung '*ym* und *hksrym* nicht richtig sei und daß hier '*m* und *hksrym* ohne das *y* im Wortstamm stehen müsse. Aber die Präposition '*ym* »an, bei«, »gemeinsam«, die im Hebräischen und Altaramäischen (ebenso im Aramäischen der Bibel) nicht bekannt ist, ist in spätantiker Zeit und im christlichen Aramäischen eine gewöhnliche Erscheinung.⁹

Was die Graphik des Epitaphs des Iehuda (Judas) betrifft, so ist sie im wesentlichen dieselbe wie die einer zweiten ähnlichen Inschrift aus Mxeta, der sogenannten Inschrift des Bar-Hassan (Joseph).¹⁰ Von den 22 Buchstaben des Alphabets sind hier 16 Zeichen anzutreffen, in der Inschrift des Bar-Hassan 17. Beide ergänzen fehlende Buchstaben in anderen Inschriften und geben das Alphabet vollständig wieder (in der ersten Inschrift, dem Epitaph des Iehuda, fehlen *z*, *h*, *p*, *ṭ*, *l* und *s*, während in der zweiten Inschrift, dem Epitaph des Bar-Hassan, fünf Buchstaben fehlen: *g*, *y*, '*ṣ*, *t*). Die Tatsache, daß einzelne Buchstaben in ihrer Form an Schriftdenkmäler früherer Zeit erinnern, z. B. *b*, *k*, *r* oder *d*, gestattet es nach Ansicht von Chvol'son nicht, vom Alter des ganzen Textes zu sprechen. So ist beispielsweise ein *d* vom Typ *ḏ* aus den in Palästina gefundenen Inschriften bekannt und ebenso aus der recht ausführlichen Beschreibung eines Amuletts von Mxeta.¹¹ Kein einziger Buchstabe unseres Epitaphs stellt eine Ausnahme von der Graphik der oben erwähnten Texte dar. Das einzige, worüber hier geredet werden kann, sind die geringen Unterschiede, die beim Vergleich der Inschriften des Bar-Hassan und des Iehuda zutage treten. G. Çereteli nennt hier das '*ṣ*, das seiner Meinung nach in der Inschrift des Bar-Hassan älter ist als das Aleph der Iehuda-Inschrift. Das Ende der vertikalen Linie der ersten ist leicht gekrümmt, während es in der zweiten Inschrift (dem Epitaph des Iehuda) gerade ist.¹² Als sehr alt wertet G. Çereteli die Führung der Zeichen *h*, *ḥ* und *ṭ*.¹³ Von diesen findet sich nur ein Buchstabe, das *h*, in der Inschrift des Iehuda. Weder *ṭ* noch *ḥ* sind hier vorhanden. Was das *y* betrifft, so ist es in der Inschrift des Bar-Hassan nicht belegbar, und es ist schwer zu sagen, welche Zeichenführung es gehabt haben mag: *ʿ* oder *^*.

7. Sokoloff a. O. S. 334.

8. Dalman, G.: Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch (Darmstadt 1960) S. 203.

9. Schulthess, F.: Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch (Hildesheim 1965) S. 33; Naveh J., Shaked Sh.: Amulets and magic bowls (Jerusalem 1985).

10. Çereteli, G.: Enis, istoriis, materialuri kulturis istoriis moambe, Bd. 5-6 (Tbilisi 1940) S. 424.

11. Çereteli, K.: Mxetis arameuli amuleti, in: Mxeta, Bd. 9 (Tbilisi 1996) S. 110-116.

12. G.Çereteli a. O. S. 424.

13. Ebenda.

Alle oben erwähnten Buchstaben sind in jüdischen Inschriften des 4.–6. Jh.s belegt. Das gleiche Bild bietet das in Mxeta gefundene Amulett.¹⁴

Schließlich wollen wir auf ein Wort eingehen, das im Epitaph des Iehuda anzutreffen ist und als Eigenname gilt: *gwrq* (D. Chvol'son, G. Çereteli). Für Chvol'son ist es das gleiche wie der erste Teil des Beinamens von König Vaxtang ›Gorgasal‹: *gorg*, das als Nomen iranischen Ursprungs bekannt ist (palaisch *gurg*, ebenso neupersisch, ›Wolf‹, daher *gurgasar* ›Wolfshaupt‹ > *georg. gorg-asal*, das in *Kartlis cxovreba* bezeugt ist). Chvol'son nahm an, daß *gurg* ein Eigenname, möglicherweise einheimischen Ursprungs, sei und dem hebräischen Grundnamen beigefügt werde. Das Führen von Doppelnamen dieses Typs betrachtete er nach der babylonischen Gefangenschaft als gewöhnliche Erscheinung bei den Juden, die im Westen bis heute üblich sei (der erste Name ist hebräisch, der zweite lokaler Herkunft). Diese Erklärung für den Gebrauch von *gurg* in dem Text hält auch G. Çereteli für möglich. Doch wie Chvol'son ausführte, ist der Name *gurg* (Gurk) weder in frühen noch in späteren Texten als Eigenname anzutreffen. Hinzu kommt, daß selbst in den in Georgien existierenden hebräischen (und nicht nur in den hebräischen) Epitaphen ein solcher Eigenname nicht belegbar ist. In den Epitaphen der georgischen Juden werden die Verstorbenen auch nicht mit zwei Namen erwähnt: Stets wird ein (meist jüdischer) Name zusammen mit dem Namen des Vaters (Sohn oder Tochter von dem und dem) genannt; gewöhnlich begegnet man in den hebräischen Epitaphen neben dem Namen eines Kindes anstelle des Vatersnamens dem Namen der Mutter. Dieser Name kann nicht nur jüdischer, sondern auch einheimischer Herkunft sein (Turpa, Guram u. a.). Etwas anderes sind jene Fälle, in denen neben dem jüdischen Namen, der in den offiziellen Dokumenten genannt wird, noch heute georgische Namen verwendet werden, z. B. ›Simon Aĵiašvili‹ und das gewöhnlich gebrauchte ›Ĵemal Aĵiašvili‹, ›Cila‹ und ›Ciala‹ und andere.

Die obigen Ausführungen zeigen, daß das Wort ›Gurk‹ (*gwrq*) in dem Epitaph nirgends als Eigenname zu belegen ist. Daher bezweifeln wir, daß es ein Personennamen ist, obwohl in der Grabinschrift erklärt wird, daß das Objekt des Epitaphs, Iehuda, Gurk genannt wird. Das in der hebräischen Schreibung belegte *gwrq* kann durchaus ein *gurk* oder *gurg* (*gwrq*) wiedergeben und der Ausdruck für die mündliche Übernahme dieses Wortes sein: *gurg* > *gurk(q)*. Aufgrund dieser Annahme verknüpften Chvol'son und Çereteli *gwrq* mit dem persischen *gurg* (in dem Wort *gorgasal* < *gurgasar*).

Unseres Erachtens jedoch müßte der Name ›Georgier‹ hebräisch *gurg* (*gwrq*) lauten, was der orientalischen Tradition des ethnischen Terminus dieses Inhalts entspricht.¹⁵ So rekonstruieren wir als Ausgangsform dieses Ethnonyms *gurg* : *gurgI* ›Georgier‹, *gurgü* ›georgische Sprache‹, *gurgÿä* ›Georgien‹.¹⁶ Es ist nicht auszuschließen, daß die Juden früher diese Bezeichnung auf die Georgier anwandten, und falls das so ist, dann ist in dem Epitaph die Rede davon, daß Iehuda als ›Gurg‹, d.h. als ›Georgier‹, bezeichnet wird. So nannte man die aus Georgien gebürtigen Juden, vgl. ›*hურიანი კართველი*‹¹⁷, wie die in Georgien geborenen Juden in den georgischen Chroniken

14. Vgl. K. Çereteli, a. O.

15. Çereteli, K.: ›Kartvelisa‹ da ›sakartvelos‹ aygnišvneli terminebi arameulša da ebraulši, in: *Sakartvelosa da kartvelebis aygnišvneli ucxouri da kartuli terminologia* (Tbilisi 1993) S. 146–152.

16. Ebenda.

17. *Kartlis cxovreba, teksti dadgenili qvela ĵiritadi xelnaçeris mixedvit* S. Qauçišvilis mier, Bd. 1 (Tbilisi 1955) S. 98.

bezeichnet werden. Noch heute sind diese Juden als ›*kartveli ebraeli*‹ (georgischer Jude) bekannt. Interessant ist, daß mit diesem Namen die aus Mcxeta stammenden Juden bezeichnet werden (»...*ikna glova da çuxili huriata zeda kartvelta, mcxetelia mkvidrta*« – es kam Trauer und Schmerz über die georgischen Juden, die aus Mcxeta gebürtig sind¹⁸). Iehudas Epitaph wurde ja in Mcxeta entdeckt, und er ist ein aus Mcxeta stammender Jude. Es ist durchaus denkbar, daß man ihn als georgischen Juden bezeichnete, was unserer Ansicht nach als *gurg* ausgesprochen werden mußte (vgl. arab. *ğurğ*, pers. *gurğ*¹⁹). Wenn unsere Annahme richtig ist, dann ist die Textstelle, folgendermaßen zu verstehen: »Iehuda, welcher der Georgier genannt wurde« oder »Iehuda, den man den Georgier nannte«. Dies wäre bislang das älteste Dokument, wo als Entsprechung für ›Georgier‹ im Hebräischen *gurg* bezeugt ist. Heute ist dieser hebräische Terminus in Vergessenheit geraten und durch das aus dem Russischen entlehnte *gruz* ersetzt worden. Wir meinen, der alte hebräische Terminus sollte wieder aufgenommen werden.

Im Text dieses Epitaphs heißt es: *y^hūdā d-mitq^rrē gurg. mitq^rrē* ist ein Partizip des Verbs *qry* im Reflexivum – *itq^rrē* ›er wurde genannt‹, davon das Partizip ›genannt‹, d.h. *y^hūdā d-mitq^rrē gurg* »Iehuda, der genannt ist (wird) *gurg*«. Eine solche Form tritt in den spätantiken Texten häufig auf: *wmrwby 'mtqr'* »und er wurde Erzieher genannt«²⁰, *(d)mtqryy 'qplrgy'* »(der) Kepalgaria genannt wurde (wird)«²¹. In dieser Bedeutung begegnet das Verb *qry* im Reflexivum nur im Aramäischen: *mtqry* ›genannt‹ > ›wird genannt‹ (›wurde genannt‹); ein solcher Gebrauch ist dort üblich.

Die paläographische und inhaltliche Analyse der in Mcxeta gefundenen Epitaphie des Iehuda sowie des Joseph (Bar-Hassan) und des Amuletts belegen, daß diese Inschriften in jüdisch-aramäischer Sprache und hebräischer Schrift vorliegen und in das 4.-6. Jh. zu datieren sind.²² Die archäologischen Daten stehen nicht im Widerspruch zu dieser Annahme.

18. Ebenda.

19. K.Çereteli a. O. (Anm.15) S. 150.

20. Naveb J., Shaked Sh. a. O. (Anm.9) S. 124.

21. Ebenda S. 90.

22. K.Çereteli a. O. (Anm.11).

ბარ-ხაზანის ეპიტაფია მსხეთილან

1938 წელს მცხეთაში (სამთაგროში) სამშენებლო სამუშაოების დროს აღმოჩნდა ორი საფლავის ქვა, რომელთაგან ერთზე ბერძნული წარწერაა გაკეთებული, მეორეზე კი მოცემულია ებრაული დამწერლობით შესრულებული ეპიტაფია. როგორც წარწერიდან ჩანს, იგი გკუთვინის ვინმე ბარ-ხაზანს ეპიტაფია სათანადო თარგმანითა და კომენტარებით გამოაქვეყნეს გიორგი წერეთელმა¹ და არონ კრიხელმა².

გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ლ ი ს წ ა კ ი თ ხ ვ ა და თარგმანი:

- 1) hdn qbrh dywsp
- 2) br h'zn dkwr
- 3) l'ib w'p šlwm
- 4) 'hw dkwr
- 5) bšlmh

თარგმანი:

ეს საფლავი (არის) იოსებ ბარ ჰაზანისა (?). ხსენებულ (იყავნ იგი) ნეტარად, და აგრეთვე შალღუმ, ძმა მისი, ხსენებულ (იყავნ) მშვიდობით.

ა რ ო ნ კ რ ი ხ ე ლ ი ს მიხედვით:

- 1) hdn qbrh dywsp
- 2) br h'zn dkwr
- 3) l'ib l'k šlwm
- 4) 'h (w)dkwr
- 5) bšlmh

თარგმანი: Эта – могила Иосифа, сына Газана; да будет (он) упомянут добром. Уход его да будет с миром и в возвращение (воскресение) (его) в мьре.

მოცემული ტექსტის ერთი შეხედვაც გარკვევით გვიჩვენებს, რომ იგი არამეულადაა დაწერილი ებრაული ასოებით, რაც გვიანანტიკურ ხანაში ჩვეულუბრევია. ამას ადასტურებს მეორე სტრიქონში მოცემული ზმნა „გახსენება, ხსოვნა“, რომლის I ძირეული d თანხმოვანია (dkw) და არა z (zkw), რაც ებრაულისთვისაა დამახასიათებელი. უდაოდ არამეულია გენტივის d ნაწილაკის ხმარებაც (d-

¹ ენიქის მოამბე, ტ. V-VI, თბილისი, 1940, გვ. 419-425.

² А. Крихели. Стела с еврейской надписью, найденная в Мцхета. საქართველოს ებრაულთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. II (შემდგენი შრომებით): კრიხ.

ywsp „იოსებისა“), სიტყვა bar („ძე“) ნაცვლად ben-ისა, ასევე წარწერის პირველი სიტყვაც – ჩვენებითი ნაცვალსახელი hhd („ეს“) (შდრ. ებრ. hzh). ამდენად, აქ საკმე გვაქვს ე. წ. იუდეურ-არამეულ წარწერასთან (ენა არამეულია, დამწერლობა ებრაული).

ა. კრიხელისთვის წარწერის მესამე და მეოთხე სტრიქონებში ინფინიტივია ზმნებისა hlk „წასვლა“ და 'th „მოსვლა“. hlk ებრაული ზმნაა, მაგრამ მისი ინფინიტივია lkt და არა l'k. არც ინფინიტივში და არც ამ ზმნის სხვა ფორმაში არ ჩანს. დაუსაბუთებელია ა. კრიხელის დებულება, რომ სიტყვა l'k იგივეა, რაც hlk, lm'k და აღნიშნავს „წასვლას“ (კრიხ. 121). ე. გუენიუსთან ძირი l'k გვხვდება სიტყვებში ml'k „შეიკრიკი“, „ანგელოზი (ელჩი ღმრთისა)“, ml'kh „სამუშაო, შრომა“, ml'kw „საელიო“, ზმნა l'k კი „წასვლის“ მნიშვნელობით დადასტურებული არ არის³. რაც შეეხება 'th ზმნას, რომელსაც ა. კრიხელი წარწერის მეოთხე სტრიქონში ხედავს, იგი ებრაულში უადრესად იშვიათად იხმარება და ისიც მხოლოდ კოეტურ თხზულებებში. ამასთანავე, მას „გაცოცხლების“ მნიშვნელობა არა აქვს (გეუ. 69).

თუ 'th სიტყვას ებრაულად წავიკითხავთ, იგი შეიძლება იყოს მხოლოდ II პირის მამ. სქესის ნაცვალსახელი 'amh („შენ“). ამასთანავე, თვით არამეულში, სადაც 'th ზმნა ჩვეულებრივ „მოსვლის“ მნიშვნელობით იხმარება, არ გვხვდება „დაბრუნებისა“ თუ „აღდგომის“ მნიშვნელობით. ასეთი შინაარსი გადმოიცემა ზმნით twh, რაც ებრ. twh-ს შეესატყვისება. ამ სიტყვის განსხვავებული წაკითხვა წარმოადგინა გიორგი წერეთელმა: 'hwh, რასაც თარგმნის – „მისი ძმა“. ვფიქრობთ, აღნიშნული სიტყვის ამგვარი წაკითხვა უფრო გამართლებულია: აქ არის არა სამი, არამედ ოთხი ასო – 'h, h, w, ან y. (w და y ასოების იდენტური დაწერილობა იუდეურ-არამეულში ხშირია). მოცემული სიტყვის ასეთი წაკითხვა, ტექსტიდან გამომდინარე, უფრო ბუნებრივიცაა. ჩვენი აზრით აქ უნდა ყოუილიყო 'hwh, სადაც w გამოტოვებულია (ე. წ. დეფექტური დაწერილობა) და ბოლოკიდური ნიშანი არის y. თუ ეს ასეა, მაშინ აქ უნდა აღუადგინოთ სიტყვის ასეთი დაწერილობა – 'hwh „მისი ძმა“, როგორც ეს არამეულში გვაქვს⁴.

ყურადღებას იქცევს სიტყვა h'zn (თუ h'zn). ტექსტის ორივე გამოცემული (გ. წერეთელი და ა. კრიხელი) მასში ხედავს საკუთარ სახელს, რომელსაც ატარებს იოსების მამა (ywsp br h'zn).

ა. კრიხელი ცდილობს დაამტკიცოს h'zn სახელის ებრაული წარმოშობა და გამოჰყავს იგი ძველი ებრაული ტექსტებიდან ცნობილი y'znyhw-საგან (II R 25:23), რაც ნიშნავს „იაჰუ ისენს“⁵. აქვე (გვ. 115) მოტანილია ამ სახელის ვარიანტი yznyhw (Jer 11:8). ისმის კითხვა: რა არის თავიიური h, თუ სახელი წარმოშობით უკავშირდება 'zn ძირს? კრიხელთან წარმოდგენილი ახსნა (გვ. 117) არ

³ W. Gesenius. Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. Leipzig, 1905 (შემოკლ.: გვ.), გვ. 338.

⁴ შდრ. გ. წერეთელი, სს. შრ., გვ. 421.

⁵ შდრ. J. Levy. Chaldäisches Wörterbuch. Köln, 1959, B. I, გვ. 18.

⁶ ა. კრიხელი, სს. შრ., გვ. 114.

არის დამაჯერებელი. კრიხელი სათანადო მასალის მოტანით ძველი ებრაულიდან (ლახიშის წარწერა, იერემია, ეზეკიელი და სხვ.) ცდილობს ახსნას ამ სახელის (ח'זח) სიძველე ჩვენ ვერ შევედგებით არონ კრიხელს იმაში, რომ y'zuyhw (თუ yzuyhw) ძველთაგანვე იხმარებოდა ებრაულში და რომ ამ სახელის ეტიმოლოგია დაცემირებულია 'זח ძირთან („მოსმენა, ყურის დაგდება“), მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ჩვენი წარწერის ח'זח (ჩვენ მას ח'זח-ად ვკითხულობთ) მისი შემოკლებული, გვიანდელი ფორმაა, როგორც ამას ვარაუდობს ა. კრიხელი. საყურადღებოა, რომ ასეთი შემოკლებული ფორმა ამ სახელისა სხვაგან დამოწმებული არ არის. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მოტანილი მასალა ფორმის გამარტივებისა და ח'זח-ის მიღებისა არ არის დამაჯერებელი, რადგან აქ სრული ანალოგია არ ჩანს ხომ არ წყდება საკითხი უფრო მარტივად? იქნებ აქ გვაქვს სიტყვა, სადაც ' ნიშნავს ა ხმოვანს (შდრ., მაგალითად, ר'זח „დიდი“ ქრისტიანულ-არამეულში, ან 'ს გამოყენება ა ხმოვნის გადმოსაცემად სირიულში უცხო წარმოშობის სიტყვებში', ასევე ალექსის ხმარება თანამედროვე ებრაულში უხმოვნო ტექსტში). ამდენად, უფრო დამაჯერებლად მიმაჩნია გიორგი წერეთლის მოსაზრება, რომ იქნებ აქ გვექონდეს საკუთარი სახელი, მაგრამ არა ადგილობრივი წარმოშობისა, როგორც გიორგი წერეთელი ვარაუდობს, არამედ სახელი ადგილობრივი ებრაელისა ხაზან, რომელიც მოცემულია ებრაული ტრანსკრიფციით (ח'זח). პირველი ასო ח თანხმოვანს უნდა აღნიშნავდეს, როგორც ამაში ქვემოთაც დავრწმუნდებით: ח'זח. ח და ח თანხმოვნების აღმნიშვნელ ასოთა იდენტური მოხაზულობა ძველ არამეულ ტექსტებში, განსაკუთრებით ეპიგრაფიკაში, ხშირია. ამას შენიშნავს გ. წერეთელი და იქვე ასკენის: „შესაძლებელია იგივე სიტყვა ח'זח-ად იქნეს წაკითხული“. სახელი „ხაზან“ დღესაც დასტურდება⁷. ამ სიტყვასთან დაკავშირებით გ. წერეთელი შენიშნავს, რომ „სამწუხაროდ ჩვენთვის ჯერჯერობით არაა გარკვეული თუ სახელდობრ რომელი ენობრივი სინამდვილიდან უნდა მოდიოდეს ხსენებული სახელი („ხაზან“)⁸.

hazan (hazzān) გვხვდება იუდეურ-არამეულში, კერძოდ, პალესტინის თაღმულში და სხვა ტექსტებში (ა. ხ. წ. V ს.) როგორც პროფესიის აღმნიშვნელი სიტყვა – „ხაზანი“ (სინაგოგის მსახური): y'qb khn' hzn' „იაკობი, მღვდელი და ხაზანი“, br 'wl hzn' dknyst dbbly' „ბარ-ოლა, ბაბილონელთა სინაგოგის ხაზანი“⁹. უფრო ადრეულ ტექსტებში ეს სიტყვა არ დასტურდება, თანამედროვე ებრაულში კი ამ სახელიდან ზმნაც იქნა ნაწარმოებო: hazzan „ხაზანი“, huzan „იყო ხაზანი“, ხოლო აბსტრაქტული სახელი hazzanut „ხაზანის ოფისი, სინაგოგა“¹⁰. „ხაზ-

⁷ Fr. Schulthess. Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch. Hildesheim 1965, გვ. 8. C. Brockelmann, Syrische Grammatik. Leipzig 1962, გვ. 7, 7, შფ. 2.

⁸ გ. წერეთელი, სს. შრ., გვ. 421.

⁹ შდრ., მაგალითად, ებრაული კვლევის ამერიკული აკადემიის პრეზიდენტის რაბერტ ხაზანის ეპიგრაფიკა, ასევე, ესტრადის მსახიობის გენადი ხაზანოვისა.

¹⁰ გ. წერეთელი, სს. შრ., იქვე.

¹¹ M. Sokoloff. A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic. Ramat Gan 1992, გვ. 164.

¹² M. Dagut. Hebrew-English Dictionary of Contemporary Israeli Hebrew. Jerusalem 1990, გვ. 189.

ნი“, როგორც ეხედავთ, დღესაც გეხედება და სინაგოგის მნათეს (კანტორს) აღნიშნავს.

სიტყვა *hazzan* ებრაულში არამეულის გზით შემოვიდა (ჯერ იუდეურ-არამეულში, შემდეგ აქედან თანამედროვე ებრაულში დამკვიდრდა), რომლის წყაროდ აქედარს შემოთიხებენ¹³, და თავდაპირველად (და შემდეგშიც) პროფესიას აღნიშნავდა. აქვე უნდა ითქვას, რომ ანალოგიური წარმოება *-an* სუფიქსით იუდეურ-არამეულში საკმაოდ გავრცელებულია, მათ შორის *hazn*-ც გეხედება (*st. emph. hazn*), რაც მოდის ზმნიდან *haz* („დანახვა, ყურება“) და „მეთვალყურეს“ ნიშნავს“. იმავე ებრაულ ვაიტაფიებში სხვა შემთხვევაშიც გეხედება განსვენებულის მოხსენიება პროფესიის მიხედვით, მაგალითად, ხახამისა: *qbr hkm msh br hkm 'srhm* („საფლავი ხახამი მოშესი, ძისა ხახამ აბრაჰამისა“)¹⁴.

არ არის გამორიცხული, რომ პროფესიის გამომხატველი სახელისაგან მიგველო საკუთარი სახელი, განსაკუთრებით თუ თვი გეარსახელია. ასე, მაგალითად, ებრაულში ყველაზე გავრცელებულია გეარსახელი *מ'ר'צ'נ'נ'ק'ר'צ'נ'ק'ר'צ'נ'ק'*, რაც ებრაულად „მღვდელს“ ნიშნავს – *kohen*. ასეა ხშირად სხვა ენებშიც: რუს. მელნიკ და გერმან. მიშლიკ „მიწისქეილეს“ ნიშნავს, ამ რიგისაა ქართული გეარები მელკინიძეთუხიციანი და მირნისაძე. მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება. ასეთივე წარმოშობისაა გეარი ხაზან ან ხაზანოვი, რომელთა შესახებ ზემოთ ითქვა. ამრიგად, „იაკობ ბარ ხაზან“ შეიძლება ორგვარად იქნეს გაგებული: (1) იაკობ ძე ხაზანისა, სადაც მითითებაა იაკობის შამის პროფესიაზე (თუ თანამდებობაზე სინაგოგაში), (2) იაკობ ძე ხაზანისა, სადაც „ხაზანი“ იაკობის შამის საკუთარი სახელია. ორივე შემთხვევაში ეს სახელი ებრაული წარმოშობისაა (და არა ადგილობრივი), ამასთანავე, არც თუ ისე ძველი, როგორც ამას ა. კრიხელი ვარაუდობს.

ერთი შენიშვნაც „ხაზანთან“ დაკავშირებით. ა. კრიხელი თვლის, რომ სიტყვა *razan* (რუსული ტრანსკრიფციით, რაც ვარაუდობს, როგორც ჩანს, ორიგინალის *hazzan*-ს) გეხედება ბიბლიაში ნეემიას წიგნში ლევიტთა სიაში (ნეემია, 10:10). აქედან კეთდება შორსმავალი დასკვნა: „ეს გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში უნდა დავეუშვათ ლევიტთა მუხლის არსებობა და ამიტომ არ არის გამორიცხული მოსაზრება, რომ ... საფლავის ქვა, რომელზეც მოცემულია წარწერა, ეკუთვნის პიროვნებას ლევიტთა მუხლიდან“ (კრიხ. 128). მაგრამ ნეემიასთან მითითებულ ადგილას არ არის სახელი *hazzan*. აქ ვკითხვლობთ: *הל'א'ר'ח'מ' w'צ'נ'נ'א' ben 'azzanya*... („ლევიანები: იესო აზანაის ძე...“). ამ აზანაის არაფერი აქვს საერთო „ხაზანთან“, ამიტომ მთელი მსჯელობა ხაზანის ლევიტობაზე და აქედან გამომდინარე დასკვნა ლევიტთა მუხლის არსებობაზე საქართველოში უმართებულა.

¹³ M. Sokoloff, სს. შრ., გვ. 194.

¹⁴ G. Dalman. Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch. Darmstadt 1960, გვ. 162-163.

¹⁵ 1885 წლის წარწერა საფლავის ქვაზე (საქართველო): Нисан Бабашикашвили. Еврейские надписи в Грузии (XVIII-XIX вв.). Тбилиси 1971, გვ. 4.

წარწერის მეორე და მესამე სტრიქონებში გვხვდება სიტყვა *dkwr*, ორივეჯერ საკუთარი სახელის შემდეგ: პირველად იოსებ ბარ ხაზანის შემდეგ, მეორედ – მისი ძმის შალომის შემდეგ: *dkwr < არამ. dkr „გახსენება, მოხსენიება“*. ფორმა ბრძანებითა და მიმართულია წარწერის წამკითხველის მიმართ – „მოიხსენიე“. წარწერის ხსენებულ გამოშცემლებთან იგივე შინაარსი აქვს ამ ზმნას, მაგრამ თარგმანში III პირია და პასიური გაგებაა: „ხსენებულ /იყავნ იგი“ (გ. წერეთელი), „*да выдет уиомяхуѣ /онъ“* (ა. კრიხელი). ასეთ შემთხვევაში აქ *dkwr*-ის ნაცვლად უნდა ვივარაუდოთ *dkyr* – პასიური მიმღეობა („მოხსენიებულად“). ამ სიტყვასთან დაკავშირებით ა. კრიხელი წერს, რომ იგი ხშირად გვხვდება და თარგუმში (ონკელოსისა) გვაქვს არა *w*-ით, არამედ *y*-ით, ე. ი. *dkyr* (პასივის ფორმა!). ა. კრიხელისათვის, როგორც ჩანს, ფორმა *dkwr* ებრაული ინფინიტივია არამეულში: *dkwr*. მოტანილ მასალაში არამეულიდან (პალმირულსა და სხვა არამეულ წარწერებში) ეს ზმნა წარმოდგენილია სახელზმნის (*nomen actionis*) სახით: *dkrā* „ხსონა“ (კრიხ. 118)¹⁶. ა. კრიხელის ახსნა ფორმისა *dkwr* როგორც სახელზმნისა აიძულებს მას აქ ექებოს ებრაულის გაგლენა (კრიხ. 118-119).

ფიქრობთ, *dkwr* სიტყვას მხოლოდ ორგვარი ახსნა აქვს (ორივე შემთხვევაში არამეულის ნიადაგზე): ან აქ საქმე გვაქვს *dkr*-ის ძირითადი თემის პასიურ მიმღეობასთან და *w*-ს ნაცვლად *y* უნდა ვივარაუდოთ (*dkir*), ანდა ეს არის იმავე თემის ბრძანებითის II პირი (მამრ. სქესი) – „მოიხსენიე“ და მაშინ აქ არავითარი გაგლენა ებრაულისა არ არის, ეს არის წმინდა არამეული სიტყვა და არამეული ფორმა. ამდენად, გამოთქმა „*dkwr lḫ*“ ნიშნავს „მოიხსენიე კეთილად“, ხოლო „*dkwr bšlḫ*“ – „მოიხსენიე მშვიდობით“¹⁷.

ა. კრიხელმა არ მიიღო გ. წერეთლის წაკითხვა მესამე სტრიქონის მეორე სიტყვისა *wḫ*, რადგან მისი აზრით, ამ სიტყვის პირველ ასოს *l*-ს ფორმა აქვს, ხოლო უკანასკნელს *k*-ასოსი (კრიხ. 119). ამის შედეგად ა. კრიხელი ამ სიტყვას კითხულობს როგორც *lḫ*. ძნელია ამაში დავეთანხმოთ ამ მოსაზრების ავტორს. ჯერ ერთი, მოცემული სიტყვის ბოლო ასო გარკვევით *p* არის (𐤓), იგი ჩვეულებრივია იუდეურ-არამეულში, ხოლო პირველი ასო აშკარად *w*-ია (𐤨)¹⁷. ამასთანავე, *lḫ*-ის კრიხელისეული ინტერპრეტაცია დიდ სირთულესთანაა დაკავშირებული, როგორც ეს ზემოთქმულიდან ჩანდა. ამდენად, აქ სხვა არაფერია თუ არ *wḫ*, როგორც ეს სიტყვა გაშიფრა გ. წერეთელმა („ავრეთვე“).

ფიქრობთ, ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, ებრაული დამწერლობით შესრულებული არამეული (იუდეურ-არამეული) ტექსტი მარტივად იკითხება და არ მოითხოვს იმ პარალელების მოტანას, რომლებიც აქ ზედმეტად გეპიწე ნება.

¹⁶ შდრ. Mark I. Idzbarski. *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, I Teil, Hildesheim, 1962, გვ. 268.

¹⁷ შდრ. კ. წერეთელი, მცხეთის არამეული აბულუტი. კრებ. „მცხეთა“, ტ. XI, თბილისი, 1996, გვ. 112.

- 1) הדין קברה דיוסף
- 2) בר חאזן דכור
- 3) לטב ואף שלום
- 4) אח[ו]הי דכור
- 5) בשלמה

- 1) hdn qbrh dywsp
- 2) br ḥ²zn dkwr
- 3) lṭb w²p šlwm
- 4) ḥ[w]hy dkwr
- 5) bšlmh.

თარგმანი:

ეს არის საფლავი იოსებისა, ძისა ხაზანისა. მოიხსენიე კეთილად! და ასევე შალომი (შალუში), მისი ძმა მოიხსენიე მშვიდობით!

წარწერის ტექსტი გვაფიქრებინებს, რომ იგი ეხება ერთ მიცვალებულს და არა ორს, როგორც ამას გ. წერეთელი ვარაუდობს – იოსებ ხაზანის ძეს, რომლის შესახებ წარწერა თხოვს მის წამკითხველს კეთილად მოიხსენიოს იგი. ეპიტაფიაში ნახსენები მეორე პირი არის პირველის ძმა შალომი (შალუში), რომელიც არ არის გარდაცვლილი და ამიტომ მის სახელს არ მოსდევს სიტყვები „dkwr lṭb“ („მოიხსენიე კეთილად!“). იგი ცოცხალია და ამიტომ წარწერა თხოვს მკითხველს „dkwr bšlmh“ („მოიხსენიე მშვიდობით!“), როგორც შეიძლება ითქვას ცოცხალი ადამიანის მიმართ. ამდენად, გამოთქმა „მოიხსენიე კეთილად“ და „მოიხსენიე მშვიდობით“ ორ პიროვნებას ეკუთვნის: ერთი მიცვალებულია (იოსებ ბარ ხაზანი), მეორე კი, მისი ძმა ცოცხალია და მას მშვიდობით ყოფნას უსურვებენ. (შდრ. ებრაული მისალმება šalom! „მშვიდობა“, არამეული šlamā – იგივე, bšlamā – „მშვიდობით“; yhy šlmh! „იყოს მშვიდობით, კარგად!“ (Sokoloff, 554).

იოსებ ბარ-ხაზანის წარწერის გრაფიკა მთლიანად ემთხვევა იუდეურ-არამეულს, რომელიც ცნობილია გეიანანტიკური ხანიდან. ასეთია, მაგალითად, პალესტინის ამულეტები და სხვა მაგიური ტექსტები.¹⁸ ეს კარგად ჩანს იმ იუდეურ-

¹⁸ Joseph Naveh – Shmuel Shaked, Amulets and Magic Bowls, Leiden 1985, p. 171.

არამეულ ამულეტებთან შედარებიდანაც, რომელიც მცხეთაშივე იქნა აღმოჩენილი და, როგორც ჩვენ ვვარაუდობთ, V-VI სს-ს უნდა განეკუთვნოს¹⁹. არონ კრიხელის მოსაზრება, რომ ასოთა თითქმის უმრავლესობას აქვს ძველი ფორმა და განეკუთვნება ძვ. წ. III-I საუკუნეებს, აღნიშნულის გამო არ არის მართებული. (მაგალითისათვის გამოდგებოდა ზემოხსენებული ამულეტები, რომლებიც IV-V სს-ით თარიღდება, ან ზოარის ეპიტაფიები (V-VI სს.).

წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი, ასევე საქართველოში მოპოვებული სხვა ანალოგიური მასალა, ადასტურებს, რომ ბარ-ხაზანის წარწერა შესრულებულია იუდეურ-არამეულ ენაზე ებრაული დამწერლობით და უნდა განეკუთვნებოდეს IV-VI სს-ს (ან უფრო შესაძლებელია V-VI სს.), როგორც ამას ვარაუდობდნენ პავლე კოკოცვეი და გიორგი წერეთელი. ისტორიული რეალიების უქონლობის გამო მეტი სიზუსტის შეტანა ეპიტაფიის დათარიღებაში ძნელია. ამას მხარს უჭერს სათანადო არქეოლოგიური მონაცემებიც.

¹⁹ კ. წერეთელი, მცხეთის არამეული ამულეტი.

მოგბიერთი მოსაზრება არმაზის ბილინგვას შესახებ*

გიორგი წერეთლის ნაშრომთა შორის „არმაზის ბილინგვას“ განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. იგი ეძღვნება 1940 წელს მცხეთაში (არმაზში) აღმოჩენილ ორენოვან ეპიტაფიას, რომელიც მოიცავს არამეულ და ბერძნულ ტექსტებს. არამეული ტექსტის სათანადო შესწავლამ გიორგი წერეთელს მისცა საშუალება დაედასტურებინა არამეული დამწერლობის მანამდე უცნობი სახეობა და გაერკვია საქართველოს სამეფო კარის სტრუქტურა საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე (ახ. წ. I-II სს.), წარმოედგინა არამეული ტექსტის ლინგვისტური დახასიათება და მისი ისტორიულ-ფილოლოგიური ანალიზი. ხსენებული შრომის სახით ჩვენ ხელთ გვაქვს ეპიგრაფიკული ძეგლის სანიშნუთ გამოცემა, რაც მას ანგარიშგასაწევს ხდის ანალოგიური ძეგლების შესწავლა-გამოცემისათვის.

გიორგი წერეთლის „არმაზის ბილინგვაზე“ ავტორს ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი მოუტანა ყოველგვარი წინასწარი საყენებლების გარეშე არმაზის ბილინგვის აღმოჩენამ და გიორგი წერეთლის ხსენებულმა შრომამ მეცნიერთა დიდი ინტერესი გამოიწვია. მას გამოეხმაურნენ ცნობილი არანისტები და სემიოტიკოსები: ვასილ აბავეი, როზარდ ყრაი, ბ. მ. მეცვერი, პ. უ. ბეილი, დაეიდ დირინგერი, მიხეილ ბოგოლიუბოვი და სხვ. საეურთხედოა, რომ, მათ გაიზიარეს გიორგი წერეთლის დებულება არმაზის ბილინგვაში გამოყენებული არამეული დამწერლობის ცალკე სახეობად გამოყოფის შესახებ, რომელიც მეცნიერებაში შევიდა „არმაზული დამწერლობის“ სახელით, როგორც მას გიორგი წერეთელმა უწოდა.¹ არმაზული დამწერლობის დადგენის შემდეგ შესაძლებელი გახდა წაკითხულიყო ადრევე (1902 წ.) ბორში (ხარაგაულის მახლობლად) აღმოჩენილი პინაკის წარწერა. მოგვიანებით აღმოჩნდა არმაზული დამწერლობით შესრულებული არა ერთი წარწერა (მათ შორის წინაქრისტიანული ხანისა) და არა მხოლოდ საქართველოში (ურბნისი, დედოფლის მინდორი, ძაღლის და სხვ.), არამედ სომხეთშიც (გარნი, სისიანი). შეიძლება ითქვას, რომ მათ წასაკითხად „გასაღები“ გიორგი წერეთელმა მოგვცა. აღნიშნულ წარწერათა სათანადო შესწავლამ შექმნა შესაძლებლობა, მოგვეხდინა

* მოხსენდა აკადემიკოს გიორგი წერეთლის დაბადების 95 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიის 1999 წლის 23 ოქტომბერს.

¹ გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი. არმაზის ბილინგვა. - ენიკის შრომები, ტ. XIII, 1942.

² ბილინგვა, გვ. 3.

არმაზული დამწერლობის ხმარების ლოკალიზაცია საქართველოსა და სომხეთის ფარგლებში და მისი ჩამოყალიბება ამ რეგიონში გვევარაუდებინა (გერმანელი მეცნიერი იოახიმ ოლსნერი (Olsner) შესაძლებლად ცნობს საქართველოსა და სომხეთში ერთი რეგიონის არსებობას დამწერლობის თვალსაზრისით (Schriifprovinz).³

გ. წერეთლის მიერ არმაზის ბილინგვის არამეული ტექსტის წაკითხვა-კომენტარებისა და ზემოაღნიშნულ რეგიონში სხვა არამეული წარწერების შესწავლის შედეგად შესაძლებელი გახდა წარმოგვედგინა არმაზული დამწერლობის განვითარების შემდეგი სურათი: ძვ. წ. I ს. – ადრეულ-არმაზული დამწერლობა (დედოფლის მინდორი – საქართველო, სისიანი – სომხეთი), ახ. წ. I ს. – არმაზული (არმაზის მონოლონგვა), II ს. – არმაზული (არმაზის ბილინგვა – საქართველო, გარინი – სომხეთი), III ს.–IV ს. – არმაზული (ზღუდური, ბორი – საქართველო), IV ს. – არმაზული (ოქროს სამაჯური არმაზისხევიდან).⁴

ჩვენი სტატიის მიზანია, წარმოვადგინოთ ბილინგვის არამეულ ტექსტთან დაკავშირებული ზოგიერთი მოსაზრება.

1. ზევას (zywḥ)

გიორგი წერეთელი სახელს ზევას (zywḥ) მიიჩნევს ადგილობრივ ფორმად საკუთარი სახელისა zebah, რომელიც ბიბლიაში გვხვდება.⁵ აღსანიშნავია, რომ იგი არმაზისხევის სამარხებში 5-ჯერ დასტურდება (3-ჯერ ბერძნულ გემმებზე ოქროს ბეჭდებში, ორჯერ თვლებზე, 2-ჯერ – არმაზის სტელებზე). გ. წერეთლისაოვის ამ სიტყვის ეტიმოლოგია გაურკვეველია,⁶ ხოლო ი. კუჩერი და ი. ნავე „ზევასს“ სპარსული წარმოშობის სიტყვად მიიჩნევენ.⁷ ვიჭირობთ, ამ სიტყვის ეტიმოლოგია არამეულ ნიადაგზე აიხსნება და იგი უშუალოდ არამეულიდან შემოვიდა ქართულში.

„ზევას“ ჯერ კიდევ ებრაულში (ბიბლიაში) დადასტურებულია ორი მნიშვნელობით: (1) „მსხვერაპი“ (შესაწირავი) და (2) მამაკაცის საკუთარი სახელი.⁸ იგივე სიტყვა zebah გვხვდება ოფიციალურ (სახელმწიფო) არამეულში ასეთი მნიშვნელობით: „შესაწირავი მსხვერაპი; ღმრთისადმი მირთმეული ძღვენი“.⁹ ამ მნიშვნელობით დადასტურებულია სხვა არამეულ წარწერებში, ასევე თანამედროვე არამეულ დიალექტებში (divḥa < dībḥa).

³ J. Olsner, Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Inschriften aus Arnazi. – Wissenschaftliche Zeitschrift, 22. Jahrgang, Heft 3, Jena.

⁴ გ. წერეთელი, არმაზული დამწერლობა. – სემიტოლოგიური ძიებანი, V, თბილისი, 1991, გვ. 60-67.

⁵ ბილინგვა, გვ. 19.

⁶ ბილინგვა, გვ. 19.

⁷ Y. Kutscher, Y. Naveh. ორენოვანი (ბერძნულ-არამეული) წარწერა არმაზიდან. – ე. ი. ს. „მნიშვნე“, 34. იერუსალიმი, 1970 (ებრაულ ენაზე).

⁸ W. Gesenius. Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch. Leipzig, 1905, გვ. 192.

⁹ C. F. Jean, J. Hoffijzer. Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest. Leiden, 1963, გვ. 71.

საეურადღებოა, რომ ბიბლიური საკუთარი სახელი zebah ქართულში გადმოცემულია „ზებეს“ (ან „ზებეს“) სახით, როგორც ეს გვაქვს ბერძნულში – Ζεβες (შდრ., მაგალითად, მცხეთის ბიბლიიდან მსაჯულთა წიგნი 8_{1,2} და ყსაღმუნის 8₁₂).

ამრიგად, ქართულ ბიბლიაში ებრ. zebah ორგეარადაა გადმოცემული. ერთ შემთხვევაში იგი ნიშნავს „მსხვერპლს“ და მაშ, აქ გვაქვს თარგმანი ებრაული სიტყვისა, მეორე შემთხვევაში, როდესაც ებრ. zebah საკუთარი სახელია, იგი ქართულში გადმოის „ზებეს“ (ან „ზებეს“) სახით, როგორც ბერძნულშია დასტურებული.

აღნიშნულიდან ცხადი ხდება, რომ ბიბლიის zebah ქართულში ბერძნულის გზით შემოსვლის და ქართ. „ზებე“ ამ სიტყვის ბერძნული ტრანსკრიფციაა. რაც შეეხება საკუთარ სახელს „ზევახს“, ის ასახავს ამავე სიტყვის (zebah) ქართულ ტრანსკრიფციას, რაც მის ზემოთ გადმოცემას ეუყუძება. სწორედ ამის გამო ბილინგვის არამეულ ტექსტში დაიწერა სიტყვა זუახ (זუ) ვეით (w) და არა ბთანხმონის გამომხატველი ასოთი (b), ისე, როგორც ესმოდა ეს ქართველს. საეურადღებოა, რომ ამ სიტყვის დაწერილობაში „ე“-ზმოვანიც გადმოიცა მუდნიშნის (y) დახმარებით, როგორც ეს დამახასიათებელია ბილინგვის არამეული ტექსტისათვის (შდრ. მაგალითად, „ხსუყარნუგის“ არამეული დაწერილობა ბილინგვაში: ხსუყოაგ).¹⁰ აქვე უნდა შევნიშნათ, რომ ერთადერთ ბერძნულ გემმაზე (არმაზისხევიდან) იგივე საკუთარი სახელი „ზევახი“ მოცემულია ZYX-ის სახით,¹¹ რაც, ვფიქრობთ; ამ სიტყვის ქართული ვარიანტის ბერძნულ ტრანსკრიფციას წარმოადგენს (შემოკლებული სახით, უხმოვნოდ, სემიტურ ყაიდზე), სადაც „ე“-თანხმოვანი გადმოცემულია ბერძნული მუყსილიონით (y) და არა „ბ“-თანხმოვნის გამომხატველი ასოთი – β (შდრ. ბილინგვის ბერძნული ტექსტის Ζουσαγუს და არმაზისხევიში აღმოჩენილი ერთერთი გემმის ბერძნული წარწერის Ζουαχჟე, რომელნიც ბერძნული სახელის ყოარმითა და სრული გახმოვნებით არიან წარმოდგენილი).¹²

როგორც ცნობილია, სახელი „ზევახ“ არმაზის ერთნოვან წარწერაშიც გვხვდება, რომელიც დაახლოებით ერთი საუკუნით უსწრებს ბილინგვას. ყოველივე ზემოთქმული გეაძლევს საფუძველს, ეივარადლოთ, რომ საკუთარი სახელი „ზევახ“ ქართულში არ არის შემოსული ბიბლიიდან და ადრევე შესაძლევ ბელია არმაზის სტელეზამდე ქართულში იხმარებოდა.

ამრიგად, ჩვენი ვარაუდით, სახელი „ზევახ“ ქართულ მოსახლეობაში, ყოველ შემთხვევაში მის ელიტარულ ნაწილში, საქმაოდ გაერცლებული ჩანს. ვფიქრობთ, „ზევახ“ სახელის წარმოშობის შესახებ ჩვენი მოსაზრება გამორიცხავს მის დაკავშირებას „ჯავახს“-თან.¹³ ჯერ კიდევ გოარგი წერეთელი ამასთან დაკავშირებით წერდა: „სწორი არ არის, რომ ზევახ უცხოური გადმოცემაა ჯავახს/ჯევახ საკუთარი ხახელისა“¹⁴ და ამას ფონეტიკური მოსაზრებით

¹⁰ ბილინგვა, გვ. 15-16, 23.

¹¹ მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, ტ. 1. თბ., 1955, გვ. 25.

¹² ბილინგვა, გვ. 17-18.

¹³ შდრ. ჭე 4. გვ. 501 და ჭე 1, გვ. 571.

¹⁴ ბილინგვა, გვ. 19.

ასაბუთებდა: ჭ-დან z-ს მიღება არ დასტურდება, ყოველ შემთხვევაში სემიტურში და უფრო დასაშვებია პირუკუ ცვლა: z>ჭ (z-ს აფრიკატიზაციით), მაგრამ ამის მტიკიებისათვის გ. წერეთლის თქმით, ურყევი საბუთები არ მოიპოვება.¹⁵ აძღუ ნად, „ზევახს“ სახელის გაიგივება „ჯავახს“-თან არ უნდა იყოს გამართლებული. „ზევახსს“ საკუთარი ეტიმოლოგია აქვს სემიტურში, „ჯავახისს“ ეტიმოლოგია კი გასარკვევია.

2. qlyl (qallm)

ბილინგვის არამეულ ტექსტში მოცემული სიტყვა qlyl (qallm) განმარტებისას აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ბილინგვის პირველ გამოცემულს გიორგი წერეთელს მიაჩნდა, რომ ეს სიტყვა, რომელიც არამეულში „მსუბუქსა“ და „მცირეს, პატარას“ ნიშნავს, აქ „უმცროსის“ მნიშვნელობით იხმარება.¹⁶ აქედან გ. წერეთელი ასკენის, რომ „მცირე, უმცროსი“ შეიძლება რანგის თვალსაზრისითაც იქნეს ნახმარი, როგორც ეს ბილინგვას არამეულ ტექსტშია. ბერძნულ ტექსტში მის ნაცვლად არის სიტყვა *σφαλιος*, რაც ძირითადად „ახალგაზრდას“ ნიშნავს,¹⁷ მაგრამ, როგორც გიორგი წერეთელმა გვიჩვენა, იგი „მცირის; უმცროსის“ მნიშვნელობითაც გვეხედება.

qlyl სიტყვის მნიშვნელობის გარკვევისათვის უადრესად ფასეულია სემანტიკა პირველ რიგში თვით არამეულში და, საერთოდ, სემიტურში. გ. წერეთელი მიუთითებს ამ სიტყვის ძირს (ql) და მის ძირითად მნიშვნელობებს სემიტურში – „იყო მსუბუქი, მცირერიცხოვანი, მცირე“¹⁸ (აქედან: არაბ. qallm „მცირე, მცირერიცხოვანი“, ებრ. qal „მსუბუქი“). ასეთი ფორმით ზედსართავი განსაკუთრებით გავრცელებულია არამეულში: სახელმწ. არამ qlyl (ახიკარის წარწერაში);¹⁹ ხშირია მისი ხმარება სირიულსა და მანდეურში „მცირე, პატარას“ მნიშვნელობით – qallm.²⁰ გ. წერეთლის მიხედვით, სიტყვა qallm, რომელიც საკუთარ სახელთან ზევახსთანაა ნახმარი და წინადადებაში უსწრებს სიტყვა „პიტიახშს“ (ბქჩქ), მის რანგზე მიუთითებს და მას თარგმნის როგორც „მცირეს“ ან „უმცროსს“: „მცირე პიტიახში“ ან „უმცროსი პიტიახში“. ეს აძლევს „ბილინგვის“ ავტორს საფუძველს, გამოთქვას მოსაზრება, რომ საქართველოში იყო „მცირე პიტიახში“ რდიი პიტიახშის“ გვერდით, რომელიც არმაზის ერთნოვან წარწერაში გვხვდება. ამის მიხედვით კუთდება თარგმანი: „*zwyx qlyl btxz zy prsmo mlk*“ – „ზევახი – ფარსმან მეფის მცირე პიტიახში“.²⁰ მაგრამ ამ სიტყვის „პიტიახშთან“ დაკავშირებასა და მის „მცირე პიტიახშად“ წარმოდგენად ხელს უშლის ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: მოცემულ წინადადებაში qlyl უსწრებს სიტყვა ბქჩქ-ს და არამეული ენის თვალსაზრისით ეერ იქნებოდა მისი განმსაზღვრელი. ასეთ

¹⁵ იქვე.

¹⁶ ბილინგვა, გვ. 19-20.

¹⁷ ბილინგვა, ბერძნული ტექსტი, სურ. 2 და 8 (გვ. 17).

¹⁸ ბილინგვა, გვ. 19.

¹⁹ C. F. Jean, J. Hoffijzer, სს. შრ., გვ. 259.

²⁰ ბილინგვა, გვ. 16.

შემთხვევაში qly უნდა მოსდევდეს ხქჃ-ს: ხქჃ qly და მაშინ უყოყმანოდ ეს იქნებოდა „მცირე პიტიახში“. არამეული ენის კანონების შესაბამისად qallm ეკუთვნის წინამავალ სიტყვას – ზევახს. ასე ფიქრობს მრავალი მეცნიერი (P. Grelot, H. Donner, W. Röhlig, ყერხანიანი). მათი აზრით, ბერძნ. *ὑάμαρος*, ეკუთვნის ფინლიციას და არა მომდევნო ტიტულს. Grelot-ისათვის აქ არის „Zewah le jeune“ („ახალგაზრდა ზევახი“),²¹ ხოლო Jean და Hofstijzer აღნიშნავენ, რომ აქ გვაქვს *zaxh qly* და *qly* („ატარა, მცირე“) ამ შემთხვევაში იხმარება როგორც „ზევახის“ მეტსახელი (commé surnom).²²

ჩვენ ყუიქრობთ, რომ არზაზის ბილინგვაში აღნიშნულ შემთხვევაში არამეული ენისათვის დამახასიათებელი სიტყვათა წყობა არ არის დარღვეული: სიტყვა qallm ეკუთვნის წინამავალ სიტყვას – ზევახს. და თუ სე ასეა, აქ არის არა „მცირე პიტიახში“, (მაშინ იქნებოდა ხქჃ qly), არამედ „ზევახ მცირე“ (*zaxh qly*), როგორც ეს გვაქვს ანალოგიურ შემთხვევაში ძველ ქართულშიც („ყარსმან ქველი“, „ყურამ მცირე“, „მურვან ყრუ“, „სვიმონ მესვეტე“ და სხვ. მისთ.). ამდენად, შესიტყვება qly ხქჃ არ არის გამართლებული ტექსტის დამწერის მშობლიური ენის თვალსაზრისითაც (ყუიქრობთ, ტექსტის დამწერი ქართველი უნდა ყოფილიყო) და ამიტომაც არამეული ენის სინტაქსური წესის ასეთ დარღვევას ვერც ქართული ენის გავლენით ავხსნით (როგორც ამას ადგილი აქვს არამეული გრამატიკის უგულვებლყოფის სხვა შემთხვევებში). იგივე შემთხვევა გვაქვს მონღოლინგვაში: *zaxh rb* („ზევახ დიდი“), აქვეა *mlk rb* („დიდი მეფე“). გ. წერეთელი ამ შესიტყვებებს ასე თარგმნის: „მეფე მიპრდატ, მეფე დიდი (mlk rb), ძე ყარსმან მეფისა დიდისა. მე შ-რ-გ-ს ძემ ზევახ უყლისა...“²³ აქ სწორადაა გაკებული მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთმიმართება: *rb* მოსდევს სიტყვას *mlk* და მას განსაზღვრავს – „დიდი მეფე“; ასევეა ზევახის მიმართაც: „ზევახ უყალი“.²⁴ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ M. R. Todd-ისათვის ბერძნ. *ὑάμαρος* სიტყვის ხმარება ტიტულთან უცნობია და თავისი შინაარსით არ არის ოპოზიციაში ბერძნულ სიტყვასთან *μάγος*.²⁵

ბილინგვის არამეული ტექსტის მიმართ სხვა მოსაზრებებიც გვაქვს (ამაზე სხვა დროს).

²¹ P. Grelot, *Remarques sur le bilingue grec-araméen d'Armazi*, – *Semitica*, VIII, 1958, გვ. 13.

²² C. F. Jean, J. Hofstijzer, სს. შრ., გვ. 259.

²³ ბილინგვა, გვ. 42.

²⁴ შტრ. კონსტანტინე წერეთელი, *შენიშვნები არზაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე*. თბ., 1992, გვ. 11-12.

²⁵ M. R. Todd, "G. Tsereteli, A Bilingual Inscription Armazi near Mcheta in Georgia", – *Journal of Roman Studies*, Vol. 33, London, 1943, გვ. 84.

წინასიტყვაობა.....	4
რედაქტორისაგან	4
I. არამეული დიალექტოლოგია Aramaic Dialectology	
Abriss der vergleichenden Phonetik der modernen Dialekte.....	19
(Franz Altheim. Geschichte der Hunnen, III. Band, Berlin 1961. S. 218-266)	
Образцы современной ассирийской речи. (Ванские тексты)	68
(„Семитские языки“, вып. 1. Москва 1963, с. 202-218).	
A type of nominal syntagm in modern Aramaic dialects	85
(„Bulletin of the School of Oriental and African Studies“, University of London, vol. XXCVIII, part 2. London 1965, p. 227-232).	
Zur Determination und Indetermination der Nomina in den modernen aramäischen Dialekten.....	91
(„Studia Orientalia in memoriam Caroli Brockelmann“, Halle 1968, S. 201-206.).	
Die Assyrer in der UdSSR.....	97
(„Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachbaren“. Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968, II. Band, Berlin 1970, S. 375-385).	
Образцы современной ассирийской речи. (Саламасские тексты).....	108
(„Семитские языки“, вып. 3. Москва 1976, с. 208-219).	
Zur Frage der Klassifikation der neuaramäischen Dialekte.....	120
(„Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, B. 127/2. Wiesbaden 1977, S. 244-253).	
Иранизмы в современных арамейских диалектах	
1. Морфологическая интеграция. 1. Имя.....	130
(„Актуальные проблемы иранской филологии“. Тбилиси 1978, с. 164-171).	
The Velar Spirant ξ in Modern East Aramaic Dialects.....	138
(„Studies in Neo-Aramaic“, ed. By W. Heinrichs. Atlanta-Georgia 1990, p. 35-42).	
II სემიტური ენათმეცნიერება Semitic Linguistics	
К вопросу о происхождении местного падежа (локатива) в древнееврейском и арамейском языках.....	149
(„Краткие сообщения Института народов Азии“, т. 72. Москва 1963, с. 32-36).	
Zur Frage der Spirantisierung der Verschlusslaute in den semitischen Sprachen.....	154
(„Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, B. 130/2. Wiesbaden 1980, S. 207-216).	
On One Suprasegmental Phoneme in Modern Semitic	164
(„Journal of the American Oriental Society“, 102/2. 1982, p. 343-348).	
На аккадско-арамейских языковых взаимоотношениях	168
(„Кавказско-Ближневосточный сборник“, VII. Тбилиси 1988, с. 105-113).	
Глотталаважные согласные в семитских языках.....	177
(„Семитологические штудии“, IV, Тбилиси, 1988, с. 85-90).	
Об одной лексической оппозиции в семитских языках	183
(„Studia Semitica in honorem Irmica“. Wiesbaden 1989, p. 343-351).	
К вопросу о фонетико-фонологическом статусе семитского q.....	192
(„Проблемы современной арабистики. II. Проблемы истории и филологии“. Ереван 1990, с. 271-290).	
About the States of Nouns in Aramaic Language.....	207
(„Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau“, vol. II. Wiesbaden 1991, p. 1571-1576).	
III. ქართულ-სემიტური ურთიერთობანი Georgian-Semitic relations	
Zur Frage der semitisch-georgischen Sprachbeziehungen.....	215
(„Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, B. 130/2. Wiesbaden 1980, Suppl. IV, Wiesbaden 1980, S. 311-313).	
ერთი სირიული წერილის შესახებ.....	218
(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“. ენისა და ლიტერატურის სერია. 1987/1, გვ. 132-139).	
Zur Wiedergabe des semitischen Lautes q im Georgischen.....	226
(„Georgica“, 13/14. Konstanz 1991, s. 22-30).	

„ქართველთა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი გერმანები არამეულსა და ებრაულსა.....	235
<i>(საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უსპოური გერმანოლოგია, რედ. გ. პაიჭაძე, თბილისი 1993, გვ. 146-152).</i>	
Aramaic Language in Georgia.....	242
<i>(„Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies“, Division D-Vol. I. Jerusalem 1994, p. 9-16).</i>	
Die Assyrer in der Korrespondenz des König Irakli II. von Georgien.....	250
<i>(„Crisis Christianus“, 80. Wiesbaden 1996, S 167-176).</i>	
ქართულ-ებრაული ურთიერთობებისათვის.....	260
<i>(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაგნე“. ენისა და ლინგვისტიკის სერია. 1998, 1-4, გვ. 189-202).</i>	
IV. ქართველოლოგია	
Kartvelology	
პარონომასია ქართულში. I. პარონომასიის შემთხვევები ძველ ქართულ ტექსტებში.....	277
<i>(„თბილის-კავკასიური ენათმეცნიერება“, VI თბილისი, 1954, გვ. 461-502).</i>	
ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში გერმანების „ჰინდოსა“ და „ჰინდოეთის“ ხმარების ერთი შემთხვევის შესახებ.....	319
<i>(„აკაკი შანიძე - 100“, თბილისი 1987, გვ. 217-223).</i>	
სიტყვა „ხანბაშურას“ ეტიმოლოგიისათვის.....	326
<i>(გ. მეგრეველი, „ათონის ქართველთა მონასტრის სადაპოფიგა“, თბილისი 1998, გვ. 437-438).</i>	
სიტყვა „საბრკინოზის“ ეტიმოლოგიისათვის.....	328
<i>(„ANAGEL“, ფილოლოგიურ-ისტორიული მიგბანი აკადემიკოს თინათინ ყაუხჩიშვილის საიუბილეო თბილისი 1999, გვ. 306-310).</i>	
V. ეპიგრაფიკა	
Epigraphy	
გერმანი BAR BAYTĀ არამეულ და ირანულ ეპიგრაფიკაში.....	335
<i>(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, გ. 128/3, თბილისი, 1987, გვ. 637-639).</i>	
არამეული წარწერის ურბნისოდან.....	339
<i>(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, გ. 133/1, თბილისი, 1989, გვ. 197-200).</i>	
უფლისციხის არამეული წარწერება.....	343
<i>(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, გ. 133/1, თბილისი, 1991, გვ. 90-110).</i>	
საქართველოში აღმოჩენილი არამეული წარწერები და მათი ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა.....	364
<i>(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაგნე“. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და სელოენების ისტორიის სერია, თბილისი, 1991, გვ. 7-23).</i>	
ორი მცირე არამეული წარწერა დედოფლის გორიდან.....	381
<i>(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაგნე“. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და სელოენების ისტორიის სერია, თბილისი, 1992/3, გვ. 5-8).</i>	
Die alte aramäische Inschrift aus Georgien.....	385
<i>(„Brücken“. Festgabe für Gert Hummel zum 60. Geburtstag. Tbilisi 1993, s. 363-369).</i>	
The oldest Aramazian Inscription in Georgia.....	392
<i>(„Die Welt des Orients“. Bd. XXIV. Göttingen 1993, p. 85-88).</i>	
An Aramaic Amulet from Mtskheta.....	396
<i>(„Ancient Civilization from Scythia to Siberia“, vol. 3, N2-3, Leiden 1996, p. 218-240).</i>	
Armazian Script.....	419
<i>(„Studies in Near Eastern Languages and Literatures“. Memorial Volume of Karel Petržek. Praha 1996, p. 557-565).</i>	
Les inscriptions araméennes de Georgie.....	428
<i>(„Semitica“, 48. Paris 1998, p. 75-78).</i>	
Epitaph des Jehuda Gurk aus Mexeta.....	442
<i>(„Georgica“, 21. Konstanz 1998. S 74-78).</i>	
ბარ-ხამანის ეპიგრაფიკა.....	447
<i>(„ენათმეცნიერების საკითხები“, 1999/3, გვ. 55-61).</i>	
ზოგიერთი მუსამრება არამაის ბილინგვის შესახებ.....	454
<i>(I. ზურბ. 2. qly), („ენათმეცნიერების საკითხები“, 1999/4, გვ. 26-30).</i>	